

«Indre og ytre soning»

Andreas Ribe-Nyhus

FAKULTET FOR LÆRERUTDANNING OG KUNST- OG KULTURFAG

«Indre og ytre soning»

Andreas Ribe-Nyhus

Ph.d. i studier av profesjonspraksis
Nord universitet

Andreas Ribe-Nyhus
«Indre og ytre soning»
Ph.d. nr. 34 – 2020

© Andreas Ribe-Nyhus

ISBN: 978-82-93196-36-5

Trykk: Trykkeriet, Nord universitet

www.nord.no

Alle rettigheter forbeholdes.

Kopiering fra denne bok skal kun finne sted på institusjoner som har inngått avtale med Kopinor og kun innenfor de rammer som er oppgitt i avtalen.

Takk

Flere fortjener takk for sin innsats til denne avhandlingen. Jeg vil først takke mine to dyktige veiledere: Hovedveileder Anders Lindseth som har vært med hele tiden fra oppstart, først med støttende og gode samtaler da jeg trengte det som mest, siden med sterke filosofiske lesninger som har hevet avhandlingen betydelig. Yngve Hammerlin kom etter litt med som biveileder og ble en avgjørende faglig ressurs i forhold til fengsels sosiologi, kriminologi og fengselsforskning. Senere har jeg hatt stor nytte av alle de gode faglige samtaler vi har hatt om fengsel, og hans skarpe språklige blikk.

Jeg har hatt stor nytte av faglige tilbakespill på mellom og slutt-seminarer, og takker Arne Johan Vetlesen, Bo Göranson og Paul Leer-Salvesen for velfundert faglig kritikk. Mange har les utkast, deler eller hele avhandlingen og gitt konstruktiv tilbakemelding. Oddbjørn Overskott har gitt meg mange fruktbare innspill. Guro Hansen Helskog har stilt mange viktige spørsmål, mens Marianne Walderhaug har påpekt problemer jeg har kunnet styre unna. Jo Håkon Blindheim har hatt presise innvendinger på det stilistiske, og Mari Krogtoft har gått grundig gjennom det språklige. Jeg har fått viktige tilbakemeldinger fra Kjell Tore Kylland og Roar Mikalsen.

Jeg vil også takke mange av mine medfanger, som jeg har hatt lange og givende dialoger om fengsel og straff med. Særlig vil jeg trekke frem Wiggo, David, Jan Erik, Are, Gunnar, Kai og Kim. Jeg vil også takke fengselsprestene som jeg fikk et nært forhold til og hadde mange viktige samtaler med: Odd Gjøen, Reidar Faanes, Kjell A. Nyhus og Marit Skartveit. I tillegg vil jeg takke de mange andre ansatte og ledere i etaten jeg har hatt kortere og lengre samtaler med.

Jeg vil til slutt takke min forlovede Ingrid Nyhus for en grundig språkvask av første del av avhandlingen, og for mange gode samtaler om språk og innhold. Jeg må også takke for tålmodighet for at bøker ligger her og der, for at jeg har vært fylt av tematikk fra avhandlingen og at den tidvis har kommet i veien for andre ting. Takk for at du er mitt livs kjærlighet!

Sammendrag

Avhandlingen er basert på refleksiv praksisforskning på grunnlag av min erfaring med å sitte mange år i fengsel etter å ha tatt livet av en mann i en trusselsituasjon. Avhandlingen er delt i fire deler. Den første delen, «erfaringen», handler om drapshandlingen og de fem årene jeg satt på lukket fengsel. Delen har en narrativ struktur, i stor grad basert på mine dagboknotater. Her er det også et kapittel med kritisk refleksjon, hvor jeg reflekterer over hva erfaringen handler om og deler inn i temaer. Jeg finner tre hovedtemaer: Om den indre soningen, eller om skyld og anger. Det neste tema er om de andre fangene, og det siste om fengselssystemet. Jeg behandler det første temaet i siste kapittel i første del.

I neste del, «fengselet», er det en dypere analyse av de andre fangene og fengselssystemet. Analysene er en sammenligning mellom min erfaring og forskning på fengsel. Her skiller jeg mellom «fengselssamfunnet» og «fangesamfunnet» hvor fengselssamfunnet er det «samfunn» som oppstår mellom fanger og betjenter. Her er få roller tilgjengelig for fangene og de må smiske til betjentene for ikke å straffes og få det de trenger. Slik blir det et undertrykkende samspill mellom fanger og betjenter. I fangesamfunnet, som er det «samfunn» som oppstår når det kun er fanger til stede, er det helt andre regler. Her gjelder det å vise hvor «kriminell» man er med å fortelle historier om kriminalitet, for å få anerkjennelse og respekt av de andre innsatte. De siste kapitlene av denne delen diskuterer spørsmålet: Hva er et fengsel? Jeg foreslår å forstå det som behovskontroll og behovsdeprivasjon. De behov som særlig depriveres i norske fengsler er de sosiale behov.

Avhandlingens tredje del heter «straffen» og handler om begrunnelser for straff. Her tar jeg utgangspunkt i de to hovedteoriene vi har i Vesten, nemlig den tilbakeskuende gjengjeldelstenkningen og den framoverskuende prevensjonstenkningen. Jeg argumenterer for en holisme i forståelsen av straff, basert på begge typer: Gjengjeldelse er utgangspunktet for straff, men hvis straff skal gi mening må vi også tenke preventivt. Jeg argumenterer for at poenget med straffen ikke er å skyve mennesker ut av samfunnet, men snarere reintegrere dem etter de har gjort opp for seg. For at det skal være mulig må straffen være meningsfull både for offer og gjerningsmann og gi mulighet for forsoning.

Avhandlingens siste del, «veien», er en refleksjon over metoden forstått som den veien jeg har gått i avhandlingen. Her er også et lite konklusjonskapittel, som en refleksjon over veien fremover. I metoddelen reflekterer jeg over den fenomenologisk-hermeneutiske metode som ligger til grunn for avhandlingen, som en treleddet prosess: Først den praktiske refleksjon hvor jeg skrev frem erfaringen. Så den kritiske refleksjon hvor jeg reflekterte over erfaringen og fant ut hva den handlet om. Til sist den teoretiske refleksjon hvor jeg sammenlignet min erfaring med forskning, teori og filosofi. Jeg avslutter avhandlingen med en konklusjon hvor jeg argumenterer mot lukkede fengsler som hoved-straffeform, fordi det ikke er mulig å gi en adekvat moralsk rettfærdiggjøring for slike fengsler mer.

Abstract

This thesis is a reflection and analysis of my years in prison and the action that brought me there, that I killed a man in defense of my girlfriend. The thesis is in four parts. The first part, called «the experience» is about that situation and the 5 years I was incarcerated in high security prison. This part has an almost narrative structure and is based on my prison diary that I wrote every day during those years. In this part it's also a chapter with a critical reflection where I ask what this story is about. I focus on three themes: about my wrongdoing and regrets, about the other prisoners, and about the prison system. The first of those themes is in the next chapter, which is also about the question of guilt.

In the next part, called «the prison», I analyze deeper those two other themes. Here I compare my own experiences with different types of prison research. I analyze the «prison community» and the «community of prisoners», as two «communities» where different codes and rules apply. In the «prison community», the community of prisoners and guards, the prisoners must flatter the guards and it is only a few limited roles they can play, without being punished. That makes the prison life very repressive for the prisoner. In the «community of prisoners», the community with only prisoners, the rules are very different. Here it's about showing the other prisoners how criminal you are, by telling stories of «criminal deeds» and then getting the other prisoner's acceptance and recognition. The last chapters in this part discuss the question: what is a prison? I propose to understand a prison as an institution that control the prisoners needs and deprive him of possibilities to cover those needs, and then also explaining what the pain in prison is about. In Norwegian prison the needs that is deprived is mainly his social needs.

The third part of the thesis is called «the punishment» and is about the theories of justification for punishment in society. There are two main theories, the first about retribution, looking back at the act and trying to punish in just relation to it. The second is about prevention, looking forward and asks how we can prevent similar acts in the future. I propose that we understand punishment as society's reaction to evil actions, with a basis in retributive theories. I further argue for a holism in our understanding of punishment, where we should use both preventive and retributive theories. I argue for an understanding of punishment as a reaction that should conserve our relations, instead of pushing people out of the society. In that respect I argue for what I call a relation-based version of punishment.

The last part of the thesis, called «the way» is my reflection on method, as a way I have taken and now look back at. In this part the conclusion is also included, as a short reflection on the way that lay ahead. In the chapter on method I reflect on the phenomenological-hermeneutic method that I have used through three steps: *Practical reflection*, where I make written text of my experience. Then *critical reflection*, where I reflect over the written text of the experience. And last the *theoretical reflection*, where the experiences are compared with research and philosophy. In the conclusion I state that high security prisons are not a form of punishment that we can give morally justification for anymore, because it causes morally deprivation instead of moral progress.

Innhold

Del 1. Erfaringen	7
Kapittel 1: Innledning	7
Kapittel 2: Den første tiden	17
Kapittel 3. Skråmark, avdeling 4	43
Kapittel 4. Kamper og konflikter	69
Kapittel 5. Oppli	101
Kapittel 6. Hva handler historien om?	149
Kapittel 7. Den indre soning. Skyld.	169
Del 2. Fengselet	199
Kapittel 8. Fengselsforskning	199
Kapittel 9. Fengselssamfunnet	219
Kapittel 10. Fengselssamfunnet -Vaktenes perspektiv, slik jeg har erfart det.....	231
Kapittel 11. Fengselets maktformer.....	275
Kapittel 12. Fengselssamfunnet – Fangenes perspektiv	307
Kapittel 13. Fangesamfunnet	331
Kapittel 14. Fengsel som rehabilitering?	359
Kapittel 15. Fengsel som lidelse?.....	389
Kapittel 16. Hva er et fengsel?.....	419
Kapittel 17. Nye måter å forstå fengsel på	443
Del 3. Straffen	459
Kapittel 18. Straffediskusjonen.....	459
Kapittel 19. Skisser til en ny måte å tenke om straff	475
Del 4. Veien	487
Kapittel 20. Metode.....	487
Kapittel 21. Oppsummering og konklusjon	507
Litteratur	514

Del 1. Erfaringen

Kapittel 1: Innledning

Denne avhandlingen utgår fra en refleksjon over min erfaring av å ha tatt et liv og fått en lang fengselsstraff. Det er en avhandling innenfor fagområdet Praktisk kunnskap slik det er utviklet ved Senter for praktisk kunnskap ved Nord universitet. Den praktiske kunnskapen jeg har med meg, og som setter meg i stand til å møte fengselslivets utfordringer, er på ingen måte på høyde med den virkelighet som fengselet er. Avhandlingen viser hvordan jeg utvikler denne kunnskapen og hvilken forståelse av soning, fengsel og straff jeg kommer frem til. Metoden er å fortelle frem vanskelige erfaringer og reflektere over dem i lys av relevant litteratur. Avhandlingen vil begynne med en forholdsvis lang fortellingsdel hvor drapet skisseres i korte trekk, men hvor erfaringer fra lukket fengsel vil være det jeg fokuserer mest på. Jeg satt fem år i lukket fengsel, og en del skjellsettende erfaringer i disse fem årene vil være hovedfokus.

Etter fortellingsdelen vil resten av avhandlingen ha et mer teoretisk preg. Det blir en refleksjon over hva fortellingsdelen handler om, med først en kritisk og så en teoretisk refleksjon. I den teoretiske delen begynner jeg med å gå inn på spørsmålet om skyld og anger og drøfte det filosofisk og eksistensielt. Deretter følger en ganske stor del om fengselsamfunnet, eller det liv som oppstår innenfor fengselsmurene. Jeg har kalt dette «ytre soning», til forskjell fra «indre soning» som jeg forstår som skyld og anger. Etter delen om fengselsamfunnet, er prosjektet å nærme meg en helhetsforståelse av fengselsinstitusjonen med spørsmålet: Hva er et fengsel? Å forstå fengselet som institusjon, som en helhetsforståelse, syntes stadig mer prekært for meg for å kunne forstå hva slags erfaring det å være fange egentlig var. Deretter går jeg inn i en diskusjon av straff, siden straffeforståelsen og -begrunnelsen er det som legitimerer og ligger til grunn for fengselsstraffen. Til slutt har jeg en metoderefleksjon.

Tre tematiske hovedspor

Dette prosjektet er en refleksjon over min erfaring av drap og fengsling, som også innebærer en bearbeidelse av erfaringen. Jeg skal i avhandlingen følge tre tematiske hovedspor. Det første kaller jeg «den indre soning» og handler om min indre vei til anger og forsoning. Det andre hovedspor handler om mine medfanger, og det tredje om fengselsystemet. På mange måter er hele det erfaringsfelt jeg har forholdt meg til og levd livet innenfor de siste årene og som jeg skriver denne avhandlingen ut av, en eneste lang erfaring av noe som i utgangspunktet var uforståelig. Det har vært typer erfaringer som har markert et radikalt brudd med både den jeg var som person og de oppfatninger og forestillinger jeg har hatt om verden og andre mennesker. Erfaringene har vært rystende og skjellsettende og har handlet om hvordan jeg kom i en situasjon hvor jeg endte med å ta livet av en annen mann, og så om den lange fengselsstraffen jeg fikk etterpå.

På Senter for praktisk kunnskap, er det et poeng at refleksjonen over erfaring utgår fra *diskrepanserfaringer* (jfr. Lindseth 2013). Det er erfaringer som bryter med ens forforståelse, som oppleves som at noe ikke stemmer. På ett vis har hele min forskning, slik den foreligger i denne

avhandlingen, vært et forsøk på å forstå den diskrepanserfaring det har vært å være innsatt i fengsel på bakgrunn av å ha tatt et liv. Nettopp det at erfaringen var en så stor diskrepans i forhold til hva jeg forventet at den skulle være, var en god grunn til å gå dypt inn i den. Riktignok kunne jeg gitt opp og blitt konform. Noen gir opp å undersøke det de ikke forstår. Andre går lenger i konformitet og begynner å prate det språk som fremmedgjør dem. Men en slik vei valgte ikke jeg. I stedet valgte jeg å skrive dagbok for å ikke bli sittende fast i diskrepansene og for å kunne møte det uforståelige med forståelse.

Diskrepanserfaringer kan sammenlignes med forståelsens utgangspunkt hos Heidegger. Hos Heidegger er det nettopp bruddet med det vante, tingen som går i stykker, som dermed trer ut av sin brukskontekst, som er utgangspunktet for at vi begynner å reflektere over og forsøke å forstå et gitt objekt eller fenomen (Heidegger 2007, f.eks. s 97-101). På mange måter var alle disse erfaringer både et radikalt brudd med mitt tidligere liv, og den jeg tidligere så meg som, samtidig som erfaringene forandret meg på en grunnleggende måte. Jeg ble en annen person enn jeg før hadde vært. Da min forståelse av meg selv forandret seg, gjorde også min forståelse av verden og andre mennesker det. Slik ble også min filosofi, eller min teori om verden en helt annen. Jeg hadde tidligere vært svært opptatt av etikk innenfor filosofien, men mine etiske synspunkter møtte på en type erfaring som de ikke var forberedt på. Min etikk og min teori om verden måtte omskrives.

Erfaringen av å ha tatt livet av et annet menneske, av å gå over den grensen vi ikke skal gå over, kastet meg ut i en eksistensiell og moralsk malstrøm. Hadde jeg blitt ond? Var jeg blitt et ikke-menneske? Fantes det noen tenkelig vei tilbake, eller var jeg fortapt? Det ble et moralsk og eksistensielt alvor jeg ikke kunne slippe unna, fordi det nettopp angikk meg selv, den indre mannen i meg, og jeg forstod at jeg nå måtte leve resten av livet sammen med en drapsmann. Hvem jeg nå hadde blitt og hvordan jeg skulle leve videre med meg selv, samt å håndtere anger og skyld, førte til en lang indre reise hvor jeg i vesentlig grad forholdt meg til filosofiske ressurser. Men også litterære og religiøse ressurser ble viktige. Det var hele tiden et pragmatisk og eksistensielt kriterium som ble bestemmende for hva jeg leste og gikk i dialog med av teoretiske tekster. Særlig det som kunne gjøre meg mindre fremmedgjort, som fikk meg til å forstå og finne meg selv igjen, virket relevant. Jeg ble etter hvert opptatt av spørsmålene om skyld og anger, også i en filosofisk sammenheng. Kapittelet om den indre soning handler om dette.

Men også en annen indre dimensjon er blitt stadig viktigere i den hermeneutiske refleksjon over min egen erfaring. En erfaringsdimensjon som i langt mindre grad har et klart språk og føringer for verbalisering. Jeg betegner denne erfaringsdimensjon *fangens offererfaringer*. Begrepet refererer til de typer erfaringer vi som fanger får når vi er avmektige og ute av stand til å forsvare oss mot krenkelser, ydmykkelser og undertrykkes av fengselssystemet eller deler av det. Avhandlingen er også i vesentlig grad et forsøk på å finne begreper og språk til disse erfaringene.

Men avhandlingen handler ikke mest om meg. For både de andre fangene og fengselssystemet ble opplevd som noe helt annet enn jeg hadde trodd. Begge deler markerte betydelige diskrepanserfaring for meg. Når det gjaldt de andre fangene, trodde jeg de hadde vært mye likere

meg selv, eller likere mennesker jeg kjenner eller har hatt relasjoner til. Men det var de stort sett ikke. De var svært radikalt annerledes. De tenkte og oppførte seg på måter jeg i utgangspunktet ikke forstod noe av. Begrepet «kriminell» fikk stadig mer innhold for meg, særlig fordi svært mange av de andre innsatte identifiserte seg med dette og så på seg selv som «kriminelle».

Man kunne nesten lure på om dette var helt annerledes mennesker enn de man normalt treffer i samfunnet, men det tror jeg ikke. Skjønt det å være fange er en ganske annerledes *måte* å være menneske på enn det som ansees som normalt i vårt samfunn. Derfor var også møtet mitt med disse menneskene, de andre fangene, et vesentlig brudd med de erfaringer jeg tidligere har hatt av mennesker i vårt samfunn. En del av empirien min handler om slike møter og om hvordan jeg prøver å forholde meg til dem. Det har også blitt et eget kapittel som omhandler dem, kapittelet kalt «Fangesamfunnet» etter Johan Galtungs inndeling fra 50 tallet i hans bok om fengselssamfunnet (Galtung 1959). Jeg prøver i det kapittelet på den ene siden å gi mening til mine erfaringer av disse medfangene, samtidig som jeg prøver å forstå deres livsuttrykk som uttrykk for noe allment menneskelig.

Samtidig som jeg måtte forholde meg til mine medfanger, måtte jeg også forholde meg til at både rettssystemet og fengselssystemet var svært annerledes enn jeg trodde. Jeg hadde aldri kunnet forestille meg hvor dypt nedverdiggende, krenkende og dehumaniserende disse systemene kunne virke inn på meg. Men slik var erfaringene ganske gjennomgående i alle årene. Til å begynne med kunne jeg ikke tro at systemene virkelig var slik jeg erfarte dem, og bortforklarte det med enkeltstående feil av forskjellige slag. Men etter hvert som tiden gikk, nyttet ikke slike bortforklaringer. Jeg måtte ta inn over meg hvordan fengselssystemet var og kunne ikke omskrive det mer. Det erfartes som et gjennomgående dehumaniserende og krenkende system, i alle fall så lenge man var sperret inne på lukket fengsel (annnerledes ble det da jeg kom til åpent fengsel, da kom en mykere og mer omsorgspreget side av kriminalomsorgen også frem).

Mye av avhandlingen handler derfor om å forstå og forholde meg til hva fengselsinstitusjonen er, som en institusjon for «ytre soning». Fra erfaringen min var det vaktene som var tette på og som jeg reflekterte mest over i den sammenheng jeg var i. De var nærere og mer direkte rettet mot meg enn andre som jobbet i institusjonen. Men det var ikke mulig å forstå vaktene isolert fra resten av fengselssystemet, hvordan systemet var bygget opp og strukturert og hvordan makten var fordelt. Jeg trengte også å forstå hva som virkelig var intensjonene med fengselssystemet. Var det meningen at det skulle gjøre så vondt og være så krenkende og dehumaniserende som det var, eller var det snarere en ikke-intendert bikonsekvens?

For å klare å gi mening til slike spørsmål og forstå institusjonen jeg var fanget i, måtte jeg lese både styringsdokumenter og forskning om fengsel. Jeg leste meg opp på kriminologisk litteratur og både sosiologisk og psykologisk forskning om fengsel. Min biveileder Yngve Hammerlin, som har vært fengselsforsker med bakgrunn i sosiologi i omtrent 40 år, var til uvurderlig hjelp i denne prosessen. Kapitlene som handler om den ytre soningen, kan kanskje på grunn av den faglige polyfoni virke litt fjernere og vanskeligere å forstå enn kapitlet om indre soning. Det er tidvis komplekse

sammenhenger og større strukturer som ikke lett fanges i et subjektivt erfaringsperspektiv. Men det må understrekes at poenget hele tiden er å komme tilbake til erfaringsperspektivet, og knytte an til det. Noen ganger er det en lengre reise i et faglig perspektiv, andre ganger kortere, før jeg igjen er tilbake i min erfaring.

Leserens utfordring

Denne avhandlingen er metodisk ikke som en vanlig akademisk tekst. Den første utfordring for leseren ligger i fortellingsdelen. Her har jeg skrevet ut erfaringene mine, i stor grad også basert på min dagbok – som jeg skrev i alle de årene jeg har sittet i fengsel. Det jeg gjengir fra dagboken er ofte svært emosjonelt ladet. Det kan være tekster som er subjektive, har mye patos og som også fra et akademisk ståsted kan virke alt for lite balanserte. Dette kan virke uvant på en leser som er skolert i litt mer distanserte akademiske tekster.

Grunnen til at jeg har tatt med disse tekstene, er at de gir autentiske uttrykk for hvordan jeg faktisk hadde det da de forskjellige hendelser fant sted. Det er tekster som beskriver mine situasjonelle opplevelser der og da med en råhet som forsvinner når hendelsene bearbeides i hukommelsen og jeg gjenforteller dem flere år senere. Det er som om følelser og emosjoner da blir rundet av og omformes til noe mer forsonlig, noe mer harmonisk. På den måten glipper erfaringen litt. Som om hukommelsen pynter på det som skjedde. Via dagboken kommer vi mye mer direkte inn både i situasjonene og i de følelser og stemninger jeg rent faktisk hadde.

Et annet aspekt av dagboktekstene er at de utleverer meg ganske mye. Følelser som er tabu, skammelige eller som vi ikke vil vedkjenne oss, har jeg også skrevet om. Flere slike har blitt viktige for meg i dette materialet. Ett spor her er hvordan jeg utvikler et svartsyn, et syn på verden hvor jeg tolket mennesker rundt meg i verste mening snarere enn i beste. Et annet spor er hvordan jeg en periode utviklet en form for rasisme. Da ble det en polarisering på avdelingen jeg bodde, mellom hvite og svarte, hvor jeg ble del av polariseringen. Det er også tydelig at jeg utviklet et hat til vakter og fengselssystemet mange ganger. Jeg prøvde å forholde meg aktivt til det, men mange ganger var det ikke lett å unngå. Jeg utviklet også tidvis noe som lignet en avsky for flere av mine medfanger, antageligvis fordi jeg over så lang tid ble tvangsmessig plassert sammen med dem.

Noe annet som også trenger en advarsel, er spørsmålet om hvor og når angeren ble viktig for meg. Som et moralsk engasjert menneske ville jeg selv trodd at jeg angret med en gang jeg tok et liv. Men slik var det ikke. Angeren kom, men var betydelig forsinket. I stedet for å kjenne på angeren, klynget jeg meg svært lenge til en selvrettferdig ide om at jeg hadde gjort et legitimt nødvergedrap. Når jeg i dag leser fortellingsdelen min og ser at det gikk år før jeg virkelig tok angeren ordentlig inn over meg, føler jeg meg skamfull. Hvorfor klarte jeg ikke å føle ordentlig anger før? Det er et spørsmål som også ligger under fortellingsdelen. Alle disse tendensene i meg skal jeg reflektere mer over etter fortellingsdelen. Nå er hensikten å forberede leseren på det som vil komme. For det kan oppleves som sterk kost.

Grunnspørsmålet: Hva er et fengsel?

Hvorfor er fengselsinstitusjonen utformet som den er? Jeg har forsøkt å undersøke hvilke svar som gis på spørsmålet, med underspørsmål som: Hvorfor er fengselet så krenkende? Hvorfor er fengselet så dehumaniserende? Etter hvert som jeg jobbet med denne tematikken, forskjøv spørsmålsstillingen seg. Det følte naturlig å stille spørsmålene mer generelt og gå dypere i forståelsen av hva slags institusjon fengsel er. For å kunne gjøre det, trengte jeg først å svare på spørsmålet: Hva er et fengsel?

Jeg tenkte at det skulle være lett å avklare, slik at jeg kunne komme til mitt grunnspørsmål om hvorfor fengselet er slik det er. Men der skulle jeg ta feil. Det viste seg som et svært vanskelig spørsmål. Riktignok kunne man genealogisk forsøke å skrive fengselets opprinnelsehistorie, men slike prosjekt ble både omfattende og svært komplekse, viste det seg (jfr. Foucault 2008 og Hammerlin 2008). Svarte man etiologisk (altså i en søken etter årsakene til at fengselsinstitusjonen ble som den ble), ble det enda mer komplekst. Jeg forstod ganske fort at jeg måtte gi opp mitt håp om et snarlig svar på spørsmålet om hva et fengsel er, og heller gjøre det til hovedundersøkelsen. Samtidig ble det tydelig for meg at hvis jeg lykkes i å svare adekvat på det spørsmålet, ville jeg også få svar på mitt utgangsspørsmål om hvorfor fengselet er som det er, forstått som både krenkende og dehumaniserende. Svar på dette spørsmålet ville på den måten også gi rammene til å forstå min egen erfaring med fengselsinstitusjonen, forstått som en radikal diskrepanserfaring.

Det ble tydeligere og tydeligere for meg etter hvert som undersøkelsen skred frem og jeg leste meg opp på både forskning, styringsdokumenter og andre perspektiver på fengsel, at forsøksvise svar på spørsmålet om hva et fengsel er, var til stor hjelp for å forholde meg til erfaringen av krenkelse og dehumanisering i fengsel. Det ble også klart for meg at adekvate svar på det spørsmålet ville kaste mye lys over de kriminelle medfangene mine og hvorfor de var som de var. Slik fremstod dette spørsmålet etter hvert som nøkkelen til å forstå svært mye.

Folkemeningen

Vi skal se litt nærmere på noen typiske oppfatninger om fengsel og straff i vårt samfunn, for å sirkle litt mer inn avhandlingens område. Når det gjelder straff, synes det rimelig å si at det er særlig to grunnleggende oppfatninger om hva det er, eller hvordan vi skal forstå det. Den ene oppfatningen handler om at vi straffer for at det skal svi for gjerningsmannen, eksempelvis som hevn. Den andre oppfatning er at straff forbedrer, slik at de som straffes blir velfungerende samfunnsborgere, det man i Norge kaller å rehabilitere fangene. Fra disse grunnoppfatninger om straff kommer det også noen klare oppfatninger om fengsel i Norge. En av dem er at vi her i landet har verdens beste og mest humane fengsel. Fengslene i Norge har også over tid nærmest blitt fremstilt som hoteller, og langt bedre enn et gamle hjem. Forestillingen er at man blir tatt vare på, får omsorg og kanskje til og med kjærlighet der. Derfor må det være et fint sted å være.

Jeg prøvde å undersøke «folkemeningen» litt grundigere, og snakket med forskjellige folk om fengsel og straff og leste blogger om det. Etter dette fikk jeg en ganske klar oppfatning av det som

rører seg i befolkningen knyttet til kriminalitet, fengsel og straff. Det synes som man generelt kan snakke om to grunnholdninger til straff. Den ene hevder at «vi må straffe hardere», den andre at «det er viktig å behandle fangene godt for de skal komme ut en dag og kan bli din nabo». Den første holdningen, den harde holdningen, kunne innebære uttalelser som: «lås dem inne og kast nøkkelen», mens den myke holdningen fremkom gjennom utsagn som: «Hvilken nabo ønsker du: han som er sort av hat etter å ha blitt sperret inne uten noe fornuftig å gjøre i mange år, eller han som har fått muligheter og bygd opp sitt liv og er rehabilitert?». Noen mente at fangene har det alt for godt i norske fengsler. Mens andre mente at det er bra at man har det godt, for da er det større sjanse for at man blir rehabilitert.

Medias fremstilling

Etter å ha undersøkt folkemeningen, tenkte jeg at media var et naturlig sted å lete etter mer begrunnede oppfatninger om straff og fengsel. Jeg gikk gjennom ganske mange medieoppslag. Hver avis har sin profil, hver TV-kanal sine føringer. Men likevel syntes det som det var noen oppfatninger som gikk igjen. Folkemeningens to hovedsyn var lett å lokalisere i media også. Men det fremkom også ganske nyanserte syn, hvor eksempelvis fanger eller fengselsansatte kom til orde. Det ble skrevet om soningskøer, lite penger til fengslene, om vanskelige arbeidsbetingelser og masse om hva slags kriminalitet som var begått, spektakulære brekk og ran, eller voldsomme voldshendelser. Påfallende mye av medias fokus syntes å gå til det vi kan kalle krimstoff. Men ofte syntes det å dreie seg mer om underholdning.

Gjennom krimstoffet, reportasjer og stemmer fra forskjellige aktører i fengselsystemet, var det noen måter å fortelle historier på som ble særlig tydelige. Det var mye fokus på norsk fengsel som en rehabiliteringsinstitusjon for «kriminelle». Her var det særlig en fortelling som ble fortalt om igjen, på bare litt forskjellige måter. Den handlet om at fengsel i Norge har blitt en ledende rehabiliteringsinstitusjon i verden, hvor fangene blir mindre kriminelle etter et opphold. Derfor kan man lett forsvare norske fengsler.

Man underbygger ofte dette perspektiv med at vi i Norge har et litt annet syn på straff enn de fleste andre land, og at vi tenker at målet med straff ikke er at det skal svi for fangen, men han kommer ut av fengselsoppholdet som en velfungerende og lovlydig samfunnsborger. Som en god nabo. Ofte legger man til at vi i Norge har en straff som virker, fordi det bare er 20 % tilbakefall her, noe som omtrent er best i verden ¹. Mange steder skriver man om norsk fengsel som en slags vidunderkur i rehabilitering av fanger og utenlandske filmteam og journalister kommer. På denne måten har det tidvis blitt en stemning hvor man hyller og feirer den norske fengselsinstitusjonen. Hvor eksempelvis Michael Moore kommer for å «invadere» landet for å ta med seg de gode ideer fra kriminalomsorgen her over til USA ².

¹ Dette tallet skal vi se nærmere på fordi det er mange problemer knyttet til det, men uansett er det tallet som har festet seg i media og befolkningen.

² Jfr. Michael Mores dokumentarfilm «Who to invade next?», hvor Norges fengselsinstitusjon fremstilles som det mest progressive land i verden.

Business Insider

Et tydelig eksempel på disse holdninger og poenger, fremkommer i en artikkel i Business Insider (C. Sterbenz 2014). En av grunnene til å se på denne artikkelen i en stor strøm av lignende artikler, er at den fremhever mange av forestillingene om norsk fengsel på en klar måte. Først et sitat om tilbakefall til norske fengsler i forhold til amerikanske fengsler: «when criminals in Norway leave prison, they stay out. It has one of the lowest recidivism rates in the world at 20%. The US has one of the highest: 76.6% of prisoners are re-arrested within five years.»

Så skriver hun at Norge i tillegg har svært lav andel av befolkningen i fengsel. Derfor følger en av konklusjonene:

it's safe to assume Norway's criminal justice system is doing something right. Few citizens there go to prison, and those who do usually go only once.

Man gjør altså noe riktig i det norske fengselssystemet. Som forklaring på dette fremheves følgende:

The country relies on a concept called "restorative justice," which aims to repair the harm caused by crime rather than punish people. This system focuses on rehabilitating prisoners.

Så blir Halden fengsel trukket frem som et godt eksempel:

Take a look at Halden Prison, and you'll see what we mean. The 75-acre facility maintains as much «normalcy» as possible. That means no bars on the windows, kitchens fully equipped with sharp objects, and friendships between guards and inmates. For Norway, removing people's freedom is enough of a punishment.

Den siste konklusjonen i artikkelen lyder:

To those working within Norway's prison system, the short sentences and somewhat luxurious accommodations make complete sense. As Are Hoidel, Halden Prison's director, puts it: "Every inmates in Norwegian prison are going back to the society. Do you want people who are angry — or people who are rehabilitated?"

Thomas Ugelvik, nå professor i kriminologi, kommenterer i Nettavisen 14.12.14 (Tønnessen, Maria Schiller 2014) denne artikkelen i Business Insider under overskriften «Derfor fungerer norsk fangebehandling så godt». Han skriver:

Suksessfaktoren er at vi i Norge har veldig korte straffer uavhengig av hva du har gjort. Det betyr at de innsatte ikke blir så destruktive. Men aller viktigst er det samfunnet man blir løslatt ut i, sier postdoktor ved institutt for kriminologi og rettssosiologi, Thomas Ugelvik til Nettavisen. [...] Han peker på at det er stor

forskjell på å komme ut av fengsel til en «inner city» i en amerikansk storby og en norsk fungerende velferdsstat uten arbeidsledighet.

- I motsetning til nesten hele verden er det norske fengselssystemet tenkt som en del av en større velferdsstatlig ramme, og dette utgjør en stor forskjell. [...] Om soningsforholdene i norske fengsler sier ekspert Thomas Ugelvik at mye av det som blir skrevet bærer preg av mangel på kunnskap.

- Kniver på kjøkkenet er det i fengsler i store deler av Europa, og det er ingen nybygde fengsler som har gitter foran vinduene, men de er like sikre likevel. I Norge er det slik at man må følge forskrifter for offentlige bygg, også når man bygger fengsler. Det betyr at man ikke kan bygge skikkelige kjipe fengsler, selv om man hadde ønsket det, forteller han.

Riktignok sier ikke Ugelvik helt det samme som Business Insider og relativiserer poengene der noe. Men samtidig er han med på hovedpoenget om at Norge er ekstremt vellykket når det gjelder fangebehandling og at det fungerer svært godt.

En Youtube-video som gikk på vårparten 2018 og som ble veldig populær, handlet om at man viste amerikanere et bilde av en celle i Halden fengsel og spurte hvor mye de var villige til å betale for å bo på det «hotellet» en natt (uten å fortelle at det var et fengsel). Flere antydte opp mot 100 dollar natten. Dette vekket reaksjoner om at fangene ikke burde ha det så godt eller fint. Nylig så vi også programmet på NRK «Fra Halden til Attica», (en finsk dokumentar fra 2017) om nestleder i Halden fengsel som dro til Attica fengsel i USA og blant annet hadde en runde med en del fanger der hvor de kunne si hva de aller mest kunne tenke seg at et fengsel skulle være. Det viste seg at nesten alt de sa var ting man hadde i Halden (ordentlige sofaer, fine celler osv.). Mange andre lignende dokumentarer og oppslag om Halden fengsel har gjort at inntrykket har festet seg at Norge har en ekstremt human fangebehandling, hvor man bor som på hotell. På bakgrunn av det syn som råder i media, synes det rimelig å anta at den norske offentlighet har etablert en stor fortelling om at norsk fengsel er vellykket rehabilitering av fangene. Altså en måte å se og forstå fengsel på som er preget av at det først og fremst er en rehabiliteringsinstitusjon. Ja, sågar kan det virke som man ofte feirer institusjonen. I denne feiringen synes det som om de kritiske stemmer nesten har forduftet. Men den virkelighet som møtte meg som innsatt i norske fengsler, var en annen.

Statistikk

Vi skal nå se litt nærmere på det offisielle syn på fengsel. For å først få en viss forståelse av størrelsesordenen til fengselsinstitusjonen, skal vi se litt på den siste *Årsstatistikken til Kriminalomsorgen 2018* (jfr. KDI 2018). Pr. 31.12.2018 var den ordinære fengselskapasiteten 3885 plasser. Av disse er 217 kvinneplasser. Samlet hadde fengslene i 2018 en kapasitetsutnyttelse på 88,9 prosent, med et gjennomsnittlig antall innsatte på 3 425 (tilsvarende tall for 2017 var 3 652). Antall nyinnsettelse i fengsel i 2018 var 7 248, mot 8 834 i 2017 og 9 808 i 2016. I løpet av 2018 iverksatte fengslene 5 293 ubetingede fengsels- og forvaringsdommer. I 2017 var tallet 6 038. I

tillegg ble det i 2018 iverksatt 1 781 dommer på samfunnsstraff, mot 1 980 i 2017. Det ble gjennomført 2791 dommer på elektronisk kontroll, mot 2882 i 2017. Det er totalt 500 lenker til lenkesoning (elektronisk kontroll). Det var ikke registrert noen tilfeller av rømming fra fengsel med høyt sikkerhetsnivå i 2018. I 2017 var det 4 rømminger fra høyt sikkerhetsnivå. Antall unnvikelser fra fengsler med lavt sikkerhetsnivå var 29 (KDI 2018, side 2-6).

Når det gjelder sittediden i fengsel opplyser KDI at av alle løslatte i 2018 ble (KDI 2018, side 5):

- 20 % (1197) løslatt innen 30 dager
- 55 % (2260) løslatt innen 90 dager
- 71 % (3715) løslatt innen 6 måneder
- 85 % (4499) løslatt innen ett år
- 14 % (727) løslatt mellom 1 til < 5 år
- 0,7 % (37) løslatt mellom 5 til <10 år
- 6 personer løslatt mellom 10 < 15 år

Hvordan forstår man fengselsstraff offisielt. Formålet

Til sist i dette kapittelet skal vi se på hvordan man forstår og definerer fengselsstraffen offisielt. Da er det naturlig å se på styringsdokumentene, som et utgangspunkt for det offisielle syn på fengsel og straff. Siden styringsdokumenter er litt tekniske, blir nå også det følgende litt teknisk. Vi skal ta utgangspunkt i det som kalles «formålet med straffen». I den gjeldende *Straffegjennomføringsloven* av 2001, defineres straffens formål slik, i første ledd (jeg tar ikke med annet ledd om varetekt i denne paragrafen):

§ 2 Formål

Straffen skal gjennomføres på en måte som tar hensyn til formålet med straffen, som motvirker nye straffbare handlinger, som er betryggende for samfunnet og som innenfor disse rammene sikrer de innsatte tilfredsstillende forhold.

Det er altså fire elementer her som til sammen utgjør straffens formål. Straffen skal gjennomføres på en måte som:

1. Tar hensyn til formålet med straffen
2. Motvirker nye straffbare handlinger
3. Er betryggende for samfunnet
4. Innenfor disse rammer sikre de innsatte tilfredsstillende forhold.

Det første punktet er foreløpig udefinert. Som punkt 2 i loven kommer det man ofte omtaler som «rehabilitering», eller hva som er rimelig å tolke slik, siden vi ikke driver med amputasjon eller lignende typer straff (som man vel kanskje kunne anta kunne «motvirke nye fremtidige handlinger»). Deretter kommer punkt tre som handler om sikkerhet (betryggende for samfunnet), og til sist «tilfredsstillende forhold» for de innsatte.

Straffegjennomføringsloven presiseres av retningslinjene til straffegjennomføringsloven. Retningslinjene utdyper og konkretiserer loven og gjør den i stor grad praktisk anvendelig. I Retningslinjene *Forskriften § 1-2. Formål*, (KSF 2008) på side 6, står det:

Så langt det er forenlig med hensynet til samfunnets sikkerhet og den alminnelige rettsoppfatning, skal forholdene legges til rette for at den straffedømte gis mulighet til å endre livsførsel og hindre tilbakefall.

Dette er alt som står i retningslinjene om formålet med straffen (med unntak av et lite tillegg om varetekt). Stort sett er retningslinjene til loven både omfattende og presise. Men til denne grunnleggende paragraf, er det nesten ikke noe å hente. Lovens siste formulering om at straffen skal gjennomføres slik at den sikrer innsatte tilfredsstillende forhold, er ikke nevnt i det hele tatt. Når det er sagt, innføres to nye begrep, som ikke opptrer i lovformuleringen. «Samfunnets sikkerhet» og «den allmenne rettsoppfatning». Hvis vi skal oppsummere hva som forstås som straffens formål i denne setningen, er det to krav. Kun hvis de er tilfredsstillt kan man innfri det siste:

- a) Straffen skal gjennomføres slik at man tar hensyn til samfunnets sikkerhet.
- b) Straffen skal gjennomføres slik at man tar hensyn til den allmenne rettsoppfatning.
- c) Kun hvis begge disse krav er tilfredsstillt, skal forholdene legges til rette for at den straffedømte gis mulighet til å endre livsførsel og hindre tilbakefall.

Det er en tydelig prioritering her. Sikkerhet og den allmenne rettsoppfatning er prioritert over rehabilitering. Vi kan også merke oss at i retningslinjene er det en mye mer markant hierarkisk vektning av de forskjellige hensyn, enn det er i straffegjennomføringsloven. Mens loven ser ut til å likestille de fire hensynene, er retningslinjene tydelig på rangordningen. Rent hermeneutisk kan vi snakke om en konflikt mellom straffegjennomføringsloven og retningslinjene her. Likevel ser det ikke ut som man har lest det på den måten i praksis. Det later til at man har anvendt loven og retningslinjene *som om* det ikke er noen konflikt. Hvilket må bety at man har latt siste ord gå til retningslinjene, fordi retningslinjene er klare, eksplisitte og lette å følge i praksis.

Vi ser altså at det er en viss uoverensstemmelse mellom straffegjennomføringsloven og særlig retningslinjene til den i formålet med straffen og slik dette defineres og den store fortelling om fengsel som rehabilitering. Når fengselsstraffen er definert slik at både hensynet til samfunnets sikkerhet og hensynet til den allmenne rettsoppfatning skal prioriteres over rehabiliteringshensyn, betyr det at rehabilitering ikke sees av departementet som fengselets viktigste oppgave. Tvert imot er det sikkerhetshensyn som har hovedprioritet. Vi har nå sett hvordan fengsel forstås av befolkningen, media og staten. I det følgende skal vi gå dypere inn i min erfaring med fengsel.

Kapittel 2: Den første tiden

Vi skal til fortellingsdelen og historien om en alvorlig trusselsituasjon som endte i et drap. Det er en historie om ytre soning, eller soning av en lang fengselsstraff og hvordan jeg har opplevd det. Det er også en historie om indre soning. Et vesentlig analytisk skille i avhandlingen er mellom ytre og indre soning. Med ytre soning mener jeg den soning man går gjennom «i det ytre», altså det som normalt tilfaller fengselsstraffen med innesperring osv. Mens jeg tenker på indre soning som prosess man kan gå gjennom hvor man tar inn over seg det gale man har gjort, kjenner på skyld og anger og prøver å forandre seg innenfra. Historien handler om hva denne erfaringen har gjort med meg, og hvordan jeg har forholdt meg til meg selv etter å ha begått et drap. Det er en historie om hvordan denne handlingen fremmedgjorde og truet med å pervertere meg. Men det er også en historie om hvordan man kan finne ressurser og hjelp og komme seg tilbake til seg selv etter en slik handling.

Min fortelling er også en historie om forholdet mellom indre og ytre soning. Mange ganger har jeg opplevd at disse to ikke har vært i harmoni. Snarere tvert imot, og derfor har jeg grublet mye over hva fengselsstraffen egentlig er. Hva er meningen med fengselsstraffen? Hvorfor straffer vi på denne måten? Hva betyr det å være fange i et fengsel? Hvordan oppleves det? Hva gjør det med en? Er dette virkelig den måten vi burde straffe på i dag?

Det er grunn til å si noe om språkbruken i empiridelen, hvor jeg siterer min fengselsdagbok. Språket kan tidvis oppleves som litt voldsomt, med sterke karakteristikker, emosjoner og beskrivelser. Jeg bruker et situasjonsbetinget språk knyttet til de konkrete opplevelser, ofte preget av betydelig patos. Jeg kunne selvsagt tatt bort dette språket og skrevet det om til et mer akademisk korrekt språk. Men det hadde betydd at jeg måtte øve rovt på dagboken min. Det er et spørsmål om ærlighet og hvordan situasjonene virkelig var. Jeg har i alle de årene jeg skrev dagbok, forsøkt å være så kompromissløst ærlig med meg selv som overhodet mulig. Jeg har prøvd ikke å legge skjul på noe, verken av følelser eller tanker. Ideen har vært å uttrykke det jeg tenker og føler, helt rått, uten å sensurere meg selv. Dagbøkene blir slik et tidsvitne som forteller tilnærmet likt akkurat hvordan jeg opplevde situasjonene jeg var i på den tiden. Derfor sier disse tekstene mye om hvordan det er å sitte i fengsel, om hvordan det føles og oppleves, og hva slags tanker man får, eller kan få.

Samtidig må det understrekes at dagboktekstene er subjektive tekster, og først og fremst spontane og usensurerte uttrykk for hva jeg har tenkt og følt. Det betyr eksempelvis at jeg ikke har tatt noen forbehold om jeg eventuelt sårer noen, uttrykker politisk ukorrekte meninger osv. Derfor må tekstene heller ikke sees på som mine meningsytringer. Samtidig er det nok også rimelig å tenke at de er ganske adekvate følelsesmessige reaksjoner på hva man utsettes for når man fengsles. I den forstand kan de forhåpentligvis også vise det allmenne i det subjektive. Det må også gjøres oppmerksom på at alle navn er anonymisert og små forandringer er gjort slik at enkeltpersoner ikke skal kjenne seg igjen.

Tiden frem til drapet og drapet

Siden denne avhandlingen handler om min fengselshistorie, skal jeg bare fortelle helt kort om drapet. Det er det fortsatt vanskelig for meg å skrive om, og derfor kan nok språket oppfattes som litt flatt her. Det beklager jeg. Høsten 2009 flyttet jeg fra byen og ut på landet til kjæresten min i hennes hus. Etter at jeg flyttet inn til henne, ble hennes eksmann sjalu på meg. Han ville ikke slippe henne. Han hadde tidligere en historie med grov vold overfor henne, og en lang rushistorikk. Ganske tidlig etter at jeg flyttet inn, begynte han å plage oss på forskjellige måter. Først var det trusler om juling. Jeg så selv tidlig at dette var reelle trusler, fordi han slo ned kjæresten min ved en anledning, og jeg måtte få henne til legevakta.

Han viste også vilje til å skade barna til kjæresten min (som var deres felles barn), så jeg var reelt bekymret for dem alle. Det ble en opptrappende trusselsituasjon høsten 2009 som førte til at vi gikk inn i en større og større kampberedskap. Etter hvert sov jeg nesten ikke og lå hele tiden med ett øye åpent og lyttet etter lyder på natta. Det ble flere konfrontasjoner med ham hvor han truet, og en gang grep jeg til en spade, for å ha som forsvar. Han bare lo av meg. Både kjæresten min og jeg følte oss svært truet på den tiden. Vi prøvde selvsagt å gå til politiet, men de mente de ikke kunne gjøre noe og ville ikke hjelpe oss så lenge det ikke hadde skjedd noe «konkret». Etter å ha vært hos dem et par ganger i tillegg til å ha snakket med dem på telefon, gav vi dem helt opp. Der var det ingen hjelp å få.

I begynnelsen av nyåret 2010 eskalerte situasjonen, og fra da hadde jeg alltid et slagredskap liggende der jeg var, som forsvar. Jeg følte meg ganske sikker på at han ville ta meg i en slåsskamp på bare nevene. Jeg var heller ikke trent på å slåss – og han hadde en lang historikk med vold. Vi visste også på det daværende tidspunktet at han var inne i en dårlig fase, og vi hadde hørt om flere episoder han var innblandet i på annet hold. Jeg kjørte derfor rundt med en jernpinne i bilen og hadde flere slagredskaper rundt i huset.

Noen dager før drapsnatta oppstod det en situasjon hvor han prøvde å slippe ut hunden til kjæresten min som stod i en hundegård, og hvor kjæresten min løp for å stoppe ham. Da prøvde han å ta henne i stedet. Hun flyktet inn i hundegården, og jeg kom løpende til med jernpinnen. Jeg ropte at han måtte komme seg unna. Han skrek tilbake at dette hadde ikke jeg noe med. Så snudde han og kom han mot meg. Jeg så det mørknet i øynene hans, slik jeg hadde sett tidligere da han hadde slått. Derfor slo jeg ham i hodet med jernpinnen før han rakk å slå meg. Han falt ned på bakken, og jeg slo ham i beina og armene. Jeg tenkte at jeg måtte opptre truende for å skremme ham bort. Ganske raskt lovet han å holde seg borte. Men vi fikk ingen ro etter denne hendelsen. Tvert imot ble vi mer redde. Kjæresten min mente han ville komme og hevne seg, så vi fikk låne en stor Mallamutt vi hadde inne i huset som vakthund. I tillegg kjøpte vi i Sverige en gasspistol som så ekte ut, men som skjøt gummikuler. Den skulle jeg skremme ham med hvis han dukket opp.

Bare noen dager etter dukket han opp i bilen sin utenfor huset vårt. Han hadde i forkant sendt truende sms'er til kjæresten min om at han skulle ta meg, men at han ville snakke med henne. Vi ble redde, men jeg ville likevel møte ham på trappa, med en spade i hånda til forsvar. Men kjæresten

min mente han ville holde seg rolig dersom jeg gjemte meg, og så kunne hun få ham bort. Hun skulle lyve og si at jeg ikke var der. Motvillig gikk jeg derfor opp i andre etasje, og fikk med meg øksa som stod i vindfanget for å ha noe å forsvare meg med, mens hun gikk til døra.

Han gikk rett inn i huset og satt seg til å drikke av en vin vi nettopp hadde åpnet. I begynnelsen gikk praten rolig og gemyttlig. Hun kom tidvis opp og informerte meg om hvordan det gikk. I et par timer virket det som alt gikk bra, og han signaliserte at han skulle dra. Men så dro han ikke. Det varte og rakk. På et tidspunkt ble det plutselig helt stille, før jeg hørte at han ropte på hunden. Da forstod jeg at noe var galt fordi det var hun som skulle kommandere den. Jeg tok med meg øksa og gikk ned og fant henne avkledd og tapet fast til en stol på kjøkkenet. Jeg hørte ham i rommet bakenfor mens han prøvde å stenge hunden inn i stua.

Da jeg så henne på kjøkkenet, var det som i et mareritt. Jeg gikk forbi henne og inn i spisestua. Jeg så ham før han så meg - han var også delvis avkledd, i longs og t-skjorte. I det han så meg, svartnet det i øynene hans, og jeg forstod han ville angripe meg. Jeg kom ham i forkjøpet, bykset til og slo ham i hodet med øksen. Han falt rett ned og i koma med et dypt kutt inn i hodet. Etterpå slo jeg ham flere ganger - som om jeg nå skulle gjøre det ferdig en gang for alle. Jeg tenkte det var ham eller oss og ville at han skulle dø. Da jeg fikk kjæresten min løs, hadde hun fullstendig panikk. Jeg sa vi måtte ringe politiet, men hun var helt fra seg og maktet ikke noen andre der. Hun var ruset på alkohol og dopet ned på rivotril, som det viste seg at han hadde puttet i vinen hennes. Sånn sett var hun langt fra tilregnelig. I kaoset ble jeg oppsatt på å få roet henne ned, og vinne tid. Jeg pakket inn liket for så å kjøre det bort for å gjemme det. Det ble en lang kjøretur.

Glattcelle og Skråmark fengsel

Et par dager etter drapet ringte politiet og ville ha meg innkalt som vitne i forbindelse med forsvinningen av avdøde, samt i forhold til episoden utenfor hundehuset noen dager før. Jeg løy som vitne og fortalte i stedet at han hadde vært hos oss, men dratt igjen. Samtidig hadde politiet dratt til kjæresten min og tatt henne med til avhør. Der fortalte hun en noe annen historie enn meg, blant annet at han hadde prøvd å voldta henne. Historiene våre stemte ikke. Derfor holdt de oss begge igjen. Etter flere avhør, ble jeg tatt med til politisjefen. De sa at forklaringene våre ikke stemte overens og at jeg ville bli holdt i varetekt. Jeg fikk status som siktet og ikke som vitne. Jeg fortalte ikke noe om drapet denne dagen, og heller ikke noe om voldtektsforsøket. Dermed ble forklaringen tidvis ren diktning i forhold til hva som hadde skjedd, noe politiet forstod. Etter en stund fikk jeg litt mat før de satt på meg håndjern og kjørte meg i en patruljebil til nærmeste by.

Når jeg i ettertid har jobbet med denne teksten, har jeg merket et behov for at jeg på dette tidspunktet, hvor jeg ble innesperret på glattcelle for meg selv i dagene rett etter drapet, skulle føle på anger for det jeg hadde gjort. Men slik var det dessverre ikke. Jeg følte ikke anger. Kanskje er det mer rett å beskrive stemningen min som traumatisert eller at jeg var i sjokk. Snarere enn å føle anger, følte jeg heller et behov for å rettferdiggjøre meg, og for å få en bekreftelse på at jeg handlet rett i en svært presset og vanskelig situasjon. Det skulle gå lang tid før jeg virkelig klarte å ta inn over meg det jeg hadde gjort.

Da jeg kom til arresten, måtte jeg kle av meg alt, inkludert sokker og underbukse. Jeg fikk en gammel T-skjorte og en dressbukse som var for trang til at den lot seg lukke, men ingen underbukse. Så ble jeg ført inn på en glattcelle hvor jeg skulle tilbringe et par døgn. Cella var svært varm, kun utstyrt med en do av stål sammen med en vask og en murbenk med en plastikk madrass på. Lyset stod på hele tiden, og siden det verken var vindu eller klokke der var det umulig å vite om det var dag eller natt. Det var en ødelagt calling som jeg prøvde å trykke på uten å oppnå noe som helst. Jeg fikk et lite ullpledd å ha rundt meg på natta.

Dagen etter fikk jeg noen gamle ukeblader å lese på. Men jeg klarte ikke lese, for hele tiden tenkte jeg på drapet og drapsøyeblikket. Det var som en film som gikk på evig gjentakelse i hodet mitt. Samtidig følte det som jeg bare kunne synke ned i et dyp og bli borte. Men jeg ville ikke det, jeg ville klamre meg fast. Jeg ble derfor sittende å meditere mye av tiden, og det roet meg ned (jeg hadde tidligere lært meg noen mediteringsteknikker). Jeg kunne tidvis høre at vaktene gikk rundt i gangen og spurte dem hva klokka var slik at jeg kunne følge med. De pleide å svare.

Etter en god stund kom det en mann på cellen vis a vis min. Han skrek konstant. Jeg hadde da fått lov å ha den lille luka i døra åpen og gjennom den så jeg at fangevokterne kom og tok av ham alle klærne og spylte ham med en høytrykksspyler inntil han sluttet å skrike og sank utmattet ned på gulvet. Etter en stund hørte jeg han hulket, inntil han begynte å skrike igjen. På nytt kom vaktene og gav ham den samme behandlingen til han falt slapt ned på gulvet og ble liggende.

Lenge etter ble døren inn til cella mi åpnet, og etterforskningslederen stormet inn. Han spurte meg bryskt hva som hadde skjedd. Jeg sa at jeg ikke ville la meg avhøre uten noen forsvarer. Han gikk irritert igjen, og hentet en liste over forsvarere. Jeg fikk en lokal forsvarer, som viste seg å være på vinterferie. Han kunne derfor ikke treffe meg før på tirsdagen, fem dager senere. Jeg fikk snakke med ham i enerom på telefon og forklarte kort hva som hadde skjedd. Han sa at jeg måtte si at det hadde oppstått en situasjon hvor vedkommende ble tatt av dage, men at jeg ville forklare detaljene senere, og at jeg måtte bli med politiet for å vise hvor liket var. Vi skulle snakke mer når han kom tilbake, sa han.

Samme kveld dro jeg ut med politiet og Kripos for å finne liket. Min oppgave var å si hvor vi skulle, mens etterforskningslederen noterte og hadde et lite avhør av meg underveis. For å ikke fryse, hadde jeg fått låne en genser av etterforskningslederen, samt noen sko. Men det var kaldt siden det var midt på vinteren. Etter litt leting fant vi stedet. Jeg hadde vært fokusert og oppmerksom og innstilt på å hjelpe så godt jeg kunne. Politiet virket fornøyd. Selv hadde jeg blokkert mye av følelsene mine om alt det fæle som hadde skjedd. Men det hadde kommet gradvis tilbake. På vei tilbake sank jeg ned i setet og sovnet.

Første uke i fengsel. Avdeling 1

Dagen etter, fredagen, fikk jeg beskjed på glattcella om at jeg skulle flyttes til Skråmark fengsel for videre varetektsfengsling. Jeg hadde da sittet litt over to døgn på glattcelle. Jeg ble fraktet til Skråmark i en kald cellebil med gitter foran vinduene og tett pleksiglass til fremsetet. I gulvet var

det et hull jeg antok var til å spy eller tisse i. I fengselet ble jeg tatt imot og ført til avdeling 1 på den vanlige boavdelingen. På cella var en TV, en seng, et skrivebord med lampe og en vask. Cella stinket røyk. Jeg satt derfor umiddelbart i gang å vaske den ned. Jeg fikk litt klær - et par grå joggebukser, joggegensere, et par hvite underbukser og noen sokker. Cella hadde egen nøkkel jeg kunne låse den med. Jeg så at de andre hadde satt nøkkelen i døren på utsiden, men jeg tok den med meg slik at cellen var låst slik at andre fanger ikke kunne komme inn i den når vi var på avdelingen. Ganske tidlig fikk jeg en liten omvisning på avdelingen av en vakt. Det var en nittenmannsavdeling, men siden dette var på dagtid var de fleste på arbeid, bare ganggutten og gangguttassistenten var på avdelingen da vi kom.

Jeg hadde aldri vært i fengsel før. Det jeg visste om fengsler var hovedsakelig fra media og amerikanske filmer, med farlige gjenger, vold, voldtekter og knivstikking. Derfor var jeg ganske bekymret. Men jeg ble raskt overrasket over hvor hyggelige og imøtekommende de fleste fangene var da de kom tilbake til avdelingen etter endt arbeidsdag. Jeg hilste først på en somalisk mann som kalte seg «kongen». Han var hyggelig og hjelpsom og gav meg litt tunfisk og egg så jeg hadde litt mat å spise på ettermiddagen. Snart ble jeg også kjent med Jonathan, Roger og Arild. Jeg snakket mest med Jonathan jeg kom samtidig med. Da jeg snakket med de andre på avdelingen og fortalte om meg selv, ville mange hjelpe ved å «gi» meg sin advokat. Jeg forstod ikke hvorfor, men senere har jeg forstått at advokater er veldig fornøyde hvis man kan verve flere klienter til dem. På den måten får fangene goodwill og ofte gratis hjelp når de trenger det.

Etter litt ble vi låst inn en times tid og så ble vi låst ut igjen på ettermiddagen og kunne være på avdelingen. På kvelden kom en diger, veltrent og pågående polakk som skulle ha meg til å bestille «kriserøyk» for ham. «Kriserøyk», fikk jeg fortalt, var noe nyinnsatte kunne få samme dag de ble satt inn, fordi de ikke hadde hatt mulighet til å handle den dagen i uka det var felles handling. Polakken hadde sannsynligvis gått tom for røyk og ville gjerne ha mer, men kunne ikke handle før om noen dager. Jeg var skeptisk til det, og følte meg litt truet. Derfor henvendte jeg meg til han som kalte seg «kongen». Han sa at det var greit og at jeg burde kjøpe «kriserøyk» til polakken. Så skulle han senere betale det tilbake i matvarer. Jeg trodde polakken kom til å snyte meg da jeg ble flyttet over til en annen avdeling, men han betalte tilbake.

Avdeling 1, som jeg ble plassert på første uke i fengsel, var ikke en varetektsavdeling. Det var snarere en domsavdeling med domsfanger. Men fordi det var fullt på varetektsavdelingen, hadde jeg blitt plassert der. Jeg synes i utgangspunktet det var ganske ille å sitte der, men jeg skulle straks finne ut at det var mye verre på varetektsavdelingen. På Avdeling 1 hadde vi tilgang til en nokså stor luftegård, hvor vi fikk luftet oss i en time hver dag. Der var det en fotballplass omkranset av en vei man kunne gå runder. Vi fikk også trene på en treningsavdeling tre ganger i uka, hvor de hadde et rom med vekter og en gymsal. Avdelingen var støyete med sine nitten fanger som var inne på det samme lokalet og slamret i ståldørene sine og løp frem og tilbake og ropte mye. Over halve avdelingen bestod av afrikanere som har et helt annet støynivå enn europeere.

I starten på varetekten satt jeg på brev- og besøksforbud. Jeg var innelåst på cella frem til kl. tre da det var middag. Etter det fikk jeg ha fellesskap (altså være utlåst på avdelingen) med de andre, og trening etter det. Andre dag i fengsel ble jeg kjent med en eldre polsk fange som jobbet som «ganggutt» på avdelingen (dvs. hans arbeid var å holde det rent og servere mat). Han skulle snart løslates og viste meg noen papirer fra NAV som han ikke helt forstod. Det handlet om å prøve å få såkalte «startpenger» til løslatelse. Jeg hjalp ham å skrive en liten søknad. Som takk viste han meg hvordan alt fungerte på avdelingen.

Tiden på cella ble fort lang. Fengselet solgte spillkonsoller, og jeg bestilte meg en. Ellers ble jeg sittende det meste av tiden med meg selv og mine tanker, og lurte på hvordan det gikk med kjæresten min og barna. Siden jeg var på såkalt «brev- og besøksforbud», kunne jeg ikke kontakte noen og var avskåret fra alle utenfor. Jeg var redd for at søsknene til ham jeg hadde tatt livet av, ville hevne seg, for jeg hadde hørt rykter om det. I den situasjonen var det nesten betryggende å finne ut at kjæresten min også hadde fått fire ukers fengsel. Så var hun i alle fall trygg den tiden.

Et par dager senere, i begynnelsen av mars 2010, skulle jeg ha første møte med min forsvarsadvokat. Han var en eldre, bestemt mann, som virket flink. Han mente vi ikke skulle prosedere på nødverge. Men jeg mente det måtte være nødverge og kunne ikke forstå hvorfor han var uenig. Han sa at nødverge var noe man uansett aldri ville vinne frem med i retten. Derfor ville han heller prosedere på at det var mange formildende omstendigheter, slik at straffen ble kortere enn normalt. Han snakket om at det sannsynligvis ville bli en straff på mellom fem og åtte år, noe jeg på dette tidspunktet syntes hørtes uendelig lenge ut. Derfor endte jeg med å bytte ham med en annen advokat. Jeg hadde da snakket med mange på avdelingen som gjerne ville anbefale sin advokat. Jeg endte med advokaten til en som hadde sittet i fengsel mange ganger og som varmt anbefalte sin nåværende advokat. Dette var den beste advokaten han noensinne hadde hatt, fortalte han.

Varetektsavdelingen

Etter cirka en uke på avdeling 1, ble jeg flyttet til varetekts avdelingen. Jeg ble tatt av brev- og besøksforbud og fikk motta et brev fra kjæresten min, samt et brev fra jobben. Jeg fikk svare dem tilbake, samt ringe en kamerat for å fortelle hva som hadde hendt. Han forstod ingenting. Han hadde vel aldri forventet at jeg skulle havne i fengsel. Jeg opplevde hans reaksjon som en form for bekreftelse på den jeg var. Den ambulerende bibliotekjenten hvor vi kunne låne litt bøker, filmer og musikk, ble mer interessant enn spillkonsollen jeg hadde fått tak i. Jeg lånte fem filmer og fem plater som var det maksimale vi fikk lov å låne, i tillegg til noen bøker. Dermed hadde jeg noe å gjøre når jeg var innelåst på cella.

Jeg ble overført på formiddagen da alle andre var stengt inne på cellene sine, og fikk ikke hilst på andre enn gangguten. Cella jeg fikk tildelt luktet heldigvis ikke røyk, men var til gjengjeld svært nedslitt. Jeg fikk lov å holde celledøren åpen noen minutter mens jeg vasket ut av den, før jeg ble låst inn igjen. Cellene på varetektsavdelingen var annerledes enn på avdeling 1. De var litt større og hadde en frittstående ståldo rett ved siden av døra, åpent midt i cella. På samme måte som cellen jeg hadde vært på var det en liten seng, et lite skrivebord, et vindu med gitter hvor jeg kun så en

ørliten gressplen som møtte en høy mur med gjerde. Rutinene var utlåsning med frokost fra åtte til halv ni, fellesskap og mulighet for trening fra elleve til ett, lufting fra fire til fem og igjen en time fellesskap, hvor de fleste lagde middag på kvelden, fra seks til syv. De resterende nitten og en halv timene av døgnet, måtte tilbringes på cella.

Jeg fikk etter hvert middag og så var det lufting hvor vi fikk gå ut i luftegården en time. Da jeg kom ut til lufting, ble jeg overrasket. Her var kun et område på ti ganger ti menter, med mur på to sider og gitter ellers. Man luftet i et bur. Det var kaldt, så det var bare fire andre som luftet denne dagen. Jeg hadde ikke noen ordentlige klær, bare joggedressen, og en anorakk jeg hadde fått av gangguttene på avdeling 1. Jeg hilste på de som var der. Først to jeg syntes så «kriminelle» ut. Han ene lurte på om jeg var bonde, (jeg hadde skjegg og bart på den tiden). Dernest spurte de hva jeg satt for. Jeg forklarte hva som hadde skjedd, og de sa jeg måtte regne med mange år. Selv sa de at de satt inne for narkotika og tyveri.

Jeg fikk dårlige anelser av disse to, og tenkte at jeg måtte få meg en form for beskyttelse hvis noen skulle angripe meg. Jeg henvendte meg derfor til en diger mann i tyveårene som gikk alene rundt i luftegården. Han så ut som en torpedo, med store muskler og tatoveringer, og jeg fant ganske raskt ut at han var nettopp det. Vi fant raskt tonen. Han viste seg å være en trivelig fyr fra innlands-Norge, og vi hang mye sammen i tiden framover. Luftingen varte egentlig en time, men etter en halvtime gikk jeg inn. Stivfrossen og en bekjent rikere.

En av de siste dagene i mars, hadde vi fengslingsmøte igjen. Advokaten argumenterte godt, og dommeren trodde både på ham og meg. Derfor bestemte dommeren at jeg skulle slippe ut av varetekt i påvente av retts sak. Hvis situasjonen var slik vi hadde beskrevet den, var det ingen grunn til å holde meg fengslet, sa han. Men politiadvokaten anket. Det var mulig å anke med såkalt «oppsettende virkning», hvilket betydde at jeg ikke ville slippe ut av fengsel likevel, inntil anken var behandlet på nytt. Anken for rettsmøtet ble satt noen etter. Dagen etter hadde politiadvokaten fått førstesiden i lokalavisen. Han var avbildet i helfigur hvor han med en beklagende mine uttalte at nå ville retten slippe ut en øksemorder. Da vi noen dager kom til anken, var det en annen dommer. Han gjespet seg gjennom rettsrunden. Etter en kort prosess erklærte han at jeg måtte idømmes fire ukers ny fengsling, uten mulighet til å påklage det. Denne ankebehandlingen på fengslingen gjorde at jeg ville bli fengslet helt frem til rettsaken.

Om forholdet til vaktene og systemet i starten

Etter at jeg hadde kommet meg over det første sjokket og fått en slags grovorientering i forhold til fengselslivet, følte jeg et stort behov for noen å snakke med. Jeg tenkte at det ville være naturlig å snakke med betjentene fordi jeg oppfattet dem som likest meg selv. For jeg opplevde etter hvert de fleste andre fangene som annerledes og fremmede. Det falt seg slik at ei av de kvinnelige betjentene ville snakke med meg på cella en av disse dagene. Jeg tenkte at hun ville prøve å være støttende, siden jeg trengte det. Ja, jeg trengte vel egentlig bare at noen bekreftet at jeg var et menneske, tross alt. Jeg fortalte henne om saken, men forstod tidlig at hun hadde fulgt saken i media. Jeg fikk ingen bekreftelse på mitt perspektiv. Snarere følte det som hun hadde samme holdning som jeg hadde

opplevd hos politiet. Hun var ikke interessert i å høre hva jeg hadde å si, men insisterte bare på at jeg måtte sone en svært lang straff og jeg følte det som hun omtrent ikke så meg som et menneske engang.

Kunne dette være et enkeltstående tilfelle? Antakelig måtte jeg bare finne en annen vakt å snakke med, tenkte jeg. Jeg trengte bekreftelse på at jeg ikke var et ondt menneske, at jeg ikke stod utenfor det menneskelige domenet. Jeg trengte kanskje også å få en bekreftelse på at selv om jeg hadde gjort en forferdelig handling, var dette noe jeg nærmest hadde måttet gjøre i den situasjonen, og ikke noe som gjorde meg mindre menneskelig. Men jeg mislyktes. Gang på gang mislyktes jeg i få en reell samtale med en vakt. Jeg fikk ikke bekreftelsen jeg trengte, snarere tvert imot: Møtene med vaktene ble heller bekreftelser på at jeg *ikke* var et ordentlig menneske. For vaktene var jeg bare en del av gruppen av «jævla fanger» eller «kriminelle».

Snart hadde jeg snakket med alle vaktene på avdelingen. Av disse var det bare en vakt jeg følte det gikk an å snakke med. Det kjentes som hun så meg som et menneske og anerkjente meg som en person. Hun var ikke utdannet fengselsbetjent, men jobbet som ufaglært vikarvakt ved siden av et annet studium. Etter å ha forholdt meg til alle vaktene, lærte jeg også at det var stor forskjell på dem. Noen var direkte slemme og brukte enhver anledning til å pine og plage oss, og lo av det. Andre syntes å ville oss vel og hjalp oss hvis de kunne og var hyggelige mot oss. Men jeg merket likevel at også de snille vaktene var vanskelig å snakke med. For jeg var for alle vakter, først og fremst bare en fange, en «kriminell».

Langsomt gikk det opp for meg at jeg ikke ville få noen form for positiv bekreftelse eller anerkjennelse av vaktene. Av advokaten min og noen medfanger fikk jeg det i noen grad, men ikke slik jeg trengte. Det de stort sett gjentok, var at jeg måtte legge meg godt til rette på cella og innstille meg på en svært lang straff på over ti år. På det tidspunktet opplevde jeg dette som en avvisning (i ettertid har jeg forstått at de talte av sin egen dyrekjøpte erfaring).

En av de første dagene hvor jeg skulle et ærend til en annen del av fengselet, måtte jeg slippes ut i gangen av en vakt. I forbifarten spurte han om jeg var trøtt. Jo, jeg var litt trøtt, svarte jeg, hvorpå han svarte at jeg ikke måtte sitte oppe hele natta og se på TV. Jeg gjorde aldri det, svarte jeg. Han fortsatte: Det er bare dritt på TV etter kl 03.00. Igjen sa jeg at jeg ikke så på TV om natta. Men han hadde ofte gått nattevakt og hørt at "dere fanger" ser på TV hele natta, sa han. Igjen svarte jeg at jeg aldri så på TV om natta. Igjen overhørte han meg og sa: Du må ikke se på TV om natta. Denne gangen svarte jeg ikke. For ham var jeg bare en "jævla fange" – og det var ingen forskjell på oss fanger.

Ganggutt

Etter noen dager i varetektsavdelingen kom det en vakt og lurte på om jeg ville være ganggutt ³. Han som tidligere hadde vært ganggutt, var sendt videre sa han, og nå var stillingen ledig. Jeg lurte

³ Dette er et tillitsverv, den fremste stilling man kan ha som innsatt er altså «gutt».

på hva det innebar og han sa at det var en stor fordel, at jeg ville få litt ekstra goder som å tjene litt bedre og kunne være mer låst ut fra cella. Videre mente han at jeg ville passe godt til den jobben. Jeg tenkte litt på det og sa ja. Det var ikke alt for mye arbeid, så jeg fikk lest og skrevet likevel. De første dagene fungerte det fint. Jeg fikk være noe mer utlåst av cella fordi jeg skulle vaske og ta ut av oppvaskmaskinen. Noen dager fikk jeg også anledning til å trene på treningsrommet for meg selv, men stort sett ble jeg bare låst ut akkurat lenge nok til å få gjort reint.

Jeg måtte ha litt ekstra kontakt med vaktene som ganggutt, fordi jeg stadig trengte påfyll av vaskemidler. Jeg administrerte et lite lager hvor det var kluter, mopper, vaskemidler og håndklær. Derfra var oppdraget å dele ut tre håndklær i uka til hver innsatt og passe på å samle dem inn igjen i en sekk som skulle til vaskeriet hver uke. Dette lagerrommet skulle vise seg å bli et problemområde. Etter en ukes tid som ganggutt var det en kraftig afghaner som begynte å ta seg til rette på dette rommet, ved å gå inn og hente seg ekstra håndkle hver gang han skulle trene. Jeg fortalte ham at det ikke var mulig å ta flere håndklær, fordi det ikke ville bli nok til alle når jeg skulle dele ut. Han ville ikke høre på meg, og tok seg inn på rommet likevel.

Jeg ba derfor vaktene om å låse rommet og forklarte situasjonen. Det ville de nødvendig gjøre, fordi det ble ekstra jobb for dem. Derfor ble jeg satt i en umulig situasjon: På en side måtte jeg passe på at ingen tok noe fra rommet, på en annen side fikk jeg ikke ha rommet låst. En dag fikk jeg likevel en av vaktene til å gjøre det. Da kurderen denne dagen møtte en stengt dør inn til lagerrommet og ikke fikk tatt seg et ekstra håndkle, ble han sint på meg. Men han klarte å lure en vakt til å låse opp døren. Jeg så det og stilte meg opp foran døra, vel vitende om at dette ville føre til en konflikt. Men siden det var meg som ville blitt holdt ansvarlig for de manglede håndklærne, visste jeg ikke hva annet jeg kunne gjøre.

Kurderen slo etter meg med en sekk skittentøy som sto der. Den store torpedomannen jeg hang sammen med, så det hele og kom løpende og dyttet til kurderen. Nå føyk de i trottene på hverandre, men torpedoen var betydelig sterkere og fikk lagt ham i bakken. Da først kom vaktene med full utrykning og sperret begge inn på straffeavdelingen. Jeg ble stående og se etter dem lettet og glad for at han hadde grepet inn og hjulpet meg. Jeg prøvde å forklare dette til vaktene og si at han ikke fortjente å bli sperret inne i straffeavdelingen, men de ville ikke høre på det. Han fikk to-tre dager på isolasjon, og kurderen ble sendt til den andre varetektstovdelingen.

Etter dette ble det stadig konflikter knyttet til gangguttjobben. Flere av medfangene skulle stadig utfordre meg ved å gjøre noe tull med skittentøyet, eller håndklærne. Noen av dem så meg som en slags representant for fengselet, og kanaliserte det sinnet de hadde mot fengselet, til meg. Slik kom jeg stadig i klammeri med en somalier som satt i varetekt for drap. Han ville yppe, slo seg på brystet og spurte om jeg ikke visste hvem han var? Ifølge de andre på avdelingen hadde han visstnok tatt livet av ti mennesker i Somalia. Det ble aldri ordentlig slåsskamp med ham, men flere ganger måtte andre gå imellom. Jeg ville ikke gi meg overfor en som bare skulle markere seg, og vek ikke, fordi jeg tenkte at jeg da ville fremstå som svak og en man kunne plukke på.

På denne tiden kom jeg også stadig i små konflikter med vaktene angående ganggutt jobben. De gjorde det blant annet vanskelig for meg ved ikke å låse meg ut i god nok tid til å få vasket eller tatt ut av vaskemaskinen. Da jeg påpekte at jeg trengte mer tid, spurte de konfronterende om jeg i det hele tatt ville ha denne ganguttjobben. Vaktene var svært lite hjelpsomme og svarte nei på noe jeg åpenbart trengte for å kunne gjøre jobben (låse opp lageret - fordi det også ofte var låst, få påfyll til såpe osv.) Jeg skrev (Dagboken 25.03.10):

Jeg blir stadig forbannet av vaktene som skal gjøre gangguttjobben mindre attraktiv ved å frata meg noen av de svært få ekstragodene jeg har ved å være ganggutt. I dag var det han eldre mannen som snakker nasalt og som har kortklipt hår og skjegg. Han forbyr meg å lage havregrøt før kl. 9.00, da det er fellesskap, fordi som han sier: «noen kommer til å klage på det og kjøkkenet er egentlig ikke åpent». At jeg låses ut kl. 8.30 og likevel står på kjøkkenet for å rydde ut av oppvaskmaskinen, samt rydde inn etter frokosttrallen på dette tidspunktet, ville han ikke høre på. Jeg kan være på kjøkkenet og gjøre ryddejobben frem til kl. 9.00, men ikke bruke eller lage noe på kjøkkenet. Nei, jeg fikk vente med å lage havregrøt til etter kl. 9.00, selv om det passet perfekt å lage den samtidig som jeg ryddet ut av vaskemaskinen, og det jo ikke gikk ut over arbeidet med å rydde ut av vaskemaskinen.

Det er jo ikke en veldig stor ting, men jeg ser jo at han gjør det bare for å plage og tyne meg, og derfor er det både provoserende og irriterende. Etter at jeg for noen dager siden hadde samtale med han litt eldre vekten som er ganske grei, om at jeg ville trekke meg som ganggutt, så ble jo avtalen at vaktene skulle legge godviljen til, ikke det motsatte. Det som ergrer meg er at man blir så smålig, et så lite menneske, av å stadig måtte bruke tid på slike tåpelige småslag.

En morgen, i slutten av mars, ble jeg vekket av en av de kjipe vaktene. Han skrek: «Ribe, kjøkkenet!». Halvsøvnig spurte jeg ham hva han mente. Han gjentok: «Ribe, kjøkkenet!». Jeg var morgengroggy, men gikk ut på kjøkkenet. Det var ryddet etter gårdsdagen da de andre på matlaget hadde laget mat. Jeg hadde også ryddet opp i den korte ekstratiden før jeg ble låst inn. Kjøkkenet så strøket ut, og jeg kunne ikke forstå hva han mente. Han pekte på en skuff, der var det størknet en lite dråpe med brun saus. Jeg vasket bort dråpen, og han låste meg inn igjen.

Min tid som ganggutt endte i begynnelsen av april. Ei av vaktene jeg hadde hatt litt problemer med tidligere, kom inn på cella mi og skulle ha en liten prat med meg. Hun ville ta opp et problem: Jeg tok ikke ut av oppvaskmaskinen før de serverte frokost. Som ganggutt måtte jeg ta ut av maskinen før de gikk rundt med frokosttralla, sa hun. (Oppvaskmaskinen ble satt på kvelden før og så ble jeg låst inn på cella). Jeg svarte at jeg på det tidspunktet var låst inne. Som svar på det klaget hun på at jeg ikke tok ut av oppvaskmaskinen før de deler ut frokost. Jeg svarte igjen at det ikke er praktisk mulig for meg å ta ut av oppvaskmaskinen før jeg blir låst ut. Men jeg kunne godt ta ut av oppvaskmaskinen hvis jeg ble låst ut tidligere, sa jeg. Det resulterte i at hun sa vi måtte tenke på om

jeg var den rette for gangguttjobben. Jeg sa sarkastisk at hvis det er et kriterium å kunne trylle ut av oppvaskmaskinen når man fysisk ikke er der, så er jeg nok ikke den rette for jobben. Da gikk hun rett bort til en annen og ba ham være ganggutt, og avsatte meg.

I ettertid har jeg tenkt på alle problemene jeg fikk ved å være ganggutt. Både overfor de andre fangene og overfor vaktene. Kanskje ble det problemer fordi jeg var intellektuell, og vant til å diskutere og spørre om «hvorfor» - ikke blindt ta imot ordrer som ikke gav mening. Senere har jeg forstått at jeg ville sluppet billigere unna dersom jeg hadde underkastet meg og gått inn i "smiskerollen" og på den måten opptrådt "riktig" overfor dem (mer om det senere). Da ville ikke vaktene tynt meg. På den tiden hadde jeg imidlertid ingen klar ide om hva som var forventet væremåte som fange. Det skulle jeg lære til gangs etter hvert. Etter halvannen måned i fengsel begynte jeg å komme godt inn i rutinene. Det hjalp å ikke være ganggutt mer. Da slapp jeg også unna mye av trøbbelet med vaktene og de andre fangene. Jeg skrev dette (Dagboken 06.04.10):

Pussig hvordan vi mennesker evner å tilpasse oss. Nå har jeg straks vært fengslet i halvannen måned, og allerede er det som om dagliglivet her i fengselet har senket seg over meg. Det begynner å bli slik at det å sitte innesperret på en celle, vekkes av fangevoktere, få delt ut mat, bli stengt inn igjen, få tiden til å gå på cella med å skrive og lese, lufte litt i et bur, bli stengt inn igjen, være ute en time i fellesskap hvor vi lager og spiser mat, for så å bli stengt inne igjen på cella for kvelden, for så å se litt på TV eller se en film, ja at dette nå er normalen og at hendelser og tildragelser som går ut over dette snarere er å se på som avvik og abnormaliteter. Pussig hvor fort slike daglige rutiner synker inn og blir gulvet man trår på, luften man puster inn.

De andre fangene

I de første ukene hadde jeg nok med meg selv og klarte ikke helt «ta inn» andre fanger. Jeg hadde nok med å forholde meg til fengselet og vaktene og alle de negative erfaringene. Etter hvert lærte jeg å holde meg unna vaktene og snakket bare med dem dersom jeg var helt nødt. Nå forstod jeg at de eneste jeg kunne snakke med, var andre fanger, og henvendte meg mer mot dem. Men jeg skulle få erfare at heller ikke det var lett. Jeg opplevde de andre fangene som svært annerledes enn meg selv. Samtidig var det noe eksotisk med det annerledes og fremmede, så jeg la vinn på å prøve å forstå dem. Jeg møtte blant annet Rolf som fortalte meg at han elsket å pine kattunger som liten, - at han nå elsket å slåss og påføre andre smerte. Shervan, en annen medfange, fortalte lidenskapelig om det å rane folk på gata og om det deilige rushet av å føle seg som «en konge». Han og en kamerat gjorde det stadig, først som tenåringer hvor de brukte skrujern som våpen, senere brukte de kniv og pistol. Etter hvert hadde de lært seg å tvinge folk til å ta ut så mye penger de kunne på minibankkortene sine. Hans beskrivelse av det var «Så lett som ta godteri fra små barn.»

Arne, en eldre mann som hadde vært inn og ut av fengsel siden han var 16, fortalte meg at han hadde flydd helikopter med kilovis amfetamin og droppet det ned i skogen på forskjellige steder der det skulle hentes for videre levering. Arne var opptatt av at man som fange oppførte seg «riktig»: at man aldri tystet til politiet eller fengselet og at fangene var lojale mot hverandre. Slike «riktige» holdninger var visst på vikende front hos fangene de siste årene, mente han. De fleste fangene var også svært opptatt av rus. De kunne fortelle drømmende og entusiastisk om amfetaminrus, kokainrus, eller om «hyppere» (rohypnol), om kombinasjonen av piller og alkohol.

En stund bodde det en italiener i nabocella mi som gråt nesten hele tiden. Han satt i varetekt fordi han hadde spilt for høy musikk, samt kjørt bilen på tunet til naboen og laget spinmerker. Jeg fikk lese sakspapirene hans. Det virket som en vanlig nabokrangel. Han gråt hver kveld og ofte på dagen også. Det virket forferdelig for ham å sitte i fengsel, borte fra familien sin og fratatt all frihet. Så vidt jeg husker, slapp han ut etter en måned. Noen satt bare noen dager, andre satt lenger. Det var ti celler på denne varetektsavdelingen, og jeg ble kjent med de fleste som var innom der. Jeg spurte hva de satt for, og hvis de ville, samtalte jeg med dem og prøvde å forstå hvem de var og satte meg inn i saken deres.

I starten tenkte jeg at det ville være en sammensatt gruppe som satt i fengsel, kanskje som et tverrsnitt av befolkningen. Men jeg forstod fort at det ikke var tilfellet. Blant annet var nordmenn i mindretall, og det var en blanding av mange nasjonaliteter: Pakistan, Nigeria, Kosovo Albania, Polen, Romania, tidvis noen enkelte fra Tyskland, Nederland, Spania, Tsjetsjenia, Palestina, Danmark, Sverige, USA osv. Det var en tverrkulturell forsamling.

Jeg ble tidlig introdusert for skillet mellom de «kriminelle» og de som ikke var det (de «ikke-kriminelle» eller de «streite»). Dette var et skille som særlig de som så på seg selv som «kriminelle» var opptatt av. Mange ganger snakket jeg med folk som sa: «jeg er kriminell og stolt av det». Av de «kriminelle» lærte jeg om kriminalitet. Jeg lærte om biltyveri, innbrudd, ran, om salg, bruk og smugling av narkotika og om smugling av alkohol og torpedovirksomhet. Jeg ble fortalt at en ordentlig «kriminell» kun lever av «krim». Men å lure penger fra staten, for eksempel gjennom å få sykepenger eller uføretrygd, var innafor. Jeg lærte kodeksen «å ikke tyste», samt å hate pedofile og sedelighetsdømte.

Jeg forstod det ikke da, men senere forstod jeg at de sedelighetsdømte nesten alltid løy om hva de satt for. De påstod kanskje at de satt for narkotika, eller til og med «kommafeil» (som er fangenes betegnelse på momsunddragelse og skattesvindel). For eksempel Leif som satt på varetektsavdelingen da jeg kom dit. Han sa han satt for narko, men det viste seg etter hvert at han satt for voldtekt av et nært familiemedlem. Grunnen til at de løy om slike dommer var frykten for det sterke stigmaet som sedelighetsdømt. Å sitte på en sedelighetsdom var ensbetydende med sosialt utenforskap. Alle fanger ville ignorere en sedelighetsforbryter. Man kunne også risikere å få juling, men i praksis ble det oftere bare med trusselen om det.

Jeg merket etter hvert at forskjellen på de «kriminelle» og «ikke-kriminelle» gjorde at det var lite å snakke med de «kriminelle» om. Jeg var helt uenig i deres «moral» fordi den nærmest stod totalt i motsetning til samfunnsmoralen. Men det nyttet ikke å snakke om at det var galt å stjele, lyve, rane osv. Da møtte jeg sinne og forstod at jeg ville få mange fiender. Jeg måtte derfor legge bort moralisering i forhold til de «kriminelle». Etter noen måneder forstod jeg likevel at det var de «ikke-kriminelle» jeg måtte henge med for å ha noen å prate med. Men vi var i stort mindretall. Slik jeg oppfattet det var 80-90 % av fangene på avdelingen jeg satt «kriminelle». Jeg måtte på leting etter mindretallet. Det var stadig en og annen som ikke var «kriminell», men likevel var satt i varetekt av en eller annen grunn. En måned var det en hyggelig «vanlig» kar som hadde gått litt amok i fylla. En annen måned var det en som var fengslet for økonomisk svindel.

Slåssing i luftegården

En dag ble jeg innblandet i en episode i luftegården. På den tiden hadde jeg forstått at det ikke var så lett å snakke med de andre fangene, særlig ikke med de «kriminelle». Det de likte å snakke om, syntes ikke jeg var noe stas. Det handlet stort sett om rus og kriminalitet, de gangene man hadde lurt politiet, de man hadde slått ned, eller alt det dumme man hadde gjort i rus. Så var det skryt - om alle pengene, bilene, båtene, husene, hyttene, om alle de berømte, velbeslåtte og innflytelsesrike vennene man hadde. Etter hvert orket jeg ikke høre flere slike historier. Derfor fant jeg ut at det å spille kort eller brettspill var en fin måte å tilbringe tid sammen på, uten at man nødvendigvis trengte å snakke om noe. Det viste seg at ganske mange syntes sjakk var gøy, og det synes jeg også.

Den sommeren hadde jeg spilt en del sjakk med en svensk-iraner som sa at han satt i fengsel for å ha stjålet en mengde PCer på Kripos. De andre fangene syntes det var morsomt, (det skulle senere vise seg at han egentlig satt for flere voldtekter). Vi var nesten like gode i sjakk på det tidspunktet, og derfor var det spennende å spille. Han var fleipete og mobbete i tonen, og det var naturlig å svare med liknende tone tilbake. Det fungerte fint i omtrent en måned. Men en lørdag gikk det galt. Det var en varm lørdag i juli hvor den unge kvinnelige fritidsassistenten hadde tatt oss med ut i luftegården for å spille bingo (det ble arrangerte bingo omtrent en gang i måneden, med små premier). Det var deilig temperatur med blå himmel og sol, og en sa det hadde vært godt med en øl. Jeg tenkte jeg skulle være morsom og sa til svensk-iraneren: «Du drikker vel bare talibanøl du?». I forkant hadde han spøkt med meg og kalt meg talibaner, fordi jeg hadde langt skjegg på det tidspunktet. Nå returnerte jeg altså spøken tilbake, trodde jeg. Men han klikket fullstendig, ble illsint og ba meg ta det tilbake. Slapp av, beklager, sa jeg. Han gav seg ikke, og reiste seg opp. Fritidsassistenten kom til, og sa vi måtte holde opp ellers måtte hun avslutte bingoen. Etter en stund roet han seg ned og vi fullførte bingoen før vi ble låst inn igjen ettersom utetiden var over.

Da vi skulle ha vanlig lufting noen timer etterpå, sto han utenfor cella mi og blokkerte veien ut. Han sa han ville slåss. Nå ville han ikke gi seg. Jeg ble også sint, og sa: «Hvis du absolutt vil slåss, får vi slåss». Da kom en vakt og sendte oss ut. Da vi kom ut i luftegården fortsatte han å skrike og hisse seg opp. Jeg reiste meg opp, og han stilte seg ansikt til ansikt med meg og var truende. Han kastet skoene og sa: «nå gjør vi opp». Jeg følte ikke jeg kunne trekke meg, for da ville jeg fremstå som en

pingle for de andre. Jeg hadde også blitt sint etter alt tullet hans, og sa «kom igjen – jeg står klar her». Jeg hadde ingen ambisjon om å slå, men ville forsvare meg. Han fortsatte å skrike til det kom flere vakter løpende, og da de var rett ved, klare til å gripe ham, langet han ut etter ansiktet mitt. Jeg så det komme og fikk blokkert slaget, før vaktene førte ham bort. Etterpå ba vaktene meg komme med dem, og jeg ble ført til straffeavdelingen hvor jeg måtte sitte hele helgen. Jeg spurte vaktene hvorfor jeg skulle straffes, jeg hadde ikke gjort noe galt, sa jeg. «Det er rutine», svarte de.

Dette var fredag og derfor hadde jeg og tre andre laget pizza til ettermiddagen. Den fikk jeg ikke nå. Da jeg et par dager etter kom tilbake på varetektsavdelingen, fikk jeg høre av de andre at de hadde satt frem pizzastykker til meg som vaktene sa de skulle overlevere. I stedet hadde en av vaktene spist dem, mens de så på. Et par dager etter jeg var kommet tilbake til varetektsavdelingen, snakket jeg med en av vaktene (som var ganske hyggelig). Han ville ha svensk-iraneren tilbake, noe jeg var skeptisk til. Etter litt prat frem og tilbake fikk jeg overbevist ham om at det bare ville medføre slåssing igjen. Noen dager etter fikk jeg et skriv fra fengselet om denne såkalte «disiplinærsaken». Her er hva som stod der: (datert 19.07.10)

Disiplinærsak - henleggelse

Det vises til fremmet disiplinærsak på bakgrunn av slossing i luftegården. Du underrettes herved om at disiplinærsaken etter omstendighetene er henlagt.

Fra dagboken om hvordan det er å sitte i fengsel for tiden

Jeg skrev stadig tanker i dagboken om hvordan jeg hadde det. Her er noe jeg skrev etter cirka syv måneder i fengsel på varetektsavdelingen (Dagboken 17.09.10):

Dagene i fengsel er gråere, tristere og mer ubetydelige enn når man er fri. Jeg er aldri ordentlig glad, har det aldri ordentlig fint og klarer ikke å le mer enn i svært korte øyeblikk. Det føles som jeg er parkert utenfor samfunnet, og ser ut på samfunnet fra sidelinjen (gjennom TV, aviser og dels gjennom besøk), uten selv å kunne delta. For vaktene er alle fangene undermennesker det snakkes til, men aldri med. Vi gis ordre og forventes å følge dem, ellers får vi store problemer (de ringer alarm og får forsterkninger og så låses man inne på V⁴, eller får refs og fratas TV).

Depresjon, følelsen av at man like godt kan gi opp, og sorgen over alt det vakre og viktige man er frarøvet, er der hele tiden og trykker meg i brystet. Men på et vis må man forsøke å stenge det ute eller fokusere på noe annet. Det er kanskje grunnen til at jeg ikke klarer å være kreativ, at jeg må stenge ute en del av følelsene mine for å overleve her, ellers blir det for tungt og trist. Dermed kan ikke

⁴ Straffeavdelingen

kreativiteten hente sin næring fra det fulle arsenal av mine følelser, og jeg kommer ingen vei.

Jeg bruker blant annet trening hver morgen som en måte å koble ut på. Nå er det kraftig styrketrening med tuniseringen som er omtrent like sterk som meg. Vi pusher hverandre hardt hver dag. Det hjelper til å få ut en del gruffe og frustrasjon. Samtidig gjør det meg sliten slik at jeg ikke er optimalt opplagt til skriving og lesing. Men slik dagsrutinene er her med 2,5 times fellesskap på morgenen (8.30-11.10) og bare 1 time på kvelden (18.30-19.30), må nesten treningen være på morgenen, hvis jeg skal få tid til ordentlig trening.

Man kan kanskje si at treningen fungerer dels som et dop – som en måte å flykte fra følelsene og de tunge tankene på. Likevel virker det nødvendig. Jeg vet ikke hvordan det skulle gå hvis jeg hver dag skulle kjenne på smerten ved krenkelsen og urettferdigheten av å sitte her, kjenne på sorgen over alt jeg frarøves, og på savnet av kjæresten min, barna hennes og vennene mine. De kommer jo ofte på besøk, og det betyr veldig mye for meg. Det er jo de som bekrefter meg som et menneske. Men så er det tilbake til fengselet igjen. Det blir møtene på besøksrommene, og krenkelsene ved å måtte ta av alle klærne og bli visitert etterpå.

De fleste her velger strategier for ikke å føle noe. De sover masse – nesten hele dagen, ser mye TV, får fult av piller, spiser for mye og får fengselsmage. De fleste på varetekt blir tykke, så kanskje det er rimelig å snakke om trøstespising? Men det er også en del som trener. Tror bare det er jeg som prøver å lese og skrive.

Strategien er å bygge tykk hud, og forsøke å glemme verden utenfor ved å eksistere på et minimum inntil man kommer ut. Slik kunne man nesten like gjerne vært frosset ned eller lagt i koma den aktuelle tid man var i fengsel. For de fleste kaster bort tiden, lar den seile forbi, og er på et vis ikke selv del av den. For meg er det som om jeg sitter på en elvebredd hvor elven er tiden, og ser den flyte forbi, uten å kunne gå uti og bli en del av den. Jeg kan høre om det som skjer, se TV om eller lese om ting som skjer, men kan ikke selv delta. Det er en form for utenforskap, ekskludering eller utestengelse.

Jeg merker likevel at jeg klarer mentalt å innstille meg på at dette er det jeg har, verdenen min er kun innafor fengselets høye murer, og det meste av tiden må jeg tilbringe på en knøttliten celle alene. Jeg har for lengst forsonet meg med at det er situasjonen, og kjemper ikke mot det. Jeg tilpasser meg, justerer mine behov, gjør meg liten og ubetydelig, ja nærmest til et betydningsløst menneske.

Her ligger nok mye av problemet med fengselet. Det ødelegger selvfølelsen til fangene. Man blir brutt ned. Og så mister man sin stolthet og verdighet, og finner seg til rette med daglige krenkelser og takker for smuler. Samtidig er det kanskje noe rett i at det som ikke ødelegger deg gjør deg sterkere. Jeg tror man kan bli sterkere av å være i fengsel hvis man hele tiden jobber med å beholde sin stolthet, verdighet og integritet. Og det gjør jeg jo. Jeg har riktignok sluttet å svare vaktens frekkheter tilbake, for det gjør bare vondt verre. Men samtidig ser jeg at jeg psyker dem ut ved å gi dem mitt onde øye. Alle de sadistiske vaktene ser bort hvis jeg gir dem mitt onde øye, og det er jo ikke noe de kan ta meg for. Så der har jeg kanskje funnet en motmaktstrategi som fungerer.

Kanskje jeg skal se på alt dette som en prøvelse eller test av min karakter og viljestyrke? Kanskje jeg kan se på dette som noe som skjerper og forfiner karakteren min hvis jeg klarer å komme meg fysisk og mentalt gjennom det? Det er mange utfordringer jeg må søke å takle, men det handler mye om å lokalisere problemet eller utfordringen, og finne en god løsning. Om det gjelder forholdet til vaktene, til de andre fangene, savnet av kjæresten og vennene mine og livet utenfor murene, eller simpelthen det å få noe meningsfullt ut av hverdagene her.

Avdeling 1

I de neste par månedene som fulgte, hadde jeg fått en avtale med professor Anders Lindseth om å begynne og skissere en prosjektbeskrivelse til doktorgrad. I den forbindelse hadde jeg avdelingslederen blitt lovet å få en pc på cella mi som jeg kunne skrive på. Men etter litt frem og tilbake ble det ikke noe. Man kunne visstnok ikke ha pc på varetekts avdelingen. Nå var det riktignok en annen som hadde det, men jeg fikk det ikke. Jeg ble fortalt at jeg frivillig måtte la meg overføre til domsavdelingen for der kunne man søke om å ha pc på cella.

Det var også et poeng å prøve å få skoleplass, for da fikk man tilgang til PC på skolen. Men på domsavdelingen var det aktivitetsplikt, hvilket betydde at dersom jeg ikke kom inn på skole, ville jeg bli satt til å gjøre et eller annet «arbeid». Jeg søkte skole i tro på at jeg ville få det, men det skulle vise seg å bli en rekke komplikasjoner. Noen dager etter ble jeg flyttet over til domsavdeling. Jeg hadde bedt om ikke å bli flyttet til avdeling 1 som var veldig bråkete, men heller til den roligere avdelingen – avdeling 4. De flyttet meg likevel til avdeling 1 (Dagboken 28.09.10):

Ble flyttet til avdeling 1 i går (som jeg også var på helt i begynnelsen). Vet ikke hvorfor de skulle ha meg hit, jeg sa jo til avdelingsleder på varetektsavdelingen at jeg ville til en avdeling med mange nordmenn, og spesifikt at jeg *ikke* ville til avdeling 1. Her på 1 er det så vidt jeg vet ingen nordmenn, bare en pakistaner og en iraner som snakker norsk (så langt jeg til nå kan se). Visstnok skulle en ny nordmann flyttes hit i dag, så vi får se. Avdelingen er ellers full av bråkete og kjipe afrikanere, noen kurdere og noen østeuroperere (Polen, Litauen, Romania).

Kjenner at jeg er ganske motløs. Fikk ikke ringt til kjæresten min i går fordi det var en uendelig lang kø for ringing, fikk ringt til slutt kl 20.30, 10 min etter at ringingen egentlig var slutt; vaktene var snille og gav meg lov siden jeg var ny på avdelingen, men da tok hun ikke telefonen. Føler at fengselssystemet gjør hva det kan for å bryte meg ned for tiden. Systemet gjør jo alltid det motsatte av hva det lover. Jeg skulle bli flyttet til 4 eller 3, men blir altså flyttet til denne drittavdelingen som jeg spesifikt sa jeg ikke ville til.

Føler at alt jeg har forsøkt å få til og håpt på de siste par måneder bare blir sabotert og ødelagt av fengselet. Jeg får ikke begynne på skole (vet ikke hvorfor, jeg får ingen svar), får ikke PC, og nå må jeg i stedet begynne på arbeid som ganggutt på konfeksjon fra i morgen, har jeg fått beskjed om. Det virker som vaktene her koser seg med å gi meg små forhåpninger om noe, for så å knuse håpet etter en liten stund. Som avdelingslederen med PCen som jeg aldri fikk, fordi det visstnok var et passord på den de ikke fant. Men da jeg pratet med ham, gjorde han det veldig klart for meg, med sitt vanlige skadefro smil, at det ikke var noen sjanse for meg til å sitte på cella og skrive doktorgrad. Selv om reglementet åpnet for det.

Jeg blir fryktelig nedbrutt av dette. Av å håpe at noe skal bli bedre, for at det bare avslås, eller blir verre. Kjenner at jeg mister kraften i kroppen min, at jeg begynner å bli duknakket og se ned i gulvet. At jeg ofte ikke klarer å møte blikket til betjentene og at jeg blir usikker når jeg snakker. Jeg begynner å mumle og snakke spakt. Jeg føler meg som en kuett og knekt mann. En mann i ferd med å gi opp. Merker at uansett hva jeg skal spørre om, begynner jeg å forvente et bryskt og foraktfullt NEI.

Noen dager etter skrev jeg dette (Dagboken 03.10.10):

Jeg har hatt litt vanskelig for å skrive i de siste dagene siden jeg ble flyttet til avdeling 1 på mandag. Det har vært svært bråkete på avdelingen med afrikanerne, svært høy spilling på stereoanlegg osv., og jeg har blitt veldig sliten. Har fått stjålet de fleste varene jeg hadde i fryseren, inkludert kjøttdeig, fårrikål-kjøtt og is. Og naboene her spiller så høy musikk at det dirrer i pulten og omtrent aldri er ørens lyd, verken i fellesskapsavdelingen eller på cella. Er nå plassert her sammen med en nordmann til, Per – en hyggelig fyr som sitter for økonomi. Før ham, var det en annen nordmann, men han ble flyttet til avdeling 4 etter to døgn. Jeg har søkt til avdeling 4, men fått beskjed om at jeg må vente en god stund fordi det er mange før meg i køen.

Så nå sitter jeg fast i denne skrikeavdelingen, får ingen ro, får ingen tid til å skrive og lese og må «jobbe» med å sy pannebånd. Dette er jo langt verre enn å være på

varetektsavdelingen; for nå får jeg jo ikke gjort noe av det jeg vil. Der fikk jeg i alle fall brukt 4-5 timer hver dag på å skrive og lese. Det eneste som er bedre her, er at jeg er mye mer utlåst fra cella. Samt det som virkelig er bedre, lufttegården, som er en diger lufttegård som jeg også kan jogge i. Men det er jo ikke så mye bedre all den tid det er nærmest meningsløst å være på avdelingen.

Men ut over det føles det som en kombinasjon av møkkarbeid og konstant hodeløst bråk som gjør at jeg er utslitt hele tiden og ikke får gjort noe fornuftig. Har vært ganske så kjørt og oppgitt i denne uka, men heldigvis har jeg hatt tre besøk av kjæresten min og det har hjulpet betraktelig. Hun fikk dobbelttime på onsdag fordi hun byttet med en av kameratene mine, samt enkelttime på fredag og lørdag. Disse besøkene, snudde stemningen min slik at jeg føler meg noe bedre. Det var også hyggelig å få Per på avdelingen fordi han er en utdannet mann det går an å snakke med. Må i morgen få en samtale med avdelingslederen angående flytting og PC (selvstudie) før «jobben».

Konfeksjon er den slappeste «jobb» jeg noensinne har sett. Betjeningen er jo fornøyd bare folk møter opp. Det er bare en person som gjør noe, Karl – som jo jobber godt, og han som lager klær til barna sine. Afrikanerne her gjør overhodet ikke en døyt, de bare sitter og prater. Samt rumeneren som bare sitter og leser, sover, gir faen eller sliper seg en kniv.

Retts sakene

Hele desember det året gikk til retts sak i tingretten og avventing av dom. Retts saken begynte første desember og varte til midten av desember og rett før jul fikk jeg dommen forkynt. Det ble en knusende dom. Femten års fengsel, hvor dommeren ikke hadde lagt til grunn noe av det jeg og kjæresten min fortalte. I stedet la de til grunn et scenario som aktor hadde tenkt ut.

Både retts saken og dommen var annerledes enn jeg hadde trodd. Aktors spekulative teorier ble stående som «bevist ut over all tenkelig tvil». Teorien var at vi skulle ha invitert avdøde på kaffe. Deretter skulle jeg ha blitt overveldet av voldsom sjalusi og derfor tatt livet av ham, nærmest ut av det blå. Avdøde skulle visstnok ha oppført seg fint og ikke opptrådt truende på noe vis. I tillegg mente dommeren at jeg uten problem kunne hamlet opp med ham i en mulig fysisk konflikt. Dommen føltes som et voldsomt svik. Jeg hadde riktignok løyet i starten til politiet, jeg hadde ikke innrømmet drapet med det første, og detaljene hadde kommet stykkevis. Men etter hvert hadde jeg fortalt og forklart alt sammen. Det samme gjorde kjæresten min som hadde blitt utsatt for voldtektsforsøket.

Men forklaringene våre ble satt til siden, fordi de mente fortellingene våre sprikte. Vi husket litt ulike ting, jeg sa hun satt tapet fast til en stol da jeg kom ned, mens hun husket at hun lå på golvet. Hvilket var riktig, hun hadde jo havnet på golvet da jeg hadde kuttet henne løs fra stolen. Ettersom

hun var dopet ned, var det naturlig at hun ikke husket alle detaljene. Dette ble likevel sett på som et sprik i forklaringene våre, og dermed satte de forklaringene våre til side til fordel for aktors teori. Hans syn på hva som skjedde, og ikke våre forklaringer, ble dermed lagt til grunn for dommen.

Jeg ble i tillegg dømt for å ha «kledd av avdøde med den hensikt å skjule et mord som selvforsvar». «Beviset» som ble fremholdt for å støtte den teorien, var et kornete polaroidbilde som var tatt av t-skjorten avdøde ble funnet i. Dette var en sort t-skjorte. På det kornete polaroidbildet mente dommeren å kunne «slå fast» at det ikke var spor av blod. Hvilket igjen «beviser over all rimelig tvil» at han hadde en annen genser over t-skjorten på drapstidspunktet (for ellers ville det blitt blodsprut på t-skjorten). Altså måtte jeg ha tatt denne andre genseren av ham etter drapet, mente dommeren. Jeg hadde jo ikke gjort det, og sa derfor at det *måtte* være blodsprut på t-skjorta og ba dem undersøke den ordentlig hos Kripos. Det fant de ingen grunn til å gjøre. I ankesaken byttet jeg imidlertid advokat og den nye advokaten fikk presset gjennom en slik undersøkelse. Det viste seg at t-skjorta var full av blod. I den første rettssaken hadde dette «beviset» vært avgjørende for å sette min forklaring til side.

I forkant av rettssaken trodde jeg man måtte ta hensyn til alle bevis i saken, og at man hørte på tiltalte. Men nå kunne forsvareren forklare meg at et av de viktigste prinsippene i praktisk rett i Norge, er prinsippet om *fri bevisvurdering*. Det er et prinsipp som sier at dommeren (og juryen når det er jury) kan velge akkurat hvilke eller hvilket av bevisene, forklaringene, vitnene osv. som de ønsker å legge til grunn og tro på, og la det være dommens grunnlag. Jeg trodde en rettsak var mer å sammenlikne med en vitenskapelig undersøkelse, hvor man fant det man i populærtale kaller «sikre bevis» som man skilte fra «indisier». Hvor man selvsagt måtte se på hele bildet av bevis og ut fra helheten langsomt bevege seg frem mot en konklusjon om hva som måtte være faktum. Men slik er det ikke. Alt som legges frem kalles bare «bevis» og man skiller ikke mellom sikkert og usikkert. Dommeren velger selv hva han vil tro på og ikke tro på. I sin prosedyre sa aktor følgende: «Det er ingen regler om hvordan bevis skal vektes. Derfor er det opp til deres skjønn å vurdere det. Noen bevis er sentrale, andre er i ytterkanten, for eksempel et rykte.» Selv hadde jeg vært forberedt på at det ville diskuteres hvorfor jeg hadde slått flere ganger, om ikke dette gikk utover nødvergen, men det ble ikke engang et tema.

I forkant av denne rettssaken hadde jeg byttet advokat til en som var i samme firma som advokaten til kjæresten min. Han gjorde dessverre ingen god jobb for meg. Hans prosedyre var ikke god, og han protesterte aldri på aktors eller politiets anklager. Heller ikke de falske bevis ble etablert som «bevis». Derfor var jeg svært skuffet og byttet ham ut etter første rettsrunde. Jeg fikk nå igjen advokaten jeg hadde vært godt fornøyd med (nummer to).

Det ble ny rettsak året etter med lagmannsrett i april og mai (2011). Jeg hadde forberedt meg godt. Jeg hadde hatt flere møter med advokaten som hadde fått presset gjennom alle de undersøkelsene som var nødvendige for rettsaken. Alt i alt synes jeg det som kom frem i rettsaken var ganske bra, og det var, så vidt jeg kunne forstå, ikke egentlig mulig å sette forklaringene våre til siden hvis man ønsket å forholde seg til det som fantes av beviser. Advokaten gjorde en god jobb, var mer

konfronterende i stilen og fikk frem det som var vesentlig. Jeg ble likevel dømt skyldig av juryen, men siden juryen ikke gir begrunnelser visste jeg ikke hvorfor. Selv trodde jeg det måtte være fordi jeg hadde overskredet nødverge (med antall slag mot avdøde) (Dagboken 11.05.11):

Kjenner at det å vente på dommen begynner å ta litt på meg. Like etter rettsaken var ferdig, kjente jeg at jeg kunne slappe av litt. Da var kampen vi kjempet over, og jeg kunne hvile ut etter slaget. Men nå som noen dager har gått, og jeg har fått hvilt ut, kjenner jeg igjen en voldsom spenning. Det er ikke som det var før rettsaken, hvor jeg brukte all min energi på detaljene i saken og på at saken skulle presenteres riktig. Men nå er det spenningen over hva dommen blir.

Det kan jo teoretisk sett stå mellom 6 og 15 år, selv om advokaten sier at jeg ikke må ha noen forhåpning om 6 år, og sier at det er mest sannsynlig at de ender på 12-13 år, og fortsatt kan ende på 15 år. Det er jo fortsatt en nesten todelt spenning, først spenningen hvorvidt de denne gangen kommer til å legge til grunn det som virkelig skjedde, eller nok en gang utsette meg for justismord ved å legge til grunn et falskt og oppdiktet scenario som aktor fremsetter.

Men denne gangen framsatte han jo ikke engang en teori om hva som alternativt skal ha skjedd, som han gjorde i tingretten. Han sa bare at han ikke trodde på det vi fortalte og mente det var oppdiktet, og at retten derfor ikke skulle legge til grunn vår historie. Men samtidig blir jo spørsmålet hva retten i så fall skal legge til grunn. Når hele rettsaken også kun har bekreftet vår historie, blir det jo vanskelig å tenke seg at de ikke skal legge den til grunn. Men det er jo fortsatt en hypotetisk mulighet for at de ikke gjør det.

Når det er sagt, så sier fortsatt advokaten min at straffen kan bli like lang selv om de legger til grunn det vi forteller. Jeg må jo si at jeg sliter med å forstå det, men slik er straffeprosedyre, sier han. Det kan altså bety at de kan havne på 15 år selv om de legger til grunn det vi forteller. Men det vil jo uansett være lettere å leve med. For da har sannheten kommet frem. Da vil jeg ikke føle at jeg er utsatt for justismord, men kanskje føle at jeg i så fall har blitt straffet vel strengt.

Jeg kjenner likevel at jeg kan akseptere og forsones meg med å få en rettferdig dom nå; altså en dom basert på det reelle hendelsesforløpet. Om det så blir en del år, får det bare bli det. Da vet jeg jo at det er gjort på beste måte innenfor det systemet vi har, og på bakgrunn av den rettspraksis vi faktisk har. Mer skal jeg ikke forlange.

(...)

Jeg merker også at jeg etter denne rettssaken er betydelig mindre sint og bitter. Grunnen er nok at jeg følte at advokaten min kjempet utrolig bra for meg hele tiden, slik at jeg ikke hadde noen følelse av å bli lur eller overkjørt eller å ha blitt utsatt for et justismord som sist. Det følte som jeg har forestilt meg at det skal være i en rettssak. Og dermed er dette noe jeg kan leve med. Kanskje det rett og slett er en avgjørende betingelse for at man skal kunne leve med en dom, at man får en rettfærdig og rimelig prosess, hvor det virkelig kjempes optimalt for ens ståsted (som jeg jo følte nå).

For nå følte jeg at bevisførselen var riktig og tilstrekkelig balansert. Det var milevid forskjell fra sist gang; og det virket som både politiet og aktor hadde stor respekt for advokaten min, slik at de holdt seg veldig mye mer i skinnet i forhold til insinueringer og skittkasting enn hva de gjorde sist. Kort sagt, forrige rettssak følte som et grovt justismord, denne rettssaken følte rimelig, balansert og riktig. Og legger de til grunn det som faktisk skjedde, så blir det en dom jeg kan både forsone meg med og leve med.

Det forutsetter jo at de legger til grunn det som virkelig skjedde i dommen. Men hvis det skjer, vil jeg føle at rettssystemet har fungert slik det er ment å fungere, og igjen har avsagt en dom i henhold til sine prinsipper og intensjoner. Uten at det er urimelighet, urettmessig angrep, demonisering eller svartmaling av meg eller kjæresten min (alt dette var jo tilfellet i tingretten). Kort sagt, hvis sannhet blir lagt til grunn, så tar jeg den dom som måtte komme på det grunnlaget.

I dagene mens jeg ventet på dommen, hadde jeg forsonet meg med at dommen ville bli like streng som den jeg hadde fått etter første rettsak, men at dommen denne gang ville være basert på det som faktisk hendte. Slik ville jeg føle at jeg i alle fall ble riktig dømt. Men slik skulle det ikke bli. Dommen satte på ny forklaringene våre til side. Riktignok avstod dommeren denne gangen fra å spekulere i et alternativt scenario, han nøyde seg med å si: «Ribe må ha hatt en eller annen affekt da han hevet øksen...». Omstendighetene og hva som fikk en ellers rolig og sindig mann til å slå en øks i hodet på en annen mann og drepe ham, var det imidlertid ikke noe behov for å prøve å forklare eller forstå.

Selv om det avgjørende «beiset» mot våre forklaringer, nemlig fotografiet av T-skjorten, nå ble gjendrevet ettersom den var full av blod, gjorde det ingen forskjell. Riktignok måtte man nå legge til grunn at avdøde gikk i t-skjorte og longs slik vi hadde forklart, men det ble tydeligvis ansett som normal bekledning når man var på besøk. På nytt kunne de «trygt sette tiltaltes forklaring til side». Jeg ble ikke like sjokkert denne gangen, men jeg trodde jo rettsaken hadde gått bra for meg da den pågikk. Så selv om jeg ble funnet skyldig av juryen var jeg overbevist om at de trodde på meg. På dette tidspunktet opplevde jeg det som det viktigste, at de trodde på det jeg fortalte og det som

faktisk hadde skjedd. Ja, det var egentlig mye viktigere enn lengden på dommen. Her er hva jeg skrev i dagboken etter dommen falt (Dagboken 13.05.11):

Fikk høre dommen i går ettermiddag av advokaten. Det ble 14 år, og med omtrent samme begrunnelse som i tingretten. Advokaten lurte på om de bare hadde klippet inn en del fra den dommen, fordi ting som var motbevist i denne rettssaken, likevel var tatt med. Det betyr altså at de fortsatt ikke har trodd på oss, men har lagt aktors teori til grunn; nå også selv om det ikke gjenstår noen reelle argumenter eller «bevis» for den. Det er jo nesten uforståelig for meg at de kan ende på det, etter denne rettssaken. Kjente jeg ble matt og nedslått av dette.

Det absurde er at jeg senest i går snakket med presten om at jeg kunne forsones meg med en dom på 12-15 år, gitt at den var basert på det reelle hendelsesforløpet. Det kunne jeg jo ha respektert og forholdt meg til. Hvis det hadde vært slik at retten på ærlig og redelig vis hadde vurdert hendelsesforløpet frem og tilbake og kommet til at jeg gikk for langt og derfor skal straffes for det; vel så hadde jeg faktisk syntes det hadde vært akseptabelt. Men nå blir det jo helt umulig igjen. Nå blir det på nytt et justismord, og i tillegg med hele juryen i ryggen.

Dette er en dom som støter meg fullstendig ut av samfunnet. Det er en dom jeg ikke kan leve med i Norge, en dom som jeg aldri vil kunne renvaskes fra. Det er simpelthen den sosiale og moralske død for meg i Norge, og utkastelsen av samfunnet. At de gjør noe slikt, er prinsipielt uforståelig. Det kan jo heller ikke forsvares; vel særlig hvis tanken skal ha noe som helst med rehabilitering, eller for den saks skyld med rettferdighet og sannhet, å gjøre.

Problemet er at en slik dom stopper meg opp, det gjør forsoning umulig, det gjør det umulig å gå videre. Det ødelegger slik sett den naturlige utviklingsprosessen jeg skulle ha hatt. Det gjør det mye vanskeligere å kunne utvikle meg som filosof og forfatter. Men hvem vet, kanskje kan jeg også klare å snu dette, og gjøre også dette til erfaringer jeg kan vokse på? Når det er sagt, er det vel ikke tenkelig at mitt land kan svikte meg dypere enn dette? Dette er jo det totale svik, den absolutte og fullstendige radering av min sosiale status og moralske identitet. Igjen står jeg nå kun som en ond forbryter; og som en særlig utspekulert sådan.

Mye av tiden etter dette prøvde jeg å bearbeide det jeg oppfattet som en svært grov urettferdighet; at det som faktisk hadde skjedd, ikke ble lagt til grunn. På et vis prøvde jeg vel nesten å trøste meg selv, eller finne et metaperspektiv jeg kunne se meg selv i en større sammenheng fra. Hvor jeg kunne bli mer fri og forsonet. Men hverdagen, fangenskapet og de daglige krenkelser innhentet meg. Jeg klarte aldri å hvile lenge av gangen i slike abstrakte trøstende tanker. Her er en slik tekst (Dagboken 12.07.11):

Det rette perspektiv

Jo mer jeg grubler over hele denne situasjonen jeg er kommet i, jo vanskeligere er det å se det på noen annen måte enn at den norske stat har valgt å erklære krig mot meg og mine. Jeg er ikke satt i fengsel som en rettferdig handling av en streng, men rimelig og omsorgsfull, stat. Tvert imot er dette en kidnapping, et krigsfangenskap, hvor jeg er utsatt for den groveste ondskap, med en sadistisk parodi av en dom som det påstått formelle grunnlag for å holde meg her i ti år.

Er det slik at en nødvendig konsekvens av å settes i fengsel i Norge er at man etter hvert vil se på både fangevokterne, fengselet, politiet og det såkalte «rettssystemet» som sine fiender? Er kort sagt krigsfangeperspektivet et perspektiv de fleste fanger får (akkurat som jeg har fått det)? Nå er det vel slik at mange allerede hadde dette perspektivet, fordi de så mange ganger har blitt pint og trakassert av politi osv. og det svært ofte i utgangspunktet uberettiget, og fordi de tidligere har vært igjennom slike urimelige rettssaker og dommer.

Hvis det er sånn at den norske påtalemyndighet og fengselssystemet fungerer slik at de skaper fiender av den norske stat, krigere som ser på alt det som tilhører den norske stat som sine legitime fiender, vel, så betyr det i det minste at alle festtaleintensjoner om rehabilitering, bli et bedre menneske osv. er en blank illusjon. Hvis man skal henge bjellen på katten her, så må jo det primært være på rettssystemet. Så lenge det norske rettssystem har gått helt av hengslene, som det jo har, hvor bevisvurderingen ikke har noen relevans mer, og man dømmer enhver politiet vil ha dømt, skyldig eller ikke, på rett grunnlag eller ikke. Vel, da går det galt. Når man har fullstendig oppgitt idealet om sannhet og rettferdighet, og ikke engang er i nærheten av å etterstrebe og gi rettferdige dommer, da skaper man fiender.

Gitt nå at dette krigsperspektivet til syvende og sist er det rette perspektiv, hva bør min respons bli? Skal jeg ta opp stridsøksen og kjempe mot ondskaper? Det er jo åpenbart irrasjonelt. Det er en kamp jeg ikke kan vinne, fordi de onde motstandere er så ekstremt mye sterkere enn meg. Det betyr at jeg for tiden er fengslet av en ond overmakt, som jeg ikke bør yte særlig motstand mot, men altså heller håpe på en form for «godvilje» fra.

Hva er den mest adekvate respons til all denne grenseløse ondskaper? Er det tilgivelse? Er det hevn? Er det å gå den åndelige vei mot opplysning og slik å søke på sikt å «smelte» ondskaper? Hevnens vei er jo også selvutlettelsens vei. Det vil innebære å måtte leve et liv i konstant krig, hvor listen over mennesker som direkte har vært onde mot meg blir lengre og lengre (allerede nå er det sikkert

rundt tyve personer). Det ville i praksis vært en formidabel oppgave. Og, for hva? Hva ville jeg oppnå med det? Det er jo svært lite.

Man kan jo snakke om moralens vei, om rettferdighetens vei, om å kjempe for oppreisning, for at rettferdigheten en eller annen gang skal skje fyllest. Men jeg forstår jo at det er en nesten absolutt utopi. Det vil ikke skje. Det finnes ikke engang den fjerneste sjanse for at dagens Norge noensinne kommer til å gi meg noe som ligner rettferdighet. De kommer alltid i den forstand til å være mine onde fiender.

Så det står mellom å gå en form for tilgivelsens vei, eller en åndelig vei. Tilgivelsens vei er vel også meningsløs. Hvordan tilgi noen som ikke engang forstår at de gjør grov ondskap? Det er et enormt lerret å bleke. Men jeg kan jo forsone meg med å se at de gjør ondskap mot meg, og forsone meg med at det har skjedd, slik har det vært, men at jeg likevel ikke trenger være fange av de onde handlinger. At på ett eller annet tidspunkt vil det være noe som tilhører fortiden, og derfor ikke noe jeg trenger la styre min fremtid mer. Jeg kan jo i den forstand bli fri fra deres ondskap (hevners vei er jo motsatt, da er man fortsatt behersket av ondskapen og handler som en konsekvens av ondskapens lov, i et forsøk på å oppheve den).

Så hva med den åndelige vei? Det er jo åpenbart den vei jeg må gå. Det er den eneste vei som gir mening. Og denne vei kan jeg gå på en slik måte at all denne ondskap de utsetter meg for, faktisk gjør meg til et bedre menneske. Jeg kan bruke deres ondskap som lidelse å vokse på. Som redskap til menneskelig og åndelig vekst.

Vi kan kanskje da snakke om en åndelig måte å forholde seg til ondskap på. Det er en måte som delvis transenderer moralens språk, selv om det jo åpenbart ikke handler om umoral. Kanskje man kunne si, inspirert av Wittgensteins metafor om hans filosofi som en stige, at moralens språk er en stige som man i den åndelige opplysning går opp, men så legger bak seg. Man ser da på onde handlinger som noe uopplyste mennesker begår i en form for dumskap. Med et slikt perspektiv blir hevnen, og for den saks skyld også rettferdigheten, mindre viktig.

For i et slikt perspektiv kan man jo si at Sokrates faktisk hadde rett, at det er verre å gjøre urett enn å lide urett. Det er åpenbart ikke riktig så lenge man selv befinner seg på et lavere nivå av erkjennelse, og selv er fanget i maktlogikker eller i det moralske språk. Men hvis man klarer å se bredere på det, at de onde handlinger er handlingene begått ut av dumskap, at mennesker som gjør onde handlinger med nødvendighet ikke kan være opplyste, store mennesker, så ligger et svar der. Men det fordrer at den som lider for det onde er et opplyst menneske, slik at

Sokrates nok kunne ha rett i forhold til seg selv, men neppe i forhold til alle menneskers lidelse. Slik kan vi kanskje postulere at det å lide for ondskap kan være en vei til opplysning og innsikt?

I dag vil jeg nok, mindre emosjonelt, understreke at den sokratiske innsikt at det er verre å gjøre urett enn å lide urett, må gjelde ikke bare for en morder som meg eller for andre forbrytere, men også for rettssystemet selv. I våre samtaler påpekte min veileder, Anders Lindseth, at det ikke bare var jeg som hadde problemet med å innrømme at jeg hadde gjort noe galt, men at også rettssystemet, av nærmest strukturelle grunner, ikke kan innrømme egen urett. Det trenger ikke bety at systemet er bestemt av onde mennesker, men heller opprettholdes av at et forståelig behov for å beskytte seg selv. For dette system må først og fremst ivareta rettssikkerheten og dermed seg selv som garantist for rettssikkerheten.

I et demokratisk land som Norge vil vi at loven skal gjelde for alle borgere, mens makt - eller mafiajustis, vil vi for all del unngå. Dermed kan rettssikkerheten noen ganger gå på bekostning av rettferdigheten. I mitt tilfelle var det blant annet slik at en politijurist hadde beskrevet den drepte som ufarlig og nærmest stakkarslig. Skulle man da ta på alvor min og min kjærestes vurdering av vedkommende som farlig, ville det medføre at rettssystemet måtte innrømme egen feilbarlighet. Det gjør systemet ytterst ugjerne, fordi det vil rokke ved systemets troverdighet som garantist for rettssikkerhet. Hvis dokumenterte vurderinger, skrevne attester eller avgitte dommer skal revideres, må det foreligge helt nye og uomgjengelige bevis i saken. Det er ikke nok at fornuftige mennesker i ettertid innser at en revisjon vil tjene rettferdighetens sak. Det rettssystem har kommet frem til, får karakter av å være et urokkelig faktum, uansett hvor mange tvilsomme vurderinger og tolkninger av av situasjoner og hendelser som ledet frem til dette «faktum». Dette er kanskje en pris vi må betale for å leve i et land med rettssikkerhet. Men jeg mener jeg viser at denne prisen kan være svært høy.

Kapittel 3. Skråmark, avdeling 4

I dagene etter første rettssak, fikk jeg et møte med skolerådgiveren som kunne fortelle meg at doktorgrad i filosofi var både «uspesifikt» og «ukonkret» og nok ikke noe de kunne prioritere å gi plass til på sin skole. Jeg kunne sette meg opp på en venteliste, men ville aldri bli prioritert. Alle andre ville komme før meg. Jeg ble nedslått av den beskjeden, men noen dager etter fikk jeg også et møte med skolelederen. Han var mer medgjørlig, selv om han mente at doktorgrad i filosofi var utenfor deres område. Rett nok drives skolen i fengsel av en videregående skole. Men likevel er de etter retningslinjene pålagt å «legge til rette» for høyere grads studier. Jeg prøvde å gjøre dem oppmerksom på det, men talte for døve ører.

I denne perioden snakket jeg en del med presten. Han var god å snakke med, og den eneste i fengselet jeg på det tidspunktet kunne ha ordentlige samtaler med. Jeg fortalte ham om skolesituasjonen og at jeg hadde blitt forespeilet at jeg aldri ville få plass der. Så vidt jeg kunne forstå tok han tatt en prat med rektor og ikke lenge etter fikk jeg likevel skoleplass som selvstudent. Etter å ha vært et par uker på den «ville og ustyrlige» avdeling 1, fikk jeg heldigvis overføring til avdeling 4, som var en rolig avdeling. Der slo jeg meg mer til ro og fant flere det gikk an å snakke med og være sammen med. Med skole på dagtid og en grei avdeling ble fengselslivet etter hvert levelig. Vaktene var antakelig også litt hyggeligere på denne avdelingen, men det var stadig vanskelig for meg å forholde meg til dem. I det følgende trekker jeg frem noen situasjoner og hendelser som inntraff i forkant av jeg ble overført til avdeling 4. Her er en stemningsrapport jeg skrev på den tiden (Dagboken, uten dato):

Døra går igjen fra utsiden og jeg hører at den låses. Jeg er alene på cella igjen. Jeg har lyst til å slå i veggen. Slå og slå til hånden blir en blodig kjøttkake. Eller banke hodet om og om igjen i veggen, som Ronny på cellen ved siden av meg har gjort flere ganger. Men jeg gjør ingenting. Ikke noe som helst. Ligger bare på senga og kjenner hvordan kloa rundt hjertet griper enda fastere og klemmer til. Jeg orker ikke engang finne fjernkontrollen for å slå på TV-en. Jeg bare ligger her og ser opp i det gulhvite taket. Fokuserer på taket, eller kanskje ikke egentlig. Det er som om jeg prøver å se bortenfor taket, igjennom det.

Så kjenner jeg luktene igjen. Som nesten ikke er lukter mer etter jeg har vasket cella rein flere ganger. Vasket bort de som har bodd her før meg. Men den har aldri blitt helt rein. Det er røyklukt jeg ikke har fått bort, og jeg har prøvd å kamuflere den med den lille duftblokken med lavendellukt. Billig kunstig fremstilt lavendel. Luktukamuflesjen er likevel bedre. Så slipper jeg å tenke på røyklukten. Slik bruker jeg ofte musikk også, som kamuflesje. Til å dekke over lyder jeg ikke orker å høre. Som rop- og gryntelyder på kvelden. Eller gråt. TV-lyd fra cella ved siden av eller under, bankelydene som så ofte kommer på denne tiden; de som banker noe hardt i radiatoren eller som banker i celledøra si.

Alt jeg har jobbet for å finne musikk med tett nok lydbilde til å klare å kamuflere disse andre lydene! Så jeg slipper å tenke på dem, slipper å irritere meg over dem. Slipper å bli spist opp av dem hele tiden. For å skjerme meg, egentlig. Noe jeg legger over annen lyd, slik at denne andre, og opprinnelige, lyden skal forsvinne. Som en måte å slippe å minnes på hvor jeg er. Jeg har ofte tenkt at musikk på den måten mister sin mening. Jeg har vært redd for det. Jeg har tenkt at jeg misbruker musikken, når den bare er kamuflasje får den ikke være det den egentlig er. Ofte har jeg brukt musikk uten egentlig å ønske å høre på musikk. Men heller musikk jeg liker, enn disse lydene som er så hjerteskjærende og forstyrrende. Som bringer meg ut av meg selv, får meg i ubalanse.

Slik har det også blitt med lukt. Jeg tar heller denne billige lavendellukten fremfor alle minnene om hvem som tidligere bodde her. Jeg vil slippe det. Slippe dem. Bare være meg selv. Ikke påtrenges andre. Ikke dyttes i, presses på.

Jeg blir far. Problemer med besøk

I denne tiden var det likevel noe annet som tok stadig mer fokus. Kjæresten min var høygravid og i slutten av februar 2011 fødte hun vår sønn. Jeg var fortsatt i varetekt fordi jeg anket dommen, så det var politiet som hadde ansvaret med å følge meg ut ved slike anledninger. De mente det ikke var noen grunn til å forhaste seg, så jeg fikk ikke bli med på fødselen. Men noen timer etter ble jeg i alle fall kjørt dit med to politivakter og fikk et par timer med dem på sykehuset før jeg måtte kjøres tilbake til fengselet igjen. En uke etter han ble født, skulle de på første besøk til meg i fengsel, og vi hadde bestilt dobbeltbesøk. Siden loven pålegger å legge ekstra til rette for barn, tenkte jeg at det var noe man faktisk forsøkte å gjøre. Jeg tok feil.

Det var første gang jeg skulle få se sønnen min igjen siden besøket på sykehuset. Kjæresten min hadde avtalt dobbelttime kl 1400 på fredagen. Da de kom, var hun allerede litt forsinket fordi det hadde vært vanskelig å komme gjennom kontrollen med den lille senga hun bar ham i. Den måtte gjennom røntgen osv. og kom bare så vidt gjennom.

Da hun endelig kom, fikk vi vite at vi bare fikk enkelttime. Hun hadde blitt lovet dobbelttime på telefonen og hadde også avtalt kjøring på det grunnlaget (å bli hentet kl 1700). Selv om dette var første gang jeg traff sønnen min, som da bare var 5 dager, kunne de ikke snu på «regelen». Selv om det innebar at kjæresten og sønnen min i verstefall måtte vente en time ute i kulda, ville ikke vaktene rette på feilen de hadde gjort. For dem var det utenkelig at fengselet kunne ha gjort noen feil: De kunne umulig ha gitt noen dobbelttime på en fredag, for det får man ikke. Etter en time, ringte vakta til en eller annen overordnet, liksom for å undersøke. Hun spurte om det ikke var slik at ingen fikk dobbelttime på fredagene, og det ble bekreftet. Men hun spurte ikke om det virkelig var slik at vi hadde fått dobbelttime. Det var også et ledig rom der vi kunne ha brukt som eventuelt ville løst problemet om plasshensyn.

Noen dager etter var det nok en ubehagelig situasjon i forhold til min nyfødte sønn. Jeg fikk et nytt besøk av kjæresten min og sønnen min. De ble nesten en halv time forsinket fordi hun ikke fikk lov å ta med termos, bleier osv. Termosen måtte han ha for å kunne få varm nok melk, siden han ikke kunne amme, og det måtte være ordentlig kokt vann, ikke det vannet vi hadde her inne. Det viste vaktene ingen forståelse for. Noe som igjen førte til at det ble opphisset stemning mellom vaktene og kjæresten min. Hun ville at jeg skulle komme ut til inngangen så vi fikk snakket, men det fikk jeg ikke lov til. Så ville hun inn til meg for å fortelle meg hvor vrient det var, men fikk ikke lov. De sa hun eventuelt måtte sette fra seg sønnen vår utenfor, og gå inn til meg alene, noe hun selvsagt sa var utelukket. Det hele endte til slutt med at hun fikk ta med bleiene inn, men ikke termosen. Hun helte det varme vannet over på en flaske, og dekket den til med en klut så den bedre skulle holde på varmen.

Resultatet ble at hun ikke kom inn til besøk før det hadde gått 25 minutter av besøkstiden. Vaktene gav meg ingen beskjed, så hun måtte likevel vente i fem minutter før jeg kom. Jeg fikk heller ikke lov å ringe til besøksavdelingen for å høre hva som var grunnen til at det gikk så langsomt, selv om jeg visste at det var blitt noen problemer i vakta. «Kom deg inn på cella di igjen», sa vaktene, «og vent der til du blir kalt opp». Denne dagen skrev jeg (Dagboken 11.03.11):

Kjenner at jeg får en stor sårhet også av dette. Av å møte nådeløsheten i dette fengselssystemet overfor sønnen min som jo er liten, uskyldig og vakker. Og at fengselssystemet bare gjør det de kan for å trampe på oss og være onde nå som vi har fått ham. Det er råheten, brutaliteten som de uten å mukke, retter direkte mot ham, det at de ikke engang i møte med dette utrolig skjøre, vakre, lille mennesket lar seg treffe av et stikk i hjertet sitt. At ikke engang den lille sønnen min kan lokke frem et menneskelig ansikt i deres brutale hardhet. Det opprører meg. At de ville kaste ham ut i snøstormen over en time sist gang, og denne gangen hadde de ingen betenkeligheter med bare å skulle sette ham igjen som en koffert alene i gangen.

I datasystemet, Kompis, som vaktene bruker for å rapportere om hver enkelt fange, ble det nå skrevet: «Ribe er vrang igjen i besøket». Samt at vaktene skulle være særlig oppmerksomme på Ribes «dårlige holdning».

Tantrøbbel

Fra slutten av mars 2011 begynte jeg å få litt problemer med tennene. Først var det én tann og så en til. Jeg var ganske bekymret for at jeg faktisk hadde et reelt behov for helsetjenester, slik at de kunne bruke det mot meg. Her er hva jeg skrev i dagboken om den første tannen (Dagboken 30.03.11):

I går mistet jeg en tann, eller jeg mistet den siste halvdel av den tannen jeg hadde mistet en halv av da jeg ble satt i glattcelle. Da jeg kom tilbake til avdelingen etter å ha mistet den på skolen, var det selvsagt et oppslag på tavla der om at

tannlegen var borte hele denne uka. Snakket litt med flere andre om dette, og Torstein sa blant annet at han hadde mistet en tann for noen måneder siden. Da hadde han med en gang sendt samtalelapp til tannlegen, men de mente det ikke hastet så han fikk ikke komme dit før etter en måned. Dermed gikk han med verk i en måned.

Må vel likevel skrive samtalelapp og forsøke å få time. Selv om det ikke verker enda, så vil det jo bli verk ganske snart, slik det er nå. Men jeg gruer meg. Jeg vet at jeg må be om noe jeg virkelig trenger, og dermed gjøre meg sårbar, og de kommer til å gjøre alt de kan for å trenere dette og hindre meg. Jeg kommer til å måtte skrive flere samtalelapper, og lappene kommer til å forsvinne. Jeg kommer til å få svar fra tannlegen etter hvert om at de mener det ikke haster og at jeg får komme tilbake neste år ved vanlig sjekk. Både jeg og de vet jo at det bare handler om å bekrefte sin makt, at de svært villig sitter og koser seg med å misbruke makten i akkurat slike situasjoner hvor vi er sårbare. Og de bruker gladelig det de har til å tyne oss i slike situasjoner.

Akkurat denne strukturen sier mye om maktmisbruket i fengselet. De aller fleste vaktene lærer seg jo å forstå når vi virkelig trenger noe, når vi har et *behov*. For når vi har et behov, vil en krenkelse av oss oppstå bare ved at de sier «nei» eller hindrer oss i å få dekket dette behovet. Da kan selve deres handling se mikroskopisk ut, de kan i sin helhet skjule seg bak sin uniform og rolle, og komme unna med det som i realiteten betyr ekstremt mye for oss; nemlig å dekke dette behov.

Vi kan kanskje kalle dette en form for *passiv krenkelse*, i den grad det de gjør er å la være å hjelpe, snarere enn direkte å gjøre noe ondt mot oss. Dette er jo åpenbart den enkleste måten de kan krenke oss på. Det er jo også en svært effektiv måte å krenke og skade oss på, både fordi det krever så lite av dem, og fordi det kan skade oss så ekstremt mye. Hvis vi for eksempel ikke får ringt noen offentlige telefoner, kan jo det i en gitt situasjon, som med OP, bety fullstendig kollaps av vår økonomi på utsiden; som tap av leilighet, hus osv. Eller som Birmann som ikke får ringe til den tyske ambassaden og derfor ikke får gjennomført overføring til soning i tysk fengsel.

Den andre hovedmåten de krenker oss på, er ved *aktivt* å påføre oss et onde. Det kan være ved stripping (særlig når det er spesielt nedverdiggende som han som alltid skal ha oss til å bøye oss ekstra langt ned når vi har tatt av underbuksa), cellesjekk (særlig når det er som i går, hvor de rotet til hele rommet, ikke plassering ting på plass igjen og med tepetet krøllet osv; slik at det ser ut som det har vært et

innbrudd i cella, slik at de demonstrer en respektløs og krenkende holdning), inndragning av forskjellige ting (som nå i det siste: sakspapirer, i går tok de skismøringen og ekstra sengetøy osv.). Til internstraffing for ting som ikke er galt (for eksempel da jeg ble puttet en helg på straffeavdelingen fordi jeg ble slått etter).

Tannverken ble bare verre og verre, og etter et par uker fikk jeg tross alt time hos tannlegen, fordi vaktene Guro på skoleavdelingen som jeg hadde en god tone med, presset på. I forkant av det sov jeg svært dårlig og hadde store smerter. Da jeg kom til tannlegen, sa han at valget sto mellom å trekke tanna eller ikke gjøre noe. Eventuelt prøve å få en fremstilling⁵. Men å få fremstilling var så å si umulig. Jeg spurte ham om jeg heller kunne betale for en rotfylling og få gjort det ordentlig. Det var ikke mulig. Da gjenstod bare den ene mulighet, nemlig å trekke tanna. Dette var før andre rettsak, og jeg kunne ikke sitte gjennom rettsaken med tannverk. På den måten kan man kanskje si at jeg ofret denne tanna for rettssaken. Jeg skrev i dagboken den dagen (Dagboken 11.04.11):

Det føles selvsagt ganske meningsløst å måtte trekke en tann som er fin, har gode røtter (den hadde jo fire røtter i fire forskjellige retninger og var veldig vanskelig å få ut), som jo kunne blitt helt bra med en rotfylling. Men slik er det jo her i dette helvetesfengselet. Vi blir amputert, og de kan med loven i hånd redusere oss til omtrent ingenting etter hvert.

En måneds tid etter fikk jeg voldsomt verk i en annen tann og fikk samme «behandling». Jeg måtte trekke det som var igjen av tann nummer fem øverst til venstre i munnen min. Tannlegen sa at tannen måtte trekkes, at bro eller rotfylling var utelukket fordi sosialetaten og tannlegeforeningen hadde uttalt at det holdt med ti tenner i hver kjeve for å ha god tyggefunksjon. Derfor kunne man trekke tennene inntil det var ti igjen. Jeg forsøkte å utfordre ham på hans faglige profesjonalitet, og om han selv synes det var ok å trekke tenner som egentlig var fine? Ville han også ha amputert en finger det var kommet sår i?, spurte jeg videre. Jeg fikk ikke noe svar.

På ganske kort tid hadde jeg altså fått trukket to tenner som egentlig bare skulle vært rotfylte. Det ene tomrommet etter tanna som var trukket, syntes godt hver gang jeg smilte og det skjemmet meg. Jeg spurte tannlegen om å få det skrevet han snakket om. Her er det sitert (Retningslinjer for tannbehandling av innsatte i fengsel, 01.11.09):

Periodonta behandling foretas i begrenset omfang. Endodontisk (rotfylling) begrenses til fortenner, hjørnetenner og premolarer. Bare ved helt **spesielle** grunner/behov utføres denne behandlingen på molarer. Alternativ behandling her

⁵ Altså en tur til tannlegen på utsiden av fengselet i følge med to fengselsvakter, noe som av ressurs hensyn svært sjeldent var mulig.

er ekstraksjon hvis tannen ikke kan gjøres smertefri ved konvensjonell behandling.
10 tenner i hver kjeve gir akseptabel tyggefunksjon og estetikk.

Tannverken min var borte. Men jeg hadde to tenner mindre enn da jeg kom i fengsel. Jeg begynte på den måten også å ligne mange av de andre innsatte, hvor nettopp mangel på tenner er ett visuelt kjennetegn.

Hvordan håndtere vaktene?

I denne tiden tenkte jeg svært ofte på hvordan jeg skulle håndtere de daglige krenkelser og ydmykelser jeg ble utsatt for. Her er en reflekterende tekst jeg skrev om dette på denne tiden, på bakgrunn av refleksjon over en nyinnsatt (Dagboken 08.03.11):

I går kveld hadde vi møte med Human-Etisk Forbund, og da kom også han nye på avdelingen min som har samme forsvarer som kjæresten min. Han gav uttrykk for at han synes det å sitte i fengsel er helt for jævlig og hundre ganger verre enn han trodde. Han antyder også selvmordstanker og sier at det at man alltid får «nei», får avslag og møter så mye motstand og negativitet gjør det veldig mye verre her.

Jeg merket at de andre som har sittet en del lenger, reagerte ganske sterkt på det han sa uten å gi uttrykk for det, siden han er ny. Men det virker som at det å si slike ting pirker i et størknet sår, som om de fleste her inne klamrer seg til en livsløgn eller falsk beskrivelse av virkeligheten hvor man sier til seg selv at det ikke er så ille her, det kunne vært langt verre, og egentlig er Skråmark et av de beste fengslene å være i fordi vi har så stor luftegård, og vi slipper å følges av betjenter hele tiden.

Det er jo åpenbart en livsløgn, for dette er alle elementer som ikke har det minste relevans i forhold til livet i frihet. Det er en fattig trøst av typen: «man kunne alltid hatt det verre». Men samtidig er det noe i dette. Vi må overleve her, og da går det ikke å gi uttrykk for sterke følelsesmessige reaksjoner mot den minste lille krenkelse. For da vil man jo måtte bli sint absolutt hele tiden, akkurat som Terje. Det er en vei som med nødvendighet vil lede i fortapelse, fordi man ender opp med å alltid bryte ut i et voldsomt sinne over den minste bagatell.

På et vis må man jo lære seg en form for stoisk ro, eller i det minste velge sine kamper og ikke å hisse seg opp over alle slike småkrenkelser. Det er to sider som i praksis blandes sammen. Det ene er spørsmålet om å gi en sannferdig beskrivelse av hvordan dette systemet faktisk er. I en slik beskrivelse er det vel ganske tydelig at begrepet «systemisk ondskap» vil måtte ha en fremtredende plass. Vi utsettes jo i stor grad for onde handlinger her, om ikke i første omgang som rettet mot vår fysiske kropp og i form av fysisk smerte. Men altså heller rettet mot vår psyke, mot

det menneskelige ved oss, mot vår verdighet og mot vår personlighet. Det er et destruktivt system som metodisk søker å bryte ned verdigheten og menneskeligheten til enhver som over tid blir plassert her. Det er slik sett systemisk og metodisk ondskap.

Så på den andre siden står det eksistensielle og moralske spørsmålet om vår personlige vei og overlevelsesstrategi. Jeg tenker at manges overlevelse består i å la være å ta inn over seg hvor ille det egentlig er her, men snarere late som det er ganske greit. Dermed kan man, basert på en slik løgn, føle at man har det bedre. Men jeg tenker jo umiddelbart at en slik strategi har noe uekte eller inautentisk ved seg. Ja, kanskje denne strategien, som jo er så vanlig og på et vis nærliggende for de aller fleste, er en av hovedgrunnene til at man blir så ødelagt av å sitte i fengsel?

For dette er en forblindelsesstrategi, en strategi hvor man mer eller mindre bevisst gjør seg blind for den ondskap, krenkelser og ydmykelser man utsettes for. Dermed løper man hele tiden risikoen for å bli en kuert person, eller en person hvor ondskapen er internalisert og har blitt ens andre natur, et karaktertrekk. (At man selv opprettholder det onde og etter hvert eksekuterer det på seg selv, undertrykker seg selv).

Men hva er alternativet? Hvordan er det i så fall bedre å forholde seg? Intuitivt tenker jeg at det er viktig å holde oppe en moralsk og emosjonell bevissthet om krenkelser og ondskap man utsettes for. At man hele tiden ser at det er krenkelser, og tillater seg å føle følelsene knyttet til disse krenkelsene, snarere enn å late for seg selv som om det er greit, at ingenting er galt og ikke reagere på det fordi disse krenkelsene på et vis skal være en form for normaltilstand.

Men samtidig kan man jo ikke gå i krigen for hver av disse krenkelsene. Det er her man må skille mellom den primære emosjonelle reaksjon og den sekundære følelsesmessige reaksjonen på krenkelsen. Det synes på den ene siden viktig å være bevisst at man har den primære emosjonelle reaksjon på krenkelsene. Men hvordan man videre forholder seg til denne emosjonen blir det vesentlige spørsmål. Skal man tillate seg å bli sint, eller skal man la være? Skal man smile og late som ingenting? Skal man vise noe annet?

Jeg tar altså for gitt at det er vesentlig å beholde et finstilt kognitivt apparat som oppfatter og reagerer på krenkelsene man utsettes for. Samtidig er det først og fremst den primære emosjonelle reaksjon man skal holde fast ved. Her er jo meditasjonsteknikker bra, hvor målet er å se eller observere hva slags emosjon og følelser man har, men ikke reagere ytterligere på dem, og heller bare bli værende

i en observasjonsrolle til emosjonene. Det er særlig et spørsmål om sinne. Sinne er en sekundær reaksjon, en valgt reaksjon på krenkelser, redsler osv. som er de primære emosjonelle reaksjoner. Slik sett har sinne et refleksivt element, man tenker etter med hjernen, utfører i alle fall til en viss grad et resonnement om hvorvidt denne situasjonen er verdt å bli sint for. Når vi så velger å bli sint, er jo det igjen en emosjonell reaksjon som er sterkt kroppslig og har en rettethet mot et objekt, og med en klar agenda.

Her i fengsel er spørsmålet om å uttrykke sinne ved en krenkelse fra vaktene, mye hva det kommer an på. Problemstillingen er at man rent moralsk sett burde uttrykke sinne mot mange av disse krenkelsene, fordi det er gale eller onde handlinger, forstått som diskriminerende og nedverdiggende handling. Det er handlinger vi utsettes for som man rent moralsk bør reagere på. Men så kommer elementet av overmakt inn. Hvis vi reagerer med sinne på disse krenkelsene, så vil det være ustrategisk og få svært negative følger. Det vil føre til at vi forstås som sinte, kranglete og umulige å ha med å gjøre – selv om vi i virkeligheten bare forholder oss etisk adekvat i situasjonen vi blir krenket, med et aristotelisk rettferdig sinne.

Skal man tillate seg å bli sint når man krenkes i fengselet, selv om det strategisk sett gir en langt vanskeligere soning? Terje er jo et eksempel på en som tar alle disse kampene. Han er jo egentlig i aristotelisk forstand rettferdig sint, og reagerer hver gang han tråkkes på og behandles urimelig eller urettferdig. Men derfor sitter han også på straffeavdelingen, får ingen progresjon i soningen og får verken besøk av kone eller barn. Han er jo egentlig bare en fyr med veldig mye rettferdighetssans. Og det tåler de overhodet ikke.

Dermed kan det synes direkte dumt å uttrykke sinne i et slikt system, hvor reaksjonen på en fanges uttrykte sinne med nødvendighet vil bli ytterligere negative sanksjoner. Men samtidig tenker jeg at svaret ikke er så entydig gitt. For når man lærer seg til aldri å uttrykke sinne, aldri stå opp for seg selv eller reagere på krenkelser og undertrykkelse, begynner man også å internalisere en underkastelse. Man lærer å underkaste seg, ikke å stå opp for seg selv, men heller å bukke under for motstand og andres vilje.

Slik sett kan man si at det mulige tapet ved ikke å uttrykke (rettferdig) sinne når man krenkes kan bli at man utvikler en kuet karakter, blir en kuet person som ikke står opp for seg selv. Mens på den andre siden er det mulige tapet av å reagere med sinne på krenkelser at man møtes med stadig flere og verre sanksjoner fra

systemet. Og at de går inn for å knekke og kue en; den føyelige motstandsløse fangen synes å være idealet og det de etterstreber (mønsterfangen).

Vi kan tenke at et relevant skille å gjøre, er mellom små og store krenkelser. I det daglige er det først og fremst en rekke småkrenkelser vi utsettes for her, som det å bli låst ut for seint, det ikke å få gå til besøket sitt før det er gått ti-femten minutter over tiden, at man ikke får låne telefonen når man egentlig skulle, at betjentene plutselig finner ut at de ikke gidder å følge telefonlisten osv., osv. Dette er det kanskje verdt ikke å henge seg veldig opp i. Samtidig utsettes vi fra tid til annen for langt grovere krenkelser. Spørsmålet er om man ikke i forhold til disse nettopp bør holde fast på at man reagerer med sinne; tillate seg å bli sint når det er grove krenkelser.

En ting er det rent strategiske. Man blir antageligvis ikke veldig hardt straffet for å uttrykke sinne noen ganger i grove tilfeller. Det er selvsagt mulig man får noen sanksjoner, men det er kanskje likevel verdt det i forhold til å bli en helt kuet person som ikke gjør annet enn å sluke kameler. Det synes som at man hele tiden må tenke seg muligheten av at man kan bli sint og uttrykke sinne, for at man ikke skal bli en kuet person. For hvis man kommer dit at man aldri kan bli sint, så er det for seint, da har man blitt kuet.

Men det er kanskje rimelig å tenke seg at spørsmålet blir: Hva er verdt å reagere med sinne på, og hva er ikke verdt det? Det tentative svaret her er at det som er rimelig å reagere med sinne på, er onde handlinger; men her må man vel spørre om hva som virkelig kan kvalifisere som onde handlinger? Hvis det ligger noe man berettiget kan kalle ond vilje bak handlingen; slik at handlingen om den ikke nødvendigvis fører til grov fysisk skade, likevel er ondt og skadende ment; vel, da bør den vel også kunne kvalifisere som en ond handling?

Kollektiv avstraffelse for å ødelegge låser

I denne tiden hadde jeg notert meg en liten hendelse, mest fordi den på mange måter var prinsipielt interessant. Senere skulle jeg forstå at dette var modus operandi snarere enn unntaket. Hendelsen var dette: En søndag blokkerte noen alle låsene på dørene i den andre store boenheten, ved å putte noe i låsen, slik at vaktene ikke fikk låst dørene. Når slike ting skjer, får man lite informasjon, men under luftingen merket vi oss at Birmann var borte. Kunne han ha vært med på det? spekulerte vi. Til å begynne med ble situasjonen ansett som et sikkerhetsproblem. Nå handlet det om å få fikset låsene så fort som mulig. Dagen etter, mandagen, startet etterforskningen av hvem som hadde deltatt i dette. Etter at låsene var fikset, ble det iverksatt kollektiv avstraffing med innlåsing for hele boenheten. Det vil si rundt åtti mann.

OB, som jeg studerte sammen med, skrev derfor en formell og saklig klage på vegne av alle fangene på boenheten. Fredagen etter, mens han satt på skolen, ble han bedt om å gå på avdelingen sin. Guro, vakta, ryddet pulten hans. Deretter ble han fratatt den bærbare PC-en han hadde på skolen, og fikk beskjed om at han var kastet ut av skolen. Begrunnelsen de gav var at han hadde to filer som var passordbeskyttet på PC-en sin, og det var visstnok brudd på den kontrakten man skriver under på. Disse filene hadde imidlertid vært på PC-en hans hele tiden. Den *egentlige* grunnen til at han ble kastet ut av skolen og fratatt PC-en, fikk vi ikke, selv om det var åpenbart for oss at det var en konsekvens av klagen han skrev.

Hvordan forholde meg til fengselssituasjonen?

Etter at jeg hadde fått dommen fra lagmannsretten og det begynte å synke ordentlig inn at jeg kom til å måtte tilbringe rundt ti år i fengsel, skrev jeg mye. Noen fokuspunkter markerte seg særlig i det jeg skrev. På den ene siden handlet det om å forstå vaktene og systemet, på den andre siden handlet det om fangene. Det handlet også om meg selv og å forholde meg til det jeg hadde gjort, ofte på en eksistensiell måte hvor jeg funderte over hvem jeg nå hadde blitt. Her er en tekst jeg skrev på denne tiden som reflekterer hvordan jeg tenkte om både vakter og andre fanger, og hvordan jeg så skulle forholde meg til dem (Dagboken 17.06.11):

Merker at jeg bruker mye energi på å distansere meg fra folk for tiden. I motsetning til hva jeg kanskje i utgangspunktet trodde, har jeg ikke blitt dårlig likt her. Ja, jeg er jo heller godt likt. Men det fører til at det kommer mye folk som vil prate, noe som igjen er forstyrrende og ofte irriterende. De siste månedene har jeg i stor grad prøvd å unngå så mange som mulig her, både av vakter og innsatte.

En av grunnene til det, er rett og slett moralsk. Når det gjelder vaktene og en del ansatte her ser jeg jo at dette er forskjellige versjoner av onde mennesker. Jeg ser at så mange av disse forstår hva de er med på (å ødelegge oss) og gjør det med glede, og utnytter makten sin til å skade oss, for selv å få goder av det. Dette er jo åpenbart holdninger og væremåter som verken kan unnskyldes eller respekteres. Men jeg har for tiden ikke en konfronterende stil. Jeg sier ikke ifra.

Det jeg gjør er å holde avstand, ikke gi anerkjennelse, og kort sagt møte dem uten følelser, på en så formell måte som mulig. Det merker de fleste vaktene også, og dermed blir de avmålte i omgangen med meg. Men det er en pris jeg godt kan betale, at jeg mister noen smågoder i ny og ne får heller være, for jeg ofrer ikke min selvrespekt for det. For jeg kommer aldri til å bli en smiskende spyttlikker som så mange av skurkene her er. Hvis noen av dem mot all formodning likevel skulle vise seg å være mennesker, behandler jeg dem jo også med respekt (som eksempelvis Turid eller Guro på skoleavdelingen).

Når det gjelder fangene har jeg vel også tillagt meg en veldig avvisende stil til de aller fleste, og i særdeleshet til alle afrikanerne her. De er jo den verste berme man kan tenke seg, så for min egen overlevelses skyld prøver jeg fullstendig å ignorere dem. Det fungerer bare delvis, og jeg merker at de blir irriterte på meg fordi de sikkert ikke føler seg respektert. Men hvis jeg skulle være ærlig overfor dem og si hva jeg mener og føler, ville det jo blitt langt verre: de er rett og slett avskyelige og motbydelige mennesker.

Men så kan man spørre: Er jeg for moralsk streng? Setter jeg for høye krav? Har jeg blitt en purist uten toleranse for andre mennesker? Jeg merker jo at for eksempel Perry eller Benny på avdelingen min har langt større toleranse både for vakter, afrikanere og annet tullball. Så hvorfor kan ikke jeg ha en slik toleranse som de har? Hvorfor har jeg blitt langt strengere enn dem? Har jeg blitt en hatefull person?

Nå er jo en åpenbar forskjell på meg og omtrent alle andre her, det at jeg faktisk tenker og lever moralsk. Jeg foretar moralske analyser, og forholder meg til verden, andre mennesker og meg selv på en moralsk måte. Det er nok mye av kilden til at jeg ikke klarer å være tolerant overfor alle disse dårlige menneskene. Rett og slett fordi de er moralsk dårlige mennesker, og en god del av dem er onde mennesker. Jeg mener jo, hvis jeg tenker godt etter og kjenner etter mine følelser, at man ikke skal tolerere det onde.

Jeg kan jo ikke bare nikke og le av vaktens ondskap. Jeg ser jo deres ondskap, ser at de daglig glir dypere og dypere inn i maktmisbruket, at de utnytter dette at de blir gradvis mer og mer sadistiske. Jeg ser ondskapen til medfangene mine. At det er så mange moralsk forkvaklede karakterer her. Karakterer jeg rett og slett ikke vil ha noe med å gjøre. Karakterer som bevisst lever i motsetning til moralen, som bevisst bryter et hvert grunnprinsipp i moralen og forsøker å lede andre ut av moralen, som mange prøver å få meg til å lyve, luske, snike, bli forbryter på så mange forskjellige måter.

Kanskje er også noe av grunnen at jeg er dritt lei av at folk her skal forsøke å rekruttere meg til forbryterverden, eller i det minste forsøke å lure og lokke meg med til å tenke skurkaktig. Om det gjelder det å grabbe til seg ting, snike, jukse, lyve, stjele eller hva det nå enn er. De ser jo ikke helheten, de ser jo ikke hva slags bederelig forfall de er med på. Det fyller meg med avsky.

(tillegg 21.07.11)

Merker at jeg ikke har avklart for meg selv hva det betyr å inngå i relasjoner til moralsk korrumperte og/eller onde mennesker. Bør jeg holde distanse, som jeg i dag gjør, eller bør jeg være mer åpen og inkluderende? Det jeg jo åpenbart er redd for, i forhold til å slippe dem mer inn på meg, er deres bedervende kraft - det at de påvirker meg i en negativ retning nær sagt litt ubevisst. At jeg sakte, men sikkert forvrir i en skurkeaktig eller ond retning og blir en helt annen Andreas, en forvrengt versjon av meg selv.

Problemet er nesten et dilemma. På den ene siden kan jeg holde en hard og avvisende linje som i dag. Men den linjen irriterer jo folk, og samtidig merker jeg at den hardner meg. Jeg blir en avvisende person som gjemmer meg i meg selv, en person som trekker meg tilbake og ikke involverer meg i de menneskene som er rundt meg. Hvis det setter seg som et vesentlig karaktertrekk i meg vil jo det også være en svært negativ utvikling av meg; jeg vil bli en kaldere og hardere versjon av meg selv.

Men så på den andre siden, alternativet er jo å åpne meg mer opp i forhold til de andre innsatte og kanskje også eventuelt de ansatte, selv om jeg ikke helt vet hvordan det skulle foregå. Nærmest være litt mer i vennemodus, og i det minste ha en form for relasjon til mange av de jeg fullstendig avviser i dag. Men hvis jeg skulle gjøre dette, kommer jo bedervingsproblematikken inn. Jeg avviser jo disse menneskene fordi de er dårlige mennesker. Fordi de er moralsk perverterte, fordi de er skurker, løgnere, bedragere osv.

Et spørsmål her er kanskje dette: Er det mulig å inngå i noen form for relasjon med disse onde eller moralsk bedervede mennesker, uten selv og moralsk bederves? Kan jeg slippe dem innpå meg uten at de har en negativ påvirkning? Jeg er ikke sikker. Det å være sammen med dem gir jo en påvirkning i forhold til alt som har med meninger å gjøre, hvordan man i en samtale gir uttrykk for smak, for moral, for hva som er bra og dårlig osv. Deres vurderinger er jo perverterte (og for så vidt i mange tilfeller fullstendig idiotiske, tenker særlig på afrikanerne nå, eksempelvis med deres tro på voodoo osv.).

Jeg skrev en del tekster på denne tiden og tekstene sprikte hit og dit. Det var som om jeg prøvde å lete etter en måte å forstå min erfaring på som faktisk traff erfaringen, eller en måte å snakke om det jeg erfarte. Her er en litt annen type mer abstrakt tekst jeg skrev om dette noen dager etter (Dagboken 19.06.11):

Jeg har fått en uriaspost. Jeg er sendt i eksil av det Norske samfunn. Fordrevet til bermens kloster. Til de kriminelles versjon av munkelivet. Det moderne fengsel er vel et av de beste og mest talende symboler på et samfunn fullstendig av

hengslene. Et samfunn som lever og praktiserer livet i fullstendig konflikt med sine uttalte grunnleggende idealer og forestillinger. Det moderne fengsel viser overtydlig hvor forvridt, pervertert og marerittaktig det moderne samfunn har utviklet seg til å bli.

Vi ser dette ved å forstå fengselet som paradigmet på det moderne samfunns lovhåndhevelse og maktbruk. Fengselet er makten som stivnet konkretisering. Det paradoksale, ja parodiske, er dette: At ideologien bak fengselet er klosterlivets ideologi, ideen om isolasjon fra samfunnet for å oppnå renhet og nærhet til gud. Fengsel i Norge er jo basert på Philadelphia-modellen og igjen botsfengselet, hvor man, gjennom isolasjon, når til anger og selvinnsikt. Men nå, i sin moderne form altså snudd helt på hodet, ved at det ikke er anvendt på de ypperste og mest lovende individer i samfunnet, de som før ble sendt i kloster for å få mer innsikt i det guddommelige og så forhåpentligvis kunne bringe visdom tilbake til samfunnet. Men i dag, vrent rundt til sin absolutte parodi, og snarere anvendt på samfunnets utstøtte, på samfunnets dårligste og minst ressurssterke - de elendige.

Er så denne moderne form for klosterliv noen god ide? Bringer fengslingens isolasjon fangen til anger og selvinnsikt som jo var botsfengselets ide? Det åpenbare og øredøvende svaret er selvsagt: NEI! Men hvorfor ikke? Grunnen til det er at mens isolasjonen som dette klosterlignende liv gir, nok kunne dannet og forfinet de riktige typer personligheter, de med et rikt indre liv og hang til filosofi, kunst og kontemplasjon, så er jo denne dannelsesstrategien nær sagt absurd og fullstendig dysfunksjonell for mer enn 95 % av alle fengslede. Rett og slett fordi de ikke er det rette materiale for slik positiv dannende isolasjon.

I opposisjon til de typer mennesker som med rimelighet kunne forventes å få en positiv dannelse ved isolasjon, kjennetegnes jo tvert imot den typiske fangen av de diametralt motsatte personlighetstrekk. Den typiske fangen har svært lite indre liv, men et stort ytre liv. Han er utagerende, preges av lite konsekvenstenkning og har liten selvbevissthet. Han er kort sagt først og fremst handlende, og enten ikke i det hele tatt, eller bare unntaksvis en tenkende person. En svært ekstrovert snarere enn en introvert person.

Men nå kan vi jo stille oss spørsmålet om ikke klosterlivet nettopp kunne være gunstig for denne personen? Ja, om ikke klosterlivets isolasjon og monotoni nettopp ville langsomt lokke frem denne ytre handlende persons indre sjel liv? At han som en dyd av nødvendighet, frembragt av påtvunget isolasjon, ville begynne å gå kontemplasjonens vei og utvikle et stadig rikere indre liv? Men dessverre er

det veldig lite som tyder på dette. Kanskje grunnes det i at disse personene ikke får den rette opplæring i den kontemplative vei? For selv om fengselslivet i sitt ytre har mange trekk som ligner på klosterlivet, er det jo nær sagt totalt manglende fokus på klosterlivets meditative og kontemplative innhold i et fengsel. Like sannsynlig er det at dette rett og slett ikke er de rette personene til å gjennomgå de positive dannelsesprosesser isolert og i kontemplasjon.

Likevel undrer vi oss over at fruktene av den negative dannelsen i fengselet for disse mennesker nettopp blir passivitet, rastløshet, bitterhet, sinne, hevnløst, latskap og sløvhet og selvsagt langt mer kriminalitet. Når ingenting skulle være mer opplagt enn akkurat disse resultater. For du får jo ikke fiskesuppe av å koke svinekoker, selv om du skulle koke dem aldri så lenge i en avlang fiskegryte.

Når feilen er såpass åpenbar som den er med det moderne fengselsssystemet, er løsningen like åpenbar: Fengslet, forstått som klosterlignende isolasjon med grunnideen om indre vekst, anger og visdom, er fullstendig feilslått for omtrent hele fangegruppen. Mennesker som ikke har et rikt indre liv, eller engang har potensial til et rikt indre liv, vil måtte ta skade av isolasjon og klosterliv over tid. Derfor burde de heller fått et annet program for å kunne få en positiv dannelsesreise, i ytre handling snarere enn i indre kontemplasjon.

Når dette er sagt, er det jo altså like åpenbart at jeg faktisk er en svært typisk kandidat, midt i målgruppen for den mer opprinnelige utvelgelse til klosterlivet. Jeg er jo tankefull, filosoferende, har et rikt indre liv og kan med stor fordel gå videre på min egen indre kontemplative vei. Jeg har kort sagt potensiale til nettopp den positive dannelsesreise klosterlivet opprinnelig kunne by på. Hvor en isolasjon fra samfunnets trivialiteter nettopp skaper en nærhet til de hellige aspekter av tilværelsen og innsikt i de evige sannheter og i visdommens vesen. Så for meg blir jo spørsmålet mer konstruktivt: Hvordan få optimalt ut av denne indre dannelsesreisen? Hvordan skal dette (kvasi) klosterliv øke min visdom?

De første åpenbare hindringer her er jo de allerede feilplasserte fangene, de som bare blir ødelagt av dette klosterlivet. For de tåler ikke stillhet og må derfor bråke, og forstyrrer igjen meg. Deres bråk og avbrudd er åpenbare utfordringer for at jeg skal få et optimalt dannende og kontemplativt utviklende klosteropphold. Så et første praktisk spørsmål må være: Hvordan legge betingelsene til rette for et best mulig munkeliv for meg selv?

Biblioteksjobb og konflikter.

Litt ut i juni det året ble jeg tilbudt jobb på biblioteket. Det var særlig interessant for meg fordi denne jobben ville gi meg tilgang til bibliotekets PC. Jeg hadde ennå ikke fått bærbar pc på cella, slik jeg hadde blitt lovet, og siden vi ville bli låst inne på cellene det meste av sommeren ville jeg heller ikke fått tilgang til pc på skolen. Midt i juni sa jeg derfor ja til tilbudet om å jobbe i biblioteket den sommeren.

Dagen før hadde jeg blitt kalt bort i kulverten ⁶ til førstebetjenten i administrasjonen. Han stod og ventet på meg, og spurte om jeg hadde noe å gjøre i sommer. Jeg sa at jeg holdt på med studier. Han pekte på bibliotekskiltet. - Ville jeg jobbe i biblioteket i sommer? Det var visst noen som hadde anbefalt meg til jobben. Jeg stilte noen spørsmål om hva arbeidet innebar, og om det ville la seg kombinere med studiene mine (siden jeg har tenkt å gjøre en god del arbeid i studiene den sommeren). Det endte med at vi gikk opp og snakket med bibliotekaren.

Der var det en annen innsatt fra avdeling 9, som nettopp begynte å jobbe der, samt den kvinnelige bibliotekaren. De forklarte meg hva arbeidsoppgavene var, og jeg fikk bekreftet at arbeidet ville la seg kombinere med studiene mine. Det var stort sett rolige dager fortalte de. Jeg slo derfor til på tilbudet, også fordi jeg tenkte at det ville være mye bedre enn å være sperret inne på cella hele sommeren (som var «sommerferietilbudet» da skolen var stengt). Med tilgang til PC, riktignok på deling med de andre der, ville jeg få skrevet en god del tenkte jeg.

Med denne jobben fikk jeg en ny rolle i fengselet. På den ene siden følte det greit å gjøre noe konkret, på den annen side visste jeg at min nye rolle hadde noen åpenbare problematiske sider ved seg. Mange innsatte ville prøve å utnytte systemet i biblioteket ved eksempelvis å presse på for å låne flere DVD-er eller CD-er. Hvis jeg ikke gav etter for presset, ville de bli sinte, og slik ville det kunne oppstå konflikter og jeg kunne skaffe meg fiender. Likevel tenkte jeg at det ville være en god mulighet til å se fangene og fengselet fra en litt annen synsvinkel.

Like etter begynte jeg å jobbe i biblioteket. De første to-tre dagene koste jeg meg. Det var som å disponere et stort kontor alene, bare tidvis avbrutt av litt irriterende og slitsomme besøk fra innsatte fra avdelingen. Jobben var to kvelder i uka, men siden jeg delte jobben med en annen innsatt, ble det bare en kveld i uka. Det var fint i starten - jeg hadde stort sett biblioteket for meg selv, kunne skrive på pc, høre på musikk og gå fritt rundt i rommet. I tillegg var det ett bandrom ved siden av hvor jeg kunne spille piano hvis jeg ville. Jeg skrev i dagboken min (Dagboken 24.06.11):

Det føles som en slapp jobb, så jeg får skrevet mye. Det kjennes ikke like sterkt slik jeg sitter i fengsel akkurat nå. Forskjellen ligger jo mest i hva som skjer når «arbeidsdagen» er over. For da må jeg tilbake til elendigheten på avdelingen og tilbringe ettermiddagen og kvelden der.

⁶ Kulverten er et gangsystem under fengselet, hvor det var tillatt av fangene gikk uten eskorte fra en del av fengselet til en annen. Man ble da låst ned til kulverten og gikk dit man skulle og ble låst inn der igjen.

Men, etter som dagene gikk merket jeg likevel at det ikke var særlig lett å få gjort noe arbeid der (Dagboken 11.07.11):

Har jobbet en stund på biblioteket nå. Det er ikke noen perfekt jobb, for det meste av tiden er det også en eller annen person der slik at jeg ikke får ordentlig skrivero. Når jeg er alene er det jo perfekt, men det er jeg jo nesten aldri. Jobber stort sett sammen med en nederlander, en mann på litt over 60 år, som sitter for narko. Han er for så vidt ok, men han er i overkant pratsom. Han vil sitte og jabbe om tull og tøys hele dagen. Mye klaging over system osv., samt at han vil fortelle masse om sitt liv.

Det ble også konflikter med medfanger når det gjaldt utlån (Dagboken 20.07.11):

Var akkurat i en tåpelig diskusjon med en somalier her på biblioteket som krevde å få låne syv DVD-er. Da jeg sa at han ikke kunne låne flere enn fem, begynte han å krangle en masse. Kjente at jeg ble mer og mer irritert på ham og vel godt kunne ha slåss med ham hvis situasjonen tilsa det. Det roet seg ned til slutt, og Anton grep også inn, i tillegg til noen andre rundt der.

Det skulle bli et stadig større problem: han ene jeg jobbet med, Robert, viste seg å ha en annen agenda for sin bibliotekjobb. I starten forstod jeg ikke hva som skjedde. Jeg merket meg bare at de nye filmene vi var lovet, aldri dukket opp. Etter en stund fant Anton og jeg ut at Robert alltid sikret seg posten, og dermed tok filmene som kom. Det som egentlig skulle være prosedyren når det kom nye filmer, var først å registrere dem inn i systemet. Vi måtte skrive inn tittel og merke dem, slik at de var i datasystemet. Robert gikk utenom registreringen. Han tok filmene uregistrert og så dem selv, for deretter å låne dem videre til sine venner og de han ville gjøre ekstra stas på. På denne måten fikk han en ganske stor «kundegruppe» som hele tiden fikk de nye filmene og han fikk økt status.

Da vi fant ut av dette, ble det krangel. Jeg og Anton mente at alle skulle ha de samme muligheter til å låne nye DVD-er, men Robert hadde tydeligvis investert for mye i sin krets og lovet dem nye filmer, og ble derfor sint. Han mente det var hans «rett» siden han jobbet der. Men vi jobbet jo også der, og vi fikk ikke sett de nye filmene før filmene hadde gått rundgangen hos hele hans «kundegruppe».

Da det ikke kom noe ut av praten med ham, besluttet vi å gjøre noe. Vi sørget for å være på plass først da postutsendingene kom til biblioteket. Det klarte vi. Denne gangen kom det en enorm sending med nye DVD-er og CD-plater. Vi tok alt sammen og delte DVD-ene mellom oss, slik at vi i alle fall skulle få sett dem først. Da vi begge hadde sett filmene, registrerte vi dem og satte dem ut til låns for alle. Etter hvert forstod Robert at vi hadde fått tak i en stor sending. Han merket at det var nye filmer i hyllene som ikke hadde gått gjennom ham, og ble irritert. Det førte til at det ble en slags stillingskrig mellom oss, som etter hvert ble så uutholdelig og problematisk at jeg sa opp jobben. Her er det jeg skrev i dagboken (Dagboken 03.08.11):

I går sa jeg opp bibliotekjobben. Den endelige grunnen jeg brukte, var at vi både mandag og tirsdag (i dag er det onsdag) ble snytt for lufting midt på dagen sammen med skolen (kl. 11.30-12.30). Dette hadde vi en avtale med inspektøren om, i tillegg til at det hang en lapp på varetekt hos de vaktene som skulle slippe oss ut om dette. Men det som skjedde mandag var at vaktene på varetekt av en eller annen grunn ringte til avd. leder på post 2 for å sjekke om denne avtalen virkelig fortsatt var gyldig, og så ville de ikke slippe oss ut.

Vel, når sant skal sies talte jeg uansett veldig på knappene i forhold til å fortsette å jobbe i biblioteket. Det største problemet var konflikten med Robert, hvor han hadde begynt å true med å blande førstebetjenter inn. Det ville jo åpenbart bare kunne skadet oss begge. Men jeg merket jo at jeg omtrent ikke klarte å sitte i samme rom som ham, jeg begynte rett og slett å bli sint bare jeg så ham komme inn i biblioteket. Og det gjorde han alltid i 11-12 tiden, slik at muligheten for å fortsatt sitte der og skrive på PC-en ble ødelagt.

Hvis jeg fortsatte å skrive etter at han kom, begynte han med å ta ned gardiner rett bak meg, eller gjøre noe tullede «arbeid» på pulten rett ved meg så jeg ble så forstyrret at det uansett ikke var mulig å jobbe mer. I tillegg var Anton veldig lite selvgående. Det ble til at vi startet dagen med nesten en times kaffe, fra 8-9, han ville vel gjerne sittet og pratet mye lenger, men det var jo alt for lenge for meg allerede.

Problemet var at hvis jeg forsøkte å begynne å skrive tidligere enn ni, så forstyrret han meg bare med prat osv. Dermed ble det en slags stilltiende avtale om at vi drakk kaffe ca. en time, for da fikk han pratet seg litt tom, og så kunne jeg jobbe et par timer på PC-en uten å bli forstyrret. Disse to timene ble så stort sett det jeg fikk jobbet, minus mandager og onsdager, da avdeling 10 og 11 kom tidlig på dagtid for å låne bøker og DVD-er (i 9-10 tia). Disse dagene ble det enda mindre arbeid på PC-en. Så alt i alt fikk jeg i realiteten skrevet og arbeidet langt mindre enn jeg hadde forestilt meg.

Fangene innelåst under minnestund

I slutten av juli det året ble Oslo og Utøya rammet av de ekstreme terrorhandlingene. Det påvirket oss alle i høy grad. Vi snakket om det nesten hele tiden. I etterspillet fikk man inntrykk av at «hele Norge» stod sammen. Men vi fangene ble utelukket fra dette «felleskapet»: Vi ble ikke tatt med på minnestunden i fengselet. I stedet ble vi låst inne på cellene da minnestunden fant sted, noe som rystet meg. Her er det jeg skrev om det i dagboken (Dagboken 25.07.11):

Den 22.07.11 var det den ekstreme massakren begått av ABB, hvor han drepte nesten åtti personer, de fleste skutt ned på Utøya, hvor AP hadde ungdomsleir. Han gikk rundt med automatgevær utkledd som en politimann, og lokket dem frem for å skyte dem. Men først hadde han sprengt en bombe i regjeringskvartalet. Det er jo ekstrem ondskap det ikke engang finnes et tenkelig forsvar for. Hvilket mareritt, hvilken avskyelighet han kaldblodig har begått.

De aller fleste ble vel satt ganske ut av dette da vi våknet på lørdagen. Nesten alle holdt seg på cella si og så på TV om tragedien hele lørdag formiddag (lørdag 23.07.11), bare for å høre om oppdatering og hva dette virkelig var. Vi fikk jo vite mer og mer utover den dagen og det rystet oss alle (i det minste alle nordmenn).

I dag morges snakket jeg litt med Anton på biblioteket (ved morgenkaffen), og han kunne fortelle meg at det skulle bli innelåsning av alle fanger i dag fra kvart på tolv til kvart over tolv, slik at betjentene sammen kunne gå og ha fem stille minutter i respekt for de døde kl. tolv med en nasjonal sørgestund og ett minutt stillhet over hele landet i fellesskap. Det var jo en hensynsfull måte å gjøre dette på - som om fangene er hunder som må sperres inne, og i alle fall ikke engang tenkelig kan vise noe respekt.

Det var jo ikke engang et tema at også fangene kunne tenke seg å vise respekt og være med på minnestunden. Så derfor velger fengselet i stedet å straffe fangene, og frata oss muligheten for å vise noen kollektiv respekt for de døde, med å sperre oss inne på cellesoning slik at vokterne i sin overmenneskelighet kan fremstå som helgener når de samles og «viser respekt». Her demonstrer jo fengselet stor grad av menneskelighet.

Om klaging

Jeg skrev ganske mye på denne tiden og her er en liten tekst om hvordan jeg opplevde det å sitte i fengsel utover denne sommeren (Dagboken 08.08.11):

Det føles som jeg er i ferd med å tæres opp innenfra, som at sinnet og bitterheten tar overhånd og blir de eneste følelsene som blir igjen etter at de har frarøvet livene våre på en så brutal måte. Og at jeg, Andreas, den jeg egentlig er, forsvinner, eller blir til noe annet: En typisk fange. Men da har jeg jo tapt. Jeg må jo ikke la dem lykkes i å ødelegge livet mitt. Men på en annen side: lar det seg stoppe? (Deres ondskap er jo monumental og allestedsnærværende).

Et moment i denne følelsen tror jeg har å gjøre med at det akkurat har vært helg (nå er det mandag morgen og jeg er sperret inne på cella mi for skoleferie og cellesoning). Når det er helg henger jeg jo mer med de andre her, og får ikke lest

og skrevet noe særlig. Dermed blir de impulser jeg får, den påvirkning jeg da utsettes for, utelukkende fra andre fanger og vaktene. Det er vel hovedsakelig en dårlig eller negativ påvirkning.

Jeg merker at jeg også begynner å kjenne på de følelsene medfangene ikke tar inn over seg (de fleste fangene skrur jo simpelthen følelsene av, og går inn i en kjekk og grei zombielignende tilværelse). At jeg også begynner å kjenne på deres sorg, savn, resignasjon, bitterhet og følelse av å være urettferdig behandlet osv.

Så blir jeg veldig sliten av den allestedsnærværende småligheten her. Det at de fleste fanger synes å godta fengselsdiskursen, fengselsarenaen som et sted hvor man inngår i en klar rolle og danner seg en identitet etter det. Slik kan et ørlite privilegium bety hele forskjellen, være det man får selvrespekt for. Som Robert i biblioteket, som plutselig følte han var noen da han kunne lage allverdens dealer med de nye filmene som kom til biblioteket (slik at noen får dem og andre ikke, og han føler seg større av det).

Eller OB (som jeg nå har skolelufting med og derfor treffer litt), som lever og ånder for å kverulere (kjempe?) mot systemet, og som i den kampen nesten fullstendig har mistet sin verdighet og menneskelighet (i alle fall sine følelser, sin evne til å lytte til andre osv.). Perry som hele tiden må fremheve seg selv på vegne av andre. Eller Kjetil som kun vil prate selv, og om seg selv, og ikke engang synes å ha den minste interesse av det noen andre har å si. Derfor leter han hele tiden etter nye innsatte som han kan gjenfortelle de samme historiene vi andre har hørt så mange ganger og er drittlei av, eller som han kan overdyngte med råd vedkommende ikke har spurt om.

Så er det all klagingen hele tiden, hvordan absolutt alt er et helvete, denne overdrevne svartmalingen, denne fetisjeringen av egen håpløshet og maktesløshet. Det er egentlig en versjon av offermentalitet. Kanskje er det dette som blir for mye for meg. Denne repetitive, gjennomgående svartmalingen, håpløshetens offermentalitet hvor man synker for dypt ned i den og klager bare for å klage, fordi det nesten bare er å klage man makter å gjøre.

Da svikter man igjen sannheten. Man oppgir å vurdere, validere, se relevans, se størrelsesorden osv. Alt blir like ille. At det for faen meg er tomt i melkedispenseren nå igjen og at den jævla idioten av en ganggutt ikke klarer å bytte med en gang det er tomt, blir like viktig å fremføre klagen om som at man

ikke får fremstilling eller perm til sin datters konfirmasjon eller sin fars begravelse. Eller ikke får prøveløslatelse på 2/3⁷.

Nå er jo selvsagt de sistnevnte ting langt mer alvorlige og viktige, og jeg er sikker på at de også til syvende og sist hos den enkelte oppleves langt viktigere. Men problemet er at klagingen og klagenes patos har samme klang og styrke uansett hva klagingens objekt er. Dermed forsvinner de viktige temaer det klages om i dette konstante urimelige klagemaset.

Det er nettopp denne svartmalende, klagende-om-alt-mulig offermentaliteten som føles som den begynner å sige inn i meg i løpet av helga. Det er åpenbart at dette er påvirkning fra de andre fangene, men dette er jo en såpass massiv påvirkning fordi det er en holdning og mentalitet de aller fleste fangene har. Ja, det er nær sagt den mest legitime diskursen i fellesskapet med de andre.

Problemet for meg i dette miljøet, det som gjør dette håpløst for meg, er at ingenting egentlig er attraktivt for meg her. Verken de mulige roller, den «anerkjennelse» man da kan få, eller de smågoder som er tilgjengelige. Jeg vil heller ikke på noen måte godta disse diskurser og synke ned på det nivået for å oppnå disse godene (for eksempel smiske skamløst med vaktene som Perry, eller begynne med suspekt og omfattende dealing som Robert, eller starte en innbitt søknadskamp for de andre fangene som OB, eller tysteveien som kurderen).

Det som vel kanskje er tilfellet nå, er at jeg forstår tydeligere og tydeligere hva som skal til for «å bli noen» her i fengselet. Da må man gå noen av disse tvilsomme veier og gjennom det nå en form for posisjon eller «tillit», slik at man forvalter noen goder. Men jeg kan jo ikke tillate meg slik bedervende utvikling. Derfor er det viktig at jeg hele tiden holder meg på min egen vei, og ikke glir inn i fengselsdiskursen; fengslets egen motorvei til helvete.

Jeg må simpelthen verken strebe etter, eller forsøke å «bli noen» her i fengslet. Snarere må jeg rett og slett søke å ignorere all ytre validering og heller fokusere fullstendig på å gå min egen indre, kontemplative vei så kompromissløst som mulig. Det er jo åpenbart på sikt vanskelig, jeg trenger jo å bli sett, bekreftet og få anerkjennelse jeg også, som alle andre. Skal jeg avstå bevisst fra det her i fengselsmiljøet, vil det koste mye. Vil jeg være sterk nok til å klare det? Klarer jeg å holde fokus og ikke miste mitt egentlige mål av syne?

⁷ Inntil nylig har ordningen i Norge vært slik at man som oftest får løslatelse på 2/3 delstid hvis man oppfører seg bra, og ikke har flere lignende dommer.

Nå er dette åpenbart ikke svart/hvitt. Jeg har jo blitt ganske godt kjent med flere her, og de fleste (nordmenn) synes jo både å like meg og inkludere meg, ja kanskje også se opp til meg. Jeg trenger jo ikke slutte å være sosial eller et medmenneske, men det som er vesentlig er at jeg ikke godtar premissene for offisielt «å bli noen» i fengselsmiljøet. Så lenge dette går på mine premisser, eller mer normale og sunne premisser, så er det jo greit.

Forhold til kjæresten min blir slutt

Etter at jeg hadde fått en endelig dom og det var klart at jeg måtte sone 14 år i fengsel, begynte forholdet til kjæresten min å skranke. Det ble for lenge for henne å tenke seg alle de årene uten at jeg ville være der. Utover høsten kom hun stadig sjeldnere på besøk og i oktober gjorde hun det slutt. Det ble en voldsom påkjønning for meg. Jeg følte meg forlatt og sveket, også fordi jeg på mange måter følte at jeg satt i fengsel på grunn av henne, og nå forlot hun meg.

Sokkeepisoden

I desember oppstod det en situasjon, som først virket bagatellmessig, men som senere skulle blåses opp. Her er det jeg skrev i dagboken om det som hendte (Dagboken 06.12.11):

Etter besøket fikk jeg en ordentlig ekkel opplevelse. Det var nesten bare jentevakter på besøksavdelingen, med unntak av han halvfeite pizzatyven som tidligere jobbet på varetekt (som er ekstravakt, men som vel har jobbet mye). Siden han var eneste gutt, var det heller ingen som kunne se at alt gikk rett for seg ved strippingen, og det gjorde det jo ikke.

Først krever han at jeg tar av meg absolutt alt, både truse og sokker. Hvilket nesten ingen gjør, det vanlige er jo bare å ta av seg til trusa og eventuelt ta den litt ned for å vise at man ikke har noe gjemt der. Jeg vet jo han gjorde det for å være jævlig. Men foreløpig var han likevel innenfor reglene. Men så påstod han plutselig at jeg kastet sokkene på ham, hvilket jeg ikke gjorde. Det er mulig jeg kastet dem til ham fordi han stod litt bortenfor, for jeg så han hadde dem på håndbaken sin. Han giret seg voldsomt opp og sa at slik oppførsel er helt uhørt og blir ikke tolerert. Jeg sa at han fikk slappe av og at jeg ikke kastet dem på ham. Men han sa bare at nå blir det skriving, for slik oppførsel tolererer han ikke.

Jeg snakket med Perry om dette etterpå, og han rådet meg til å ta en prat med avdelingsleder for å komme denne saken på forskudd. For hvis han vakten virkelig skriver rapport på det tullet der, så kan jo en slik rapport ødelegge ganske så mye for meg både i overføring til åpent fengsel og progresjon forøvrig. Perry mente jeg burde si det som det var til avdelingslederen og snakke om at han vakten har trakassert meg lenge, helt siden han stjal pizza fra meg da de puttet meg på straffeavdelingen, og jeg visste det var ham og anklaget ham for det. Det har virket

som han ikke tålte at jeg anklaget ham for å ha stjålet den pizzaen fra meg og etter det har han vært ute etter meg. Jeg har jo også sterkt mislikt ham etter det.

I dag morges sendte jeg i alle fall en samtalelapp for å få en prat med avdelingslederen. Perry sa også at jeg burde notere ned hva vi snakket om på møtet og sende en kort notis til avdelingslederen om det i etterkant (en slags oppsummering av møtet). Grunnen til det er at hvis han ikke sier noe mot det jeg skriver der, så får jeg det vi har snakket om skriftlig og det kan jo komme nyttig med hvis dette virkelig blir en rapport. Perry mente jeg burde si noe slik som at jeg vurderer å anmelde vakten for trakassering, men at jeg ville snakke med avdelingslederen først om det.

Det er jo maktovergrepet som biter. Det at han kan kreve at jeg ydmyker meg selv med å kle av meg alt tøy, og så skal han skru til enda et hakk og komme med falske beskyldninger som han så igjen skal lage en rapport ut av. En slik rapport kan jo bli tungen på vektskålen i en senere sammenheng, så det kan ødelegge ekstremt mye for meg i praksis. Slik sett, fra hans synspunkt, fikk han vel fryktelig mye ut av den strippingen. Han fikk tynt meg maksimalt der og da, i tillegg til å skaffe seg en anledning til å gjøre enda mer faenskap mot meg med å skrive rapport. Alt beleilig uten noen andre vitner (fordi den andre vakten, hun lille blonde svensken, ikke kunne se, siden hun er kvinne).

Kjenner at jeg tar meg i å bli satt ut ganske mye av det lille opptrinnet med han pizzastjelende vakten i går. I dag morges våknet jeg i femtiden og ble liggende og tenke på det også. Det er jo nesten litt pussig, for senest i går skrev jeg jo at jeg egentlig var i en form for ro og balanse nå. Men det kan jeg jo tydeligvis ikke være. Jeg har jo tenkt masse stygge tanker i dag morges, og merker at det er veldig mye aggresjon der.

Dagen etter får jeg et møte med avdelingslederen (Dagboken 07.12.11):

Hadde et møte med avdelingsleder i dag kl 15.15 angående situasjonen på tirsdag med han vakten. Jeg hadde jo bedt om dette møtet i går, men fikk det først i dag. Fortalte at det gjaldt en situasjon som skjedde på mandag etter besøk, som jeg opplevde både krenkende og ubehagelig. Jeg fortalte kort om sokkeepisoden og at vakten (han feite pizzatyven) hadde anklaget meg for å kaste sokkene på ham og sa at det var helt uhørt og at han kom til å skrive en rapport.

Jeg trodde jo egentlig ikke at han skulle skrive noen rapport, men da jeg sa dette til avdelingsleder, sa han at han nettopp hadde fått en rapport. Jeg kjente med en gang at det gjorde meg sint, så jeg fortalte litt om bakhistorien med pizzastjelingen

hans, og at det etterpå har vært et veldig dårlig forhold mellom oss. Men jeg kastet jo ikke sokkene på ham, så jeg synes jo det er helt urimelig hvis jeg skal få en rapport fordi han anklager meg falskt og overdriver noe helt vanvittig.

Jeg sa derfor at jeg kom til å politianmelde vekten, og ba om navnet hans. Avdelingslederen sa da at han skulle gi meg navnet, men at han først ville snakke med den vekten og avklare det med navnet. Det er jo mulig at han snakker med vekten og ber han trekke rapporten, mot at jeg ikke anmelder. Men vi får se hva som skjer. Jeg kommer i alle fall til å anmelde ham hvis han opprettholder rapporten for dette, for det er jo ren trakassering og utnyttning av en ekstremt sårbar situasjon.

I den situasjonen tenkte jeg at det var det eneste jeg hadde: Hvis jeg truet med å anmelde, ville det kanskje føre til at han trakk tilbake rapporten. Slik skulle det imidlertid ikke gå. I dagene etter gikk situasjonen dypt inn på meg, fordi jeg visste at en slik rapport på meg kunne føre til svært lang forsinkelse i videre progresjon. Det hadde jeg sett mange eksempler på. Noen dager etter ble jeg innkalt til avhør (Dagboken 13.12.11):

Kl. 13.10. Ble akkurat nå innkalt til avhør om sokkeepisoden med pizzatyven. Jeg forklarte meg ut fra det som skjedde til en høy stake av en aspirant. Avhøret var for så vidt greit nok. Men kjenner jeg blir irritert av hele greia. Men en ting som irriterte meg på vei ut, var at jeg ikke får se rapporten. Jeg kan få den referert, men jeg får ikke innsyn i den. I så fall må jeg søke om det og kanskje få det. Hvorfor får man ikke innsyn i en rapport mot en selv uten videre? Hva slags Stasi-system er egentlig dette?

Etter loven heter det at man har innsynsrett. Men det hjalp ikke i praksis. Etter dette begynte jeg å skissere en anmeldelse. Men siden jeg ikke hørte noe mer, sendte jeg den aldri. Over jul og nyttår hadde jeg heller ikke hørt noe mer, og tenkte at det hele hadde kokt ut. Jeg tok feil. I slutten av januar 2012 fikk jeg denne beskjeden (Dagboken 28.01.12):

Kl. 14.15. For litt siden fikk jeg vite at sokkeepisoden før jul nå har blitt politianmeldt. Jeg fikk et ark til informasjon om det. Det finnes med andre ord ingen grense for hans djevleskap. Drøftet dette litt med de andre her, og flere sier at akkurat en slik ting kan være nok til både å holde meg mye lenger her på Skråmark og hindre meg permisjoner og progresjon. Får vel rett og slett få lagret alt jeg til nå har skrevet i alle fall, for at jeg ikke skal miste det. Men dette er jo helt jævlig. Skal de bare kunne gjøre akkurat som de vil? Det ser jo slik ut.

Kanskje den eneste muligheten man har, når man er fanget et så djevlesk sted som dette, er å bli kriminell, og begynne å tenke kriminelt. At det også får bli min vei. For enten blir man til de grader rævkjørt av dette djevleske systemet, eller

man må begynne å agere mot det med det eneste som virkelig fungerer – å tenke og handle kriminelt. Det kom inn tips om å motanmelde dette, og det bør jeg kanskje gjøre. For falsk anmeldelse. Nå angrrer jeg jo på at jeg ikke anmeldte dette med en gang, for da hadde jeg jo hatt anmeldelse inne allerede og så hadde det hele bare forsvunnet. Mens nå blir det jo mye mer faenskap på meg, og han selv kan sitte og godte seg.

Hva jeg lærer av å sitte i fengsel, er at dette er et system hvor de kan gjøre akkurat som de vil og ønsker, og komme seg unna med det. Mens vi er fullstendig rettsløse. Det blir de onde vaktene eget Abu Ghrabi . Men ikke bare det. Dette vil Norge. Norge er tuftet på et ondt og grovt urettferdig straffesystem, en rett som konsekvent gjør urett og et fengselsystem hvor man er rettsløs. Det er ondskapen hele den norske stat er bygd opp rundt. Det er grunnvolden (ikke grunnvollen) i Norge. Når man er offer for alt dette, hva andre svar finnes enn det svar som de andre innsatte har funnet; leve med utstøtingen og bli kriminell?

Etter dette går det lang tid før jeg hører noe. Men høsten 2012 får jeg en telefon fra politiet. De spør om jeg kan komme til avhør. Jeg sier jeg godt kan ta avhøret over telefonen. Jeg får telefon på skolen og i andre enden av røret møtes jeg av en politimann som presenterer seg og fniser og ler og spør om det er jeg som har kastet sokker. Jeg ble beroliget da jeg hørte hans reaksjon, men forklarte meg likevel om situasjonen. Det skulle gå enda noen måneder (og jeg hadde da flyttet til et nytt fengsel) før jeg fikk en slags konklusjon på sokkesituasjonen.

Jeg fikk et brev fra politiet i oktober det året («Påtaleunntatelse, datert 18.10.12):

Politimesteren i har etter en samlet vurdering besluttet å unnlate å påtale i medhold av straffeprosessloven § 69 annet ledd mot:

Andreas Ribe f. 15.02.1973

p.t. Skråmark fengsel

For overtredelse av:

Straffelovens § 228 første ledd

for å ha øvet vold mot en annens person eller på annen måte fornærmet ham på legeme

Grunnlag:

Mandag 5. desember 2011 i Skråmark fengsel kastet han sokkene sine på fengselsbetjent Deretter dyttet han fengselsbetjent med kroppen.

Påtaleunntatelsen gjøres betinget av at De i en prøvetid av to – 2 år fra i dag ikke gjør Dem skyldig i noen ny straffbar handling.

Ved brudd på vilkår vil saken kunne tas opp på nytt med påstand om bot eller fengsel.

Denne beslutningen innebærer at politiet anser saken for avgjort. Påtaleunntatelsen kan etter klage omgjøres av overordnet politimyndighet.

Dersom De mener at De ikke er skyldig i det forhold påtale er unnlatt for, kan De innen en – 1 - måned fra mottakelsen av denne underretningen kreve at påtalemyndigheten bringer saken inn for retten.

Jeg ble svært overrasket da jeg så beskrivelsen. Her dukket det også opp et annet moment som aldri har vært omtalt noe sted, nemlig at jeg skulle ha dyttet til vakten. Da jeg tenkte meg om, husket jeg at han hadde bråstoppen foran meg da vi gikk ut fra rommet, og da hadde jeg kommet så vidt bort i ham. Det måtte være det han omtalte som «dyttet». Dette var altså belegget for tiltalen om å ha «øvet vold» mot denne vakten. Riktignok ble saken henlagt, eller mer presist: Det ble påtaleunntatelse som betyr at anmeldelsen regnes som gyldig, men at de ikke kjører sak på det. Den ville altså kunne telles med i eventuelle nye saker.

Denne hendelsen skulle også forfølge meg i årene fremover. Da jeg søkte overføring til Oppli lukket fengsel, ble den nevnt. Det samme da jeg nesten tre år senere søkte til åpent fengsel. – Men viktigst: Den ble brukt som del av avslagsgrunn da jeg søkte om velferdspermisjon for å besøke min kreftsyke og dødende mor ett år senere. Her er utdrag av svaret på klagen min om avslag på velferdspermisjon fra regionen ⁸ («Oversendelse av klage over avslag på søknad om velferdspermisjon, 25.09.13):

I den forbindelse vises det også til at domfelte ble anmeldt for forulemping av offentlig tjenestemann ved Skråmark fengsel 23.01.12. Forholdet er avgjort ved påtaleunntatelse 18.10.12.

⁸ Regionen er et styringsorgan over de enkelte fengsel. Det er til dem klagesaker sendes, og de behandler de endelige klagesaker og kommer til en konklusjon. Regionen treffer aldri fangene og ser kun papirene på de enkelte fanger og gjør sine avgjørende vurderinger ut fra domspapirer og det som står om fangene i fengselets journaler.

Kapittel 4. Kamper og konflikter

Fra våren 2011 og gjennom sommeren og høsten, ble det en stadig opptrapping i en konflikt med en gruppe nigerianere som var på avdelingen. Det var særlig de to gangguttene Carl og Ollie som var kimen til konflikten. De satt begge på forholdsvis lange dommer på rundt åtte år, for innsmuglingsforsøk av heroin. Særlig var Carl et problem. Vi fikk vite at han var Boko Haram-medlem og nær et dypt og intenst hat til alle nordmenn og vestlige. Konflikten skyldtes i stor grad det vi kanskje kan kalle «motsatt rasisme». Siden de var gangguttene på avdelingen, var det de som hadde ansvar for alt som hadde med mat og matutdeling. Periodevis var det mye problemer knyttet til dette. Ved ferier eller høytider fikk for eksempel avdelingen tilsendt en del godteri som skulle deles ut til alle fangene. Men godteriet forsvant. Det viste seg at de to gangguttene gav det bort til de andre nigerianerne. Godteriet var sendt fra kjøkkenet, så vi skjønnte at det måtte være dem fordi de hadde tilgang til kjøkkenet. Da vi oppdaget det, konfronterte vi dem med problemet. Men de nektet.

Dette skjedde flere ganger, og snart ble det oppmarsj til konflikt. Gangguttene begynte nå også å fordele middagsmaten skjevt. Vi som stod sterkest på at goder til avdelingen skulle fordeles til alle (som jo var meningen) fikk mindre mat, og særlig mindre kjøtt. Da vi påpekte det, ble de forbannet og ville slåss. En annen kilde til konflikt var at nigerianerne aldri snakket til hverandre. De ropte og gjorde det omtrent hele tiden det var felles utlåsning. Det slet svært mye på meg, men også på mange andre. Lydnivået deres var såpass høyt at det stort sett ikke gikk an for oss andre å være i fellesskapsområdet. Dette var en avdeling med nitten personer, og fire innimellom fem nigerianere. De fleste av oss syntes det var galt at de få skulle få dominere hele avdelingen, slik at resten i praksis måtte være på cellene sine.

Jeg tok det opp med avdelingslederen, og lurte på om han kunne gjøre noe for å unngå at det utartet til krig på avdelingen. Han smilte og hørte på meg. Kanskje tok han også en prat med dem. Men det ble ingen bedring. Et par uker etter tok avdelingslederen inn en ny nigerianer på avdelingen, slik at støynivået ble enda høyere. Kunne avdelingslederen ha gjort det fordi jeg hadde tatt det opp som et problem? Nå fulgte en periode med mye bråk. Etter en måneds tid ble den verste bråkemakeren som ville sloss med alt og alle (vi kalte ham hinkefot) sendt bort, og det stilnet igjen (Dagboken 31.08.11):

Det har vært en del omrokeringer på folk i den siste tiden. Hinkefot ble heldigvis sendt bort fra vår avdeling for to-tre uker siden, grunnet blant annet at han truet med å ta livet av Pelle. Tror det ble bragt videre av noen andre (Pelle tok det vel ikke ordentlig seriøst). Etter at han dro, ble det en helt annen avdeling. Det ble forholdsvis rolig, og man hørte ikke dette voldsomme skrikeriet hele dagen som man gjorde da han var her. Han snakket jo aldri, han skrek hele tiden. Og etter hvert kom han jo i trøbbel med alle; han skulle til og med sloss med Benny (noe som jo ville vært det sikre nederlag).

Utover høsten var det et nytt problem som ble stadig mer påtakelig. Det handlet om den felles telefonen vi hadde på avdelingen. Vi hadde en trådløs telefon på deling mellom 19 mann. Riktignok hadde de fleste ikke mer enn 20 eller 30 minutter ringetid i uka, men det ble stadig konflikter om hvem som skulle ha telefonen til enhver tid. Etter hvert måtte vi lage en liste over telefonbruken. Men svært ofte jukset nigerianerne. De hoppet over nestemann på lista, og sendte den videre til en av sin gruppe, slik at bare de fikk ringt. Andre ganger gjemte de telefonen, slik at ingen andre fikk ringt den kvelden heller.

Disse telefonproblemene fortsatte utover høsten og frem til juletider. Da var jeg veldig lei av stadig å bli lurt. Flere triks ble brukt. De to gangguttene ble ofte låst først ut og klarte derfor å sette opp seg og sine venner øverst på lista, før andre fikk sjansen. Det hendte vi klarte å overtale en vakt til å låse ut oss først, slik at vi kom først til lista. Da rev nigerianerne ned lista og satte opp en ny, med deres navn øverst. Da vi påpekte det, skulle de slåss. Slik holdt det på utover høsten med en mengde forskjellige finter. Dette var på samme tid hvor forholdet til kjæresten min gradvis ble dårligere før det tok slutt, og jeg hadde et stort behov for å få ringt og snakket med henne. I romjula var jeg litt for delaktig i følgende episode: (Dagboken 27.12.11):

De siste dagene har vært jævlige. Jeg har ikke klart å skrive, og ikke klart å tenke ordentlig. Her på avdelingen har vi hatt helgerutiner. Hvilket betyr at vi har vært utelåst på avdelingen det meste av tiden. Derfor har det også vært vanskelig å få skrevet noe, for det skal på et vis være sosialt. Jeg har irritert meg noe voldsomt over afrikanerne som bare blir mer og mer støyete, bøllete og jævlige.

Første juledag gikk vel egentlig jeg litt over streken, fordi jeg tok telefonen etter Perry, selv om jeg ikke stod på lista. Så kom Samuel og sa at han ville ha telefonen fordi han var på lista og jeg ikke var det. Men jeg nektet å gi ham den, og så kom Carl og begynte å kjeftte og smelle. Jeg kjeftet og smelte tilbake og det trakk seg opp mot slåsskamp. Han pekte meg på brystet og jeg gjorde det tilbake. Etter hvert kom det flere til, og både han hyggelige somalieren og polakken tilbøy meg å få ringe for dem, slik at jeg bare kunne ringe kort og så gi telefonen videre (jeg visste jo at hvis afrikanerne fikk telefonen ville ingen andre fått ringt den dagen for de sender den jo bare rundt til sin lille gjeng så ingen andre får den, og noen ganger gjemmer de rett og slett telefonen og bare lar den ligge).

Det ble ikke slåssing mellom meg og Carl, fordi ingen slo det første slaget. Det var vel like greit. Veldig mange kom til, og så ble stemningen at jeg bare skulle ringe, mens de andre stod og kranglet utenfor. Jeg gjorde det, og da hadde visst Carl slått etter fingeren til han unge polakken og så hadde polakken blitt illsint og flydd på Carl og kastet ham i vegg. Da hadde betjenten grepet inn. Så skjedde det som alltid skjer når disse ganggutt-afrikanerne er innblandet i slåssing: De blir værende

mens den de sloss med ble sendt bort. Nå ble polakken sendt på straffeavdelingen, mens Carl ble værende.

På ett vis var denne konfrontasjonen likevel oppklarende. Afrikanerne så at ingen støttet dem. Ja, at alle støttet meg, selv om jeg åpenbart hadde feil (jeg stod jo ikke på ringelisten, men ville bare ringe et par minutter – samtidig visste jo alle at de hadde holdt på masse på den måten tidligere). At de ikke fikk støtte da heller, får vi håpe ble en øyeåpner for dem. At de nå forstår at hvis det først blir bråk, så kommer alle til å ta dem; så da er de bare de fire mot alle oss andre.

Men når dette er sagt, så burde jeg jo ha vært litt hyggeligere. Det ville jeg jo åpenbart vært hvis det var noen andre. Men jeg klarer rett og slett ikke være hyggelig mot de afrikanerne mer. Det er alt for mye ondt blod der, de har gjort så alt for mye faenskap. De har alt for mange ganger lovet at jeg skal få telefonen tilbake etter to minutter osv., og så har de ikke holdt det, men bare sendt telefonen frem og tilbake mellom hverandre inntil ringetiden er ute. Jeg har rett og slett ingen som helst tålmodighet med dem mer.

En uke senere fant vi ut at de hadde stjålet forklærerne som tilhørte fellesskapet, fra kjøkkenet. Noen dager etter oppstod en ny frustrerende situasjon. En gruppe av oss nordmenn satte oss i fellesstua for å se finalen av Tour de Ski. Vi satte oss i sofaen. Ollie satte seg ved det andre bordet, rett foran TV, selv om Gonzales satt der i stolen og så på TV-en, rett foran han så han ikke så den. Deretter kom Benny og Ola og Øyvind. Ollie og Carl satte seg sånn til at de blokkerte TV-en for Benny og Ola. Vi skrudde opp volumet på TV-en for å markere at vi så på. Til slutt gikk Ola for å røyke, og Benny gikk på rommet sitt fordi han var blitt så forbannet (han var nok redd for å gjøre noe virkelig alvorlig). Da det bare var meg og Øyvind igjen, gikk Øyvind også, og da fulgte jeg med. I det Benny gikk, satte både Carl og Ollie seg tilbake i sofaen så de ikke stengte for TV-en mer (Dagboken 09.01.12):

Problemet er jo at vi ikke har noen fornuftig reaksjon mot dem. Vi har jo gjort alt vi innenfor rammene her kan gjøre. Vi har jo sagt det utallige ganger til dem at de ikke skal bråke, skrike osv. Men da smiler de bare og sier at det er deres kultur. Vaktene nytter det ikke å snakke med mer for de skal bare «kartlegge situasjonen» hele tiden. Hvilket egentlig betyr at de gir faen. Jeg sa til dem at hvis de virkelig skal kartlegge, så tar de en mann og lar ham sitte hele dagen i sofaen og notere hva som skjer. Da vil de få kartlagt.

Men sannheten er vel at fengselet, eller i alle fall avdelingslederen, ønsker å ha en sterk gruppe med afrikanere sammen med oss nordmenn, slik at ikke vår gruppe blir for sterk. Så har de vel funnet ut at fire til fem afrikanere er ganske passe, for å holde oss nede, og så har de lagt seg på det antallet. Slik det er nå, så er det jo afrikanerne som hele tiden ypper til krig. De som roper om at de skal drepe den

ene og den andre (særlig Carl gjør det; senest på lørdag overfor Mons). De som konstant provoserer alt de klarer.

Men nå har de tråkket så mye på oss alle, at den krigen kommer til å komme. Problemet med en slik krig er jo ikke selve krigen. For afrikanerne har ikke en sjanse. Vi er jo mange flere. Men problemer er hva som skjer etterpå. Hva kommer fengselet til å gjøre? Det som er mest sannsynlig er at vi nordmenn får skylden og at de slår ring om afrikanerne. Så kommer de til å ta fra oss skoleplass, PC, ødelegge progresjon og splitte oss opp, ja kanskje til og med sette en og en av oss på større afrikaneravdelinger.

Hvilket igjen betyr, at uansett hvor fristende det kan være å banke dem, så er det lureste å avverge krigen. Det vi må gå inn for, er å finne en strategi som kan fungere for å lage en god avdeling. I mitt hode er det helt klart at det må bety en avdeling fri for afrikanere (dvs. han hyggelige somalieren er det jo ingen problemer med, så han kan jo gjerne få bo der, men de andre må vekk hvis det skal kunne fungere). Som et minstemål kunne det holde å få bort to av dem; Carl og Samuel eller Ollie. Aller viktigst hadde det vært å få bort Carl, for han er kimen til deres ideologiske ondskap og deres grove rasisme (selv om jeg nok har en sterk mistanke om at Ollie også støtter det mye).

Vi snakket mye om dette på avdelingen og det var krigsstemming. Afrikanerne så hatefullt på oss nordmenn hver gang vi så dem, og vi så hatefullt tilbake. Folk de trodde de kunne kue, truet de med å drepe. Men vi var en gruppe på fem nordmenn som var ganske store og sterke (jeg var vel bare medium, men de andre fire var ganske svære), som stadig hang sammen. Afrikanerne turte derfor ikke å true oss. Men situasjonen ved TVen hadde provosert alle, for det var oss fem. Derfor ble det nesten full slåsskamp da tre av afrikanerne og tre av oss nordmenn havnet på kjøkkenet samtidig og en av oss lukket døren. Heldigvis kom det en vakt samtidig, så slåsskampen ble avblåst.

Samtidig hadde vi alt å tape på en slåsskamp. Det ville ført til rapporter og i verste fall anmeldelser, noe som ville bli et stort problem videre i det såkalte progresjonssystemet. Sannsynligvis ville en slik slåsskamp holdt oss tilbake på lukket fengsel i flere år ut over normal progresjon, og i verste fall gitt en tilleggsdom. Vi kom derfor frem til at vi kunne forsøke å skrive en bekymringsmelding. Den ble aldri sendt, men jeg tror det å skrive den hadde en oppklarende, ja, nesten terapeutisk effekt på oss. Et par dager etter skrev jeg dette (Dagboken 11.01.12):

Føler at jeg faller fra hverandre eller blir gal. Det kan jo bare ikke fortsette slik. Jeg glir dypere og dypere ned i denne ondskapens hengemyr, slik at jeg ikke klarer å komme meg bort, og slukes av den. Det blir tydeligere og tydeligere at afrikaneranarkiet på avdelingen beskyttes av avdelingslederen. I går snakket Ollie med Perry og fortalte at gangguttene hadde hatt møte med avdelingslederen og

blitt fortalt at de gjorde en veldig god jobb, og at problemet på avdelingen skyldtes nordmennene, og at de heller skulle flytte et par av oss.

Fikk ikke snakket så mye videre om det i går for det ble innlåsning, men Perry sa vi skulle snakke mer om det på skolen i dag. Men hvis dette er tilfellet, bekrefter det jo våre mest dystre mistanker. Nemlig at avdelingslederen faktisk gir afrikanerne fripass til å ture frem akkurat som de vil, og holder sin beskyttende hånd over dem slik at hvis vi prøver å få en avdeling det går an å leve på, er det vi som får svi for det.

Dagen etter ble det fellesmøte på avdelingen. Klokken åtte om morgenen holdt avdelingslederen en diplomatisk tale om at vi alle måtte gi og ta. Deretter fulgte en runde med diskusjon. Vi følte vi fikk frem vårt syn på problemet, nemlig at det var umulig å si fra, eller ta opp problemet knyttet til det ekstreme bråket, til afrikanere. Ollie begynte å si noe om respekt, og jeg kommenterte at respekt handler om å respektere forskjellighet, men også oppføre seg - «When in Rome, do as the Romans» sa jeg, noe som førte til ny opphetet diskusjon.

Etterpå gikk vi til skolen, og jeg satte meg ned med Perry og Øyvind for å prate. Da avdelingslederen kom forbi, tok vi igjen opp problemet med støyen. Han fortalte at det hele var en del av fengselets politikk å blande rolige og «bråkete» fanger på avdelingene, slik at det ikke ble egne avdelinger for roligere langtidssonere, og andre «bråkete» avdelinger. Jeg spurte ham om de ikke da la opp til at vi rolige langtidssonere skulle nær sagt roe ned de som var bråkete, noe han bekreftet. Avdelingslederen synes å mene at det alltid oppstod en maktkamp internt, og dermed også en ordning for indre justis. Problemet med dette, fortalte vi ham, var at dersom vi «rolige langtidssonere» skulle ha som oppgave å roe ned uokråker på avdelingen, hadde vi ikke annet maktmiddel å benytte oss av enn å be dem roe seg ned. Dersom det utartet til fysisk kamp, ville vi komme i en umulig skvis: På den ene siden forventet fengselet at vi skulle ta oss av problemet; på den annen siden ville vi bli straffet dersom vi sørget for å løse problemet.

Etter fellesmøtet var oppfordringen til oss alle å prøve å samarbeide. Hvis det ikke gikk, skulle avdelingslederen heller gjøre noe for å gripe inn. Men slikt samarbeid ble det ikke noe av. Noen dager senere skulle jeg vaske rommet mitt, men var tom for såpe. Jeg spurte ganggutt Carl om såpe, men fikk beskjed om at de var tomme. Jeg visste at han løy, men gikk likevel til naboavdelingen og spurte ganggutten der, og fikk såpe av ham. Jeg fortalte dette til Perry, som så gikk til ganggutt Ollie og etterspurte såpe – og fikk det. På den måten fikk jeg bekreftet at Carl ikke gjorde det han kunne for at avdelingen skulle fungerte, tvert imot. Et par uker senere ble Samuel, den ene av de fire afrikanerne, sendt til åpent fengsel. Med bare tre gjenværende afrikanere ble det mindre bråk på avdelingen. Avdelingen forandret etter hvert dynamikk, fordi det ble en del utskifting av fangene. Nå var det en nyankommen gruppe pakistanere som havnet i konflikt med afrikanerne. En måned senere var det en hendelse på fotballbanen (Dagboken 01.05.12):

I går skjedde det litt ting her. På fotballbanen hadde det visst blitt slåsskamp mellom en kurder fra 1 og en afrikaner som bodde på vår avdeling. Afrikaneren hadde heldigvis fått juling. Men i etterspillet av dette kom Carl og Gonzales kranglende inn til avdelingen. Så hørte jeg at Carl sa at han skulle kutte strupen på Gonzales. Gonzales var også irritert, men skrek ikke slik som Carl. Like etter kom vaktene og skulle låse oss alle inn (det var rundt en halvtime før reell innlåsning til den såkalte «pausen»).

Da vi ble låst ut igjen, viste det seg at de hadde flyttet Gonzales, og sannsynligvis han store afrikaneren (hvis han ikke bare var blitt flyttet et par dager til V [Straffeavdelingen]). Men Carl, som nok en gang kom med drapstrusler, ja, han fikk bli værende. Dette opprørte oss ganske sterkt. De beskytter afrikanerne uansett hva de gjør. De kan true på livet, slå folk og herse akkurat som de vil, og det får altså ingen konsekvenser. Vi lurer på hva grunnen til dette er? Er det fordi han tyster, som noen sier? Problemet med tysteteorien er jo det at han nesten ikke vet noe. Han omgås jo bare andre afrikanere og kan ikke klare å snappe opp særlig mye interessant informasjon. Som tyster er han jo egentlig lite verdt.

En annen mulig teori er at de beskytter ham fordi han er ganggutt, og da i kombinasjon med at han tyster (selv om han ikke kan være en særlig verdifull tyster). Nylig fikk avdeling 6 oppleve noe lignende. Der har de en afrikaner som ganggutt. Han tyster for fulle muggen, og er en veldig kjip fyr, og han hadde fått alle mot seg; alle ville ha ham bort. Men fengselet nektet å flytte ham. Så begynte de andre fangene å sabotere hans lås, og nå har de flyttet en og en av de andre slik at omtrent alle de andre på avdelingen har blitt flyttet, unntatt ham.

Vel, all faenskapen fengselet gjorde mot Gonzales (som jo omtrent ikke hadde gjort noe i forhold til Carl) gjorde at Fredrik ikke orket mer. Han gikk og sa til førstebetjenten at hvis de ikke flyttet ham til straffeavdelingen, så kom det til å skje ting. Etter en halvtime ble han flyttet til straffeavdelingen. Han gav oss kyllingen sin i frysen før han dro, sa farvel og så var han også borte.

En måned senere skrev jeg (Dagboka 26.06.12):

I går like etter vi kom tilbake til avdelingen, gikk jeg for å prate litt med Øyvind. Vi hørte høyløst krangel fra Alis celle, og Øyvind sa at Ali og Muhammed skulle «strekke»⁹ Ollie litt. Bare litt etterpå åpner de døren, og det slenges litt dritt fra begge sider før Ollie dytter i Ali. Da slår Muhammed til Ollie med flat hånd så hardt at alle hører det og vi kommer til for å se på (for meg må jeg jo si at jeg i denne

⁹ Gi juling.

sammenhengen ikke engang kunne tenke meg å bryte inn, snarere ble jeg stående å se på med ganske dårlig skjult glede).

Det utviklet seg etter hvert til en brytekamp, hvor de andre afrikanerne kom til for å holde Ali borte, men hvor ingen grep inn i forhold til Ollie og Muhammed. Først litt slåssing i gangen, og så havnet de inne på rommet til Ali igjen. Vaktene kom etter hvert løpende, men de grep ikke reelt inn. De prøvde bare å rope høyt at nå måtte de slutte, og til slutt gjorde de også det. Da hadde Ollie ligget oppå Muhammed en stund, og det virket som han holdt ham i et kvelergrep. Så jeg tror nok Muhammed hadde tapt hvis de hadde fortsatt. Etter det ble begge sendt til straffeavdelingen.

Denne gangen kom ikke Ollie tilbake. Etter over ett år med konflikter var den ene av de to nigerianske gangguttene borte. Det ble ny ganggutt, som riktignok ikke var særlig renslig, men som ikke førte med seg flere slike problemer.

Diskusjon med en vakt

Etter en episode med en vakt, skrev jeg følgende i dagboken (08.03.12):

I dag før middag hadde vi som vanlig fått handlingen vår (det er torsdag). Det viste seg at jeg ikke hadde fått en pakke med seks barberblad, som jeg hadde betalt nesten 170 kroner for. Hun vakten, som egentlig er ganske hyggelig, hadde ringt til butikken og spurt om dette, men de hadde sagt at varen var slått ut hos dem og at den måtte ha forsvunnet på et senere tidspunkt. Hun hadde også skrevet en lapp til kassakontoret om det, for at jeg eventuelt skulle få pengene tilbake. Men hun sa også at det kunne være jeg måtte skrive en klage for at jeg skulle få pengene mine.

Jeg ble litt sur for at jeg måtte skrive en klage når jeg ikke hadde gjort noe galt, men gikk bare inn på rommet mitt. Men etterpå snakket jeg litt med henne igjen, og da sa jeg til henne på spøk at det nok måtte være en av vaktene som hadde tatt barberbladene, siden butikken mente at de hadde slått varen ut, og siden det kun er vakter som håndterer varene inntil de er på våre rom. Da ble hun fryktelig sint, og sa at det var det overhodet ikke, og at sånn kunne jeg ikke si. Jeg ble vel fyrt litt opp av at hun ble såpass sint, så jeg fortsatte å si at det jo er mest sannsynlig at noen vakter har tatt det, for det er jo bare dere vakter som har hatt noe med dette.

Hun ble enda mer sint. Jeg synes det var litt morsomt, for hun begynte å skrike ganske ukontrollert, og en del av de andre fangene ble stående og se på. Jeg sa at nå kan du kjenne hvordan der er å være fange, at dette er et sjokkurs i å være

innsatt og hele tiden bli mistenkeliggjort. Da ble hun enda mer sint og sa at det absolutt ikke er slik å være fange og at de som vakter aldri mistenker oss. Jeg sa at vi jo mistenkes hele tiden, men at vi kunne spørre de andre fangene hvordan de opplevde det. Så jeg spurte de som var rundt oss om de opplevde om de ble mistenkeliggjort av vaktene, og alle sa ja. Da ble hun fullstendig sprekkeferdig og begynte å skrike at vi fikk komme oss inn på cellene (det var riktignok innlåsningsstid før middag). Og så gikk hun og låste oss inn, og da hun kom til min celle sa hun ingenting, men bare smelte døren igjen.

Jeg hadde tenkt å snakke litt med henne etterpå, men etter dette så jeg henne ikke, og det var flere andre vakter der, så det er mulig at hun dro hjem. Men når jeg nå i ettertid har tenkt litt på dette opptrinnet, slår det meg som ganske interessant. Jeg tolker dette som at hun har den selvforståelsen at alt hun gjør er riktig, og hun handler godt og moralsk. Så reagerer hun først på at hun blir anklaget urimelig, kanskje i tillegg til at hun vel faktisk hadde gjort en del for å følge opp denne saken min. Men så tror jeg hennes verdensbilde trues. At hennes ide om at hun gjør det gode og rette faller litt ifra hverandre, og at hun kanskje ett eller annet sted aner at jeg faktisk har rett (at det altså er slik å være fange). I alle fall traff jeg et veldig ømt punkt for henne, og det mest sannsynlige er at jeg traff hennes samvittighet.

Jeg ble gående å gruble litt over denne hendelsen, men ble også bekymret for at jeg kunne falle dårlig ut hos henne. Jeg bestemte meg derfor for å prøve å snakke med henne igjen for å bli venner eller roe ned situasjonen (Dagboken 09.03.12):

I dag morges pratet jeg igjen med hun vakta jeg snakket med i går. Min tanke var å snakke med henne om hun fortsatt var sint og prøve å bli venner igjen (eller kanskje ikke akkurat venner, men i det minste ikke uvenner). Hun sa hun følte seg veldig urimelig behandlet, etter alt det hun hadde gjort for meg i forhold til de manglende barberbladene. At det kunne være det samme, hvis dette var takken.

Jeg merket at jeg ble litt diskusjonslysten og sa først at det jo var hennes jobb og at hun ikke bare kunne velge ikke å ordne handlingen, det er ikke slik at hun gjør oss en tjeneste når hun gjør det, og hun får betalt for det. Men jeg sa også at det var litt synd at vi skulle ha en slik diskusjon, fordi jeg opplevde at hun faktisk var en av de gode vaktene her (Fredrikke stod der også og jeg sa det samme til henne). Jeg tror det varmet henne litt. Men likevel ble vi stående og omtrent gjenta poengene fra i går, bare med litt mindre volum (dvs. det er kanskje ikke helt sant fordi Perry hadde hørt at vi pratet helt ned til cella si). Jeg fikk vel for meg at jeg skulle prøve å forklare henne hvordan det føles å være innsatt.

Hun sa forresten at hun skulle gå rundt og spørre enkeltpersoner om de opplever at de mistenkeliggjøres. Håper at hun gjør det. Hva denne samtalen jo egentlig stod om, var selvforståelse og hvordan de ser på oss. Hun mente jo at alle vi innsatte her rottet oss sammen mot dem som vakter. Mens jeg mente at hun ikke forstår hvordan det er å være innsatt her, og hvordan det er å utsettes for deres konstante mistenkeliggjøring. Hun sa at det kanskje var min (feilaktige) følelse eller oppfatning at jeg stadig ble mistenkeliggjort her; og antydte at jeg så å si var litt paranoid.

Bør jeg smiske med vaktene?

Våren 2012 hadde jeg sittet litt over to år i fengsel, og hadde fått en dypere forståelse av dynamikken mellom fanger og vakter. Det var blitt tydelig for meg at fangene som «smisket» med vaktene fikk bedre behandling enn de av oss som ikke gjorde det. Jeg snakket mye om dette med de jeg hang mest sammen med på denne tiden, blant annet Perry, som var tydelig på at han valgte dette som strategi. Her er et par tekster hvor jeg reflekterer over dette (Dagboken 17.03.12):

Noe jeg lurer på er min måte å forholde meg til makten her, eller til vaktene og dette djevelske systemet. Særlig hvis jeg kontrasterer mitt litt mutte forhold til vaktene med Perrys overstrømmende hyggelige måte, eller Vegards smiskete måte. De får jo mye mer av vaktene, og Perry ser ut som han får en lett soning på grunn av dette. Men det å opptre slik byr meg jo imot. Det er en type uærlighet som gir meg dårlig smak i munnen. Denne strategien handler om å late som om alt er vel, å smile selv om man er sint, om å smiske med vaktene og late som om man er hyggelig med dem for å slik oppnå en viss velvilje, slik at man lettere oppnår sine mål.

Selv om dette er strategisk smart, byr det meg imot. Det er en æreløshet i det, og en skamløshet som smaker vondt. Man kunne kanskje si at det er rasjonelt i et system som dette å opptre strategisk smiskende, det vil jo gi flere goder og antageligvis en langt bedre soning enn ikke å gjøre det. For svært mange vakter er jo nesten som junkies for smisk og kan ikke få nok. Men et godt argument mot å opptre smiskende, er den dannelsesmessige effekten slik smiskende oppførsel lett har. Hvis man begynner å opptre strategisk smiskende, blir det fort ens væremåte, og sakte, men sikkert legger man seg til en smiskende, snikende væremåte generelt. Vegard er vel et godt eksempel på dette, han synes jo helt ute av stand til å ta en konkret konflikt med noen ansikt til ansikt.

Derfor tenker jeg det er langt bedre å ha en ærefull fremferd. Å søke i enhver situasjon å gjøre det som er ærefullt, selv om det har en større omkostning enn å opptre smiskende. På denne måten merker jeg stadig sterkere at ære og stolthet blir viktige verdier for meg. Verdier som er med og regulerer hvordan jeg handler

og tenker i enkeltsituasjoner. Min måte å beholde æren gjennom de daglige krenkelser av vaktene, er jo ikke å svare, ikke hilse hvis de er kjipe, og overse dem. Det er litt uangripelig for dem, og er ikke noe de kan straffe meg for. Men de forstår jo at jeg ikke liker dem. Derfor får jeg heller ingen goodwill fra dem (som Perry fikk og som Vegard stort sett får).

Nei, jeg merker etter litt gjennomtenkning, at smiskingens vei ikke er min vei. Jeg kan ikke gå en slik æreløs vei bare fordi det er kortsiktig egoistisk vinning på det. For meg er det vel slik at min ære er langt viktigere enn personlig vinning. Ja, sannheten er at jeg kan gå langt for ærens skyld. I en viss forstand kan man si at alt jeg gjør for sannhet og rettferdighet handler om ære, at det på mange måter er en like viktig verdi for meg.

Ære henger vel ofte sammen med mot, fordi man mange ganger må være modig for å beholde sin ære. For å beholde sin ære må man stå opp for det som er sant og rett i situasjoner hvor dette trues. Det krever mot. Ære henger også sammen med rettferdighet, fordi man må handle rettferdig for å beholde sin ære (hvis man lar seg krenke og altså blir aktivt utnyttet, mister man sin ære, og hvis man utnytter andre, mister man sin ære). Ære er også intimt knyttet til sannhet, fordi den ærefulle ikke lyver (kanskje med mindre han har en særlig god grunn til det), og streber etter sannhet eller å få frem sannhet.

Her er en annen tekst om samme tema, som jeg skrev et par måneder senere (Dagboken 08.05.12):

Jeg merker at det er noe underlig som skjer etter som dagene går. Det er som om garden min faller ned, som om panseret glir av, og så begynner de normale menneskelige ønsker og lengsler å ta bolig i meg. Jeg begynner å tenke på disse svina som vanlige mennesker som kan se meg og bry seg om meg. Kanskje forvente at det også skal skje. Men da blir jeg skuffet gang etter gang. For ingen av dem kommer til å klarer å se meg som et menneske, for dem er jeg som alle andre, en jævla skurk og kriminell; et ikke-menneske.

Men så blir jeg lurt av at det ser ut som en del av vaktene og de på skolen er hyggelige mot andre innsatte, at det ser ut som om de behandler flere andre med respekt som om de innsatte skulle være mennesker. Og så slår det inn i meg et behov eller ønske om å bli behandlet slik. Men så blir jeg ikke det. Jeg blir ikke behandlet godt med mindre jeg tillegger meg den smiskeværemåten som de har. Og det byr meg imot. Men er det så prisen man må betale?

Jeg kan sitte og si til meg selv at da får det være, at da er det ikke verdt det. Men jeg merker at jeg virkelig trenger og savner at noen er glad i meg, ser meg, bryr

seg om meg, gir meg en klem, holder rundt meg. Det er akkurat som om jeg har åpnet en dør inn til en sårhet og varhet som jeg ikke har kjent på så mye i det siste. Kjenner at jeg er på gråten. At jeg ikke aner hva jeg skal gjøre med dette. Tårene presser på i øyekroken og det er som om en demning holder på å sprekke i brystet mitt. Det er akkurat som om jeg over tid har holdt følelsene borte, som om det språket og den væremåten vi har i fengselet, er uegentlig eller en hard væremåte, hvor følelser har liten plass.

Vi kan riktignok være sinte og irriterte osv., men ikke vise svakhet. Vi skal le og ha det så morsomt hele tiden, men viser vi tegn til sårbarhet, til at vi er nedfor, så blir vi hakket på. Dermed merker jeg at jeg også legger meg til en hard stil, hvor jeg mister kontakten med mine følelser. Derfor er det viktig at jeg for meg selv holder tak i dem, og lar dem komme frem som nå. Nå sporet jeg jo også følelsene av ved å snakke om hvorfor jeg ikke har følt så mye den siste tiden. Det handler jo rett og slett bare om å ta meg tid til å la følelsene komme.

KU engasjement og innstramminger

Utover høsten 2011 ble jeg gradvis mer involvert i en konflikt mellom ledelsen i fengselet og det såkalte Kontaktutvalget som var en organisering av fangene. Kontaktutvalget eller KU, var satt sammen av en representant og en vararepresentant fra alle boavdelingene i fengselet. Meningen var at dette skulle være en organisering av fangene slik at det ble lettere å kommunisere mellom fengselsledelsen og fangebefolkningen i spørsmål som angikk fangenes bo og livskår. Det er lovpålagt å ha en slik organisering av fangene, gitt at fangene ønsker det selv, og det ikke er en fare for sikkerheten (jfr. *Straffegjennomføringsloven* § 25).

Konflikten handlet om at fangene i Skråmark i stadig større grad følte seg urettferdig behandlet i forhold til andre fengsler, både når det gjaldt såkalt progresjon¹⁰ og innhold i fengselet. I forhold til andre fengsler i Norge var det betydelig mindre permisjoner fra dette fengselet. Det var også mange som satt langt på overtid over 2/3 delstid. Flere hadde sammenlignet statistikk med andre lukkede fengsler i forhold til utganger, permisjoner og fremstillinger, og funnet ut at Skråmark kom desidert dårligst ut. I tillegg ble det ikke tilbudt kurs eller programmer i noe som helst, som eksempelvis sinnemestringskurs, pappakurs osv. (som er kurs som Kriminalomsorgen generelt skal tilby for å legge til rette for at fangene kan forandre seg eller «rehabiliteres»).

Da jeg gradvis ble mer engasjert i dette, utover høsten 2011, vokste det frem en misstemning til fengselsleders stil og til de stadige innstramminger som kom på den tiden. En innstramming førte til at fangene ble låst inn betydelig tidligere i helgene, og ut betydelig seinere, noe alle kjente mye på, fordi man ble mye mer innelåst alene på cella enn før. En annen innstramming som var til stor

¹⁰ Med progresjon i soningen menes at man med tiden får bedre soningsbetingelser, gitt at man oppfører seg som man skal. Det kan være snakk om lokale forbedringer, men det som henger høyest på et lukket fengsel er å begynne med permisjonsrutiner, og få overføring til åpen soning.

irritasjon, var at det ikke lenger var tillatt med spillkonsoller. Det ble også skjerpet kontroll med kroppsvisitasjon, og ikke lov å ha ting hengende på veggene i cella. Røde Kors visitorordning som hadde vært der siden 70-tallet, ble stoppet. Sommeren 2011 ble det stopp på mulighet til å få inn DVD-spillere.

Innstrammingene kom enten uten begrunnelse eller med svært sparsom eller tvilsom begrunnelse. At det ikke lenger var lov å ha ting på veggene i cella, ble begrunnet med brannfare. Hvilket var vanskelig å forstå all den tid det meste på cella i prinsippet kunne brenne like godt som et bilde på betongveggen (som klær, interiør av tre, bøker, osv.). Utover høsten 2011 bestemte derfor KU at de måtte gjøre noe. Det ble besluttet at man først skulle skrive en rapport om innstrammingene og hvordan fengselet var drevet, hvor man sammenlignet med andre fengsler. Denne rapporten ble det lagt mye arbeid i fra flere av KU medlemmene og lederen der. Jeg var på dette tidspunktet ikke med i KU, men ble bedt om å lese korrektur på rapporten mot slutten.

Rapporten prøvde å vise at fengselet brøt de gjeldende lover og regler for fengselsdrift. Det var et litt for ambisiøst prosjekt for en slik rapport, og det er vel rimelig å si at den ikke lyktes i å påvise det. Men den pekte på mange uregelmessigheter og urimeligheter. Det må legges til at gjeldende regler for fengselsdrift er svært vidt definert. Det er mye rom for skjønn i utøvelse av regler for hvordan et fengsel skal drives, og det gis nærmest ikke en eneste reell rettighet til fangene.

Et eksempel på dette: Hvis en blir dømt til lovens strengeste straff, 21 års fengsel, kan Kriminalomsorgen velge å gi vedkommende en lett soning, en «vanlig» soning eller en svært tung soning. Den lette vil være å bestemme at vedkommende skal sitte kanskje fire-fem år på lukket fengsel, deretter på åpent fengsel inntil han blir løslatt på halv tid, 10,5 år. Altså i praksis sone som om det var en 15 års dom. Det vanlige løpet vil være å la ham sitte syv år på lukket, så gi ham permisjon i to-tre år fra lukket, før han overføres til åpent fengsel når han har i underkant av fem år igjen til to tredjedeler. Til slutt løslatelse på 14 år, som er to tredjedeler av straffen. Den hardeste varianten er å la vedkommende sitte alle idømte år på lukket fengsel, altså 21 år på lukket. Det finnes selvsagt mange variasjoner mellom disse tre hovedvariantene også. Men poenget er at det er opp til Kriminalomsorgens skjønn å vurdere om en fange med 21 års dom skal gli lett igjennom systemet og bare sone som en med 12-14 års dom, eller om han skal sitte alle sine 21 år på lukket fengsel ¹¹.

Et annet eksempel, litt nærere den konflikten KU hadde med ledelsen på Skråmark, handlet om at loven sier at man som en hovedregel kan begynne å få permisjoner etter man har sonet en tredjedel av straffen, hvis man oppfører seg bra. Men reglene sier ikke at dette er en rettighet eller noe man skal få. Det er noe man kan få. Da Skråmark valgte å knapt gi noen permisjoner - på denne tiden var det to eller tre som fikk permisjoner, av en gruppe på rundt 50 som hadde sonet lenge nok til å

¹¹ Riktignok bestemmer ikke det enkelte fengsel dette på dommer over 10 år. Det avgjør Regionen. Likevel er det i praksis fengselet den enkelte sitter i som kommer med en konkret og begrunnet anbefaling som Regionen stort sett vil lytte til.

kunne få det, brøt dermed ikke Skråmark fengselsreglene. Det de derimot gjorde var å tolke reglene for permisjon og andre goder til fangene, langt strengere enn andre store lukkede fengsler.

Svært mange følte på disse urettferdighetene og det skapte dårlig stemning. Flere snakket om fangeopprør, og det var mye sinne og frustrasjon. Utover høsten 2011, ble jeg stadig mer involvert i denne konflikten, blant annet fordi jeg bodde på samme avdeling som lederen for KU, Perry. Jeg hadde et tett forhold til Perry, og vi pratet mye sammen. Han var en ressurssterk fange, som hadde litt utdannelse og derfor kunne skrive og tenke ganske godt. Han hadde også fortid som torpedo og var tungt inne i narkoverdenen, hvilket gjorde at han fikk god kontakt med de andre tunge kriminelle i fengselet. Derfor var han en de fleste hørte på. Han var også smart og taktisk, og opptrådte rolig og profesjonelt. Ettersom han var god til å smiske, hadde han også vaktene og ledelsens øre.

Gjennom KU-organiseringen fikk man samlet de fleste enkelthistorier og snakket om dem og hvordan behandlingen fra ledelsen og juristene hadde vært. Det ble stadig tydeligere for meg at reglene ble tolket på strengeste måte. De fleste fangene kjente avslagene på kroppen og gikk inn i en depresjonsfase eller «et mørke» i noen dager. Jeg skulle etter hvert kjenne disse avslagene svært mange ganger på meg selv også. Jeg fikk også gjengitt at i et møte med KU 12.03.10, hadde fengselslederen uttalt at «i Skråmark fengsel skal ikke fanger med alvorlige straffedommer kunne få noen form for progresjon under gjennomføring av straffen, og god adferd er uten betydning i den sammenheng». «Alvorlige straffedommer» var ifølge ham, alle dommer over fem år. Riktignok sendte han ut et brev til alle hvor han muligens dementerte dette, men det var uklart hva han egentlig mente. Dette førte til at vi var usikre på hvor vi hadde fengselslederen. I dette fellesbrevet skrev han følgende: (infoskriv fra fengselsdirektør 16.03.10):

Det er fra min side ikke tilsiktet noen endring i forhold til eksisterende praksis i Skråmark fengsel, verken når det gjelder spørsmål knyttet til permisjonsavvikling, overføring til fengsel med lavere sikkerhetsnivå eller prøveløslatelse fra fengselet. Dette innebærer at enhver søknad som fremsettes for fengselet, vil bli underlagt en individuell behandling og at alle søknader vil bli vurdert i forhold til hensiktsmessighet, sikkerhet og hensynet til den allmenne rettsoppfatning.

Dette skrevet var ikke videre oppklarende, og med hans krasse uttalelser på KU møtet i mente, ønsket de fleste mer tydelighet. Særlig fordi omtrent ingen som satt på lengre dommer fikk permisjoner eller anbefalinger videre til åpen soning, selv om de hadde oppført seg godt. KU ønsket derfor å få til et møte med fengselslederen. Men i denne tiden trenerte han det. Han dukket aldri opp på møter med KU, selv om han ved flere anledninger hadde sagt han skulle komme. Denne strenge linjen, kombinert med at fengselslederen valgte ikke å kommunisere med fangene i det hele tatt (han viste seg heller ikke i fengselet på nesten ett år), var også med å bygge opp mistilliten mot ham.

Jeg tror mye av motivasjonen for å skrive KUs rapport, handlet om å få til en dialog med fengselslederen. Det lyktes man med. KU sendte rapporten til KSF¹², Sivilombudsmannen og senere også til media. Fengselsleder fikk også rapporten, samt info om hvor den var sendt. Da, endelig, ønsket fengselsleder å ha et møte med KU og det ble avtalt at møte skulle finne sted 24.01.12. Dette ble mitt andre møte i KU. Jeg hadde tidligere vært med på et møte før jul som vararepresentant, deretter hadde jeg blitt hovedrepresentant fra vår avdeling. I dette møtet fikk jeg oppgaven å være referent, og skrev ned det som skjedde.

Både KU og ledelsen hadde forberedt seg til møte. KU hadde ambisjoner om å ta opp innstramminger som hadde kommet utover høsten. Fengselsledelsen på sin side, hadde flere innstramminger å komme med. Det gjaldt særlig den såkalte «handleordningen». Frem til da kunne hver fange bestille handlevarer for maks kr 650 i uka. Det tilsvarte det man tjente i uka, pluss tre hundre og femti kroner (som man i så fall måtte ha som «privatpenger»). Det hadde vært litt kontroverser rundt denne handleordningen en stund, mest fordi det ble en del rot med levering. I den siste tiden hadde ordningen vært at vaktene hentet handlevarerne som butikken hadde pakket ferdig en gang i uka. Fengselet hadde innført kraftige begrensninger på hvilke varer man kunne handle. I den forbindelse var det utarbeidet en liste på et par hundre varer som det var lov å handle.

Det nye forslaget fra ledelsen var at man kun fikk handle for arbeidspengene sine pluss hundre kroner. Dvs i praksis for 400 kroner i uka for de fleste. I tillegg ble muligheten til ekstrahandling i forbindelse med religiøse høytider avvirket for at «det ikke skal gi noen fordeler å være knyttet til en tro». Dette var en innstramming som grep direkte inn i hverdagen til alle innsatte. Svært mange handlet for alt de kunne hver uke og brukte det til å lage mat. Matlagingen var en av de få gleder vi hadde i lukket fengsel. For de som røykte ble det særlig vanskelig. De ville knapt få råd til å kjøpe annet enn røyk med den nye ordningen. De som trente og kjøpte ekstra dietter, fikk samme problem.

Det ble mye protester, men fengselslederen ville ikke diskutere ordningen på dette tidspunktet, bare informere om den. Alle i KU som var på møtet oppfattet dette som et forslag som enda ikke var ferdig bestemt. Etter litt prat ble det bestemt at KU skulle utarbeide et forslag til hvordan handleordningen kunne gjennomføres. Fengselslederen oppgav ulike problemer som var grunnen til at de ønsket denne innstrammingen på handleordningen. De tre grunnene som ble fremført var: Frysekapasitet: at det ikke var plass i frysen slik at varer ble ødelagt, og at fryserne ble ødelagt av å bli fylt for fulle. En neste grunn handlet om at en gruppe innsatte nektet å jobbe og bare lå på cella. Det var ønskelig å få dem i arbeid, og derfor reduserte man betraktelig deres mulighet til å handle (siden de heller ikke ville få arbeidspenger). Den siste grunnen handlet om ressurser: Alle tjenestemenn ble brukt til å distribuere varer hver torsdag og det var uakseptabelt.

Det var tydelig at «pisen» skulle frem som motivasjonsfaktor, snarere enn gulrota. Fengselslederen sa at hvis fengselet klarte å spare inn penger, kunne de bruke disse ekstra pengene til

¹² Kriminalomsorgens Sentrale Forvaltning som på den tiden det høyeste organ i Kriminalomsorgen. I dag har organet et nytt navn: Kriminalomsorgsdirektoratet

programvirksomhet. En neste post på programmet denne dagen var møteplan fremover. Det ble avtalt møte med ledelsen hver åttende uke.

Neste møte fant sted 20.01.12. Under "eventuelt" kunne endelig KU få frem sine saker, som handlet om rapporten KU hadde skrevet og om innstrammingen som hadde skjedd sist sommer. Når det gjaldt innstrammingen ved bruk av DVD-spiller, ble det sagt at regionen utviklet særskilte regler for DVD-bruk i juli 2011. Hvordan de skulle utformes var enda ikke avgjort. Ordningen ville bli bestemt i et møte noen dager senere, og fengselslederen ville da informere oss etter dette. Når det gjaldt rapporten fra KU ble det en runde med krangel. Fengselseleder var sint, banket i bordet og henviste til «denne dritten» mens han pekte på rapporten. Etter dette ble møtet hevet. Dagen etter skrev jeg følgende betraktninger om møtet (Dagboken 21.01.12):

I går var det KU-møte hvor fengselsleder møtte opp. (...) Møtet fikk frem noen sider av ham som vel mest bekrefter de ryktene jeg har hørt. Han virker på en side litt sjenert, med usikkert, flakkende blikk og en utydelig mine i ansiktet. Samtidig prøver han hardt å utstråle autoritet i måten han snakker på, ved å si ting veldig bastant. Han holder hånda som en klo når han håndhilser, med håndflaten vendt rett nedover og nærmest klyper en for slik å få et overtak. Det ser ut som han har veldig liten sympati med fanger i det hele tatt, ja at han egentlig godt kunne begravd oss alle hvis han ikke hadde fått noe tyn ovenfra for det.

Det virker som han er ganske langt ute til høyre i politikken, og at han mener straff først og fremst skal svi. Han snakket mye om ressurser i møtet, at det ikke var ressurser til rehabilitering her, at det måtte strammes inn der osv. Det er jo en måte å snakke på som kan skjule mye av politikken, det blir på et vis bare snakk om penger og at det er mindre av det enn man hadde håpet (men hvis man hadde hatt nok av dem, skulle man selvfølgelig gjort det ene eller det andre). Det er jo en klassisk måte å dekke over en tvilsom politisk agenda på.

Som tidligere renskrev jeg referatet og sendte det til alle som hadde deltatt på møtet. Noen dager senere fikk jeg et brev fra ledelsen med en rekke korrigeringer i referatet. De anså ikke referatet som gyldig før disse rettingene var gjort. Etter brevene ble en kamplyst tent i meg. Det var en trykket stemning på avdelingene, etter at vi hadde fått ledelsens ønske for handleordningen presentert. Og det førte til et sterkt ønske om opprør eller streik, eller andre mer eller mindre voldelige aksjoner.

På denne tiden hadde KU-leder Perry fått beskjed om at han hadde kommet inn på åpent fengsel og snart skulle dra videre, allerede i midten av mars. Dermed ville han ikke rekke å være med på neste møte med ledelsen i slutten av mars. Derfor måtte noen andre overta som leder. Jeg kjente ham godt og hadde ikke minst spilt mye sjakk med ham. Vi var ganske jevne, men jeg var nok et hakk kvassere. Det, i tillegg til at vi hadde en god tone, gjorde at han respekterte meg. Derfor mente han at jeg burde være den neste KU-lederen og at jeg skulle overta ganske raskt, slik at vi kunne få en overlappingsfase hvor han oppdaterte meg på alt jeg trengte å vite.

Det ble litt snakk frem og tilbake, en annen var også aktuell som leder, men han ville heller være medhjelper og slippe å stikke hodet frem i kampen mot ledelsen. For det var slik vi forstod situasjonen på den tiden: Vi var i kamp mot ledelsen, sammen med alle fangene. Det var uroligheter og sinne på alle avdelingene, og slik stemningen var, skulle det ikke mye mer enn en gnist til for å antenne hele fengselet. Men både jeg og Perry var enige i at et fangeopprør ville vi komme svært dårlig ut av. Ja, vi tenkte snarere at det var noe fengselslederen ville tjene på, for da kunne han fremstå som en sterk og handlekraftig leder som gjorde det som var nødvendig med en helt umulig fangegruppe.

Men KU var et demokratisk organ og vi kunne ikke bare bestemme at jeg skulle bli leder. Jeg måtte bli valgt. Vi innkalte derfor til internt KU-møte, og avtroppende leder Perry holdt en engasjert tale for at jeg skulle bli ny KU-leder. Jeg holdt så en liten tale, og i valget stemte alle for meg. Jeg sa at jeg ønsket å fortsette kampen og at vi i fellesskap skulle finne ut hva vi skulle gjøre, og at nå handlet det om å forberede oss til neste møte med ledelsen. Da jeg ble valgt til leder, konfererte jeg med Perry, Vegard og Øyvind om hva vi skulle gjøre. På bakgrunn av møtet vi hadde hatt med ledelsen, ble prosjektet å prøve å stoppe den nye innstramningen av handleordningen. Vi hadde oppfattet det slik at ledelsen la frem sitt forslag til ny handleordning på møtet for å diskutere det og få innspill av oss. Riktignok undret jeg meg over justeringen på referatet, men fortsatt oppfattet vi det slik at det først og fremst handlet om de problemene de hadde nevnt, de tre grunnene til deres forslag for handleordningen. Nemlig: frysekapasitet, at noen ikke ville jobbe, og at det tok for mye av vaktens tid.

Vi utarbeidet derfor et skriv som skulle vise andre løsninger på disse problemene. Vi tenkte at hvis man kunne finne andre gode løsninger på de nevnte problemene, skulle det følgelig ikke være noe poeng å komme med denne radikale innstramningen av handleordningen. I tillegg jobbet vi videre for å klare å beholde DVD-spillere. For å få en viss oversikt over hva dette dreide seg om, lagde vi en underskriftskampanje om DVD-spillere, og en undersøkelse av hvor mye tid vaktene faktisk brukte på handleordningen på hver avdeling, og slik også hvor mye tid som eventuelt kunne spares på at alle handlet noe mindre. Mot slutten av februar 2012 holdt vi fortsatt på å samle inn data til det skrevet vi skulle sende ledelsen. Det hadde dratt litt ut fordi det tok tid å få svar fra et par avdelingene. Siden vi tenkte at vi hadde en avtale med ledelsen om at vi kunne komme med en uttalelse, antok vi at de ville si fra hvis det tok for lang tid.

Men der tok vi feil. Da vi kom tilbake til avdelingen etter skole 28. februar, hang det to oppslag på avdelingen. Det ene var «Orientering om ny handleordning», hvor det stod forklart hva den «nye» handleordningen skulle bli. Den var akkurat slik de hadde foreslått på møtet med oss tidligere, planen de sa ikke var hugget i stein og som vi skulle få komme med innspill til. Orienteringen kunne fortelle at (Orientering om ny handleordning, 27.02.12):

Innsatte vil bli gitt anledning til å handle for kr. 400,- pr. uke, hvorav maksimalt kr. 100,- av private penger.

«Ganggutter» og «kjøkkengutter» har høyere godtgjøring. For at denne ekstrabetalingen også skal medføre større kjøpekraft, kan innsatte som fast får ubetalt høyere dagpengesats handle for inntil kr. 500,- pr uke, hvorav maksimalt kr. 100,- av private penger.

(...) Ekstra handel i forbindelse med religiøse høytider, som eksempelvis jul og påske, vil utgå.

Som begrunnelse for dette ble det skrevet (ibid.):

Fengselet har funnet det påkrevet å gjøre endringer i eksisterende handleordning, da denne p.t. fordrer at det avsettes betydelige ressurser fra fengselets side som kunne blitt satt inn på områder som i større grad ivaretar de målsettinger som fremkommer i ny stortingsmelding. Det er videre sett hen til at de enkelte avdelingers kjøle- og frysekapasitet ikke er dimensjonert for store ukentlige innkjøp og til at evt. tilhørighet til en bestemt livs- og trosretning skal gi særskilt adgang til å foreta handling. Endelig er det sett hen til at eksisterende handleordning skaper for store ulikheter mellom innsatte i forhold til kjøpekraft, beroende på om den enkelte har tilgang til private midler eller ikke.

Denne siste grunnen om ulikhet var nesten ufrivillig komisk, siden de selv la opp til forskjellsbehandling fordi gangguttene fikk bedre betalt og derfor også skulle få mer kjøpekraft. I tillegg var det hengt opp en såkalt «Orientering om nye regionale regler for hva som kan tillates oppbevart på cella – overgangsbestemmelser». Det handlet om at man ikke fikk kjøpe DVD-spiller eller musikkanlegg etter 1. april. Men at de som hadde, fikk beholde det. Dette var uansett noe de hadde praktisert siden sommeren året før (de tillot altså ingen som var innsatt fra sommeren å kjøpe seg verken DVD-spiller eller musikkanlegg). Da folk så oppslagene ble det ramaskrik på avdelingene (Dagboken 28.02.12):

Det ble naturlig nok en masse sinne og frustrasjon om dette. Det er helt tydelig at ledelsen pisser på KU og ikke engang gidder å holde ord overfor oss. De lover dialog og at vi skal komme med en uttalelse før dette trer i kraft, men setter i gang lenge før vi har fått kommet med noen uttalelse. Dermed sier de i klartekst at de fullstendig driter i alt vi har å komme med, at uansett hva vi skulle si, vil det ikke bety noe.

De fleste mener jo at dette er en krigserklæring fra ledelsen og at vi må reagere på dette. Det er kommet forslag om opprør, streik, om å legge ned KU, om at man sender en masse søknader for å overbelaste dem osv. Vi får jo snakke mer om dette. Men det jeg lurar på nå, er hvordan fengselsleder faktisk tenker. Han forstår at en slik innstramning vil provosere oss. Likevel gjør han det, og det uten at det har noen reell funksjon. For det vil verken spare penger eller tid for fengselet, som

vi har funnet ut gjennom våre undersøkelser, siden man uansett skal administrere handlingen. Han gjør jo rett og slett bare fengselet mye dårligere for oss å sone i, uten at det er noen reell gevinst av dette noe sted.

Hvorfor gjorde man en slik innstramming som man visste ville svi for alle? Vi besluttet med en gang å ta et internt KU-møte for å snakke om det, og innkalte til møte allerede neste dag. På møtet ble det mye utblåsninger fra de forskjellige representantene. Også fra meg. Jeg var sint fordi jeg opplevde at ledelsen trakk på oss, og samtidig tenkte jeg at som leder måtte jeg også matche det sinnet de andre følte, for at de skulle føle at jeg representerte dem. På den måten lyktes jeg i å holde en foreløpig ro i rekkene, og i stedet for streik og opprør som flere snakket om, besluttet vi å skrive (et sint) brev til ledelsen hvor vi tok opp alt dette. I tillegg skulle vi sende brev til regionen (nivået over fengselet) og til KSF (nivået over regionen, som altså styrer hele fengselsnorge). Vi skulle gjøre det klart at inntil vi ble ansett som reelle dialogpartnere, brøt vi dialogen. Vi vurderte også å gå til media, og slik presse ledelsen til å prate med oss. Noen dager senere hadde jeg klar et brev til ledelsen. Der uttrykte jeg at hele KU reagerte kraftig på de radikale innstrammingene, samt skuffelse over at ledelsen ikke ventet på vårt innspill og tok hensyn til det.

Etter at brevet var sendt til ledelsen, antok vi at vi hadde et par uker på oss til vi skulle møte dem, og derfor var det om å gjøre å forberede oss godt. Vi brukte en del tid på å diskutere hva slags strategi vi skulle ha for møtet. Om det var lurt å være sinte, eller saklige, og hvordan vi skulle opptre for å få mest mulig gjennomslag. Innstrammingene de hadde foretatt seg den siste tiden, lignet på den retningen fengselsystemet hadde tatt i Sverige, hvor man nesten ikke fikk ha noe på cellene sine og måtte gå i institusjonstøy. Der var det en voldsom polarisering mellom vakter og innsatte, og vakter og innsatte snakket ikke sammen i det hele tatt. Er det et mål i dette fengselet? Lurte vi på. Vi hadde også fått vite at fengselslederen hadde vært på studietur til Sverige, noe som styrket våre mistanker om denne nye retningen.

Vi besluttet å ta et internt KU-møte for å diskutere med alle representantene, dagen før vi skulle ha møte med ledelsen, 19.03.12. Vi ringte inspektøren for å bekrefte møtet med ledelsen den 20., og vi lurte på hvorfor vi ikke hadde fått noen innkalling. «Oi, det har vi visst glemt helt», sa han. Det ble visst umulig å ha møte den 20ende fordi fengselslederen visstnok var ute og reiste på det tidspunktet. Vi ble perplekse – det var jo de som i utgangspunktet hadde foreslått datoen. Når skulle vi da ha møtet? spurte vi inspektøren, men det kunne han ikke svare på. Det skal vi komme tilbake til, sa han.

Selv om møtet med ledelsen ble avlyst, bestemte vi oss for å ta det interne møtet med KU-representantene for at alle skulle være oppdatert på det som skjedde. Derfor ble det særlig mye diskusjon om forholdet til ledelsen. Det var en stor gruppe som nå var veldig lei av alt ledelsen holdt på med, og ønsket å gjøre noe kollektivt. Ett forslag var at alle innsatte leverte sykemelding og ikke møtete til jobb. Jeg mente at vi hadde begynt på en annen vei, nemlig med å kontakte sivilombudsmann, KSF og media, og da burde vi ta den veien helt ut for å finne ut om det fungerte

eller ikke. Etter litt diskusjon ble alle med på det, men jeg merket meg at det ulmet på flere avdelinger og tenkte at det nok trengtes noen klare resultater.

Noen dager etter kom svaret fra fengselslederen på brevet jeg skrev til ham. Han svarte saklig på brevet mitt og kommenterte grunnen for «revisjonen» av handleordningen som en ordning hvor man får en mer «hensiktsmessig ressursutnyttelse». Den nye ordningen ville likevel «representere et tilfredsstillende tilbud til de innsatte.», skrev han. Når det gjaldt hvorfor han ikke hadde ventet på vårt innspill før han fikk innstrammingen gjennomført, skrev han at vi kun hadde anledning til å kommentere den nye handleordningen, men regnet ikke med at det kom noen kommentarer siden det gikk mer enn en måned.

Etter dette jobbet den lille trioen - meg, Øyvind og Vegard - videre og sendte et klageskriv til KSF, det høyeste organ i fengselsnorge. Her la vi frem situasjonen og det vi opplevde som urimelig og urettferdig. Brevet til KSF sendte vi ut lukket, men som vanlig post. Vi lurte på om brevkontrollen kom til å åpne det, eller sensurere det – om det altså kom frem. Planen var derfor å sende et purrebrev noen uker senere for å sjekke. Vi sendte også et brev til Sivilombudsmannen hvor vi tok for oss de nye innstrammingene den siste tiden, som en oppdatering i forhold til rapporten som ble sendt ham før jul. Vi argumenterte for at de nye innstrammingene i handleordningen var i strid med loven, fordi man ikke vil ha anledning til å kjøpe mat og toalettartikler som man har behov for.

Siste dag på skolen før påskeferie fikk vi innkalling til et KU-møte med ledelsen 10. april. Datoen sammenfalt med første skoledag etter påske, derfor ville det bli umulig å få organisert møte med representantene for hver avdeling, før dette møtet. I påska ville alle være innelåst på den enkelte avdeling. Derfor ble det litt diskusjon om vi skulle boikotte møtet, eller ikke. Til slutt bestemte vi oss likevel for å ta møtet med dem, og bruke det som en anledning til å blåse ut all frustrasjonen. Siden det ikke var mulig å ha et internt KU-møte før møtet med ledelsen pga. påskeferien, ble jeg sittende og planlegge hva jeg skulle si og hvordan jeg skulle gå frem, og satse på at jeg førte ordet. Jeg forberedte en disposisjon med punkter og poenger og tenkte grundig gjennom hva slags strategi jeg skulle legge opp til. Jeg kom frem til at en konfronterende stil var det beste, for nærmest å demonstrere hvor mye sinne og frustrasjon det var i fangebefolkningen for tiden.

Det ble nesten bare jeg som snakket i møte med ledelsen, stort sett med fengselsleder. Det var særlig handleordningen som var det store diskusjonstemaet. Først var det et par mindre saker, om hvordan Skråmark på sikt skal bygges ut, og at det blir nye kjøkkenrutiner for bestilling av brød, melk og syltetøy. Til sist var det «eventuelt» og det var her vi tok opp våre ting. Her er en del av referatet fra møtet, skrevet av Vegard (Referat av møte med ledelsen 10.04.12):

Handleordningen

Ribe forklarte at vi hadde laget en analyse av tidsbruk ved utdeling av handlevarer, og at det ikke var noen merkbar forskjell i tidsbruk for betjentene før og etter den nye ordningen. Dermed fører ikke denne innstrammingen til ressursbesparelse, som var ett av fengselets viktigste argumenter for å kutte i vårt handlebudsjett.

Fengselsleder bare avfeide Ribes innspill med at vi i KU ikke var i stand til å vurdere noe som helst når det gjaldt de ansattes effektivitet.

Ribe mente videre at fengselet bryter loven når de strammer inn kjøpekraften vår, fordi det nå ikke er mulig å kjøpe nærings, nytelsesmidler og toalettartikler samme uke; som det står i retningslinjene til straffegjennomføringsloven. Ribe fremholdt kjøpekraften for de som røyker og samtidig trener og har behov for å kjøpe mat i forbindelse med dette. For dem vil dagens handlesum ikke strekke til. Som kontrast til innstramningene her, ble Oppli fengsel nevnt med en handlesum på kr 900,- pr uke. Alle i KU ga uttrykk for at forskjellen her i forhold til Oppli er dypt urettferdig.

Fengselsleder mente det var lite de kunne gjøre med dette foreløpig. Satsen på dagpenger kommer fra departementet og skulle holde til et normalt forbruk ifølge dem, og det er denne satsen som danner utgangspunktet for det vi kan handle for. Ledelsen la til at dette er tiltak som skal virke ressurs sparende og for at alle innsatte skal stå likt. Og at alle midler som blir spart på, vil komme til gode for de innsatte. Dette i form av nye aktiviteter og lignende.

Ribe kom da med et forslag hvor ledelsen fortsatt kan spare på ressurser og innsatte kan beholde den gamle handleordningen. Forslaget var å velge 4 tillitsvalgte innsatte som skulle forestå handling i fengsel fra Rimi og samordne dette med en betjent. Dermed vil det bli betydelig mindre arbeid på betjentene i forbindelse med handlingen. Fengselsleder mente dette var umulig med tanke på feilbestillinger, retur osv. Han sa han ikke engang kunne tenke seg at det var mulig å finne fire innsatte som kunne gjøre en tilfredsstillende jobb til dette. Fengselsleder ønsket at fengselet skulle ha den fulle kontroll, for da ville det bli mindre feil. Igjen understrekte ledelsen at de vil helst at alle innspill skal fremmes skriftlig.

Da diskusjonen om handlingen hadde pågått ca en halv time og Ribe mente at argumentene fra fengselsleder ikke holdt vann, ble fengselsleder så forbannet at han sa han hadde andre og mer viktige ting her i fengselet å bruke tiden på, så for hans del kunne vi legge ned hele KU. Og så slo han notatblokka i bordet og gjorde seg klar til å forlate møtet. Ribe reiste seg også for å avslutte møtet, og sa at en slik diskusjon ikke var til noen nytte, og lurte på om meningen med KU bare var at det skulle tjene som et skalkeskjul for å kunne sole seg i at Skråmark hadde en demokratisk lederstil. Flere av de andre i KU fikk roet ned gemyttene, og deretter fortsatte møtet.

På dette tidspunktet var det ganske dramatisk. Fængselslederen var illsint og skulle gå fra møtet. Og jeg var også sint fordi jeg syntes de var helt urimelige og ikke behandlet oss som ordentlige mennesker. Jeg ville også gå, og legge ned KU. Hadde det ikke vært for at de andre deltakerne da brøt inn, hadde det antakelig blitt slik. Men de andre fikk roet situasjonen og vi endte med å diskutere videre de andre sakene. En slik sak var det nye celleregulativet, som ledelsen i møtet påstod at de var imot. De sa at de ønsket at fangene skulle ha DVD-spiller på cellene. Dagen etter fortsatte jeg å gruble på møtet og skrev følgende (Dagboken 11.04.12):

Jeg har fått sovet litt på dette, og ser at den dårlige holdningen til fængselslederen skinte godt igjennom på møtet i går. Han ser på oss som undermennesker uten verdi. Det kom frem i flere runder, blant annet da han sa at han ikke engang kunne tenke seg at det var mulig å finne fire innsatte tillitspersoner som kunne klare å ordne handlevarene på en god måte (i kontrast til at alle vaktene hele tiden liksom klarer det godt).

Det kom også frem da han sa at han ikke kunne tenke seg muligheten av at vi kunne komme med noen interessante opplysninger når det gjaldt handlingen. Eller da han sa at det ikke gav noen som helst mening å få en uttalelse fra oss innsatte angående situasjonen i forhold til innsatte på utvisningsvedtak (i forbindelse med at de i løpet av året utreder å gjøre en post om til kun fanger på utvisningsvedtak).

Et par ting som fængselsleder sa, som kanskje er verdt å bite seg merke i, er at han er veldig opptatt av at fangene skal behandles rettferdig og likt. Og derfor synes han det var en god ide at det er likest mulig regler i regionen. Men det han åpenbart ikke ser, er jo at resten av fængsels - Norge er helt annerledes. Hvis det skal være snakk om likhet og rettferdighet, bør jo det gjelde i forhold til hele Norge, og ikke bare i forhold til denne regionen.

Ellers synes jeg at jeg fikk sagt ganske så mye av det jeg hadde forberedt. Jeg fikk sagt ganske mye om kommunikasjonen fra ledelsen og at vi føler oss overkjørt av dem. Og det toppet seg jo da fængselsleder reiste seg og ville gå, og truet med å bare legge ned hele KU, og jeg samtidig reiste meg og sa at det hadde vi tenkt på, og at det var en god ide. Men dette var jo et tegn på at jeg presset ham til grensen av det han aksepterer. Ikke at det var ekstremt langt, men i alle fall tror jeg at vi dermed fikk frem poenget vårt.

Etter møtet fortsatte vi å sende ut dokumentasjon til KSF, Sivilombudsmannen og media. Det hadde vist seg at det vi tidligere hadde sendt til media var stoppet i brevkontrollen. Derfor sendte vi denne gangen med et følgebrev om at vi ville ringe om en ukes tid. Som fange har man lov å ha kontakt med media, og det å stoppe brev til media er derfor i seg selv svært tvilsomt. Etter at vi hadde sendt

ut flere brev, samt følgebrev, oppstod en ny situasjon. Alle de andre KU-representantene, unntatt meg og Øyvind, ble innkalt til avhør om brevet vi hadde skrevet til Sivilombudsmannen og media.

Etter avhørene var mange engstelige og vi tok et hastemøte internt med KU, for å drøfte situasjonen. Vi kom frem til at vi skulle skrive et felles brev fra KU som alle skulle underskrive på. I tillegg snakket vi om å lage et eget skriv med alle KU-representantenes underskrift, som vi kunne sende med alle brev vi skulle sende ut, for slik å markere at alle stod bak brevene. Ledelsen tok oss på senga da de innkalte KU-representanter som ikke hadde vært med å skrive brevet, og avhørte dem om hvorvidt de hadde vært med å skrive brevet. Jeg hadde følgende refleksjoner i dagboka om dette (Dagboken 03.05.12):

Jeg blir sittende litt å gruble over hva dette er. Ledelsen setter i gang en undersøkelse, hvor de i Stasi-ånd avhører andre mennesker om oss, og hvor vi ikke får uttale oss. De har jo også to ganger stoppet brevet som vi har prøvd å sende ut til avisa, og nå altså satt i gang etterforskning. Hva er det de er redde for skal komme frem? Hva er det de skjuler? Noe annet kan jo være at de faktisk tenker å flytte meg og Øyvind til et annet fengsel. Det er en mulig reaksjon. Jeg får vel igjen prøve å få kopiert mest mulig av PC-en min og sikret det.

Det som er spørsmålet er hva de prøver å gjøre nå, og hva dette betyr? Har de sendt brevet til avisa og venter en mediestorm som de forbereder seg til? Prøver de å destabilisere KU ved å skape indre splittelser? Er de bare i en kartleggingsfase og så kommer det ytterligere reaksjoner? Det er jo vanskelig å få oversikten over hva som faktisk skjer nå, men noe er det jo. Hvis de faktisk har tenkt å flytte oss, er det litt underlig at de går frem slik de gjør.

Noen dager etter dette hadde vi nok et internt møte for å drøfte alle avhørene og hvordan vi skulle reagere på det. Det endte med at vi skrev et felles skriv hvor alle skrev under på at de var med på mediestrategien til KU. Da ble det nokså stille fra ledelsen. Det gikk et rykte om at ingen vakter skulle snakke med meg, noe jeg fikk bekreftet da jeg spurte vaktene om noe og de unnlot å svare.

Men snart viste det seg at en avis ville snakke med oss. Vi fikk sagt mye og journalisten virket interessert og klar for følge opp flere av sakene våre videre. Det endte med en liten ensides reportasje i avisen, som jeg følte vi kom godt nok ut av. Vi håpet at artikkelen skulle bli starten på flere, men det kom ikke flere artikler i avisen. Jeg fikk overflytning til Oppli fengsel på slutten av sommeren, og kampene med KU dabbet av. En av grunnene til at det roet seg, var at fengselslederen hadde permisjon på denne tiden. Dessuten hadde vi ikke mulighet til å samle hele KU så lenge det var sommerferie, altså fra midten av juni til midten av august.

Dermed gikk alt over i feriemodus og kampen ebbet ut. Noen var ferdig sonet, andre flyttet videre til åpen soning og jeg skulle altså til et annet fengsel. På dette tidspunktet følte jeg at jeg hadde gjort nok. Jeg hadde også brukt mye tid på søknader og skriving for KU, uten at jeg hadde oppnådd noe

som helst. Vi fikk ikke noe mer svar fra verken Sivilombudsmannen eller KSF, og alle innstrammingene (med flere) ble gjennomført. Litt ut i juli gjorde jeg meg noen refleksjoner over hva det gjør med en fangebefolkning å få innstramminger (Dagboken 05.07.12):

Det som virkelig svir med alle disse innstrammingene, er at de ikke har noe rasjonale, eller gis noen god begrunnelse. Snarere fremstår de kun som måter å gi oss kollektiv avstraffelse på, uten at vi har gjort oss fortjent til det. Riktignok kommer ledelsen med begrunnelser for de forskjellige innstrammingene, men begrunnelsene spriker, og hvis man problematiserer en begrunnelse, bare bytter de begrunnelse og kommer opp med en ny begrunnelse som virker enda mer urimelig. Når alle begrunnelsene åpenbart er ugyldige, blir det vanskelig å konkludere med noe annet enn at de bare ønsker oss mer pine, mer lidelse, å påføre oss et større onde.

Det handler altså om de *unødvendig* påførte onder, til forskjell fra de onder som har en hensikt, eller som tjener et høyere gode. Hvis man har fått en flis i fingeren, er det ikke så vanskelig å forstå at legen må påføre litt smerte (et lite onde) i det han rykker flisen ut, fordi den smerten er nødvendig for å bli bra igjen. Eller hvis man har fått koldbrann i en finger, kan det være riktig å kutte av fingeren for å redde hånden. Men hvis den samme legen skulle begynne å kutte av friske fingre, ville det jo være en helt annen situasjon. Da ville han mistet jobben (hvis han ble tatt i dette), og vi ville sagt det var ondsinnet osv.

Hvis vi fanger kunne forstå de reelle grunner til innstrammingene; at det handlet om at fengselet ikke hadde råd til å opprettholde et tilbud, eller at det, basert på konkrete hendelser eller risiko, handlet om sikkerhetsvurderinger, så kunne vi forholde oss til dem. Det er i dette bildet at innstrammingene som har funnet sted de siste par årene fremstår som stadig mer groteske. Fordi innstrammingene ikke gir noen mening, er uten begrunnelse, og dermed fremstår for samtlige innsatte som måter å plage oss mer på. Som piskeslag gitt uten grunn, kanskje bare for å more ham som slår.

Refleksjoner over tiden på Skråmark

I sommerferien hadde jeg vært KU-leder omtrent et halvt år, og skrev en del tekster hvor jeg reflekterte frustrert og oppgitt over min tid på Skråmark og de kamper jeg der hadde kjempet (Dagboken 04.06.12):

Jeg tror noe av det verste for meg med å sitte i fengsel rett og slett er det at jeg påtvinges nærværet til så mange moralsk forkrøplede mennesker. At jeg hver dag må forholde meg til kjeltringer, skurker, lurendreiere, utspekulerte kynikere, skruppelløse løgner osv., og hele tiden forsøkes å bli fanget inn i deres spill. Hele

tiden må jeg forholde meg til deres agendaer, deres egoistiske planer, deres forsøk på å utnytte alt og alle. Jeg kjenner at jo tettere jeg kommer på disse menneskene, jo mer vemmes jeg. Jeg mister all sympati, jeg blir ikke mer glad i dem jo mer jeg blir kjent med dem. Jeg begynner mer og mer å avsky dem og klarer mindre og mindre å tenke gode tanker om dem.

Nå kan det være at jeg i dag føler særlig sterkt på dette, fordi jeg begynner å bli veldig lei av Skråmark, og derfor sterkt trenger et miljøskifte. Det er mulig dette vil bedre seg bare jeg får et annet miljø. At jeg ikke vil se det fullt så dystert, at jeg ikke vil skjære alle over en kam, at jeg vil se mer nyansert på det hele, hvis jeg bare har det litt bedre. Men på en annen side har jeg jo vært veldig avventende med å felle moralske dommer. Jeg har ikke først og fremst vært moralistisk. Jeg har tvert imot holdt tilbake dommene mine, levd etter det fenomenologiske epoché-idealet hvor jeg setter mine dommer i parentes inntil videre.

Men det er jo alltid en grense for hvor lenge man kan sette sine dommer i parentes. På ett eller annet tidspunkt må jeg se sannheten i øynene, og det tidspunktet har kommet for lengst. Det finnes omtrent ikke en eneste rettferdig eller moralsk god person her. Omtrent alle har store moralske defekter. Det kan ikke bare komme av at de er fengslet, det er ikke tenkelig at fengselet kan ha ødelagt dem så mye (fengslet har jo ikke ødelagt meg så mye, så det er jo mulig å overleve moralsk i et fengsel i det minste for en viss tid). Med andre ord er det mer sannsynlig at de som stort sett sitter i fengsel i det store og hele er mennesker uten moral (og stort sett uten empati).

At det nær sagt er en egen mennesketype, skurkene. De som velger å gjøre løgner til sitt ideal i stedet for sannhet. De som ikke gidder å følge regler, som velger å jukse, som velger å ta for seg (av) det som ikke er deres, som velger å stjele, lyve og rane. De som ikke engang gjør et lite forsøk på å leve moralske liv, som velger det onde fremfor det gode. Eller som i det minste ikke har problemer med å gjøre det onde hvis de kan tjene på det (for når alt kommer til alt er det vel ikke så mange det er rimelig å kalle onde, mens omtrent alle er rimelig å kalle egoistiske).

Vel, tilbake til meg selv og min egen avsky. Hva om denne avsky også er tegn på at jeg er moralsk korrumpert? Hva om jeg, nær sagt umerkelig og så langsomt at jeg selv ikke har klart å ta tak i det, har blitt moralsk pervertert? At jeg har blitt til en bitter, hevngjerrig mann? En hevner, en kriger, en urimelig mann som ikke klarer å bringe noe godt til verden?

Hvordan skal jeg finne ut av det? På den ene siden: at hele det miljø jeg befinner meg i mer eller mindre er moralsk korrumpert slik at min moralske intuisjon og

reaksjoner ved å holde avstand, være avvisende, overse folk osv. har et moralsk rasjonale, at jeg på et vis har rett fordi miljøet er korrumpert. Eller om det er motsatt, at jeg har blitt moralsk korrumpert, blitt en bitter mann uten evne til å glede andre, uten humor, gjerrig på alle menneskelige goder. Ute av stand til å vise et minste lille smil til mange mennesker her.

Jeg vet jo at jeg selv føler og mener at jeg har rett. Men er det virkelig slik? Hva om jeg tar feil, hva om jeg rett og slett har utviklet meg helt på jordet – litt som ABB har gjort, slik at mine følelser og moralske intuisjon også er gått av skaffet?

Det virker som jeg bruker moralen som beskyttelse. At jeg gjør moralske vurderinger av mennesker rundt meg, og når disse faller negativt ut, fører det til at jeg distanserer meg fra dem. Grunnen til det er rett og slett at jeg ikke vil dras inn i noe, ikke bli brukt, ikke bli utnyttet, bli del av et spill osv. Jeg er kanskje mer forsiktig enn andre. Samtidig er det slik at omtrent alle som er hyggelige, smiler, slår av en spøk osv. gjør dette for å oppnå en eller annen fordel, eller for å få noe ut av det. Hvilket har gjort meg skeptisk til de som er hyggelige her.

Så lenge jeg søker de etiske argumenter, og går veien om det intersubjektive perspektiv og rasjonelle argumenter (hvor de beste argumenter vinner), er det jo ikke så lett å lure moralen. Det gjelder bare å la moralen overtrumfe mitt eget velbehag, at jeg ikke gjør og mener noe fordi det er lett å gjøre og mene i øyeblikket. Men jeg tror stort sett jeg tenker og handler slik, at jeg hele tiden underkaster meg en ordentlig moralsk analyse.

Dette er en av de tidligere refleksjoner jeg hadde om de «kriminelle» eller de jeg da kalte «skurkene», noe som etter hvert ble et stort tema for meg (mer om det i teoridelen av avhandlingen). Jeg var på dette tidspunkt nedkjørt og oppgitt og følte ikke jeg hadde noen særlig jeg kunne stole på rundt meg. Jeg trakk derfor en klassisk feilslutning, hvor jeg sluttet fra handling til type, altså fra hvordan svært mange av mine medfanger oppførte seg til at de var en bestemt annen type menneske. Som vi skal se mer om senere i avhandlingen, er det en oppfatning som ganske tidlig i kriminologien fikk stor utbredelse, særlig grunnet den innflytelsesrike kriminologen C.Lombroso – som utarbeidet en omfattende teori om at det var en egen mennesketype som var forbrytere, forbrytermennesket ¹³.

På dette tidspunktet var jeg på den ene siden oppriktig bekymret for at jeg begynte å miste min egen moralitet. Derfor følte jeg nok et stort behov for å trekke et skille mellom meg selv og mange andre av mine medfanger som jeg oppfattet som svært umoralske. I tillegg var jeg også svært lei og utslitt av mange av mine medfanger. Som leder for KU hadde jeg kommet tett på mange, fordi mange kom til meg og la frem deres problemer. Jeg hadde hjulpet mange med å skrive søknader,

¹³ Lombroso levde fra 1835-1909. Mer om ham i teoridelen av avhandlingen.

og dermed også fått innsyn i deres domspapirer etc. Denne rollen førte også til at jeg ofte ble utsatt for andre innsattes smisking og forsøk på manipulasjon av meg. Noe jeg var svært oppmerksom på og derfor pleide å avsløre. I tillegg fikk jeg svært godt innsyn i hvordan mange tenkte da vi diskuterte hvordan vi skulle forholde oss til ledelsens urimelige innstramminger. Hvor kriminelt og drøyt mange tenkte, var også ofte svært opprørende for meg. Selv om jeg fikk gjennomslag for at vi som samlet KU gikk frem på lovlig vis, hadde svært mange av forslagene som var kommet opp vært langt fra lovlige. Noen dager senere skrev jeg en annen tekst som en fortsettelse, særlig om dette å forholde seg moralsk når jeg merket at jeg gikk gjennom et moralsk forfall (Dagboken 08.06.12):

Når alt kommer til alt, må jeg nok drive med moralske vurderinger og evalueringer av både meg selv og andre. Det er som om disse moralske vurderinger er mitt primære vurderingsapparat i relasjon til andre mennesker. Jeg har jo merket at jeg får en stadig økende moralsk avsky for menneskene rundt meg. Jeg har jo ganske så lenge praktisert epoché, og holdt mine dommer og mer endelige moralske konklusjoner tilbake så lenge jeg kan (selv om jeg jo tidvis har fått følelsesutbrudd og skrevet en del. Men den siste tiden har jeg ikke klart å holde dommene mine tilbake mer. Nå vet jeg rett og slett for mye, nå er empirien for tydelig angående de jeg har sittet en stund sammen med. Det er så mye umoral, amoral, løgn, fordreier og perversjoner at det har blitt alt for mye for meg.

I tillegg kommer dette corny forholdet jeg etter hvert får til vaktene, hvor jeg får et dårligere forhold til dem enn de fleste, fordi jeg ikke smisker. Så tenker vaktene at jeg virkelig er ille, at jeg er en storskurk, at man må passe på meg. Hvilket irriterer meg ganske mye, fordi de jo ikke klarer å se at jeg er et moralsk menneske, som i alle fall forsøker å være god. Fordi de ikke klarer å se gjennom løgngen til de andre her og hvordan de blir lurt dag etter dag av de litt mer utspekulerte skurkene. Men det er vel bare å innse at vaktene er komplett ute av stand til å foreta reelle moralske vurderinger. Enten følger de massen og det de andre vaktene mener, eller så følger de reglene. Moral er et fremmedord og noe som er absolutt utenfor deres kompetanseområde.

Så blir jeg sittende og kjenne på det utakknemlige ved at jeg mener jeg er en moralsk person som prøver å være god, men at jeg behandles som en moralsk dårlig person. Men hva om jeg ikke har rett, hva om jeg ikke er en moralsk god person? En ting som skiller meg fra mange andre her inne, er at jeg i det minste *ønsker* å være en god person. Spørsmålet blir om jeg vet godt nok hva det er å være god, og får det til. Da jeg tok et liv, gjorde jeg jo det også fordi jeg ønsket å være god, fordi jeg tenkte at en god person må være en helt, en god person må stoppe ondskap fra å spille seg ut, og redde ofrene. Men så ser jeg jo i ettertid at jeg gikk altfor langt.

[...]

Jeg merker at de fleste skurker ikke bryr seg om hvorvidt de er umoralske, selv om de fleste av dem også har en del sperrer. Men det virker som de fleste av dem tenker at de gir litt faen i moralen, og heller velger å berike seg selv, fremfor å prøve å bli et godt og moralsk menneske (altså egoisme fremfor moral og streben etter å bli god).

Fra et moralsk synspunkt gjør de seg selv lett å fordømme. En person som velger ikke å være moralsk, velger også å ta på seg moralsk fordømmelse og gjøre seg fordømlig. I den forstand er dette en kategori mennesker det er rimelig moralsk å fordømme, og en kategori mennesker man kanskje må si at det er moralsk rett å fordømme. Det er så å si veldig lett å si hva deres moralske feil er; nemlig det at de ikke engang gidder å være moralske.

Når det gjelder min egen moralske feil, må det først og fremst være at jeg ikke klarte å forholde meg med adekvat styrke eller motstand mot hans angrep. Jeg overdrev motstanden og på den måten gjorde også jeg en ond handling (det hadde vært nok å slå ham i svime for å hindre overgrep).

Et vesentlig spørsmål for meg selv nå er hvordan jeg skal kunne bli et godt menneske igjen? Hvis det overhodet er mulig. Men jeg vil jo tro at det er mulig. Det som slår meg, er at å sone min straff er et minimum. Det må jeg i alle fall godta. Så er det kanskje flere ting i tillegg jeg får ta inn over meg. Kanskje bør jeg forsøke å gjøre noe for familien, barna hans osv. Jeg må jo gjøre opp for meg. Jeg må rett og slett gjøre det jeg kan for å gjenopprette min urett, og dermed kunne gå videre. I Norge er jo fengselsstraff måten man soner på.

Jeg kan jo skjene litt til Augustins *Bekjennelser* i denne sammenheng. Han levde jo lenge et syndig liv, men ved å bekjenne dette prøvde han å legge det bak seg og bli en god person. Kristendommen har jo generelt ganske mye ressurser for soning, anger og forsoning. Men i dagens samfunn synes disse ressurser nesten tappet for mening. Et viktig spørsmål for meg blir derfor: Finnes det noen form for soning som i dag virker på en moralsk måte? Som i dag kan renvaske meg og bringe meg inn på sporet av å være et godt menneske igjen? En type soning som kan føre til forsoning?

Noen uker etter skrev jeg følgende tekst (Dagboken 25.06.12):

Jeg kjenner at det jeg savner her i fengselet er et moralsk miljø hvor man kan bli bekreftet som menneske. Hvor man ikke bare sees på med mistenksomhet, eller som en fiende. Et miljø hvor jeg kan bli sett på som Andreas, som en mann med

ressurser, en moralsk mann som prøver å være god. Her blir jeg jo sett som det motsatte. I stedet må man lyve og smiske for å kunne få bekreftelse. Men det gidder jeg ikke, det blir for falskt for meg. Så da får jeg heller leve i fravær, uten bekreftelse og anerkjennelse.

Men jeg kjenner mer og mer at jeg trenger denne menneskelige og personlige bekreftelsen. Det er det omtrent ingen som gir meg i fengselet for tiden (til en viss grad presten, men det er såpass lite vi treffer ham at det blir alt for lite). Jeg håper at det kan bli noe bedre ved å flytte til Oppli, men jeg er skeptisk til det også.

En viktig side er mine følelser og moralske sentiment overfor skurker og vakter. Jeg har jo ganske lenge prøvd å holde mine moralske dommer tilbake, men de siste månedene har jeg ikke lenger klart det. Jeg sier det ikke til andre, men jeg merker at jeg gjør meg opp moralske dommer og vurderinger av mennesker rundt meg. Det fører til at følelsene mine får forskjellige valører. Som igjen fører til at jeg får fiender; dvs. de jeg moralsk avskyr forstår jo at jeg avskyr dem (selv om jeg ikke sier noe) og det gjør dem igjen til mine fiender (som afrikanerne, som han pakistaneren på avdelingen, som en del vakter).

Det føles nesten som om problemet er at jeg feller moralske dommer over andre, og ikke klarer å la være å gjøre det. Hvis jeg finner ut at en person stadig lyver, kan jeg ikke klare å unngå å se ham som en løgner. Hvis en stadig stjeler, ser jeg ham som en tyv. Hvis noen stadig jukser, sniker osv. så ser jeg dem etter hvert som en snik, en bedrager osv.

Da blir spørsmålet hvordan jeg skal takle dette? Hvordan overleve i et såpass ondt og fiendtlig miljø som dette, uten å få for mange unødvendige fiender, samtidig som jeg bevarer meg selv? Hvis jeg tenker på andre strategier for dette, så fungerer jo Perry sin strategi åpenbart langt bedre i dette sosiale klima i fengselet. Han er hyggelig med alle, og smiler og later som om han er fornøyd. Det fikk både innsatte og vakter til å like ham (selv om hans overdiplomatiske holdning etter hvert førte til lojalitetskonflikter med oss i forhold til afrikanerne).

Hvis jeg skal kontrastere meg selv med Perry, så skaper jeg mye mer fiendtlighet enn han gjør. Nå får jeg stadig flere fiender, siden jeg ikke er tilstrekkelig hyggelig med folk jeg moralsk fordømmer (og det er både ansatte og innsatte). Kanskje problemet er at jeg reagerer moralsk, og dette er et miljø hvor det ikke tolereres at man reagerer moralsk i?

Man kan si at det sosiale kravet er at man iklær seg et servilt smil, og later som om man har det fint, morsomt og hyggelig hele tiden. Men problemet er at denne

påtvungne sosiale rollen som servilt smilende, motarbeider moralen. Nettopp det å påtvinges å måtte innta en slik ikke-moralsk og servilt hyggelig rolle, blokkerer enhver mulighet for å etablere en moralsk diskurs. Hvilket resulterer i at ingen fanger har noen som helst sjanse til å bli moralske. De få som måtte være moralske, lærer raskt at det er en svært ufordelaktig væremåte, slik at de går de nødvendige skritt for å avlære seg moralen de har.

Derfor blir fengselsmiljøet snarere enn å være rehabiliterende, en opplæring i amoral (altså fravær av moral). En opplæring i å leve livet uten å tenke eller handle moralsk. En dannelse i slaverollens lureri, hvor man på en side – den ytre og sosialt synlige, fremstår som en som følger alle de sosiale spilleregler. Mens man samtidig, for seg selv, og sosialt skjult og innvendig, kun streber etter egoistiske mål og søker å oppnå det på en skjult måte. (Kanskje vi alternativt kunne kalle det en opplæring i en heteronom slavemoral?)

Dermed får man nettopp skurken som stjeler, lyver, manipulerer, bedrar, jukser osv. Ja i denne forstand blir jo fengselsmiljøet nettopp en utmerket treningsarena i forhold til, på den ene siden tilsynelatende å følge det sosiale spillet og gjøre det som forventes her, altså gå inn i den hyggelige, joviale og servilt smilende slaverollen, som «mønsterfange», samtidig som det bare er et spill eller en maske som skjuler ens egentlige ærend som handler om å karre til seg noe man egentlig ikke fortjener.

To tilnæringsmåter kan tas til dette. Den ene er den systemiske, hvor man søker å forstå og analysere. I denne er det ingen tvil om at dette er en type sosialitet som kommer fra fengselets maktstrukturer, og som likevel holdes ved like vel så mye av fangene som av vaktene. For det blir fangenes fengselsidentitet hele tiden å være hyggelige, smilende, morsomme og servile, selv om det er en maske og ikke sannhet om hvem de er.

Den andre tilnæringsmåten er den personlige og eksistensielle, som jeg ofte tar. Det er i denne tilnærmingen at jeg holder filosofisk praksissamtaler med meg selv, og søker etter å finne gode måter å takle dette på. Det er åpenbart at denne typen slavesosialitet utgjør et problem for meg personlig. Det er en falsk sosialitet som hele tiden skaper konflikt mellom den jeg er som et moralsk vesen, og det sosiale miljø jeg her inngår i. Jeg tillates ikke å være det moralske vesen jeg er, i fengselsettingen

Spørsmålet blir hvordan jeg kan takle denne sosialiteten? Finnes fornuftige strategier for meg? Jeg kan tenke meg to hovedveier. Den ene er bare å fortsette med ufortrøden styrke å være mitt moralske meg, og felle adekvate moralske

dommer når det er på sin plass. Det kommer til å føre til en rekke konflikter, kamper, og gi meg masse fiender. Men det er en vei hvor jeg beholder meg selv, hvor jeg ikke vil gå gjennom en negativ dannelse og bli mindre moralsk.

Det andre ekstremet er å slutte å felle moralske dommer og heller prøve å gli inn; for eksempel etter mønster av Perry. Fordelen med denne siste veien er at det fører til minst konflikter. Da slipper jeg problemer og kamper og vil nok få lite fiender. Men ulempen, eller problemet, er at denne veien kan bli en negativ dannelse, en vei ut av moralen, en måte å avlære moralen på. Hvilket igjen neppe kan være et gode.

Begge veier kan sees som ekstremer, slik at vi heller må strebe etter å finne en middelvei. Men hvordan skal i så fall en slik middelvei se ut? Hva vil det innebære? En mulig vei kunne være å hele tiden felle mine moralske dommer, men ikke gi uttrykk for det. At jeg for meg selv feller moralske dommer over andre, og kanskje skriver om det, men ikke gir uttrykk for dette i form av følelsesuttrykk, holdninger eller ved å si noe. Problemet med en slik vei er at det innebærer å lyve, eller å late som om alt er greit når det ikke er det. Det innebærer å spille hyggelig, selv om jeg ikke føler det slik. Altså en form for løgn.

Nå kunne man si at slik er det alltid i et sosialt miljø. Man må alltid lyve litt, man kan ikke gi fullstendig uttrykk for alt man mener og føler om andre; for det vil bli for mye og skaper unødvendig konflikt. Men her er det også viktig å gjøre et skille mellom moralske og estetiske dommer. Jeg har jo ment at de moralske dommer uansett må få komme igjennom og gjøre seg gjeldende, mens de estetiske dommene (hva slags bukse, hår osv.) ikke alltid trengs å uttrykkes. Å leve etter det skillet har jo stort sett fungert fint i vanlige sosiale sammenhenger, fordi der er de fleste moralsk velfungerende og følger moralen. Så lenge man ikke har uttrykt estetiske dommer over andre, har det gått fint.

Men slik er det jo ikke i fengselet. Her er problemet at hele sosialiteten er amoralsk, og har en kraftig slagside mot all moral (en slagside som åpenbart opprettholdes både av vakter og innsatte). I den forstand er dette en sosialitet som krever at man ikke feller moralske dommer, eller at man skjuler disse dommer. Slik kan vi spørre: hva vil være langtidskonsekvensene av å underkommunisere (eller ikke uttrykke) de påtrengende moralske dommer (at en person lyver, stjeler, bedrar osv.)?

Jeg merker jeg tenker at ikke å gi uttrykk for sine moralske dommer på noen måte, men heller undertrykke det, og skjule det, synes som en væremåte som kan føre til at man begynner å danne seg bort fra moralen. Det å skjule noe, vil jo på sikt

kunne bli til at man ikke føler det, som igjen vil bli til at man ikke tenker det. Dermed kan det bli en galei hvor jeg rett og slett danner meg bort fra en moralsk sensitivitet. Det synes ikke å være en god vei. Nå har jeg jo tydeligvis allerede valgt en annen vei, nemlig en form for grettenhet, eller på et vis å melde meg ut av det sosiale her og i minst mulig grad ha noe å gjøre med det. Det er jo heller ingen god vei, fordi det jo også gir meg fiender osv., men i det minste er jo dette en vei som holder meg moralsk bevisst og ikke undertrykker de moralske sider i meg.

Jeg hadde vært to og et halvt år på Skråmark fengsel. Denne tiden hadde satt tydelig spor i meg. Jeg hadde blitt betydelig mer skeptisk og i vesentlig grad gått inn i krigsmodus. Men også noe annet hadde skjedd med meg. Jeg hadde blitt betydelig mer sikker i min sak i forhold til hvordan jeg skulle forstå både fengselsystemet og de andre fangene. Det følte seg treffende og adekvat å forstå dem som amoralske. Det forstod jeg som at de var utenfor det moralske domene i forståelsen at de selv ikke ønsket eller prøvde å følge samfunnsmoralen eller en allmenn moral.

Siden jeg prøvde å leve både etter samfunnsmoralen og en allmenn moral, så skapte det en betydelig kognitiv dissonans eller diskrepans i meg. Jeg trengte mennesker å omgås, snakke og interagere med. Men påvirkningen fra de fleste mennesker jeg traff innenfor murene var i opposisjon eller kontradiksjon til moralen. Verdier, idealene man skulle strekke seg etter, hva livet skulle handle om, var hos de fleste innsatte (og ansatte) noe helt annet enn hos meg. Skulle jeg leve sammen med dem i mange år til, kunne jeg ikke bare ignorere det og late som om vi hadde like verdier eller delte en moral. Siden jeg var i fullstendig mindretall, fryktet jeg også en sosialiseringseffekt, hvor jeg langsomt ble mer lik de andre innsatte. Min indre filosofiske dialog var nok i vesentlig grad også en bevisstgjøring av hva det sosiale trykket på meg var og dermed en form for avsosialisering.

Kapittel 5. Oppli

Sensommeren 2012 fikk jeg overføring til Oppli fengsel. Det følte som en stor lettelse. Cellene var dobbelt så store (10 m² i stedet for litt mer enn 5 m²) og det var dusj og do på cella, i tillegg til kjøleskap. Det var høyt under taket, noe som økte romfølelsen. Det var i det hele tatt en mye høyere standard enn jeg var vant til på Skråmark. Det var også 10-mannsavdelinger, i stedet for 20-mannsavdelinger som på Skråmark. Dørene var laget slik at de ikke kunne bråke og slamre som på Skråmark, derfor var det mye roligere på avdelingene.

Den første ordentlige boavdeling jeg kom til, var en rolig avdeling med flere jeg kom godt overens med. Disse månedene gledet jeg meg over både fasilitetene, bomiljøet og roen. Det gjorde at jeg slapp å være i kampmodus hele tiden, slik jeg hadde vært på Skråmark, og jeg fant mer roen i meg selv. Men jeg hadde også gjort en bestemmelse da jeg byttet fengsel. Jeg ville ikke lenger være i konflikt med fengselet. Det hadde jeg fått mer enn nok av på Skråmark, hvor jeg følte jeg var konstant i kamp mot både vakter og fengselsledelsen. Det hadde jo heller ikke kommet noe stort mer ut av denne kampen enn ulemper for meg og en ganske ulevelig tilværelse hvor jeg ble fengselets fiende.

Jeg ville begynne med blanke ark i dette fengselet. Strategien var aldri å svare tilbake til vaktene, men heller smile og være hyggelig mot dem uansett hvordan de oppførte seg. På den måten bestemte jeg meg for å gli litt mot smiskerollen og mønsterfangen. Jeg ønsket ikke å ta noen kamp mot systemet mer. Jeg trodde vel det skulle være hyggeligere vakter der, men det var det ikke. Vaktene var omtrent det samme der som de hadde vært på Skråmark. Likevel sluttet jeg å svare tilbake til dem. Krenkelsene deres møtte jeg bare med et smil eller med å gå. Men det var ikke alltid like lett. Utover høsten ble det også utskifting på avdelingen vår slik at den ble betydelig dårligere. I perioder ble det også økende kontroll og cellesjekker.

Hva fengsel er?

Den første tiden i det nye fengselet ble ganske rolig. Jeg nøt stillheten og roen til å tenke og kontemplere mer. Jeg skrev og tenkte mye, som oftest om de samme typene temaer: om min historie eller hvem jeg hadde blitt, fengselssystemet og om andre fanger. Refleksjonene ble mer filosofiske. Det var som om jeg klarte å zoome lenger ut og se alt fra toppen av et fjell, i stedet for ifra krattskogen nede i dalen. Her er et eksempel på en tekst jeg skrev tidlig denne høsten, hvor jeg satt på cella mi i Oppli fengsel og så ut av vinduet og reflekterte (Dagboken 22.08.12):

Jeg ser på trærne utenfor vinduet mitt. De er, akkurat som oss, fanget bak fengselsmuren og kan ikke komme noe sted. Men det later ikke til å stresse dem. De var der før muren kom, og det ser ikke ut til at de vil noe sted. Så de er fanget, men likevel fri. Nå trenger jo vi mennesker åpenbart mer bevegelsesrom enn trær, et tre ville vel ikke vært fanget før man bygde et tak rett over det slik at det ikke kunne vokse lenger, og dets langsomme vandring høyere og høyere opp mot solen ble avbrutt. Men kanskje kunne man tenke seg at vi, som trærne, kunne slå oss til

ro på samme sted over lang tid? Eller kanskje er det slik med mennesket, som med mange andre dyr, at vi trenger et ganske stort område å bevege oss i?

Rovdyr for eksempel beveger seg som oftest over enorme områder i løpet av et år, selv om de likevel har sine territorier. Siden vi ligner mer på rovdirene enn trærne, trenger vi kanskje større tumleplass, et større territorium vi også? Men hvor mye plass trenger vi egentlig? Noen reiser jo konstant og er en form for nomader, mens andre knapt går ut av huset sitt, og ganske mange blir værende i sin lille bygd eller sin lille bydel omtrent hele livet. Likevel føler de seg fri. Man kunne for disse menneskene godt ha satt opp en stor mur rundt deres lille bygd eller bydel og på den måten fengslet dem. Men likevel ville de sannsynligvis følt seg like frie som før, for de kunne jo fortsatt bevege seg dit de ønsket seg (på en annen side, de steder slike eksperimenter med murer har blitt utført, har jo folk følt seg fanget, som i tidligere Berlin eksempelvis).

En annen måte å tenke på er at vi alle er fanget på denne kloden. Men likevel føler de færreste seg fanget. På den måten er jorden sikkert stor nok tumleplass for omtrent alle mennesker. Siden det åpenbart er slik at vi mennesker har høyst forskjellige preferanser for størrelsene på våre territorier, er det kanskje mer relevant å spørre om vi har det vi trenger innenfor det området vi har tilgjengelig? Dekkes våre behov og ønsker innenfor vårt territorium eller trenger vi noe utenfor territoriet vårt? For det er kanskje via refleksjonen over våre behov vi lettest kan se om vi er fanget. For er vi fanget og opplever oss subjektivt som fanget, må jo det handle om at vi ikke får tilgang til det vi trenger, at vi holdes borte fra det som kan tilfredsstille våre behov og ønsker.

Slik er det jo ofte i fengsel. Likevel kunne man jo tenke seg at man begrenset sine behov og ønsker til det som er tilgjengelig i fengselet, og i den forstand tok litt etter trærne utenfor vinduet mitt i at de på et objektivt vis kan sies å være fanget, men at de nok likevel ikke subjektivt sett opplever seg som fanget (altså gitt at de subjektivt sett opplever noe i det hele tatt). For vi mennesker må jo alltid, uansett hva slags situasjon vi befinner oss i, legge bånd på oss i forhold til behov og ønsker, og heller la de behov og ønsker som situasjonen tillater, få sitt uttrykk.

Slik kan vi også tenke om fengselet, at vel er det noen ønsker og behov vi ikke får tilfredsstilt, men samtidig åpner dette klosterlivet opp for muligheter som livet i samfunnet ikke gjør tilgjengelig på det samme vis. Altså det kontemplative liv. Men kanskje også deler av det skapende liv. På en annen side har jeg jo merket at jeg er svært mye mindre kreativ i fengsel enn jeg ellers var, så fengselslivet åpner kanskje ikke helt for det skapende liv?

Enkeltmennesker versus grove kategoriseringer

På denne tiden tenkte jeg mye på hvordan jeg skulle forstå og forholde meg til de andre fangene. Særlig de jeg tenkte på som «kriminelle». Det har blitt et gjennomgående tema for meg i hele soningen å reflektere over hvordan jeg skal forstå dem. I teksten nedenfor forsøker jeg å reflektere over dette ut fra ideen jeg jo har mye sympati for, at vi alle er enkeltindivider og unike og må forstås først og fremst slik, som enkeltsubjekter. Samtidig er det noen typer mennesker som synes å undergrave den normale moral og tillit vi mennesker bygger våre relasjoner på. Hvordan skal man da forstå dem? Jeg reflekterer også over hvordan vi har en tendens til å kategorisere andre mennesker i moralske kategorier som eksempelvis nedskriver deres verdi, eller hvor vi oppfører oss mye dårligere overfor dem enn vi normalt ville gjøre (Dagboken 12.11.12):

Det jeg ble sittende å tenke på en stund, er hvordan jeg alltid har hatt en form for naivitet i forhold til mennesker, som arter seg slik at jeg ser på et annet menneske som et unikt individ, og altså ikke først og fremst som en av disse verdinedskrivende roller eller betegnelser vi mer eller mindre berettiget plasserer mennesker i. Som «kriminell», «gal» (eller med en diagnose), som «narkoman». Jeg har alltid tenkt at et menneske er et unikt subjekt, og forholdt meg til det. Det har også min etikk handlet om, selv om jeg prøver å ta adekvat høyde for ondskap, hvor ideen er at man må beskytte seg for de som gjør det onde (og altså ikke være åpen, empatisk osv. med dem).

På ett vis praktiserer jeg derfor epoché, og holder tilbake mine egne dommer og vurderinger, og blir med inn i verdenen til den enkelte person. I den andres verden prøver jeg å forstå hvordan denne henger sammen på sine egne premisser. Jeg prøver å ta et indre blikk på den, prøver å leve meg inn i denne verden og forstå den der innenfra. Jeg har jo blitt med inn i verdenen til flere gale personer.

Kanskje man kan si at jeg forholder meg til disse menneskene som om de er bøker, eller som om de er verk: kunstverk, en film eller et kulturobjekt. Det er som om jeg først opplever dem, før jeg begynner å tolke og forstå dem, slik at tolkningen og forståelsen av dem først kommer innenfra, fra et insideperspektiv av deres verk (eller altså av dem som person). Mens de forskjellige verk eller kunstformer presenterer seg til meg/oss på forskjellige måter – boken må leses, filmen må sees, bygget må sees og man må bevege seg rundt i det osv., så presenterer et menneske seg også på sin egen måte. Eller kanskje vi kan si at et menneske «åpner seg for en». Her må man på et vis være empatisk, innlevende, sette seg inn i den andres perspektiv osv.

Dette er også en hermeneutisk geskjeft. Man setter seg inn i verket eller personen, og forholder seg til verkets verkhet, eller personens personlighet. Som om det er en helhet der (selv om det kanskje ikke alltid er det), i en gadamersk forstand

forholder vi oss fortolkende med *foregripelse av fullkommenhet*. Vi tenker oss at det er konsistens og koherens i verket eller personen. I den grad noe virker motsigende, søker vi å finne forklaringer eller hypoteser som opphever denne kontradiksjon.

Det virker også som jeg har en intuisjon om alltid først å oppleve et verk eller en person følelsesmessig. Altså først å la meg berøre av verket eller personen. Først la verket eller personen tale til hjertet mitt. Så kommer de interne fortolkninger, hvor jeg foregriper fullkommenhet, og hvor jeg prøver å se verket eller personens perspektiv innenfra også på en språklig og fornuftig måte. At jeg altså nå lar verket eller personen tale til min fornuft, men fra innsiden av verket eller personens perspektiv. Her går jeg kanskje i dialog med perspektivet, men hele tiden fra innsiden.

Til sist tror jeg også et utsideperspektiv må med, det jeg kaller en moralsk vurdering eller en moralsk fortolkning. Her handler det om, ut fra et etisk og intersubjektivt perspektiv, å vurdere personen eller verket på grunnlag av allmenne kriterier. Om det er et godt eller interessant verk, og om det er en god eller interessant person. I forhold til personer er det vel på dette nivået at de reelle dydsetiske og moralske karakteristikk bør komme. Det er her karakterbeskrivelser osv. må komme.

Men jeg har tro på først å sette meg helt inn i personens perspektiv, og forstå personen fra innsiden, før jeg begynner å ta det intersubjektive og etiske perspektiv. Jeg må ha gått noen mil i hans sko før jeg kan uttale meg. Jeg har også en sterk intuisjon om at mange av våre moralske dommer over andre mennesker er premature, at vi dømmer alt for raskt, på sviktende grunnlag og ut fra fordommer snarere enn fakta. Slik er det ofte med dem vi kategoriserer som «gale», «kriminelle», «narkomane» osv. Vi feller ofte slike moralske dommer over dem uten å kjenne dem fra innsiden.

Men på en annen side, så må jeg etter hvert innrømme at det svært ofte er en god grunn til å ha disse moralske dommer klar overfor mennesker som man ganske legitimt kan plassere i disse kategoriene. Det er jo dessverre slik at det ofte er destruktivt å leve seg inn i perspektivene til dem som kan plasseres i disse kategoriene, eller ha en tett relasjon til dem.

Kanskje er dette noe jeg i fremtiden må tygge betydelig mer på. Nemlig om jeg har vært for tidlig ute med å avvise de common sensiske kategorier for fordømmelse av andre mennesker (altså som «gal», «narkoman», «kriminell» osv.), og at jeg bare automatisk har tatt det antitetiske synspunkt til disse kategorier. At jeg litt

tilgjort har tenkt at de er jo like mye mennesker disse også, og det handler bare om å forstå dem. Men så har jeg oversett at dette er mennesker som ofte selv har gjort noen drøye moralske valg, mennesker som ofte selv har valgt å leve destruktive og moralsk forkastelige liv, og at det å sette seg inn i perspektivene deres nettopp derfor også kan føre til noe destruktivt og moralsk forkastelig. (Nå er det jo selvsagt stor forskjell på disse gruppene).

For det er nok også en god porsjon folkelig klokskap i den adekvate anvendelse av disse moralske kategorier. Det handler først og fremst om en beskyttelse av seg selv, og om at man i møte med representanter for disse kategorier bør utvise en stor varsomhet både i forbindelse med empati, forståelse og å sette seg inn i deres perspektiv. For dette er personer som lyver, lurer, manipulerer eller anvender forskjellige triks på en. Mennesker som på et vis er parasitter på normal menneskelig og moralsk oppførsel. Man bør eksempelvis ikke stole på en kriminell eller narkoman, eller tenke at en som er «gal» virkelig vil oppfylle alle de sosiale forpliktelser vi forventer av hverandre.

Når dette er sagt, slår det meg at den mistenkeligheten jeg veldig ofte føler av både vakter og andre som har noe med fanger å gjøre, nettopp kommer av den generelle skepsis og fordom mot kriminelle. I en forstand kan man jo også si at denne mistenksomheten er berettiget, at det er rimelig å ta forhåndsregler overfor fangegruppen nettopp fordi det er så mange som lurer, som søker å finne smutthull osv. Det jeg reagerer på for meg selv, er jo at jeg uten videre blir dratt med i denne kategorien, og jeg også blir gjenstand for all denne mistenksomhet som er fangegruppen til del. Men kanskje det bare er slik det må være? Det koster jo i alle fall veldig mye å bryte ned disse grove kategorier, og heller forsøke å ha en individuell forståelse av hver enkelt, når man i tillegg må tenke ganske mye på at man kan bli lurt, bedratt, manipulert osv.

Man kunne jo si at disse grove common sense moralske kategorier er en form for primært selvforsvar. Det er folkeklokskapen som sier at mennesker i de kategoriene må man passe seg for, utvise mer varsomhet overfor, og være på vakt i forhold til. Når man ser slik på det, er det vanskelig å si at det bør være et mål å bryte ned disse kategoriene. Det er også vanskelig å si at det bør være et mål at alle skal forsøke å forholde seg innlevende og empatisk til mennesker man rimelig kan plassere i disse kategoriene. Det er jo noe i den oppdagelsen man ofte har: «men han er jo narkoman, at jeg ikke forstod det», eller «hadde jeg bare forstått at han var en svindler og en skurk», eller «hadde jeg bare visst at han hadde en slik diagnose, så hadde jo alt vært mye lettere» osv. Men dette siste antyder også et annet tema i forhold til disse kategorier, nemlig at det ikke alltid er så åpenbart

hvem som tilhører dem. Noen utnytter jo mennesker i fleng, men så makter vi likevel ikke å kategorisere dem i noen av disse kategorier (fordi de er flinke til å skjule det, sjarmerende, dyktige til å lure osv.).

Men det er interessant å forstå disse kategorier som moralske kategorier. Som kategorier som klassifiserer mennesker, eksempelvis som farlige, mindre verdt (eller under en selv i et hierarki), som noen man må passe seg for osv. Det interessante er selve brytningsfeltet mellom de som kategoriseres riktig, de som kategoriseres feil, og de som burde vært kategorisert i en av disse, men som altså ikke blir det, eller klarer å unndra seg en slik kategorisering.

Rassiaer

Men etter å ha funnet meg til rette på avdelingen jeg hadde kommet til, oppstod det nye problemer. Flere av de som nettopp hadde kommet til avdelingen oppførte seg ganske mistenkelige en stund, og derfor ble det rassiaer og funn (Dagboken 31.10.12):

Det er onsdag morgen klokken åtte. Våknet i syvtiden og dusjet og barberte meg. Vi har ennå ikke blitt låst ut, selv om utlåsning er klokken åtte. Det virker som de har hatt rassia på kjøkkenet og stua, for det var masse romsteringslyder der ute. I går ettermiddag var det også mye styr med flere førstebetjenter, og avhør av både Dag og Richard. Og Felix var enten stengt inne på cella si hele kvelden eller sendt til A. Antageligvis har de funnet noe stoff her, og så leter de etter mer, eller de har fått en positiv urinprøve. Vel, det er uansett irriterende for oss som ikke har noe med sånt å gjøre. Det virker som de mener at Dag skal ha smuglet med seg noe fra permen han var på i helga.

Det viste seg at det var smuglet inn hasj som flere hadde røyket og det ble oppvask på avdelingen. Det førte også til at de gjennomførte flere og grundigere cellesjekker og rassiaer. Et par uker etterpå noterte jeg meg (Dagboken 15.11.12):

Det er torsdag morgen kl halv ni, og jeg ble akkurat låst inne på cella frivillig for å sitte her frem til lunsj og arbeide i ro. I går var det rassia hos oss med hunder og full cellesjekk halv ti-ti på kvelden. Vaktene, som nesten var som en death squad, kom bryskt inn og kommanderte meg til å legge fra meg det jeg holdt på med (spilte Civilisation, så jeg sa jeg bare skulle lagre), og så trodde jeg at jeg skulle gå ut. Men nei, de skulle også sjekke absolutt alle klærne mine og jeg måtte gå naken ned i hockeystilling. Hele dette djevelkompaniet raste inn på cella mi og den ble gravd igjennom, mens hundene grafset og snuste seg gjennom tingene mine. Og etterpå var det fullt av hundehår og alle tingene mine var rotet rundt.

Jeg ser enda for meg de hatske øynene til han vakten som kom inn på rommet mitt, han med det spisse lettskjeggete ansiktet, som jobber en del på besøk. Han utstrålte rent hat og avsky. Jeg var søppel for ham. Å få et sånt oppsyn rett i fleisen på cella på kvelden, når jeg tror jeg er for meg selv, og attpåtil måtte ta av alle klærne mine og få rommet endevendt, det er jo ren trakassering. Men samtidig vet jeg at det ikke har noen hensikt å klage. Det virker jo som om de girer seg opp til disse raidene, som om de går inn i det som om de skulle i krigen mot Fienden.

Slike djevleske tiltak med terror på kvelden bør de jo bare gjøre på konkret mistanke, og det verken foreligger eller kommer til å foreligge noen mistanke på meg. Jeg holder ikke på med dop og kommer ikke til å bruke noe. Så jeg ble egentlig ganske sur, men det har jo ingen hensikt å snakke med slike folk, da skriver de rapport eller sender en ned til straffeavdelingen. Så jeg holdt kjeft og satte meg etter hvert i stua og leste avis. Det viste seg at de sjekket fem andre også. Tror egentlig de tok feil i forhold til meg, at det var de unge på avdelingen de skulle sjekke, og at de rett og slett tok feil celle (i alle fall var det noen som sa det).

.....

Og lenger kom jeg ikke, for da kom hun kjipe vakten Siv og en annen og skulle ha cellesjekk igjen hos meg. Og jeg måtte først kle meg naken og gi dem klærne. Som kvinnelig vakt har hun jo ikke lov å beordre meg til det, men det gjorde hun. På mine protester sa hun at hvis jeg ikke gjorde det, skrev hun rapport. Så stod hun og så på at jeg kledde av meg og gliste. Før de endevendte cella i over en halv time, og ødela arbeidsdagen min. Det kan da umulig være nødvendig å ha cellesjekk mens jeg sitter her og prøver å studere (for liksom å ha ett rolig sted), heller ikke rett etter at de i går kveld hadde djevelcellesjekk. Dette er jo bare mer og mer trakassering. Men for hva? Hvorfor gjør de all denne djevleskapen mot meg? Det er ikke så lett å forstå. Jeg har jo ikke gjort noe som helst og jeg har oppført meg eksemplarisk. Likevel utsetter de meg for dette. Nå brukte de lang tid, og har flyttet på absolutt alt, slik at alt er i uorden på cella.

Mitt forhold til vaktene

Jeg tenkte mye på hvorfor vaktene oppførte seg som de gjorde, og hvordan jeg skulle forstå det. På slutten av 2012 og begynnelsen av 2013, etter at de fant hasj på avdelingen, ble det mye sjekker, rassaer og ekstra mye innlåsing. I denne tiden var jeg inne i en slags brytningstid hvor jeg vekslet mellom å se vaktene som onde, for så å bli sint på dem, samtidig som jeg forsøkte å ikke la deres oppførsel bite på meg (Dagboken 09.02.13):

Merker at forholdet til vaktene har blitt radikalt mye dårligere den siste tiden med all innesperringen. De er jo bare bøddler som eksekverer deres djevlskap, og det har ingen hensikt å snakke med dem eller engang tenke på dem som mennesker eller personer. De er ondskap i blå klær, og hver gang man må ha noe med dem å gjøre, så gjør det vondt på en eller annen måte. Man må rett og slett bare holde så mye avstand man overhodet kan til dem.

Jeg kjenner at jeg føler det akkurat slik, selv om jeg jo vet med min fornuft at det ikke er helt sant. Jeg ser jo også, og forstår, at de fleste av vaktene (selvsagt med noen drøye unntak) er hyggelige og greie mennesker, helt vanlige, ganske velmenende mennesker. Men så skjer det noe med all denne voldsomme eksekusjon av «sikkerhet» og «kontroll» her; det blir ikke mulig å forholde seg som en person til de som daglig pisker oss med overdrevne kontrolltiltak. Det bygger seg opp en irritasjon, som etter hvert går mot et sinne, og det rettes med nødvendighet mot de som pisker oss med denne overdrevne og unødvendige «sikkerhets» pisker omtrent hver eneste dag.

Det gir ingen rasjonell mening å ha et godt forhold til sin bøddel. Det er som om alle personlige relasjoner forsvinner når de blåkleddede hele tiden trer inn i rollen som overdreven eksekutør av unødvendige sikkerhetstiltak mot oss (når de låser oss enda mer inn, krever oss oppstilt, telt og telt igjen, avkler oss, endevender cellene våre om og om igjen osv., osv.). Jeg kjenner at hvis jeg skal være hyggelig mot disse vaktene, må jeg være falskt hyggelig. Jeg må spille, late som om jeg smiler og late som om jeg er hyggelig. For jeg er egentlig sur og sint på dem for all djevlskapen de gjør mot oss.

Men dette sinnet, denne irritasjonen kan jeg ikke uttrykke til dem. Noe jeg jo ville gjort i en normal, mer vennskapelig relasjon, hvor jeg ville sagt at du trækker på meg, du behandler meg nedverdiggende og krenkende - trenger du virkelig gjøre det? Den som gjorde det ville ha sluttet hvis han hadde omsorg for meg, og hvis han ikke sluttet, så ville det, nå som søkelyset er satt på det jeg opplever som krenkende, være et nådestøt for relasjonens fortsatte opprettholdelse.

En slik opprydding i relasjonen er ikke mulig her. Her pålegges vaktene stadige eksessive og overdrevne sikkerhetstiltak. Hvis vi uttaler oss om dem og sier hva det gjør med oss, hvordan det føles, så skriver de rapport på oss, og gir oss refs og dårlige papirer som ødelegger progresjonen vår (i alle fall frykter vi at det skjer, og ofte ser vi jo også at det skjer for mange her). Dermed kan vi ikke si noe som helst. Snarere må vi underkaste oss maktmisbruket som en slave og late som om vi liker det, late som om det ikke gjør oss noe, og så i tillegg late som om vaktene er

hyggelige mot oss, selv om de ikke er det. Vi må lyve, spille smilende og fornøye, når all vår emosjonalitet tilsier konfrontasjon og sinne for å tydeliggjøre sannheten i relasjonen.

På dette viset er det teoretisk umulig å tenke seg et reelt personlig venneforhold til en vakt, så lenge systemet er såpass krenkede, eller unødvendig eksessivt som det er, og de pålegges å eksekvere det mot oss. Vi kan jo prøve å tenke hvordan et mulig venneforhold mellom en fange og en vakt skulle ta seg ut. Kunne denne vekten likevel ha ransaket cella til vennen sin? Kunne han gjennomført stripping av ham? Eller ville slike degraderende kontrolltiltak ha gått imot selve kjernen i vennskapet, det likelige subjekt – subjekt forhold? Det er grunn til å tenke seg at det sistnevnte er mest sannsynlig og at en god venn av en innsatt ville gjort mye for å unngå å ransake, strippe osv. sin venn (men altså heller bytte arbeidssted slik at han slipper det).

Hvis vi så godtar at det ikke er mulig å ha vennerelasjoner mellom fange og vakt, så lenge alle disse kontrolltiltak skal gjennomføres av vaktene på de innsatte, kan man spørre motsatt vei: hva med en fienderelasjon? Kan man ha en slik relasjon? Det er jo åpenbart svært mye enklere. Fra et vakt-perspektiv gir det god mening å være fiende med alle fanger og det passer som hånd i hanske med alle kontrolltiltakene i det de degraderer sitt objekt, gjør dem til ikke bare objekt, men objekt for mistanke og krenkelse. Som sådan må man som fange også underkastes ydmykende avkledding, invadering av privat rom, overvåkning, kontroll av brev, dagbøker og full kontroll av hvem man får besøk av (eller helst en kontroll som tilsier at man ikke får besøk).

Kunne en tanke vært at man i et system som fengselet, ikke skal tillate seg som vakt eller system å gjøre andre handlinger mot de innsatte enn det man kunne gjort mot sin venn?

Min kontemplative munkeholdning definerte hverdagen for meg på denne tiden. Riktignok ble jeg sint og frustrert når vaktene krenket eller tråkket på meg. Men jeg gav ikke uttrykk for dette til vaktene. Snarere skrev jeg det bare ut av meg og på den måten fikk en distanse til det. I tillegg jobbet jeg mye med å prøve å vinkle alle disse krenkelsene på en annen måte (Dagboken 26.02.13):

Hvordan skal jeg utvikle en god karakter som jeg kan leve etter her i fengselet, hvor målet er å møte ondt med godt? Jeg tenker at dette fengselet faktisk er et sted hvor det gir mening å møte det onde med det gode. Blant annet fordi vi er såpass avmektige som vi er her. Det kan bli som Gandhis sultestreiker og ikke-voldelige protester mot den engelske kolonimakten. Det er akkurat som denne tematikken om det gode er både veldig konkret og hverdagslig, samtidig som den

er veldig abstrakt og nær sagt høyfilosofisk. Eksemplifisert i en høystemt teodicediskusjon på den ene siden, som hos Leibniz, og helt konkrete dagligdagse situasjoner her i fengsel hvor vi forholder oss til vakter, på den andre siden.

Kanskje jeg først kan stille det som et spørsmål i hverdagen min: hvordan skal jeg klare å møte det onde med det gode? Hva konkret vil det bety? Det mest åpenbare er vel at det handler om forholdet til vaktene. Jeg opplever forholdsvis ofte at de misbruker makten sin, at de trækker på meg eller andre fanger, og at de ikke behandler oss som mennesker, blant annet ved ikke å behandle oss som personer det skal kommuniseres med, bare til, og at de overdriver en masse med innlåsing, kontroller, telling osv.

Men kan jeg likevel klare å møte alt dette onde med noe godt? Hva betyr det helt konkret? Betyr det at jeg skal smile og si «takk» når de er kjipe? Eller at jeg ikke skal si noe? Vel, kanskje et annet område er bedre å begynne på, nemlig det å prøve å behandle dem som mennesker fra min side. Hvilket også vil si å være «naturlig» hyggelig mot dem i alminnelighet, eller i det minste være høflig. Kanskje en ting jeg kan forandre, er den tendensen jeg har til å avskrive den enkelte vakt når de er småkjipe. Det skal jo veldig lite til av en vakt før jeg fullstendig avskriver vedkommende og aldri snakker mer med han eller henne. Hvis de viser en antydning til maktarroganse, til maktmisbruk, så avskriver jeg vedkommende.

På en annen side er jo det en av de få forsvarsmekanismer jeg har her, og det har vært nødvendig for meg for ikke å bli spist opp av en del av vaktene og ledernes ondskap. Men på en annen side tenderer jeg til å trekke med for mange i dragsuget - folk som ikke egentlig fortjener å bli avskrevet av meg, blir det også. De sadistiske vaktene fortjener det jo åpenbart, men når det kommer til stykket, er det ikke så mange andre som gjør det.

En annen ting jeg tenker på, er at jeg også kunne bevege meg mot skuffelse og tristhet snarere enn sinne som reaksjon når jeg blir trakkert på. Jeg kan forsøke å avvente i forhold til sinne, og heller tenke at de jo ikke helt vet hva de gjør (som Jesus sier), men likevel bli skuffet over dem fordi de gjør noe galt eller ondt. Men kanskje jeg likevel ikke skal si noe, fordi de aldri tåler at vi snakker ordentlig til dem og fordi de alltid vil bruke det mot oss, og kanskje særlig mot meg fordi jeg er utdannet og kan snakke for meg. For de vil oppleve at jeg truer deres faglighet og autoritet og identitet; hvilket jo også i en viss forstand er tilfellet.

Hm. Det slår meg som vanskelig å skulle gjøre noe godt overfor vaktene. Kanskje jeg kan tenke at det er viktig at jeg daglig får praktisert gode handlinger, men samtidig må jeg ikke gjøre det overfor de som misbruker makt (og det er jo i stor

grad vaktene og fengselssystemet). Så jeg er korrekt, høflig og formell overfor vaktene, men inngår aldri i noen mer personlig relasjon til dem. Så prøver jeg heller å spre noe godt der jeg kan, blant de innsatte.

Nei, kanskje jeg ikke skal tenke at det gode i vesentlig grad skal rettes mot vaktene. Det er nok når det kommer til stykket bare perler for svin. Kanskje jeg heller skal tenke at det gode jeg skal gjøre er å spre gode vibrasjoner blant de andre innsatte. At det altså er de innsatte som skal være min arena, og at jeg fortsetter å se på vaktene mer som maskiner enn mennesker, og holde så lang distanse som overhodet mulig til dem, men altså uten å uttrykke noe som helst til dem og uten å gjøre annet enn å være formelt hyggelig mot dem?

Blant de innsatte er det jo flere ting jeg kan gjøre. Jeg kan være en god samtalepartner, som man kan snakke med når man trenger det. Jeg kan være en som stopper opp negative tolkninger og klaging, snarere enn en som kaster mer ved på det bålet. Slik kan jeg være med å stoppe den verste paranoiaen. Jeg kan også være behjelpelig med å forklare regler, lover osv. (men kanskje ikke i så veldig stor grad på akkurat dette, for jeg merker jo at det også fører meg inn i mørket). Kanskje skal jeg også tenke at jeg mest mulig skal forsøke å være i lyset selv, og ikke gli inn i mørket, og så i den grad jeg klarer å være i lyset, så prøver jeg å spre det lyset videre. Av en eller annen grunn synes metaforen mørke og lys å passe veldig godt til det gode og det onde som jeg erfarer det her i fengsel, både som et mørke fra fengselet i den forstand at de kommer med mye ondskap mot oss, men også i den forstand at jeg selv kan bli værende i et mørke.

Jeg kunne kanskje destillere dette som to råd til meg selv: Prøv å ikke bli sint når jeg blir krenket, bli skuffet eller trist i stedet. Søk hele tiden lyset i meg, i stedet for mørket.

Denne dagen reflekterte jeg også videre og beveget meg i refleksjonene mot grunnlaget for straff (Dagboken 26.02.13):

Jeg tror ikke jeg trenger å bekymre meg for at jeg ikke kan bli sint lenger. Ja, snarere er det nok slik at jeg kanskje blir litt for lett sint, og heller trenger å begrense sinnet i meg. Målet må jo være kun å bli rettferdig sint, forstått aristotelisk. Men det er jo ikke noe enkelt mål, og det fordrer stadig mye refleksjon over konkrete tilfeller hvor jeg blir sint, og så igjen justeringer.

Jeg tror jeg i fengsel har blitt for mye sint, kanskje særlig på Skråmark. Kanskje var det også rettferdig sinne mange ganger, fordi det var totalt urimelig og ulevelig der. Men hvis det var tilfellet, så kunne man kanskje si at rettferdig sinne også må

ha sine begrensninger. At det i situasjoner hvor man kan gjøre en forskjell og har makt, gir mening å ha og bruke det rettferdige sinnet, men at man bør søke etter ikke å føle det i forhold til avmektige situasjoner hvor man ikke kan gjøre noen forskjell. Dette poenget har jo noe stoisk over seg, om å forsøke å forandre det man kan forandre, men ikke det man ikke kan forandre. Altså føle sinne der sinnet kan ha en reell og god effekt, men ikke gjøre det hvor sinnet ikke kan ha noen reell god effekt. Hvilket altså ofte betyr i situasjoner av avmakt eller krenkelser av systemet/vakter.

Kunne jeg derfor si at det er bedre med en stoisk moral som fange, enn med en aristotelisk? Det er mulig. Kanskje kunne man si at den aristoteliske moral fordrer at man er fri, og har en del makt og innflytelse, og da kan det rettferdige sinne være på sin plass. Så kanskje den aristoteliske moral gir mest mening som fri mann i en velfungerende polis hvor man har en stemme og mening som politisk tas til følge. Mens i et såpass repressivt og ondt system som et lukket fengsel, er det snarere den stoiske moral som gir mening i forhold til krenkelsene. Når det er sagt, kan kanskje den stoiske moral kombineres med en holdning som Buddha eller Jesus stod for. Altså en stoisme i forhold til systemet, og en form for godhetens statiske overskudd inspirert av Buddha og Jesus, overfor andre folk her.

Dette siste handler om å la lyset i meg få næring, i stedet for mørket. Hvordan gjør jeg så det? En ting er å holde meg unna alt som vekker et mørke i meg. For det er jo strengt tatt veldig mye her inne. Det gjelder en del fanger og det gjelder mange vakter. Jeg må holde meg mest mulig unna dette, og heller søke mot næring til lyset. Det som nærer lyset i meg er gode opplevelser og erfaringer. Det er kjærlighet, varme, ja også solvarme, det er god musikk, gode filmer, omtanke, gode samtaler osv.

Nå kan det være det ikke er bra for meg å forsøke å avdekke alle sider av makten og maktmisbruket til fengselet mens jeg sitter i fengselet og kjenner så tydelig på det. For det kan være at dette gir meg mer næring til det mørke enn til lyset. Men på en annen side så vil aldri lyset klare seg hvis man overmannes av onde krefter. Det å forstå hva fengselet gjør med oss, er jo i den forstand også et første skritt til en frigjøring fra maktgrepene, om enn ikke i fysisk forstand så i alle fall i psykologisk forstand. Likevel kan jeg jo tenke at jeg skal balansere slikt arbeid med noe annet som er mer direkte godt for meg; slik at det aldri blir for mye på en gang av den harde og dystre lesning av de maktforhold som er rådende og som vi lider under.

Men dette handler nok også om å velge en holdning eller vei i livet. Om man så å si velger den mørke, harde hevners og sinnets vei, eller den lysere tilgivelsens og forsoningens. Denne siste kan vi jo se på som den gode vei, og den første som den onde. Det som gjør dette vanskelig, er at den onde vei har så mye god moralsk begrunnelse, det synes rimelig at rettferdigheten skal seire osv. Da er det jo ekstremt mye urett som begås av både politi og fengselssystem i Norge i dag. Problemet er at det å gå den veien, selv i et rent moralsk ærend, vil føre til en perversjon. Man blir fanget i hevners prosjekt, i sinne som igjen kan utvikle seg til hat eller avsky.

Så selv om man rent faktisk bare skulle opprettholde rettferdigheten og «sette ting på plass» ved kun å stå for en rettferdig gjenopprettelse (som jo også kan sees som en rettferdig straff), vil det likevel bety at man som bøddel for denne «rettferdige straff» ikke kan unngå å bli en del av mørket. Det virker som om verken politi eller fengselvakter kan unngå å bli en del av mørket, en del av det onde. Tanken på hevn, oppreisning, eller rettferdighet, blir så sterk og så allestedsnærværende at den spiser opp alt annet ved tilværelsen og sender en inn i mørket. Som om alle lyspunkter forsvinner og man går lenger og lenger inn i en mørk hule, hvor det til slutt er helt mørkt.

Derfor er tilgivelsens og forsoningens vei inn i lyset en mye bedre vei. Når jeg her snakker om tilgivelse og forsoning, snakker jeg primært om det ut fra offerets perspektiv, ut fra offerets interesse av å slippe å bli værende i mørke og i de destruktive følelser, men heller komme fri fra det og bli værende i lys og de gode følelser. Det handler altså om den typen tilgivelse som primært er intern i offeret, om å tilgi sin overgriper uten nødvendigvis å snakke med overgriperen. For oss fanger har det jo for eksempel ingen hensikt å snakke med fangevoktere og si at vi tilgir dem, det vil de oppleve som en ekstrem fornærmelse fordi det impliserer at de gjør noe galt – hvilket de jo på det sterkeste benekter, selv om realiteten er at de er med på storstilt systemisk ondskap.

Derfor er denne veien en innadventt vei. Det handler om å tilgi mine fengselsovergripere, for å slippe selv å bli værende i mørket. For å kunne komme fri fra det mørket og selv kunne bli en god person som både kan tenke, føle og handle godt. Så handler det om å fylle mitt hjerte (for å si det på en kristen måte) med gode opplevelser, erfaringer og inntrykk.

Når dette er sagt, så kunne man kanskje trekke disse refleksjoner opp på et samfunnsnivå. Man kunne kanskje argumentere for at hvis det er slik at hevnen ikke egentlig tjener offeret, og det fra offerets side er bedre å kunne tilgi og

forsone seg enn å få hevn for de onde handlinger, kan man jo også si at det antyder noe om hva som virkelig er samfunnets dypeste behov. For så lenge samfunnet hevner, i form av den typen straffer de nå har (fengselsstraff), så vil store deler av samfunnet være ondskapsproduserende, og forsvinne inn i mørket. I stedet for at man forsøker å la hele samfunnet strebe etter det gode og lyset.

Nå må det vel trekkes noen distinksjoner i forhold til samfunnet. Blant annet at skjeve maktforhold hvor overgrep foregår, ikke kan fortsette, og at man kanskje også må markere makt en del ganger. Men det som likevel er det store spørsmålet, er hva man skal gjøre med onder som er begått i fortid, hvor nåtidssituasjonen har gått tilbake til en normalitet (ikke med det sagt at offeret ikke kan ha store skader osv.). Det kan jo ikke være bra at man i samfunnet gir næring til hatet og hevnprosjektet, slik man i dag gjør. Det er jo å gi næring til mørket, og ondskapen, hvilket vi jo konkret ser i all den stadig strengere fengsels- og straffepolitikken, som jo overhodet ikke har noe i nærheten av en moralsk rettfærdiggjørelse.

Poengene her henger ganske mye på offerets perspektiv, og at det for offeret er best ikke å gå hevners vei, men tilgivelsens og forsoningens. Har jeg rett i det? Vel, jeg mente jo nesten det motsatte da jeg holdt på med hovedfaget, men nå er jeg jo selv offer for et ekstremt repressivt system, og merker hvor truende mørket er og hvor mye bedre det er å ikke gå inn i det. Når dette er sagt, er det hele tiden også et spørsmål om verdighet og verdighetsopprettelse her. Er det tross alt bedre for et offer som frarøves sin verdighet at overgriperen straffes, slik at straffen kan gi noe verdighet tilbake? Eller er det rett og slett ikke slik verdighet gis tilbake (selv om det jo konkret synes å virke slik i mange enkelttilfeller)?

Det som vel må bli selve kjernes spørsmålet her, er spørsmålet om hva som er best for offeret. Er det best for offeret at gjerningsmannen straffes – slik at ugjerningen hevnes, eller er det best at offeret klarer å tilgi?

Noen dager senere skrev jeg en tekst hvor jeg reflekterte over muligheten til å beholde min verdighet, samtidig som jeg søkte å gjengjelde ondt med godt (Dagboken 01.03.13):

Ble sittende å tenke over forholdet mellom å la ens eget ubehag gå ut over andre, eller å la det gå ut over en selv. Eller kanskje rettere, det å skylde på andre, eller skylde på seg selv for det ubehag man har og si at «dette er mitt ubehag, og derfor er det mitt ansvar å håndtere det».

Det akkumuleres stadig en rekke vonde og ubehagelige følelser i oss fanger, og jeg har en god stund skyldt på fengselet for det og så latt mitt ubehag være et utgangspunkt for en sint analyse av fengselssystemet. Nå er jo ikke det urimelig

heller, hvis man skal se på hva de gjør med meg og oss. Men på et annet vis så er det likevel ikke den strategien som er best for meg selv. Den type tanke jeg var inne på den forrige dagen, med å gjøre Jesus og Buddha til idealer for meg, tror jeg har noe for seg.

Spørsmålet er hva man skal gjøre med det ubehag som man vet kommer fra andres krenkelser og onde handlinger? Vi utsettes for masse av det her i fengsel, og det akkumulerer dårlige følelser igjen, som så skaper brodder, hevnønsker, sinne, bitterhet osv., som også fører til at de fleste slutter å føle eller skruer av følelsene. Jeg har jo ikke valgt den strategien, men min strategi har likevel vært en form for skriftlig hevn. Jeg har skrevet sinte kritiske analyser av fengselssystemet. Kanskje har de også vært rettmessige og sanne.

Men spørsmålet er hva som til syvende og sist er best for meg? Kan det være bedre for meg å gjøre noe annet med alt dette ubehag jeg påføres enn å søke å rette det mot overgriper? At jeg altså i den forstand ikke søker rettferdighet og oppreisning, men heller finner andre måter å håndtere disse onder jeg påføres, slik at jeg kan gi noe godt tilbake til det onde?

Nå kunne man kanskje si at dette er den kuede manns tale. At slik snakker det nedbrutte offer, han som har resignert, som ikke makter å kjempe mer. Da får man igjen broddens eller gjentakelsestvangens psykologi, hvor jeg krenkes her av de som har makt, og så underkaster jeg meg inntil jeg på ett eller annet tidspunkt kommer i en maktposisjon og så krenker jeg de som er under meg. Det er jo en av hovedmåtene ondskapen spres, og det er definitivt slik ondskapen spres i de lukkede fengsler, det er definitivt slik fengselssystemet skaper ekstremt mye mer ondskap som igjen tyter ut i samfunnet og til uskyldige når fangene en gang slipper ut.

Men jeg tror ikke det er noen nødvendighet i denne ondskapens spredning. Jeg tror ondskapen også kan brytes med å smeltes av det gode. Det fordrer at man klarer å drive krenkelsene ut av en selv. At vi klarer å kvitte oss med de onde spor vi påføres, uten at de virker mer i oss og uten at vi fører det videre til andre, verken nå eller senere. Jeg håper at jeg kvitter meg med dem ved å skrive dem ut, og kanskje også det å skrive sinte analyser. For det er en stor forskjell på det å skrive krenkelsene ut, og det å gå inn på et hevnprosjekt. Det å skrive krenkelsene ut handler om å se og anerkjenne det onde som ondt, og se og anerkjenne skaden hos offeret (i dette tilfellet meg), uten å trekke det videre til et krigs- eller hevnprosjekt, eller til et straffeprosjekt (et straffeprosjekt forstått individpsykologisk er jo egentlig bare et hevnprosjekt).

Hvis jeg tenker at overskriften er: gjengjeld ondt med godt, hva betyr det mer konkret i praksis? La oss anta at det psykologisk betyr at man aldri går hevns vei, men snarere forsoningens og tilgivelsens. Nå må dette selvsagt ikke tippe over i en naivisme, for man må jo alltid bevare sin verdighet. En av de store trusler med de onde og krenkende handlinger er nettopp at de kan stjele ens verdighet, ens selvspekt og selvverd ved å pervertere en. Det må ikke skje. Så det er den første store utfordring.

Spørsmålet er da: Hvordan bevare vår verdighet i møte med det onde, når vi søker å møte det onde med det gode? For å svare på det, må man se på hva i den onde handling som rent faktisk stjeler verdighet. Jeg har i mine tidligere analyser om dette kommet til at det er når man svikter seg selv, når man gir opp seg selv, eksempelvis når man under tortur svikter det man virkelig mener og tror på (angir noen, eller benekter noe man virkelig tror på osv.). Man kan i den forstand anta at mange onde handlinger nettopp har dette trekket av tortur, dette prosjektet om å få offeret til å svikte seg selv.

Nå utsettes vi jo ikke for ekstrem ondskap her i fengsel, forstått som fysisk tortur eller overgrep. Men vi utsettes for systematisk dehumanisering og generelle krenkelser, og tidvis for sadistiske vakter. Alt dette har en verdiutfordrende brodd i seg, hvor det som står på spill, er tapet av vår egen verdighet, eller oppgivelsen av oss selv. Jeg merker at denne kampen er der daglig med en del av vaktene, og derfor holder jeg meg jo også unna dem så godt jeg kan. De holder på med prosjektet om å kue og umenneskeliggjøre oss, om det handler om umenneskelig behandling, krenkelser, om trakassering eller de forskjellige byråkratiske onde triks de har (som å ikke svare på søknader, komme med ekstremt stygge svar, om besøksavdelingen som er ekstremt vrang, om lageret som er ekstremt vrangt osv.)

Så kunne man spørre hvordan man kan parere disse prosjekter om å bryte oss ned og dehumanisere oss? En strategi er kampen, som vel tidvis har vært min strategi. Mens en annen strategi kunne være ikke å la det bite. Rett og slett heve seg over det. Kanskje er det en strategi som fordrer enda mer egostyrke enn kampen, men det er kanskje nettopp den gode vei. Denne strategien kan hente sin næring fra Jesus og Buddha. Jesu «tilgi dem for de vet ikke hva de gjør» har jo noe universelt ved seg. Men også han valgte tausheten i møte med den massive undertrykkelsen (og hans «tilgi dem for de vet ikke hva de gjør» var jo aldri sagt til undertrykkerne, men snarere som en hvisken til Gud).

En slik strategi med å heve seg over har også en omkostning. For det er ikke sikkert man klarer å heve seg over det, og hva konkret betyr det å heve seg over det? Det

kan kanskje bety ikke å bli sint, men heller strebe etter en annen følelse, for eksempel en overbærenhet, en tålmodighet.

Jeg gjorde meg en del slike refleksjoner på denne tiden, som angikk hvordan jeg skulle takle å leve med den lidelsen jeg konstant følte i fengsel, hvor jeg samtidig prøvde å løfte svarene på det til mer generelle livsholdninger. En videre refleksjon langs disse linjer vil jeg ta opp igjen mot slutten av avhandlingen, dels i kapitlene som handler om hva fengsel er, dels i kapitlene som handler om straff.

Sammenligning av de to fengslene

I fremstillingen min av Oppli fengsel kan man kanskje få inntrykk av at fengselet i seg selv ikke var så repressivt, siden jeg i stor grad gikk inn i en kontemplativ tilstand, og derfor ikke fokuserte like mye på de repressive sidene, slik jeg gjorde i Skråmark. Hvis det inntrykket gis, svarer det ikke til omstendighetene jeg levde under. Oppli fengsel var et mye mer repressivt fengsel enn Skråmark. Det var langt mer sikkerhetsarrangementer, kontroller, overvåkning og invaderende sikkerhetsrutiner. Det var daglige krenkelser gjennom romkontroller, avkledninger, urinprøver, (og) tellinger og vi måtte følges av vakter uansett hvor vi skulle. Men jeg har ikke i denne fortellingen lagt så mye vekt på denne siden av dette fengselet. Det har først og fremst handlet om meg selv, og hvor jeg var i min utvikling. Jeg ønsket å få frem de forskjellige fasene jeg gikk igjennom i fengslingstiden, og derfor har jeg vektlagt historien som jeg har gjort.

Hvis jeg skulle se de to fengslene i forhold til hverandre, var det ganske store forskjeller. Skråmark var gammelt og forfallent, mens Oppli var nytt og fint. På Skråmark var det et knøttlite rom uten dusj og do, på Oppli et dobbelt så stort rom – med dusj og do på cella. Men på Skråmark hadde man til gjengjeld mer frihet enn på Oppli. På Oppli var alt kontrollert og man måtte telles og passes på for den minste ting. På Skråmark kunne man gå mye fritt omkring inne i fengselet så lenge man ikke gjorde noe som ikke var lov. Mens fengselslederen på Skråmark var som en slem, men stort sett fraværende «far», var fengselslederen på Oppli som en snill, omsorgsfull «far» som dessverre stort sett var på tjenestereise, slik at kontrollfrikken av en «stemor» styrte det hele.

Man kan kanskje også si at den totalitære kontrollen var mye sterkere på Oppli. Det var et fullstendig kontrollert totalitært regime som hadde full oversikt over alle innbyggerne, og som stadig herset med sine innbyggere under dekke av sikkerhet og kontroll. En totalitær kontroll forstår jeg som det å invadere privatlivet til de som kontrolleres, slik at det ikke finnes noe sted man virkelig har et privatliv, uten at det overvåkes og kontrolleres og problematiseres. Slik var det på Oppli - alt ble kontrollert og problematisert. Fant man notater eller papirer man mente var problematiske, ble man innkalt til avhør og måtte forklare seg inngående. Var man litt irritabel en dag, ble man tatt inn på sin egen celle av en vakt og nærmest kryssforhørt om hvorfor man er/var irritabel. Fangene skulle kontrolleres fullstendig med sikkerhets- og overvåkningstiltak og det minste tilløp til brudd ble slått hardt og resolutt ned på. Samtidig var det mye ressurser i fengselet. Det var slik sett som et rikt, totalitært land. Skråmark hadde færre kontroller og slike totalitære kontroll- og overvåkningstiltak. De lot det skure og gå. Om det var vold og brudd internt i fengselet, brydde man seg ikke nevneverdig om det.

Divavaktene og «skurkekulturen»

Strategien min om å aldri svare vaktene tilbake, men heller være formell og hyggelig, virket bedre enn å svare dem, stå på kravene, eller hevde min rett, som jeg holdt på med på Skråmark. Men jeg trengte en forsvarsstrategi. Det følte som jeg underkastet meg for mye hvis jeg fortsatte å være høflig og smilende når de krenket meg. Etter hvert tok jeg i bruk forsvarsstrategien «the silent treatment». Det var en velkjent strategi fanger imellom. De som krenket meg, sluttet jeg å snakke med, og de kjipe sluttet jeg å hilse på. Det var en type motstand eller reaksjonsform som faktisk fungerte, det var lett å se at det var ubehagelig for den enkelte vakt.

Selv om dette kanskje var noe man kunne reagert på, var det ingen av vaktene som tok det opp eksplisitt, eller som presset meg til å være hyggelig eller snakke med dem. Slik kom jeg unna med det. På en annen side førte også denne reaksjonsmåten til at jeg fikk uvenner. Selv om vaktene ikke direkte kunne ta meg på at jeg gjorde noe galt, ville de heller ikke hjelpe meg da jeg trengte hjelp. Likevel ble de ikke så hevngjerrige uvenner som vaktene hadde blitt på Skråmark, da jeg svarte dem tilbake. Denne strategien var tross alt til å leve med.

I Oppli var det en gruppe vakter som ønsket mer enn en formell og hyggelig tone. Det ble en utfordring for meg. Dette var en gruppe kvinnelige vakter, og særlig gjaldt det en gruppe søte, unge kvinnelige vakter. Jeg skulle etter hvert omtale dem som «diva-vakter». Disse måtte vi flørte med og behandle som divaer, hvis ikke ble de fornærmet og begynte å hevne seg på oss. Vaktene var voktere av våre behovsdører, skrev jeg på den tiden. Mange vakter var nemlig flinke til å finne ut akkurat hva som var våre behov, og dermed bruke makten til å gi eller ikke gi det vi trengte, slik at de kunne kontrollere oss effektivt. Slik opplevde jeg ofte disse diva-vaktene: Da de forstod hva vi trengte, nektet de oss det inntil vi eventuelt gav dem det de ville ha (Dagboken 23.01.13):

Det som irriterer meg med vakten Anitra, er at hun gjør seg så kostbar. Det er som om hun surfer på at hun er populær blant de andre innsatte. For det er hun, hun er pen, og liksom så grei. I alle fall en av araberne er forelsket i henne og hun føler hun kan være litt diva. Så blir det under hennes verdighet å gidde å svare på et spørsmål eller hjelpe når man bare spør på en normal måte. Hun vil at man skal flørte, og gjøre noe ekstra for å vekke hennes oppmerksomhet. Man må slå på sjarmen før hun bryr seg. Det er som om hun vil være stjerne hele tiden, men så gir jeg henne ikke det, jeg spør henne bare på en vanlig hyggelig måte om de forskjellige tingene. Det er tydeligvis ikke nok for henne. Hvis jeg hadde stått og flørtet med henne og sagt hvor pen hun er, så hadde hun villet hjelpe med en gang. For jeg ser jo at det er det de andre gjør.

Merker at dette går igjen med flere av de unge jentene her. At de blir divaer, fordi så mange gir dem komplimenter eller prøver å sjekke dem opp, og så tillegger de seg slike divafakter. De er ofte hyggelige i utgangspunktet, men det skjer noe med dem når de får så mye oppmerksomhet. Slik har Anitra blitt, hun var kanskje i

utgangspunktet hyggelig, men jeg kjenner at jeg sliter med å skulle forholde meg til en slik diva-vakt. På en side får jeg meg ikke til å falle inn i det skriptet de legger opp til - at man skal flørte med dem hele tiden, og på en annen side så blir jeg jo sur når de ikke gidder å svare på normale henvendelser. Ja, jeg merker at jeg blir ganske sur av det, slik det har blitt nå. Hun har såpass mange ganger kommer med dårlige unnskyldninger for ikke å gjøre noe. Det er som det var med Anne i begynnelsen også, hun gadd jo heller aldri å gjøre noe da jeg spurte henne. Det pussige er at jeg omtrent aldri opplever at noen av guttene eller mennene opptrer slik. De pleier alltid å si at de skal ordne det med en gang. Mens flere av jentene altså tillegger seg disse divataktene og skal gjøre seg så kostbare.

Men det er ikke så mange flere enn meg som synes å ha problemer med dette. De fleste andre innsatte virker som de så å si bare tar det de kan få av kvinnelig oppmerksomhet. Når en kvinnelig vakt er hyggelig mot dem, er de takknemlige uansett, selv om hun neste dag er kjip. Jeg klarer ikke å forholde meg til slik inkonsistens. Ja, det er snarere slik at det skal veldig mye til for å veie opp for alt det kjipe. Det er som om noe skjer i meg i forhold til dem med en gang de er unødvendig kjipe, når jeg ser at de kunne vært mer hyggelige, men ikke er det.

Jeg fikk meg ikke til å flørte med disse jentene heller. Det føles ikke riktig, og det føltes som jeg måtte strekke meg for langt. At jeg måtte gå inn i en rolle jeg opplevde som falsk. Det var nok å la være å svare tilbake når vaktene sa noe krenkende, feil eller urimelig. Men det å skulle behandle en del av disse jentene som divaer og tilbe dem, føltes nesten kvalmende. Noe som stadig ble tydeligere for meg og gjorde situasjonen enda mer ubehagelig, var måten de «kriminelle» forholdt seg til disse divavaktene. Ja, ofte var det slik at de «kriminelle» gikk hardt inn for å gjøre de unge søte kvinnevaktene til divavakter, som de kunne flørte med, tilbe, og hele tiden overøse med komplimenter. Så var det mange av disse unge jentevaktene strakk seg svært langt for de «kriminelle» som overøste dem med ros og komplimenter. De lot seg på et vis kjøpe. Eller kanskje de ikke forstod det, og bare følte seg vel, attraktive, deilige og beundret. Kan hende ble beundringen og alle komplimentene nesten som en rus de gjorde seg avhengig av. Tidvis var det nok også reell gjensidig tiltrekning mellom noen av disse jentene og de mest macho kriminelle. Dette skrev jeg i dagboken noen dager etter (Dagboken 13.02.13):

I det siste har det vært mye jenter som har jobbet hos oss, blant annet Anitra. Det har skapt en stemning som jeg ikke klarer å føle meg hjemme i. Det virker som jentevaktene blir litt sjarmert av den skurkete væremåten, hvor alt handler om kriminalitet. Dermed blir det mye mer av den. Hvor de sitter og ler rått av grove sexhistorier og krim, og latterliggjør folk. Det finner disse jentene sjarmerende eller interessant, virker det som, og så gir de igjen positiv feedback. Dermed stimulerer de til at det blir enda mer av denne skurkete væremåten.

Jeg føler meg overhodet ikke hjemme når det bare skal fortelles grove historier, eller noen skal latterliggjøres, eller når det skal fortelles om krim og dop. Det blir en pussig dynamikk med disse unge vaktjentene som backer opp skurkepratet. Det er som om de synes at jo mer skurkete man er, jo mer tiltrekkende er det. Så blir disse vaktjentene nesten som groopies for skurkene. De vil heller være jenter som flørter enn vakter, og passer nesten ikke inn i vaktrollen mer.

Noen måneder senere skriver jeg mer om denne dynamikken mellom divavaktene og de «kriminelle» i dagboken min (Dagboken 17.07.13):

Ganske ofte i det siste har jeg følt at jeg er den eneste her med anstendighet. Det virker som de fleste kvinnelige vakter lar seg korrumpere, ja at de nesten synes det er gøy å gå inn i flørte- og smiskediskursen og gladelig lar seg korrumpere gjennom den. I de siste dagene har det virket som også Iselin holder på å gå den veien. De andre har jo for lengst oppdaget at hun er hyggelig, og dermed kjører de på med smisk og flørt, og hun lar seg lure hun også. Dermed blir min normale, høflige tiltale ikke nok for henne mer. Det blir som en ond spiral, hvor alle disse skurkene drar opp nivået for hvordan man skal kommunisere med kvinnelige vakter. De kvinnelige vaktene venner seg til å bli flørtet og smisket med, og bli behandlet som en diva. Hvis man ikke behandler dem slik, gidder de rett og slett ikke snakke med deg. Slik er jo Anitra, og slik ser det ut som Iselin er på vei til å bli.

Noe annet som byr meg imot, er at dette så tydelig er kriminell ideologi, det er prosjektet om å bruke disse kvinnelige vaktene for alt de er verdt. Til det prosjektet må jo Gunder være den tydeligste eksponent, fordi han er gjennomført kynisk. Det som er motbydelig, er at jentene lar seg bruke, lar seg lure, og blir med på det kriminelle spillet uten å forstå det engang, bare for å få dopet sitt – å bli beundret. Slik blir de ikke bare en legitimering for det kriminelle tankegods, de blir faktisk også brikker i et kriminelt spill.

Når jeg tenker mer grundig over dette, tror jeg det egentlig handler mye om at jeg selv prøver så godt jeg kan å holde meg ren fra den kriminelle ideologi og den kriminelle kultur. Men så er den kriminelle kultur så allestedsnærværende her, så invaderende at det nesten ikke er mulige lommer av noe annet.

Noe av det som opprører meg, er den velvilligheten mange av disse divavakter har overfor de kriminelle. De blir en legitimerende faktor i forhold til den kriminelle ideologi og kultur. Når de ler av hårreisende krimhistorier, gjør tjenester, blir fysisk intime, lar seg flørte med og flørter tilbake, blir de mer og mer en del av skurkekulturen, selv om de kanskje ikke forstår det selv. De sier ikke nei der de burde, de negerer ikke kulturen slik at det gis et korrektiv til løgn, juks, stjeling,

dirty talk og sexprat, baksnakk, mobbing, vold osv. I stedet sitter de og ler av det, og går fra observatører til å bli delaktige. Selv om det vel er på et forholdsvis beskjedent nivå for de fleste av dem, har jeg også sett hvordan kvinnelige vakter gradvis kan korrumpes til å bli rene medhjelpere til å smugle inn ting og gjøre ren kriminell virksomhet.

Mitt forhold til de «kriminelle»

Da jeg kom til den boenheten jeg lenge var fengslet i på Oppli, fikk jeg en soningspartner som var eller hadde vært høyt oppe i det kriminelle hierarkiet. Han kjente svært mange «kriminelle» og hadde høy status blant de fleste «kriminelle». Jeg fikk en god tone med ham. Han satt på en lang dom og var egentlig mest interessert i å prøve å bli en lovydig mann. Dessuten var han smart og god å samtale med. Vi hadde mange felles interesser og det drøye året vi bodde på samme avdeling, snakket vi sammen stort sett flere timer hver dag. Vi to hadde en fin relasjon, men jeg ble plaget av at det stadig var mange andre kriminelle som ville snakke med ham (Dagboken 10.06.13):

Noe av det som byr meg imot for tiden, er at jeg stadig trekkes inn i skurkekulturen via Dan. For egentlig vil jeg jo bare holde avstand til alle disse storskurkene, men så må jeg forholde meg til dem når de kommer og skal prate med Dan, og jeg og han prater sammen (som vi jo ofte gjør både i lufting, trening og på avdelingen).

Det er så mange av skurkene som absolutt vil snakke med ham hele tiden, så når vi er ute andre steder enn på cella eller avdelingen, er det hele tiden noen som ønsker å blande seg inn. Da er jeg en trussel for dem, en som tar oppmerksomheten bort fra dem. Noen ganger blir det jo slik at vi må gå tre stykker og snakke, at jeg også må bli med og snakke med disse skurkene, andre ganger blir jeg stående alene og de går og snakker med Dan.

Dette handler om at jeg verken er skurk eller ønsker å være skurk, men at nesten alle andre som sitter her i fengsel både er skurker og ønsker å være det. Jeg ønsker ikke å være med på dette skurkehierarkiet, eller forholde meg til den og den skurken for han er så og så stor, og han har gjort det og det osv. Men jeg merker etter hvert at skurkene forholder seg til dette, hvem man skal vise respekt og hvem man ikke skal vise respekt, hvem man skal snakke med, smile til, hilse på og yte tjenester til. I forhold til Dan virker det slik at mange ønsker å innynde seg hos ham. Mens jeg ikke engang er med i den verdenen og er noen man trenger å forholde seg til, annet enn som Dans kamerat.

Nå kunne man jo si at mitt liv egentlig ikke er blant disse menneskene, men det er jo ikke helt sant. Det liv jeg har akkurat nå, er jo her, blant skurker og vakter. Det livet jeg har akkurat nå, er fengselslivet. Men kanskje jeg rett og slett bare skal ta konsekvensen av at alle skurkene er noe helt annet enn meg, og rett og slett slutte

å være sosial i det hele tatt? Jeg kan gå inn i en form for huleboertilstand, hvor jeg nesten bare forholder meg til meg selv og til mine studier? Hvor jeg virkelig blir en kontemplativ munk.

For jeg kjenner jo at jeg misliker disse skurkegreiene ganske sterkt. Jeg misliker humoren, hva de alltid snakker om (lureri, skryt av hva de har gjort og hvem de kjenner, eventuelle nye ting osv.), og jeg har verken noe til felles med dem eller noe å snakke med dem om. Det er jo ekstremt mye verre å sitte i fengsel for oss som ikke er kriminelle enn for de som er skurker og kriminelle fra før. For dem er det jo bare som en hyggelig leir med masse andre av samme fag, som om de er på en lang skurkekonferanse. Jeg merker også at de fleste skurkene koser seg ganske mye i hverandres selskap, og så forsøker de å få med de kvinnelige vaktene på leken. Det er jo stadig noen som blir en slags skurkegroopies. Det paradiske er jo at det stort sett er disse vaktene som har med oss å gjøre, slik at disse vaktene i denne forstand også blir en legitimering av skurkekulturen.

Men det er ikke er noen kultur eller miljø for meg her. Det er ikke engang noen som ligner på meg og har mine interesser. Kanskje det som har skjedd i relasjonen til Dan er at jeg over tid har blitt eksponert for eller dradd inn i skurkekulturen uten at jeg helt har reflektert over det; fordi han er så hyggelig og tilforlatelig å snakke med, og fordi vi nærmest aldri snakker om skurketing. Men så kommer det likevel inn sidelengs gjennom alle de som skal snakke med ham. Og da må jeg forholde meg til det. Jeg ser jo at han er en helt i den verden, og at de ser opp til ham. Og det virker også som han liker det, selv om han ikke tar av på det på noen måte.

På en måte kunne man si at jeg har fått en passiv observatørrolle inn i dypet av skurkeverdenen. Men jeg liker det ikke. Jeg liker ikke denne verdenen, og jeg liker ikke disse menneskene. Det er noe som byr meg grunnleggende imot med dem, og det handler om deres moral. Om at de velger å lure, stjele, lyve, røve, plyndre osv. på bekostning av andre, og helt bevisst går inn for å utnytte andres svakheter. På en måte er de parasitter på samfunnsstrukturen, de stjeler til seg de goder som andre må jobbe hardt og konstruktivt for å oppnå. Det er ikke noen Robin Hood-lignende nobelhet der, hvor man stjeler fra rike for å gi til fattige. Tvert imot grabber man bare til seg selv så mye som mulig uten sympati, medlidenhet, uten å så mye som å tenke på ofrene.

Det som byr meg imot i de samtaler jeg stadig blir dradd inn i, er at man skal le så mye over hvordan man har lurt noen, over at man har ranet, stjålet, eller fått til å smugle store mengder dop uten å bli tatt. Det er liksom det morsomste i verden.

Men jeg klarer ikke å le av all denne umoralen. Jeg klarer ikke engang å se det som noe morsomt. Snarere føler jeg vemmelse.

Kanskje det mest presise å si om fengsel i Norge er at hovedveien som innsatt er å bli del av skurkekulturen, digge den og sosialisere seg inn i den og all dens umoral. Mens alternativet, det ikke å bli del av skurkekulturen, det å protestere på den, ikke dele dens verdier eller humor, ja det koster ekstremt mye både i forhold til vakter og innsatte. I forhold til de andre innsatte handler det om å bli med på deres kultur eller ikke. I forhold til vaktene, tar de jo for gitt at alle er skurker – og en del av de unge kvinnelige vaktene synes tydeligvis det er stas. Uansett blir man jo aldri sett som noe annet enn en skurk av vaktene; selv om man altså ikke er det.

Litt senere samme dag fortsatte jeg den situasjonsbetingede refleksjon over de «kriminelle» (som jeg da kalte «skurkene»), moralen og meg selv. Jeg hadde også på denne tiden stadig behov for å markere et skille mellom meg og de fleste andre i fengsel (Dagboken 10.06.13):

Dan sa noe interessant i går under treningen. Han lurte på om han var en Terje for det norske samfunn, altså en ekstremt irriterende og plagsom fyr som stjeler og lurert det han kan rett under nesen deres og ler av det. For selv om Dan og de andre hadde en kodeks seg imellom, gjaldt jo ikke den for resten av samfunnet. Det var ikke greit å stjele fra dem man kjente, men likevel greit å stjele fra andre. I den forstand hadde han en form for mafiamoral, eller en moral som kun gjaldt for sin lille gruppe. Der var han snill, grei, hyggelig, ærlig og hjelpsom. Men overfor resten av samfunnet så stjal og lurte han hele tiden.

I den forstand kunne man si at mens Terje har en ekstremt liten gruppe som hans moral gjelder for (bare de to han henger med), resten lurert han gjerne og stjeler fra, så hadde Dan en litt større gyldighet for sin moral. Han ville aldri ha stjålet fra dem han bor sammen med eller spiser sammen med. Men dette er likevel veldig langt fra å ha en universell moral, i en kantiansk forståelse, hvor ens moral skal være like gyldig overfor alle.

Det er noe ved dette som byr meg imot med skurkene. At de synes det er greit å stjele og rane fra de som ikke er deres venner, eller inngår i deres lille sfære. De synes det er uhyrlig å stjele fra og rane venner, men utenfor venneskapsfæren eller gruppesfæren gjelder på et vis ikke denne moralen mer. Der er det fritt vilt, og der er det heller slik at en annen moral gjelder: Ta for deg som best du kan, men ikke bli tatt. Blir du det, så son tiden din med verdighet og ikke tyst på noen.

Dette er jo en grunnleggende antisosial væremåte og moral. Men det paradoksale er at jeg sitter og påberoper meg sunne og gode idealer og en langt mer sosial væremåte, men så er jeg samtidig langt mindre sosial enn skurkene. For de er jo veldig sosiale med andre skurker, og med de kvinnelige vaktene de klarer å få vunnet over til sin kultur. Ja, det er jo nesten slik at skurkene ikke orker å være alene, men skal henge sammen hele tiden og gjøre noe hele tiden, i motsetning til meg som jo trives godt alene. Men deres væremåte og moral er samtidig i radikal konflikt med samfunnets, hvis vi da forstår samfunnet som en felles dugnad hvor alle må forsøke å gjøre sitt beste for det felles gode.

Terje og Eva

Litt utover nyåret 2013 begynte en forsterket denne problematikken seg. Avdelingen ble stadig mer dominert av det jeg har kalt «divavaktene» og den «kriminelle kultur». Det ble særlig tydelig da vi fikk en ny fange på avdelingen vår. Her er det jeg skrev noen dager etter han flyttet inn (Dagboken 13.02.13):

På avdelingen er det bare skurkelatter hele tiden med Gunder og han nye fyren Terje. Det virker som vakten Eva er forelsket i Terje (han er ung, skurkete, har ganske store muskler og er en macho type), for hun kommer og oppsøker ham stadig vekk og så er det noe med måten hun ser på ham. Hun har jo aldri jobbet på vår avdeling før han kom, men da han kom fulgte hun med og begynte å jobbe hos oss.

Utover våren ble det snakk om at det var et forhold mellom Terje og vakten Eva. Hun var ei ung, søt jente i midten av tyveårene, og mente nok bare å være snill og god. Men hun virket ganske naiv. For min egen del slet jeg med den stadig mer seksualiserte omgangsformen som vokste frem på avdelingen, både i forhold til Eva og divavakten Anita og tidvis andre. Han som virkelig tok initiativ til dette, var Terje.

På denne tiden var vi ganske sikre på at det var et forhold mellom Terje og Eva. Det handlet om måten hun så på ham, og at de stadig var sammen alene. De satt ofte lenge på rommet til Terje med lukket dør, og Eva lot være å låse inn Terje ved innlåsning, men var ute sammen med ham en stund i stedet. Vi snakket stadig om det. Fra et fangeperspektiv var det alltid litt gøy når man «lyktes» i å få et forhold til en vakt. Det gav en viss respekt blant de andre fangene. Men selv om Terje var kjekk og hadde store muskler, var han en ganske ufordragelig fyr. Jeg merket meg stadig at han ikke var snill mot Eva, snarere tvert imot. Her er det jeg skrev om det i dagboken midt i juli (Dagboken 16.07.13):

Merker at det generelt er ganske ekkelt på avdelingen for tiden. Det handler hovedsakelig om to personer, Terje og Gunder. Begge gjør sitt ytterste for å gjøre avdelingen motbydelig, med voldsomt tyt og tull hele tiden. Terje har visst sluttet med medisn, og nå renner elendighet ut av ham hele tiden. Han sitter og skråler

og ler av alt det dumme han selv sier. Som om ikke det er nok sitter Richard der som en dum idiot og tror tydeligvis at Terje er den kuleste i hele verden. Han svelger hvert ord Terje sier og ler alltid når Terje også ler.

Enda eklere blir det når Eva kommer på jobb, for hun er vel forelsket i Terje og det skjer jo åpenbart mye mellom dem. Men han behandler henne ikke særlig bra, og tyner og mobber henne foran alle, og hun sitter og bare og tar imot. Det virker som han prøver å ydmyke henne mest mulig som vakt, eller nær sagt underminere hennes vaktrolle, men hun lar det også hele tiden skje. Det er rett og slett pinlig å se på. Han kommer stadig med ekle seksuelle hentydninger, i nær sagt alle sammenhenger. Både til henne og andre kvinnelige vakter, og hvis det ikke er kvinnelige vakter der, så kommer han med en masse ekkel seksualisert prat uansett.

Anitra finner seg i dette fordi han jo også dyrker henne og gir henne mat, men hovedsakelig er det vel Gunder som virkelig dyrker henne og smisker og holder på det han kan. Så på ett vis blir Anitra en stor legitimering av alt Gunder finner på, mens Eva blir en stor legitimering av all faenskapen til Terje. De verste har på et vis fått hver sin kvinnelige vakt og ambassadør. Dette må vel være ganske gode eksempler på hvor ille det kan gå med unge (og tidvis veldig naive, som Eva) kvinner som fengselsvakter. Her skjer jo alt man på Galtungs tid var redd for: forskjellsbehandling, at noen blir yndlinger, kjæresteforhold osv.

Kanskje noe av avskyen jeg føler, også handler om Eva. Hun lar seg så åpenlyst bruke, og hun lar seg plukke på og mobbe av Terje i fellesskapet, likevel sitter hun der liksom bare og venter på at de to skal få tid sammen alene – som om hun er ei lita skolejente på femten år som nettopp hadde begynt å date den tøffe gutten på sytten. På ett vis kunne man kanskje lettere ha sett på det, hvis det ikke var for uniformen og at hun representerer fengselets autoritet og makt. Den koblingen gjør dette ekstra motbydelig. Hadde det vært ute, kunne de jo ha gjort hva de ville uten at jeg hadde brydd meg. Men nå er Eva også en representant for fengselet. Hun bidrar til at Terje får tynt ut mye av systemet, fordi hun hjelper ham altfor mye.

Dagen etter noterte jeg følgende lille episode (Dagboken 17.07.13):

I går satt jeg så å si bare inne på cella mi, med unntak av to partier sjakk mot Dan etter trening, da vi satt ute i fellesskapet. Eva lurte flere ganger på om det var noe, og sa at jeg bare kunne komme og prate hvis jeg ville det. Jeg tror ikke jeg klarte å skjule avskyen min da jeg så henne sitte på kanten av sofaen som Terje satt i og spilte fotballspill, mens Eva maste på ham om å komme og lese det som de hadde

sittet og skrevet litt tidligere og som hun hadde finskrevet. Men han gadd ikke og lo høylytt og sa han skulle spille ferdig, at han måtte sosialisere Richard osv., osv. Mens Eva ble litt fortvilt. Men hun burde jo ha gått, eller blitt sint, men ble aldri det.

Jeg så dette, nærmest i forbifarten, og det var vel lett å forstå at jeg ikke likte det jeg så. Så kom hun etter meg og spurte hva det var. Jeg sa bare at det ikke var noe, og at jeg skulle spørre Iselin om noe (det gjaldt utskrift av to brev). Eva ville gjøre det for meg, men jeg sa at jeg måtte snakke med Iselin. Hun forstod nok at min reaksjon hadde å gjøre med henne og Terje. Men jeg føler ikke for å snakke med henne om dette. Hvis hun hadde vært ei venninne hadde jeg tatt en alvorsprat med henne, men siden hun er en vakt, føles det ikke riktig.

Sensommeren og utover høsten er dynamikken på avdelingen stort sett den samme. Jeg orker som oftest ikke være ute i fellesområdene, fordi det er alt for seksualisert og kriminell prat hele tiden. Fellesområdene domineres av Terje som skriker og hylar og har et ekstremt grovt språk, samtidig som han mobber og trækker på andre. Enten måtte man bli tråkket på av ham, eller sette seg opp mot ham. Jeg prøvde å unngå konflikt, men satt meg også opp mot ham en del ganger. Men stort sett holdt jeg meg på rommet for å slippe å høre på alt det ekle pratet. Men Gunder satte seg opp mot Terje. Det førte til en konflikt mellom dem. Terje ville dominere, men Gunder ville ikke bli dominert. Etter hvert fant vi ut at Terje brukte ganske skitne triks for å holde dominansen på avdelingen. Her er det jeg skrev om det en dag i oktober (Dagboken 15.10.13):

I går hadde teamleder og Eva en samtale med Gunder (og Eva hadde også en samtale med Are, men den har jeg ikke hørt noe om enda). Gunder oppfattet denne samtalen som at teamleder egentlig ville flytte ham, fordi det ble sagt at han var en edderkopp som oppviglet avdelingen og fikk andre til å protestere mot vaktene og være vanskelige. Teamleder hadde snakket en del til ham om at denne avdelingen har blitt særlig vanskelig for vaktene og at det stadig er kringling med vaktene her. Gunder fikk også beskjed om at han var dominerende på avdelingen.

Han, jeg og Dan snakket sammen etterpå om at dette egentlig handlet om at det er Terje som svartmaler andre til Eva, og Eva som i sin tur snakker videre til de andre vaktene. Det blir tydeligvis det virkelighetsbilde vaktene generelt får av avdelingen. Dermed blir Gunder den store stygge ulven, mens Terje blir en snill fyr som får tyn av Gunder. Men sannheten jo er at Terje er en ekstremt kjip fyr som plager alle. Det som ligger under, er at Eva er forelsket i Terje og at de har et forhold. Siden det stort sett er Eva som er i fellesskapet vårt av vaktene, blir det jo bare hennes forvridde virkelighetsbilde som kommer frem. Det er styrt av overdreven hvitvasking av Terje, hans klaging på andre, og av at hun tidvis er redd

for at forholdet deres skal bli oppdaget hvis det antydes noe om det i kommentarer (og noen slike kommentarer kan Gunder iblant ha).

Det drøye er jo at Terje tydeligvis sitter og snakker uhemmet til Eva om alle oss her på avdelingen, og så sier hun det sannsynligvis videre uten filter til teamleder. Men ingen andre sier noe som helst om hva som foregår her. Så slik får Terje og Eva monopol på å beskrive virkeligheten. Spørsmålet er: hvorfor skal vi holde kjeft for dem? Det er jo vanskelig å se. Jeg spurte Dan og Gunder om det, men for dem er dette den verste synden, nemlig tysting, og derfor noe man rett og slett ikke gjør.

Det ble en ganske stor oppvask på avdelingen hvor avdelingslederen ville flytte Gunder fordi han angivelig plaget Terje. Avdelingslederen hadde lengre avhør av flere på avdelingen, og etter hvert ble det likevel til at Gunder fikk bo der inntil videre, «hvis det ble slutt på tullet hans». Vi andre på avdelingen var ganske opprørt over dette og jeg mente det var på tide å fortelle avdelingslederen om forholdet mellom Eva og Terje, fordi Terje åpenbart også brøt skurkenes imperativ mot å tyste. Når han i tillegg brukte det mot Gunder og delvis oss, mente jeg det var grunn til å svare med samme mynt. Men de andre to jeg snakket mest med, Dan og Gunder som begge hadde en tung kriminell fortid, ble sinte på meg bare for å foreslå noe sånt. Derfor droppet jeg det. Men det var nok likevel en tanke som flere privat holdt varm, for bare et par dager etter ble vakten Eva svært stresset og tok en prat med oss alle (17.10.13)

Etter utlåsing kom Eva inn og spurte om hun kunne prate litt. Jeg var egentlig litt skeptisk, men motvillig lot jeg henne komme inn. Hun lurte på hvorfor jeg var så mye på cella, om det skyldtes det med min mor (min mor hadde fått alvorlig kreft på den tiden) eller andre ting. Jeg lurte på hvorfor hun ville vite det. Da snakket hun litt om at hun hadde opplevd at det var en avtale mellom flere av oss om å fryse henne ut, og ganske raskt nevnte hun at hun hadde hatt en samtale med Are dagen før hvor dette med at hun satt så mye inne hos Terje kom frem.

Hun spurte meg også om det, og virket som hun hadde et stort behov for å forklare seg. Hun forklarte at hun tok kontaktbetjentarbeidet veldig på alvor og at «noen ganger oppnår man mer med noen» og «derfor er det lurt å bruke ekstra tid på dem». Mens det er andre man ikke trenger å gjøre noe i forhold til. Jeg sa etter hvert at mye av grunnen til at jeg satt her inne på cella, var at jeg ikke likte Terje, og jeg forklarte en del om hvor ufyselig han er, hvordan han lyver, stjeler, mobber, jukser, aldri holder ord osv. og er ondsinnet og sprer faenskap rundt seg. Før jeg fortalte, garanterte hun meg flere ganger at hun aldri ville fortelle det videre til Terje, blant annet ved å si at det tør hun ikke, fordi det kunne føre til slåsskamp.

Hun brukte i det hele tatt en god del tid på å prosedere for at vi kunne stole på henne og at hun ikke vil bryte taushetsløftet for oss, eller at hun ikke vil si noe mer

til Terje enn til noen av oss. Jeg sa jeg ikke tror henne på det, og at det gjør ingen, for vi forstår jo at hun forteller mye mer til Terje. Jeg sa også at jeg forstår at Terje iblant vet ting vi ikke vet, og hvorfra skulle han fått det hvis det ikke kom fra deg? Hun nektet for at hun fortalte ham noe konfidensielt og sa at da må det komme fra andre.

Men så begynte hun å snakke mer generelt om at noen får man bedre kontakt med og noen som kanskje er tøffe på utsiden kan åpne seg opp for henne, kanskje for første gang, og da ser hun en helt annen person der. Som er svak og sårbar og har dårlig selvtillit. Så handler det om å skape kontakt mellom disse to personene i denne ene, fra den som må tøffe seg og påta seg en dominerende rolle, til den lille, sårbare «egentlige» personen. Det var jo tydelig at hun snakket om Terje, og jeg sa også at jeg jo forstår at han har hatt det vanskelig og opplevd mye kjipt i livet sitt, og sikkert blitt utsatt for mye kjipt blant annet på institusjoner han har vært som barn, men at det ikke kan rettferdiggjøre en slik dårlig oppførsel som han holder på med.

Hun var i forsvar for ham, og forklarte at det var en annen person der, som var sårbar og hadde dårlig selvtillit, og som hun nådde inn til. Derfor var det så viktig å bruke mye tid, for nå gjør hun noe som virker. Det syntes som hun trodde at det at hun satt såpass mye inne hos ham, faktisk fikk ham bedre og forandret ham. Jeg sa at det tror jeg ikke på og at det jo ikke alltid er så lett å vite om noen bare spiller en rolle som de vet samtalepartneren vil like – for eksempel som sårbar og svak, men at de gjør det bare for å tekkes samtalepartneren. Så hvordan skal du vite om han lurer deg eller snakker sant? spurte jeg. Det virket ikke som hun hadde tenkt videre over det.

I en bisetning sa jeg også at jeg trodde hun var forelsket i ham, men jeg sa også mer i setningen slik at det på et vis skulle bli litt dekket over. Hun dementerte det aldri, men lo litt av det. Men jeg kan ikke si at hun på noen åpenbar måte røpet seg. I ettertid kunne det jo vært interessant og spørre henne om det direkte og fått henne til å svare ja eller nei, og da se på reaksjonen hennes. Jeg gjorde det jo lettere for henne ikke å ta tak i det, fordi jeg egentlig bare ville se på reaksjonen hennes.

Jeg gav også uttrykk for at jeg synes hele opplegget mellom henne og ham var ganske ekkelt, mye fordi han er en motbydelig fyr, men at når hun er der så mye og tydeligvis forsvarer ham og går god for alt han gjør og sier (og hvor de jo sannsynligvis har et forhold, men det sa jeg ikke til henne direkte), så smitter dette over på henne også i stor grad. Ved at hun ikke tar avstand fra hans vemmelighet,

men heller velger å bade seg i det, svømme i det og bejæ det, så blir hun også en del av det. Jeg sa etter hvert ting ganske direkte til henne, fordi hun lovte ikke å si det videre. Men etterpå sa hun at hun kanskje skulle si noe til avdelingsleder om hva jeg mente om Terje. Det gjør hun kanskje. Vi får se. Det kan jo være interessant å se om avdelingsleder kommer med en oppfølgings samtale til meg etter dette. Det kan også være interessant å følge med på Terje om han plutselig også har blitt informert om dette.

(...) Egentlig har nok hele denne samtalerunden (hun har jo også snakket med både Gunder og Are) vært et forsøk på brannslukking fra hennes side. Det hun egentlig har prøvd å si er at «nei, vi er ikke sammen eller kjærester, og det skjer ingenting unormalt eller utenom boka». Men det komiske er at jo sterkere hun bedyrer sin uskyld, jo mer skyldig virker hun. Det er nesten som denne runden hennes heller har vært en final bekreftelse på at de faktisk har et forhold, enn noe annet. – En fisketur, for å finne ut hvor mye vi vet eller forstår. Det må jo ha stresset henne, for Are var ganske klar på hvor mye hun egentlig var hos Terje, Gunder hadde sagt at han ikke brydde seg om hun pulte ham, og jeg sa at jeg jo så at hun var forelsket i Terje. Som brannslukningsrunde må det jo ha vært mislykket, det eneste hun oppnådde var å finne ut at vi alle forstår svært godt hva de holder på med.

De «kriminelle» og de kvinnelige vaktene

Jeg skrev en del om dette temaet med «kriminelle» og kvinnelige vakter på denne tiden. En av refleksjonene er denne (Dagboken 17.07.13):

En måte Oppli feiler grovt, er ideen om at kontakt mellom vakter og innsatte utelukkende er et gode. Som om man forestiller seg at fangene slik vil få gode impulser. Det man ikke ser for seg, er at påvirkningen like gjerne går motsatt vei, at skurkene påvirker vaktene og sosialiserer dem i en negativ retning. Særlig gjelder dette de litt for personlige kvinnelige vaktene som lar seg sosialisere i skurkenes kultur, snarere enn motsatt.

Man kunne jo tenke seg at det handler om hvor sterk påvirkningskraft den enkelte har, og kanskje hvor sikker identitet og kulturell ballast den enkelte har. Det skal eksempelvis veldig mye til å dra meg inn i en skurkekultur, fordi jeg har så mye ballast fra før i en akademisk og humanistisk kultur. Men disse unge, uerfarne og tidvis ganske naive jentene er det jo noe helt annet med. De mener kanskje godt, de har kanskje gode motiver og ønsker å «hjelp» eller «være gode», men forstår ikke hva de egentlig gjør. At de faktisk gjør vondt verre, at de snarere enn å ha noen som helst rehabiliterende effekt, heller har det motsatte, fordi de legitimerer skurkekulturen med bifall til den.

Kanskje kunne man ut av disse refleksjoner trekke et mer generelt poeng, nemlig at skal man forandre noen av disse skurkene, må man skape et reelt kulturelt og ideologisk alternativ til skurkekulturen og den kriminelle ideologi. For dette er jo de fleste fangers liv, de fleste fangers måte å forstå seg selv på, deres referanseramme og det de kjenner til. De er kriminelle, mer enn at de bare gjør kriminelle handlinger. Det er et spørsmål om identitet, og om forståelse av seg selv som del av en gruppe (gruppen av kriminelle), som en utgruppe i samfunnet. Ja, snarere forstår man samfunnet som noe man skal lure, ta fra, stjele fra osv., nesten som om det er et imperativ.

Skulle man altså tenke seg en virksom rehabilitering (det ordet gir jo egentlig mindre og mindre mening, kanskje man heller skulle snakke om nyorientering eller om å skape en annen kulturell identitet?) så måtte det handle om å omskrive og omdanne skurkekulturen og den kriminelle ideologi i den enkelte, slik at denne kultur og ideologi ikke lenger var virksom i vedkommende. Men det er jo en ganske voldsom oppgave. Det kan ligne på oppgaven «å frelse» en ikke-kristen, eller for den saks skyld å overbevise en fundamentalist om hvor feil han egentlig tar. Her er det nok likevel store individuelle forskjeller. De unge guttene har enda ikke fått en klar skurkeidentitet, men holder snarere på å sosialiseres i skurkekulturen. Mens en del eldre og langt mer gjennomkyniske skurker synes ganske vanskelige å forandre. Så synes det også rimelig å tenke at det faktisk fordrer mye ballast hos de enkeltpersoner som skal inn og omdefinere mennesker fra en ideologi eller kultur og over til noe annet. Slik menneskelig og moralsk ballast synes kun de færreste vakter å besitte.

En start ville være å gjøre det man kunne på bakkenivå, både for å redefinere skurkekulturen og den kriminelle ideologi, samtidig som man gir et alternativ til dette. Det måtte være et reelt alternativ, noe som ikke virker kjedelig, men som den enkelte kan se for seg at han kan leve livet sitt i forhold til eller innenfor. Det handler om moral, det handler om historier, mytologi, idealer – noen eller noe å se opp til osv. Det er helt konkret, det angår hva man snakker om, hva man spiser, hva man gjør hver dag osv.

I dag har ikke jeg så langt sett antydning til en såpass helhetlig tenkning i forhold til skurkene. Hvis Oppli fengsel er noe i denne sammenheng, er det jo bare enda et komisk lag av legitimering av skurkekulturen på bakkenivå (altså særlig med disse unge, naive jentene), uten å stå for noe som helst reelt alternativ. Et materielt fint fengsel hvor man kan vaske klærne sine selv og handle i en butikk, er jo ikke et kulturelt alternativ til skurkekulturen. Ja, snarere kan man vel nesten

argumentere for at det er bare enda bedre rammer for at skurkekulturen skal kunne blomstre innenfor dem.

Fengselets rolle i denne sosialiseringprosessen (altså sosialiseringen til skurkekulturen og den kriminelle ideologi), er paradoksal. Det er god grunn til å tro at svært mye av denne skurkesoliseringen nettopp skjer i fengsel. Ett poeng her er det rent praktiske – her treffer skurkene hverandre, som en skurkekonferanse. Fra ung til gammel, og man får god mulighet til å utveksle erfaringer, historier, humor, og få samtaler og knytte nye bånd og allianser. I denne forstand er det både en kunnskapsutveksling og relasjonsbygging som finner sted i utstrakt grad i fengslene og nærmest en kulturskaping.

Men jeg tror også et annet moment spiller sterkt inn i fengslene. Det er opplevelsen av en felles ytre fiende, samtidig som man tydelig blir definert som en utgruppe. På et rent strukturelt nivå blir alle skåret over en kam, og tvangsmessig puttet i samme bås, tvangsmessig gjort til en stor gruppe av «kriminelle». Fengselet og vaktens uniformer blir de helt konkrete symboler på samfunnet og samfunnets lover, og hver gang man blir eller føler man blir behandlet urettferdig, blir det en ny god grunn til å føle harme mot sin fiende – samfunnet. Så utveksler man historier om hvor ille fengselet er, hvor urimelig det er, hvor barbarisk og sadistisk det er, og dermed skaper man en mytologi for i neste omgang å rettferdiggjøre omtrent hva som helst av kriminalitet. Da blir kriminaliteten bare en rettferdig kamp mot det onde samfunnet.

Det er som om det hele begynner med denne ytre definering av alle fengslede som «kriminelle» og så vokser det frem en indre felles forståelse hvor svært mange skaper allianser, hvor man føler en form for tilhørighet, hvor man skaper et felles språk, felles mytologi og historier, og videre en mer eller mindre felles kodeks eller «moral». (Nå kunne man jo til dette siste si at den felles moral for skurkene i en viss forstand forvitrer, fordi så mange lurer hverandre, stjeler av hverandre, tyster på hverandre osv., men ser man nøyerer etter, tror jeg likevel det er rimelig å snakke om en form for felles kodeks).

Jeg fortsatte å reflektere mye over de «kriminelle», som jeg da kalte «skurkene», og ble ikke enig med meg selv om hvordan jeg skulle forstå dem. Samtidig var jeg ganske sikker på at dette var en misforstått gruppe i faglitteraturen og diskusjonen. Altså en gruppe man med stor fordel kunne jobbe med å forstå på riktig måte. Her er en metaforisk preget tekst fra begynnelsen av nyåret 2014, hvor jeg nærmest prøver å lage en slags «kriminelles teodice», en «rettferdiggjørelse» av de «kriminelles» (eller skurkenes) plass og funksjon i en god skapelsesorden (Dagboken 09.01.14):

Jeg føler mer og mer at jeg er fanget blant samfunnets utstøtte, blant de som har valgt ikke-livet, de som har valgt å forråde alt menneskelig i seg selv og gjøre seg til en sykdom eller til skadedyr. Dette er jo ikke et menneskelig liv, det er noe annet. Men likevel har man jo barn, man har en kjæreste man kanskje er glad i osv. Men det som betyr noe er skurkerier, og det handler aldri om å prøve å tenke at man skal bygge noe konstruktivt, skape noe som har verdi. Det man bygger eller «skaper» er alltid parasittært, det er alltid noe som handler om å stjele, rane eller lure vanlige, ærlige mennesker for noe.

Men en tanke slo meg. Er det ikke slik i naturen også? Har ikke naturen sine parasitter, sine åtsel- og skadedyr, sine sykdommer? Hvis man tenker hele naturen under ett, har jo alle disse dyrene som hyener, gribber, rotter, kakerlakker, ormer og slanger, mark, fluer, skorpioner, osv. sin plass i naturen. En del av disse kan fra ett perspektiv (eksempelvis et rent menneskelig perspektiv) sees på som skadedyr, men i et større perspektiv, i naturens og kretsløpets perspektiv, har de en viktig funksjon. Mange av disse dyr og insekter har funksjonen å fortære og på den måten gjenvinne det som er dødt, slik at næringsstoffene igjen kan settes i sirkulasjon i noe levende.

Kunne vi på lignende måte tenke stort på det eller annerledes på skurkene? At de i en litt større sammenheng har en viktig funksjon, at de inngår som en nødvendig del i en helhet? Hvis jeg eksempelvis skulle finne passende dyr som bilde på noen på avdelingen slår det meg at Gunder er en slange og Terje en hyene eller sjakal. Men hvis man tenker slik på det, kunne man jo tenke seg at de også kunne ha funksjonene til hyener og slanger? Det slo meg også at det er ganske vanlig i fengsel å kalle sleipe skurker for «slanger», mens man kaller tystere for «rotter».

Hva slags mulig positiv funksjon kan skurkene ha? Hva godt kan det gjøre for noe i samfunnet at biler og ting i hus stjeles, at man ranes på gata, at banker ranes, at man smugler inn narkotika og setter det i omløp, at man utnytter prostituerte som bakmann, at man driver torpedovirksomhet eller dreper mennesker?

Fra et rent menneskelig perspektiv er det ikke så lett å se at noen av disse virksomhetene konkret kan være godt for oss mennesker. Kanskje kan det ikke det. Men på en annen side, er det bare fordi vi har et for snevert menneskelig perspektiv, fordi vi ikke makter å se det hele fra naturens perspektiv? For ser vi det fra naturens perspektiv, er det jo tydelig at skurkene tilhører naturens åtsel- og parasittavdeling. I tillegg er jo naturen faktisk ganske full av tyver (eksempelvis er det jo mange som stjeler egg, smådyr, eller for den saks skyld stjeler ting fra fuglereder osv. Tenk bare på det utspekulerte setupet til gjøken som lurar sine egg

inn blant andre fuglers egg og får disse fuglene til å fore barna sine), naturen er full av ranere (eksempelvis mellom forskjellige rovdyr når ett rovdyr har felt et bytte er det vanlig at andre, større rovdyr kommer og raner det fra dem hvis de får sjansen), den er full av voldsmenn og mordere (ja rovdyrene lever jo av å være mordere, selv om det sjeldent er mot deres egen rase/art?).

Kunne man i denne forstand si at skurkene egentlig lever etter naturens prinsipper, prinsipper som vi kan se i mange arter og på tvers av mange arter? Ja, at de lever nærmere en darwinsk «Survival of the fittest»? Kanskje kunne vi også si at det handler mye om å opptre egoistisk på individnivå, til forskjell fra å opptre kollektivistisk eller lojalt overfor sin store gruppe. Skurken beriker seg på bekostning av de rundt seg, mens det sosialiserte menneske er lojal til gruppa si og kanskje også konform til sin gruppe. Fra et evolusjonært ståsted kunne vi si at det meste av det vi oppfatter som moral fra et menneskelig ståsted, handler om flokkens (eller menneskeartens) overlevelse, at vi er flokkdyr hvor de fleste av oss har nedlagt i genene våre en hel rekke moralske kvaliteter og hvor disse nettopp er utviklet gjennom mangfoldige årtusener med evolusjon.

Mens skurkene i denne forstand er unntakene, avvikene, kanskje litt som det også i mange andre flokker er unntak eller avvik, eller parasitter, gratispassasjerer, tyver, unnasluntrere osv. Det kan jo fra naturen se ut som det finnes individer i omtrent alle flokker som opptrer slik. Fra et evolusjonært ståsted er kanskje ikke spørsmålet hva som har en funksjon, men hva som er overlevelsesdyktig? Er tendensen til sololøp, til å kun mele sin egen kake, til å lure gruppa osv., det mest overlevelsesdyktige, eller er lojalitet og konformitet til gruppa det mest overlevelsesdyktige? Det virker jo som det siste er tilfellet, men man kunne jo også tenke seg at et visst samspill gir en evolusjonær gevinst, at det rett og slett er plass til eller faktisk en fordel, at det i en flokk er noen parasitter, tyver og ranere? Men blir det for mange, går jo gruppa eller flokken under. Men kanskje er det slik at det tross alt har en positiv effekt å ha noen få, bare nivået ikke er for dominerende?

Jeg skal reflektere en del mer teoretisk over gruppa «kriminelle» senere i avhandlingen. Siden denne gruppa har blitt så vesentlig for min erfaring av å være i fengsel, har det også vært et pågående og vanskelig prosjekt for meg å forstå dem på best mulig måte. Et eget kapittel i den teoretiske delen av avhandling er viet til dette temaet, nemlig kapittel 13.

Om hvem jeg har blitt

Jeg gjorde meg stadige refleksjoner over hvem jeg var, hvordan jeg hadde kunnet drepe et menneske og hvem jeg hadde blitt og hvem jeg var i ferd med å bli. Jeg kjente på mye anger over hva jeg hadde gjort og hva situasjonen min hadde blitt. Jeg gikk også igjennom flere faser i min

selvforståelse. I følgende dagbokpassasjer er jeg mot slutten av min kontemplative selvforståelse, før siste fase. Her er en tekst som handler om å ta inn over meg at jeg kunne gjøre en ond handling (Dagboken 27.01.14):

En av de tyngste innsikter jeg har lært gjennom de siste fire årene, er at jeg også kan gjøre onde handlinger, og være en overgriper. Det var utenkelig for meg før, også i de årene jeg jobbet med ondskapstematikken. Jeg tenkte jo at jeg, nettopp fordi jeg vet så mye om ondskap, vil holde meg «ren», at jeg ikke vil besudles av onde handlinger, og at jo mer jeg vet, jo mindre ondt ville jeg gjøre. Men slik er det tydeligvis ikke. Også jeg ble en ondskapsaktør og gjorde en ond handling.

Da jeg jobbet med ondskapstematikken, tok det meg fire-fem år virkelig å ta inn over meg at jeg kunne være et offer, ja at alle kan bli ofre. Det begynte da jeg var sammen med K og jobbet med den innsikten til lenge etter jeg hadde levert hovedoppgaven. Men nå de siste fire årene har det handlet om å ta inn over meg det enda mer radikale at jeg også kan være en overgriper, og at alle sannsynligvis kan bli det.

Slik har jeg brukt nesten åtte år på å ta inn over meg noen av de dypeste innsikter i spørsmålet om ondskap, nemlig at vi alle kan bli ofre og at vi alle kan bli overgripere. Det er roller vi kan havne i og agere i og som vi derfor også må forholde oss til. Det er ingen måte å gardere oss fullstendig fra verken den ene eller den andre rollen, selv om vi kan forsøke, og må forsøke. Men det er ett av livets ufravikelige grunnvilkår at vi kan havne i disse grunnroller i forhold til onde handlinger.

Da jeg sist jobbet med ondskapstematikken, var jeg nesten helt overbevist om at alle kunne unngå å bli overgripere eller gjøre onde handlinger, men at det samtidig var slik at alle kunne bli ofre. Slik at vi altså selv kunne styre om vi ville gå over grensen å bli ondskapsaktører, men at vi ikke kunne styre hvorvidt vi ble ofre. Men nå tror jeg ikke det er slik. Nå tror jeg det finnes tilfeller hvor vi ikke klarer å styre at vi blir overgripere, at vi gjør onde handlinger. Vi må jo gjøre vårt beste, men nå har jeg erfart at man plutselig kan stå i en situasjon hvor man må agere, og ender opp med å gjøre en ond handling. En av grunnene til det er at det onde har en tendens til å forkle seg som gode eller nødvendige handlinger, slik at man tror man gjør godt, mens man i virkeligheten gjør ondt.

Denne nye hardt ervervede innsikt om at jeg også gjorde en ond handling, sier kanskje noe om hvordan vi må forholde oss til ondskap for å kunne ta inn over oss ondskap vi selv gjør. Vi må ha en forsonlig holdning, ellers klarer vi ikke å se oss selv som aktører som også kan gjøre det onde. Denne forsonende holdning er også

et gjennombrudd for meg. Det er en hardt tilkjempet og tungt vunnet innsikt, hvor jeg tidligere hadde en mye hardere holdning mot det onde. Kanskje man kunne si at jeg nå kan forstå ondskap både fra aktørens og offerets perspektiv, samt selvsagt også fra et tilskuerperspektiv (men det er det minst krevende perspektiv).

Som oppsummering kan jeg si at det virkelig moralske og eksistensielle problem med ondskap er at ondskap kan true hele vår tilværelse ved at vi kan bli offer for onde handlinger, men også at ondskap kan true hele vår moralske selvforståelse ved at vi selv kan gjøre onde handlinger. Det dypeste eksistensielle spørsmål er hvordan vi skal forholde oss til dette, hvordan skal vi forholde oss til at vi både kan bli ofre for ondskap og aktører for det?

Så en tekst hvor jeg reflekterer mer over hvem jeg har blitt gjennom soningen (Dagboken 18.04.14):

Jeg ble sittende i lunsjen å tenke på hvor jeg har havnet, hva jeg har blitt. På ett vis er det som om drapet var å spise av kunnskapens tre og fengselsoppholdet som å bli kastet ut av paradiset. Så har jeg lært meg den avtryllede, og i stor grad onde, verdens spilleregler slik at jeg fungerer i den. Jeg har lært meg å leve og fungere utenfor paradiset, i denne perverterte og totalitære forbryterverdenen jeg har befunnet meg i over fire år.

Kanskje spørsmålet er hvor pervertert jeg har blitt? Jeg har lært meg en falsk rolle, jeg har lært meg ikke å stole på folk, å være skeptisk. Samtidig er jeg jo også ganske ofte sannferdig. Jeg er ikke veldig falsk, bare litt. Hvis jeg føler at det stikker noe kjipt under, hvis det er en krenkelse eller noe som bør sies, selv om det er ubehagelig, så tier jeg ikke og er heller ikke falsk. Så i en forstand er jeg sannferdig, men kanskje ikke i en absolutt forstand. Kanskje handler det heller om en form for hvite løgner i hverdagen, slik at en normal hverdag skal fungere.

Det kan være mer riktig å si at jeg har blitt avklart i forhold til meg selv. Jeg trenger ikke lenger å demonstrere autonomi eller autenticitet hele tiden, slik jeg før gjorde - eksempelvis da jeg var i militæret. Da var det som om jeg lettere ble vippet av pinnen og var betydelig mer usikker, og derfor trengte jeg hele tiden å bevise for meg selv at jeg var selvstendig og tok mine egne valg. Nå er jeg jo ikke mer i tvil om det og trenger heller ikke bevise min autonomi og autenticitet for andre mer. Men noen ganger må jeg si ifra, og da sier jeg jo også ifra.

Jeg lurer på om et viktig poeng i forhold til det å demonstrere autonomi, er det å vise både utad og for seg selv at man er i stand til å ta egne valg og ikke bare la seg styre. Jeg trengte å markere det hele tiden i militæret. Kanskje jeg til og med trengte å markere det i starten i fengsel. Men nå trenger jeg ikke markere det mer.

Jeg tenker bare at idiotvakten er gal eller ond eller hva som helst, og så gjør jeg det han sier, sier ikke et ord imot ham, men ler av ham inni meg (eller verre). Da føles det helt fint.

Jeg tror ens autonomi må anerkjennes for nær sagt å fungere eller i det hele tatt bli noe. Man må markere sin egen frie vilje, sin autonomi, *overfor* andre mennesker og bli anerkjent av dem i sin egen autonomi, før man selv begynner å *føle seg autonom*. Kan det med andre ord være slik at andres *anerkjennelse som autonom* er en nødvendig betingelse for å utvikle reell autonomi (og sikkert også autentisitet)? Det kan synes sånn. Samtidig kan man tenke seg at motstandshandlinger i et repressivt system som fengselssystemet eller militæret faktisk kan få funksjon som en type anerkjennelse av autonomi. Jeg tror det gjorde det for meg, kanskje nettopp fordi disse handlingene ble sett og gjort et nummer ut av, ble til noe som reelt markerte en motstand, som hadde en viktig innvirkning (det er som om det er lettere å ha en viktig innvirkning i verden når man nettopp er under et repressivt system, for da er det så åpenbart hva man skal gjøre for å gjøre noe riktig og viktig).

Tiden i fengsel har gitt meg mye livserfaring i forhold til svindel, lureri, løgn og annen faenskap. Jeg har fått øynene opp for hvor utspekulerte, kyniske og onde noen kan være. Denne kunnskapen har gjort noe med meg. Den har satt seg som en mulighet i meg, som et handlingsrepertoar. Jeg ser lettere situasjonene jeg kan utnytte og mulighetene for at jeg kommer særlig godt ut av det. Men stort sett griper jeg ikke slike muligheter. Det jeg likevel tar meg i er at jeg begynner å tenke strategisk og manipulativt i forhold til de som muligens er mine fiender.

Er det i så fall et tegn på perversjon, eller er det et sunt tegn på at jeg har funnet mer konstruktive måter å forholde meg til mine fiender på (enn eksempelvis direkte åpen fysisk kamp)? At jeg kort sagt har blitt klokere? Jeg merker i alle fall at jeg har blitt betydelig mer selvsikker og trygg på meg selv og at det er som om et slør har lettet for meg i forhold til å se an folk. Jeg er ikke naiv og lett å lure mer. Jeg var vel i den forstand nesten i en paradisisk uskyldstilstand før. Samtidig tror jeg ikke at jeg er paranoid, eller for skeptisk, eller desillusjonert (alt dette er jo åpenbare farer ved å sitte i fengsel og mange blir det ene eller det andre). Jeg har bevart håpet i meg. Bevart troen på det gode, selv om jeg ikke er så overbevist om at jeg selv er helt god mer.

Jeg tenker annerledes om det å være god nå. At jeg ikke er helt god, men at heller ingen er helt gode når det kommer til stykket. Før var jeg i en naiv godhetspsykose, som nesten ligner på en paradisisk tilstand. Slik er det for mange. Det er derfor

ondskap opprører og skaper så stort behov for benektelse, projisering og å få det onde bort, slik at ingenting av det onde kleber på en selv.

Er denne godhetspsykosens blikk eller denne paradisiske uskyldstilstanden som de fleste vanlige mennesker betrakter verden fra, (inkludert den tidligere utgaven av meg) en form for forblindelse? Kanskje kunne man se dette fra en annen side, innenfrasiden. At dette er selve begrunnelsen, innenfra, til at man skaper en mytologi som skiller hardt mellom *de gode* (altså oss, eller det store «vi») og *de onde* (de andre, de utenfor). At slik har blikket på verden mye med godhet og ondskap å gjøre. Slik har også mitt blikk forandret seg fra denne naive og farlige måten å se verden på.

Det radikale som har skjedd meg, er at det onde har åpenbart seg - ikke som det andre, men som del av meg selv. Som noe *jeg* kan gjøre, noe *jeg* er kapabel til, noe jeg derfor ikke kan bortforklare, projisere på noen andre, eller late som ikke er der. Kanskje kunne det ført til at jeg inntok antitesen, at siden jeg åpenbart ikke var god, likegodt kunne bli helt ond. Men det som har skjedd, er at jeg i min nyvunnede forståelse har syntetisert dikotomien og det absolutte skillet mellom god og ond, mellom tese og antitese. Men det føles ikke helt riktig å si det slik heller. Det føles heller som om språket mitt har kollapset, at blikket og synsmåten jeg før var fanget i, har kollapset, at sløret foran øynene mine er borte, og jeg kan se ting slik de egentlig er.

At det gode og det onde er moralske kvaliteter i oss alle, hvor det gode står for det vi bør strebe etter, mens det onde er som en kraft i oss som hele tiden kan overmanne oss, blinde oss og få oss til å gjøre de forferdeligste ting. Med en slik innsikt må det nesten følge en mer forsonlig holdning til alle som har gjort noe galt eller ondt. De er på villspor, og i den forstand er det synd på dem. Det er mennesker som er kommet bort fra seg selv, og som er i ferd med å tape av syne det menneskelige ved seg selv. Noen har også tapt det av syne. I denne forstand er det åpenbart at for å kunne ha et forsonlig syn på meg selv, må jeg også ha et forsonlig syn på andre som har gjort noe ondt.

Derfor er det heller ikke mer så viktig for meg å skille meg fra de som er onde, eller å finne finurlige kriterier for når noen er onde osv. som jeg før holdt på med. Snarere er det vesentlig å se at kristendommen kanskje har rett på dette nivået, på en veldig grunnleggende måte. At det nettopp er mulig frelse for alle. At selv den verste skurk kan omvende seg og bli et godt menneske. Men det må komme innenfra, det må villes og man må anstrenge seg veldig for å klare det.

Når dette er sagt, slår det meg at jeg her også forteller en historie om mitt blikk. Nemlig hvordan mitt blikk har forandret seg fra godhetspsykosen og det naive paradisiske blikk, hvor det gode og det onde er to helt adskilte verdener, til et blikk hvor det gode og det onde er noe i oss alle. Det er jo egentlig en ekstrem forskjell i synsmåte, samtidig som det er noe veldig befriende i denne nye måten å se det på.

I følgende dagbokutdrag går jeg enda tettere inn på det som hendte drapskvelden og det jeg tenkte om det på dette tidspunktet (Dagboken 26.05.14):

Jeg ble sittende og tenke på selve drapskvelden og på hvorfor jeg gjorde det jeg gjorde. At jeg egentlig ofret meg for eksen min. Kanskje jeg i en forstand var edel i denne grusomme handlingen. Som en martyr som tar på seg en judasrolle fordi han forstår at det er det ultimate offer; offeret hvor han heller ikke får oppreisning eller ære ut av det. I den forstand det absolutt uegennyttige offer.

Jeg opplevde det slik den natta at jeg ofret meg selv. Jeg tenkte at jeg ofret meg selv, og jeg fortsatte å tenke det da jeg slo ham flere ganger, og da jeg besluttet å ta bort liket fordi hun skrek så mye. Da tenkte jeg på nytt at dette kom til å gjøre det verre for meg, men at jeg måtte fortsette å ofre meg. Men, må man da si, hvorfor ofret jeg meg? Og hva var det jeg ønsket å oppnå? Jeg husker at jeg tenkte at jeg ofret meg på en slik måte at hun skulle få et godt liv, selv om det ikke inkluderte meg. Ja, jeg tenkte jo der og da at jeg virkelig ofret meg --og at hennes gode liv ikke skulle inkludere meg.

Men, jeg gjorde et judasoffer for henne, jeg ble en morder for å redde henne. Dermed skitnet jeg meg også til, dermed gjorde jeg en ond handling, for at hun skulle gå fri. Men hun har ikke gått helt fri, eller kanskje hun har det. Så hvordan skal jeg forstå dette? Var det en edel handling av meg? Hvis jeg tenker at det i seg selv var en edel handling, så er det ikke rimelig å si at handlingen får sin mening eller verdi av hvordan det etterpå gikk med henne. Da burde jo handling ha sin mening og verdi nettopp i seg selv. Men ettertanken viser at det hadde den ikke.

I handlingen ble jeg fremmedgjort. Det var som om ondskapen jeg hadde gjort, klebet til meg og fremmedgjorde meg slik at jeg nesten tapte meg selv i det. Jeg gikk inn i mørket i flere år og inn i en kamp, eller krig, med mine omgivelser. En krig som etter hvert også ble en krig med henne som jeg i utgangspunktet hadde ofret meg for. Hvis jeg i selve drapshandlingen gjorde dette av edle grunner, noe jeg tror var tilfellet, ble disse grunnene betydelig pervertert og skitnet til i tiden etterpå. Rettssaken og etterforskningen og tiden etter rettssaken frem til jeg flyttet til Oppli var jo egentlig en tid i helvete. Da var jeg i et helvete, hvor jeg ikke

fant meg selv, hvor jeg hadde tapt mitt moralske selv, og for å prøve å finne tilbake til meg selv gikk jeg heller i krig enn å lete i meg selv. Det var mye lettere å anklage noen enn å gå inn i meg selv.

Slik ble jeg en Judas for meg selv. Jeg sviktet meg selv, ble til noe annet, ble til noe pervertert, til en person som ikke var den jeg hadde vært, til en fremmedgjort person. En person som lignet på de andre fangene i fremmedgjøring. Hvis man godtar denne tolkningen kunne man si at historien min i fengsel handler om å finne tilbake til meg selv. Til mitt moralske selv. Men hvis jeg i situasjonen egentlig forstod at det offer jeg gjorde også var det totale offer i forhold til henne, at jeg altså ikke ventet noe tilbake, at jeg ofret meg selv og ikke ville få verken oppreisning eller ære for det, hvorfor gjorde jeg det? Var det av en form for altruistisk godhet, at jeg forstod at hun og barna aldri ville få det bra slik de da hadde det med å bli jaget og terrorisert av ham, og så ofret jeg meg totalt for å gi dem en sjanse? Jeg tror faktisk det. Samtidig tror jeg også det var en desperasjon der, at denne situasjonen var nær sagt umulig å løse på noen god måte.

Men hva gir det meg å holde fast i denne forklaringen? Hvordan skal jeg forstå meg selv etter dette, hvordan skal jeg leve videre med meg selv? En ting man kanskje kunne si var at jeg til det ytterste demonstrerte at jeg ikke var egoistisk, men snarere at jeg handler altruistisk. Men han jeg tok livet av var da utelukket fra den menneskehet som fortjente min godhet. Et viktig utslag av ondskapens fremmedgjøring er at man aldri ser feil hos seg selv, men alltid projiserer det ut til andre og dermed kommer i stadige konflikter og kriger med andre. Slik er det jo med nesten alle som sitter i fengsel, de er ekstremt selvrettferdige, til det paradiske. Slik har det også vært med meg. Jeg har vært selvrettferdig til det paradiske. Men det trenger jeg ikke mer.

Hvis hypotesen er at en slik grovt ond handling som jeg gjorde, i seg selv fremmedgjør en moralsk, så er det et spørsmål hvordan fengsel, rettsprosess og settingen rundt virker inn på denne fremmedgjøring? Jeg er jo ganske sikker på at Skråmark fengsel og rettsprosessen bare i større grad fremmedgjorde meg, og nærmest var med å holde meg fast i en stadig mer selvrettferdig og krigersk rolle. Men noe skjedde da jeg kom til Oppli, og har vel fortsatt å skje, og blitt mye bedre siden jeg kom til den avdelingen. Det har nok hatt å gjøre med at jeg har opplevd å bli sett på en annen måte, og at jeg heller ikke har trengt å være krigersk for å forsvare meg.

Likevel kom den jo ikke til meg før i dag, denne erkjennelsen av ondskapen jeg gjorde, samt erkjennelsen av at jeg egentlig har prøve å finne tilbake til mitt

moralske selv alle disse årene i fengsel. Så kanskje man kunne si at jeg først i dag har kommet dit hvor jeg endelig ser hva slags historie alt dette faktisk er. Dermed, kanskje, hvordan jeg kan lære av dette. For jeg tror dette med ondskaps fremmedgjørende kraft er et generelt trekk for alle som gjør en eller flere onde handlinger. På et merkelig vis føler man at den andre, offeret, fortjener den skade man påfører vedkommende. Så blir det mye lettere å gjøre flere onde handlinger når man først har gjort én, fordi man er blitt fremmedgjort av denne handlingen, og dermed blir selvtillit og ikke lenger ser det gale man gjør. Det er lett å tenke at det ikke gjør en videre forskjell hvis man først har gjort en ond handling og så gjør en lignende handling igjen.

I mitt tilfelle handlet denne fremmedgjøring om å dekke over noen sider av meg selv hvor jeg ble veldig selvtillit, så selvtillit at jeg ble ute av stand til å se noen feil overhodet med meg selv. Slik har jeg jo også sett det hos mange. Ja, det er jo også et ekstremt vanlig trekk hos vaktene. De fremmedgjøres ikke bare av det umenneskelige de påfører andre, men ser sine handlinger legitimert av regelverket. Slik blir de enda mer selvtillite enn skurkene. Hva er det som skjer når man blir selvtillit? Kanskje man mister et metaperspektiv på seg selv, og ikke klarer å se fra et etisk perspektiv hvor man ser seg selv på like fot med alle andre mennesker. I det blir man uetisk, fordi man mister proporsjonene og evnen til å se at alle egentlig har lik verdi moralsk sett. I stedet lager man spesialregler for seg selv, at noe annet gjelder for en selv enn for andre. Slik blir én også en form for diktator eller tyrann i sitt eget liv. I stedet for at man forestiller seg at alle regler skal gjelde for alle, blir det heller slik at en føler seg hevet over alle regler selv, men skal ta andre når de bryter regler.

Dette kunne også sies med livsveismetaforen som Lindseth ofte bruker, at man etter å ha gjort en ond handling taper sin vei og dermed vandrer rundt «i mørket» som Bibelen sier. Mange av de innsatte har jo nær sagt aldri gått på det som egentlig er deres vei, men levd på utsiden av veien hele livet sitt, eller de har levd i ondskaps fremmedgjøring omtrent hele sitt liv.

Dette med judasoffer kan kanskje synes litt underlig. Jeg tror noe av det jeg mente her var at en martyr ofrer seg for det godes sak, mens Judas er forræderen fremfor alle som forråder det gode for penger. Jeg mente nok at jeg ofret meg selv for min daværende kjæreste med uegennyttige motiver, men i virkeligheten forrådte jeg meg selv og det gode av grunner som ikke tålte nærmere granskning. Jeg tok et liv og ville ikke vite av at jeg forrådte det gode jeg egentlig stod for. I den forstand gikk jeg inn i en judasrolle og foretok et judasoffer for min daværende kjæreste.

Retreat og tilgivelsesritualet (2014)

I juli 2014 ble jeg med på et tre ukers «klosteropphold» med ignatiansk retreat som ble holdt i Oppli fengsel. Det var gjennom presten jeg hadde fått høre om det, og jeg ble interessert og meldte meg på. Jeg var så heldig å bli en av de åtte utvalgte. Vi hadde blitt fortalt at det skulle være stillhet hele tiden, at man ikke skulle snakke og at det skulle være en del øvelser. Øvelsene var inspirert av jesuittmunken Ignatius og hans ide om kristen retreat. Men vi ble fortalt at det først og fremst handlet om selvinnsikt og en prosess med seg selv, og at det passet for alle religioner og for ikke-religiøse.

Kanskje vi kan si at retreat i fengsel er å ta fengsel som kloster på alvor igjen, og innføre nettopp klosterets regime i fengselet. Interessant nok viser det seg at retreat i fengsel fungerer ganske godt også i forhold til de tyngste «kriminelle» fanger¹⁴. Kanskje man på den måten kan si at hvis man hadde tatt fengsel som kloster mer på alvor, og brukt det som et kloster, kunne det reelt sett ha blitt et betydelig bedre resultat av fengslingen?

Hovedgrunnen til at jeg meldte meg på var for å kunne være et rolig og behagelig sted i tre uker. For også den ganske ok avdelingen jeg bodde på, hadde blitt slitsom. I tillegg var det en ekstremt fin sommer dette året, og på avdelingen hadde vi stort sett bare en time lufting om dagen. På retreaten var vi lovet at vi kunne lufte omtrent så mye som vi ville. Det hørtes helt fabelaktig ut, særlig når det var sydensommer. Jeg hadde også fått lov å ta med ganske mange egne bøker, så jeg gledet meg til en rolig tid hvor jeg fikk luftet mange timer hver dag og ligget i sola og lest bøker.

De første dagene ble jeg overrasket. Det var mange kristne ritualer og øvelser. I starten kjentes det litt voldsomt, også fordi jeg hadde en kristen oppvekst, som jeg hadde tatt avstand fra. Jeg gjenkjente øvelser og poenger som for andre kunne virke ganske nøytrale, som kristne. Den første uka skulle handle om godhet og kjærlighet. Deretter skulle vi inn i synd og ondskap, særlig vår egen. For meg var det først da vi kom til denne delen, at jeg følte det ble virkelig interessant. Her er det jeg skrev i dagboken syvende dagen av retreaten (Dagboken 09.07.14):

Etter lunsjen gikk Margrete gjennom dagens øvelse, som var å bekjenne våre synder. Her var poenget å bekjenne dem og bli ferdig med dem, og i morgen skal vi legge dem i konvolutter og brenne dem. Jeg ser for meg at det faktisk kan bli en veldig fin seremoni for meg. For det jeg har slitt mye med i disse årene, har ikke vært å bekjenne mine synder og ondskap, men snarere at jeg aldri helt har blitt ferdig med det jeg har gjort. Jeg vet jo ikke om dette virkelig vil få meg til å føle at det er bak meg, og at jeg er ferdig med det, men det er i alle fall verdt forsøket.

Nå til refleksjoner om mine synder. Kato ba oss om ikke å gå inn i alt mulig, men heller bare det som virkelig gnager oss. Det er først og fremst drapet.

¹⁴ Se eksempelvis L. G. Engedal (2015), K. A. Nyhus (2015), M. Skartveit (2018), eller medieoppslagene til C.F. Huuse (2016) og C. N. Bjørke (2018).

Det som slår meg er at det som virkelig er vanskelig, er at jeg *ville* drepe ham i den situasjonen. Det var jo ikke bare vanvare eller uheldige omstendigheter, men det var vel så mye min vilje og min beslutning etter å ha kommet ned på kjøkkenet, sett min daværende kjæreste tapet fast, og så hans glis i det han kom mot meg. Kanskje var det faktisk gliset hans som til syvende og sist fikk meg til å ville det. Det hadde sikkert også gjort noe at min daværende kjæreste hadde snakket om ham i såpass lang tid og alt det fæle han hadde gjort mot henne, og at han kom og plaget oss igjen og igjen og aldri sluttet.

Likevel kan jeg ikke klandre noen andre enn meg selv for den endelige beslutningen. Det var min beslutning. Min avgjørelse og vilje. Riktignok ut fra desperasjon og fordi jeg ikke kunne se noen annen utvei. Men likevel, og det som plager meg, det var en bevisst beslutning om å drepe ham. Jeg ville ham død. Hvis jeg ikke bare skal komme med masse rasjonaliseringer: Hvordan kunne jeg egentlig ville det? Var det mordet som handlet om å ofre meg selv for henne for at hun endelig skulle få fri? I så fall hadde det jo noe edelt ved seg, selv om man likevel må si det er moralsk forkastelig.

Men jeg var egentlig klar til å ta min straff hele tiden, og alt annet handlet egentlig om at jeg ønsket å hjelpe henne. Ja, på ett vis var jo alt dette et enormt altruistisk judasoffer for henne. Jeg ofret egentlig også kjærligheten vi hadde, for at hun skulle få mulighet til et godt liv. Kanskje det egentlig uansett er viktig for meg å holde fast i den beslutningen jeg tok der og da? At han måtte dø og at jeg måtte ofre meg selv?

Men hva var så denne beslutning? På et moralsk nivå var den jo overmodig, hybrid. For hvem er jeg til å dømme andre, hvem er jeg til å styre over liv og død? Jeg opphevet meg jo til dommer over liv og død, og tok spaden (eller øksen) i egen hånd, så å si. Det var en arroganse i dette valget, og i selve ideen om at jeg kunne gjøre meg til en slik dommer over liv og død. For det hadde vel ikke trent å være en situasjon hvor jeg tok hans liv. Jeg kunne ha avverget situasjonen ved å slå ham i svime, og det var jo faktisk også en refleksjon som gikk lynraskt gjennom hodet mitt der og da.

Men jeg ville drepe ham, og egentlig var det nok slik at jeg heller benyttet situasjonen, siden det var en voldtektssituasjon, til å ta livet av ham. Som om det på et vis måtte til for å lure min egen samvittighet. Som om en side av meg selv ville ham død, og en annen fordømte det som helt umoralsk, og så ble det en situasjon hvor jeg kunne stilne samvittighetens stemme fordi det også var en

angrepssituasjon jeg måtte avverge. Så benyttet jeg sjansen. Brukte angrepet som dekke for et mord. I den forstand var kanskje dommen tross alt rett.

Slik var dette kanskje en form for rovmord. Her er vi vel ved kjernen av min synd. At jeg først ville drepe ham, og så gjorde det. Hva jeg gjorde etterpå, har jeg aldri vært så veldig plaget av. Da var han likevel død, og det handlet vel om en forlengelse av det offer jeg allerede hadde gjort. Om jeg skulle bli tatt og dømt, spilte på et vis ingen rolle. Jeg fortjente jo det. Det var prisen for mitt offer, prisen for å heve meg opp og spille Gud for et øyeblikk. Jeg visste det. Men det at jeg kjempet, handlet jo om å hjelpe, eller det jeg innbilte meg var å hjelpe, min daværende kjæreste.

Kanskje skulle jeg likevel i denne prosessen sagt alt som det var, at jeg ville drepe ham fordi han trodde han kunne eie henne og gjøre hva han ville mot henne og det kunne jeg ikke godta. Så at jeg benyttet sjansen, i fortvilelse, og forvisset om at hans overgrep ville gjentas igjen og igjen og at hun aldri ville bli fri fra ham. Jeg gav på et vis min sjel, eller min moralske rettskaffenhet for å redde henne, for, tenkte jeg meg, bare slik kunne hun bli fri. Om nå det var rett eller ikke vet jeg jo fortsatt ikke.

Denne dagen skulle vi skrive ned alle våre synder på et ark som skulle henges opp på et kors for neste dag å brennes. Jeg skrev flere ark og puttet dem i en konvolutt og hang det på korset. Neste dag skulle vi ha tilgivelsesritualet (Dagboken 10.07.14):

Øvelse, formiddag. Å stole på tilgivelse og renselse

Øvelsen handler om å tro, kjenne og vite at man er tilgitt og at det gamle ikke lenger skal ha noen makt over meg.

Før jeg går videre: Dette punktet har jeg jo til nå ikke kommet til av meg selv. Snarere har jeg blitt værende i bekjennelsen av mine synder. Fokuset her synes altså å være annerledes og kanskje veldig konstruktivt for meg. Poenget er først å bekjenne alle mine synder så ærlig som mulig, men så ikke bli værende i det, men heller få tilgivelse og renselse og dermed også bli fri fra mine synder. Det høres jo forlokkende ut, så i dag skal jeg prøve å stole på, eller ha tillit til opplegget og gi meg hen til seremonien vi skal ha etterpå.

Les Joh. 8, 1-11 og Jesaja 1.18

Hm. Leste den første historien her om kvinnen som var grepet i ekteskapsbrudd, men hvor Jesus sa at den som er uten synd, kan kaste den første stein, hvor alle gikk og hvor han så sa til kvinnen: «Heller ikke jeg fordømmer deg, gå bort og synd

ikke mer». Jeg merket at dette grep meg, og tenkte jeg var som kvinnen. Det som grep meg var nåden, eller det at hun ble spart, samtidig som hun ble bedt om ikke å synde mer. Kunne det også være slik for meg? Kunne også jeg bli spart, jeg også få tilgivelse?

På ett vis har jeg faktisk aldri turt å tenke den tanken før nå, det er som om jeg ikke har fortjent det, som om jeg heller har fortjent å sitte sperret inne så lenge som helst og plage meg selv med dårlig samvittighet, selvransakelse og nærmest grave meg ned i stadig flere detaljer om min egen grusomhet, etter det jeg har gjort. Men samtidig som jeg også hele tiden har prøvd å holde fast i noe godt, for ikke å havne på den onde siden. Men jeg har på et vis ikke følt jeg har fortjent at den ondskap jeg har gjort, skal slippe fra meg.

Men nå er det som om det ikke handler om det er fortjent eller ikke, for det er ikke fortjent at det skal slippe. Men så er det som om det nå likevel tilbys å slippe. Som om det virkelig er en nåde her som kan ta min skyld fra meg, fra mine skuldre. Jeg føler meg på gråten, som om gråten sitter i halsen på meg og egentlig bare vil opp. Jeg er redd jeg begynner å gråte under seremonien hvor vi skal brenne konvoluttene våre med synder etterpå.

Noe annet som slår meg i fortellingen om hvorvidt kvinnen som ble grepet i ekteskapsbrudd, og som jeg direkte overførte til meg, var situasjonen hvor alle fariseerne ville drepe henne med å steine henne i hjel, og så vendingen til Jesus at «den som er uten synd kan kaste den første steinen», hvorpå alle går bort. Her er det jo en veldig dyp sannhet om mennesket, nemlig at ingen mennesker er uten synd. Alle har synd og alle er syndere. Kanskje er det nettopp dette jeg skulle erfare i disse årene, at jeg også har synd og er en synder. At jeg ikke står over noen, eller er bedre enn noen. Snarere att jeg syndsmessig er verre enn de aller fleste. Det er ikke mange som har gjort en så stor synd, en så stor ondskap som meg. Men måtte faktisk dette til for at jeg skulle innse at jeg er en synder? For jeg hadde jo en tendens til å være en skinnhellig fariseer.

Gjør meg selv klar til å ta imot Guds tilgivelse.

Konvoluttene med syndsbejennelsen skal spikres på korset. Deretter skal vi ut i luftegården og brenne dem. Hver og en mottar absolusjon, Guds tilgivelse, ved håndspåleggelse.

Kanskje jeg først nå begynner å innse hva ydmykhet er og bør være, og hvorfor jeg bør være ydmyk. Det er som om jeg bare må innse at jeg er miserabel, en av de verste syndere, og at det er greit å innse det. Ja det er nesten noe frigjørende bare

i å innse det, og dermed slippe å forsøke hele tiden å holde en glatt og hellig facade, som om jeg liksom «egentlig» skulle være perfekt. Men jeg tror jeg har vært redd for å slippe dette falske bildet av meg selv, fordi det har følt som alt da ville rase. Som om det da ikke blir noe igjen av meg, eller som om alt godt i meg da forsvinner.

Men slik føles det ikke nå. Nå føles det som om jeg faktisk kan si alt godt og ondt jeg har gjort, uten at det betyr at jeg da kun må være et ondt menneske, eller at det betyr at jeg derfor må forvises til et evig helvete. Da jeg drepte ham, følte jeg jo juvet inn til det onde åpne seg, og at jeg kunne ha forsvunnet inn i det og blitt der. Men så har jeg hele tiden stått imot dette onde. Prøvd å holde det borte fra meg. Prøvd å holde fast i noe i meg selv som er godt. Men det jeg har holdt fast har vært et falskt og forvridt bilde av det gode, som jeg selv har skapt.

På en måte har jeg jo også forstått det. Men jeg har ikke visst hva annet jeg skulle gjøre. Nå går det også opp for meg at jeg har vært så alene i dette arbeidet, så fortapt alene har jeg vandret rundt i dødsskyggenes dal uten retning. Aldri har det slått meg at jeg kan spørre noen om hjelp. At jeg bare kunne rekke ut en hånd, være ydmyk og spørre: kan du hjelpe meg? Men endelig ser jeg det. Jeg kommer ingen vei alene. Jeg trenger hjelp til å bli fri fra min skyld. Den hjelpen tror jeg at jeg får i dag. Det føles slik. Det føles faktisk som dette er akkurat hva jeg trenger, merkelig nok. Det er nesten så jeg får lyst til å si at det nok har vært en mening med alt, tross alt.

.....

Klokka er kvart på ett. Jeg sitter ute i den nedre luftegården med plen på, på sittegruppa her, med ryggen mot buskaset og det lille fjellet og ansiktet mot sola og boenheten. Vi har akkurat spist et nydelig måltid, først litt vanlig lunsj, og så vafler med is, jordbær, rømme og brunost. En skikkelig fest. Grunnen til festen er at vi først hadde en seremoni hvor vi spikret konvoluttene med våre synder på et kors, og Kato prest leste noen vers fra bibelen og vi ba en felles bønn, så tok vi alle med oss vår konvolutt (rev den ned fra korset) og stilte oss i ring rundt en sinkbøtte ute i luftegården. Der gav presten oss tilgivelse på vegne av Gud, for våre synder.

Vi kastet konvoluttene med bekjennelsene våre ned i sinkbøtta, og da alle konvoluttene lå der tok vakten tennveske på og fyrte dem opp. Slik stod vi i ring rundt våre synder og holdt hverandre i hendene og så dem gå opp i røyk for langsomt å forandres til noen få gram aske. Det var godt og frigjørende å se. Jeg følte jeg faktisk langsomt og samtidig som de brant opp ble kvitt mine synder. Som

om de rent faktisk først lå i konvolutten, ble hengt opp på korset til spott og spe, for så endelig å bli brent opp og til aske.

Jeg merket da jeg begynte å formulere mine gryende bønner, at jeg også kjente sterk trang til å gråte. Jeg hadde egentlig lyst til bare å sette i gang med å gråte, men det kunne jeg jo nesten ikke med alle rundt meg, så jeg holdt det i meg. Jeg klarte å hindre at det rant noen tårer, men i stedet begynte det å renne ned til nesa og jeg ble stående der og snufse.

Etter at syndene våre var brent opp, klappet vi, og det virket som alle var mye lettere. Jeg følte meg i alle fall slik, og av gleden i de andres ansikt så det også slik ut. Jeg kjente det var et veldig godt rituale som føltes helt riktig og nødvendig for meg. Ja, egentlig var dette kanskje uten at jeg har forstått det før nå, akkurat det jeg trengte.

På kvelden skrev jeg litt videre (Dagboken 10.07.14):

Det er egentlig kveld, klokken er nesten ni og jeg har vært innelåst på cella ca en time. Men jeg har ikke fått gjort ettermiddagsøvelsen enda, så jeg gjør den nå.

Jeg spiste nettopp en vaffel med brunostbit og jordbær, som jeg la til side etter lunsjen vi fikk i dag. Så hadde noen satt inn litt twist til oss, så jeg har spist et par tre twistbiter også. Spiser nok de siste to også snart. I dag er ingen dag for faste eller slanking, sa Kato prest under den overdådige lunsjen vi fikk tidligere i dag. Jeg tror vi alle har tatt ham på ordet. Jeg også. Det føles som dagen i dag skal feires. Det er også et vendepunkt for meg (som Kato prest sa i samtalen med ham hvor jeg fortalte en del om hva jeg har følt og opplevd i dag).

På en måte er det nesten bare som om jeg skal trekke konsekvensene av noe jeg egentlig lenge har visst. Men på en annen måte har det vært helt radikalt. Særlig i forhold til erfaringen av å få tilgivelse for alle mine synder, og nå kunne legge dem bak meg. Jeg føler virkelig at jeg fikk tilgivelse, men Kato sa at det også var lurt å objektivere hendelsen, og altså tenke på den som noe ytre og konkret, et ritual som flere var involvert i, og ikke bare som en indre åndelig erfaring. For følelsene våre har en tendens til å forandre seg. Mulig det. Men akkurat nå føler jeg meg i alle fall tilgitt. Det er som om hjertet mitt føles åpent igjen.

Et par dager etter gjør jeg meg følgende lille anmerkning om dette ritualet (Dagboken 12.07.14):

Presten Kato hadde et morsomt poeng under den lille talen i messen i går. Han minnet oss på da vi dagen før brant våre synder i sinkbøtta utenfor og sa han hadde blitt slått av hvor svart røyken var. Normalt er det jo ganske grå røyk av

papir, men denne røyken var nesten svart. Kanskje fortalte det oss noe, sa han. Så hadde han også lagt merke til at en ravn skrek under hele seremonien. Han tenkte på Odins ravner Hugin og Munin, som betyr minne og tanke.

Han mente det var Hugin som skrek, som var minnet, og skrek fordi han ikke ville at vi skulle slette minnet om våre synder. For hans oppgave hos Odin var å huske alt som har skjedd og bringe det inn til Odin, så Odin kan dømme oss. Dermed ødela vi hans prosjekt i år og han skrek i fortvilelse. Det var et fint bilde, synes jeg.

Kapittel 6. Hva handler historien om?

Mye av denne avhandlingen er et forsøk på å komme til rette med og forstå den enorme diskrepanserfaringen, altså erfaringen av at mine forestillinger brøt med det jeg erfarte, som en krise som gjør det nødvendig å forstå det krisen handler om, på nytt ¹⁵, det var å bli satt i fengsel på en lang dom etter å ha begått et drap. Temaene nedenfor kan slik sees som et forsøk på å rydde opp og skape orden i det kaos jeg lenge følte. Fordi erfaringen av å bli fengslet var noe helt annet enn hva jeg (om enn naivt) trodde det skulle være, hadde jeg et stort behov for å undersøke det nærmere. I stor grad var nok også dette prosjektet om å undersøke og forstå, både en måte å overleve på og en motstandshandling. For når man erfarer en slik massiv negativ påvirkning som fengselet er, er det lett å gi opp og bare tilpasse seg, bli konform. Ja svært mange fanger går jo enda lenger og internaliserer det språk som fengselssystemet anvender på fangene.

Da jeg gikk gjennom fortellingene fra årene i fengsel, ble det veldig tydelig at jeg forandret meg mye etter en stund i fengsel. Jeg ble svært påvirket av de andre fangene og fangekulturen, samtidig som fengselssystemets makttrykk gjorde mye med meg. Heldigvis skrev jeg hele tiden dagbok, slik at jeg i ettertid kunne se både hvordan jeg forandret meg og hva som forårsaket hvert skritt i disse forandringer. Med dagboken til hjelp har jeg også kunnet gå tilbake og spore opp den jeg var og hvor jeg begynte å utvikle meg i en negativ retning. Slik har jeg kunnet ta et ordentlig oppgjør med de dårlige holdninger jeg begynte å utvikle i årene på lukket fengsel. Jeg håper at avhandlingens systematiske bearbeidelse av de forskjellige temaer og sider av den livsverden jeg levde i, skal bli et botemiddel mot de negative holdninger jeg tenderte til å utvikle.

Mange temaer

Dette kapittelet er avhandlingens kritiske refleksjon. Jeg ønsker å vise hvilke temaer fra fortellingsdelen jeg går videre med i den teoretiske drøftelsen eller metodedelen, og jeg vil si noe om hvorfor jeg gjør det. Spørsmålet for kapittelet er hva erfaringen eller fengselshistorien min handler om? Hva står på spill, hva dreier dette seg om? Dette er spørsmål jeg har lurt mye på, og det er et spørsmål jeg har gitt mange svar. En grunn til det er at det har gått såpass lang tid, og store forandringer har funnet sted i meg selv. Men også fordi jeg lenge ventet med å lese inn for sterke føringer i erfaringen. Jeg ville snarere la erfaringen tale for seg selv slik at jeg nesten organisk skulle få større forståelse av hva den handlet om. Derfor virket det lenge som erfaringen handlet om et utall av forskjellige temaer, uten at jeg helt klarte å fokusere noen av dem tydelig. Riktignok handlet de daglige filosofisk praksis-samtaler, som jeg skrev om i dagboken, om enkelttemaer. Men sett i en helhet var det mange forskjellige temaer og temaene skiftet ganske mye etter hvert som tiden gikk. Slik ble også tiden en faktor, fordi jeg forholder meg til et såpass langt tidsspenn som seks år, og fordi det underveis i de årene har blitt et ganske markant skifte i hva jeg har opplevd som viktige temaer.

¹⁵ Jfr. Metoderefleksjon, kapittel 20.

Da jeg først prøvde å si noe mer samlende om hva denne historien handler om, ble altså ett svar at dette ikke er én historie, men mange forskjellige historier. Det er en historie om drap og fengsling, en historie om fengsel, straff og meningen med straff, eller en historie om kjærlighet, ondskap og forsoning. Videre er det en historie om undertrykkelse og overlevelse, eller en historie om fremmedgjøring og søking etter mening, eller kanskje en historie om tilpasning. Det er også en historie om hvordan livet kan bli, hvordan livet kan gripe oss og bli noe helt annet enn vi trodde det skulle bli. Så er det en historie om det gode og det onde. Ondskap forstått som eksempelvis krenkelse, ufrihet, tvang, fremmedgjøring, undertrykkelse, drap, løgn, bedrag, manipulasjon og pervertering. Godhet forstått som kjærlighet, frihet, forsoning, tilgivelse, verdighet, selvrespekt, skapelse, autonomi og autenticitet. Alle disse temaene, og flere til har vært viktige.

Tidslighet og forståelse

Etter som årene gikk, ble det stadig viktigere å gjøre rede for tidsligheten. Det handler om hvordan tiden har virket, at årene har gått, og at jeg utviklet meg i denne tiden. For å få med tidsligheten når jeg skal si noe om temaene, ser jeg at mye av min utvikling kan sees innenfor prosjektet å forstå. Jeg har brukt mye tid i disse årene på å forstå: Forstå meg selv, miljøet og menneskene rundt meg og systemet jeg var fanget i. På den måten ble det tydelig at hvis det var noe som gikk igjen, var det mitt gjentagende forsøk på å forstå. Forstå hva et fengsel er, forstå vaktene, forstå mine medfanger, og forstå meg selv. Behovet for å forstå har ofte hatt en pragmatisk begrunnelse. Jeg hadde behov for å forstå hva slags system fengselet er for å kunne agere adekvat der. Særlig handlet det om behovet for å forstå vaktene og deres oppførsel, som fortellingsdelen også handler en del om. Så har jeg hatt et stort behov for å forstå kulturen blant de andre innsatte, for å kunne oppføre meg på en slik måte at jeg ikke utsettes for fare, eller havner i problemer. At fengselstilværelsen kan være både farlig og problematisk var ganske åpenbart, med tidvis nesten daglige slåsskamper, trusler og svært krenkende og ubehagelig behandling fra vaktene. Som fortellingsdelen også viser, var det situasjoner preget av smerte, lidelse og farer.

Min forståelse, både av systemet og miljøet rundt meg og meg selv, har utviklet seg i forskjellige etapper eller faser. Først handlet det om å forstå nok av kodene eller spillereglene fra fengselet og fangekulturen til at jeg kunne opptre adekvat der. Men da jeg forstod nok til å agere som andre i samme situasjon, stoppet likevel ikke behovet for å forstå. Snarere var det stadig økende. Jeg ønsket å forstå hvorfor de forskjellige menneskene i systemet opptrådte som de gjorde, og hvem de forskjellige menneskene, både innsatte og ansatte, virkelig var. Jeg hadde også lenge et sterkt eksistensielt press i meg selv som handlet om å forholde meg til meg selv, og prøve å forstå meg selv på nytt. Hvem hadde jeg blitt etter jeg hadde tatt et liv? Hva betydde det eksistensielt og moralsk at jeg hadde drept et menneske?

Slik skal jeg forstå fortellingsdelen som en fortelling langs tre akser. Den ene akse handler om mitt forhold til meg selv, etter drapet. Det skal jeg i et senere kapittel snakke om som den «indre soningen», og med det mene alt som angår anger og skyld og de eksistensielle problemene med å forstå seg selv på nytt etter en slik gruffull handling. Den andre akse handler om mitt forhold til fengselssystemet (vakter, ledere osv.). Den tredje akse handler om mitt forhold til de andre

innsatte. Mitt forhold til fengselssystemet og de andre fangene skal jeg kalle den «ytre soningen». Det vil jeg behandle som et eget område videre i avhandlingen, som vil utgjøre den mest omfattende delen. Her vil det være særlig ett strukturerende grunnspørsmål, nemlig: Hva er fengsel? Å undersøke dette spørsmålet handler om å forstå hvordan fengsel er ment, for slik å få en tolkningsramme for min erfaring av fengsel. Jeg vil til slutt forsøke å forstå fengsel fra et fangeperspektiv som en totalitet av disse tre akser (altså forholdet til seg selv, sett i lys av det gale man har gjort, forholdet til fengselssystemet og forholdet til de andre fangene).

Flere forståelsesfaser

Når jeg ser tilbake på disse årene i fengsel, blir det tydelig for meg at jeg har gått igjennom flere forståelsesfaser i forhold til disse tre områdene. Jeg har gått igjennom flere faser i min egen utvikling, og flere faser i forståelsen av fengselssystemet og de andre fangene. En viktig grunn til at jeg legger vekt på disse forskjellige fasene, er at jeg har forandret syn eller oppfatning om både meg selv og fengselssystemet i hver av fasene. Fasene gjør rede for disse forandringene. Fasene representerer også ganske vanlige oppfatninger om fengsel og de innsatte i fengsel, så i den forstand er det en fruktbar inngang til de gjeldende tanker, ideer og teorier på området. Vi skal først se litt på de ulike forståelsesfasene jeg gikk gjennom i forhold til fengselssystemet og de andre fangene, det jeg har kalt den ytre soningen.

Fase 1. Den offisielle fortellingen

I begynnelsen da jeg ble satt i fengsel, trodde jeg på den offisielle fortellingen om fengsel. At det var en omsorgsinstitusjon, med verdens beste kriminalomsorg, bygget for å rehabilitere og hjelpe fangene. Jeg trodde at fengsel handlet om å skape gode mennesker og lovlydige borgere av de som hadde glidd ut. Men det tok ikke alt for lang tid før denne forståelsen begynte å slå sprekker. Vaktens totale mangel på respekt for oss fanger, hvordan de behandlet oss alle kun som «kriminelle» og ikke på noen måte som enkeltindivider, den fullstendige mistenkeliggjøring og alle krenkelsene og urimelighetene man ble utsatt for hver eneste dag, gjorde det veldig vanskelig å opprettholde et slikt syn på fengselet.

En god stund prøvde jeg likevel. Jeg finleste det jeg kom over av styringsdokumenter og stortingsmeldinger og alt jeg kunne få tak i av regler og retningslinjer og lovgivning. Det var generelt vanskelig å få tak i slikt å lese den første tiden, men i begynnelsen hadde jeg i alle fall «Fangehåndboka» som Jussbuss hadde laget, som var en samling av utdrag fra både lover og stortingsmeldinger og retningslinjer. Samfunnsoppdraget til kriminalomsorgen handlet, så vidt jeg da kunne forstå, om to ting. Det ene var å passe på sikkerheten, slik at fanger ikke gjorde seg skyldig i ny kriminalitet under soning og skapte uorden i fengslene. Det andre var å sørge for fangenes rehabilitering, slik at man eksempelvis skulle komme bort fra det skrånplanet man var på. I denne første fasen lurte jeg også på om det var et moralsk eller rehabiliteringsmessig rasjonale for all den krenkende og ydmykende oppførsel fra vakter og fengsel. Var det slik at dette likevel var del av en større plan, som kunne forklare og rettferdiggjøre det? Var det nødvendig på en eller annen måte? Eller lovpålagt på en eller annen måte?

Fase 2. Fengsel som lidelse

Men det syntes vanskeligere og vanskeligere å bortforklare vaktens ydmykninger med nødvendighet eller et høyere mål. I tillegg begynte jeg for alvor å lese den kritiske forskningen på fengsel i Norge, særlig J. Galtung, N. Christie, T. Mathisen, E. Schaanning og Y. Hammerlin. Disse forskere forstod fengsel først og fremst som smerte og pine, eller lidelse (særlig Y. Hammerlin bruker betegnelsen lidelse, men det forekommer meg å være en mer generell betegnelse så jeg skal i det kommende bruke den som fellesbetegnelse). Med dette som bakgrunn, begynte jeg å forstå fengsel som påføring av lidelse, og tenkte at man burde forstå fengsel innenfor et lidelsesparadigme snarere enn et rehabiliteringsparadigme.

Disse forskerne var opptatt av å få frem at fengsel ikke er som å bo på hotell, men snarere smerter og svir enormt. E. Schanning sammenlignet fengselsstraff med pisking og omtalte pisking som mer humant fordi det varte mye kortere og var tydeligere å forholde seg til (Schanning 2002 A). Y. Hammerlin har utarbeidet en omfattende liste han har kalt «Fangenes tapsliste», (Hammerlin 2008) som samlet sier mye om hva denne smerten og lidelsen består i. For min del gav det veldig gjenklang i egne erfaringer å lese disse forskerne. Jeg kjente meg igjen i språket og forståelsesmåtene, og merket at de fikk frem noe det offisielle Norge gjerne holder skjult.

Fase 3. Fengsel som tilpasset sitt klientell

Lidelsesparadigmet som måte å forstå fengsel på, beholdt jeg lenge. Helt til jeg hadde vært over et år på Oppli. Da hadde en annen type innsikt modnet i meg. Det dreide seg om forholdet til mine medfanger, og særlig de som kalte seg «kriminelle», som var flesteparten. Jeg hadde lenge tenkt på de andre fangene som enkeltindivider som meg selv. Men jeg hadde også merket at nesten ingen var som meg. De fleste var veldig annerledes, og de så på seg selv som kriminelle. I begynnelsen så jeg det mest som en kuriositet, men jo mer jeg ble kjent med de «kriminelle», jo mer forstod jeg at det var både en være- og tenkemåte, kanskje en egen ideolog eller kultur. Det var en radikalt annen måte å se seg selv i verden på.

Jeg forstod etter hvert at for en «kriminell» handler det mye om å lure, jukse, stjele og lyve. Mye av fokuset dreier seg om å undergrave den normale sosiale tillit som vi har i sosiale settinger, og misbruke denne til å skaffe seg fordeler på en eller annen måte. Jeg begynte derfor å forstå «de kriminelle» som en gruppe som definerte seg i nærmest radikal opposisjon til samfunnet og samfunnsmoralen. Jeg tenkte i denne tiden svært mye på hvordan jeg skulle forstå «de kriminelle», og utarbeidet flere teorier om det.

Jo mer kjent jeg ble med mange av mine medfanger, jo tydeligere stod det for meg at mange av dem var kyniske, strategiske og utpekulerte. Dette er også noe jeg har skrevet en del om i fortellingsdelen. Da jeg etter hvert begynte å ta det inn over meg, fikk det meg til å tenke annerledes om hvorfor fengselet var som det var. Jeg begynte å tenke at fengselet hadde blitt slik det var, alt for strengt, skar alle over en kam, urimelig og urettferdig, ser alle fanger som «kriminelle» osv., som en beskyttelse slik at man ikke lot seg lure og manipulere av de «kriminelle». Siden det var så vanskelig å vite hvem av fangene man virkelig kunne stole på, var det kanskje lurere å ha en generell

mistillit til alle fanger? Ja kanskje var det den mest pragmatiske, men også rasjonelle, måten å forholde seg til fangegruppa, qua «kriminelle», på? Var altså fengselet kort sagt såpass krenkende og urimelig, og med kollektive straffer osv., fordi det måtte håndtere en gruppe ekstremt vanskelige mennesker, nemlig «de kriminelle»?

En slik hypotese gav mye mening i forhold til min erfaring. Jeg utviklet en liten teori jeg kalte en dialektikk mellom «de kriminelle» og fengselet. Den handlet om hvordan det var en slags materiell dialektikk mellom «de kriminelle» og fengselet, hvor «de kriminelle» brøt regler og gjorde noe galt, og det igjen førte til stadig innstramning og en tøffere holdning fra fengselet. Jeg opplevde også at det var en anomali i forhold til de «kriminelle» medfangene mine og forskningslitteraturen som beskrev fengsel som lidelse. Jeg merket meg nemlig at «de kriminelle» ikke oppfattet eller omtalte fengselet som lidelse. Tvert imot var de ofte svært begeistret for å være sammen med likesinnede, i fengsel. Det virket svært ofte som de koste seg, og mange blomstret og hadde det fint. Jeg snakket også med mange av de «kriminelle» om hvorvidt de opplevde fengsel som lidelse, og det sa de at de ikke gjorde. Riktignok gjorde en del andre fanger det, men ikke de som så på seg selv som «kriminelle». For dem var fengsel en del av gamet, «er du med på leken, må du tåle steken». For å forklare noe av disse observasjoner, ble jeg opptatt av Honneths anerkjennelsesteori. Jeg tenkte meg at man som «kriminell» i fangesamfunnet fikk mye anerkjennelse av andre fanger og dermed ble livet der betydelig lettere ¹⁶.

Fase 4. Fengsel som undertrykkelse

Men det føltes fortsatt ikke som jeg hadde grepet hva fengselsinstitusjonen var. I forståelsen at fengselssystemet var slik det var fordi man hadde tilpasset seg sitt klientell, slapp på et vis fengselssystemet for lett. Samtidig som jeg la for mye «skyld» på de «kriminelle». Det syntes heller ikke helt rimelig. Det var jo så mye urimelighet i fengselssystemet, så mye som ikke bare kunne forsvares som respons på de kriminelles oppførsel, og dette gjort i et system som hadde nesten en total overmakt over fangene. I denne tiden var jeg også ganske opptatt av spørsmålet om det er enkeltindividene (vaktene etc.) som i utgangspunktet er slemme og dårlige mennesker, eller er det systemet som korrupperer og gjør dem dårlige/onde? Jeg helte mer og mer til at det først og fremst var systemet som var korrupperende

Da jeg gikk dypere inn i maktforholdene i fengsel og grublet på disse spørsmålene, endte jeg etter hvert på det som har blitt min endelige forståelse av både fengsel og «kriminelle»: Fengsel som en undertrykkende institusjon som perverterer sine ansatte og innsatte. Det innebærer en mer kompleks forståelse av de «kriminelle», som på den ene siden ofte er mennesker som er «moralsk perverterte», som resultat av en tøff oppvekst med offererfaringer som nå håndteres med å innta en aktiv handlende og kriminell rolle, men i tillegg ble det stadig mer tydelig for meg at rollen som «kriminell» i vesentlig grad også var et resultat av et fengselssystem som stigmatiserer fanger som «kriminelle». Jeg skal i flere kapitler jobbe innenfor forståelsen av fengsel som en undertrykkende

¹⁶ Jeg behandler forholdet mellom fengselssystemet og de «kriminelle» i kapittel 12, mens jeg går mer inn på Honneths teori om anerkjennelse i kapittel 16 hvor jeg presenterer en ny teori om hva fengsel er.

institusjon ¹⁷, og mot slutten av avhandlingen presisere dette ytterligere i en ny teori om fengsel som behovskontroll ¹⁸.

Om hvordan jeg forandret meg

Når jeg leser dagboken fra årene på lukket fengsel, og empirien fra fortellingsdelen, er det tydelig at jeg forandret meg mye. Jeg fikk etter en stund i fengsel en utvikling som lignet på det D. Clemmer (1940) i sin tid på 1930 tallet kalte «prisonisation» (som har blitt oversatt med «prisonisering», i norsk forskning), selv om jeg på mange måter utviklet en egen variant av dette, preget av moralisering. Det er noen områder som er betente for meg, men fra et forskningsperspektiv også interessante. Det ene er hvordan jeg på Skråmark utviklet en stadig større fremmedfiendtlighet, det andre er hvordan jeg utviklet et hat til vaktene og fengselssystemet, og det tredje hvordan jeg utviklet en avsky i forhold til svært mange av mine medfanger, og kanskje særlig i forhold til «de kriminelle».

Disse tre områdene er ubehagelige for meg, fordi denne utviklingen får meg til å fremstå usympatisk, og fordi dette også i stor grad viser mitt moralske forfall. Det er ikke politisk korrekt verken å hate, utvise fremmedfiendtlighet eller ha avsky for andre mennesker. Likevel er fortellingsdelen også en fortelling om hvordan jeg utviklet disse holdningene og følelsene og hvordan de artet seg. Når jeg ønsker å fortelle historien på denne måten, og slik også være ubehagelig selvutleverende, har det en god grunn. For ved å gå inn i også disse ubehagelige beskrivelser som handler om hvordan jeg gikk gjennom et moralsk forfall, synes det rimelig at jeg sannere kan finne ut hva et fengsel virkelig er fra et fangeperspektiv, og hvordan det former og virker på oss mennesker.

Jeg sier ikke med det at jeg tror alle reagerer likt på fengsel, eller at fengsel gjør akkurat det samme med alle. Men samtidig er det noen grunnbetingelser som er mer eller mindre like for alle. Så vil det være individuelle forskjeller i forhold til hvordan man håndterer disse grunnbetingelser. På et individuelt nivå kan vi snakke om forskjellige *overlevelsesstrategier* hvor det enkelte individ takler fengselssituasjonen på forskjellige måter. Slik har den enkelte forskjellige strategier eller ubevisste mønstre som markerer måten han tanker fengsel på. Eksempelvis er det rimelig å tenke seg at forskjellige personlighetstyper vil takle fengsel forskjellig ¹⁹. Noen av disse strategiene går igjen hos mange, mens andre er litt mer sjeldne. Det er nok også forskjell på hvor godt de forskjellige strategier fungerer. Mange av strategiene er varianter av motmaktstrategier ²⁰.

¹⁷ Særlig kapittel 11-15.

¹⁸ Kapittel 16.

¹⁹ Det er mange mulige system for å beskrive personlighetstyper, som eksempelvis den populære The big 5s jfr. Larsen, R. J. & Buss, D. M. 2010, som legger vekt på komplekse spørreskjemaer hvor fem hovedtrekk med undertrekk kartlegges. En annen måte å beskrive personlighetstyper er Enneagrammets ni personlighetstyper, jfr. A. Ebert og R. Rohr 2010, som hevder det er ni grunntyper.

²⁰ Forskjellige motmaktstrategier for fanger i varetekt redegjør T.Uglevik 2011 godt for.

For min del har jeg hatt flere slike strategier. Ett eksempel er det kampmodus jeg gikk inn i på Skråmark ²¹ eller det munkemodus jeg gikk inn i på Opplie ²². Samtidig har jeg hele tiden hatt en bevisst tanke om at jeg ikke skal gå inn i det mange fanger kaller «soningsmodus». Altså «skru av» følelsene og glemme verden på utsiden og leve utelukkende i fangesamfunnet. Jeg så tidlig at slik taklet mange medfanger fengselssituasjonen, og tenkte at det var en overlevelsesstrategi som hadde for store omkostninger. Jeg forstod det som en strategi hvor man distanserer seg fra seg selv, er «detached», og hvor man altså søker å ikke kjenne etter hva man føler, men heller prøver å numme seg slik at man ikke føler noe. Det er en forståelig måte å håndtere smerten ved sorg og savn, maktesløsheten eller de mange krenkelser vakter og fengselssystem utsetter en for på en slik måte når man må klare det alene innelåst på en liten celle.

Likevel valgte jeg en annen vei, kanskje fordi jeg kunne. Jeg valgte å *føle* smerten, sorgen, savnet, avmakten, krenkelsen, skylden og skammen. Samt å *føle* sinnet, forakten, avskyen og hatet. Jeg valgte å føle og kjenne etter, der de fleste fanger valgte eller gjorde det motsatte, «skrudde av» følelsene sine. Å være i en slik følende tilstand klarte jeg fordi jeg hadde en pågående dialog med meg selv hele tiden, fordi jeg var min egen filosofiske praktiker og på den måten analyserte og prøvde å trenge inn i hva jeg følte og tenkte til enhver tid. Men også fordi jeg fikk veldig god støtte av venner underveis. I tillegg var det noen få det gikk an å prate med i fengselet av medfanger, samt at prestene var til stor hjelp. Det kan heller ikke underslås at avhandlingsprosjektet i denne sammenheng betydde svært mye. Samtalene med veilederne mine, A.Lindseth og etter hvert Y. Hammerlin, var svært livgivende og til stor hjelp for å forstå både meg selv og hva som skjedde med meg i disse årene. Det gav også selvtillit og mening i denne ellers meningsløse tilværelsen, som muliggjorde å holde ut å kjenne på alle disse vonde følelsene på daglig basis.

Det at jeg har valgt følelsenes vei, eller en overlevelsesstrategi hvor det handler om å kjenne etter hva jeg til enhver tid føler, med en indre filosofisk dialog om dette, gjør nok at min fengselshistorie kan oppfattes som annerledes enn mange andres. Derfor kunne man tenke seg at min historie er svært partikulær, lite allmenn. Jeg er i tillegg annerledes enn de fleste som sitter i fengsel både fordi jeg kommer fra en mer privilegert bakgrunn, har høyere utdanning. Er da fortellingen min bare en svært subjektiv fortelling, uten allmenn interesse? Jeg tror ikke det. En grunn til at min fortelling ikke bare er uttrykk for noe helt partikulært, er at den vei jeg har gått er en vei andre *kan* gå. Det er ikke slik at det er umulig for andre å «replisere» mine funn, hvis man nå skal bruke et vitenskapelig vokabular. Tvert imot er det svært sannsynlig at de fleste som hadde blitt satt i fengsel under lignende omstendigheter som meg, og som hadde valgt en tilsvarende overlevelsesstrategi (med å kjenne etter hva slags følelser man har), ville følt noe av det samme som jeg følte og utviklet seg på en lignende måte som jeg gjorde. Jeg sier altså ikke at min fortelling kan generaliseres til å bli en fortelling som gjelder for alle (eller for mange) fanger, men at den kan gjenkjennes som lik det mange fanger erfarer.

²¹ Se kapittel 4.

²² Se kapittel 5.

Selvsagt vil det være personlighetsforskjeller. Andre personlighetstyper ville håndtert alt litt forskjellig og derfor også følt litt forskjellig fra meg. Men jeg tror problemstillingene og utfordringene ville vært omtrent de samme. Alle ville hatt store problemer med å håndtere det å være sperret inne, det å daglig krenkes av vaktene, å leve med trykket av å være satt sammen med så mange andre man ofte ikke liker – særlig så mange «kriminelle» og det å måtte leve med seg selv og den skyld og skam man bærer på. Jeg vil derfor våge påstanden: De følelser jeg har følt i de situasjoner jeg har befunnet meg i disse fengselsårene og de forandringer jeg har gått igjennom, er følelser og forandringer det er sannsynlig at de fleste ville følt og opplevd i et lukket fengsel i Norge i dag. Hvis vi kan godta et slikt poeng, kan vi forstå dette som en historie som sier mye om hva et fengsel er fra innsiden, og som igjen handler mye om hvordan et fengsel *virker* på oss mennesker, fengselets effekt eller konsekvenser. Jeg skal derfor i det videre gå ut fra at min historie ikke bare sier noe partikulært og subjektivt om meg selv, men at det også er en mer allmenn historie om hvordan det er å sitte i fengsel, og hva fengsel er.

Jeg har redegjort for hvordan jeg utviklet forskjellige forståelser av fengselssystemet. Men jeg utviklet meg også personlig i forskjellige faser og hadde forskjellige strategier for hvordan jeg taklet fengselssituasjonen. De forskjellige fasene jeg personlig utviklet meg gjennom, var ikke helt synkrone med fasene for hvordan jeg forstod fengselet og de andre fangene. I starten og gjennom rettssakene var jeg i en slags skråsikkerhetsfase. Senere kom depresjonsfasen, kampfasen, den kontemplative fasen og angrefasen. Disse fasene redegjør jeg for i kapittel 7.

Noen temaer fra fortellingsdelen

Langtidsfangens hat og hvordan fengsel vanskeliggjør indre soning

Når jeg leser mine egne daglige tekster fra tiden på lukket fengsel, er det påfallende hvor svarte og emosjonelle de er. Det er som om nesten hver eneste tekst er skrevet ut fra vonde og destruktive emosjoner. I starten handlet det aller mest om å forstå. Alt var helt forvirrende og uforståelig og det at vaktene behandlet meg og de fleste andre så dårlig var uforståelig. Det var angst, redsel, skam og skyld som preget meg. Men etter jeg hadde sittet en god stund i fengsel var det helt andre følelser som vokste frem. Det var frustrasjon, sårhet, bitterhet og etter hvert mer og mer sinne som gikk over til hat og avsky.

Jeg satt heller ikke alene i fengsel. Jeg satt sammen med mange andre, både korttids - og langtidsfanger. Alle vi som var langtidsfanger, ble etter hvert godt kjent. Vi snakket mye sammen om hva vi følte eller tenkte. Ikke av samtaletypen «hva føler du nå», det kunne man nesten ikke, men snarere om det som lå oss på hjertet. Det slo meg stadig at de fleste langtidsfanger hadde et voksende hat i seg. Akkurat som jeg også hadde det. Når det er sagt, er hat komplisert. Man sier ikke eksplisitt at man hater noen. Man dekker det til, gjerne også for seg selv. Men en måte man kan få øye på hatet hos langtidsfangen på, er ved å merke hans grunnstemning. Hva slags stemning er det egentlig som preger ham, som blir hans filter mot verden, hans måte å se og fortolke det han ser og opplever daglig.

Så hvordan kan vi merke vår egen og andres grunnstemning? Dette er jo ikke noen sikker vitenskap. Det er snarere et spørsmål om tolkning og vurdering over tid. Men noe som er påfallende hos de aller fleste langtidsfanger er hvor ekstremt voldelige og destruktive tanker man ofte har. «Den beste dagen i mitt liv hadde vært hvis alle vaktene ble spiddet på store påler», sa en. En annen sa at han «drømmer om å sette opp en mitraljøse slik at han kan skyte alle vaktene». En ville drepe både alle vakter og fanger for de er alle «søppel». Slike utsagn er ikke uvanlig i det hele tatt, tvert om er de daglig kost.

Man kunne jo tenke at dette betyr at alle har en dyp psykologisk patologi. Men det tror jeg er å overpsykologisere problemet. Jeg tror ikke jeg har noen patologi, og jeg hadde akkurat de samme følelser og tanker. Hver dag. Etter utallige dypere samtaler med langtidsfanger og etter utallige timer hvor jeg skrev ut mine egne tanker og følelser hver dag, vil jeg våge følgende påstand: Langtidsfangens grunnstemning er hos de aller fleste hat. Det er et sort og nesten bunnløst hat som preger de fleste av dem. Jeg kan underbygge det med eksempler. Men det er også noe annet, dypere. Det handler om måten man ser og forstår verden på. Det er som om man etter hvert utvikler et hatefullt verdenssyn. Hatet setter seg på et vis i hele måten man forstår verden på.

Når det er sagt, betyr ikke det at dette hatet fører til hatefulle handlinger mens man sitter i fengsel. Det gjør det nesten aldri for langtidsfangen. Tvert imot oppfører han seg nesten alltid eksemplarisk. Han opptrer underdanig, smiser og gjør det som vaktene skal ha ham til å gjøre til enhver tid. Han er deres «villige slave». Han har lært å spille rehabiliteringsspelet til fulle og inntar den rollen så overbevisende at alle vakter virkelig tror at han er godt på vei til å bli rehabilitert. Men selv om han smiler og opptrer underdanig og hyggelig og tillegger seg en påfallende hjemmekoselig og vennlig stemme, er hans hjerte svart av hat.

Hvordan skal vi da forstå langtidsfangen? En mulig lesning er at hatet tilhører fengselet og er en adekvat reaksjon på tiden man har vært der. En innvending til en slik lesning, kunne være at dette hatet egentlig er skyldfølelse for det gale man har gjort, som man ikke har forholdt seg til, og så har det på sikt blitt projisert bort fra en selv. Da kunne vi tenke oss at skyldens interne anklage mot seg selv og egne gale handlinger har blitt for mye å takle, og så har man i stedet projisert skylden ut og latt anklagen og skyldens moralske dom over en selv rettes utad. Det at en har gjort noe galt, har blitt omskrevet til at verden har gjort noe galt mot meg, og siden ens livsverden i fengselet kun er fengselet så blir det fengselet som har gjort noe galt mot meg. Slik at det ubehag man konstant føler, tolkes til å være påført fra fengselet.

En slik lesning av langtidsfangen, hvor egen skyld projiseres ut på fengselet, trenger ikke å være gal i alle tilfeller. Det er ikke slik at de fleste tar inn over seg aktivt det gale man har gjort. Men det handler mye om de mange omstendigheter som umuliggjør, eller i alle fall i stor grad vanskeliggjør den indre soningen og den utviklingen man burde gått igjennom med skyld, anger og kanskje forsoning. Allerede i rettssalen blokkeres dette effektivt, fordi man må inn i en partskonflikt og nærmest inn i en krigstilstand snarere enn en tilstand hvor man åpner opp, blir trygg og derfor kan snakke mer reelt om det man føler om skyld osv.

Tilsvarende blokkeres denne naturlige prosessen også i fengsel, for der skal man først underkaste seg vaktene som en slave, før man forstår at det gjelder om å spille rollen som fange under rehabilitering. Det innebærer nettopp ikke å komme i følelsesmessig kontakt med det gale man har gjort, men tvert imot holde en optimal distanse til dette. En vesentlig grunn til det er at det er en ekstrem ulempe å komme i kontakt med disse følelser og tilstander hvis man skal lykkes å spille rehabiliteringsspill. Skulle man da ha kontakt med skyldfølelsen, vil det skape et helvete for en. For da har man jo ikke full kontroll og kan ikke til enhver tid opptre eksemplarisk slik vaktene forventer. Man må tvert imot skru av følelsene for at denne rollen skal spilles ordentlig (på den måten er det mer å ligne med teater enn spill). I dette perspektiv blir det forståelig at det er vanskelig for langtidsfangene å faktisk og reelt gå inn i sin indre soning, å komme i kontakt med sin skyld og føle anger. Samtidig erfarer jeg også at mange langtidsfanger føler en anger. Men samtidig føler mange seg feilaktig dømt, og da blir det vanskelig å håndtere denne angeren. Det var jo også tilfellet med meg, og som min historie også er en historie om.

Når det kommer til stykket, er det nok meg selv og min historie som er det sterkeste argumentet jeg har for min lesning av langtidsfangene som en som har et adekvat hat. Jeg har prøvd på eget initiativ å innrette meg mot en indre soning, hvor jeg har følt dyp skyld, anger og nærmest pisket meg med det gale jeg har gjort. Dette pågikk frem til jeg var med på retreat i 2014 og jeg hadde den religiøse erfaring ved det ene ritualet hvor vi skulle skrive ned våre synder og brenne dem og få tilgivelse av Gud for det. Jeg følte denne tilgivelsen, og siden det har jeg også følt at det jeg har gjort er tilgitt av Gud. Likevel kjente jeg hos meg selv at hatet i stor grad vokste etter at jeg følte meg ferdig med den indre soningen sommeren 2014. Ikke med en gang, for med en gang og en stund etter følte jeg bare en stor indre fred. Men ettersom månedene gikk og vaktene krenkelser og urimeligheter fortsatte dag for dag og hvor jeg stadig ble nærmest dyttet på de moralsk perverterte «kriminelle». At jeg daglig måtte holde ut med dette, økte hatet mitt igjen. På dette tidspunktet var det tydelig at hatet ikke var projisert skyld fra det gale jeg selv hadde gjort. Det var heller ikke noen hatfase i min personlige utvikling jeg gikk inn i. Det opplevdes snarere som et adekvat hat mot urimelige og krenkende vakter og mot mennesker som selv hadde valgt å oppgi sin menneskelighet og radikalt moralsk pervertere seg.

På bakgrunn av denne opprydding i mitt indre, prøvde jeg å reflektere over de andre langtidsfangene. Det ble stadig tydeligere for meg at det som virkelig skapte hatet i dem og som ble hatets objekt, var omtrent det samme. Vaktene og systemets daglige krenkelser, gjerne det at man måtte innta en selvutslettende smiskerolle overfor alle i systemet – altså spille rehabiliteringsspill og rehabiliteringsrollen sin, og så igjen slitet med å nærmest bli pådyttet en del av medfangene. Riktignok var det en viss forskjell i hva som var hatets objekt hos mine medfanger. Noen hatet de som var fengslet for sedelighet. Andre hatet stjeling, llying, skryt, osv. Eller uryddighet, mangel på hygiene, at noen bråket veldig osv. og at noen kom fra den og den kulturen. For det er heller ikke til å stikke under en stol at rasismen har svært gode kår i en fengselsituasjon. Men de aller fleste hatet vaktene og fengselsystemet. Hatet viste seg som en grunnstemning i overenstemmelse med fengselets vesen.

Å være offer for systemisk ondskap

Det er mange grunner til at denne avhandlingen har vært vanskelig å skrive. En av de viktigste grunner handler om forholdet mellom min erfaring av hvordan det var å være fange i fengsel på den ene siden, og fengselets og samfunnets beskrivelse av hva fengsel var, på den andre. Det har ikke bare vært en konflikt mellom min erfaring og de offisielle fortellinger om fengsel, men snarere en fullstendig kontradiksjon. Min grunnerfaring av å være fange på lukket fengsel, er en sammenhengende erfaring av å være herjet med, krenket, ydmyket, behandlet urettferdig og urimelig. Samlet sett dreier det seg om en erfaring av maktesløshet, avmakt, og av å være radikalt underkastet. I den forstand oppleves fengsel først og fremst som et krenkelsesmaskineri, hvor man som fange er offer for et komplekst sett av onde handlinger. Vi kan snakke om dette komplekset samlet som *fangens offererfaringer*. Fra fangens offerperspektiv kan vi forstå fengsel som systemisk ondskap, hvor fangen er maktesløst utlevert til en nærmest allmektig overmakt som har onde hensikter med en.

Dette er erfaringer eller en erfaringsdimensjon som ikke direkte omtales verken av fanger, vakter, pårørende eller i samfunnet for øvrig. Det er flere grunner til dette. En grunn er at dette er en erfaringsdimensjon hos fanger det er svært tungt og vanskelig å gå inn i og ta på alvor. Skal man gjøre det, innebærer det å måtte ta sin offerstatus på alvor, altså svakheten og avmakten og hvor utlevert man er som fange i fengsel. Det vil fangeinternt bety å gå inn i smerten og lidelsen, krenkelsen, og forholde seg til den, kanskje snakke om den. Mange fangeinterne mekanismer motarbeider det. En psykologisk grunn er at det kan være for tungt og vanskelig å snakke om denne nesten fundamentale lidelseserfaring når man sitter i fengsel og fortsatt er maktesløst utlevert til fengselets krenkelsesmaskineri. Da er det lettere å fortie eller fortrenge erfaringene, gjøre seg sterk og bite tennene sammen og på den måten bare forsøke å holde ut. Eller man finner seg til rette innenfor det kriminelle fellesskap.

Det er også sterke grunner i fengselssamfunnet, altså i forholdet mellom fange og vakt, til at man ikke omtaler eller verbaliserer fangens offererfaringer. Først og fremst har vaktene en avgjørende interesse av at denne erfaringsdimensjon forblir taus, ikke-verbalisert. Det handler om legitimitet og vaktens opplevelse av å gjøre noe som er godt og riktig, versus noe som er galt. Skulle fangen gi uttrykk for hvordan han virkelig har det, og altså uttrykke sin lidelse som offer, ville det også vært en konstant påminnelse til vaktene om hva de faktisk gjør mot fangene. Det ville ikke være til å holde ut, men innebære hele tiden å ha bevisstheten om at man er «en overgriper», at man i sitt virke og profesjon daglig begår onde handlinger. På lignende måte vil ikke en slik dimensjon kunne takles av mellomledere og fengselsledere eller byråkrater høyere opp i systemet, og det vil ikke kunne takles av politikere, opinionen eller av samfunnet vi i dag har.

Det man derfor fra vakter, ledere, byråkrater, politikere og et offisielt hold trenger, er å omskrive eller omdefinere fengselsinstitusjonen bort fra fangens erfaringsdimensjon. Man trenger å få fangen til å holde kjeft om erfaringene sine, og få på plass kraftfulle rasjonaliseringer slik at vaktene kan gå på jobb med hevet hode og føle de gjør noe godt og viktig. På samfunnsnivå synes det videre vesentlig at man kan tenke at dette, i et moralsk perspektiv, er en institusjon som er både god og

nødvendig. I fengselsinstitusjonen er det særlig to slike rasjonaliseringer som er ekstremt sterke og effektfulle. Det er *sikkerhetsideologien* som fungerer som en fortelling om at fengsel, slik man gjennomfører det i Norge i dag, er *nødvendig*. Så er det rehabiliteringsideologien, som fungerer som en fortelling om at Norsk fengsel er *godt*. Som overbygning over det igjen, på samfunnsnivå, har man også norske varianter av såkalt «human» straffetenkning, hvor straff rettfærdiggjøres individuelt og allmenpreventivt. Men det er de to ideologier som i denne sammenheng er avgjørende.

Sikkerhets- og rehabiliteringsideologien bidrar til at det blir forbudt eller tabu for fangen å skulle omtale slike erfaringer i det hele tatt. Dette ytrer seg også helt konkret og praktisk ved at fanger som uttrykker smerten og lidelsen de føler og erfarer av å sitte i fengsel, blir angrepet av vaktene og presset til å holde kjeft om det. Jeg har selv opplevd dette ved mange anledninger. Det handler om at man blir kjeftet på, mobbet, men også direkte beordret til å holde kjeft og truet til det med fengselets maktmidler. Slik blir det i sterk grad praktisk umulig for fangen å uttrykke sine offererfaringer som fange.

Jeg har håndtert min fangeofferstatus med å bli moralist

Når jeg ser tilbake på mine fengselsår, har jeg i stor grad gått inn i en moraliserende modus for å håndtere alle krenkelser jeg har blitt utsatt for. Slik kan man si at jeg har håndtert det med å sette meg på min høye hest, og fordømt mine krenkere. I den forstand ligner min moralisme på offeret som velger å ikke bli sint på sin overgriper, men heller tenker at slik vil *jeg* aldri handle. *Jeg* vil aldri bli som *ham*. Det ligger en forestilling om en dyp moralsk forskjell her - at overgriperen har gått over en grense, blitt til noe mindre menneskelig ved overgrepet. Mens man som offer har beholdt det menneskelige, noe som skiller en nær sagt radikalt fra sin overgriper. Jeg tror min moralisme har noe av det samme motiv. Jeg trengte å skape et moralsk skille mellom meg selv og vaktene og ofte mellom meg selv og de «kriminelle» av fangene. Jeg trengte å tenke at *jeg ikke var sånn* og dermed markere en moralsk forskjell. Jeg satte ikke bare moralen høyt, men tenderte til å sette den høyere enn alle menneskelige hensyn, slik at jeg ble en moralist.

Kanskje kan man si at moraliseringen i dette perspektiv ble min overlevelsesmetode. Det var som om jeg utviklet det fengselet ikke hadde. Der det var fravær av moralsk standard, måtte jeg selv stå for den. For fengselslivet er et amoralsk liv i undertrykkelse. Et liv hvor man hele tiden utsettes for vilkårlige urimeligheter, grov gjennomgripende mistenksomhet og krenkende kontrollhandlinger. Man kan oppføre seg så godt som helst. Men det hjelper ikke. Det hjelper aldri. Alle skal kontrolleres og ydmykes. Alle er noen «jævla fanger», noen «jævla kriminelle». I tillegg må man altså leve med den kriminelle kultur blant fangene i fellesskapet. Hvor det først og fremst handler om å fortelle de drøyeste historiene og vise hvor skruppelløs man er, eller hvor stor «kriminell» man er. Denne kulturen dreier seg om å negere moralen og overbevise de andre om at man berettiget hører hjemme i den kriminelle kultur og ideologi.

I all krenkelse, urimelighet og kriminell ideologi jeg måtte omgi meg med, trengte jeg en slags rettesnor, et kompass. Noe som kunne la meg se alt i sine rette proporsjoner, uten bare å godta den

kriminelle ideologi, eller fengselets myter om at all denne krenkelse og undertrykkelse liksom skulle være godt for oss, være «rehabilitering». Jeg hadde fra tidligere mye teoretisk kunnskap om moral. Det som skjedde, var at jeg i stadig sterkere grad inntok et moralsk perspektiv på alt jeg erfarte og opplevde. Ja, det var nesten som om jeg ble presset mot det moralske, som om det moralske rom ble mitt tilfluktssted.

Kanskje er det slik at alle som utsettes for den radikale isolasjonen som fengsel er, den radikale utestengelsen fra sin flokk, fra de som anerkjenner og bekrefter en, rett og slett trenger å klamre seg fast i noe? På den måten blir spørsmålet om identitet enda viktigere for fangen, enn ellers i samfunnet. Viktig på den måten at når alt av ytre identitetsmarkører og identitetsbekreftelse forsvinner, så faller man bare tilbake til seg selv. Mange finner sin historie og klamrer fast til den. For mange er det en historie som «kriminell». Men for meg var dette annerledes. Jeg hadde ikke vært kriminell og min historie tilsa noe annet. Det min historie de siste femten årene, før jeg ble satt inn, tilsa, var at jeg var filosof, sannhetssøkende, og kanskje først og fremst ute etter å finne og leve etter en allmenn, god og adekvat moral. På den måten kan man si at identiteten min, det faste i meg, det jeg fant da jeg gikk som dypest inn i meg selv, var forståelsen av meg selv som en moralsk aktør med et moralsk blikk på verden. Det var dette jeg ikke kunne ta bort uten å tape meg selv, og derfor dette jeg måtte holde fast i.

Når jeg etter hvert hadde fått et tydeligere moralsk blikk på situasjonen, var det som om det hadde en klebrighet. Som om jeg ikke kunne slippe dette blikket og innta et annet blikk. Jeg måtte gi moralske tolkninger av både fangemiljøet og av fengselssystemet og vaktene. Ja det virket nær sagt som om det var det anstendige og moralsk rette å gjøre i en verden som enten var totalt amoralsk eller moralsk invertert. Slik måtte jeg på et vis ordne fengselets marerittaktige regelfanatisisme og amoralske disiplin med et moralsk blikk. At jeg dermed ble moralistisk, hateful og hensynsløs i mine vurderinger, var i overensstemmelse med fengselslivets indre logikk.

Noen begrepsavklaringer

Det er på sin plass med noen kommentarer om forholdet til mine medfanger. I fortellingsdelen skriver jeg om hvordan min oppfatning og forståelse av medfangene forandrer seg over tid. Hvordan jeg går fra å være den åpne, interesserte ikke-dømmende akademikeren som ønsker å høre alle historiene og lære den enkelte å kjenne, til en mer fiendtlig og lukket person som beskriver svært mange av mine medfanger som «skurker» eller «kriminelle». Jeg begynner sågar å tenke på flere av medfangene som onde.

At jeg omtaler noen som «onde» kan nok for de fleste synes svært overdrevet og kanskje også demoniserende. Derfor er det på sin plass å presisere at jeg har et ganske annerledes ondskapsbegrep enn det som er vanlig i vårt samfunn. Ondskapsbegrepet mitt er operasjonalisert og knyttet til onde handlinger begått av mennesker. Til kontrast er det ondskapsbegrep vi er mest vant med et metafysisk ondskapsbegrep, hvor vi forstår noen som onde vesener, og de onde handlinger som gjøres blir et bevis på at man er et ondt vesen. Det ondskapsbegrep jeg har, impliserer ingen slike metafysiske antagelser. Tvert imot er det mennesker som gjør onde

handlinger og mennesker er alltid frie til å velge mellom det gode og det onde. At man er ond i den forstand jeg mener, betyr altså ikke at man er fortløst eller uforbederlig eller har en ond essens, snarere betyr det at man vanemessig gjør onde handlinger (mer om ondskapsbegrepet under).

Men på tross av at jeg har et mildere eller ikke metafysisk (og snarere etisk) ondskapsbegrep, synes det ikke urimelig å si at jeg overdrev, svartmalte og tenderte til å demonisere mange fanger. Samtidig hadde denne begrepsbruken også en pragmatisk side. Jeg fikk tidlig en del svært negative erfaringer med flere medfanger (eksempelvis trusler og vold), som gjorde det vanskelig å være åpen og ikke-dømmende. Snarere måtte jeg beskytte meg selv. En av måtene jeg måtte gjøre det på var med å bli eller spille tøff. Jeg forstod at jeg ikke kunne virke svak, for da ville jeg bli hakket på. Å bli hakket på i så mange år i fengsel, ville brutt meg helt ned. I den forstand er det vanskelig å komme fra at en del av mine medfanger var reelle trusler, og kunne være farlige for meg.

Jeg skriver en del om denne utviklingen både i fortellingsdelen, litt i dette kapitlet, men også i kapittel 7, hvor det handler om hvordan jeg utviklet meg til å bli en slags kriger. Som kriger trenger man klare kategorier for venn og fiende, for trusler og det som ikke er noen trussel. Når kravet er at man skal kunne handle eller agere raskt, nytter det ikke med komplekse kategorier for fiender og trusler. I den nesten krigslignende livsverden jeg levde i på Skråmark, syntes det derfor ganske adekvat å kategorisere store deler av mine medfanger som «kriminelle». Det handlet om hvordan de forstod seg selv som «kriminelle», og levde et kriminelt liv.

Å forstå de fleste medfangene mine innenfor kategorien «kriminell» handlet også om tilpasning og kodeks. Etter hvert som jeg bedre forstod de «kriminelles» kulturelle koder, var det også lettere for meg å forholde meg til dem. De hadde sine koder for riktig og feil oppførsel. Mye av de trusler og den vold jeg hadde opplevd tidlig i fengselstiden handlet om at jeg ikke kjente til og fulgte disse koder. Da jeg omsider begynte å følge disse kodene, opplevde jeg med en gang at jeg ble mye tryggere. Slik handlet også kategorien «kriminell» om å forstå hvem jeg måtte følge den kriminelle kodeks overfor, og hvem jeg slapp det i forhold til.

Hvis vi slik tenker på den situasjonen jeg var i, hvordan jeg måtte tilpasse meg et helt annet miljø og forholde meg til trusler og vold, vil det muligens for de fleste synes rimelig at jeg brukte betegnelsen «kriminell» på en del av mine medfanger. Likevel vil det synes rimelig at jeg ikke bruker en slik betegnelse når jeg er tilbake til samfunnet og i trygghet. For som N. Christie og Y. Hammerlin sier ²³: «Det finnes ingen som er kriminell, det er bare mennesker som gjør kriminelle handlinger». I dette spørsmålet skal jeg ta en annen vei enn den kritiske forskningstradisjonen på fengsel ²⁴. For jeg skal også i de videre teoretiske refleksjonene fastholde kategorien «kriminell» som en adekvat kategori for analyse av en del av mine medfanger. Jeg er klar over at det er kontroversielt. Det har også ført til betydelige diskusjoner med min veileder Y. Hammerlin, som mener jeg tenderer til å både stigmatisere og demonisere hvis jeg har en slik analysekategori. Ja, man kan kanskje sågar si at jeg

²³ Dette er et utsagn Y. Hammerlin har gjentatt flere ganger i samtaler.

²⁴ Jeg presenterer den fengselskritiske forskertradisjon i kapittel 8.

gjør noe av det samme som fengselet gjør når de stigmatiserer alle fanger som kriminelle. Men jeg vil likevel argumentere for at jeg ikke gjør det.

Hvorfor fastholde «kriminell» som egnet analysekategori?

Hvorfor velger jeg å fastholde at «kriminell» er en egnet analysekategori? Slik jeg ser det er det flere gode grunner som til sammen taler sterkere for å beholde denne kategori enn å ta den ut. Først må vi stille spørsmålet hva som er problemet med denne kategorien? Det mest åpenbare problemet er at kategorien kan virke stigmatiserende for de som plasseres i den. Vi kan da kanskje tenke oss at kategorien kan overgeneraliseres, slik at for mange plasseres i kategorien. At kategorien i en forstand er stigmatiserende, tror jeg er rimelig å tenke seg. Jeg har også kjent det på kroppen. Da jeg kom i fengsel og konsekvent ble kalt og sett på som kriminell, så opplevde jeg det veldig stigmatiserende.

Ville det i så fall hjulpet hvis jeg gav kategorien et annet navn? Kanskje det ville hjelpe litt. Men jeg tviler på at jeg ville følt meg mindre stigmatisert hvis et annet begrep hadde hatt samme funksjon som «kriminell» da jeg ble satt i fengsel. Selve problemet var jo at alle ble sett på som like ille og farlige, slik at samme grad av mistillit ble utvist overfor hele fangegruppa, og ikke bare de som virkelig var farlige eller misbrukte tillit. I forhold til spørsmålet om begrepet selv er problemet kan vi se på et par sammenligninger. Å kalle noen «homo» eller «homofil» var lenge sett på som en nedsettende betegnelse. Men i nyere tid har homobevegelsen tatt begrepet til seg og gitt det en positiv mening. Slik at nå er (omtrent) ikke homobegrepet et skjellsord, men snarere en positiv markør som gir kilde til stolthet. På motsatt måte har det vært med begrepet «neger», som var et skjellsord på mørkhudede. Begrepet har gått helt ut av bruk fordi det utelukkende assosieres med rasistiske utsagn. Det også på tross av at mange afroamerikanere brukte begrepet om seg selv på en positiv måte, og kanskje fortsatt gjør det.

Begrepet «kriminell» kan vi tenke på som en lignende kategori til disse to. Det er et begrep som kan sees som et skjellsord, og som nedsettende. Men det er også et begrep som hos mange som blir kalt det, vendes om og gjøres til noe positivt. Til noe man er stolt av: «Jeg er kriminell og stolt av det», som mange fanger sier. Når dette er sagt, kan det likevel være at begrepet ikke egentlig kan stå sin prøve, og derfor burde være erstattet. Det er jeg åpen for. Poenget for meg i de videre teoretiske refleksjoner og analyser er ikke å tviholde på begrepet. Men snarere å ha et begrep som viser til de fenomener jeg har observert. Foreløpig synes ikke argumentene mot å bruke begrepet å være sterkere enn argumentene for å bruke det. Derfor har jeg latt det stå i analysene. Likevel har jeg valgt å sette begrepet i hermetegn, for slik å markere at jeg bruker begrepet med en viss distanse.

Men det er også en annen og sterkere grunn til at jeg ønsker å beholde begrepet som en vesentlig analysekategori. Det ville vært en ganske enkel sak å bare tatt avstand fra den krigerske personen jeg utviklet meg til på lukket fengsel. For det er betydelig lettere å sitte som fri mann på trygg avstand fra den trykk-koker som det lukkede fengsel kan være, og resonere seg frem til gode holdninger. Men det er å gjøre det for lett for meg selv. Da mister jeg selve den konkrete utfordring praksis gir og det trykk som var i erfaringen. Jeg vil derfor heller i den videre teoretiske behandling,

holde fast i erfaringen av hvordan det faktisk var å være i fengsel. En høy ambisjon er derfor å behandle de temaer jeg tar opp på en måte som ga mening og var nyttig også da jeg satt i fengsel. Altså slik at de forståelsesmåter jeg nå utvikler, ikke bare er teoretisk høyverdig, men også kan være praktisk anvendelig i en fengselshverdag som fange.

I en slik ramme gir kategorien «kriminell» god mening. Ikke som en essensialistisk kategori som sier noe om hva slags vesen noen er, men snarere som en deskriptiv term som sier noe om hvordan en stor gruppe av fangene oppfatter seg selv. Denne deskriptive termen sier på den ene siden noe om hva slags stigmatisering man blir utsatt for, fra fengselet²⁵. Men på den andre siden, og i stor grad som en konsekvens av denne stigmatiseringen, sier altså termen også noe om hvordan mange fanger forstår seg selv. Termen markerer slik et skille mellom majoriteten av fangene - som nettopp identifiserer seg med å være kriminell, og minoriteten - som ikke identifiserer seg med å være kriminell. På den måten mener jeg man adekvat kan snakke om at noen har en kriminell identitet, eller tilhører en kriminell ideologi. Slik kan man også forstå det å være «kriminell» synonymt med å ha et livssyn - som noe man dels velger dels lever og identifiserer seg med²⁶. Det er på denne måten jeg vil omtale «kriminelle» videre i avhandlingen. I denne forståelsen ligger også at man kan velge å slutte med kriminalitet og få en annen selvforståelse og identitet.

Hvordan fangen – nesten uunngåelig - blir «kriminell»

Det er også på sin plass å snakke om flere ulike måter å forstå kategorien «kriminell» på. Jeg skal ikke her omtale alle, men kun de som er relevante i fengselssituasjonen. Når man settes i fengsel sees man av fengselssystemet og vaktene som «kriminell». I den forstand er alle fanger «kriminelle». Det er i første omgang en betegnelse på at man har brutt straffeloven grovt og gjort noe som er så galt at man må settes i fengsel. I den forstand kan vi forstå dette som en juridisk betydning av «kriminell». Det som ofte er et stort problem i fengselssystemet er at denne juridiske betegnelse vokser i omfang, og blir sin egen forklaring på hvorfor fanger har gjort noe kriminelt. Man har handlet kriminelt fordi man *er* kriminell. Da beveger den juridiske forståelsen av begrepet seg over mot en metafysisk forståelse. Det er en forståelse hvor man tenker på fangene som kriminelle *i sitt vesen*. (Jeg sier ikke her at alle i fengselssystemet tenker slik om fangene, men det er likevel en ganske sterk tendens.)

Fangenes forhold til begrepet er litt annerledes. I første omgang får man det nærmest slengt etter seg når man settes i fengsel. Man har blitt en «kriminell», får man høre. Men hva skal det bety? I starten, første gang man settes i fengsel, har de fleste sterk motstand mot begrepet. «Jeg er ikke kriminell, jeg har bare gjort en kriminell handling». Men det hjelper ikke, som fange skal man både forstås som «kriminell» og behandles som den verste «kriminelle». I stor grad plasseres man i en metafysisk forståelse av begrepet, og ofte kan fengslingen fortone seg som ren indoktrinering av en slik forståelse. Det kan igjen for mange fanger ende i en selvforståelse hvor man forstår seg som «kriminell» og da ikke bare i juridisk forstand, men også i en metafysisk forstand. Jo flere kriminelle

²⁵ Som jeg har betonnet over synes det mest rimelig å tenke at termen er et resultat av fengselets og samfunnets stigmatisering av fangen.

²⁶ Mer om denne forståelsen av de som identifiserer seg som kriminelle i kapittel 13.

handlinger man har gjort, og jo flere ganger man har blitt satt i fengsel, jo sterkere blir bekreftelsen på at man nettopp er kriminell i sitt vesen. Som allerede betonet tar jeg sterk avstand fra denne metafysiske forståelsen av begrepet.

Utgangspunkt i min forforståelse. Ondskapsbegrepet

For å tydeliggjøre litt mer hvor jeg kommer fra på et filosofisk plan, skal jeg kort gå inn på hovedoppgaven i filosofi som jeg leverte i 1999, *Om ondskap*, for den er utgangspunktet for hvordan jeg filosoferer og tenker etisk. I den forstand kan man si at hovedoppgaven uttrykker min forforståelse for den måten jeg både filosoferer og tenker etisk på i min fengselsdagbok og i filosofisk praksis-samtalene jeg har hatt med meg selv i disse årene. En tydeliggjøring av perspektivene fra hovedoppgaven vil derfor være en tydeliggjøring av min forforståelse.

Jeg begynte å jobbe med ondskapstematikken inspirert av et semesteremne om temaet som Arne Johan Vetlesen hadde i 1997. Her presenterte han forskjellige nyere perspektiv på ondskap, post Holocaust, og snakket en del om Holocaustforskningen, særlig med utgangspunkt i Frankfurterskolen med Horkheimer og Adorno, og deres politiske perspektiv som kombinerte sosiologi med psykologi i analysene. Det handlet da om et sekulært ondskapsbegrep. Selv om Vetlesen ikke sa det selv, lå det som et stilltiende premiss at de nesten ufattelige grusomhetene Holocaust viste oss, krevde det sterkeste begrep for moralsk fordømmelse vi har, nemlig ondskap. Hvis ikke Holocaust kan regnes som ondskap, kan ingenting det. Senere har jeg lest flere forfattere som skriver om Holocaust som det moderne paradigmet på ondskap (se eksempelvis S. Neiman 2002).

Hovedoppgaven var preget av perspektivene til A.J. Vetlesen. På seminaret var særlig C.F. Alford's bok om ondskap (Alford 1997) det viktigste perspektiv, en bok som i vesentlig grad bygde på psykoanalytiske grunninsikter. Jeg tok med meg disse perspektivene videre inn i hovedoppgaven. Der var jeg også inspirert av Vetlesens fokus på offeret, og på at ondskap handlet om noe konkret som skjer i verden, med utgangspunkt i onde handlinger begått av mennesker. Ondskap er først og fremst onde handlinger en gjerningsmann gjør mot et menneskelig offer.

Jeg innledet hovedoppgaven med å ta utgangspunkt i erfaringen av lidelse og spurte hvordan man kan forholde seg lidelse. I hovedoppgaven viste jeg til jordskjelvet i Lisboa i 1755 og hvordan det ble en så skjellsettende erfaring for mange filosofer og intellektuelle at et nytt verdenssyn med en ny forståelse av ondskap, vokste ut av erfaringen. Dette jordskjelvet ødela store deler av Lisboa med en kombinasjon av jordskjelv, tsunami og branner og nettopp kombinasjonen av tre elementer i destruksjon gjorde det særlig gruvelig. Da jordskjelvet kom var verdenssynet i vesten at det som skjedde i verden var Guds vilje, slik at man tenkte det var en mening med alle hendelser om de var fra naturen eller fra mennesket. Men for svært mange intellektuelle (inkludert I. Kant, jfr. Neiman 2002), ble det vanskelig å se på dette jordskjelvet som noe Gud ville eller hadde en mening med. Dermed medvirket refleksjonen over jordskjelvet til å innlede det moderne verdensbildet, hvor man ser det slik at vitenskapens lover styrer verden, snarere enn at man tenker at det er Guds vilje som gjør det. Man fikk skillet mellom moralsk og naturskapt ondskap, og på sikt førte det til at

forståelsen av ondskap ble antropologisert, og at man forstod ondskap som handlinger begått av mennesker.

Jeg trakk først linjen tilbake til den gamle forståelsen av ondskap, ikke for å oppheve den moderne forståelsen av ondskap som moralsk ondskap, men snarere for å få tak i hva ondskap egentlig handler om. Nemlig at vår forståelse av ondskap starter som en *erfaring* av ondskap, som jeg på det tidspunktet tenkte meg artet seg som en erfaring av dyp lidelse. Derfor tok jeg utgangspunkt i en eksistensiell forståelse av ondskap som de fenomener som bryter ned og ødelegger livet og forårsaker lidelse. Samtidig insiterte jeg på å forstå ondskap fra offerets perspektiv, til forskjell fra aktørens eller gjerningsmannens perspektiv. Jeg var i det spørsmålet inspirert av Vetlesen i en artikkel (1998) der han argumenterer for at ondskap ikke skal dømmes og forstås fra overgriper eller aktørs side, og heller ikke fra en nøytral tredje person. For det kan ikke finnes en klar nøytral tredjeperson til å verken forstå eller dømme ondskap. Ondskap må derfor både dømmes og forstås fra en tredjeperson som setter seg inn i offerets perspektiv. For det er offeret som besitter opplevelsen, smerten og lidelsen. Overgriper vet kanskje ikke engang om at han har gjort noe galt. Derfor er det først og fremst offeret som kan fortelle oss hva ondskap er.

Jeg tok i hovedoppgaven utgangspunkt i Holocaust og seksuelle overgrep mot barn, som empiriske fenomen. Så skrev jeg om ondskap i vår sekulære tid når vi ikke kan legitimere moralen med Gud. Derfor følte jeg et stort behov for å finne en objektiv eller i det minste intersubjektiv begrunnelse for moralen, slik at man kan fordømme folkemord ikke bare fordi man har mest makt, men ut fra en allmenn etisk begrunnelse om hva som virkelig er ondt. Jeg var misfornøyd både med utilitarismen og deontologien. Utilitarismen fordi det er vanskelig å si hva som er det felles beste, og deontologien fordi det er vanskelig å finne regler som er sanne alltid og alle steder. Derfor endte jeg opp med en variant av moralsk realisme, forstått som en posisjon som ser de moralske verdier som iboende i verden, snarere enn noe vi mennesker tilskriver verden. Poenget blir da først og fremst å avdekke de moralske fenomen og få frem en god teori om hva disse består i. Eksempler jeg brukte til det var Levinas (1996) og hans betoning av ansiktet som etisk primært, og Løgstrups (1991, 1993) ideer om de spontane livsyttringer som ligger til grunn for relasjonell samhandling.

Etter jeg ble ferdig med hovedoppgave i 1999, jobbet jeg flere år med å skrive videre om ondskap. Det var en tid jeg opplevde som veldig fruktbar filosofisk, fordi ondskapstematikken var et godt fokuseringspunkt for de fleste interesser jeg hadde i filosofien. Det var et arbeid med etisk og eksistensiell grunnlagstematikk. På mange måter også med en metafysisk og en språkfilosofisk tematikk. Arbeidet beveget seg både mot analytisk filosofi og kontinental filosofi. Jeg var særlig inspirert av analytisk filosofi i forhold til begrepsklarlegging og definisjoner. Prosjektet å finne en dekkende og presis definisjon av ondskap, med utgangspunkt i onde handlinger, holdt jeg på med lenge.

Jeg hadde en ambisjon om å lage en ny etisk teori basert på dette ondskapsbegrepet og et tilsvarende godhetsbegrep, og ut fra det hadde jeg et enda mer ambisiøst etisk prosjekt om å formulere en ny etikk som skulle bygge på forståelsen av ondskap. Men prosjektet viste seg

vanskeligere enn jeg trodde. Det var som om ondskap unndro seg en presis definisjon. Da jeg nærmet meg en ny definisjon, var det stadig problemer med den. Jeg endte med det jeg kalte en «formal etisk ondskapsteori», som var en slags, dels fenomenologisk, dels formal og abstrakt avklaring av ondskapsbegrepet. Tanken var at den skulle være grunnlaget for det jeg kalte en «praktisk ondskapsteori». Men den praktiske ondskapsteori viste seg svært vanskelig å utforme. Disse årene endte jeg opp med flere manuskripter om ondskap og relaterte temaer.

Jeg påbegynte også en utdanning i filosofisk praksis, som jeg sluttførte i 2005, og ble sertifisert filosofisk praktiker. Det var en etterutdanning til filosofiutdannelsen hvor vi fokuserte på livserfaring og samtale og det eksistensielle perspektiv, basert primært på én til én samtaler med vanlige mennesker. Mye av utdannelsen handlet om å gjennomføre gode samtaler. Utdannelsen opplevde jeg som så spennende at jeg begynte å jobbe som filosofisk praktiker i noen år etter det. Jeg hadde nok levd et ganske vanlig akademisk liv, hvis jeg ikke hadde kommet i den ekstreme situasjonen jeg var, hvor jeg endte med å ta et liv. Når det først skjedde virket også min bakgrunn inn på hvordan denne erfaringen i sin helhet ble.

Avhandlingen videre

De videre kapitler av avhandlingen er dens teoretiske refleksjon. Her søker jeg å forstå erfaringene mine mer systematisk i lys av relevant faglitteratur. En stor del av dette handler om fengselsforskning og fengselsinstitusjonen. Samtidig kan man nesten ikke forstå fengsel uten at man forstår hva straff er. Derfor har jeg også mot slutten av avhandlingen gått inn i straffediskusjonen. Et viktig skille i avhandlingen er mellom indre og ytre soning. Det må ikke forstås som et absolutt skille, men snarere som et sosiologisk deskriptivt skille mellom to aspekter av soningen. Det jeg kaller den indre soning, handler om å forholde seg til sin samvittighet, til anger og skyld. Det er først og fremst en indre prosess. Mens den ytre soning handler om fengselssoningen slik den arrangeres og gjennomføres «i det ytre». Selv om jeg etablerer dette skillet, mener jeg ikke at de to er uavhengige av hverandre, eller ikke spiller inn på hverandre. Men en god grunn til å foreta dette skillet er at det blir et viktig poeng videre i avhandlingen at måten fengselsystemet er ordnet og gjennomført på, hindrer fangen i å gjøre en indre soning.

Som nevnt i starten av dette kapittel, vil den teoretiske refleksjonen være strukturert etter tre akser. Det vil på den ene siden være den indre soning, om mitt forhold til meg selv etter drapet. Så vil det være den ytre soning, som er delt inn i forholdet til de andre fangene på den ene siden og forholdet til vaktene og fengselsystemet på den andre siden. Da jeg begynte å behandle disse forhold mer systematisk, ble det tydelig at vi har å gjøre med ganske komplekse samspill og menneskelige væremåter. Men det ble også tydelig at makten fengselet har over fangene, blir avgjørende for å forstå samspillene. Derfor har den ytre soning, med fokus på vakter og fengselsystem på den ene siden, og de andre fangene og den fangekultur som vokser frem i fengsel på den andre siden, blitt en vesentlig del av avhandlingen. Dette synes naturlig i forhold til fortellingsdelen, fordi svært mye av den underliggende tematikk her handler om at jeg forsøker å forstå enten vakter/fengselsystem, eller de andre fangene og fangekulturen.

Kapittel 7. Den indre soning. Skyld.

I dette kapittelet vil jeg gå grundigere inn på den indre soning. Jeg skal undersøke hva det er å gjøre opp for seg når man har gjort en uopprettelig ond handling. Da vil det være naturlig å diskutere skyldbegrepet. Hva er skyld og hvordan kan man bli kvitt sin skyld? Kapittelet vil bli filosofisk og litt teologisk. Først i kapittelet vil jeg midlertid gå mer nyansert inn i det jeg har betegnet som forskjellige faser i fengselstiden, og skjelne mellom noen flere faser enn jeg allerede har beskrevet. Så vil jeg reflektere over hvordan disse fasene mulig- eller umuliggjorde at jeg kunne forholde meg til min skyld. Noen av disse fasene har gjort det umulig, mens andre har gjort det mulig.

Fasene

Sjokkfase

Like etter drapet var det som om det åpnet seg en avgrunn som jeg bare kunne forsvinne ned i. Det var som om jeg ble dradd mot denne og måtte kjempe for ikke å gli ned dit, som et voldsomt sug. Jeg tror skjulehandlingene etter drapet i stor grad handlet om å lukke dette «hullet» og bringe en form for orden inn i kaos igjen. Da jeg kom i fengsel et par dager etter, var de første dagene som et mareritt. I de 7 måneder jeg satt på varetektsavdelingen, var jeg innelåst rundt 20 timer i døgnet. Det å sitte innelåst slik nesten hele døgnet var først veldig vanskelig å forholde seg til. Nesten hele døgnet låst inne på en celle er veldig mye tid alene, og veldig mye tid hvor man ikke kan gjøre noe eller bevege seg noe særlig.

Samtidig hadde jeg i starten mer enn nok med meg selv og det som gikk for seg i mitt indre. Derfor hadde jeg ikke mye tid til å kjenne etter hvordan det følte å være fengslet. I starten var det slik at hver gang jeg lukket øynene eller hver gang det var ro på cella, så jeg for meg drapet. Det gikk om og om igjen i mitt indre, som en film på evig repeat. Jeg kunne forlede det, se på TV og på den måten drive bildene bort med andre bilder. Men med en gang TVen var av, og jeg var alene med meg selv, kom bildene igjen. Lenge var det som om disse bildene trengte bort tenkingen min. Jeg klarte ikke å tenke. Det var som om jeg var fanget i en malstrøm og hadde nok med å holde hodet over vannet. Det eneste som virkelig fungerte for meg i denne tiden var å meditere. Derfor mediterte jeg mye. Jeg hadde lært meg den buddhistiske teknikken Vipassana-meditasjon noen år i forveien. Det er en teknikk som fokuserer på pust som et anker i meditasjonen, og jeg bruker også en annen teknikk som fokuserer på å få kontakt med hele kroppen med å «skanne» den. Begge teknikkene hadde jeg stor nytte av i denne tiden.

Det at drapet spilte seg kontinuerlig av for mitt indre øye, varte i omtrent en måned. I denne måneden eller litt lengre, var det ikke mulig å skrive eller tenke. Men etter hvert begynte bildene å komme sjeldnere. Det kan være en effekt av all meditasjonen jeg gjorde da, men det kan også være at bildene ville ha blitt stadig svakere og blitt borte av seg selv. Da bildene gav seg, kunne jeg fokusere mer på omgivelsene og den situasjonen jeg var i. I starten prøvde jeg å fortelle meg selv at det ikke var så ille. Selv om cella var et lite, ukoselig og ubekvemt rom, forstod jeg ganske raskt hvordan jeg måtte takle å leve slik på uviss tid framover. Jeg måtte gå inn i meg selv og bruke

meditasjon som en viktig teknikk til det også. Med såpass mye tid for meg selv, bestemte jeg for å bruke den til å lese og til å jobbe kontemplativt. Derfor satte jeg meg tidlig om å gjøre noe konstruktivt så mange timer jeg klarte hver dag. Siden den gang har jeg gjennom hele fengslingstiden bestrebet meg på å gjøre noe som for meg var konstruktivt hver dag. Det kunne være å lese noe viktig, tenke noen gode tanker eller skrive noe jeg var fornøyd med.

Jeg hadde omtrent fire timer med fellesskap med de andre fangene på denne tiden. En time lufting midt på dagen, en halvtime på morgenen og to og en halv time på ettermiddagen med fellesskap på avdelingen. I denne perioden hadde jeg et veldig behov for å prate med noen, først og fremst om det jeg hadde gjort. Jeg prøvde først å snakke med vaktene. Men som jeg har skildret i første del, så viste det seg umulig. Ganske raskt innså jeg at jeg måtte snakke med de andre innsatte hvis jeg skulle ha noen å snakke med. Men det tok ikke lang tid å merke at de var veldig annerledes enn meg.

Likevel var fellesskapet i starten nesten som å være på reise. Alt var eksotisk, annerledes og fremmed og kan ligne på hva Roland Barthes i *Mytologier* (Barthes 1975) skriver om som *eksotisme*, som det andre man ser på som bare eksotisk og derfor ikke integrerer i seg selv eller sitt liv. Etter hvert handlet dagene om å prøve å forstå denne nye verden, og orientere meg i den. Jeg måtte finne ut av hva som var kodene og reglene. På den måten følte jeg meg de første ukene som en reisende i et fremmed land. Men etter hvert følte jeg meg stadig mer som en som har flyttet til dette fremmede land og prøver å lære seg skikkene, kodene og hvordan man skal oppføre seg.

Da jeg var låst ut og hadde fellesskap med de andre fangene, var jeg i starten veldig åpen. Jeg snakket med alle, prøvde å høre på historiene deres og forstå hvem de var. På den tiden skilte jeg ikke videre mellom fanger og vakter. Selv om jeg hadde hatt en del dårlige erfaringer med noen vakter, tenkte jeg stadig at det bare handlet om at det var noen personer som ikke egentlig burde hatt en sånn jobb. Derfor prøvde jeg å snakke med de andre av vaktene for å finne ut hvem de var. Ganske tidlig fikk jeg derfor en forholdsvis god oversikt over alle fangene og alle vaktene på avdelingen. Jeg prøvde hele tiden å sette meg inn i deres perspektiv og forstå hvordan de tenkte.

Etter å ha blitt litt kjent med denne fremmede verden, merket jeg at det var to sett av regler eller væremåter som gjaldt. Det ene når vaktene var der, det andre når det bare var oss fanger. Kodene og reglene var radikalt forskjellige. Når det bare var oss fanger, handlet det omtrent utelukkende om kriminalitet, og hos noen av de som hadde vært mye i fengsel, handlet det om å lære oss ferskinger hvordan man skulle oppføre seg i fengsel. Det handlet blant annet mye om å ikke tyste, og om å hate pedofile og de som sitter på dommer for sedelighet.

Men åpenheten min kunne ikke fortsette. Jeg forstod etter en stund at en del fanger var på leting etter ferske fangers svake punkt, derfor måtte jeg beskytte meg og ble mindre åpen. Jeg vernet meg med å hardne på lignende måte som de andre fangene. Gradvis ble jeg også godt kjent med de andre fangene, og merket at jeg ikke hadde så mye å snakke med mange av dem om. Kriminalitet ble mindre og mindre spennende å høre om, og det var ofte ikke så mange andre mulige temaer. Derfor satte jeg i gang med flere prosjekter i fellesskapet. Det ene prosjektet var å spille sjakk. Jeg

spilte så mye sjakk jeg kunne, og tidvis da det var østeuropeere der, så møtte jeg veldig sterk motstand og lærte mye (mange østeuropeere har sjakk på skolen, slik at de fleste er ganske gode). Jeg bestemte meg også for å komme i god fysisk form, så jeg begynte å trene ordentlig. Det hadde vi mulighet til å gjøre kun tre-fire ganger i uka, men det holdt. Vi dannet også matlag som var slik at vi var tre eller fire som samarbeidet om å lage felles middag på kvelden.

Disse prosjektene gjorde at jeg fikk en mye mer fokusert tid i fellesskapet. Jeg fant min rolle sammen med andre som likte å spille sjakk eller trene. Særlig sjakk var ganske behagelig fordi man da slapp å prate. Det ble en måte å være sosial på, hvor jeg ikke trengte å høre om kriminell virksomhet hele tiden. Jeg spilte etter hvert ok fengselssjakk slik at jeg alltid var blant de beste. Det var faktisk en måte å få litt respekt av de andre på. Det var som om det ble en demonstrasjon av at man var smart og i stand til taktiske og strategiske manøvrer. Jeg var også en del sammen med mitt eget matlag (matgruppe), hvor vi kunne snakke om og planlegge hva vi skulle spise de neste dagene, hva vi skulle kjøpe inn osv. Det krevde planlegging og tok også tid, og var en grei måte å gjøre noe ganske meningsfylt sammen på.

Benektelsesfasen

Etter en stund i fengsel kom jeg inn i en benektelsesfase, hvor jeg hardnet og sluttet å ta inn andres oppfatninger om meg. Først angikk det saken min. For på denne tiden hadde det blitt en *Sak*, og det opptok en stor del av tiden. På dette tidspunktet ville jeg bare høre på de som støttet meg og bekreftet mine poenger. De som var kritiske, vendte jeg det døde øret til. Jeg var overbevist om den moralske legitimiteten i det jeg hadde gjort og at det var et legitimt nødvergedrap. Dette var en fase på ca. halvannet år, frem til sommeren 2011 hvor jeg fikk dommen fra Høyesterett. Benektelsesfasen handlet mye om å forholde meg til trykket utenfra, fra politi, rettssystem og fengselet. Fengselet mistenkte og mistrodde meg konstant, og så meg som kriminell. Politiet og rettssystemet gjorde det samme og tenkte at en tiltalt alltid lyver. På den måten var det et betydelig dehumaniserende trykk som jeg måtte forholde meg til, eller kjempe mot.

Jeg var en del i kontakt med politiet på denne tiden, blant annet fordi jeg var i flere avhør. Det var møter med advokaten og samtaler om hvordan vi skulle legge opp saken, hva jeg skulle fortelle og ikke fortelle. Advokaten var veldig fin å snakke med, så derfor ble det nok også til at jeg på mange måter også forholdt meg til ham som en slags psykolog, og snakket om det jeg hadde på hjertet. Det var visst veldig viktig at man bare fortalte én historie som man stod på hele tiden, for ellers ville politiet dikte selv. Vi snakket mye om hva man bør si og hva man ikke bør si og hvordan man tenker i en rettsak. Det ble etter hvert tydelig for meg at saken nesten var som et spill. Det handlet ikke om sannhet og rettferdighet, men snarere en partskonflikt med meg og advokaten på en side og hele den norske stats påtalemakt på den andre side.

Først handlet det om å prøve å vise fengslingsdommeren at det ikke var grunn til å holde meg fengslet, siden dette var et nødvergedrap. Faktisk ville en dommer slippe meg ut etter en måned. Men da lyktes politiet i å anke med oppsettende virkning, for så å lage et førstesideoppslag i den lokale presse. Da anken ble behandlet var det en annen dommer som uten videre fengslet meg til

fire nye fire uker. Etter det var det liten sjanse for å få komme ut igjen før rettssaken. Så etter hvert ble fokuset vårt rettet mot forberedelser til rettssaken.

Det kom også stadig nye dokumenter fra politiet som advokaten tok med til meg. Det var objektive funn av forskjellig art. Blant annet funn av rester av rivotril i glass (slik at det korresponderte med vår forklaring), og i kjæresten min sin urin. Det var Sintef-målinger som bekreftet at jeg kunne høre det jeg hadde forklart at jeg hørte da jeg satt i andre etasje og de snakket i stua i første etasje. Det gjaldt også en obduksjonsrapport. Likeens avhør av fjern og nær. I avhørene kom mye forskjellig frem som vi måtte diskutere. Sakspapirene ble etter hvert nesten fire fulle ringpermer, så det ble ganske omfattende. Det var også sånn at politiet svært motvillig undersøkte det som var til vår gunst. I omtrent alle tilfeller måtte vi trykke hardt på for å få dem til å gjøre undersøkelser som kunne vise at vi snakket sant. I en del tilfeller gjorde de det likevel ikke.

Etter hvert som saken ble mer dominerende, skapte den for meg et ensidig fokus. Det var som om de forpliktelser jeg hadde i saken, gjorde meg ute av stand til å forholde meg til det jeg hadde gjort. En side var alle detaljene fra det som faktisk skjedde. Jeg husket stadig flere og nye detaljer fra den kvelden. Etter hvert også detaljer som burde ha problematisert at dette var et rent nødverge. Men i denne tiden var jeg ikke lydhør for slike detaljer. Mye av grunnen til det var at jeg hadde blitt fortalt hvor viktig det var at jeg fortalte politiet én historie og stod på den hele resten av tiden med flere avhør (og det skulle jo vise seg å være ekstremt viktig også).

Jeg skulle altså tidlig fortelle alt «som det var», og etter det fortelle den samme historie i de neste avhør. Det skulle jeg gjøre selv om det kom opp flere detaljer som ikke syntes å stemme helt. Problemet var at nye tolkninger av hva som skjedde, arbeidet i meg. Men det måtte jeg bare lukke øynene for, og ikke forholde meg til. Jeg måtte holde meg til den historien jeg hadde fortalt, og ha prosjektet vårt klart i sikte. Politiet, på sin side, syntes ikke interessert i sannhet eller komplikasjoner i forhold til ideen om hva som hadde skjedd. Snarere ønsket de utelukkende å bekrefte sitt syn, som handlet om at vi skulle ha lurt ham dit den kvelden for å ta livet av ham. Selv om etterforskningen på punkt etter punkt umuliggjorde en slik forståelse, slapp de likevel ikke denne hypotesen. Advokaten min snakket flere ganger om at de hadde et betydelig «tunnelsyn». Det gjorde også at det ble enda mer avgjørende for oss å bevise hva som skjedde, slik at det som faktisk skjedde, kunne ligge til grunn for rettssaken.

I denne tiden var det som om jeg benektet moralsk skyld og blokkerte for anger. Det som opptok meg, var å markere og demonstrere at jeg var den personen jeg tidligere hadde vært, en god person med gode hensikter, uten kriminelle planer eller løpebane. Jeg var i den forstand opptatt av å skille meg fra de andre fangene og vise at jeg ikke var som dem, at jeg ikke tenkte eller handlet kriminelt, men snarere var et vanlig, ærlig menneske med god moral. Jeg prøvde så godt jeg kunne å være akademiker og filosof; en som leste, diskuterte bøker, litteratur og kultur, hadde meninger om mye og kom med analyser, ikke minst mente noe om den situasjonen jeg var i. En innsikt fra denne fasen er hvordan de prosjekter man setter seg, styrer ens fokus og i stor grad er med å forme måten man forstår seg selv og andre mennesker. For meg ble selve Saken så viktig at det blokkerte helt for

muligheten til anger. Dermed ble ikke anger og skyld noe jeg kjente på eller slapp til, før etter andre retts sak. I stedet skjøv jeg bort alle tvilstanker og var ensidig fokusert på det store prosjektet om å bevise min uskyld, altså at drapet var nødverge.

Fortvilelse og anger

Et viktig vendepunkt kom da kjæresten min gjorde det slutt. Jeg kunne nesten ikke tro det, etter alt jeg opplevde jeg hadde gjort for henne. Jeg var i sjokk og vantro og gikk ned i en dyp depresjon. Da først begynte jeg å kjenne på en voldsom anger og tok inn over meg at jeg hadde tatt livet av et menneske. Det var nesten ikke til å bære på dette tidspunktet. Jeg tenkte at jeg måtte være ond, et helt pervertert og ødelagt menneske, at det ikke var håp for meg. Jeg kunne like godt gi opp alt.

I denne fasen var det som en bunnløs anger hvor alt brast og ingenting betydde noe mer. Alt jeg hadde kjempet for, engasjert meg i og brydd meg om, var borte. Jeg hadde tenkt at jeg gjorde dette både for å beskytte meg selv, men mest for kjæresten min. Men så svarte hun med å gå fra meg. Det var som om hele festningsverket mitt brast, og ingenting hadde mening lenger, som at det ikke hadde noen hensikt å snakke om nødverge mer. Da stod det sterkt for meg at jeg aldri skulle ha gjort det. Jeg begynte å tenke på hva slags menneske jeg var som kunne gjøre noe sånt. Var jeg blitt en morder? Var jeg et ondt menneske? Hva slags avskyelighet hadde jeg blitt? Jeg hadde tatt et liv, en far, en sønn, en bror, en kjæreste; en som flere var glade i, en som hadde fortjent å leve, som det ikke var min rett å ta bort livet til. Slike tanker gjorde at jeg følte jeg hang fast i en hengemyr inne i en skog hvor det aldri var lys og langsomt ble dradd nedover. Jeg hadde blitt et monster, en morder, og fått ødelagt hele livet mitt, og det for ingenting. Til ingen nytte. Uten noen mening.

Leer-Salvesen betoner i boken *Tilgivelse* at tilgivelsens mulighet er det som gir rett til å snakke om skyld. Han skriver (Leer-Salvesen 1998, side 93):

Det er troen på tilgivelsens mulighet som gir rett til overhodet å tale om skyld. Slik må det også være med skyldfølelsen: Berettigelsen til å ta den alvorlig, til endatil å regne den som en moralsk ressurs, springer ut av en tro på at også de mellommenneskelige forhold kan gi mulighet til forsoning og frigjøring.

Hvis man ikke regner med denne mulighet, gjenstår bare den skyldfølelsens negative og kanskje også destruktive side. Da blir den bare straff og pine, en gjengjeldelse som har satt seg fast i gjerningsmannens kropp som en svulst: «Visst har han det dårlig med det han gjorde. Men han fortjener jo ikke bedre! Måtte han steke evig!

I denne fasen tenkte jeg lite på tilgivelsens mulighet. Tvert imot tenkte jeg at drapet var helt utilgjengelig og umulig å gjøre opp for. Kanskje var det derfor skyldfølelsen og angeren var så omfattende som den var da. På ett vis var det også som om jeg tok dommen til meg i denne perioden, som om jeg tenkte at den på en måte måtte være sann eller i alle fall at den hadde blitt

sann og var den endelige beskrivelse av meg. Jeg var et monster. En kaldblodig drapsmann. Ikke noe mer. Jeg var fanget i en destruktiv skyldfølelse, en anger som ikke kunne lede til tilgivelse.

Mistenksomhet

Ett eller annet sted i den bunnløse anger og fortvilelse gikk de selvdestruktive tankene over i mistenksomhet. Det var som om jeg fant styrke i mistenksomheten til å komme meg opp igjen. Jeg begynte å tenke at kanskje eks-samboeren min hadde lurte meg og fått meg til å ta livet av en brysom mann. Kanskje hun hadde planlagt alt og klart å manipulere meg slik at jeg gjorde det? Jo mer jeg tenkte den tanken, jo bedre syntes den å passe. Den ene detaljen etter den andre syntes å stemme med et sånt bilde. Jeg begynte også å tenke at det kanskje ikke var en reell trussel jeg hadde forholdt meg til. Hadde jeg feiltolket situasjonen? Kanskje hadde jeg tatt livet av en person som nok var brysom, men ikke egentlig farlig? For nå var det som jeg også valgte å tro på politiet. At de hadde mer rett enn meg når jeg opplevde trusler og fare i situasjonen. I dommen min hadde jo dommeren «slått fast» at» jeg ikke hadde noen grunn til å føle meg truet. Det var som om det ble helt meningsløst å skulle prøve å late som jeg var et godt menneske mer. Jeg kunne like godt bare kapitulere og innse at det var jeg ikke.

Nå var det som om jeg fikk ny energi og mening i livet igjen. Den bunnløse fortvilelsen og angeren som var rettet mot meg, kunne jeg nå rette mot henne. Det var hun som var skyld i alt. Hun hadde lurte og manipulert meg. Jeg hadde vært dum, og ble lurte. Men jeg var ikke ond. Jeg var ikke et forferdelig menneske eller et monster. Jeg var bare altfor letturt. I denne tiden så jeg eks-kjæresten min som den mest manipulative psykopat. Jeg så bare det som stemte med denne hypotesen. Jeg ble helt ensopret og fikk et oppheng i å bevise at det var sånn. Jeg ønsket å få i gang en privat etterforsker og lage ny sak. Heldigvis var advokaten min kjølig avvisende. Riktignok snakket han med meg og sa vi skulle begynne snart, men så var det tilfeldigvis hele tiden noe som gjorde at det ble utsettelse med etterforskeren og at vi ikke helt kunne sette i gang med saken. Han trenerte det rett og slett. I etterkant forstår jeg at det var til mitt eget beste.

Kampfase

Jo dypere jeg gikk inn i mistenksomheten, jo mer gikk den over til kamplyst. Jo mer overbevist jeg ble om at ekskjæresten min hadde lurte meg, jo mer sinne vokste frem i meg. Dermed ble høsten 2011 en opptrappende Kampfase, som varte til sommeren 2012. Utover høsten ble det både en kampstemning på avdelingen, og overfor fengselet. I fortellingsdelen min handler det om konflikten vi hadde med afrikanerne og om KU-kampen. I begge tilfeller var jeg dypt inne i Kampfases og det var som om kampen var det som gav mitt liv retning og mening. Det hadde skjedd flere ting med meg. Det ene var at jeg hadde falt helt til bunn og livet mitt var revet fra meg. Det var umulig å holde fast i ideen om at jeg var en god person. Umulig å holde fast i det sterke moralske selv jeg hadde hatt så lenge, og som hadde vært en vesentlig beskyttelse for meg i de nesten to årene jeg hadde sittet i fengsel. Nå falt alt. Jeg var uendelig dum. Det jeg opplevde som et enormt svik fra ekskjæresten, gjorde noe med meg. Mistenksomhet ble til sinne og hat og jeg fulgte disse følelsenes logikk.

Det ble ikke bedre av at jeg lot meg assimilere i det kriminelle miljøet som preger fangekulturen. Inntil dette punktet hadde jeg i stor grad tenkt på meg selv som annerledes de fleste andre fangene, og særlig de kriminelle av fangene. Jeg hadde tenkt at jeg må prøve å holde min sti ren, ikke lyve, ikke være urimelig og ikke gjøre noe som er galt. På den måten prøvde jeg å bevare min moralske identitet og forestillingen om at jeg selv var god. Men på dette tidspunkt snudde det. I sinnet og hatet åpnet jeg meg opp for de kriminelle på en helt annen måte. De matchet min grunnstemning. De fleste var preget av sånne følelser og vi møttes i et sinne- og hatfelleskap. Det handlet om å hate den ene og den andre og hisse oss opp fortelle hverandre hvorfor vi hatet, og alt det kjipe den og den personen hadde gjort. Vi bekreftet hatet i møte med hverandre.

Riktignok begynte det ikke med at jeg innrømmet mitt sinne og hat. Det begynte med at de andre stadig kommenterte at jeg var sint mens jeg nektet for det. Men de påstod at jeg var sint fordi jeg var rød på ørene. Det var et sikkert tegn på at man var sint, mente de. Etter som jeg stadig hørte at jeg var sint, begynte jeg å reflektere over det og kom etter hvert til at det måtte være rett. Jeg kunne kjenne det igjen. Dermed kunne jeg også identifisere meg mer med mine medfanger. Jeg ble en av dem. Med samme følelser av sinne og hat.

Til å begynne med var ekskjæresten min målskive for hatet. Men sammen med de andre fikk jeg også andre felles målskiver. Afrikanerne ble en slik målskive, og fengselet, og særlig lederen, ble det. Det var jo mye urimeligheter både fra afrikanerne og fengselslederen, så det var et slags rasjonale i dette. Men vi overdrev og hatet mer enn vi hadde grunn til. Det ble et betydelig projisert hat. Slik var det i stor grad med de andre også. De følte seg urettferdig behandlet i rettsaken, eller av andre som hadde sveket dem. Det personlige sinne og hat de hadde, projiserte de til våre felles målskiver.

I denne tiden ble jeg på mange måter en del av den kriminelle kulturen. Jeg var riktignok ikke interessert i å være kriminell, men jeg ble veldig interessert i alt som hadde med kamp og motstand å gjøre. Jeg knyttet meg til flere som nærmest var krigere, som hadde slåss veldig mye og hadde mange voldsdommer på seg. Jeg prøvde å lære av deres sinnelag, væremåte og tankesett. Jeg lærte hvordan de fokuserte på fiendens svakhet og prøvde å utnytte den og hvordan de alltid søkte å være sinte, snarere enn redde, når de ble utfordret. Jeg merket at det kunne jeg også og fant en voldsom kraft i sinne i meg selv. I stedet for å være redd hvis jeg var truet, kunne jeg gå inn i kampmodus og føle sinne i stedet.

Jeg lærte mye om kamp av de «kriminelle». Mange av dem hadde en veldig god forståelse for andres sinne og aggresjon. En forståelse jeg ikke hadde hatt i det hele tatt. Snarere var det nok slik for meg at jeg hadde et tabuaktig forhold til sinne og benektet at jeg var sint. Som oftest hadde jeg nok kalt sinne noe annet, som irritasjon, frustrasjon, skuffelse og lot som jeg ikke var sint. Slik ble sinne tidligere et undertrykt sinne eller passiv aggresjon. Men i denne fasen ble det annerledes. Nå søkte jeg bevisst inn til sinnet i meg selv, til krigeren. Ja, det føltes som det eneste jeg hadde igjen, var å bli en kriger. Det var en slags siste ressurs, som et alternativ til selvmordet.

Det skjedde også noe med blikket mitt. Jeg så ikke vanlige mennesker rundt meg mer, jeg så snarere en rekke onde mennesker. Der jeg før hadde sett mennesker med en destruktiv hang eller tendens, så jeg nå onde mennesker. Jeg fant beviser på kynisk og ondsinnet tenkning og handling hos den ene og den andre. Særlig gjaldt det de jeg hadde utpekt som mine hovedfiender. Jeg så på folk med skepsis og mistro på denne tiden. Fengselssystemet beskrev jeg som ondskap og fengselslederen som en ond psykopat. Mange av mine medfanger ble ikke bare «kriminelle», men «skurker» med de verste hensikter. Når jeg tidligere hadde sett på mennesker med en barmhjertighetstese (tenkte det beste om dem, eller tenkte at det de sa og gjorde gav god mening), så jeg snarere på andre med en «ubarmhjertighetstese» hvor jeg tenkte det verste om dem. Det var som om jeg nærmest søkte alt som var destruktivt og negativt ved andre, som for å bekrefte og rettferdiggjøre min rett til å være sint og hate.

Likevel har jeg senere tenkt at denne fasen var oppklarende for meg. Jeg tror jeg nesten alltid har hatt et slags tabuforhold til sinne, og derfor ikke klart å bli bevisst sinnet i meg selv. Kanskje er det også en generell tilstand i vårt land, at sinne i stor grad er tabu, i alle fall i akademiske kretser. Mens nå fikk jeg en tydelig bevissthet om hva sinne var. Jeg erfarte at det å tenke stygt om andre, det å tenke det verste, snarere enn det beste, hadde noe for seg til tider. Det ene var at det å bli sint i trusselsituasjoner snarere enn redd som oftest var å foretrekke. Det andre var at det å tenke det verste om andre fikk frem andre sider av menneskene, enn de som normalt kom frem. Eksempelvis hangen til sadisme som jeg kunne se hos en del vakter og medfanger. Eller skadefryd, som jeg svært ofte så både hos medfanger og vakter.

Kontemplativ fase a: Terapeutisk skriving

Da jeg fikk flytte til Oppli begynte en kontemplativ fase. Den ble særlig initiert av at jeg første uke måtte sitte på en mottaksavdeling, som var akkurat som en varetektsavdeling. Det var 20 timers innlåsing på cella, en times lufting og litt trening og fellesskap. Det ble mye ro og tid på cella. Cellene der var ganske annerledes enn de var i det eldre fengselet på Skråmark. På Oppli var det store vinduer med skuddsikkert glass uten gitter i. Så man kunne se ut uten å måtte flytte hodet sitt hele tiden for å finne ut hva man så på. Jeg hadde utsikt til et skogsparti. Jeg kom på sommeren og hele formiddagen stod sola inn på rommet mitt. Jeg satt derfor hver dag det var fint vær oppå pulten ved vinduet og ble varmet av sola og mediterte eller bare så utover den lille skogen. Jeg kjente en ro, og en fred jeg ikke hadde kjent på lenge. Jeg hadde vært i kampmodus i et drøyt halvt år, og kjente meg sliten av å krige og desillusjonert i forhold til hva man kunne få ut av det. Jeg hadde ikke fått noe ut av å krige med ledelsen på Skråmark. Tvert imot hadde jeg heller blitt sett på som et stort problem for alle vaktene. Jeg hadde heller ikke fått noe ut av krigen eller konflikten med afrikanerne. Jeg trengte både å koble helt ut og få et miljøskifte. Når det gjaldt ekskjæresten, hadde jeg langsomt kommet til at hun umulig kunne ha lurt meg slik jeg trodde.

Det var også noe med cellene på Oppli som fungerte godt for meg. I tillegg til det store vinduet, var de laget nesten helt støyisolerende, i motsetning til cellene på Skråmark hvor lydene fra de andre cellene bar veldig godt og man aldri fikk ro verken på dagen eller kvelden. På Oppli var det altså mulig å få det helt stille. Stillhet hadde jeg ikke kjent på over to og et halvt år og det var nydelig. Jeg

er i utgangspunktet mer følsom for lyder og lukter enn mange andre, derfor får jeg også lett en opplevelse av å bli invadert av andres lyder og lukter. Det var nok også medvirkende til å få meg i kampmodus. Men nå slapp jeg å forsvare meg mot invaderende lyd og lukt (siden dette var et ganske nytt fengsel, så luktet det ikke så mye på de enkelte celler, og det gikk ganske greit å vaske ut luktene av de som hadde vært der før en), så det var lettere å slippe ned garden og slappe av.

Jeg slappet helt av da jeg kom til mottaksavdelingen på Oppli. Jeg var borte fra alle konflikter og bestemte meg for at jeg ikke skulle ha konflikt med verken fengsel, vakter eller medfanger mer. Når det gjaldt vakter og fengsel bestemte jeg meg for at jeg skulle unngå å svare tilbake, uansett hva de sa. Jeg skulle bare si ja når de beordret meg om noe, og aldri protestere. Jeg gikk ikke inn for å smiske eller spille rehabiliteringsspiellet, men bestemte meg for å aldri yte dem noen motstand og heller vise meg som en samarbeidsvillig fange. Jeg bestemte meg for å slutte å skrive klager og ikke be om begrunnelser for deres absurde ideer og oppdiktede regler, hvis det kunne bli oppfattet som problematisk. Jeg bestemte meg kort sagt for å underordne meg og ikke yte motstand. Det handlet ikke om at jeg hadde respekt for dem eller tenkte at det de holdt på med ga mening. Jeg innordnet meg for å slippe å få problemer. Jeg hadde for lengst forstått at ingen vakt tåler å bli motsagt eller utfordret. Man må jatte med dem og late som man er enig og smile og være høflig til dem. Alt annet, all mikroskopisk motstand øker risikoen for at vakten legger en for hat og skal hevne seg på en eller annen måte.

Når det gjaldt mine medfanger, bestemte jeg meg for å holde konfliktnivået på et minimum. At det bare var ti på hver avdeling, hjalp mye. I dette fengselet hadde de en annen strategi for fangesammensetning. I stedet for å legge opp til konflikt på alle avdelinger ved at urolige fanger skulle settes sammen med rolige, slik de gjorde på Skråmark, la de i større grad opp til at man kunne søke seg sammen med dem man ønsket. I starten kom jeg på en avdeling som var rolig og grei, men etter en stund ble denne avdelingen mindre levelig (som jeg har skrevet en del om i fortellingsdelen). Nå ble målet å gå inn i meg selv, være kontemplativ og utforske mitt indre. Det gikk to-tre måneder der jeg ikke kom helt i orden, jeg fant verken roen på avdelingen eller skolen. På skolen var det mye prat og bråk, så det var vanskelig å konsentrere seg der. Men etter en stund fikk jeg et bedre opplegg. Jeg fikk sitte på cella frem til lunsj, og gikk ned på skolen etter lunsj.

Denne tiden helt for meg selv ble viktig. Da hadde jeg stillhet og ro og satt og skrev hva jeg tenkte og følte. Jeg kom tilbake til meditasjonen og fikk et skjerpet fokus på dagbokskrivningen. Målet var hver dag å komme i kontakt med min grunnstemning og med de følelser jeg hadde. Så skulle jeg skrive det ut så fritt og usensurert som mulig. Jeg søkte å være helt ærlig og ikke sensurere noe. Det som var vanskelig å få tak i, å snakke om eller skrive om, var det jeg særlig søkte. Jeg søkte inn i dypet av meg selv, i mine mørkeste kroker. På den måten kunne man si at jeg holdt på med et omfattende introspektivt studium. Dette granskende prosjektet gjorde noe med meg. Jeg fikk en større forståelse for følelser og stemninger, hvor jeg trente på å benevne følelsene riktig og på å være ærlig med hva slags følelse jeg hadde. Jeg erfarte hvor lett det var å lyve for seg selv, pynte på følelsene, omskrive sinne til at man er lei seg, ikke innrømme at man skammer seg. Etter hvert gikk

det opp for meg at de aller fleste følelser er vanskelige å innrømme eller sette ord på. Det er som om vi nesten alltid fordreier og fordekker det vi føler.

Sorg er et eksempel. Svært sjeldent føler vi ren sorg. Det er som om sorgen er bundet opp i andre følelser vi har hatt overfor den personen som eksempelvis er død. Disse følelser kan igjen gjøre det vanskelig å bare føle på sorgen. Kanskje kan vi føle det var helt ok at vedkommende døde, men en slik tanke vil vi nødig tenke, så vi skyver den bort og later som den ikke er der, for så å blokkere for at vi kan føle på sorgen (eksempelet er inspirert av en samtale med A. Lindseth). Skyldfølelse er også et eksempel på hvordan følelser kan blokkere. Jeg begynte å føle noe skyld på den tiden. I kampfasen var det som om den garden jeg hadde hatt mot omverdenen også var en gard som hindret i å se inn i meg selv. Men nå som jeg slapp garden ned, kunne jeg innse min skyldfølelse. Likevel ble følelsen blokkert av noe som var mer prekært. Hver dag måtte jeg forholde meg til at fengselet undertrykket meg på forskjellige måter. Svært mye av det jeg skrev om, handlet om å håndtere dette. Da ble skyldfølelsen noe jeg fortsatt ikke fikk mulighet til å kjenne på, fordi jeg måtte forholde meg til daglige krenkelser. Det var som om jeg måtte slukke de branner som til enhver tid oppstod først.

Oppli fengsel virket likevel på en litt annen måte enn Skråmark fengsel. Alt gikk tregere der, og det var større distanse mellom årsak og konsekvens (det tok eksempelvis lenger tid før man ble straffet for noe galt man hadde gjort). Opplie fengsel var også betydelig mer repressivt enn Skråmark. Det var mer detaljerte regler og de strammet skruen svært hardt til. Eksempelvis led jeg nesten med en gang under en radikal innskrenkning på besøk, noe som gjorde det svært vanskelig å opprettholde kontakten med vennene mine. Det var noe jeg hadde klart ganske fint på Skråmark. Det var også stadig forandrede regler på de fleste områder, som gjorde oss svært frustrerte. I tillegg var det mye cellesjekkinger og kontroller. Etter at jeg hadde vært der en god stund, kom jeg også i en konflikt med skolen og fengselet som handlet om innholdet i avhandlingen jeg skrev. Situasjonen var lenge svært kritisk for meg, med en betydelig frykt for at de skulle destruere alt jeg hadde skrevet. Heldigvis fikk jeg god hjelp av min ene veileder, Y. Hammerlin, til å ordne opp i denne situasjonen i forhold til fengselet.

Den voldsomme disiplinen og de daglige krenkelser gjorde det vanskelig å gå inn i en rent kontemplativ modus. Jeg måtte bruke mye tid på å håndtere krenkelsene jeg ble utsatt for, slik at jeg ikke rakk å komme til de dypere lag i meg selv. Ofte kunne jeg skrive kontinuerlig frem til lunsj, utelukkende om gårsdagens krenkelser. Jeg prøvde å forholde meg stoisk til krenkelsene, og tenke at jeg da bare kan gjøre noe med det jeg kan forandre. En slik strategi fungerte til en viss grad. Samtidig hadde det en betydelig terapeutisk effekt at jeg daglig skrev og klarte å skrive det meste ut av meg. Men det føltes som jeg mange ganger bare så vidt klarte å holde hodet over vannet. Her er et eksempel (Dagboken 25.02.13):

En ting som stadig slår meg når jeg ser i speilet er at det virker som øynene mine er døde. Jeg pleide alltid å ha så levende øyne. Men slik er det ikke mer. Øynene mine er døde. Det er ikke noe liv der inne mer. Det er flathet, fravær, kanskje et lite snev av tristhet, men ikke noe liv, ingen gnist. Derfor virker smilet mitt tomt,

som hos mange andre som har sittet en stund i fengsel, et rynkete sjelløst smil uten at man føler at det er noen der inne.

Jeg tar meg også i at jeg tenker langt mer destruktive, enn konstruktive tanker. Så mye følelser og tanker kretser rundt hvordan fengselet krenker oss, trækker på oss og ydmyker oss. De gjør jo alt dette, men trenger jeg virkelig å tenke så mye på det, føle så mye på det? På en annen side er det jo slik at hvis man ikke skriver ut en krenkelse, så blir den sittende i en og virke. Kanskje jeg må skrive det ut, og tenke at jeg ikke kommer i en ordentlig skrivesituasjon før jeg er ute av fengsel, for så lenge jeg er her, trækkes jeg på, krenkes og ydmykes, og da trenger jeg å skrive terapeutisk, og skrive for å overleve menneskelig.

Det første halvannet år på Oppli skrev jeg til meg selv som en slags overlevelsesteknikk og brannslukking. Det var faenskap fra fengselet nesten hver dag som jeg måtte forholde meg til og skrive meg gjennom. Heldigvis klarte jeg nå i stor grad å forholde meg til krenkelsene som noe indre eller noe jeg bare kunne skrive ut av meg som noe jeg ikke trengte å ta en ytre kamp om, verken mot vakter, fengselssystemet eller andre fanger. På en måte fungerte denne terapeutiske strategien.

Kontemplativ fase b: Munke- og filosoferingsfasen

Denne situasjonen varte til jeg flyttet over på den nystartede avdelingen som hadde som målsetting at vi skulle tilpasse oss samfunnet på utsiden. Der ble det mindre styring fra fengselet etter hvert, og det gjorde at jeg falt mer til ro og kunne grave dypere. Flere dager sammenhengende uten krenkelser eller andre ydmykende inngrep fra fengselet, gjorde underverker. Utover våren 2014 begynte jeg derfor å komme mer i kontakt med skyldfølelsen min. Denne våren begynte jeg også på et skrivekurs hos en ung forfatter som var veldig dyktig. Det var svært inspirerende og medvirkende til at jeg trengte enda dypere ned i følelsene. Jeg prøvde å skrive litterære tekster, og det gjorde også at jeg kom mer i kontakt med følelsene. I den terapeutiske skriveprosessen hvor jeg hadde reflektert over alle krenkelsene og hvordan systemet virket på meg, hadde det også skjedd noe med meg. Jeg begynte å tenke mer systematisk både over vaktene som enkeltpersoner, men også over deres roller som representanter for et fengselssystem. Jeg tenkte mer systematisk igjennom hvem fangene var og hvordan de ble forandret av å være i fengselssystemet. Jeg hadde på denne tiden vært flere år i fengsel og sett forandringer både på fanger og vakter, og særlig merket meg hvordan aspirantvaktene som begynte som hyggelige, velmenende mennesker, forandret seg til fengselsvakter som det var umulig å snakke med.

I denne perioden begynte jeg å filosofere igjen. Kanskje ble jeg en slags filosofmunk. Jeg tenkte mer over ondskapspråket jeg hadde brukt flittig i kampfasen min. I kampfasen var det en betegnelse på de jeg oppfattet som fiender, og de jeg følte sinne for. Jeg husket tilbake til kampfasen hvor lett og naturlig det falt seg å se på noen som fiender, da jeg var så sint. Hvor lett det falt seg å kalle fiendene mine onde, eller tenke på dem som onde (ikke alle kalte jeg onde, men jeg beskrev dem likevel på en måte som var tilsvarende; eksempelvis synes det som betegnelsen «psykopat» også i dagligtalen

har erstattet «ond»). Men nå lurte jeg på hva slags berettigelse dette moralske fordømmelsespråket hadde. Kan vi i en mer tilbaketrukket modus, som tilskuere eller observatører, legitimt anvende dommen «ond»? Det er noe jeg tidligere har grublet mye over. Det synes, i tråd med nyere filosofiske og etiske intuisjoner, legitimt å snakke om onde handlinger, men kan vi snakke om systemisk ondskap, eller om onde mennesker på en moralsk legitim måte? Hva skulle det i så fall bety? Kunne man si at kriminelle var onde? Eller at en del vakter var det - i kraft av den rollen de hadde? Hvordan forstå systemets påvirkning i forhold til dette?

Tilgivelses- og forsoningsfase

Denne siste fasen jeg skal skrive om her, kaller jeg forsoningsfasen. Det var en kort fase som har karakter av et vendepunkt. Fasen varte noen dager sommeren 2014 på Oppli fengsel. Jeg har også skrevet om dette i fortellingsdelen, om retreaten jeg var på den sommeren. Forsoningsfasen handlet særlig om opptakten til og ritualet hvor vi brant syndene våre. Det var et ritual hvor jeg opplevde at jeg fikk tilgivelse av Gud for å ha tatt et liv, og etter det kunne gå videre. Ritualet begynte med at jeg skulle skrive ut, ærlig og usminket om mine synder. Denne fasen kan vi kanskje forstå som bekjennelse og anger. Det handlet om å være så sannferdig jeg kunne, og om ikke å forskjønne eller pynte på det jeg hadde gjort. Snarere beskrev jeg meg selv så ufordelaktig og utleverende som jeg kunne.

Vi gjorde nedskrivningen av syndene våre kvelden før resten av ritualet, så jeg kjente på mye anger den kvelden. Jeg kjente sterkt at jeg skulle ønske det var ugjort. Denne gangen var det som om jeg tillot å slippe angeren helt til - kanskje fordi jeg visste, eller hadde fått beskjed om, at vi ikke skulle bli værende i angeren. Tidligere var det ofte slik at jeg blokkerte angeren når jeg kjente på den (med unntak av den tiden jeg var i den bunnløse angeren). Jeg hadde tidligere vært nede i det dype mørke hullet som angeren kunne dra en ned i, og det var som om jeg ville unngå det. Men denne kvelden tillot jeg meg å ta inn over meg angeren i sin fulle dybde. Men denne gangen med et håp om at det kunne være mulig å få tilgivelse. Da var det som om jeg faktisk kunne tillate meg å kjenne på skyldfølelsen og angeren i sin fulle tyngde.

Den neste dagen skulle vi brette sammen arkene med bekjennelser på, og putte dem i en konvolutt som vi hang opp på et kors. På den måten ble kanskje skylden flyttet litt ut av meg. Det ble gjort et poeng av at vi nå kunne kvitte oss med syndene våre. At nå hadde vi skrevet dem ut av oss, og nå «var» de i konvoluttene. Så skulle de brennes slik at de forsvant helt. Mens de brant, gav presten oss syndenes forlatelse på vegne av gud. Etterpå følte jeg og alle de andre en enorm lettelse. Det var som å bli mange kilo lettere og jeg opplevde at mine synder var tilgitt. Nå kunne man tenke at det bare var øyeblikkets suggesjon og at den følelsen ville forsvinne. Men erfaringen av å være tilgitt har ikke forsvunnet, selv nå flere år senere. Så noe vesentlig skjedde, som gjorde at jeg etter dette har kunnet forstå meg selv og min handling på en helt annen måte. Det er som om jeg nå kan forholde meg til det som det var, uten at jeg trenger å sminke det eller omtalte det på en særlig positiv måte (som jeg lenge hadde en tendens til).

Hvis vi nå tar denne erfaring for gitt slik den fremsto for meg, som en erfaring av en guddommelig tilgivelse for alt galt jeg hadde gjort, hvordan skal vi egentlig forstå det? Hva skal det bety å ha fått en guddommelig tilgivelse? En kompliserende faktor her, var at jeg ikke trodde på Gud. Jeg hadde for lengst mistet min barnetro, og var vel snarere en agnostiker. Dessuten hadde jeg etter en oppvekst i bedehusmiljø opparbeidet meg en betydelig motstand mot kristendommen. Jeg oppfattet det slik at det var mye destruktivt og negativt der og at man alt for lett kunne misbruke de kristne ideer for egen vinning ved å ha makt over andre. Selve ideen om Gud slet jeg aller mest med pga. omfattende refleksjoner rundt ondskapens problem. Hvordan kunne det være en god, allmektig og intervenserende gud i en verden med så mye ondskap? Jeg hadde vært enig med Hume i at hvis man skulle ta ondskapen i verden på alvor, ville det bety å tenke at det ikke var noen gud, eller en gud som måtte være ond fordi han tillot så mye ondskap. Derfor helte jeg nok mest til at det ikke var noen gud.

Men så kom denne erfaringen. Den fikk meg til å gruble over Gud igjen. For jeg opplevde det som en erfaring av å bli tilgitt av noen eller noe. Ikke bare som en indre psykologisk effekt. Det måtte i så fall bety at det var Gud som tilgav meg. Derfor begynte jeg å tenke på hva det kunne bety og hva Gud i så fall kunne være. Først som en kristen Gud. Jeg leste evangeliene og grublet over den kristne Gud i dagene etter denne erfaringen. Men jeg kjente at jeg fikk motstand mot den kristne Gud slik han er beskrevet i bibelen. Kanskje mest fordi beskrivelsene er så tidslige, som om beskrivelsene der er så tilpasset den tiden, men ikke vår tid. Kristen mystikk syntes å være mer appellerende.

En grunn var at jeg hang meg opp i spørsmålet om hvorfor Gud hadde sluttet å snakke til menneskene, som man på mange måter antar i kristendommen. Hele bibelen er jo en fortelling om hvordan Gud snakker med menneskene. Først i Det gamle testamentet, hvor Gud er gretten og autoritær og må omtales med enorm respekt, og hvis man ikke gir ham nok oppmerksomhet, hevner han seg på grusomt vis. Gud fremstilt nesten som et narsissistisk barn. Mot slutten av Det gamle testamentet blir han mildere, og i Det nye testamentet er det i stor grad en mild og tilgivende Gud, særlig slik han er konkretisert gjennom Jesus. Høydepunktet i bibelen er fortellingene om Jesus, Guds sønn, Gud som ble menneske, som går rundt på jorden og forkynner det glade budskap. Her taler Gud direkte til menneskene. Så er det Paulus og Johannes Åpenbaring. Men etter det er det som om Gud slutter å tale til menneskene. Han blir bare stille. Det synes underlig når hele bibelen er en fortelling om hvordan Gud gjerne vil være i kontakt med menneskene.

Et slikt fraværene gudsbilde syntes ikke å stemme med min erfaring. Jeg hadde erfart en Gud som var der, som var aktiv og som blandet seg inn. En Gud som tok skylden bort fra meg, hva nå det skulle bety. Jeg vet ikke om det egentlig betyr at jeg ikke tror på kristendommens Gud, eller om det betyr at jeg bare har en del kvalifikasjoner i forhold til hva jeg tenker om Gud. Etter hvert syntes ikke det så vesentlig heller. Jeg opplevde Gud, og det føltes som jeg hadde fått en kontakt med ham, hvordan han nå enn var. Dermed ble erfaringen vesentlig. Hvordan skulle jeg forstå det at Gud hadde tatt skylden bort fra meg? Hva er det som er borte? Hva er forandret? Det som kanskje var aller mest vesentlig, var at jeg erfarte det som om jeg kunne leve med det jeg hadde gjort. Det var som om jeg nå ikke lenger følte at jeg fortjente å bli tatt livet av (siden jeg hadde tatt et liv), men

som om jeg var tilbake til meg selv og kunne leve et normalt liv igjen. Det virket som noe hadde skjedd med samvittigheten min. At jeg sluttet jeg å plage meg selv, sluttet å ha en underliggende følelse av at jeg aldri kan gjøre opp for meg. Kanskje hjalp Gud meg med å tilgi meg selv?

Jeg opplever det som nyttig å dvele litt ved denne siste fasen, fordi den fremstår som litt mystisk for meg. Man kunne jo ha tolket hendelsen psykologisk. Hvordan skulle man redegjøre for denne erfaringen på en psykologisk måte? Det første moment var at jeg var ærlig mot meg selv. Jeg fortalte alt som hadde skjedd på en måte som ikke pyntet på noe. Særlig det som ikke var til fordel for meg selv. Psykologisk sett var bekjennelsen til meg selv. Jeg skrev ut alt jeg hadde gjort på den minst fordelaktige måten, slik at det ble en bevisstgjøring. Man kunne også tenke seg at jeg bare lot meg suggerere til å tro at jeg fikk tilgivelse, slik at det var en fiksjon. Noe jeg bare ønsket så inderlig vel å tro på. Kanskje i kombinasjon med at det var en kjærlig eller tillitsfull atmosfære på retreaten. Et sted jeg ikke følte jeg ble utsatt for konstant mistenksomhet og mistillit, som jeg ellers ble i fengselet. I forlengelsen av en slik tolkning kunne man tenke seg at ritualet «virket» på oss, fordi dette er dype kulturelle mønstre som nærmest ligger nedfelt i oss. Fordi guddommelig tilgivelse, etter at man bekjenner sin synd og angrer, er en av grunnhistoriene om skyld og anger i vår kristne kultur.

På den måten skrev dette ritualet seg ned i denne dype kulturelle arven. Dermed «virket» ritualet fordi ritualet nærmest spilte ut tilgivelsen og symboliserte den slik at vi som deltakere kunne leve oss inn i rollen som den tilgitte part i dette kristne grunn-narrativ. Det var særlig to av de kristne narrativene som klang med: Historien om den bortkomne sønn, og historien om kvinnen som ble grepet i ekteskapsbrudd og skulle bli steinet, men der Jesus ba den som er uten synd, å kaste den første stein, hvor ingen kastet. Gå bort og synd ikke mer, sa Jesus til kvinnen. Men en slik psykologisk fortolkning av erfaringen synes ikke å korrespondere med det jeg erfarte. Selvsagt er det til syvende og sist vanskelig å si i slike sammenhenger om det som skjer bare er «inni» oss, eller om det også er reelt «i verden».

Men man kan også tolke hendelsen religiøst. Da kan man si jeg først bekjente mine synder for Gud med å skrive et brev til ham. Så brant vi syndene mine og Gud gav meg tilgivelse. En etisk måte å forstå og fortolke denne erfaringen på, var at det var skjedd en forsoning, kanskje med meg selv. Endelig innrømmet jeg for meg selv hva som virkelig skjedd, at jeg ikke bare hadde edle motiver, men også en vilje til å ta liv i den situasjonen. Da jeg skrev dette ned på et brev, spikret det til korset og på den måten gjorde det utvendig, for så å brenne det, så ble det en symbolsk handling som gjorde at jeg kunne føle at synden var ute av meg og at jeg virkelig kunne ta meg selv på alvor på nytt.

Grunnspørsmålet for kapittelet: Hvordan gjøre opp for seg?

Uansett hvordan man til syvende og sist skal tolke denne erfaringen, føles det som jeg ble kvitt min skyld og kunne gå videre skyldfri. Men hva skal det bety? Hva er skyld? Hvordan skal vi forstå skyld? Resten av dette kapittelet vil jeg i stor grad søke å gå i dybden på de spørsmålene, og særlig spørsmålet om hva det vil si å sone sin skyld eller gjøre opp for seg. Grunnspørsmålet videre i dette kapittelet er derfor: *Hva skal til for å gjøre opp for seg når man har gjort noe uopprettelig og ondt?*

Jeg skal knytte spørsmålet tett til skyldsbegrepet. I tråd med begrepsbruken i strafferetten kan vi si at vi gjør opp for vår skyld når vi soner vår straff. Fra et offisielt hold kunne man si at skylden min ble veid i antall år i fengsel og utmålt til 14 år, som jeg sonet 2/3 deler (eller 9 år og 4 mnd.) av, og at jeg etter det i samfunnets øyne har gjort opp for meg. Men dessverre mener jeg ikke det er fullt så lett å virkelig gjøre opp for seg. Det første problemet jeg støtte på, var min egen samvittighet. I forhold til den følte det ikke som jeg gjorde opp for meg ved å sitte i fengsel. Det eneste som har følte som noe i den retningen, var da jeg betalte erstatning til avdøde nærmeste pårørende. Det opplevde jeg som en handling hvor jeg litt på vei gjorde opp for meg. Men at jeg satt årevis i fengsel, gjorde verken meg til noe bedre menneske, handlingen ugjort, eller gjorde det bedre for hans pårørende. Det eneste aspektet ved den ytre soningen som kanskje kunne ha en lindrende effekt for de pårørende, var det at jeg ble dømt, og funnet skyldig. Kanskje det kunne føles behagelig som en hevn. Men jeg opplever ikke at jeg har gjort opp for meg på en måte som gjør noe bedre for dem. Så har også samvittigheten plaget meg med tanken på at jeg aldri kan gjøre opp for meg ordentlig, siden den jeg kunne gjøre opp i forhold til, ikke lever lenger.

Et annet spørsmål knyttet til straff som soning for skyld, er at det å sette de som har gjort grove gale eller onde handlinger i fengsel, ikke synes i tråd med våre moralske intuisjoner om hva som skal til for å gjøre opp for seg. Som vi straks skal se mer på, handler det særlig om det jeg kaller de deontologiske føringer i vår moralforståelse. I den deontologiske tradisjon er ikke det å sette en skyldig i fengsel nok for at han skal gjøre opp for seg. Nå finnes det likevel fortellinger om soning i vårt samfunn med opphav i kristendommen. De handler om å vise anger, gjøre bot og få tilgivelse. Eller om å ta inn over seg sin skyld, bekjenne denne og få tilgivelse fra Gud. Det synes også som det er en litt mer vag ide om at man kan gjøre opp for seg i relasjon til offeret, med eksempelvis et oppgjør som kriminologen Nils Christie har skrevet om (Christies ide om oppgjør skal vi se på mot slutten av avhandlingen). Det er rimelig å tenke at soning må forstås i forhold til våre intuisjoner om å gjøre opp for seg. Derfor trenger vi først å spore disse intuisjoner, og så kan vi si noe mer presist om hva våre dype (ofte moralske) intuisjoner om å gjøre opp for seg, går ut på. På bakgrunn av en slik leteaksjon kan vi komme frem til hva som i dag er en rimelig måte å forstå det å gjøre opp for seg etter man har gjort en ond handling. Jeg skal forsøke å spore noen av disse intuisjoner videre i dette kapittelet.

Refleksjoner over skyldsbegrepet

Det er en sammenheng mellom straffeinstitusjonen, diskusjonene om denne og våre grunnholdninger til mennesker som har gjort onde handlinger. En viktig intuisjon i dette kapittelet er at skyld er et begrep som knytter disse aspekter sammen ved å være en konsekvens av at man har gjort en ond handling. Derfor skal jeg undersøke skyldsbegrepet og søke å komme frem til et begrep som gir mening i dag, og som forhåpentligvis kan svare på utfordringen om hva som skal til for å gjøre opp for seg etter at man har gjort en (uopprettelig) ond handling.

Spørsmålet om hvordan en ser og forstår verden, ens verdenssyn, vil ha stor innvirkning på hvordan man forstår skyld. En måte å forstå forskjellige typer verdenssyn på er å dele dem inn i tre hovedgrupper. Det mytologiske, det metafysiske og det sekulære/vitenskapelige dels i tråd med hva

August Comte har foreslått ²⁷. Han tenkte seg også at samfunnet utvikler seg gjennom disse tre stadier, og nå er på det positivistisk vitenskapelige stadium. Jeg baserer meg altså på en slik inndeling inspirert av Comte. Disse typene verdenssyn eller utviklingsstadier kan vi også tenke på som barnets utvikling til voksen. Barnet tenker i stor grad magisk og mytologisk, og ungdommen metafysisk, hvor det religiøse har blitt drevet mer bort – til en gud man ikke kan se, men som man likevel forestiller seg er der. Den voksne har et verdenssyn basert på vitenskapelig kunnskap om verden.

Vi kan tenke på et mytologisk verdenssyn som et materielt–åndelig verdenssyn med en sammenheng mellom vårt indre og det ytre. I Hellas kunne den gresk-antikke mytologien tjene som eksempel. Mens i Norge er norrøn mytologi et eksempel, hvor man trodde de forskjellige naturfenomen hadde gudommelige opphav: Torden er guden Tor som er sint og rir over skyene. Enkeltindividet er i vesentlig grad er knyttet til, og en del av, både den materielle og åndelige verden. Det metafysiske verdenssyn er, i forhold til det mytologiske, en avfortryllet verden, en verden hvor magien har forsvunnet, eller i alle fall blitt monopolisert og samlet rundt den ene Gud. Det kan eksempelvis være kristendommens Gud, islams Gud eller jødernes Gud. De monoteistiske religionene fordrev i stor grad de polyteistiske religionene (med unntak av hinduismen som jo har blitt en av de store verdensreligionene). Jo mer mennesket forstod av verden, jo mindre synlig ble Gud. Han ble ikke lenger forstått som fysikk – men snarere som *metafysikk*.

Dermed kan vi også rette blikket mot det sekulære verdenssyn som vi har i dag. Vi tror ikke lenger det er en mening med alt som skjer, fordi vi ikke lenger tror det er en god og intervenerende gud som styrer universet. Snarere forstår vi verden ut fra teorien om the big bang og det ekspanderende univers, hvor tilfeldigheter blir en vesentlig størrelse, og livet forklares ut fra historien om evolusjonen. Slik forstår individet seg selv, andre mennesker og verden på helt forskjellige måter i de forskjellige verdenssyn. Individet er i verden på forskjellige måter, avhengig av hva slags verdenssyn det har.

En vesentlig forskjell er hvordan man forholder seg til skillet mellom det indre og det ytre, altså vårt eget indre og det vi erfarer som verden der ute. Dette (moderne) skillet handler mye om hvordan vi tenker på vår plass i verden, eller vår relasjon til verden og andre mennesker. Er man innevd i verden, en del av verden, eller snarere på utsiden av den og nærmest observerer den? Det handler også om hvordan vi forstår våre egne følelser. I et mytologisk verdenssyn kunne man forstå følelsene som forvarslers om noe som skulle skje, som noe som fortalte noe sant om den ytre verden. Mens i vår sekulære tid tenderer vi til å fortrenge vårt forhold til følelsene og å snakke om føleri, sentimentalitet, eller å være overfølsom, ol. Siden Kants tid ²⁸ har følelsene hatt en lav status som epistemologisk kilde, også i moralen. I stedet for å tenke at vi forstår og erkjenner verden preget av våre følelser, ble idealet den rasjonelle aktør som erkjenner verden kjølig og følelsesløst kun

²⁷ A. Comte navngir stadiene noe ulikt det jeg har gjort: Det teologiske, det metafysiske og det positivistiske eller vitenskapelige, se A. Comte 1980. Jeg følger ikke Comte strengt her, men reflekterer delvis synkront til hans tenkning.

²⁸ Immanuel Kant levde fra 1724-1804

gjennom sine fem sanser. Dette er nok også i stor grad idealet i samfunnslivet i dag (selv om det har vært andre motbevegelser, inderlighetsbevegelser, autenticitetsbevegelser osv.)

Skyldforståelsen får også veldig forskjellig fortolkning i de forskjellige verdenssyn. I et mytologisk verdenssyn var skyld i større grad et kollektivt anliggende. Det var gruppen, klanen eller stammen som hadde skyld og måtte håndtere den som et kollektivt anliggende. Gjerne med et sonoffer til gudene. Noen eller noe måtte ofres for alles beste. I metafysisk tid var skyld et spørsmål om forhold mellom individet og gud. Skyld fikk man av å bryte guds bud, og pakten med gud. Så måtte man vise anger og gjøre bot, for slik å forhåpentligvis få tilgivelse av gud. Mens i sekulær tid har skyld blitt delt opp i sfærer som skiller mellom indre og ytre, basert på et juridisk og et psykologisk skyldsbegrep. Kanskje er det nettopp inndelingen i disse sfærene, hvor sfærene ikke kommer i kontakt med hverandre, som er mest karakteristisk for vår tid.

Som et juridisk begrep har skyld blitt et begrep knyttet til om man bryter samfunnets lover, og i særdeleshet straffeloven. Har man gjort seg skyldig i noe, vil samfunnets måte å håndtere det på være å gi vedkommende straff. I samfunnskontekst gjør man ideelt sett opp for seg med å sone sin straff, altså i vår tid med å sitte i fengsel. Et juridisk begrep om skyld er konkret og handler om en tiltalt beviselig kan sies å ha gjort en gal eller klanderverdig handling. Har person A stjålet bilen til person B, eller var det noen andre? Person A er *skyldig* hvis det kan bevises at han har stjålet bilen. Det kan skilles mellom simpel og grov *uaktsomhet* hvor man uten forsett har gjort en klanderverdig handling. Mens man med *forsett* har gjort en klanderverdig handling hvis den er bevisst eller intendert. I tillegg regnes det som enda mer skjerpene hvis det er en *planlagt* handling (jfr. *Straffeloven* av 2005).

Fra et juridisk perspektiv er også *skyldsevne* vesentlig, noe som handler om hvorvidt en person er ved sine fulle fem og har evne til å handle og tenke ansvarlig og se konsekvenser av sine handlinger. Dette begrepet er knyttet til hva som er beviselig. Da handler det gjerne om en psykiatrisk utredning av tiltalte. En person vil være straffefri hvis vedkommende kan ansees som psykotisk i gjerningsøyeblikket, eller eventuelt om han har så lav IQ at han ikke kan ansees som et ansvarlig menneske med evne til å forstå konsekvenser av sine handlinger. Men et juridisk skyldsbegrep er ikke et indre begrep, knyttet til anger eller bestemte tanker og følelser. Skyld er forstått som noe ytre, som hva man i en rettsak kan føre bevis for og mot å komme til en endelig konklusjon om, en dom.

I det sekulære samfunn snakker man også gjerne om skyld i et psykologisk perspektiv. Det psykologiske begrep på sin side er uinteressert i om man har gjort noe galt eller ikke. Her er man opptatt av indre konflikt og skyldfølelse. Det kan f.eks. også handle om en freudiansk kjernekonflikt (mellom begjæret etter mor og frykten for at far skal kastrere en). I kontrast til dette er det juridiske skyldsbegrep uinteressert i hvordan den tiltalte opplever eller erfarer skylden, eller hvordan han måtte forholde seg til den, når han eventuelt settes i fengsel. Her er fokus utelukkende ytre

bevisbare omstendigheter. Mens man i en del psykologi er opptatt av indre tilstander, ikke om ytre omstendigheter ²⁹.

Det er kanskje ikke alltid et radikalt skille mellom indre og ytre. Eksempelvis er en del psykologer også opptatt av reelle omstendigheter. Men tross det vil de stort sett aldri tenke at det er deres område å gripe mer aktivt inn i en pågående konflikt eller råde sin klient til å gjøre opp for seg eller noe sånt. Tilsvarende kan det være slik at man som dømt etter det juridiske skyldsbegrep i Norge, likevel kan oppfordres av de som driver gjennomføringen av straffen til å snakke om ens skyld. Fengselssystemet skal til en viss grad ta dette spørsmål opp. Noen ganger tenkes det som et krav at man viser anger (det kan eksempelvis være ved overføring til lettere soning og noen spesielle kontraktlignende soningsformer). Det er likevel stort sett på en falsk og strategisk måte, eksempelvis som del av å spille rehabiliteringsspiellet ³⁰. Derfor kan vi snakke om to hovedtendenser i de psykologiske og juridiske skyldsbegrepene, som enten et ytre eller et indre skyldsbegrep.

I en forstand kan vi forstå disse begrepene som mer presise distinksjoner enn det gamle metafysiske skyldsbegrep. Det juridiske skyldsbegrep søker å slå fast forskjellige typer ytre skyld med en rekke presiseringer. Riktignok handlet også det tidligere religiøse skyldsbegrepet om å slå fast ytre skyld (eksempelvis som det å bryte guds lov), men begrepet var ikke så utviklet. På den andre siden var den indre erfaring inkludert i det religiøse skyldsbegrepet. Likevel kan man si at et psykologisk skyldsbegrep er mer presist i forhold til det indre når det gjelder spørsmålet om hvordan skylden føles og erfares for enkeltindividet. Her er det en kontrast til det religiøse skyldsbegrep, som eksempelvis fra kristendommen (på sitt beste må vi vel si, siden mange versjoner av kristendommen har vært dominert av overdrevne skyldforståelser, eksempelvis som skyld for enhver uren tanke), et begrep opptatt både av det indre og ytre. Det var avgjørende hvorvidt man hadde gjort noe *moralsk* galt. Samtidig var det vesentlig hvordan man opplevde og erfarte dette. Begrepet om samvittighet ble viktig og det samme gjorde angeren og det å gjøre bot. Hadde man gjort noe moralsk galt var det viktig å angre og gjøre bot. Oppriktig anger med påfølgende rettfølte botsøvelser, kunne igjen føre til tilgivelse, og at man gikk fri fra sin skyld.

I vårt sekulære samfunn finnes ikke noen slik forståelse av skyld. Når skylden er løsrevet fra det ytre, eller fra følelser og det indre, og disse ikke settes i relasjon til hverandre, blir enkeltindividets forståelse av skyld fragmentert. På den ene siden blir man juridiske pådyttet skyld, man *gjøres* skyldig eller sees på som skyldig hvis man har brutt straffeloven. På den andre siden kan man gå til psykologen og snakke om sin *skyldfølelse*, og da ikke nødvendigvis i relasjon til hva man reelt har

²⁹ Leer-Salvesen opererer med det samme skillet mellom psykologisk forståelse av skyld og juridisk forståelse av skyld, i Leer-Salvesen og Y.Hammerlin 2014, hvor han på side 138-9 utlegger Freud slik at terapeuten skal jobbe med «skyldfølelsen» ikke «skylden som sådan»: «I klartekst betydde dette at Freud avgrenser terapien fra så vel det etiske som det politiske felt. Om en pasients skyldfølelse oppstår på grunn av faktiske hendelser utenfor terapikammeret, der han har skadet og krenket andre, er i liten eller ingen grad terapeutisk relevant. Terapeuten er nemlig verken dommer eller prest eller filosof. Slik blir skylden «håndterbar» for psykoanalytiker, og nettopp håndterbar som «emosjon». Alf, Ross, den kjente danske rettspositivisten, gjør en lignende avgrensning for jurister (Ross 1970) og sier i klartekst at det er helt irrelevant for en jurist hvordan filosofer, terapeuter eller teologer tenker om skyld. I likhet med Freud, opererer han med et disiplinspesifikt skyldbegrep – et rent juridisk skyldbegrep.»

³⁰ Mer om rehabiliteringsspiellet i kapittel 12.

gjort, men snarere som et rent indre anliggende. Eksempelvis om hvordan man skal forholde seg til en gnagende skyldfølelse og dårlig samvittighet og kanskje lære teknikker for å håndtere disse følelsene.

Skillet mellom indre og ytre skyld fanger ikke inn erfaringen av skyld

Spørsmålet nå er om splitting i indre og ytre skyld virkelig er slik vi erfarer skyldsfenomenet? Erfarer vi det som delt mellom det indre og det ytre? Lite tyder på det. Snarere virker det som vi erfarer skyld som en syntese av det indre og det ytre. For eksempel når vi har gjort noe (moralsk) klanderverdig, så føler vi skyld. Jeg vil derfor problematisere skillet mellom det psykologiske og juridiske skyldsbegrep, mellom det indre og ytre, og argumentere for at det kun er et *analytisk* skille. Det betyr er skille som rydder opp i hvor fagene skal være, og som kan være nyttig når vi tenker over dette. Men samtidig synes det ikke å være et skille som gir enkeltindividet mening når han eller hun skal forholde seg til sin erfaring av skyld. Leer-Salvesen sier det slik med referanse til M.Buber hvor han i tillegg til skillet mellom juridisk og psykologisk skyld også opererer med en teologisk forståelse av skyld (Leer-Salvesen og Y.Hammerlin 2014, side 140):

Det menneske som kommer til retten, terapirommet eller presten, kommer ikke med tre ulike skyldfenomener, men med ett! Derfor må skyldens profesjoner inn i samtale med hverandre. De er ikke like. Presten er ikke dommer, og dommeren er ikke terapeut. Perspektivene er forskjellige, men skyldfenomenet er det samme.

Riktignok har mange psykologer et godt poeng i at vi mange ganger kan oppleve både falsk skyldfølelse og for mye skyldfølelse for små ting. Det er et fenomen vi ofte ser hos barn, kanskje nettopp fordi de tenker magisk og nesten solipsistisk. De tror at verden sentrerer rundt dem og at bare små tanker og handlinger hos dem kan få enorme konsekvenser i verden. Det ikke å ha ryddet på rommet som mamma sa, kan bli forstått som årsaken til at foreldrene ble skilt. Det er mange andre varianter av for mye eller feil skyldfølelse. Det er også varianter av for lite, eller fravær av, skyldfølelse. Noen ganger handler det om feil virkelighetsforståelse, andre ganger om at man har for lavt selvbilde eller opererer med andre regler for seg selv enn for andre, og sikkert mange andre grunner. Likevel fanger ikke tematiseringer av feil skyldfølelse inn grunnfenomenet skyld. Det er snarere en tematisering av hva skyld *ikke* er. Grunnfenomenet er snarere koblingen mellom å ha gjort noe galt/ondt (hovedsakelig mot andre) hvorpå skyld følger, gjerne med anger.

En vesentlig erfaring for meg var at det ytre (juridiske) skyldsbegrepet gjorde det vanskelig å ta inn over meg min indre skyld. Grunnen var at jeg kom i kampmodus i forhold til den ytre (juridiske) skyld, særlig fordi det ble ment at jeg handlet på en annen måte enn jeg faktisk gjorde. Ut fra mange samtaler med innsatte får jeg et inntrykk av at det er vanlig at de som dømmes i straffesystemet i dette landet, får en tiltale og en dom som i liten grad er i overensstemmelse med de faktiske omstendigheter. Det virker ofte som systemet er mer opptatt av å få personer dømt, enn at sannhet og rettfærdighet er rettesnorer. Men dermed blir det enda vanskeligere å skulle forholde seg til sin reelle skyld (og med det mener jeg altså kombinasjonen av det indre og ytre). Når man gis en dom,

får en beskrivelse av et hendelsesforløp som man skal ha gjort, og det ikke stemmer, er en slik dom svært vanskelig å forholde seg til. Hvordan skal man eksempelvis «ta inn over seg» eller angre på noe man ikke har gjort? Ofte har man gjort noe annet, som man angreer veldig på. Men det kan man heller ikke snakke om, for da «viser man ikke anger». For en del er det også slik at de ikke er dømt akkurat for det de har gjort, slik at de i så fall måtte innrømme nye forhold. Da er det lettere å gjøre som de fleste fanger, at man ikke snakker om saken sin og dermed la være å forholde seg til skyld i det hele tatt.

Det sekulære samfunn mangler måte å bli kvitt skyld

Det å bli kvitt sin skyld har blitt vanskelig i vår sekulære tid. I metafysisk tid, hadde det religiøse språket, og særlig kristendommen, stor vekt på begreper som «nåde» og «tilgivelse», og på at man kunne bli kvitt sin skyld. Men det er begreper som nesten er borte i det sekulære samfunn. Riktignok finnes det en teoretisk mulighet for «benådning» hvis man soner en straff, men i realiteten er det ingen som får det³¹. Det er vel heller ingen direkte sammenheng mellom å bli benådet og å ha gjort opp for seg. Nå kunne man si at på grunnlag av det juridiske skyldsbegrep, har man sonet sin skyld når man har sonet sin straff. Vi kunne da forstå det å sone straffen som måten å bli kvitt skylden på. På ett vis tenker man nok slik i vårt samfunn at man har «gjort opp for seg» når man har gjort noe grovt galt og så sonet straffen. Men sosialt og praktisk sett er det likevel ikke slik. Som ferdigsonet fra fengsel er man stemplet i samfunnet. Man er i praksis nettopp *ikke* fri fra sin skyld, men har snarere skyldstempelet i panna. Samtidig har man juridisk og formelt fått et rulleblad som gjør at man ikke kan søke en lang rekke jobber eller inneha en lang rekke verv og roller. Det er også en del land som ikke tillater at man reiser dit.

Det som kanskje likevel er viktigst, er at det ikke synes som sentimentet i befolkningen er slik at man er skyldfri når en dom er ferdig sonet. Noen mener man ikke har fått en hard nok dom, andre synes man bare generelt bare kan rakke ned på dem som har sittet i fengsel. Men det viktigste er at en vesentlig del av befolkningens moralske intuisjoner ikke er i overensstemmelse med at en som har gjort noe grovt galt i vårt samfunn, og sonet fengselsstraff, er fri fra skyld. Det gjelder særlig den store delen av befolkningen som har en deontologisk moral. En moral som nok i det vesentlige representerer samfunnsmorale på det private plan.

Hovedgrunnen til dette er at den deontologisk moral er bygd på et talionsprinsipp. Eksempelvis som i Kant eller Hegels autonome varianter av denne, eller som kristendommens heteronome variant(er)³². Innenfor straffeteoriene vil de deontologiske teoriene nesten alltid begrunne og forklare straff med gjengjeldelse. Man straffer et påført onde med å gjengjelde med et tilsvarende onde. Denne grunnideen myntes ut til forskjellige teorier. Men slik forståelsen av fengselsstraffen er i den norske offentlighet, med nesten bare fokus på preventive straffeteorier³³, ser svært ofte ikke fengselsstraffen ut som lik mengde smerte eller pine som gjerningsmannen har påført et offer. Et

³¹ Arne Treholt ble benådet etter å ha sonet 8 og et halvt år, som en av svært få.

³² Jfr. Kant 1988 og Hegel 2006. I Bibelen finner vi talionsprinsippet uttrykt i 2. Mosebok 21. 23-25

³³ I Norge begrunner vi straff utelukkende fra preventive straffeteorier, og omtaler det som «barbarisk» å begrunne straff ut fra gjengjeldelse. Se mer om dette i kapittel 17.

ran, en voldtekt, et drap. Ingen av disse handlingene synes å kunne veies opp av å tilbringe noen år på en anstalt som ligner et hotell. Dermed henger også det moralske sentimentet til en stor del av befolkningen igjen slik at man retter sin aggresjon mot de som har sonet ferdig. Mange tenker at de ikke virkelig har gjort opp for seg og derfor ikke har blitt fri fra sin skyld.

En deontologisk forståelse av skyld

Hvis vi skal tenke rent deontologisk på skyld, eksempelvis innenfor en kantiansk teori, synes den eneste måten å gjøre opp for sin skyld at gjerningsmannen påføres et tilsvarende onde som han i sin tid påførte sitt offer. Derfor må drapsmannen tas livet av, som Kant flere steder gjør et poeng ut av ³⁴. Tilsvarende skulle man tenke seg at voldtektsmannen skulle ydmykes på lignende måte som han hadde ydmyket sitt offer (noe for øvrig de færreste deontologiske etikere gjør noe poeng ut av). Det er kanskje i praksis ikke så lett å helt tenke seg et slikt straffesystem, uten at man måtte hatt en bøddelstand som måtte gjøre de mest unevnelige handlinger hver dag. Noe slikt ville igjen blitt vanskelig å rettferdiggjøre, i det minste som en jobb man skal pålegge noen.

Det er altså svært nærliggende å sammenligne denne forståelsen av straff og soning med hevnen, og den vil i alt vesentlig ha hevners emosjonelle grunnlag som motiverer en slik måte å tenke om straff. Men her er det et avgjørende viktig poeng at man i gjengjeldelsestenkning har kjølnet ned hevners emosjoner, og balansert dem. Det ligger et prinsipp om rettferdighet til grunn, slik at man ikke bare forholder seg til hevnen, hatet og sinnets voldsomme trykk. Jon Elster (2017) har nylig argumentert med at hevners logikk er tre-fire ganger sterkere enn den handling som er begått, på den måten at hvis man fulgte sinnet og hevners logikk fullt ut, ville man påført den opprinnelige gjerningsmann et tre-fire ganger større onde enn han i utgangspunktet påførte noen. Nå er det kanskje i praksis vanskelig å kvantifisere slikt, men det synes rimelig å lysten til å ta igjen ser sterkere ut enn den opprinnelige handling, og at det synes å være hevners logikk.

Straffesystemet som utilitaristisk. Skyld i utilitaristisk etikk

Mye av grunnen til at vi har problemer med skyld i straffesystemet, fra et deontologisk perspektiv, har å gjøre med at straff, slik vi praktiserer det i Norge i dag, er forstått innenfor en utilitaristisk etikk. I straffetenkningen har et deontologisk perspektiv i liten grad vært med i nyere tid (men det har ikke vært totalt fraværende heller, eksempelvis er ideen om iboende og ukrenkelig menneskeverd en deontologisk føring, og så er det et betydelig innslag når man skiller mellom overlegg og forsett - som jo også gjør mange år forskjell i straff). Hvordan forstår den utilitaristiske etikken skyld? Hvis skyld har en mening i utilitaristisk etikk, er det som objektiv skyld. Altså forstått kausalt hvor person A var den som forårsaket skade på person B og derfor har skyld for det. Skyld som et indre fenomen, er nærmest fraværende i utilitaristisk tenkning, og har nok derfor også blitt det i statsforvaltningen. Vi kan slik trekke en rød tråd fra den manglende skyldsforståelsen i

³⁴ E. Schanning gjør et stort poeng av dette i 2002, side 195ff, hvor han i oversettelse siterer Kant fra *Die Metaphysik der sitten* (1797), s. 453: «Selv om det menneskelige samfunn stod foran sin oppløsning – et øyfolk beslutter f.eks. å gå fra hverandre og spres utover verden - måtte den siste morder i fengselet henrettes for at enhver skal få den skjebne som hans gjerning gjør ham fortjent til. Skjer det ikke, vil blodskylden fortsette å hvile på folket som på denne måten har krenket rettferdigheten.»

utilitaristisk etikk, til dagens juridiske og ytre forståelse av skyld: Skyld forstås der som et kausalt teknisk-funksjonelt begrep, som først og fremst har til hensikt å peke ut de som skal sendes inn i straffesystemet. Vi er i en situasjon hvor ingen av de rådende etiske teorier klarer å redegjøre for skyld på en god måte. Jeg vil argumentere for at vi derfor trenger en dydsetisk eller relasjonsetisk forståelse av skyld.

Bredere etisk skyldforståelse

Kan vi få en ny etisk forståelse av skyld som bygger på den religiøse forståelsen og hvordan denne er en syntese av indre og ytre skyld, samtidig som den er moderne og sekulær og ikke forutsetter en religiøs metafysikk? Samtidig må denne ivareta en større presisjon som både den juridiske og psykologiske forståelse av skyld åpner for. Mens det religiøse skyldsbegrep handler om relasjonen mellom menneske og gud, og det sekulære juridiske skyldsbegrep handler om forholdet mellom menneske og stat/samfunn, kan vi tenke at det moralske skyldsbegrep er *relasjonelt* på individnivå. Det handler om skyld *mellom* mennesker. Fra ett menneske til et annet. Hvis jeg gjør en person noe galt, må skylden forstås i forhold til ham, ikke til gud eller staten. Relasjonen gjerningsmann–offer blir derfor selve utgangspunktet.

Jaspers skyldsbegrep

Et eksempel på en slik moralsk skyldforståelse ser vi hos eksistensialisten Karl Jaspers som rett etter 2. verdenskrig utarbeidet en sekulær måte å forstå skyld på. Jaspers (1961) diskuterer hvordan Tyskland skal komme seg videre etter 2. verdenskrig og nazismen. Han skiller mellom fire typer skyld han mener har forskjellig område og gyldighet (Jaspers 1961, side 31ff):

1. Kriminell skyld. Kriminelle handlinger som en domstol kan avgjøre på bakgrunn av objektive bevis fot noe som har funnet sted. Reaksjon er straff.
2. Politisk skyld. Alle er (del-)ansvarlig for hvordan man blir styrt. Den sterke eller vinnende part vil avgjøre hvordan man eventuelt håndterer dette.
3. Moralsk skyld. Alle er moralsk ansvarlige for sine handlinger, selv om det har vært en ordre. Men tvang o.l. kan være unnskyldende. Moralsk skyld kan lede en til anger og fornyelse, og igjen til innsikt og indre utvikling.
4. Metafysisk skyld. Alle er medansvarlige, eller føler seg medansvarlige for urettferdighet som man er vitne til eller vet om, og som man ikke griper inn for å stoppe. Metafysisk skyld kan føre til en transformasjon av menneskets selvforståelse overfor gud. Stolthet blir borte, og ydmykhet vokser frem.

Jaspers betoner hvordan den tiltalte opplever seg som anklaget enten fra utsiden eller fra innsiden (ibid. side 39), fra andre eller fra seg selv - fra sin sjel eller samvittighet. Ytre anklager gir mening som kriminell skyld eller politisk skyld, mens indre anklager fra ens samvittighet gir mening som moralsk skyld og metafysisk skyld. Jaspers mener at man ikke kan dømme andre moralsk, kun seg selv (dette begrunner han ikke videre, han tar det snarere for gitt basert på en moderne forståelse av moral). Når det gjelder kriminelle handlinger, som man dømmer andre for, kan kun

enkeltindivider dømmes. Det er nonsens å skulle tilskrive et helt folk kriminell skyld for handlinger begått av en stat. Det er også nonsens å skulle tilskrive moralsk skyld til et helt folk. Kun enkeltindivider har moralsk eller kriminell skyld, ikke grupper eller folk, som man så ofte mente i det nasjonalsosialistiske Tyskland (ibid. s 40-41). Derfor er en kategorisk dom over et helt folk alltid urettferdig. Ingen trenger å anerkjenne en menneskelig domsstol som søker å dømme noen for metafysisk eller moralsk skyld, skriver Jaspers.

Den relasjonsetiske forståelse av skyld. Leer – Salvesen

Leer-Salvesen har i Norge gjort en del arbeid innenfor en relasjonsetisk forståelse av skyld³⁵. I boken *Tilgivelse* (Leer-Salvesen 1998) forstår han skyld relasjonelt ved å knytte seg til perspektivene til M. Buber og K. E. Løgstrup (Leer-Salvesen 1998, side 85): «Skyld er først og fremst det som oppstår når et «jeg» krenker et «du».» Han viser til Buber når han skal forklare skyldens relasjonelle karakter ytterligere, selv om han ikke er helt enig med Buber (ibid. side 135):

Martin Buber skriver at det bare er dem som «slår opp såret som kan hele det». Jeg er ikke helt sikker på om han har fullstendig rett: Vi mennesker kan vikariere for hverandre i stor utstrekning som barmhjertighetens tjenere. Men Buber har i hvert fall rett i sin sterke understrekning av skyldens dypt personlige opphav og skyldens plass i jeg-du-forhold: Skyld er et predikat til *jeg er*.

Leer-Salvesen understreker videre at skyld er noe som skjer *i* historien. Det har å gjøre med mitt liv som aktør, som handlende eller deltaker (men kan også være unnlattelse) (ibid. side 96):

Etikken bør insistere på den tette forbindelse mellom skyld og historie: Skylden hører hjemme i historien og i tilknytning til hendelser og handlinger som faktisk skjer og som ikke burde ha skjedd. Gjerningsmannen blir en gjerningsmann gjennom det han gjør. Offeret blir et offer gjennom den krenkelse det utsettes for. Det skjer i begge historie. [...] Likevel møter de hverandre som person til person, ansikt til ansikt, og må svare for det.

Han skriver videre at det først er når skylden forstås i forhold til noe som faktisk har skjedd, at soning og tilgivelse gir mening (ibid. side 136). Leer-Salvesen skriver også en del om skyldfølelse (ibid. side 83ff). Han nevner to ytterpunkter. Den *nevrotiske* skyldfølelse er den som føler skyld uten å ha krenket noen. Mens *det psykopatiske avviket* handler om den som ikke føler skyldfølelse, selv når han har krenket noen. Mellom disse ytterpunkter ligger den sunne og ekte moralske skyldfølelsen, hvor man føler skyld når man har krenket noen. Han omtaler skyldfølelsen som kognitiv og narrativ (ibid. side 91ff), som handler om at følelsene sender et «budskap» som kan være hele historier. Vi klarer også ganske greit å skille mellom skyld og andre følelser som eksempelvis skam, sier han. For

³⁵ Temaene skyld, skyldfølelse, straff, tilgivelse og forsoning synes å være Leer-Salvesens hovedtemaer. Det er temaer han har behandlet skriftlig siden bokutgaven av Doktoravhandlingen hans kom ut, Leer-Salvesen 1991. I tillegg til boken Leer-Salvesen 1998 som jeg skal gå mer inn på her, har han fulgt temaene med en bok om skyld, Leer-Salvesen 2002, en om forsoning, Leer-Salvesen 2009, og så en samtalebok med Y.Hammerlin hvor de behandler disse temaene fra hvert sitt perspektiv: Leer-Salvesen og Y.Hammerlin 2014. Jeg skal gå litt mer inn på denne siste boken under.

dette er følelser som «har en historie å fortelle og som samtidig inneholder en nøkkel til å kunne forholde seg til historien» (ibid. side 92). Slik beskriver han videre den sanne skyldfølelsen (ibid. side 92):

Den sanne skyldfølelse er for det første visuell fordi den springer ut av noe jeg har sett i min livsverden, noe jeg har sett i forholdet til en annen. I tillegg er skyldfølelsen narrativ og kognitiv: Den forteller noe sant om mitt liv og min historie. Den er mitt svar på noe som faktisk har skjedd og som jeg har gjort, på skylden. Slik representerer den sanne skyldfølelsen på sitt beste mine første skritt på vei til frihet fra skylden.

Leer-Salvesen sammenligner smerten man føler ved den sanne skyldfølelsen med smerten å føde barn. Det gjør vondt, men det er et håp der om nytt liv. Det er en nødvendig smerte. Han fastholder i den sammenhengen at det nettopp er håpet om at man kan få til forsoning og tilgivelse, som gir rett til å tale om skyld (ibid. side 93). Han er altså opptatt av at vi ikke kan forholde oss konstruktivt til skyld hvis vi ikke har muligheten for tilgivelse og forsoning. Basert på grunnleggende innsikter fra bibelen sier han (ibid. side 128):

Evangeliet lærer oss at selve vår rett til å tale om skyld, springer ut av troen på frigjørings mulighet. Skyld og frigjøring er forbundet med hverandre. Ikke slik at den ene følger den andre med nødvendighet. Men slik at det ene inneholder håpet om det andre: Både gjerningsmannen og offeret kan frigjøres. Selv om det som har skjedd, ikke kan gjøres ugjort, kan de hver på sin måte frigjøres fra det. Gjennom sorg og oppgjør, gjennom nye erfaringer og kanskje endatil en forsoning og tilgivelse. [...] Både rollen som gjerningsmann og offer er forbigående roller. De skal være midlertidige og bli oppfattet som midlertidige, i den betydning at de er knyttet til tid og sted i bestemte menneskers historie.

Selv om offeret er dødt, og selv om en del ofre ikke bør pålegges å skulle tilgi sin gjerningsmann fordi det kan være å legge ytterligere sten til byrden for offeret, insisterer Leer-Salvesen på vesentligheten av frigjøringsperspektivet i forhold til den relasjonelt og historisk forstått skyld. For det er først når man innser at det som er gjort ikke kan gjøres ugjort, det er mulig å forsones seg med det (ibid. side 137): ««Unnskyld meg» må forstås som en bønn om at det er mulig å gå videre *til tross* for det som har skjedd!» Han poengterer at skyld normalt er uopprettelig og viser til drapet som eksempel. Men likevel kan man bli fri forhold til skylden insisterer Leer-Salvesen (ibid. side 138). Leer-Salvesen skiller mellom to typer tilgivelse. Den *betingede*, som han normalt ser på som den relasjonelle typen, og den *ubetingede*. Den siste omtaler han som «guddommelig» og som en «nåde» eller en «gave». Mens i menneskelige relasjoner må man gjøre noe aktivt for å gjøre seg fortjent til tilgivelsen, som å gjøre bot, reparere eller gjøre symbolhandlinger (ibid. side 171). Når han skal presisere den betingede og relasjonelle tilgivelsen ytterligere, viser han til at den forutsetter en moralsk dom over handlingen (ibid. side 142):

Den moralske dom er både en erklæring om at handlingen selv var et overgrep og et brudd på kjente og gyldige moralnormer, og en erklæring om skyld. Dette er forskjellen mellom unnskyldning og tilgivelse. Bønnen om unnskyldning innebærer ikke en erklæring om skyld. Bønnen om tilgivelse gjør det.

Han skriver videre om å gjøre seg fortjent til tilgivelse (forstått som en betinget tilgivelse). Det å ha et «botferdig sinnelag» anser han som en grunnleggende betingelse (ibid. side 147), altså å vise anger. Men det er ingen nødvendighet her. Hvis tilgivelse skal være fritt gitt, kan ikke anger tvinge frem tilgivelse. Likevel tenker Leer-Salvesen at det i nære relasjoner hvor vi skifter på å såre hverandre, kan gi mening å snakke om at man kan «fortjene tilgivelse», gjennom anger og bot (ibid. side 148). Litt nedenfor skriver han om den «smertefulle angeren», som i det gamle botsspråket ble kalt «ruelse». Han tenker at denne typen anger kanskje også inngår i tilgivelse (ibid. side 151):

Spørsmålet er om den smertefulle anger også kan være en forutsetning for tilgivelsen, i likhet med den moralske anger: Krever jeg ruelse av gjerningsmannen? Forlanger jeg at han skal ha det vondt? «Han skal i hvert fall få dingle litt først», skrev de unge kvinnene når de overveide om de kunne tilgi en kjæreste som hadde vært utro. I en del situasjoner holder det åpenbart ikke for oss å få en moralsk erklæring om at det som skjedde var galt. Det skal mer til. Hva er dette «mer»? Er det en form for hevn og gjengjeldelse som ikke påføres utenfra, men som vi ser som en del av selve den onde handling, et slags «forbrytelsen bærer straffen i seg»? Syndens sold, som Paulus skriver om (i den gamle norske oversettelsen).

Leer-Salvesen skriver videre (ibid. side 151-2):

Vi får aldri dette til å gå opp i klare og tydelige formler. Men det er en enkel iakttakelse at en gjerningsmann som virkelig lider og har det vondt på grunn av det han har gjort, er bedre i stand til å blidgjøre omgivelsene enn en som ubesværet går videre. Lidelse kaller på medlidenhet. Det spør om ikke det er svært gamle forestillinger om rettferdighet som gjør seg gjeldende her, navnlig «distributiv rettferdighet»: Det er da rett og rimelig at han også har det litt vondt, når han har gjort andre så mye vondt!

Leer-Salvesen er opptatt av at scenene mangler for den smertefulle anger i vårt samfunn, men at man tidligere har hatt ritualer hvor man vandret som pilgrim i sekk og aske, pisket seg selv, eller dro på korstog. Det eneste stedet vi snakker om soning sier han, er i strafferetten. Men det er ikke det samme som eksistensiell soning (ibid. side 152). Selv om Leer-Salvesen skriver om at skylden er relasjonell mellom et jeg og et du, åpner han også opp for å snakke om «vikarer» for tilgivelsen. Drapet kan være et eksempel hvor et slikt behov melder seg, fordi det ikke er noe offer som kan tilgi. Men også situasjoner hvor det er for mye å legge på offeret eller forvente av offeret, kan det

være gunstig med vikarer for tilgivelse tenker han seg. Men vikaren bør være ydmyk (ibid. side 159). Men særlig mer om hvem dette kan være eller hvordan det går til, sier han ikke.

Leer-Salvesen betoner mange ganger at man kan bli fri fra skylden, men han sier ikke så mye om hvordan det faktisk kan finne sted. Bortsett fra den betingede tilgivelse i relasjoner og den ubetingede tilgivelse, stort sett fra gud. Denne siste omtaler han som et mirakel. Hvis skyld kun er et relasjonelt fenomen er det umulig å bli kvitt sin skyld for en som har tatt et liv (som hos Buber.) Betyr ikke det at Leer-Salvesen også forutsetter et religiøst skyldsbegrep? Hvordan er soning mulig med det relasjonelle skyldsbegrep? Hvordan eksempelvis mulig å bli kvitt sin skyld hvis offeret ikke vil tilgi?

Leer-Salvesen har behandlet disse spørsmålene i senere bøker han har skrevet, eksempelvis Leer-Salvesen 2002 og 2009, hvor han skriver om henholdsvis skyld og forsoning. Det synes som en viss utvikling i hans syn kommer frem gjennom disse bøkene, og gjør seg enda tydeligere gjeldende i dialogboken med Y.Hammerlin (Leer-Salvesen og Hammerlin 2014). Her betoner hann først at han fortsatt har et ganske likt syn på skyld som tidligere (Leer-Salvesen og Hammerlin 2014, side 140): Skyld må forstås relasjonelt, som når et «jeg» krenker et «du». Skyldfølelsen er det friske menneskes naturlige svar på en slik tilstand. Men man kan også snakke om en «lumsk» skyldfølelse som ikke sier sannheten, eller som slår seg ned hos offeret, eller at skyldfølelsen ikke er der selv om man som gjerningsmann har skyld. Leer-Salvesen understreker også at det ikke gir mening å snakke om skyld hvis man ikke tror på tilgivelsens mulighet.

Samtidig er han tydelig på at tilgivelse ikke må sees som en plikt for offeret (ibid. side 160): «En ekte tilgivelse må gis i frihet, hvis og når offeret er beredt til å gi den, og hvis og når gjerningspersonen har tatt ansvar og erkjent skyld.» Han går videre med å foreslå at vi kan beskrive tilgivelse som en dyd, som først og fremst må forstås som en kollektiv dyd, hvor man i fellesskap kan øve seg opp i «tilgivelsens kunst» (ibid. side 161). Leer-Salvesen synes også å ha fått et noe mer problematisk forhold til tilgivelse de siste årene. Boken hans om forsoning (Leer-Salvesen 2009) viste en viss dreining, og i Leer-Salvesen og Hammerlin 2014 uttrykker han det slik (side 161):

Ja du hører jeg er tiltagende skeptisk til en altfor terapeutisk tale om tilgivelse. Det er mulig det er sunt å tilgi. Det er mulig Desmond Tutu har rett i at det finnes helbredende krefter i tilgivelsen. Men konsekvensen av en slik tale er at en betrakter det offeret som ikke kan tilgi, som stykt eller umodent, og det er i mine ører et overgrep i tillegg.

Etter å ha reflektert litt videre langs disse linjer i forhold til de virkelig store onde handlinger, blant annet med eksempelet ABB, kommer han til at tilgivelsesspråket trenger å suppleres med et forsoningsspråk (ibid. side 163):

Det er mulig å tale om forsoning også etter svære tragedier der tilgivelse er vanskelig. Og forsoning må mennesker ofte søke hver for seg på sin kant, i nye relasjoner, i forhold til andre livsvandringer. Mitt håp for Breivik er at han en gang

kan komme frem til en form for forsoning i livet sitt. Det innebærer ikke at de overlevende og de etterlatte har tilgitt ham. Mitt håp for de etterlatte og de overlevende er at de kan finne frem til former for forsoning i livene sine. Det forutsettes ikke at de først tilgir Breivik.

Tilgivelse som å gå fra sinne til medfølelse

En litt lignende forståelse av tilgivelse som Leer-Salvesen utviklet, har Martha Nussbaum i boken *Anger and forgiveness* (Nussbaum 2016). Hun mener også tilgivelse først og fremst er et fenomen som tilhører relasjonene våre, og da særlig innenfor det nære og sosiale området (til forskjell eksempelvis fra det politiske og offentlige). I denne boken skriver hun en genealogi for tilgivelse, hvor hun tar utgangspunkt i jødisk og kristen tradisjon, og finner særlig to forståelser av tilgivelse. Disse kaller hun transaksjonstilgivelse (transactional forgiveness) og betingelsesløs tilgivelse (unconditional forgiveness). Kanskje vi kan kalle dem betinget og ubetinget tilgivelse, slik som Leer-Salvesen, i alle fall synes begrepene ganske like. Den ubetingede tilgivelsen er en type tilgivelse hvor man tilgir uten at den andre må gjøre noe. Mens den betingede tilgivelse eksempelvis innebærer anger, at man ønsker å gjøre opp for seg, at man viser at man vil forandre seg osv. Hun nevner et utgangspunkt for en slik tilgivelse hos Charles Griswold (Nussbaum 2016, side 57ff):

En som ber om tilgivelse, må tilfredsstillende følgende kriterier:

1. Anerkjennelse at han var den ansvarlige aktør for handling
2. Uttrykke at handlingen var gal å gjøre og at det var han som var handlingens aktør.
3. Uttrykke anger til hun som ble skadd for å ha forårsaket denne konkrete skade hos henne.
4. Vise at han ønsker å bli en slik person som ikke påfører slik skade igjen og vise det gjennom både handlinger og ord.
5. Vise at han forstår fra den skaddes perspektiv, hva slags skade som ble gjort av handlingen.
6. Tilby en narrativ redegjørelse for hvordan og hvorfor han gjorde det gale, og vise at denne handlingen ikke uttrykker hele ham som person og vise hvordan han er verdig tilslutning på ny.

På bakgrunn av denne forståelsen av tilgivelse, foreslår Nussbaum en grunnforståelse av hva tilgivelse er, nemlig å stoppe å være sint og heller få en sympati for den som har gjort en noe galt (Nussbaum 2016 side 63):

Here we finally arrive at human forgiveness, in something like our canonical sense: a change of heart on the part of the victim, who gives up anger and resentment in response to the offender's confession and contrition.

Refleksjon

Har jeg kommet til et svar på kapittelets grunnspørsmål om hvordan man skal kunne gjøre opp for seg når man har gjort en uopprettelig gal eller ond handling? Ikke helt. Jeg har drøftet spørsmålet i forhold til skyld og tilgivelse, og endte opp med en relasjonsetisk og eksistensiell forståelse av skyld. Skyld forstått først og fremst som noe som er mellom en gjerningsmann og et offer. Hvis vi kan godta denne forståelsen av skyld som relasjonell, men likevel uten skillet mellom juridisk skyld og skyldfølelse, og at man primært trenger å gjøre opp for seg overfor den som er offer for ens handlinger, så legger det noen føringer.

I denne sammenhengen er det føringene i forhold til hvordan straff arrangeres i Norge som er vesentlig. Først angår det rettsprosessen. Slik jeg har erfart denne, var det en prosess hvor det ble umulig å komme i kontakt med sin skyldfølelse og på noe ordentlig vis ta inn over seg det man hadde gjort. Hovedgrunnen til det er at strafferettsaker i Norge først og fremst sees som en partskonflikt mellom gjerningsmann og staten/påtalemakten. Offeret er i stor grad allerede ute av ligningen (selv om ofrene ofte blir representert med bistandsadvokater som jobber for at offeret får økonomisk erstatning), slik at man ikke på noen måte får forholdt seg til skyld som et relasjonelt fenomen. Men i denne sammenheng er likevel det mest problematiske selve konfliktfokuset. Som jeg har omtalt i fortellingsdelen, er det viktig for en tiltalt å gjennom hele prosessen fortelle den samme historien, ellers setter påtalemakten bare alt den tiltalte sier til side og skriver selv historien om hva som har skjedd.

Dette er problematisk av flere grunner. Den ene er rent epistemisk. Vår hukommelse er slik at vi ofte husker brokker og biter, og først gjennom samtaler, gjerne med andre som var på samme sted og opplevde det samme, kan nærme oss en mer komplett gjenfortelling av hva som faktisk skjedde. Når vi til vanlig snakker om hendelser vi har opplevd, er også en stor del av denne samtalen en utprøving av hva som har skjedd, hvordan jeg husker det i forhold til hvordan du husker det og så igjen et forsøk på å finne ut hva som egentlig var omstendighetene. Men når man er tiltalt i en straffeprosess, er det et absolutt forbud mot denne normale måten å rekapitulere omstendighetene på. Nå skal man snarere holde fast på sin første uttalelse, uansett hvor feilaktig og mangelfull den er. Man blir naglet til jorden i kryssforhør av politi og senere dommere/aktor og tatt hver gang man sier noe som «ikke stemmer». Slik jeg erfarte dette, kom det stadig frem flere detaljer rundt drapet jeg begikk ettersom jeg tenkte mer på det og som jeg fikk samtalt rundt det. Disse detaljene var avgjørende for min egen prosess med å ta inn over meg min skyld og forstå hvorfor jeg handlet som jeg gjorde og igjen hvem jeg nå skulle forstå meg som. Men i rettsprosessen var det fullstendig umulig å forholde meg til en slik indre prosess. Jeg måtte utsette det til rettsprosessen var ferdig, og heller nærmest forsteine meg i forhold til min indre prosess så lenge etterforskningen og rettsprosessen pågikk.

Problemen stopper ikke ved retten. Da jeg kom i fengsel ble det heller ikke lagt til rette på noen måte for at jeg skulle kunne erkjenne min skyld. Tvert imot var det nær sagt tabu å snakke om det gale man hadde gjort som noe moralsk adekvat, noe man ikke burde gjort. På den ene siden snakket man aldri reelt om det med vaktene, annet enn som samtaler hvor vaktene proklamerte at man

fortjente sin straff siden man hadde fått den, og at nå får du forholde deg til at du er fengslet. Jeg måtte vende meg til fangene for samtaler. Men med fangen kunne man heller ikke snakke moralsk om det man hadde gjort. Man kunne snakke om det, men da med motsatt fortegn enn i samfunnet ellers. Blant fangene var det gale man hadde gjort ikke noe galt mer, men snarere en handling å skryte av, en handling man kunne få respekt for i fangemiljøet ³⁶. En moralsk samtale om sin skyld var umulig både overfor vaktene og overfor fangen. Det eneste sted jeg fant unntak fra dette var hos fengselsprestene. Jeg hadde mange gode samtaler med fengselsprestene om skyld, men i forhold til all den andre påvirkning man ble utsatt for i fengselet, ble det dessverre alt for lite av disse samtalene.

Spørsmålet om hvordan man skal gjøre opp for seg etter en uopprettelig ond handling ender ikke her. Det er spørsmål som skal ligge under resten av avhandlingen. Jeg skal også mot slutten vende mer eksplisitt tilbake til det, og drøfte det særlig i de to straffekapitlene, kapittel 17 og 18. Her vil jeg også ta opp igjen refleksjoner om relasjonell skyld og ideer om hvordan man kan sone for slik skyld (jeg skal i kapittel 18 omtale det som «relasjonsstraff»). I de kommende kapitler, det jeg har kalt den «ytre soning», handler det om hva fengselssamfunnet er, hvordan det fungerer, og i stor grad også hvordan dette samfunn gjør det svært vanskelig å få til en «indre soning» for fangen.

³⁶ Men ikke alle handlinger som er kriminalisert gir status i fangekulturen. Noen handlinger skaper utelukkende utstøtelse eller forakt. Det gjelder særlig seksuelle forbrytelser. Jeg omtaler disse fangeinterne koder og fangekulturens ethos i kapittel 13.

Del 2. Fengselet

Kapittel 8. Fengselsforskning

Som jeg var inne på over følte og erfarte jeg etter en stund i fengsel at den offisielle historien om hva fengsel var og skulle være (rehabilitering, omsorg, hjelpe fangene på rett vei), ikke stemte med min erfaring av fengsel. Fengsel verken føltes eller opplevdes som et sted hvor man holdt på med rehabilitering, eller et sted hvor de som var «kriminelle» ble mindre kriminelle og hvor man ble tatt vare på. Tvert imot virket det omtrent motsatt. I tillegg var det overraskende smertefullt å sitte i fengsel. Det var vondt å bli stengt inne i cellene og jeg så at de fleste fanger kviet seg for det. Det var vondt å være borte fra alle jeg var glad i og miste kontakten med verden utenfor, det var vondt å daglig bli utsatt for vaktene krenkelser, og tidvis var det svært ubehagelig å måtte leve så tett på en del av medfangene. Det var heller ikke slik at jeg bare ble vant til alt dette, slik det kan være å venne seg til et nytt miljø eller en ny jobb. Snarere ble smerten ved fengselet mer påtrengende jo lenger jeg var der. For min egen del opplevde jeg ikke det lukkede fengsel verken som preget av omsorg eller humanitet.

Likevel ble det påstått at omsorg og aktiviteter skulle gjøre de som kom i fengsel mindre kriminelle. Men også på det området opplevde jeg det motsatte. Når det gjaldt de andre fangene opplevde jeg at miljøet var som en konferanse for «kriminelle», hvor man utvekslet historier, tips, triks og alt man måtte trenge for å leve et kriminelt liv. På mange måter lignet fengselslivet på en treningsleir for å bygge en forbrytersk moral eller habitus. Derfor var det stadig vanskeligere for meg å få det til å stemme at et fengsel skulle være et sted hvor man lærer å slutte med kriminalitet. Kort sagt fikk jeg en sterkere konflikt mellom den forståelsen jeg hadde hatt av fengsel før jeg kom inn, og hva som etter hvert ble min erfaring av fengsel. Derfor fikk jeg etter hvert et stadig større behov for å prøve å finne andre måter å forstå fengselet på, som var mer i tråd med hva jeg faktisk erfarte.

Hva er det å vite noe om fengsel?

Jeg skal i dette kapitlet se nærmere på forskning på fengsel. Det innebærer i vesentlig grad å gå ut over de forståelser av fengsel man opererer med fra offisielt hold. Samtidig har ganske mye av forskningen blitt spilt tilbake til offisielt hold, slik at en del av forskningen eksempelvis opptrer i Stortingsmelding 37 (2007-08) *Om kriminalomsorgen* (Justisdepartementet 2008), som foreløpig er den gjeldende stortingsmelding om kriminalomsorgen.

Som vitensobjekt er fengsel kompleks. Det er ikke et naturfenomen man kan prøve å beskrive lovmessigheter i forhold til. Snarere er fengsel besluttet som den gjeldende type straff i vårt samfunn og de fleste samfunn i dag. Det er en dobbelt kontigens her. For det første er det ikke noen naturlov at et samfunn skal straffe. Det er noe man bestemmer eller beslutter. For det andre er det ikke gitt at straff skal være fengsel. Selv om vi for argumentets skyld tar det for gitt at man skal straffe i et samfunn, finnes det mange andre måter å straffe på enn med fengsel. Før fengselspraksisen ble den dominerende straffeform, var det korporlige straffer man praktiserte. Disse søkte gjerne å etterligne forbrytelsen og var slik tett på selve forbrytergjerningen. Etter hvert

ble det av mest pragmatiske hensyn gjort til piskeslag. Straff som påført pine på den straffedes kropp. Noe vi jo også ser fortsatt i muslimske land styrt av sharialoven.

Men selv om vi skulle godta at måten det siviliserte samfunn skal straffe på er med fengsel, er det heller ikke så enkelt at et fengsel er et fengsel. Fengsel er ikke alltid likt seg selv. Det er stor forskjell på de forskjellige fengsler og fengselsregimer i forskjellige land, og det er også internt i Norge et spekter av forskjellige institusjoner som alle går under benevnelsen fengsel. I Norge skiller vi mellom forvaring, ekstra høy sikkerhet, høy sikkerhet, lavere sikkerhet, overgangsbolig, soning i institusjon, hjemmesoning, soning med elektronisk fotlenke og samfunnstjeneste. Alt dette er varianter av fengselsstraffen (jfr. *Straffegjennomføringsloven § 10*).

Fra et fangeperspektiv er det ekstremt forskjell på grad av frihetsberøvelse mellom disse former. I et lukket fengsel (som inkluderer både forvaring, svært høy sikkerhet og høy sikkerhet) blir verden utenfor borte og man soner i en egen verden utestengt fra samfunnet. Mens i et åpent fengsel kommer man i kontakt med samfunnet igjen. Dermed blir det lettere å ha holde kontakten med venner og familie og samfunnet forøvrig. Mens de andre formene er enda mildere, eksempelvis med fotlenkesoning hvor man stort sett vil være i det arbeid man tidligere hadde og bo i sin bolig under soningen. Ser vi historisk på dette store spekter av soningsformer i Norge, så skal vi bare et par tiår tilbake i tid før det var to forskjellige institusjoner involvert. Fengselsvesenet gjennomførte åpent og lukket fengsel, mens Friomsorgen stod for gjennomføring av overgangsbolig, hjemmesoning og andre åpne former (som samfunnstjeneste etc.). Men nå er alt samlet under en paraply, nemlig Kriminalomsorgen.

Er det noe felles i alt dette, som vi kan kalle *det fengselsaktige*? Alt handler i alle fall om forskjellig grad av *frihetsberøvelse*. Men man kan kanskje også si at det i like stor grad handler om hvor isolert man skal være fra samfunnet, eller hvor mye man skal få lov å delta i samfunnet. I den aller strengeste formen, ekstra høy sikkerhet, utestenges man totalt fra samfunnet. Tilsvarende også når man sitter på «brev- og besøksforbud» på høy sikkerhet. Da får man ofte ikke lov å se på tv, lese aviser eller ringe eller få besøk. Stort sett vil man da sone under fullstendig isolasjon. Det er kun en selv innelåst på en liten celle, og så får man mat og andre strengt nødvendige ting fra vaktene, gjerne gjennom et hull i døra.

Lukket fengsel, eller fengsel med høy sikkerhet (i motsetning til ekstra høy eller lav sikkerhet), er den vanligste fengselsformen, og det er den jeg har valgt å gå i dybden på. I det lukkede fengsel slik det praktiseres i Norge i dag, er man nesten stengt helt ute fra samfunnet. Riktignok har man den såkalte «importmodellen» hvor skole, Nav, prest, helse- og sosialtjenester er «importert» inn i fengselet slik at de som jobber i disse stillingene på et vis kommer fra samfunnet der ute. Men min erfaring med disse importtjenestene er at de i stor grad formes av fengselet, og ikke ligner særlig mye på hvordan disse tjenestene egentlig er utenfor murene.

Selv om man prøver å gjøre det lukkede fengselet mindre fengselsaktig (som flere nybygde fengsler kan være eksempler på), er man også som fange i disse like fullt stengt helt ute fra samfunnet og

kan ikke på noen som helst fornuftig måte delta i det. Med ekstremt begrenset ringetid og besøkstid hvor man kun får treffe partner, familie og venner i små besøksrom, er det ikke mulig å opprettholde relasjoner på en normal måte heller. Det eneste man har mulighet til, er å sitte på de små rommene og prate sammen, eventuelt være intime. Men man mister enhver sjanse til å *erfare* noe sammen. Det blir heller slik at de der ute må sitte og prate om hvordan livet er ute, mens vi der inne må sitte og prate om hvordan livet er *der inne*. Så i beste fall informeres man litt om verden der ute, men man blir en tilskuer, ikke en deltaker; en tilskuer med veldig dårlig utsyn.

Derfor er det en stor og prinsipiell overgang å komme til åpent fengsel, særlig når man er på permisjon og når man etter hvert kommer i frigang. Da forandrer man status i forhold til samfunnet. Man går fra en tilskuer til en deltakerrolle (her får Skjervheims distinksjon mellom deltaker og tilskodar en helt konkret eksemplifisering, jfr. Skjervheim 2001/1976). Jeg mener dette skillet mellom deltaker eller tilskuer til samfunnet, etter som man er på lukket eller åpent fengsel, også er med å godtgjøre at jeg har fokusert utelukkende på lukket fengsel i min empiri. Jeg tenker at lukket fengsel er *fengsel i sin reneste form*. Mens de åpne varianter er mer utvannede. Når man i større grad blir deltaker i samfunnet, får man også et mindre klart og tydelig *fengselssamfunn* og *fangekultur*. Mens man på et lukket fengsel nær sagt ikke har noe valg. Skal man være sosial så må man delta i *fengselssamfunnet* og *fangekulturen*. Alternativet er kun å avstå fra å være sosial og isolere seg.

Hva kan vi vite om fengsel, og hvordan skal vi få vite det? Siden det er et spekter av soningsformer og fengsel i den forstand er mye forskjellig, må vi være presise: Vi må snakke om konkrete formen, og om den enkelte anstalt. Det er rimelig å tenke seg at det er forskjell fra fengsel til fengsel også innenfor det samme sikkerhetsnivå (som jeg også selv har betydelig erfaring med at det er). Det betyr at empiriske funn fra én anstalt ikke nødvendigvis er generaliserbar til en annen, selv om vi er innenfor samme soningsform (eksempelvis lukket fengsel eller det man i dag altså kaller høy sikkerhet). Ett lukket fengsel kan være ganske forskjellig fra et annet, og eksempelvis være preget av en annen styringsform, ideologi og system og vaktkultur enn et annet lukket fengsel. Samtidig er det rimelig å si at det er noe som er felles, noen trekk som går igjen og er de samme.

Metodiske poeng om fengselsforskning

Hva som forskes på i forhold til fengsel avhenger av flere faktorer. Én faktor er å få tillatelse til å forske i fengslene. Det kan være en svært langsom og møysommelig prosess hvor man må gjennom en krattskog av byråkratisk regelverk for til slutt kanskje å få tillatelse til slik forskning. På denne måten stoppes en del studier. Mens andre slippes lett til og tillates. En annen vesentlig føring for hva det forskes på og hvordan, er hva det bevilges penger til. Ofte er det forskningsrådet som bevilger penger til slik forskning. I noen tilfeller SSB og andre større organisasjoner som driver samfunnsforskning. I alle tilfeller vil det være interne føringer for både hva det forskes på og hvordan det forskes. De bevilgende instanser i vårt samfunn, som i den forstand styrer forskningen, er også nesten alle underlagt staten. Staten synes ofte å ha et konservativt perspektiv hvor man vil beholde Kriminalomsorgen slik den er. Det gir et klima hvor det ikke alltid er plass for andre innsikter enn dem man allerede har. Likevel har tradisjonen i Norge vært at det mest innflytelsesrike fagmiljø som

forsker på fengsel, også har vært et kritisk miljø. Riktignok kan det synes som dette er i ferd med å endres, og de kritiske krefter er i ferd med å eldes eller gå av med pensjon.

Historisk har fengselsinstitusjonen stadig redefinert og forandret seg (se Hammerlin 2008 for en instruktiv og grundig gjennomgang av denne utvikling i Norge, med fokus på de siste tredve år frem til 2008). En vesentlig forskningsoppgave er å stadig gi et oppdatert bilde av hvordan institusjonen faktisk er. Til det kreves empiriske studier. Disse studier kan igjen informere en normativ debatt, som er den debatten som forandrer institusjonen. Slik kan vi nok ikke tenke oss en fruktbar normativ diskurs om straff og fengsel uten å ha omfattende empiriske studier og praktisk kunnskap om fengsel som straffeform, hva det er, hvordan det virker osv. Kanskje man kunne tenke seg at forskerens oppgave er å se om det er overensstemmelse mellom det institusjonen politisk er besluttet som og er ment å være, og hva den er? Slik kan den undersøke om institusjonen utfører sin oppgave (sitt formål) slik den er ment. I den forstand kan vi tenke på fengselsforskning som en slags kvalitetsvurdering. I forhold til kriminalomsorgen kan vi da spørre hva som er institusjonens mening, hensikt eller formål. Forskningens oppgave blir å se om dette oppnås som det skal.

Siden straffeinstitusjonen er en sosial konstruksjon er det god grunn til å spørre hva forskning på fengsel egentlig skal forstås som? Hva slags nytte har vi av slik forskning og hva er det vi ønsker å finne ut? I både den internasjonale og den nasjonale fengselsforskningen er det to hovedsvar på disse spørsmålene. Det ene er konservativt det andre radikalt. Det første handler om å bekrefte at alt er bra som det er. Eksempelvis underbygge at fengsel fungerer etter hensikten og at vi kan fortsette som vi gjør, eller som Storberget sa i sin tid som Justisminister, at det er «grønt lys» for norsk kriminalomsorg ³⁷.

Det andre hovedsvaret i fengselsforskningen, er at fengsel ikke fungere som det skal eller som vi ønsker at det gjør. Her er det et spekter av mulige kritiske posisjoner, fra den eksterne kritikken som er abolisjonistisk ³⁸, til den interne kritikken som fokuserer mest på at gjennomføringen av fengsel ikke helt fungerer ³⁹. Vi kan altså grovt sett si at det finnes forskning som støtter et offisielt syn på fengsel, og så finnes det kritisk fengselsforskning. I forlengelsen av denne polarisering, settes også det meste av fengselsforskningen inn i et politisk landskap og vektes i forskjellige (politiske) farger og valører. Men likevel er nok hovedinndelingen på de som er for og de som er mot fengsel viktigst.

Det som i stor grad er kampspørsmålet mellom forskere i den ene leiren og den andre, er om fengsel skal forstås som en omsorg - og rehabiliteringsinstitusjon eller som en smertepåføringsinstitusjon. Er norsk lukket fengsel et behagelig rehabiliterende opphold på noe som ligner et hotell, eller er det straff som svir, pine og smerte? Svaret på dette spørsmålet utgjør en kløft i virkelighetsforståelse

³⁷ Knut Storberget uttalte dette blant annet til VG, jfr. VG nett 20.05.10, «Norske straffedømte med færrest tilbakefall i Norden».

³⁸ Abolisjonisme i denne sammenheng betyr at man mener institusjonen bør fjernes, en posisjon eksempelvis Thomas Mathisen har når han mener vi (stort sett) bør avskaffe fengsel, jfr. Mathisen 2007

³⁹ Den interne kritikken, som eksempelvis hos Yngve Hammerlin, kommer med en rekke kritiske merknader til selve fengselsdriften, fangebehandlingen og fengselshverdagen, men foreslår ikke å legge ned hele institusjonen som sådan. Snarere er det fokus på at noe er bra, annet dårlig. Jfr. F.eks. Hammerlin 2008

for de som forsker på fengsel, hvor en gruppe forskere ser på fengsel som først og fremst omfattende (og ofte urimelig) lidelse, mens en annen gruppe enten ikke forstår fengsel som lidelse i det hele tatt, eller eventuelt som litt lidelse som er rimelig og rettferdiggjort.

Når man ser på feltet som forsker på fengsel, er det fra et filosofisk perspektiv flere metodiske problem. En type problem er at forskningen ofte er empirisk underinformert, men likevel kommer med storstilte påstander og konklusjoner om hva fengselet er og ikke er. Det er en type problemstilling som handler om at man ikke egentlig har empirisk belegg for det man sier, men man sier det like fult. En annen type problem er nesten motsatt. Det angår ikke mangel på empiri, men heller mangel på tilgang til abstraksjon i forhold til empirien, altså mangel på tolkningsrom. Jeg kaller dette problemet et problem med ensidighet i tolkningen av empirien. Det handler om at man har en tendens til å tolke det som er av empiri svært ensidig, og utelukkende innenfor det paradigmet eller den forståelsesmåten man selv representerer.

Det forskes altså ganske forskjellig på fengsel i Norge og ut fra forskjellige motiver og med bruk av forskjellige metoder. Det forskes både fengselslegitimerende og fengselskritisk. Kanskje er det sånn det må være. Kanskje er det ikke i seg selv et problem, selv om man kunne stille spørsmål om det ikke finnes noen nøytral forskning på fengsel. Men slik nøytral forskning er det vanskelig å se for seg hva skulle være. De fleste som forsker vil nok enten ha et kritisk eller støttende synspunkt til institusjonen, som igjen vil farge studiene deres. Men skaper ikke det i så fall et nøytralitetsproblem? For hva skal være objektiv eller sikker kunnskap om fengsel når det er to sider som står normativt mot hverandre i kunnskapsproduksjonen?

Selv om dette kan synes som et stort metodisk problem er det sannsynligvis ikke i praksis så avgjørende. For det man er ute etter når man forsker er å få en sann og uttømmende beskrivelse av det fenomen man prøver å beskrive. Det er et ganske komplekst og foranderlig bilde når det gjelder fengselsinstitusjonen, siden den både er dobbelt kontingent og fordi den stadig forandrer seg. Derfor synes det heller som gunstig at det forskes fra flere perspektiv med forskere med forskjellige motiver, og med forskjellige metoder. Så er snarere spørsmålet hva som er kvaliteten på hver enkelt studie. Da er noe av forskningen bra, annet ikke så bra, og noe er kanskje ganske tendensiøst. Jeg tror det er vanskelig å sette opp generelle regler for hva som skal regnes som god forskning på fengsel, så derfor er det nok mer rimelig at man må vurdere fra tilfelle til tilfelle.

I de siste årene har det vært en del kvantitativ forskning på fengsel, og man kan jo tenke seg at denne forskningen likevel er noe mer nøytral. Men samtidig er det føringer i forhold til hva slags spørsmål som stilles og hvordan de stilles og hva som er undersøkelsens overordnede mål. Derfor er det like viktig i slike undersøkelser å gå inn i de konkrete undersøkelser og studere dem nøye. Når det gjelder størrelse og omfang, er det særlig to kvantitative undersøkelser om fengsel som skiller seg litt ut fra de siste årene. Jeg tenker på Retur-undersøkelsen fra 2010 som sammenligner tilbakefall mellom landene i Norden, og på Levekårsundersøkelsen i 2014 for innsatte, som

sammenligner innsattes levekår med den generelle befolkningen ⁴⁰. Det er i denne undersøkelsen tydelig at innsatte kommer betydelig dårligere ut enn den generelle befolkningen. Vi skal senere se mer detaljert på disse undersøkelsene ⁴¹.

Jeg vil ta til orde for en bestemt type fengselsforskning. Nemlig forskning hvor særlig fangens perspektiv er det fremtredende. Tanken er at fangens perspektiv er epistemologisk privilegert i forhold til spørsmålet om hva et fengsel er. Siden makten ofte har en tendens til å skjule seg, og siden det er tydelig at fengselsinstitusjonens maktbruk har skjult institusjonens egentlige karakter, synes det desto mer rimelig å tenke seg at fangens erfaringsperspektiv er det mest adekvate perspektiv å forstå eller avdekke hva et fengsel er. For her er ikke fengsel tildekket eller glorifisert mer. I det perspektiv fremstår fengsel akkurat så hardt og brutalt som det faktisk er. Det er *seg selv* og bærer ingen maske.

Den fengselskritiske tradisjonen

Av foreliggende forskning på fengsel er nok den fengselskritiske tradisjon den jeg føler mest tilhørighet til. Siden min erfaring av å være i fengsel ikke stemte med den offisielle forståelse av fengsel jeg hadde før jeg kom i fengsel, trengte jeg nye perspektiver og forståelsesmåter. Da følte det naturlig å gå til den kritiske tradisjon i fengselsforståelsen. Her fant jeg ganske mye litteratur som var tettere på min egen erfaring.

Et viktig overordnet poeng i denne tradisjonen er at hvis vi skal forstå hva fengsel er, må man forstå hva kriminalitet og straff er. I den kritiske tradisjon er det viktig å understreke at synet på kriminalitet og straff er samfunnsskapt, og altså definert av det enkelte samfunn. Det er kontingent, i kontrast til noe som er naturgitt eller nødvendig. Dermed handler det mye om å forstå hvordan det enkelte samfunn definerer og forstår disse praksiser og institusjoner, og i vårt tilfelle altså hvordan Norge forstår og definerer dette. Som vi skal se, søker man i denne tradisjon både å kritisere gjeldende praksiser og forståelsesmåter og samtidig komme med alternativer. Et annet viktig poeng i denne tradisjonen er at fengsel først og fremst er lidelse, smerte og pine. Det blir et helt annet perspektiv enn forståelsen av fengsel som rehabilitering. Dette poenget skal vi se en mer på senere ⁴².

Hvor står fengselsforskningen i Norge?

Hvor står fengselsforskningen i dag? I. M. Fridhov har en fin oversiktsartikkel over norsk fengselsforskningen frem til 1994 (Fridhov 1994). Denne artikkelen trekkes også opp i vår tid av Thomas Uglevik i en dispuTT med Hedda Giertsen om fengselsforskning (jfr. Kriminologisk institutt UIO sine nettsider, fra 2017). Vi skal først se på Fridhavs artikkel før vi går litt inn i debatten mellom Uglevik og Giertsen. I artikkelen til Fridhov kommenterer hun at det i stor grad forskes for lite og for spredt på fengselsinstitusjonen i Norge. Etter en drøfting konkluderer hun med at det forskes både for mye og for lite. På den ene siden finnes det få arbeidere som ser på fengsel som helhet, og disse

⁴⁰ Hans Monrad Graunbøl, Bo Kielstrup, Marja-Liisa Muiluvuori, Sasu Tyni, Erlendur Sigurður Baldursson, Hafþís Guðmundsdóttir, Ragnar Kristoffersen, Lars Krantz, Karin Lindstén (2010) samt: Killengreen Revold, Mathias (2015)

⁴¹ I kapittel 14.

⁴² Særlig i kapittel 14.

er utelukkende gamle (her har hun vist til Galtungs studie fra 1957 og noen av Christies tidlige arbeider, samt noen av Mathisen). Så er det en rekke undersøkelser spredt over mange temaer samt historisk-filosofiske arbeider av både ny og gammel dato. I tillegg en mengde resultatorienterte evalueringsrapporter som fengselsmyndighetene selv har tatt initiativ til. Men, legger hun til (ibid.):

På den annen side er det åpenbart at en mangfoldig og oppdatert empiri, både når det gjelder fengslenes organisering og ledelse, struktur, regelverk, praksis, indre liv og kommunikasjon med omverdenen, inkludert via pressen, mangler. Hadde vi hatt den, ville diskusjonene om straff og rettferdighet, begrunnelser for straff og resultatene av straff for den enkelte og for samfunnet som helhet, kunne fått en helt annen tyngde enn de nå har. Det er på mange fronter et ubehagelig gap mellom teori og empiri.

Videre savner hun metodeutvikling og helhetsforskning. Det meste som har vært produsert av forskning har vært av private forskningsinteresser. Det har sikkert vært gode grunner til at mange fagmiljøer ikke har fordypet seg i fengselsforskningen. Men siden det er lite av dette blir ofte diskusjonene om fengsel lite empirisk informerte (ibid.):

Ikke desto mindre betyr fraværet av denne type forskning at debatten om fengsel og alt dets vesen lett kan utarte til en ren teoretisk diskusjon uten at debattantene riktig er klar over at det er det som skjer.

Hun skriver at interessen for fengselsforskning har gått i «bølger med små topper innimellom». Hun spør hvorfor det ikke er mer forskning, og tenker seg at det kanskje «har det gått slik at vi tror vi vet mer enn vi egentlig gjør om fengsel etter at fangene fikk la sin røst høre og fengslene ble mer åpne?» Riktignok finnes det hun omtaler som en «underskog av fengselsforskning», der de «offisielle miljøene» har sviktet. Nemlig fra spesialfagarbeider, magisteravhandlinger, hoved – og mellomfagsoppgaver. Men lite på et høyere nivå. Hun spekulerer på hvorfor (ibid. pkt. 6.2 Underskog av fengselsforskning):

Har ikke problemformuleringene vært interessante nok? Har det skortet på faglig tyngde? Har presentasjonen vært for beskjeden? Har språkformen kun vært for insidere? Har det vært for mange reformatorer blant dem? Kritiske, unge forskere som har villet henge bjella på katten og avsløre hvor kritikkverdige forholdene selv i nordiske fengsler kan være? Har det vært for mange "dosenter" og for få spørre, tvilere og fabulerende filosofer - slike som både Nils Christie og Flemming Balvig etterlyser? Har det vært for mange som har vært ute etter å finne og avsløre feil? Eller er det selve temaet fengsel som er uten interesse både for fengselsvesenet og for de vitenskapelige fagmiljøer? I så fall: Hvorfor det? -Og med det spørsmålet er jeg tilbake der jeg startet: med å stille meg i rekken av dem som etterlyser oppdatert empiri, analyser og metodeutvikling i forbindelse med fengselsforskning.

Ugelviks og Giertsens diskusjon om norsk fengselsforskning

Thomas Ugelvik knytter an til Fridhovs artikkel i sitt ganske nylige debattinnlegg (Thomas Ugelvik 2014 B) og mener at det har skjedd mye siden den gang frem til i dag i forhold til forskning på fengsel:

I tiden etter Fridhovs rapport har heldigvis mye skjedd. Det som gjennom 1990-tallet var en forskningsdisiplin holdt oppe av et lite antall spredte studentoppgaver, er nå et levende internasjonalt orientert miljø av nordiske fengselsforskere som samarbeider, avholder konferanser, og leverer oppdaterte analyser av originalt empirisk materiale fra fengselshverdagen. Doktorgrader forsvares, og det publiseres artikler i kriminologiens toptidsskrifter og bøker på prestisjetunge internasjonale forlag i et tempo Fridhov bare kunne drømme om. Som en av dem som har gått i bresjen for denne utviklingen de siste ti årene, opplever jeg utviklingen som svært spennende og (selvsagt) meget gledelig.

Men dette til tross, i vesentlig grad argumenterer Ugelvik for at fengselsforskningen helt til nå har vært svært lite konstruktiv. Særlig fordi store deler av den har besvart spørsmålet: «Hva er et godt fengsel?» med svaret «Et fengsel som ikke finnes». Ugelviks poeng er først og fremst at «norsk fengselsforskning hittil har blitt sett som lite konstruktiv og til dels uspiselig i praksisfeltet». Dette underbygger han blant annet i sin egen doktorgradsundersøkelse som senere ble boken *Fangenes friheter*, basert på «mer enn tusen timer feltarbeid i flere norske fengsler, og samtaler med flere hundre norske fengselsbetjenter.»

Y. Hammerlin kommenter i sin doktorgradsavhandling (Hammerlin 2008) noe av det samme, men med en noe annen valør. Han skriver der litt om hvordan det interne praksismiljøet vs det eksterne forskningsmiljøet (med sosiologer, kriminologer, Krom etc) har blitt nærmest antagonistiske (Hammerlin 2008, s 506 ff). På den ene siden lytter fengselssystemets praksismiljø lite på den eksterne kritikken. På den andre siden tenderer ofte den eksterne kritikken til å bli for prinsipiell og nesten fundamentalistisk. Samtidig mener han praksismiljøet har lyttet når det har kommet konkrete forslag til lov og retningslinjeendringer, samt konkrete og praktiske forslag til forandringer.

På den måten mener han heller ikke det er riktig å si at det ikke har vært noe dialog. Men det har vært en dårlig dialog preget av nesten en type skyttergravstenkning på hver side. Slik Hammerlin ser på det så er dette svært uheldig. Han poengterer at nettopp siden fengselssystemet er såpass repressivt og dypt inngripende i den enkeltes liv som det er, er det avgjørende for dets legitimitet at det tar inn over seg kritikken. At fengselssystemet tar inn over seg denne kritikken er også avgjørende for å kunne utvikle fremtidens fengsel som kanskje et mindre repressivt og mer humant fengsel mener han. Tilbake til Ugelvik. Det han etterlyser er en fengselsforskning som er konstruktiv, forstått omtrent som litteraturanmeldere kan være kritisk-konstruktive i forhold til en roman som anmeldes. Han konkretiserer dette litt i innlegget sitt (Ugelvik, 2014 A):

En konstruktiv fengselskritikk må, kort sagt, være villig til å stille spørsmålet "Hva er et godt fengsel?" og den må operere med et rammeverk hvor dette spørsmålet kan besvares – i alle fall kunne ha vært besvart – rimelig presist og konkret.

Så henviser han til tre nøkkelord han mener kan være konstruktiv for en slik videre kritisk-konstruktiv forskning, nemlig: legitimitet, moralsk klima og tilsyn. Basert på arbeider til de nålevende engelske forskerne Alison Libeling og Ben Crewe, er prosjektet å søke å utarbeide en slags felles målestokk for sammenligning av fengsler. Dette omarbeides igjen til et langt spørreskjema slik at man kan gjennomføre komparative kvalitative spørreundersøkelser på tvers av fengsler. Det er vanskelig å være helt uenig med Uglevik i at det har skjedd mye siden 90 tallet og frem til i dag i forhold til fengselsforskning. I sitt tilsvar til Uglevik, gir Giertsen sterk motstand på hans påstand om at fengselsforskningen frem til nå har vært lite konstruktiv (Giertsen 2014):

Fengsels sosiologiske arbeider har bidratt med kritiske diskusjoner om bruken av fengsler og av fengselsforhold, og til konstruktive reformer av norsk fengselspolitikk, blant annet om å avskaffe innesperring for løsgjengere med alkoholproblemer, spørsmål om rettssikkerhet ved sikring og behandling i fengsel, forankre ansvaret for fangers utdanning, helse- og sosialhjelp utenfor fengslene og til de instansene som er ansvarlige for hele befolkningen, og understreking av fangers rettigheter. Dette er bidrag som dagens fengselsmyndigheter ser positivt på og flere er innarbeidet i dagens fengselspolitikk.

Giertsen understreker videre at nettopp det å spørre om fengselets berettigelse må kunne inngå i forskningen, og at slike spørsmål uttrykker styresmaktenes ønske om mindre bruk av fengsel og eksempelvis mer bruk av fotlenke. Giertsen poengterer at god fengselsforskning må både kunne forholde seg abolisjonisme og reformer. Til sist i sitt tilsvar spør hun om Ugleviks kriterier for hva som er god fengselsforskning, hvor hans idealer nesten utelukkende er tatt fra moderne engelsk fengselsforskning, er helt adekvate (ibid.):

Men i den grad fengselsforskning bare konsentrerer seg om å gjøre fengsler bra og ikke tar opp spørsmålet om hvordan samtidig passe på at de ikke i økende grad brukes som løsning på fattigdomsproblemer og rus, da synes jeg den norske diskusjonen har et viktig fortrinn. Dette er særlig aktuelt i dag fordi fangestatistikker fra mange vestlige land, inkludert England og Norge, viser at fangetallene stiger (ICPS). Alle institusjoner i samfunnet, også fengsler, må sees i bred, samfunnsmessig sammenheng, vurderes kritisk (i bred betydning) ut ifra hvem de fanger opp og hvordan de virker for mennesker i forskjellige posisjoner og sammenhenger. Det er en sentral oppgave for universiteter å ivareta denne samfunnsoppgaven.

Hvis vi ser historisk på fengselsforskningen i Norge, er det tydelig den fengselskritiske forskning som har vært dominerende. Representert sksempelvis med forskere som Galtung, Christie, Mathisen, Giertsen selv og Hammerlin. På en annen side har kanskje Uglevik et poeng i at det er store deler av praksisfeltet som ikke har forholdt seg videre til den kritiske delen av fengselsforskningen, fordi denne har tendert til å være litt for kritisk for praksisfeltet og kanskje også ha en retorikk som har blitt opplevd litt uspiselig. Men å dermed avblåse denne forskningen som ukonstruktiv eller irrelevant er jeg enig med Gjertsen er å trekke det alt for langt (se også Hammerlin 2008). Det er også grunn til å spørre om ikke Ugleviks kriterium for god forskning på fengsel er alt for konformt, og at nettopp Giertsens utfordring på disse kriterier er betimelig. Uglevik impliserer jo at forskning skal være å stryke praksismiljøene med hårene, snarere enn å virkelig utfordre dem. Men kan det virkelig kalles forskning? Må det ikke være rom fra forskerhold til nettopp å stille de grunnleggende institusjonskritiske spørsmål, hvor man som Mathisen spør: «Kan fengsel forsvares?»

Det synes eksempelvis rimelig å tenke seg at slik fengselskritisk forskning har større sjanse for å avdekke sanne trekk ved fengselsinstitusjonen enn forskning som allerede tar for gitt at fengsel er en institusjon vi bør ha og som i seg selv er bra og riktig. En god grunn til det er at fengselsinstitusjonen ikke er slik vi i det offentlige forestiller oss. De aller fleste som har undersøkt denne institusjonen dypere ser at den norske fengselsinstitusjon ikke kan beskrives adekvat med festtalene om rehabilitering og ideen om at fanger stort sett blir mer adekvate samfunnsborgere av noen år i fengsel. Snarere fremstår det som myter og vrangforestillinger. For at forskeren skal kunne opprettholde et krav til sannhet i sin forskning, blir det derfor vanskelig ikke å være kritisk til den offentlige myteproduksjon om fengsel.

Slik jeg forstår forskningsfeltet på fengselsinstitusjonen, deler de fleste forskere som har forsket lenge på institusjonen slike kritiske premisser. Spørsmålet blir heller hvor kritiske man skal være til institusjonen. Der deler de fleste forskere seg en del. Fra de som er nær sagt fullstendige abolisjonister og ønsker å avvikle fengsel som Mathisen og dels Christie og dels Giertsen, til interne kritikere som Hammerlin som har fremmet masse konkret kritikk av institusjonen slik den i praksis drives. I et slikt bilde må vi nok dessverre forstå den yngre garde fengselsforskere som Uglevik selv, som svært mye mindre kritisk, og som nesten faretruende konform hvis forskningen utelukkende skal styres etter spørsmålet «Hva er et godt fengsel» med konkrete føringer og forslag.

En del norske fengselsforskere

Vi skal nå gå litt mer konkret inn i hva fengselsforskningen foretar seg. Jeg tenker det er nyttig med en liten oversikt over en del av det viktigste som er gjort av forskning på fengsel i Norge. Poenget er å si noe om hva som er landskapet og posisjonene og noe om metoder og tilnærming, og litt om hvordan disse tilnærminger har gitt kunnskap eller eventuelt ikke har gjort det. Det som er slående når man går gjennom de mest tydelige og betydningsfulle forskere på fengsel som har vært tidligere, er at de nesten alle sammen står på en fengselskritisk side. Mens det nå i de siste par tiår er i ferd med å vokse frem en ny generasjon betydelige fengselsforskere som i langt større grad er fengselslegitimerende. Det er mulig vi kan snakke om et generasjonsskifte her, ikke bare i alder, men også i innstilling til forskningsfeltet. En mulig grunn til det kan også være at forskningen har tatt en

kvantitativ dreining de siste tiår, og da gitt et skinn av objektivitet og nøytralitet som kanskje kan synes forlokkende for særlig unge forskere (mer om det nedenfor).

En av de aller første studiene av fengsel i Norge var Johan Galtungs magisteravhandling fra 1959: *Fengselssamfunnet. Et forsøk på analyse*. Det er en undersøkelse som delvis er basert på hans eget opphold i fengsel i Oslo i noen måneder i forbindelse med at han nektet militærtjeneste. Denne egne erfaringen fungerer som en slags bakteppe for Galtung, og så gjennomfører han en spørreundersøkelse med et utvalg på 30 innsatte i Oslo fengsel. Det er denne undersøkelsen som ligger til grunn for avhandlingen, hvor mye av innholdet handler om hvordan han tolker svarene (Galtung 1959).

Galtung gir i denne boken et utkast til en sosiologisk beskrivelse av det han kaller *fengselssamfunnet* og *fangesamfunnet*, som jeg skal bygge litt videre på i senere kapitler. På mange måter fremstiller Galtung sin undersøkelse som en representativ statistisk undersøkelse. Det synes også som han har et positivistisk vitenskapsideal og legger til grunn at kun kvantifiserbare data er gyldige. Men undersøkelsen er alt for liten til å være det, så hans konklusjoner vil ikke i den forstand være generaliserbare til hele populasjonen. I tillegg trekker han kanskje litt i overkant mye ut av den, og tolker svarene i stor grad som man ville gjort fra en kvalitativ undersøkelse. Likevel kan vi kanskje se undersøkelsen som en mulig forundersøkelse for det som kunne ha kommet etter, og som en døråpner til å forske mer på fengsel.

Den som nok likevel sparket fengselsdiskusjonen virkelig i gang i det offentlige på 50 og 60 tallet var Jens Bjørneboe. Dels basert på egne erfaringer med å sitte litt i fengsel, skrev han en mengde aviskronikker og artikler og boken *Den onde hyrde*, som skapte stor debatt. Men hele tiden fra et litterært perspektiv, snarere enn fra et forskerperspektiv (Bjørneboe 2003).

En annen tidlig undersøkelse fra en spesiell type norske fengsler er Nils Christies magisteravhandling om de norske fangevokterne i Serberleirene i Norge under krigen (Christie 1972). Avhandlingen er basert på intervjuer med en del av disse fangevokterne, samt noen vitner, og i tillegg en del historisk materiale. Avhandlingen er fra 1952, men boken om dette kom først i 1972, og i begge tilfellene har det vært forbausende stilt rundt avhandlingen/boken. Kanskje det var et for stort tabu han tok opp her? I alle fall er det en svært spennende studie, hvor han blant annet finner at en liten grad av innlevelse i fangenes liv fra vaktene kan stoppe dem fra å bli drapsmenn (ofte har bilder av deres pårørende vært nok). Denne studien ble nok også starten på et helt liv som kriminolog og som ledende professor i kriminologi for Christie. På disse områdene må han vel nesten regnes som en institusjon i seg selv.

Christie har senere publisert en rekke bøker som har hatt direkte eller indirekte med fengsel og fengselsforskning å gjøre, og har vært en av de tydeligste forskerne på den fengselskritiske siden (eksempelvis Christie 1982, 2000, 2001 og 2004). Christie har også i stor grad preget og formet forskning på fengsel i Norge de siste tre-fire tiår. I tillegg har han til dels vært med å forme selve fengselsinstitusjonen. Eksempelvis var han sterkt involvert i å få igjennom «importmodellen» i

norske fengsler, altså ordningen at helsetilbud, skole, Nav osv. i fengslene i Norge ikke drives av fengslet selv, men av eksterne aktører innen skole, helse osv. Det var også hans ide å opprette konfliktråd, som er en mulighet for megling i straffesaker så sakene ikke trenger å inn i domstolene.

Hans forskning dreide ganske tidlig fra empirisk forskning på fengsel, til en opptatthet av meningsdannelse og å yte politisk påvirkning i forhold til hva fengselsinstitusjonen bør være. I den forstand har han i stor grad drevet et normativt og politisk prosjekt snarere enn ren empirisk forskning. Samtidig har han hele tiden forholdt seg til forskning på fengsler og har brukt mye statistisk materiale i sine bøker, selv om han ikke selv har forsket frem så mye av dette i de senere år. Et viktig poeng for Christie er at fengselsstraff er pine, og han spør hvor mye pine vi egentlig som samfunn bør pålegge de som har gjort noe galt (Christie 1982). Men dette har man i liten grad fra offisielt hold tatt videre tak i ⁴³.

En annen viktig forsker på fengsel er Thomas Mathisen. Han er professor i rettssosiologi, eller det han ofte kaller «kritisk sosiologi» (Mathisen 2011). Han har også vært opptatt av aksjonsforskning, og har i den forbindelse vært med å starte KROM, som er en fengselskritisk organisasjon som har ytt betydelig påvirkning på fengselsinstitusjonen de siste to-tre tiår. På ett vis ligner Mathisen på Nils Christie. Han er svært kritisk til fengsel, og har som Christie ytret seg mye i forhold til meningsdannelse og et politisk standpunkt i forhold til fengsel. I de senere år har han i litt mindre grad bedrevet ren forskning på fengsel (men han gjorde det mye i starten av sin karriere). Når det gjelder politisk eller normativt ståsted, er han kanskje den aller tydeligste abolisjonisten, som mener at vi må få bort fengslene, eller slutte å putte folk i fengsel. Vi må administrere straff på en helt annen måte, sier han.

Det abolisjonistiske ståsted kommer særlig godt til uttrykk i boken hans *Kan fengsel forsvares?* (Mathisen 2007, første gang utgitt 1974). Her viser han til mye nasjonal og internasjonal fengselsforskning for å underbygge at fengsel ikke fungerer rehabiliterende, men tvert imot skader fangene. Han konkluderer etter en omfattende drøfting av alle argumenter for fengsel, med at fengsel ikke kan forsvares. Et underliggende spørsmål i boken til Mathisen kan sies å være, gitt alt vi nå vet om fengsel og skadevirkninger, hvorfor skal vi i det hele tatt forske mer på fengsel? Vet vi ikke det vi trenger å vite? Nemlig at lukket fengsel er pine og plage, gjør fangene verre, eller ødelegger dem og skaper forbrytere og kriminelle snarere enn å gjøre dem bedre? Er det ikke derfor snarere et politisk spørsmål om hva vi skal gjøre med denne kunnskapen, og kanskje et etisk spørsmål hvordan vi skal forholde oss til dette, nemlig som et spørsmål om hvordan vi som samfunn skal eller bør forstå straff?

En annen forsker som i vesentlig grad har vært opptatt av straff og fengsel er professor i idehistorie Espen Schanning. Han har skrevet en rekke bøker og artikler om disse temaene. Mest fra et filosofisk og idehistorisk perspektiv (se eksempelvis Schanning 2002 A, 2002 B, 2009). Som idehistoriker har han ikke selv gjort noen direkte empirisk - sosiologisk forskning. Men han har gjort mange tekststudier, blant annet av historisk materiale om det tidligere Botsfengselet (nå Oslo fengsel), som

⁴³ Vi skal senere se mer på disse påstandene litt senere, særlig i kapittel 14.

også har vært svært nyttig i et generelt forskningsbilde (Schanning 2007). I tillegg er han nok den som har vært mest opptatt av de normative spørsmål knyttet både til fengselsstraff og til straff i seg selv (se både Schanning 2002 A og 2002 B). Schanning står også på den fengselskritiske siden og har vært opptatt av å få frem at fengselsstraff er et onde, en pine. For å tydeliggjøre dette har han flere steder sammenlignet fengselsstraff med pisking, hvor poenget er at lidelsesmessig er fengselsstraff langt mer lidelse enn pisking totalt sett. Så kanskje vi rett og slett i et misforstått humanistisk perspektiv nå påfører fanger mer lidelse enn man gjorde før da det var korperlige straffer?

En av de viktigste fengselskritiske forskere som fortsatt er aktiv, er professor i Kriminologi Hedda Giertsen. Hun utmerket seg først med sin dyptpløyende doktoravhandling *K og måter å forstå drap på* om et barnehjemsbarn som levde et svært kriminelt liv og sonet to ganger for drap. Dette er en svært grundig casestudie hvor hun har intervjuet ham over flere år og svært mye av hans historie danner det empiriske bakteppet for avhandlingen. Tross hans grufulle gjerninger preges avhandlingen av sympati og et ønske om å forstå hvordan et liv kan bli slik, noe hun drøfter i forhold til omfattende faglige perspektiver. Hun har senere skrevet en rekke grundige forskningsartikler om fengsel hvor hun uttrykker en kritisk holdning til institusjonen, både slik den konkret drives (et reformsyn) og som sådan (et mer abolisjonistisk syn).

En annen vesentlig skribent og forsker på fengsel er Paul Leer-Salvesen. Han er utdannet teolog og har jobbet i mange år som fengselsprest. På slutten av 80 tallet skrev han en doktorgradsavhandling om skyld og straff, basert blant annet på dybdeintervjuer av 13 drapsmenn (omarbeidet til fagbok i Leer-Salvesen 1991). Han sluttet etter hvert som fengselsprest og gikk over i academia, hvor han etter hvert ble professor ved Universitet i Agder. Leer-Salvesen har ved flere anledninger gjennomført kvalitative intervjuer, som bakgrunn for bøkene han har skrevet. Disse har særlig handlet om skyld, soning, straff, tilgivelse og forsoning. Slik har han både skrevet direkte om fengsel, men også i stadig større grad løftet diskusjonene sine til å omhandle fengselets rammer, nemlig straffedebatten (jfr. Leer-Salvesen 1998, 2002, 2009 og 2014).

Et viktig skille i norsk fengselsforskning, er mellom eksternforskningen og internforskningen. Internforskningen startet med tidligere fengselsleder og doktor philos i psykologi Kåre Bødal i 1975, først finansiert av justisdepartementet, senere av det som i dag heter KRUS (Kriminalomsorgens utdanningscenter)⁴⁴. Bødal med sin bakgrunn som fengselsleder, var en forsker som aksepterte fengselssystemet som straffeform, men var samtidig reformorientert. Bødal begynte med å analysere ungdomsfengslene og betjentenes holdninger der (Bødal 1976 og 1979). Siden det har han hatt forskning over lange perioder hvor han har sett på de som satt i ungdomsfengsler og sett dem hvordan det har gått med dem etter 20 og 30 år (longitudinell forskning). Han har også gjennomført studier hvor han har sett på ulike fangekategorier (eksempelvis brannstiftere, drapsmenn og seksualforbrytere) og foretatt en kolossal mengde analyser av ulike forbrytergrupper (se Bødal 1992 og 1999). Han har også sammenlignet ulike fengsler. Bødal stod hardt på at forskningen skulle være autonom og departementet gav dem full forskningsfrihet på den tiden. Mange konfrontasjoner, og de stod på det og ble respektert inntil et visst punkt.

⁴⁴ Jfr. KRUS 1994, side 5

Ganske tidlig ble Yngve Hammerlin hans forskningsassistent, og etter hvert Inger Marie Fridhov (i 1987). Sammen drev de med deskriptiv fengselsforskning, så på tiltak, interaksjoner, forhold til ytre etat og departementet, frem til Bødal sluttet i 1994. De forsket både kvantitativ og kvalitativt og på 80- og 90 tallet tok de utgangspunkt både i intervjuer med fanger og vakter, men også alle journaler og politirapporter på fangene. Slik fikk de også frem herredømmeformene og hva som virkelig skjedde. Dette er en type nærmest komplett forskning som ikke synes helt mulig mer grunnet blant annet personvern hensyn.

Yngve Hammerlin fikk raskt en selvstendig rolle som forsker. Han har også sin bakgrunn i sosiologi og sosialfilosofi, og tok sin Doktor Philos i retts sosiologi og kriminologi (Hammerlin 2008). Hammerlin har i over tredve år vært fengselsforsker, og på grunnlag av samarbeidet med Bødal, gjort en rekke empiriske studier hovedsakelig basert på praktisk forskningsstudier og intervjuer av både innsatte og ansatte i fengselsinstitusjonen (se eksempelvis Hammerlin 1992, 2000, 2001, 2006). Hammerlin er en skarp kritiker av de fengselsforholdene og den fangebehandlingen som er nedbrytende og produserer lidelse. Selv om Hammerlin har vært internforsker ved Krus (Kriminalomsorgens utdannings- og forskningssenter), har han innenfor denne stått for en fengselskritisk linje.

Hammerlin har slik en dobbel rolle, både som internforsker og som kritisk forsker. Det gir ham også et dobbelt perspektiv hvor han både er interessert i å få frem det problematiske ved institusjonen, samtidig som han ønsker å finne ut hva som faktisk fungerer. Han ønsker slik både å forstå de negative og de positive trekk ved norsk kriminalomsorg. Han skriver at norsk fengselsvesen må analyseres ut fra de på den ene siden de svært fengselsaktige, kontroll- og sikkerhetskompakte fengslene og på den andre siden de åpne og lite fengselsaktige systemene (Hammerlin 2008, s.643 ff). Som intern kritiker av fengselssystemet, har ofte hans kritikk fått en konstruktiv rolle slik at hans innspill har påvirket institusjonen ganske mye de siste tiår (blant annet hadde han en stor rolle i forhold til Stortingsmelding 37 (2007-2008) (Justisdepartementet 2008), og han har vært helt sentral i utformingen av utdanningen for fengselsvakter).

Med et stort antall spørreundersøkelser, intervjuer, dokumentstudier og kvalitative undersøkelser i fengsler, er Hammerlin uten sidestykke den som har gjort mest empirisk forskning og grunnforskning på fengsel i Norge. Temaer han har vært særlig interessert i har vært fangebehandling, menneskesyn i fengselshverdagen og selvmord blant innsatte, noe han har flere studier på. Det samme gjelder vold mot tilsatte i fengselssystemet. Han har også utarbeidet det han har kalt «Fangens tapsliste» som er en oversikt over alt man kan miste eller tape som fange, eller hva slags lidelse det er å fengsles. Han bygger også på grundige studier av fengselssystemets utvikling i Norge fra mellomkrigstida til i dag. Ut fra dette grunnmaterialet og det han kaller praksisforskning.

Hammerlin har også gjort en svært omfattende Dr. philos-avhandling. Avhandlingen er dels en historisk og idehistorisk analyse av fangebehandlingen og det norske fengselsvesen, med fokus på de tredve siste år før den ble utgitt i 2007. De historiske studier er særdeles grundige og går

igjennom og behandler omtrent alt som er skrevet og sagt om fengsel i Norge på denne tiden. Blant annet alt som er gjort av forskning frem til da, samt alt av styringsdokumenter og offentlige dokumenter som har noe med fengsel å gjøre. Fremstillingen er også basert på hans egen omfattende forskning på fengsel i nesten 30 år, og alle de samtaler han har hatt med de fleste vesentlige aktører i fengselsutviklingen; fra justisministre, til fengselsledere, ledere av KSF, til en rekke betjenter i forskjellige fengsler og svært mange fanger i forskjellige fengsler. Basert på dette enorme materialet får han frem mye av grunnlaget og tenkningen til institusjonen, ofte med et svært kritisk blikk. Dette arbeidet har også store analytiske deler hvor han søker å karakterisere hele fengselsinstitusjonen.

Ragnar Kristoffersen er en annen fengselsforsker, med utspring i internforskningen. Faglig kommer han fra et sosialantropologisk perspektiv og har vært opptatt både av straffetematikken og fengsel i seg selv. Han skrev også en hovedfagsoppgave (Kristoffersen 1986) om fengselslivet, i stor grad fra betjentenes perspektiv – og på bakgrunn av egen erfaring som ekstrabetjent i noen år. Senere har han gjort ganske mye forskning på fengsel, og var blant annet med på den store kvantitative nordiske Retur undersøkelsen fra 2010 (se nedenfor). Skardhamar har også siden sin masteroppgave om fangers levekår i 2002 (Skardhamar 2002) forsket mye på fengsel, ganske mye med kvantitative undersøkelser.

Av en yngre generasjon, som også har sitt utspring i internforskningsmiljøet på Krus, har Thomas Uglevik gjort seg bemerket (han er nå ansatt eksternt, som professor på Kriminologi ved UiO). Han skrev en doktorgradsavhandling, som ble til bok (Uglevik 2011) hvor han var deltakende observatør i varetektfengsel i Oslo fengsel. Her anlegger han et focaultiansk maktperspektiv på tolkningen av de innsattes motmaktsstrategier. Han skriver om hvordan fangen «gjør fri» når de utøver motmakt. Uglevik står litt i opposisjon til mange andre forskere på fengsel. Han er langt fra så kritisk som forskerne før ham. Tvert imot tenderer han heller til å drive nærmest fengselslegitimerende forskning snarere enn fengselskritisk, selv om han riktignok synes å vise forståelse og innlevelse for de han har intervjuet.

Terje Emil Fredwall, også han med en fot i internforskningsmiljøet på KRUS, har skrevet en grundig tekstlig studie av styringsdokumenter og et empirisk arbeide i doktoravhandlingen sin som ble til boken *Murer og moral* (Fredwall 2015). Her gjennomfører han blant annet en rekke intervjuer med fengselsbetjenter om deres holdninger til jobben og hvordan de forstår sin egen rolle. Fredwalls prosjekt er å si noe om hva slags verdier og moral som ligger bak fengselsbetjentenes utførelse av sin rolle. Her kommer han frem til fem moralske idealer for betjentrollen⁴⁵. Fredwall står i høyeste grad for en fengselslegitimerende forskning, noe som nok er farget av hans tidligere posisjon i KSF (det som i dag er KDI, som er det øverste organ i fengselsinstitusjonen). Fredwall er nå ansatt som førsteamanuensis ved Universitetet i Agder.

⁴⁵ Jeg skal se nærmere på dem i kapittel 10.

Den kvantitative dreining i forskningen

Det som kanskje tydeligst markerer en forskjell fra tidligere tiders mer etnografiske forskning på fengsel, er den kvantitative forskningen på fengsel. Det har vært en rivende metodeutvikling på dette feltet siden femtitallet, noe som har ført til både store spørreundersøkelser og andre typer kvantitative undersøkelser (noen ganger på spyttprøver, eller omfattende bruk av registerdata ol.). Dreiningen over fra kvalitativ forskning til kvantitativ forskning kan vel sies å være en generell tendens i samfunnet (jfr. Ringdal 2014). I Norge er SSB (Statistisk sentralbyrå) en god eksemplifisering av denne trenden. Det synes ofte slik at vi intuitivt har sterkere tiltro til de kvantitative metoder, kanskje fordi de fremstår mer objektive. De er jo tross alt en generalisering over data fra svært mange enkeltindivider. Mens de kvalitative metoder i større grad synes preget av subjektivitet fordi disse trekker kunnskapen ut av færre. Men det er som om vi lar oss blende litt av store tall her, jo flere jo bedre. Kritikken av de kvantitative metoder påpeker også at disse metodene som ikke gir oss så mye innsikt. Det er bare noen helt få spørsmål vi får svar på, og vi får ingen forståelse av helheten i forskningsfeltet vårt. Vi får verken bredde eller dybdeinnsikt i temaet som undersøkes.

Jeg skal ikke her forfølge en slik diskusjon. Heller konstatere at de fleste nåtidige forskere på fengsel (og på de fleste andre samfunnsinstitusjoner eller fenomener i samfunnet) synes å anvende en kombinasjon av begge typer metoder, både kvantitative og kvalitative. Dybde og bredde kunne man si. På den måten lever begge disse typer metoder godt side ved side, og er mer gjensidig avhengig av hverandre enn logisk utelukkende. Gode eksempler på en kombinasjon av både kvantitative og kvalitative metoder ser vi blant annet hos de allerede nevnte nålevende engelske fengselsforskere Allison Lieblich og Ben Crewe. Internforskningen under Kåre Bødal og Yngve Hammerlin bedrev også mye slik forskning som kombinerte kvantitative metoder med kvalitative.

Min avhandling og forskning i den forbindelse er ikke kvantitativ. Ja man kunne kanskje si at den er så langt fra det kvantitative som det er mulig å komme. Men det hindrer jo ikke at jeg kan sammenligne med kvantitative undersøkelser. Vi skal derfor i et senere kapittel se mer på et par slike større undersøkelser som er gjort i Norge innenfor det siste tiåret. Den såkalte «Returundersøkelsen», som undersøker tilbakefall til fengsler i de nordiske landene, og «Levekårsundersøkelsen» som undersøker og sammenligner levekår til innsatte i Norge med resten av befolkningen i Norge ⁴⁶.

Avhandlingens plass i fengselsforskningen

De kommende kapitler skal handle om fengselssamfunnet, og om hva slags rollemønstre og dynamikk som oppstår i møte mellom fanger og vakter i et lukket fengsel. I tråd med Galtungs inndeling kaller jeg fengselssamfunnet for det samfunnet som oppstår hvor fanger og vakter interagerer (jfr. Galtung 1959). Kapittelet vil være basert på fortellingsdelen først i avhandlingen, observasjoner og samtaler i de årene jeg har vært i lukket fengsel, hvor jeg søker å gå videre med disse erfaringer i dialog med annen fengselforskning.

⁴⁶ Jfr. Kapittel 14

Jeg skal knytte an til en lang tradisjon i både nasjonal og internasjonal fengselsforskning. En tradisjon som ofte sies å springe ut av den klassiske studien til Donald Clemmer *The Prison Community* fra trettitallet, (Clemmer 1940) hvor han undersøkte de sosiale strukturer internt i et fengsel i Illionis i USA. Han fant at det i tillegg til fengselets formelle kultur også var en uformell kriminell subkultur som preges av «asosiale» verdier. Han beskriver hvordan nyinnsatte fanger må lære disse regler, normer, verdier og ideologi. Denne prosessen kaller han «prisoniseringsprosessen», hvor de enkelte fanger tar mer eller mindre over de normer og verdier som styrer i den kriminelle subkultur. Man kan ifølge D. Clemmer snakke om en type «læring» som foregår hele tiden man sitter i fengsel. Ingen fange unngår helt prisoniseringen, selv om den varierer individuelt. Derfor lyder hans konklusjon: fengsel er en forbryterskole.

Som vi skal se mer nedenfor er hans funn ikke så langt fra mine. Jeg kjenner meg også igjen i hans ganske moralsk ladede termer i beskrivelsen av fangesamfunnet. Nå skal jeg likevel ikke begi meg ut på et prosjekt om å sammenligne hans resultater og konklusjoner ytterligere med mine egne. Det er også store forskjeller, eksempelvis i metode hvor han som fengselsleder hadde full tilgang til alle journaler og brev til alle innsatte, og brukte dette som et vesentlig grunnlag for sin forskning. Mens jeg altså først og fremst bruker min egen erfaring som empirisk grunnlag. På en annen side er det interessant å reflektere over at jeg faktisk finner såpass mange likheter med D. Clemmer, som tross alt skriver om en fengselsinstitusjon som både er i et land vi ikke liker å sammenligne oss med (USA) og fra en tid hvor vi tenker at det nesten ikke er likheter med mer. Vi tenker jo ofte at det norske fengselssystem er svært moderne og har blitt betydelig humanisert blant annet som følge av den nyere versjon av rehabiliteringstenkningen som på mange måter preger etaten i dag.

Clemmers fengselsstudie dannet skole for fengselsforskningen i ganske lang tid. I 1961 kom det en stor studie som tok for seg D. Clemmers poenger om prisonisering litt mer systematisk (Wheeler 1961). Wheeler prøvde å teste mer kvantitativt om det virkelig var slik at fanger ble prisonisert, og kom frem til at prisoniseringen fulgte en U-kurve, hvor det var mer og mer prisonisering utover i fengslingen, inntil det ble mindre prisonisering når det nærmest seg løslatelse. Men alle kom ut under der de startet (dvs. alle endte med å være noe prisonsert).

Etter en stund ble stadig flere forskere opptatt av hvorfor det var slik at fanger ble prisonisert, eller hvorfor kriminelle delkulturer oppstår. E. Goffmann og G. Sykes er to viktige forskere som hver på sin måte undersøker disse problemstillingene. E. Goffman (1991) er særlig opptatt av dette i sin undersøkelse av det han kaller de «totale institusjoner», hvor han skriver om psykiatriske institusjoner og fengsler. Totale institusjoner er institusjoner som er avgrenset geografisk, eksempelvis med høye gjerder eller på annen måte som gjør at de som er der ikke har mulighet til interaksjon med samfunnet for øvrig. De forskjellige totale institusjoner har forskjellig målsetning: De psykiatriske institusjoner skal få pasienten frisk, mens fengslene skal skape lovlidige borgere. De totale institusjoner blir et adskilt drivhus hvor mennesker skal forandres, og hvor all aktivitet utspiller seg på samme geografiske sted. En av måtene dette gjøres på er ved å bryte kontakten med omverdenen. En annen er ved å redusere den enkeltes valgmuligheter til det nesten ikke er noen

mulige valg igjen. Når man ikke er i kontakt med omverdenen og samtidig ikke har omtrent noen valg, får institusjonen en altomfattende karakter.

E. Goffmann poengterer det han kaller «krenkelsesprosessen», eller «mortifikasjonsprosessen» ved å innsettes i en slik total institusjon. Alle som settes inn i slike institusjoner må gjennom en rekke krenkelser og ydmykelser sier han. Disse bunner i institusjonens prosjekt om å forandre fangen eller pasienten. Dette prosjektet med å forandre fangen/pasienten oppnås med at den enkeltes selvbylde brytes helt ned, slik at et nytt selvbylde kan bygges opp - som (psykisk) frisk eller som lovlydig. Det er på denne bakgrunn at den kriminelle subkulturen utvikler seg, mener han. Da fungerer denne som en overlevelse og et svar på de krenkelser man utsettes for som individ, et forsvar mot tvang og maktbruk, og et forsvar mot angrepet på den enkelte som subjekt og individ. Jeg oppfatter det også slik at min analyse er beslektet med E. Goffmann sin. I vesentlig grad korresponderer hans analyse av de totale institusjoner som immanent krenkende av enkeltindividet, med min egen erfaring av fengselsinstitusjonen som grunnleggende krenkende nærmest uavhengig av hva vaktene gjør.

Graham Sykes (1958) går enda tettere på i forhold til smertepunktet med fengsel. Hans undersøkelser handler om hva slags lidelser man utsettes for som fange i et høysikkerhetsfengsel i USA. Det han kaller «the pains of imprisonment». Første lidelse er å være fratatt autonomi, eller lidelsen ved å være fratatt friheten. Så er det lidelsen knyttet til å være borte fra familie og venner, lidelsen ved å ikke ha tilgang på materielle verdier, lidelsen av å avskjermes fra heteroseksuelle forhold. Til sist lidelsen ved å ikke være trygg. Basert på disse typer lidelser ved fengsling forstår Sykes fangens valg som enten å måtte isolere seg fra alle andre fanger eller å måtte søke til de andre fangene i solidaritet, fordi man er «i samme båt». Jo sterkere bånd man klarer å danne til andre fanger, jo mindre blir lidelsen. Han tenker seg videre, basert på analysen av de forskjellige typer lidelse ved fengsling, at det danner det seg forskjellige roller som definerer fangekulturen: «handelsmannen», «ulven», «rotta», «gorillaen» osv.

Selv om de roller Sykes beskriver for fanger ikke nødvendigvis stemmer helt overens med min erfaring av norske fengsler i dag, er det ikke vanskelig å identifisere meg med og forstå de lidelser Sykes tar utgangspunkt i. Det synes i stor grad å være smerter eller lidelser som gjelder i Norske fengsler i dag også⁴⁷. Poengene om at fengselskulturen minsker lidelsen synes også veldig tydelig for meg, slik har jeg også erfart det. Jeg er enig med hans grunnleggende antagelse om at det er de grunnleggende lidelsene, i tillegg til det E. Goffmann er inne på med tvang og maktbruk, som fremprovoserer og definerer den interne fangekulturen. Samtidig er det nok noe litt tidsbestemt med de ulike roller Sykes identifiserer, og det er nok heller ikke et en til en likhet til norske forhold. Men også Sykes studie er en vesentlig inspirasjon for min analyse.

I Norge er det noen spredte undersøkelser i denne sosiologiske og etnografiske tradisjon. Allerede på slutten av 50 tallet kom det en slik studie, nemlig J. Galtungs *Fengselsamfunnet* (1959), som er en dels kvantitativ og dels kvalitativ studie av livet i fengsel basert på hans egne erfaringer med å

⁴⁷ Jeg går mer utfyllende inn på dette i kapittel 14, hvor jeg ser på T.Mathisens (2007) analyser basert på Sykes.

sitte på en dom for militærnekting. Her skiller han blant annet mellom fengselssamfunnet og fangesamfunnet, og markerer slik tilhørighet til den nevnte tradisjon. Han skriver om det han kaller «press-stimuli» som er det press fangen utsettes for, både indre og ytre. Fangen må tilpasse seg for å klare seg i fengsel, og dermed blir han med i fangesamfunnet. Han må sosialiseres inn i en asosial rolle, fordi dette minsker trykket fangen lever under, både fra lovbrudd, dom, og straffen (Galtung 1959, side 232-4). Jeg skal også knytte an til både den interne og den eksterne fengselsforskning i Norge. I forhold til en lignende type etnografisk forskning, er nok likevel Ugleviks (2011) bok om varetektsfengsel, en mer nylig lignende studie som min. Men som jeg allerede har vært inne på, er jeg nok kritisk til at han er så lite kritisk til fengselsinstitusjonen. Vi skal nå gå over til min lesning av fengselssamfunnet.

Kapittel 9. Fængselsamfunnet

Vi skal nå gå videre til mine egne analyser av fængselsinstitusjonen. Jeg vil følge grunninndelingen til J. Galtung (1959), hvor han skiller mellom «fangesamfunnet» og «fængselsamfunnet». «Fangesamfunnet» er det «samfunn» som oppstår når det kun er fanger sammen i fængsel, mens «fængselsamfunnet» er det «samfunn» som oppstår mellom fanger, vakter og andre som jobber i fængselet.

En av mine første virkelige diskrepanserfaringer (her forstått som en erfaring jeg ikke fikk til å stemme med den forståelsen jeg allerede hadde av fængselet og betjentrollen) fra tidlig i fængslingen, var at fængselsvaktene var såpass urimelige og ofte avskyelige mot oss fanger som de var. Jeg trodde i starten at de skulle behandle meg normalt høflig, og at jeg kunne snakke med dem om det som var på hjertet mitt. Men siden det ikke på noen måte var tilfellet, gav jeg ganske raskt opp ideen om vaktene som samtalepartnere. Ikke bare var enhver fornuftig eller meningsfull samtale umulig, men de så heller ikke på meg som et menneske på linje med dem selv. Jeg var under dem, en «jævla fange» eller en «jævla kriminell». Fra det syn fulgte en ufysiske være - og handlemåte hvor de tråkket på og krenket oss fanger på daglig basis. Jeg kunne bare ikke forstå hvorfor de holdt på med det.

I løpet av de kommende årene skulle jeg prøve ut flere forskjellige hypoteser om vaktene. Den første hypotesen var at de var sadistiske mennesker. Det virket ut fra erfaringen som den mest iøynefallende hypotesen. Kunne det være slik at vaktene var en spesiell type mennesker som søkte seg til jobb i fængsel *fordi* de likte å ha makt over og plage andre mennesker? Jeg fant nok en og annen vakt som en slik hypotese kunne passe på. Ja, det kunne til og med synes som en eller to vakter på de fleste avdelinger kunne passe i en slik beskrivelse. Men hypotesen syntes ikke å stemme på hovedgruppa av vaktene.

Jeg visste også at måten man valgte ut fængselsvakter på i fængselsskolen og det grundige opplæringsprogrammet de hadde, i vesentlig grad fokuserte på å velge bort slike kandidater, til fordel for mer omsorgsfokuserte kandidater⁴⁸. Jeg hadde også etter en god stund i fængsel erfart en betydelig mengde unge vakter begynne som aspiranter og i starten virke som de mest omsorgsfulle, hensynsfulle og velmenende mennesker. Ungdom jeg er ganske sikker på ønsket å gjøre noe godt for fangene. De var opptatt av omsorg og rehabilitering og å kunne bidra til noe positivt for fangene. Men etter å ha jobbet som vakt en stund, skjedde noe med dem. De fikk en annen innstilling og holdning. Betjenter jeg kunne ha normale samtaler med da de kom, ble etter hvert umulige å snakke. De begynte å mistenke og se ned på en i stedet, og ble stadig likere de andre vaktene. Blåkkedde kontrollfolk som snakket *til* en, ikke *med* en. De sluttet å se på fangene som vanlige mennesker og begynte å se på dem som *kriminelle*.

⁴⁸ Se Fredwall 2015 særlig kapittel 6, for en utførlig behandling av hva slags verdier som ligger bak utvelgelsen av kandidater til fængselsskolen, eksempelvis praktisk evne til empati og toleranse.

Med tiden observerte jeg flere kull idealistiske aspiranter langsomt forandre seg til standardvakter som møtte oss med mistillit, så ned på oss og behandlet oss respektløst. Av slike grunner syntes det ikke rimelig å si at det var noe galt med de som søkte seg til fengselsskolen. Men det virket som noe skjedde med dem på veien. Hvordan skulle jeg forklare denne overgangen? Jeg så at det gjaldt omtrent alle som begynte i etaten, og at de forandret seg på omtrent samme måte, en forandring som i mine øyne åpenbart var til det verre. Handlet det om en vaktkultur som nærmest satt i veggene i fengslene? Ble en som ung vakt sosialisert til et bestemt syn på fangene og opplært å se ned på fangene og møte fangene med mistillit? Kanskje også oppfordret til å forsterke dette med de krenkelser og ydmykelser man kunne få presset inn i det som likevel var legalt i rollen som vakt? Eller kunne man si at dette heller var slik vaktrollen faktisk var definert i stillings- og rollebeskrivelsen?

Jeg trodde en stund at vaktkulturen kunne redegjøre for denne forandringen. Særlig i det første fengselet jeg var i, Skråmark. Jeg observerte nemlig en del variasjon fra vaktkulturen på en avdeling til vaktkulturen på en annen avdeling i en annen del av fengselet. Eksempelvis var det tydelig at varetektsavdelingen, der jeg satt de første syv månedene, hadde en vaktkultur som var betydelig mer krenkende enn jeg opplevde da jeg kom over på den boavdelingen jeg bodde lenge (avdeling 4). På boavdelingen kunne man tidvis prate litt med vaktene og de gikk i alle fall ikke inn for å krenke en i enhver situasjon, slik som vaktene på varetektsavdelingen gjorde. Jeg oppfattet mange av vaktene på boavdelingen som ganske greie, målt opp mot den væremåten vaktene hadde på varetektsavdelingen.

Men likevel opplevde jeg ikke at noen vakt så på meg som et menneske på lik linje med ham eller henne selv, og jeg følte meg alltid mistenkeliggjort og møtt med mistillit. En slik mistillit til fangene syntes å være en konstant holdning hos vaktene. Mens deres hang til å krenke oss eller deres hang til sadisme, syntes å variere. Derfor tenkte jeg at mistillit og mistenkeliggjøring måtte ha med deres funksjon, rolle- og stillingsbeskrivelse å gjøre, siden det var noe som gjaldt så å si alle vakter. En grundig studie av særlig retningslinjene til straffegjennomføringsloven har forsterket dette inntrykket⁴⁹. Som vi skal se mer om senere, er det kun tre passasjer i retningslinjene som handler om rehabilitering av fangen, mens resten (over 200 sider) handler om spesifikasjoner for hvordan sikkerhetsoppgaven skal utføres. Det er på en slik bakgrunn ikke rart at alle som jobber som vakter i etaten, først og fremst får et fokus og blick som handler om kontroll og sikkerhet. Når i tillegg sikkerhet forstås som orden og disiplin, og ofte handler om å mistenke fangene for å ha lurt unna noe, gjemt noe, smuglet noe eller på annen måte gjort noe galt, er det ikke unaturlig at de fleste vakter får et blick preget av sin sikkerhets- og kontrolloppgave.

Ut fra styringsdokumentene kunne jeg kanskje forklare at vaktene så på oss med mistenksomhet og mistillit. Det kunne forklares ut fra deres svært omfattende kontrolloppgave. Men det var fortsatt et element i måten vaktene så på og behandlet oss på, som var vanskelig å redegjøre for kun basert på styringsdokumentene. Det handlet om at vaktene så på og behandlet alle fanger som *kriminelle*. Det var noe jeg kjente at tæret på meg, at jeg hele tiden skulle bli slått i hartkorn med «kriminelle».

⁴⁹ Se kapittel 10, og behandlingen av styringsdokumenter i forhold til betjentrollen.

For jeg opplevde at det var en stor forskjell, og det gjorde også majoriteten av fangene – de som faktisk så på seg selv som «kriminelle». Disse fangene så ikke på meg som en «kriminell». Det gjorde at jeg lenge forsøkte å markere overfor vaktene at jeg ikke var kriminell, at det bare var en enkelthandling jeg hadde gjort og at jeg hadde levd som en vanlig mann hele mitt liv. Men til ingen nytte. Samtlige vakter så på meg og alle andre som kriminelle. Som kriminelle var alle fanger i stand til å gjøre de mest utspekulerte, farlige og sleipe handlinger.

Vaktenes perspektiv

Jeg klarte ikke å redegjøre for hvorfor vaktene så på alle fanger som kriminelle ut fra styringsdokumentene alene. Selv om det var visse føringer for ganske radikal mistenkeliggjøring der (særlig knyttet til såkalt «organisert kriminelle» og til lengre dommer). Derfor prøvde jeg å se det hele fra vaktens perspektiv for slik forhåpentligvis kunne forstå bedre. Det viste seg å være en interessant øvelse. Jeg snakket med vakter og spurte dem ut når jeg kunne, og jeg leste det jeg kom over av forskning fra vaktperspektiv ⁵⁰. Forskningen jeg leste gav gjenklang og tok meg videre i forståelsen av vaktens rolle.

Da jeg tok vaktens perspektiv ble det tydelig for meg at fra dette perspektiv var svært mange fanger både uforskammede, kranglete og manipulerende. Det handlet om måten de snakket med og omgikk vaktene på som ofte var veldig langt fra vanlig normal høflig omgang. Jeg fikk, etter hvert som jeg så stadig flere vakter få urimelig gjennomgå av fangene for noe de ikke hadde ansvaret for, eller bli utsatt for ganske utspekulert manipulasjonsstrategier, stadig mer medlidenhet med vaktene i sine oppgaver. Det kunne ikke være lett å være vakt med så mange vanskelige fanger. Samtidig kunne jeg heller ikke unngå å se vaktens urimelige oppførsel fra fangeperspektiv.

Etter å ha byttet perspektiv fra fange til vakt og tilbake, begynte det å bli tydelig for meg at det var et eiendommelig samspill og en sosial dynamikk som fant sted mellom de to grupper. Det var et samspill mellom særlig de jeg kaller de «kriminelle» og vaktene. Det var som om dette var to grupper som forholdt seg til og agerte *kollektivt* i forhold til hverandre. Disse kollektive måter å forholde seg til hverandre *som* grupper, syntes å forklare mye av handlemåten både til vaktene og de «kriminelle» innsatte. Jeg gjenkjente også denne tematikken særlig i en del litt eldre forskning på fengsel. Men ofte har forskning på denne dynamikken vært preget av enten vaktperspektiv alene eller fangeperspektiv alene. Jeg skal forsøke å innta begge perspektiv, og yte begge rettferdighet. Samtidig var det tydelig at for å forstå vaktens oppførsel, holdning og handlemåte til bunns, måtte man også trekke inn styringsdokumenter og stillingsforståelse, og kanskje også til bestemte vaktkulturer som utvikler seg. Samt til ideer om at man holder på med rehabilitering – som man ikke egentlig vet hva er, samtidig som jobben egentlig er en utvidet sikkerhetsjobb. Det er sikkert flere andre momenter.

⁵⁰ Eksempelvis Y. Hammerlin og C. Mathiassen (2006), R. Kristoffersen (1986), T. Fredwall (2015), Y. Gørdahl (2001), og ikke minst leste jeg litt eldre engelsk og amerikansk fengselsforskning som D. Clemmer (1940), G. Sykes (1958) og E. Goffmann (1991).

I denne prosessen ble jeg også opptatt av å studere de andre fangene og prøve å forstå hvordan de tenkte, hvorfor de gjorde det de gjorde og hvordan de forstod seg selv. Det ble snart tydelig for meg at jeg ble nødt til å forholde meg til skillet mellom «kriminell» og «ikke-kriminell» (eller streit, vanlig osv.). Fordi svært mange av fangene så på seg selv som «kriminelle» og definerte seg selv og andre ut fra det. I deres øyne var jeg en «ikke-kriminell», og på den måten ikke helt en del av deres sosialitet eller kultur. Men ettersom jeg satt for drap og skulle være lenge i fengsel, så var det heller ikke vanskelig å bli svært godt kjent med mange «kriminelle».

Da jeg senere jobbet med fortellingsdelen (altså første del av avhandlingen), ble det også tydelig at svært mye av det jeg har skrevet om og vært opptatt av i de årene jeg har vært i fengsel, handlet om disse to gruppene. Det har handlet om å klare å leve tett på mennesker av disse to gruppene og om å forstå dem, men også overleve med disse gruppene. Jeg har gått gjennom et stort spekter av følelser og forståelsesmåter overfor begge grupper - fra fasinasjon, til avsky og sinne, videre til resignasjon og oppgitthet. Jeg har reagert sterkt, ikke bare emosjonelt, men også moralsk på begge grupper. Begge grupper har jeg opplevd som uanstendige og ofte som moralsk klanderverdige. Det har selvfølgelig farget mine erfaringer og beskrivelser. Derfor har det tidvis vært vanskelig å etablere tilstrekkelig distanse til å kunne skrive saklig og akademisk balansert i forhold til disse to grupper. Jeg har hatt sterke følelser knyttet til å måtte bo så tett på de kriminelle og til å være i vaktens makt. Jeg har sterke følelser knyttet til dette enda. Jeg håper derfor at jeg har lyktes i å etablere tilstrekkelig distanse slik at disse observasjoner og tolkinger gir mening og yter begge grupper rettferdighet.

Skifte i min forståelse

Etter hvert ble det et skifte i min forståelse av begge grupper. Jeg hadde begynt å tro at det grunnet de kollektive måter å forholde seg til hverandre, også fant sted en nesten ensidig polarisering fra begge grupper mot den andre. Men de som hadde vært en stund i fengsel, hadde ofte et mye mer forsonlig blikk på vaktene enn jeg kunne forstå. De omtalte noen vakter som greie, og sa at de fikk hjelp av vedkommende. Ofte kunne de spille spill (brettspill, kort, bordtennis etc.) med vaktene og tilbringe ganske mye tid med dem. Mens jeg distanserte meg fra vaktene fordi jeg opplevde at ingen av dem så meg som et menneske i det hele tatt.

I denne tiden spurte jeg de andre fangene hvordan de opplevde det mistenksomme blikket fra vaktene, og om det plaget dem. Men det syntes ofte ikke sånn. Tvert imot fikk jeg heller mange mot meg hvis jeg gav meg til å klage over at fengselet ikke så oss som mennesker, eller hvis jeg sa at det er en pine eller smertefullt å sitte i fengsel. Hvis jeg sa at fengselet bare ser oss som kriminelle, så kunne de le og si «ja, men vi er jo kriminelle, he, he». Det var som om jeg kom med perspektiver som de fleste fanger ikke ville forholde seg til. Jeg merket at de fleste som oppfattet seg som «kriminelle», også omtalte seg som «kriminelle»: «Jeg er kriminell og stolt av det», var det mange som sa. På denne måten kan man si at det er en gruppe som også i vesentlig grad forstår og benevner seg selv som «kriminell». Slik ble jeg etter hvert klart at jeg sosialt sett måtte forholde meg til kategorien «kriminell». Da ikke bare som en stigmatiserende betegnelse fra vaktene, som jeg trodde

i starten. Men også som sosial og kanskje også ideologisk betegnelse av hvordan en stor gruppe fanger forstod seg selv.

Fra egen erfaring merket jeg tidlig at de «kriminelle» var vanskelig å forholde seg til. Det er en gruppe som har som hovedprosjekt å leve av å bryte straffeloven, og det er en gruppe som stort sett avskyr alt som heter moral, en gruppe som nesten søker å snu samfunnsmoralen på hodet. Det er også en gruppe som ofte prøver å lure, svindle og bedra hvis de kan. Det legger åpenbart sterke føringer på alle som må forholde seg til dem over tid. Etter som jeg forstod bedre hvordan de «kriminelle» var, var det også lettere å forstå vaktene. Det var som om deres holdninger og væremåter var direkte tilpasset de «kriminelle» og overfor dem som gruppe gav mening. Overfor de «kriminelle» virket også vaktene holdninger og væremåte adekvat. Mens deres væremåte overfor meg opplevdes urimelig. Problemet var slik sett at jeg havnet i kryssilden mellom de «kriminelle» og vaktene. På den ene siden synes det ikke rimelig at vaktene skulle behandle meg som en kriminell, siden jeg ikke var det. Men jeg kunne likevel forstå hvorfor de var så mistenksomme, og hadde så liten tillit til fangene. For de opptrådte i stor grad slik de måtte, for å ikke bli lur, manipulert, eller svindlet av de «kriminelle».

To perspektiver i konflikt

Jeg skal i det følgende løfte perspektivet litt opp fra meg selv, og prøve å se på dynamikken internt i fengsel utenfra. Denne delen handler altså om fengselssamfunnet. Slik jeg forstår det er det to perspektiver i nesten radikal konflikt. Fangenes og vaktene perspektiv. Her er det konflikt i virkelighetsforståelse og konflikt i erfaring. Mens vaktene stort sett erfarer sin arbeidshverdag i et spekter fra kjedelig til interessant, erfarer fangene sitt fangenskap i et spekter fra dypt fortvilelse som kan drive en inn i selvmord, til depresjon og varianter av fortrenget lidelse, til positive erfaringer av stabilitet og trygghet. Når vaktene tenker at deres oppgaver i fengsel handler om en mellomting mellom sikkerhetsoppgaver og rehabilitering av fangene, tenker fangene på oppholdet som at livet stopper opp, som en fullstendig krise, som at grunnen rykkes vekk under føttene, men også som et kalkulert tap i en risikofylt kriminell hverdag.

Det er ikke bare perspektivet som er helt forskjellig hos fanger og vakter. Det er også språket, eller måten man omtaler fengselssituasjonen og de ulike gruppene der. Vaktene har sin egne måte å forstå og snakke om seg selv, sin oppgave, om fangene og hvordan de oppfører seg. Mens fangene på sin side har en helt egen måte å forstå og omtale både seg selv, vaktene og fengselet på. En side av dette er at maktforholdene er svært skjeve. Vaktene har stort sett en formidabel makt over fangene, slik at vaktene er mektige mens fangene er avmektige. Dette asymmetriske maktforholdet gjør mye med perspektiv, erfaring og språk.

Som flere teoretikere har pekt på, i forhold til kolonialisering eller undertrykkelse⁵¹, tenderer den undertrykte som det utøves makt over, til å fortrenge egne erfaringer og språk, og overta

⁵¹ Fra Hegel i herre og trell analysen (1999, side 118ff), til en nyere tenker som F. Fanon (1991) som reflekterer over hvordan den franske kolonimakten i Algerie får språklig dominans overfor de som er kolonialisert.

undertrykkeren eller den mektiges språk og taleformer. Trelen får herrens språk og situasjonsforståelse. Dette skjer til dels også i fengsel. Så lenge fanger og vakter er sammen, så tilpasser de fleste fanger seg fengselets og vaktene forventninger. De oppfører seg slik fengselet og vaktene ønsker, inntar de roller vaktene ønsker, og tillegger seg så godt som mulig det språket som vaktene og fengselssystemet har. Slik opptrer fangene stort sett konformt så lenge de er i interaksjon med vaktene eller andre fengselsansatte, i fengselsamfunnet.

Om hat og forholdet til vaktene

En annen side av forholdet mellom fanger og vakter finner vi hvis vi ser på emosjonene og følelsene fangene og vaktene har overfor hverandre. For ikke lenge siden hadde jeg en samtale med en ganske vanlig mann som satt noen år i fengsel og fortalte meg at han nå var normalisert på de fleste områder. Men det var noe han trodde kom til å være med ham for alltid, og det var hatet mot fengselsvaktene og fengselssystemet. Jeg sa at jeg forstår det og har hatt det på samme måte. Vi snakket videre om paradokset som ligger i dette hatet, nemlig at på den ene siden fremstår vaktene ofte som umenneskelige monstre for oss og som krenker, ydmyker og behandler oss fanger umenneskelig. Samtidig kan vi også se at de aller fleste vakter er vanlige velmenende mennesker, ofte mennesker med svært gode hensikter og ønsker om å hjelpe og yte omsorg.

Hat er offisielt et tabu tema i forhold til soning, men etter mange samtaler med langtidssonende fanger har det blitt tydelig for meg at de aller fleste som har sonet i noen år, eller har en lang fengselsdom bak seg, har et sterkt hat til fengselssystemet og vaktene. «Den beste dagen i mitt liv hadde vært hvis alle vaktene ble spiddet på påler og vi kunne gå og se hver av dem henge der», var det en som sa. En annen sa at han aldri ville hatt det bedre enn hvis han kunne satt opp en miltraljose og skutt alle vaktene. Jeg selv har ofte tenkt at hvis jeg hadde en knapp jeg kunne trykket på som var slik at alle vaktene forsvant fra verden, ville jeg da trykket på den? Svært lenge ville jeg uten å tenke mer over det ha svart ja på det spørsmålet.

Jeg har tenkt mye på hva dette hatet mot vaktene er, hva det kommer av og hva det handler om. Det åpenbare svaret er at det kommer av alle både åpne og skjulte krenkelser vaktene utsetter oss fanger for, alle ganger de har misbrukt makten sin og tråkket på oss, behandlet oss respektløst eller som ikke-mennesker. Jeg skulle ønske jeg kunne sagt at det var unntakene, men dessverre var det regelen. Som fanger ble vi behandlet umenneskelig, ikke vist respekt og ikke anerkjent som personer og mennesker av vaktene. På den måten ble vaktene en type monstre eller overgripere for oss. Mye av empiridelen handler om det, så jeg skal ikke utbrodere det mer her.

Likevel har jeg merket at for min del har hatet blitt mildere de siste årene og nesten forsvunnet helt. Det tror jeg i stor grad har handlet om at jeg har forholdt meg mye til dette hatet, samtidig som jeg har arbeidet med fengselstematikken faglig og dermed også fått en større forståelse både for vaktene, fengselsinstitusjonen, men også hva slags strukturer som virker i både menneskene som jobber der og i oss fanger. Det har nok også handlet om at jeg erfarte en guddommelig tilgivelse, noe som åpnet opp for et betydelig mer forsonlig sinnelag i meg (siden jeg kan tilgis, skal ikke da jeg tilgi?).

Utvikling av svartsyn

En variant av fangens hat, er utviklingen av svartsyn. Det virker som mange langtidsfanger, kanskje som en konsekvens av hatet til vaktene, også utvikler et svartsyn og en bitterhet. Dette svartsyn gjør at man tolker andre mennesker med en ubarmhjertighetstese, altså med mistro og mistenksomhet snarere enn med tillit og med å legge godviljen til⁵². Det er som om grunnstemningen er hat og bitterhet, og et totalt svartsyn. For mange er dette ikke-bevisst, og noe man så å si bare befinner seg i uten å reflektere videre over. Jeg har også utviklet et slikt svartsyn og har prøvd å tenke hvor dette kommer fra. Jeg vet at jeg ikke var sånn før jeg kom i fengsel. Da tolket jeg alltid mennesker på beste måte, med en barmhjertighetstese og med å legge godviljen til. Jeg tenkte det beste om andre så lenge det var mulig, og så deres utsagn som meningsbærende og vesentlige.

Hva kommer dette svartsyn fra og hvorfor oppstår det hos særlig langtidsfangene? Sannsynligvis er den mest nærliggende forklaring den beste: Nemlig at svartsynet oppstår fordi fangene møtes med mistro, skepsis og mistenkeliggjøring fra første stund man trer inn i fengsel. Annerledes sagt: Fordi fangene tolkes med en ubarmhjertighetstese av fengselssystemet og fordi fengselssystemet systematisk tillegger fangene de verst tenkelige motiver, som på sikt internaliseres. Fangene begynner å se både seg selv og andre med samme mistenksomhet og skepsis som fengselet ser på fangen. På lengre sikt fører det til at fangene sitter igjen med fengselssystemets svartsyn, både på seg selv og verden forøvrig. Undertrykkerens språk har blitt den undertryktes språk, og dermed mister den undertrykte kontakten med sin egen stemme eller med deler av sitt følelsesliv.

Samtidig skjer det en polarisering. For dette svartsyn, denne radikale mistenkeliggjøring som fangen i utgangspunktet utsettes for, snus nå mot fengselssystemet igjen. Etter fangen har internalisert dette språket og dette svartsyn, rettes det ikke bare mot seg selv og andre fanger, men også mot fengselssystemet selv. Slik at forståelsen blir at fengselet styres av en «psykopat» og mange av vaktene er «sadister». Dette svartsyn rettet mot fengselssystemet får gjenklang i fangemiljøet. For å overleve der må man tone ned negative beskrivelser av medfanger, men til gjengjeld fokuserer man i fellesskap fengselssystemet desto mer tydelig som fiende. I tillegg er det en kategori av medfanger som er greit å hate, nemlig sedelighetsdømte. På den måten kan hatet og avskyen man

⁵² Jeg forstår her *ubarmhjertighetstese* i motsetning til *barmhjertighetstese*. En barmhjertighetstese vil si at man legger godviljen til og antar at det den andre sier er sant og søker enighet i det meste den andre sier. En ubarmhjertighetstese er det motsatte, da tar man langt på vei for gitt at den andre ikke snakker sant eller ytrer meningsbærende setninger. Flere filosofer skriver om barmhjertighetstese som grunnlag for kommunikasjon. D. Davidson (1974) mener det ligger et prinsipp om barmhjertighet til grunn for all kommunikasjon og forståelse. Han forklarer det med at hvis vi skal kunne forstå en annen person, må man ta for gitt at man holder for sant svært mye av det samme som den andre personen holder for sant (Davidson 1974, side 19): «Charity is forced on us; - whether we like it or not, if we want to understand others, we must count them right in most matters.[...] We make maximum sense of the words and thoughts of others when we interpret in a way that optimizes agreement (this includes room, as we said, for explicable error, i.e. differences of opinion).» Et lignende poeng kan vi finne i H.G.Gadamer (2012, s 332) hermeneutikk, i begrepet hans «foregripelse av fullkommenhet». Det handler om at vi når vi skal forstå en tekst må vi i utgangspunktet forstå denne som en fullkommen meningsenhet, og først når det viser seg utilstrekkelig begynner vi eksempelvis å forstå teksten historisk eller psykologisk. En ubarmhjertighetstese vil i denne sammenheng være å ikke søke å forstå talers utsagn som en foregripelse av fullkommenhet, men heller som noe uforståelig, eller som noe man psykologiserer (eksempelvis som utsagn fra en psykotisk).

føler mot andre innsatte (fordi de trykkes sammen med en selv, fordi de går en på nervene, irriterer osv.) kanaliseres til denne gruppen.

Hvis vi skal se på hva som er vaktene emosjoner mot fangene, synes det er rett å tenke på det innenfor begrepet stigmatisering. I sosiologien og kriminologien har man tidvis vært svært opptatt av stigmatiseringsteori. Det er analyser som peker på et lignende fenomen som dette svartsyn og fangenes hat. Stigmatiseringen kan handle om at fangen stemples som kriminell, og så etter en stund overtar denne forestilling om seg selv og derfor forstår seg selv som kriminell. Det jeg opplevde som særlig destruktivt i denne stigmatiseringen, var at vi alle ble behandlet og forstått slik at vi ble tillagt alle de negative trekk og væremåter som man kan finne i gruppen av kriminelle. Det inkluderer løgnaktighet, multikriminalitet, vilje til å bryte alle regler, voldelighet, rusproblemer osv. Det betyr også at vi implisitt sees som kriminelle i vårt vesen.

En slik stigmatisering er ikke unntaket i fengselssystemet. Det er snarere regelen. Ideologisk og sosiomaterielt handler det mest om fengselets sikkerhetskultur (se mer om det nedenfor). Denne kulturen ser brudd av en fange som et generelt brudd av fangegruppa og agerer slik at man tar bort mulighetene til å gjøre de konkrete brudd. Slik begrenses stadig fangenes handlingsrom, og logikken får preg av en kollektiv avstraffelse fordi alle fanger får mindre handlingsrom hver gang en enkeltfange gjør noe litt grovt galt. Det er som om man til enhver tid er svært redd for at en mulighet til å gjøre noe galt skal være til stede. Et brudd vil i den forstand være en bevisstgjøring av en mulighet til å gjøre noe galt og som så må tettes igjen. På den måten har man laget en tenkemåte som ikke er tilpasset den enkelte, men som til enhver tid generaliserer for hele fangegruppa.

Når man over en viss tid har blitt sett på og behandlet som kriminell og slått i hartkorn med enhver som har gjort noe galt, uansett hva man gjør for å prøve å motbevise det, er det lett å gi opp. Det kan innebære å gi opp å være et moralsk menneske, gi opp å følge loven eller identifisere seg med prosjektet å følge loven. Det er som den som har blitt sett på som et monster lenge nok, til slutt kapitulterer og velger å tenke på seg selv som et monster. Ser de oss kun som kriminelle, så får vi vel bli det da.

Hvis vi skal tenke mer teoretisk på dette, kan vi fra fangen snakke om to helt forskjellige perspektiver som lar vaktene fremtre radikalt annerledes. På den ene siden som monstre eller overgripere, på den andre siden som gode velmenende mennesker. Vi kan da tenke på det første perspektiv som *fangens offerperspektiv*, hvor fangens egen lidelse trer tydelig frem og vakten ofte blir en overgriper. Dette er et perspektiv hvor man som fange erfarer å være et maktesløst offer som blir krenket og ydmyket av vaktene. I tillegg erfaringen av å være i vaktene makt og vold hvor man ofte må inngå i roller og handlinger som man absolutt ikke vil gjøre. Handlinger som kan innebære å svikte seg selv eller fornekte seg selv. I kontrast til dette perspektivet er det vaktene perspektiv hvor det handler om å gjøre en god jobb, være gode rollemodeller og rehabiliterer fangene, hvor de fleste vakter ser på seg selv som moralske og anstendige mennesker. De fleste fanger vil også internalisere dette perspektivet, slik at det er en indre konflikt.

Det som er komplisert her er at fangens offerperspektiv ofte ikke er tydelig artikulert eller bevisst til stede hos fangene. Når man sitter i fengsel og er maktesløst overlevert til vaktene herjinger, er det nesten umulig å ta det ordentlig inn over seg. De fleste føler et behov for å gjøre seg sterk, ta seg sammen, ikke «knekke» eller vise seg som svak. Det blir et tabu i fangekulturen mot å uttrykke slik type lidelse eller sårbarhet. Men når jeg går inn i det hatet jeg selv har hatt, eller når jeg går inn i det hatet andre har, er det tydelig at det er nettopp fra et offerperspektiv hvor man var maktesløst utlevert til vaktene, og de krenket og ydmyket en.

Koblingen mellom sterkt krenkende offererfaringer og hat er også kompleks. For hat er ikke selve offererfaringen. Offererfaringen er snarere en erfaring av å miste sitt selv, være maktesløs, og kanskje tvinges til å svikte seg selv. En slik erfaring fører oftest til skam snarere enn hat⁵³. På lignende måte føler fangene som krenket og maktesløs, skam. Det er en skam man stort sett ikke klarer eller orker å forholde seg til fordi den gjør en ytterligere sårbar og svak og mottakelig for vaktene krenkelser.

På kort sikt kan man som fange leve i en unntakstilstand hvor man ikke tar inn over seg hva som virkelig er årsaksforholdene (altså hva som er årsaken til at man har det så vondt), men heller fortrenge skammen, fortrenge smerten og krenkelsen i det vaktene utsetter en for, og leve i fornektelse. Det ser ut som en del på kortere dommer lykkes med en slik strategi gjennom fengslingen sin. Men på lange dommer er det annerledes. På ett eller annet tidspunkt bryter de psykologiske fortrenningsmekanismer sammen. Det er som om den virkeligheten som tross alt er der som maktesløs og innestengt fange i fengsel, med vakter som krenker en daglig, etter hvert blir umulig å fortrenge. Som om sannheten om hva situasjonen virkelig er må komme frem på sikt (som sannhet alltid har en tendens til å presse seg frem på sikt hvor undertrykkelse finner sted).

Da begynner skammen å transformeres til hat. På et psykologisk nivå kan vi kanskje forstå dette slik at det dreier seg om et (ofte ubevisst) prosjekt om å ta kontroll over disse svært smertefulle og traumatiske offererfaringer, ved å vende skammen og den sårbare erfaring av å være maktesløs og i hendene på noen som ikke vil en vel, om til et prosjekt med en aggressiv og destruktiv rettethet (senere skal vi også se at dette hatet kan få en vesentlig funksjon som rettfærdiggjøring for ytterligere kriminelle handlinger). Jeg skal i de følgende kapitler reflektere rundt disse perspektiver i håp om å kunne oppheve diskrepansen mellom dem.

Mulighet for dialog mellom to perspektiver i konflikt?

Som vi har sett er fangens perspektiv versus vaktene perspektiv nesten som to perspektiver i radikalt i konflikt, som en kontrær virkelighetsforståelse (A og -A). Kanskje kan vi også forstå dette som to paradigmer i konflikt, hvor språkene i de forskjellige paradigmer har fått ulik mening, slik at de nesten er usammenlignbare⁵⁴. Men har vi virkelig å gjøre med to (språklige) paradigmer som er

⁵³ Selv om det fra et rasjonelt ståsted kan synes kontraintuitivt, tilsier erfaringen at det er slik, jfr. Vetlesen 2001

⁵⁴ Kuhn (1996) skriver om å hvordan man kan forstå utviklingen av vitenskapen som paradigmer, hvor man ofte får to paradigmer som er i konflikt, men som likevel er nærmest «inkommensurable», altså nesten uoversettbare til hverandre.

usammenlignbare, uten et mulig felles språk eller en mulighet til å omtale sine erfaringer på en slik måte at det dannes et grunnlag for et språk som kan omtale begge grupper sine erfaringer på en syntetiserende måte? Slik jeg forstår dette er det ingen gode grunner til å forstå disse perspektiv som så radikalt i konflikt at vi må snakke om usammenlignbare språk eller virkelighetsbeskrivelser her. Vaktens forståelse av virkeligheten trenger ikke representere et annet virkelighetsparadigme enn fangenes forståelse av virkeligheten.

Men likevel er det slik at vaktens virkelighetsforståelse i praksis blir en helt annen og nesten kontrær til fangenes. Hva kommer det av? Sannsynligvis er det mange grunner til dette. Noen av grunnene har å gjøre med de enkelte aktørenes partikulære interesser. Fra de enkelte perspektiv kan vi forstå disse interesser som i konflikt: Mens fangen ønsker frihet holdes han fanget av systemet og vaktene. Vaktene står for fangene for alt som øker opplevelsen av fangenskap - som disiplin, redusert bevegelse, et høynet sikkerhets og kontrollnivå osv. og skrur stikken til ytterligere for ham og gir ham en mer intens erfaring av å være fanget.

Mens fra vaktens perspektiv ønsker man ikke å tenke på seg selv om «fangevoktere», som dermed qua sin oppgave er pinepåførere eller en som skaper lidelse for fangene, en type bødler. Vaktene ønsker å tenke om seg selv, som andre anstendige mennesker som ikke vil skade andre. De ønsker kort sagt å forstå seg selv som gode og med gode motiver. Derfor trenger vaktene å forstå sin jobb og oppgave på en helt annen måte: Som et prosjekt om rehabilitering. Slik oppstår de usammenlignbare språk fra de forskjellige perspektiv ut fra på den ene siden erfaringen som fange, på den andre siden vaktens interesse i å fremstå som et anstendig menneske. På samfunnsnivå har man også i vesentlig grad lykkes i å forsterke fremstillingen av vaktens jobb og rolle som anstendig. Ja så vellykket har denne rasjonalisering og overbygning over vaktrollen vært, at den har blitt det hegemoniske språk både i vaktens selvforståelse, men også i måten man forstår og omtaler institusjonen i styringsdokumenter og det offentlige ⁵⁵.

Spørsmålet nå er om det er mulighet for dialog eller å etablere en felles *erfaringsbasert* forståelse mellom disse to perspektiver og paradigmer i nær sagt radikal konflikt? Finnes det måter å skape et felles språk på? Jeg ser for meg to hovedveier mot en slik type dialog og utvikling av felles erfaringsbasert språk. Den ene handler om å anvende en god del av mistenksomhetens hermeneutikk og innse at den hegemoniske beskrivelsesmåten av vaktrollen er ideologi og i stor grad usann. I så måte dreier det seg om et avsløringsprosjekt i forhold til sikkerhetsideologien og rehabiliteringsideologien hvor det blir tydelig at disse ideologier er både fanatiske, fundamentalistiske og dermed ikke yter sin empiri og erfaring rettferdighet. At det kort sagt er både dårlige, tendensiøse og direkte misvisende teorier og forestillinger om hva fengsel er og hvordan det virker på fangene.

Den andre hovedvei involverer mindre av en mistenkelighetens hermeneutikk, og mer av en gjensidig innlevelse i erfaringene til aktørene på begge sider. Det handler om å etablere et mer

⁵⁵ Det er denne hegemoni som angripes av kriminologen N. Christie når han insisterer på at fengsel er pine, og i samme tradisjon E. Schanning og Y. Hammerlin.

allment språk mellom de to litt for partikulære perspektiver. Et språk som yter rettferdighet til begge gruppers erfaringer. Skal det være mulig må nok dette være et mer allment eller generelt språk som har begreper som kan tåle generaliseringer eksempelvis til andre praksisområder og likevel vise seg gyldige der. I den forstand kan vi forstå begreper som ikke makter slike generaliseringer som for partikulære og dermed også ute av stand til å kunne favne to eller flere grupper med sine respektive interessemotsetninger (det vil i denne sammenhengen også være en kritikk av sikkerhets og rehabiliteringsbegrepene).

Jeg tror heller ikke disse to hovedveier til dialog og opplysning trenger å være i konflikt. Vi kan først tenke oss at vi trenger å begynne med avsløring av de hegemoniske beskrivelser og språk om fengsel, for så å bygge opp en ny forståelse og språk via de involvertes konkrete erfaring. Det vi trenger er en ny forståelse som makter å redegjøre for begge gruppers erfaringer. Jeg skal i det følgende forfølge denne doble strategi i prosjektet med å få de to perspektiv til å snakke sammen, eller kunne utvikle en begrepslig forståelsesplattform hvor dialog mellom gruppene blir mulig slik at man på det grunnlag også kan muliggjøre reelle beskrivelser av hva fengsel faktisk er.

Den videre analysens begreper vil derfor ha en del likhet med hva Weber kaller idealtyper ⁵⁶. Det betyr at dette ikke er en generalisering over alle fanger eller vakter sine erfaringer, men snarere prøver jeg å få tak i noen vesentlige tendenser som utvikler seg på lukkede fengsler, som jeg så igjen søker å samle i en enhetlig analyse. En slik lesning vil også være preget av min egen erfaring. Jeg skal i denne delen systematisere tolkninger og teorier om andre innsatte og om de som jobber i fengselet og til sist også om selve fengselssystemet. Som idealtypenanalyse er det først og fremst spørsmålet om det er de vesentligste trekk som kommer frem, som blir viktig, og om dette genererer fruktbare tolkninger og teorier med mest mulig forklaringskraft.

⁵⁶ Ifølge Weber (2019, s 175ff) er en idealtipe en måte å abstrahere visse aspekter ved eksempelvis historiske eller sosiale fenomener, ved å fremstille dem som en utopi. Det er i den forstand en tankemessig betoning og uthevelse av en del trekk ved fenomenet, om ikke nødvendigvis alle. Men dermed er ikke en idealtipe et empirisk begrep, og snarere en måte å oppøve dømmekraften og en type begrep som skal brukes som et middel snarere enn et mål (ibid. side 175): «Idealtypen er ingen «hypotese», men vil angi retningen for hypotesedannelsen. Idealtypen er ingen fremstilling av virkeligheten, men vil skaffe fremstillingen entydige uttrykksmidler.»

Kapittel 10. Fængselsamfunnet -Vaktenes perspektiv, slik jeg har erfart det

I denne delen skal jeg se nærmere på praksisfeltet og på vaktens perspektiv, forståelse og språk, slik jeg har erfart det. Siden jeg ikke har gjort noen systematisk studie av vaktens perspektiv, er dette kapitlet dels basert på de mangfoldige samtaler jeg har hatt med fængselsbetjenter, dels på observasjon og dels på faglitteratur som inkluderer både styringsdokumenter og forskning. Kapitlet vil også legge grunnlaget for en analyse av fængselets og vaktens makt over fangene og hvordan denne makten arter seg (se neste kapittel). Jeg skal i dette kapitlet gå konkret til verks og se på hva slags føringer fængselet og vaktene har i styringsdokumenter, og igjen hvordan disse føringer fortolket av vaktene strukturerer fængselets og vaktens forståelse av sin rolle og oppgave, og hvordan det strukturerer handlingsmulighetene til fangene. En grunnleggende måte makten i fængsel struktureres på formes av formålet med fængsel og det oppdraget fængselsinstitusjonen har fått av samfunnet. Praksis er på den måten forankret i lovhjemler og retningslinjer. Samtidig kan praksis være mer eller mindre godt forankret i lovhjemler, og tidvis også i motsetning til disse.

Sammenfatning av straffens formål

Jeg skal begynne med å se på styringsdokumentene, slik formålet med straffen forstås. Når man sammenfatter formålet med straffen, er det tre vesentlige aspekter som regnes som formålet med straffen. Straffen skal gjennomføres på en måte som:

1. Tar hensyn til den allmenne rettsoppfatning
2. Tar hensyn til samfunnets sikkerhet
3. Er rehabiliterende

Det må understrekes at føringene fra lovgivningen er tydelige på at sikkerhetshensyn skal prioriteres fremfor rehabiliteringshensyn ⁵⁷. Dette synet gjentas i den siste store stortingsmeldingen om Kriminalomsorgen, St.Meld. 37 (2007-08) (Justisdepartementet 2008). Selv om dette er en melding som er mest opptatt av rehabilitering, defineres likevel sikkerhet som viktigere enn rehabilitering ⁵⁸. Siden disse tre aspektene ved straffen (den allmenne rettsfølelse, sikkerhet og rehabilitering) står som de definerende og viktigste sidene ved straffen, skal vi nedenfor se nærmere på hvert av disse områdene.

Den allmenne rettsoppfatning

Hva menes med den «allmenne» eller (som man også sier en del steder) den «alminnelige» rettsoppfatningen? Hvordan forstår og forholder etaten seg til den allmenne rettsoppfatningen? Styringsdokumentene om fængselsinstitusjonen er ikke utarbeidet på dette punktet, og er snarere mangelfulle i presisjonen av begrepet. Men det er noen føringer her som vi skal se på. En av

⁵⁷ Det er et syn som særlig tydelig kommer frem i delen om straffens formål i Retningslinjene til Straffegjennomføringsloven (KSF 2008).

⁵⁸ Se særlig St.Meld. 37 (2007-08) kapittel 8.

føringene for hva den allmenne rettsoppfatning er, finner vi i følgende sitat fra Odelstingsproposisjon 5 (2000-01) (Justisdepartementet 2000), hvor den gjeldende fengselsloven utarbeides. Vi skal først se på et sitat fra sammendraget, hvor det henvises til det tidligste forarbeidet, NOU-en fra 1988 (Justisdepartementet 2000, side 6):

I 1988 kom fengselslovutvalget med sin innstilling (NOU 1988: 37 Ny fengselslov). [...] Under gjennomføringen av straffen bygde utvalget på et grunnsyn om at det ikke måtte gjøres flere og tyngre inngrep overfor domfelte enn hva som er nødvendig for at det skal være en fengselsstraff. Soningsens første faser måtte imidlertid ha et innhold som tilfredsstillende allmennhetens behov for å føle at den domfelte blir straffet for de handlingene han/hun har begått. Senere under soningen ville fangenes individuelle behov kunne tillegges større vekt. [min understrekning]

Føringen synes å være at straffen i dens første faser (som senere er tolket som den første tredjedel av straffen), skal være slik at allmennheten føler vedkommende har blitt straffet. Her altså forstått som *behovet* for å føle at domfelte blir straffet. Det synes rimelig å tolke det i retning av straff som svir, eller kanskje gjengjeldelse eller et onde som er ment å føles som et onde. Det synet kan også underbygges med tidligere fengselshistorie. Hammerlin (2008, side 139-155) har en fin drøftelse av dette, hvor han viser til at straff svært lenge har blitt betraktet som et onde av både jurister, filosofer, politikere osv. Blant annet viser han til J. Andenæs i hans *Alminnelig strafferett* fra 1974, hvor Andenæs skriver: «straff er et onde som staten tilfører en lovovertreder på grunn av lovovertrødelsen, i den hensikt at det skal føles som et onde». Men så blir dette fokus utover åtti og nittitallet kritisert, fordi man mener at det ikke beskriver straffen slik den er, med bakgrunn i rehabiliteringsstrategier og oppmykede soningsregimer. I den forbindelse begynner man å bruke nye ord på fengselsstraff (eksempelvis «kriminalomsorg»), selv om man nok kan bestride at fengselsstraff har blitt mindre lidelse eller har blitt mer humant.

Det er ikke mange flere føringer for hvordan vi skal forstå hva den «alminnelige rettsoppfatning» i proposisjonen. Men man kan likevel finne en viss utdypning av poenget i forarbeidet til Straffeloven (altså til forskjell fra *Straffegjennomføringsloven*) av 2005, i Odelstingsproposisjon 90 (2003-04) (Justisdepartementet 2004). Der fremstilles den allmenne rettsoppfatning som de følelser og holdninger som kunne ligge til grunn for nettopp behovet for å straffe for å opprettholde den sosiale ro. Tanken bak poenget om sosial ro synes å være at man straffer fordi befolkningen krever sanksjoner eller hevn, når andre gjør dem urett, og så trer straffen inn og tilfredsstillende den enkeltes behov for hevn. Riktignok bruker man ikke begrepene hevn og sinne, men forklaringene synes tett nok på til at det er en rimelig tolkning. Blant annet bruker man formuleringen en «mentalthygienisk virkning», et begrep som egentlig stammer fra mellomkrigstidens psykiatri (jfr. Hammerlin 2008). I følgende avsnitt ser vi hvor tett man i formuleringene legger seg opp mot å anerkjenne folks hevnbehov som grunnlag for straffen (Justisdepartementet 2004, side 80):

For samfunnet som helhet er det ikke gunstig at de som har vært utsatt for lovbrudd, går med en følelse av at krenkelsen burde vært gjengjeldt, eller at en videre krets av befolkningen på grunn av lovbruddene føler en fredsforstyrrende angst som de burde være beskyttet mot. Det kan bidra til mistenksomhet og til et mer lukket samfunn, og legge forholdene til rette for en uønsket og unyansert privat rettshåndhevelse. Uavhengig av om straff og strafforfølgning har noen preventiv virkning, kan straff derfor i ikke liten utstrekning være formålstjenlig fordi den viser krenkede at det blir reagert – og med tilstrekkelig styrke – mot lovbruddet. I den grad en videre krets har følt lovbruddet som en fredskrenkelse, kan straffen ha den sosiale funksjon at befolkningen føler seg trygg og beskyttet, og at «rettferdigheten har seiret».

Sammenfattende kan vi kanskje tenke på «opprettholdelse av den sosiale ro» og en «mentalhygienisk virkning», som basert på at befolkningen får bestemte følelser ved lovbrudd: «Følelse av urett, frykt eller aggresjon» som så igjen skaper et «ønske om å ta igjen». Eller som man ville sagt det i dagligtalen og i moderne etikk: Onde handlinger kan skape sinne eller indignasjon og dermed gi grunnlag for hevsn. Straffen forstås da som en måte å møte dette hevsnbehovet på. Da er det rimelig å tenke seg at det er «straff som svir», slik at folk flest kan føle at «rettferdigheten har seiret». At man også sier at dette er en måte å begrunne straff på som har sitt opphav i gjengjeldelsesteoriene, antyder at dette skal være straff som svir. Men særlig mer enn dette kommer ikke klart frem.

Vi har altså sett at «den allmenne rettsoppfatning» er forstått ganske uklart og abstrakt, og kan forstås tett opp til hevsn eller gjengjeldelse selv om dette ikke sies helt eksplisitt. Med en slik vagt definert forståelse av «den allmenne rettsoppfatning» har man også åpnet for en alternativ legitimering eller overbygning til en restriktiv og streng straffeprosedis. I fengselsprosedis, er begrunnelsen «hensynet til den allmenne rettsoppfatning» et av de vesentligste avslagsgrunner på fangers søknader om permisjoner, overføring til åpent fengsel eller prøveløslatelse på to tredjedels tid. På den måten virker det som vugheten som ligger i begrepet har blitt nyttig, som en begrunnelse man kan benytte når man ikke har noen annen god grunn til å gi et avslag eller til å stramme inn. At man også vagt kan knytte an til et hevsnentiment i befolkningen synes å legge til rette for at en slik begrunnelse for innstramminger og avslag alltid vil synes riktig.

Sikkerhet

I denne delen vil jeg ta for meg hvordan styringsdokumentene for etaten presenterer sikkerhet. I formuleringen av fengselsstraffens formål skrives det at straffen skal gjennomføres på en måte som er «betryggende for samfunnet», og som «tar hensyn til samfunnets sikkerhet». Hva skal dette bety, og hva er etatens forståelse av sikkerhet? Til forskjell fra «den allmenne rettsoppfatning», er sikkerhet et begrep man har en ganske kompleks og utvidet forståelse av, og som det er skrevet mye om i styringsdokumentene. Jeg vil innledningsvis presentere noen nøkkelpassasjer.

Ot.prp.5. om sikkerhet

Odelstingsproposisjon 5 (2000-01) (Justisdepartementet 2000) formulerer hvordan man skal tolke loven når det gjelder å gjennomføre straffen på en måte som er betryggende for samfunnet, og som tar hensyn til samfunnets sikkerhet (Justisdepartementet 2000, side 33):

Å ta hensyn til samfunnets sikkerhet innebærer at kriminalomsorgen alltid må vurdere faren for svikt i form av nye straffbare handlinger, brudd på vilkår eller unndragelse av straffen i forbindelse med de beslutninger som tas under straffegjennomføringen.

Ut fra denne konkretisering kan sikkerhetsoppdraget deles inn i tre underpunkter. Det handler altså om å vurdere faren for svikt i forhold til:

- a) nye straffbare handlinger
- b) brudd på de vilkår man måtte ha
- c) at man unndrar seg straffen

Når det gjelder punkt a), brudd i form av nye straffbare handlinger under straffegjennomføringen, handler det om faren for å gjøre nye kriminelle handlinger når man er fengslet. Å gjøre nye kriminelle handlinger når man sitter på lukket fengsel er svært vanskelig. Mens det er lettere å få til når man er på permisjoner eller på åpent fengsel. Men i slike lettere soningsformer, er det fortsatt et regime som fungerer slik at hvis man bare er mistenkt for et kriminelt forhold, vil man automatisk komme tilbake til lukket fengsel. Jeg vil anta at dette punktet er godt ivaretatt i forhold til lukket fengsel, siden sikkerheten er såpass høy der at det i praksis er nesten umulig å foreta seg kriminelle handlinger der som rammer samfunnet på noen måte.

Punkt b) brudd på de vilkår man måtte ha, er det minst konkrete punktet. Det trenger en ytterligere presisering. Vilkår er ganske vidt forstått, så det kan være rimelig å forstå det som at man følger regler og forskrifter man blir pålagt i den institusjon eller soningsform man befinner seg. Det innebærer også at man må følge de regler man blir pålagt under permisjoner, fremstillinger etc. Hvis vi tenker slik angår punktet den indre sikkerhet i fengselet, som jeg skal se nærmere på nedenfor, nemlig som «orden og kontroll» i fengselet.

Det å unndra seg straffen punkt c), handler primært om temaet rømning. Hvis man klarer å rømme fra fengsel, har man etter straffegjennomføringsloven gjort noe kriminelt, med en strafferamme på 6 måneder. I tillegg mister man stort sett prøvetid eller løslatelse på to tredjedels tid⁵⁹. Praksis hos politiet har også vært at man setter inn store ressurser hvis rømninger finner sted, slik at de fleste stort sett blir tatt. Det er i tillegg et utstrakt samarbeid med andre lands polit. Det skal slik sett svært mye til for at en innsatt lykkes med å rømme. I tillegg er et moderne lukket fengsel i dag så å si rømningssikkert. Alt dette ser man også på rømningsstatistikken. Det er nesten ikke rømninger fra lukket fengsel, snittet ligger normalt på 2-4 i året og det er stort sett fra de gamle, lukkede fengslene eller fra permisjon/fremstilling. På den måten kan man si at dette punktet er godt ivaretatt.

⁵⁹ Jfr. straffegjennomføringsloven § 40 (siste ledd), og retningslinjene pkt. 3.43 d).

St.meld. 37 om sikkerhet

Kriminalomsorgsmeldingen tydeliggjør sikkerhetskravene på følgende måte (Justisdepartementet 2008, side 93):

Trygghet for samfunnet er et overordnet mål for regjeringens kriminalpolitikk. Dette målet setter rammene for straffegjennomføringen og tilbakeføringsarbeidet. Hensynet til samfunnstryggheten skal prege både politikken, lov- og regelverket og den daglige skjønnsutøvelsen.

Vi kan forstå det slik at sikkerhet, forstått som «trygghet for samfunnet» regnes som den aller viktigste oppgaven til fengselsetaten. Men hva slags oppgave er det? Vi skal se videre på underkapittelet 8.2 om «Kriminalomsorgens sikkerhetsarbeid», hvor man definerer sikkerhet (Ibid. side 94):

Sikkerhet i kriminalomsorgen er definert som summen av de virkemidlene som skal forebygge og håndtere situasjoner der samfunnets, tilsattes, innsattes og domfeltes trygghet kan være truet.

Det er særlig interessant å se nærmere på hva slags «virkemidler» det er snakk om. Det sier ikke meldingen så mye mer om, men jeg skal senere undersøke spørsmålet ytterligere ved å se på retningslinjene som er eksplisitte om dette. Samtidig er det tydelig at man i meldingen utvider gruppen for hvem sikkerhet angår. Her handler det om å «forebygge og håndtere situasjoner der samfunnets, tilsattes, innsattes og domfeltes trygghet kan være truet». Litt nedenfor sier man hva som er målet med sikkerheten i etaten, og hvordan det skal nås (Ibid. side 94):

Kriminalomsorgens mål er å redusere risikoen for alle typer trusler mot samfunnet under straffegjennomføring. Det oppnås ved å:

- hindre kriminelle handlinger under straffegjennomføring
- hindre domfelte og innsatte i å unndra seg straffegjennomføring ved rømning eller brudd på vilkår
- forebygge kriminelle handlinger etter endt straffegjennomføring
- kriminalomsorgen skal identifisere den risiko enkeltpersoner eller grupper av innsatte og domfelte representerer.

Her ser vi at det er en utvidelse i forhold til Odelstingsproposisjonen. Først skal man hindre kriminelle handlinger, rømninger eller «brudd på vilkår» mens man soner. Men i tillegg er ambisjonen å «forebygge» fremtidige kriminelle handlinger. Det er en ambisjon som ligner på rehabiliteringsambisjonen, men nå tolket som et sikkerhetsanliggende. Logikken synes likevel ikke helt urimelig. Hvis man får mennesker som ville ha begått kriminelle handlinger til å slutte med det, blir samfunnet tryggere. Men hvordan skal man gjøre det? Ut fra et rent beskyttelsesperspektiv for

samfunnet, synes det kanskje mest rasjonelt at man setter alle fangene inn på et lukket fengsel med murer rundt med svært begrenset mulighet til kommunikasjon med omverdenen. Da reduserer man faren for nye kriminelle handlinger eller rømning nesten til null, så lenge man soner. Men meldingen er klar på at det ikke er så enkelt (ibid. side 93):

Straffegjennomføring som virker, innebærer samfunnsbeskyttelse både på kort og lang sikt. Dette krever avveining av ulike hensyn. Risikoen for ny kriminalitet under straffegjennomføringen er lav når sikkerhetsnivået er høyt. Imidlertid vil et langt fengselsopphold med høyt sikkerhetsnivå og en brå overgang til frihet medføre en høy risiko for tilbakefall etter løslatelsen. Straffegjennomføring ute i samfunnet er mer effektivt for rehabilitering enn fengsel og gir derfor på lang sikt den beste samfunnsbeskyttelsen. Regjeringen mener straff som gjennomføres i frihet er forebygging av ny kriminalitet og bygging av et bedre samfunn for alle.

Tanken her synes å være at selv om et lukket fengsel har så høy sikkerhet at man stort sett hindrer fangene i å kunne begå ny kriminalitet, skal fangene ut en gang. Har man sittet lenge på lukket fengsel, er det større fare for at man begår kriminalitet når man slipper ut. I stortingsmeldingen underbygger man ganske grundig at det både er kriminalitetsskapende og destruktivt for enkeltindividet å sitte på lukket fengsel⁶⁰. Selv om man hindrer at en innsatt begår kriminalitet på kort sikt ved å sette ham på lukket fengsel over en viss tid, vil det sannsynligvis øke faren for at han begår mer kriminalitet på lenger sikt, når han en gang kommer ut. På denne måten kan man også si at sikkerhetsoppdraget i denne meldingen glir over i rehabiliteringsoppdraget. I meldingen er man også klar på at man ikke skal overdrive sikkerhetsarbeidet (ibid. side 94):

Sikkerhetsarbeidet i kriminalomsorgen skal ikke medføre et unødig høyt sikkerhetsnivå for alle innsatte og domfelte. Det er bare et fåtall som utgjør en alvorlig trussel mot samfunnets eller enkeltpersoners sikkerhet. Ingen domfelte skal gjennomføre straffen under strengere forhold eller pålegges andre begrensninger enn det som er nødvendig.

For at ingen skal gjennomføre straffen under strengere forhold enn nødvendig, må man forholde seg til den enkelte fange og vurdere hvor stor fare han er. Dette omtaler man i meldingen som differensiering og proporsjonalitet (ibid. side 94):

Differensiering innebærer proporsjonalitet mellom antatt risiko og de sikkerhetstiltak som benyttes. God sikkerhet er en forutsetning for å kunne drive et godt rehabiliteringsarbeid. Man sikrer ro, orden og reduserer risikoen for negativ påvirkning som rus, trusler og vold.

Når meldingen skal konkretisere ytterligere hva som menes med sikkerhet, deles det inn i tre typer sikkerhet; *statisk*, *organisatorisk* og *dynamisk* sikkerhet (ibid., side 94):

⁶⁰ Se særlig Ibid. side 80-89 som også inkluderer Y. Hammerlins «fangens tapsliste».

1. Med «statisk sikkerhet» menes materielle tiltak, som for eksempel ringmur, gitter, kameraer, alarmanlegg og kontrolltiltak som tilsyn under lufting, visitasjoner og telling.
2. Med «organisatorisk sikkerhet» menes organisering av arbeidet, ansvar og myndighet. Eksempler på dette er bemanningsplan, lokalt instruksverk, opplæring, avvikshåndtering og krisehåndteringsplaner.
3. Med «dynamisk sikkerhet» menes mellommenneskelige relasjoner og systematiske former for samhandling mellom innsatte, domfelte og tilsatte. Det øker sikkerheten både for de involverte og for samfunnet.

Det er skillet mellom statisk og dynamisk sikkerhet som synes å ha blitt hengende mest igjen i etaten. Statisk sikkerhet er forstått som både mur, alarm og kontrolltiltakene. Mens den dynamiske sikkerheten kanskje skal forstås som omtrent all annen kontakt mellom fange og vakt.

Arkitekturen i et lukket fengsel som statisk sikkerhet

Når det gjelder den statiske sikkerheten er det grunn til å si litt om arkitekturen til et lukket fengsel, fordi denne i vesentlig grad er det som garanterer sikkerheten, og en del av det som regnes som «statisk sikkerhet». Et lukket fengsel fungerer slik at man lever livet på innsiden av murene i den tiden man må være der. Da er man på omtrent alle måter stengt ute fra samfunnet, slik at fengselet blir ens livsverden ⁶¹. I fengselet møter man først en mottaksavdeling med alle sikkerhetsforanstaltninger. Så er det arbeids- og skoleavdelinger, administrasjonsavdeling, besøksavdeling, treningsavdeling, kulturbygg/kirke og boenheter. Det er i boenhetene man oppholder seg mest. Der bor man på avdelinger med 10-20 mann, hvor hver enkelt celle har hver sin dør i en lang gang.

Et lukket fengsel er omkranset av en høy mur som i prinsippet skal være uinntakelig uten hjelpemidler, blant annet fordi det ikke er noe å gripe tak i der, fordi den buer på toppen, er veldig høy og bred osv. Et lukket fengsel er ofte også utstyrt med det meste av moderne overvåkningsutstyr, fra kameraovervåkning, til trykksensorer og en rekke alarmer hvis man beveger seg inn i soner som nærmer seg muren. Det er også et høyt piggrådgerde før og etter muren.

Inne i fengselet er alle dører av stål eller svært forsterkede med tykke bolter som sperrer og gjør dem umulige å få opp når de er låst. Vinduene er enten forsterket med gitter, eller laget av svært tykt, skuddsikkert glass. En celle er fra 5-10 m² stor. Noen med do og dusj, andre bare med seng, pult og en vask. Det er stort sett en enkel og spartansk innredning og man tillates bare å ha svært begrenset med egne effekter der. Inne i fengselet er det et intrikat låsregime, hvor hver avdeling er

⁶¹ Et lukket fengsel er slik et paradigme for det Goffman (1991, side 15 ff og første del) omtaler som en total institusjon, blant annet fordi det er en institusjon avstengt fra samfunnet for øvrig, hvor man sover, jobber og har fritid på samme sted og under samme autoritet, med et tett påtvetnet tidsskjema for hva man skal gjøre til en hver tid (i motsetning til hva som er tilfellet ellers i samfunnet, hvor man ellers pleier å være forskjellige steder og med forskjellige mennesker i disse tre områder av livet og i stor grad har frihet til å velge hvordan man bruker tiden).

stengt inne i en gang, som igjen er låst, og så nye låste dører, slik at det er svært mange dører man må få opp, hvis man skulle vurdere å rømme. Alle dører er forsterket med stål og gjennomgående bolter slik at når de er låst er de mer eller mindre uinntakelige.

På denne måten kan man si at mye av sikkerheten i et lukket fengsel ligger i arkitekturen, sikkerhetsteknologien og interiøret. Alt er forsterket, rømningsikkert og laget for å tåle angrep og for at det ikke skal være noe som kan brukes i en slåsskamp (av spisse ting eller stikkredskaper – kniver er fastmontert på vaiere). Det intrikate regimet med låsing og innlåsing gjør at man alltid bare oppholder seg på små arealer, og dermed ikke får særlig bevegelsesrom. Fengselsarkitekturen og låsregimet med sin radikale bevegelsehemning, styrer svært mye av livet i et fengsel. Et moderne fengsel er en videreutvikling av prinsippet der en vokter alene kan holde mange celler under oppsyn. Man har en utstrakt bruk av kameraer i alle fellesarealer som overvåkes fra et kontrollrom, men det er ikke tillatt med kameraovervåkning inne på den enkelte celle. Slik sett vil ganske mye av strukturen for hva et fengsel er, og hvordan sikkerheten fungerer, allerede være gitt med arkitekturen og interiøret til fengselet. Men likevel er det et omfattende reglement for sikkerhetsarbeidet i fengselet.

Sikkerheten internt i et lukket fengsel. Retningslinjene

Når det gjelder sikkerhetsreglementet, hva sikkerhet betyr i praksis og hvordan man som vakt eller fengselsansatt skal praktisere sikkerhet, gir ikke stortingsmelding 37 (2007-08) klare føringer. Men det finnes ett styringsdokument som er veldig grundig og konkret når det gjelder sikkerhetstematikken, og det er *Retningslinjene til Straffegjennomføringsloven*⁶². Siden dette er retningslinjer skrevet som en utdypelse av Straffegjennomføringsloven, legger disse betydelig føringer på hvordan livet i fengsel skal leves. Derfor skal vi se nærmere på hvordan dette konkretiserer sikkerhetsoppdraget.

Skal man vurdere innholdet og presisjonen i *Retningslinjene* virker det som disse bygger på mye konkret erfaring. Det er ikke tvil om at forfatterne av *Retningslinjene* har mye kunnskap og kompetanse om fengsel. Det kommer svært tydelig til uttrykk i detaljerte og tidvis nesten livaktige beskrivelser, gjerne av konkrete situasjoner. Jeg skal derfor gå litt mer grundig inn på Retningslinjenes behandling av sikkerhetstematikken, fordi den er gjort til et stort tema der. Nedenfor vil jeg vise til hvor omfattende, detaljerte og konkrete føringene for sikkerhetsarbeidet er. På det grunnlaget skal jeg prøve å gi muligheter til en tydeligere forståelse av hva sikkerhet praktisk sett er i et fengsel.

Det er særlig ett kapittel som utmerker seg i lengde i *Retningslinjene*. Det er kapittel 3 som er en inngående regulering av fengselsstraffen. Kapittelet består av 46 underpunkter som alle angir områder den regulerer. Det dreier seg om totaliteten av fengselsstraffen, fra innkalling, til løslatelse, og i alle sine soningsformer. Vi skal se nøyer på de punktene som er særlig relevante for lukkede fengsler. Det er grovt sett fra pkt. 15 og utover til pkt. 44, med noen få unntak. Jeg har plukket ut de punkt som er særlig vesentlige.

⁶² Jeg bruker Retningslinjene av 2002, revidert 2008 (KSF 2008)

Punkt 3.28 Sikkerhet og kontroll

Jeg vil først ta for meg et nøkkelpunkt i kapittelet, som tar for seg grunnforståelsen av sikkerhet. Pkt. 3.28. handler om sikkerhet og kontroll (KSF 2008 side 72-75), og gir konkrete føringer til hvordan vi skal forstå sikkerhetsarbeidet i fengsel. Dette er et langt og omfattende punkt. Det finnes likevel ikke noen lovregel som regulerer punktet (i motsetning til de fleste punkter, hvor det er først en lovregel som regulerer det og så er retningslinjene en utarbeidelse og konkretisering av loven). Punktet starter med å understreke at i fengsler med flere avdelinger skal det alltid være en tilsatt som har ansvar for hver avdeling eller hver gruppe. Så presiseres det hvordan tilsynet skal føres (ibid. side 73):

Tilsatte i fengsel med høyt sikkerhetsnivå skal til enhver tid ha full kontroll over sin del av fengselet og sin gruppe av innsatte. [min understrekning]

Her forstår man sikkerhet i praksis som at ansatte skal ha «full kontroll» over de innsatte. Men hva betyr «full kontroll»? Nedenfor er dette presisert på følgende måte, som en ytterligere konkretisering av hva «full kontroll» er (ibid. side 73):

«Det skal påses at de innsatte ikke overskrider grensene for sin bevegelsesfrihet [...]

Det skal føres kontroll med at de innsatte ikke er i besittelse av eller skaffer seg gjenstander de ikke har fått tillatelse til å ha hos seg. [...]

Det skal føres kontroll med at de innsatte ikke uten tillatelse kommer i forbindelse med personer utenfor fengselet, eller med personer som besøker fengselet, eller med innsatte som de ikke har tillatelse til å ha samkvem med.

Oppførsel som kan virke støtende overfor andre, bør stoppes.

Avhengig av fengselets beliggenhet og fasiliteter vil disse oppgavene være varierende krevende. Noen fengsler ligger midt i en by og det går an å rope inn fra utsiden eller kaste inn ting. Det må i så fall hindres. Andre fengsler får besøk av mange delegasjoner, og da må det passes på at uautorisert kontakt med disse heller ikke finner sted. Det er ofte fanger som ikke tillates kontakt internt i et fengsel, og da må man være på vakt og tilse at slik kontakt ikke finner sted. I tillegg skal man avgjøre hvorvidt fanger oppfører seg støtende, noe som jo må sies å være både et kulturelt og sosialt tolknings spørsmål. Alt i alt er det rimelig å tenke at disse tidvis omfattende kontrolloppgaver vil ta mye av vaktens fokus. Det er også presisert at kontrolloppgavene skal ha hovedfokus (ibid. 73):

Tilsynet skal ikke kombineres med gjøremål som kan virke forstyrrende på utførelsen av tilsynet. Konsentrasjon av mange aktiviteter til bestemte tidspunkter skal unngås dersom det skaper uoversiktlige forhold.

Bevegelsesfrihet

Retningslinjene spesifiserer et langt underpunkt om bevegelsesfrihet, som er en presisering i forbindelse med hva det betyr å ha *full kontroll* over innsatte i forhold til bevegelsesfrihet (ibid. side 74):

Forskriften 3-10. Bevegelsesfrihet

Innsatte i fengsel med høyt sikkerhetsnivå må ikke tillates å gå fritt omkring i fengselets bygninger eller områder for øvrig. [...]

I fengsel med høyt sikkerhetsnivå skal bevegelsesfrihet utenfor eget oppholdsrom begrenses til særskilt angitte rom eller områder.

Innsatte skal følges fra ett sted til et annet av en tilsatt hvis det ikke i enkelte tilfelle er forsvarlig å la ham gå alene. Bevegelsesfrihet må ikke gis i større utstrekning enn at de tilsatte til enhver tid vet hvor innsatte befinner seg.

Fangene tillates ikke å gå fritt omkring, og bevegelsesfriheten skal være svært begrenset. Man skal følges fra sted til sted, og vekten skal alltid vite hvor den enkelte innsatte befinner seg. Det synes ikke helt urimelig å tolke det slik at *full kontroll*» i denne sammenheng betyr at vaktene *alltid vet hvor alle innsatte befinner seg*.

Det er også et underpunkt om *låsing*. Der er det presisert at i et lukket fengsel skal alle bygninger og rom være forsvarlig låst. Nøkler må ikke stå i låsen eller oppbevares slik at innsatte kan få tak i dem. Dette med låsing og oppbevaring av nøkler er også rimelig å tenke at er en stor del av kontrollen. Det er vesentlig for å fysisk hindre bevegelsesfriheten, slik at man som innsatt bare har små områder å bevege seg på.

Rydding

Videre er det et punkt om rydding, som presiserer at det må være ryddig og oversiktlig i fengselets lokaler. Dette punktet synes å være et selvstendig punkt som fremtrer som en ytterligere presisering av hva det betyr å ha «full kontroll» (Ibid. side 74-75):

Fengselets rom og områder skal til enhver tid være i full orden. Inventar, redskaper, materialer, fabrikata eller annet løstøre må ikke plasseres slik at det blir uoversiktlig i rom eller på områder. [...] Slike gjenstander må ikke plasseres slik at de kan benyttes til rømning eller annen overtredelse av fengselets ordensregler. De må derfor ikke anbringes ved yttervegger, vinduer, gjerder eller murer på en slik måte at de kan fremme eller lette rømning.

Siden man refererer til rømning her kan man tenke seg at dette punktet får sin legitimering med samfunnssikkerhet. Samtidig angår dette livet dypt inne i fengselet, og det er lang vei ut før en eventuell rømning skulle finne sted. At en eventuell rømning skulle starte når man er så langt inne i fengselet er ganske usannsynlig. Da ville man heller ha rømt under lufting, når man tross alt er ute

og kun har muren å forsere. Derfor er det nok mer sannsynlig at dette handler om kontroll internt, og om hva det betyr at ansatte skal ha full kontroll.

I tillegg skal innsatte telles, og det skal gjøres morgen, middag og kveld og ellers med visse mellomrom for å «kontrollere at alle er til stede». Altså i tillegg til at vaktene til enhver tid skal vite hvor den enkelte er. På enhver avdeling skal man føre kontroll med at alle er til stede og det skal alltid telles når man forflytter seg eksempelvis til arbeid eller lufting. Telling må regnes som viktig virkemidler for «full kontroll». På denne måten kan vi forstå det slik at sikkerhet tolkes som et spørsmål om kontroll og delvis som et spørsmål om orden, som igjen presiseres med at det er ryddig. I neste punkt skal vi se videre på orden og disiplin.

Sikkerhet som disiplin?

Punkt 3.29 er om orden og disiplin. Heller ikke her er det noen klar lovparagraf som punktene er formet på grunnlag av, bortsett fra at man henviser til § 38 om bruk av tvangsmidler. Likevel er dette en omfattende paragraf med en rekke utførlige punkter. Vi kan kanskje tenke på dette punktet som en spesifisering av hva slags vilkår det enkelte fengsel har i forhold til internreglement. Det er rimelig å tenke dette som en forlengelse av det forrige punktet om sikkerhet og kontroll (ibid. side 75 – 76):

Forskriften § 3-11. Orden og disiplin. Tvangsmidler

Lokalt nivå kan gi utfyllende bestemmelser om ro, orden og disiplin i fengselet. De innsatte skal rette seg etter gjeldende bestemmelser og etterkomme pålegg og avgjørelser gitt av tilsatte i kriminalomsorgen.

Overfor innsatte som ikke retter seg etter bestemmelser om ro, orden og disiplin, kan tilsatte bruke fysisk makt når dette er nødvendig og forsvarlig og mindre inngripende tiltak forgjeves har vært forsøkt eller vil fremstå som utilstrekkelig.

Det er som om dette punktet fortsetter der det forrige slapp i forhold til kontroll. Mens man i det forrige punktet forklarte sikkerhet med kontroll som man videre forklarte med orden, ser det ut som man her går ett skritt videre. Her forklares ro og orden med disiplin. I tillegg fremmes en tydelig trussel hvis innsatte ikke retter seg etter bestemmelser om «ro, orden og disiplin», da kan tilsatte ty til fysisk makt. Dette er også ett av de få punktene hvor retningslinjene gir instruks om at lokalt nivå kan «gi utfyllende bestemmelser». Det er med andre ord ganske fritt opp til lokalt nivå, det enkelte fengsel, å presisere og konkretisere spørsmålene om «ro, orden og disiplin».

Men er «ro, orden og disiplin» en del av sikkerhetsarbeidet, eller er det noe annet? Det fremgår ikke helt tydelig av dette punktet. Likevel foreslår rekkefølgen en glidning eller en assosiasjonsrekke, hvor det ene begrepet forklarer det neste. Man begynner med «sikkerhet», som forklares som «kontroll», så konkretiseres det med «orden» og «ro» og til slutt ender man opp med «disiplin». Kanskje vi i den forstand kan forstå sikkerhet internt i det lukkede fengsel som disiplin, altså at sikkerhet = disiplin?

Sikkerhetsvurderinger

Jeg skal nå se på en annen side av sikkerheten, nemlig det som betegnes som *sikkerhetsvurderinger*. Det dreier seg om hvordan man skal finne ut hvor farlig en fange er, eller hvor stor sjanse det er for at vedkommende vil komme til å gjøre en kriminell handling eller et annet brudd (på interne regler eller på straffeloven). Slike sikkerhetsvurderinger er i praksis ikke så lett å få helt presise. I Stortingsmelding 37 poengteres risiko i forhold til permisjon (Justisdepartementet 2008, side 94-5):

Kriminalomsorgens risikovurderinger bygger på en vurdering av sannsynlighet og konsekvens for uønsket hendelse. Deretter følger en vurdering av om risikoen skal aksepteres eller ikke. Aksepteres risikoen, kan for eksempel permisjon gis. Skulle kriminalomsorgen ikke akseptere risikoen, kan man nekte permisjon eller forsøke å redusere risikoen ved for eksempel å pålegge meldeplikt eller ved å unngå permisjon i helger.

Men hva skal til for at det er en akseptabel risiko? (Ibid., side 95):

All aktivitet medfører risiko, og begrepet nulltoleranse for risiko gir liten mening. Det er viktig å erkjenne at det alltid vil være en restrisiko. All den tid kriminalomsorgens trusselbilde er knyttet til mennesker, vil det ikke være mulig å predikere risiko med 100 % nøyaktighet. Det vil være usikkerhet knyttet til vurderingen av både sannsynlighet for og konsekvens av uønskede hendelser. Dette har sammenheng med situasjonsbetingede forhold, kvalitet på datagrunnlaget og problemforståelse. Det er derfor viktig å synliggjøre usikkerheten i risikovurderinger. Når usikkerheten kan åpne for uakseptable konsekvenser, skal kriminalomsorgen vise varsomhet.

På den ene siden erkjenner man her at man ikke kan predikere risiko feilfritt. På den andre siden sier man at usikkerhet betyr at man bør vise varsomhet. Hva man konkret mener, er i den forstand ikke helt klart i og med at enhver slik vurdering vil innebære usikkerhet. I neste underkapittelet «8.3 Identifisering av risiko», kommer en viss tydeliggjøring. Det innledende hovedavsnittet sier (Ibid. side 95):

Kriminalomsorgen arbeider metodisk for å redusere risiko og er i mange tilfeller mer restriktiv enn nødvendig. Svikttall ved permisjoner og utganger er meget lave. I et fåtall tilfeller skulle permisjoner likevel ikke vært innvilget, da det er blitt begått alvorlig kriminalitet.

På den ene siden er praksis mer restriktivt enn nødvendig, men på den andre siden er det likevel noen permisjoner hvor svikt forekommer som ikke skulle vært innvilget. Men hvordan skal man i utgangspunktet vite hvilke permisjoner det eventuelt blir svikt på? Det er ingen helt klar metode for å se inn i fremtiden og finne ut av om noen vil begå brudd eller ikke på en permisjon. En måte man prøver å likevel bringe noe mer klarhet, er ved det man kaller kartlegging av risikonivå og kriminogene behov (Ibid. side 95):

Kriminalomsorgen kartlegger både risikonivå og kriminogene behov. Begge vurderingene er viktige for at domfelte får et tilbud om de tiltak som er mest hensiktsmessig.

Men det finnes verken teknologi eller vitenskap som med sikkerhet kan kartlegge slike behov eller som gjør det mulig å fastlegge noe slikt. I stor grad er man avhengig av skjønn.

Retningslinjene om sikkerhetsvurderingen

For en ytterligere konkretisering av hvordan man skal gjøre sikkerhetsvurderinger av fanger, skal vi se på *Retningslinjene*. Der er det et eget punkt for sikkerhetsvurderinger, punkt 1.8., som vi skal se nærmere på. Som fange er slike sikkerhetsvurderinger viktige og får store implikasjoner, for de gjør seg gjeldende ved vurderingen av søknader, som er en vesentlig del av fangens liv i fengsel. Her skal jeg nøye meg med å gjenfortelle prinsippene i en noe forkortet form (KSF 2008, side 9-10).

Det trekkes først frem at vurdering av sikkerhet er relevant når man behandler søknader om prøveløslatelse, frigang, permisjoner ol. Da skal man gjøre en skjønsmessig vurdering, hvor disse tiltak ikke skal gjennomføres hvis sikkerheten ikke er tilstrekkelig ivaretatt. Videre understrekes det at sikkerhetsmessige forhold alltid skal vurderes nøye. For domfelte med «alvorlige kriminelle handlinger» må vurderingene være *særdeles* nøye. Man skal ta utgangspunkt i domspremisset og dommen ved slike vurderinger, og om man er dømt til § 60 a, den såkalte «mafiaparagrafen» - om man har begått organisert kriminalitet. I tillegg skal man ta hensyn til daglige observasjoner av innsatte i fengsel, blant annet hvordan man fungerer på jobb/skole og i fellesskapet. Det skal videre legges vekt på oppførselen i fengselet og om man har hatt en utvikling siden man ble satt inn. Men man skal være varsom med å tillegge god oppførsel «for stor vekt». De sikkerhetsmessige forhold skal vurderes særlig nøye og basere seg på en «helhetsvurdering av de tilgjengelige opplysninger i saken»

Hva skal vi forstå med sikkerhet? Distinksjoner

Vi har nå sett på flere forståelser av sikkerhet i styringsdokumentene. Men hva er egentlig sikkerhet eller hvordan skal vi forstå sikkerhet i institusjonen? På bakgrunn av såpass forskjellige forståelser av begrepet som man har i institusjonen, synes det rikelig å si at sikkerhet er et begrep man på en side legger veldig mye i, samtidig som man ikke har konkretisert eller definert det godt nok. Som vi har sett, er sikkerhet et begrep man bruker i mange sammenhenger. Som presisert i denne delen, så bygger etaten på tre typer av sikkerhet. Det er 1 «statisk sikkerhet» som mur, gitter, kamera osv. 2 «organisatorisk sikkerhet» som organisering av arbeidet, myndighet og ansvar; som bemanningsplan, lokale instruksjoner osv., og til sist 3 «dynamisk sikkerhet» hvor de mener de mellommenneskelige relasjoner mellom ansatte og innsatte. Denne inndeling gir en viss mening. Men den synes ikke å korrespondere med alle variantene av sikkerhet som er omtalt i *Retningslinjene*.

Ut fra de forskjellige forståelser av sikkerhet som har fremkommet over, mener jeg det er riktig å skille mellom enda flere typer sikkerhet. Derfor skal jeg lage en alternativ kategorisering av sikkerhet

for fengselsetaten. Den første typen sikkerhet er *sikkerhet for samfunnet*. Denne typen sikkerheten (som er det ene hovedoppdraget fra straffegjennomføringsloven) angår grovt sett kun å passe på at innsatte ikke rømmer eller begår ny kriminalitet mens de soner. Dermed kan vi snakke om en fengselsintern sikkerhet, som *sikkerhet for de ansatte, andre aktører og sikkerhet for de innsatte*. Den neste er forståelsen av sikkerhet internt i fengselet hvor sikkerhet forstås som kontroll, ro, orden og disiplin. Men vi kan jo undres litt på om orden på rommet, ro og disiplin virkelig er et spørsmål om sikkerhet? Uansett mener jeg det er rimelig å si at dette er en egen distinkt forståelse av sikkerhet som blir tydelig i retningslinjene. Som vi så over, dreide det seg om sikkerhet som «full kontroll» over de innsatte, som handler om ro, orden og disiplin. Til sist sikkerhet forstått som *sikkerhetsvurdering* av den enkelte innsatte i forhold til hvorvidt man kan overføres til åpent fengsel eller begynne med permisjoner, eller prøveløslates. Jeg foreslår derfor at vi bør skille mellom fire kategorier for sikkerhet i fengselsetaten:

1. Sikkerhet for samfunnet
2. Sikkerhet internt i fengselet
 - a. For de ansatte
 - b. For de innsatte
3. Sikkerhet som «full kontroll» over innsatte; ro, orden og disiplin
4. Sikkerhetsvurderinger av innsatte

Av disse forståelsesformer av sikkerhet, er det egentlig bare er punkt 1 og 4 som har med straffens formål å gjøre. Punkt 1 fordi det handler om å beskytte samfunnet fra de som er fengslet slik at de ikke begår ny kriminalitet i den tiden de soner. Mens punkt 4 handler om det samme, i den forstand at dette angår om en fange ansees sikkerhetsmessig forsvarlig å overføres til åpent fengsel eller innvilges permisjon eller løslates på prøve. De andre forståelser er dermed tillegg ut over formålet. Vi kan i den forstand spørre om de virkelig er nødvendige i forhold til deisen om at kun «frihetsberøvelsen er straffen».

Rehabilitering

Hva er rehabilitering og hvordan forstår etaten det? I *Straffegjennomføringsloven* heter det at straffen skal gjennomføres på en måte som «motvirker nye straffbare forhold». Dette blir modifisert i retningslinjene med formuleringen at straffen skal gjennomføres på en måte hvor: «forholdene legges til rette for at den straffedømte gis mulighet til å endre livsførsel og hindre tilbakefall» [min understrekning]. Det er et språk i ambisjonsnivå her. Mens loven pålegger etaten å rehabiliterer fangen, sier altså retningslinjene at etatens plikt kun er å «legge til rette» for rehabilitering. Det synes betydelig mindre forpliktende. Men hva betyr det, og hva slags føringer har etaten egentlig for dette oppdraget?

Retningslinjene gir ikke så veldig mye hjelp i forhold til rehabiliteringsoppdraget. Som vi så over, består det meste av retningslinjene i konkretiseringer av sikkerhetsoppdraget. Men det er nesten ingen konkretiseringer der av hva rehabiliteringsoppdraget går ut på. Det finnes kun tre (3) steder i retningslinjene som kan oppfattes som føringer for rehabiliteringsoppdraget. To steder i tillegg til

føringen fra formålsparagrafen. Det første stedet hvor rehabiliteringsoppdraget står litt mer konkretisert er under underoverskriften «Fremme domfeltes tilpasning til samfunnet», (KSF 2008, side 6-7):

Gjennomføringens innhold skal bygge på individuelle behov og forutsetninger og støtte domfeltes vilje til å bryte med kriminaliteten. Domfelte skal motiveres til å arbeide målrettet for å gjennomføre straffen på en måte som reduserer faren for tilbakefall til kriminalitet.

Man skal altså «støtte domfeltes vilje til å bryte med kriminalitet». Det må vel tolkes slik at fengselspersonalet har i oppdrag å støtte fangene hvis de skulle få lyst til å slutte med kriminalitet. I motsetning eksempelvis til å oppfordre til å fortsette med kriminalitet. Man skal «motivere» innsatte slik at de kan «arbeide målrettet» mot å redusere faren for tilbakefall. Hva det å motivere kan være, får vi litt mer føringer for i det andre stedet. Det andre stedet som gir føringer, er i delen om Arbeid, opplæring og program (Ibid. side 54):

Fengselets tilsatte skal oppfordre innsatte til å ta del i den opplæring som tilbys i fengselet, og ellers til å søke kontakt med skolen for å få råd og veiledning når det gjelder utdanning og opplæring. Unge innsatte med mangelfull utdanning skal i særlig grad søkes motivert for, og stimulert til deltakelse i opplæringstilbudene i fengselet og til å motta veiledning når det gjelder videre utdanning.

Her bruker man formuleringen «oppfordre» i stedet for «motivere». Det handler om opplæringen, og om å ta kontakt med skolen angående utdanning. Så i neste setning, at unge med mangelfull utdanning i «særlig grad søkes motivert for», og så bruker man et nytt ord «stimulert» til å delta i opplæringstilbudene. Lest på denne måten kan vi kanskje tenke at «støtte» og «motivere», gis en viss konkretisering av de litt sterkere «oppfordre» og «stimulere». Men hva dette enda mer konkret i praksis skal bety, gis det ikke ytterligere føringer for.

Hvordan forstår St.meld. 37 rehabilitering?

Som vi så over, er det ikke i loven eller *Retningslinjene* særlige føringer for hvordan vi skal forstå rehabilitering eller hvordan man skal utføre dette oppdraget. Men med Stortingsmelding 37 (2007-08) (Justisdepartementet 2008), fikk man flere føringer. Meldingen handler i all hovedsak om rehabilitering. Som vi har vært inne på, betoner den sitt doble anliggende, som er «sikkerhet og rehabilitering». Det er også påfallende at delen om sikkerhet i meldingen er betydelig kortere enn rehabiliteringsdelen, nemlig bare ett kapittel på åtte sider. Mens rehabiliteringsdelen er på fire kapitler og 66 sider. Vi kan tenke oss at sidetallet sier noe om hvor fokus og arbeidsinnsats har ligget i denne meldingen. Som vi så over i delen om sikkerhet, gjør meldingen rehabilitering til et spørsmål om sikkerhet (det å hindre fremtidig kriminalitet).

I tillegg til en omfattende del kalt «rehabilitering» handler også det aller meste av meldingen om rehabilitering av innsatte. I meldingens første del er det eksempelvis en lang historisk fortelling om bakgrunnen for fengsel og om fengsel i dag (særlig i kapittel 6 og 7) hvor man bruker mye plass på

å beskrive alle problemene innsatte har. Slik meldingens oppbygning er, fungerer dette som dens problembeskrivelse. I problembeskrivelsen har man klare funn på at innsatte har store rusproblemer, har dårlig tilknytning til arbeidslivet, lite og lav utdanning, er mer somatisk syke enn befolkningen, har betydelig flere psykiske lidelser enn gjennomsnittsbefolkningen og til sammen har en opphopning av levekårsproblemer (jfr. *ibid.*, kapittel 7). Mye av meldingens siste del handler om et «Felles løft for tilbakeføringsarbeidet», med «Tilbakeføringsgarantien» og skissering av måter som forskjellige etater skal jobbe sammen om å reintegrere de innsatte i samfunnet på.

Men hvordan forstår man «rehabilitering» i denne meldingen? Hvis vi skal se på meldingen i sin helhet, tenderer den til å sykeliggjøre fangene, eller forklare fangene som en form for ofre (for dårlige levekår og vanskelige omstendigheter), snarere enn å tenke på fangene som ansvarlige aktører som fritt har valgt å gjøre de kriminelle handlinger de er dømt for. I en slik fortelling sees rehabilitering ikke som et spørsmål om noe indre, om å forandre oppfatning om egen kriminalitet, eller ta inn over seg det gale man har gjort og angre. Det sees snarere som noe ytre, som levekår og muligheter på arbeidsmarkedet. Vi skal se hvordan meldingen definerer målet for rehabiliteringen (første gang dette målet opptrer i meldingen er tidlig, på Justisdepartementet 2008 side 9, senere dukker det opp på side 105 og omtales som «Kriminalomsorgens fagstrategi»):

Målet for kriminalomsorgens faglige virksomhet er en straffedømt som når dommen er sonet, er stoffri eller har kontroll over sitt stoffbruk, har et passende sted å bo, kan lese, skrive og regne, har en sjanse på arbeidsmarkedet, kan forholde seg til familie, venner og samfunnet for øvrig, evner å søke hjelp for problemer som måtte oppstå etter løslatelsen og kan leve uavhengig.

Dette er en ambisjon i tråd med problembeskrivelsen av fangen som en trengende, marginalisert og skjøvet ut av samfunnet. Samtidig er ikke målet at fangen virkelig skal klare seg i samfunnet etter han slipper ut, men snarere kun en begrenset forbedring av levekår. Det er, slik sett, ikke et høyt ambisjonsnivå man legger til grunn. Her nevnes omtrent ingen indre kvaliteter, anger, eller indre forandring. Riktignok kan man tenke seg at det å kunne forholde seg til familie, venner og samfunnet kan hinte om noen indre kvaliteter, men det omtales ikke spesifikt. Snarere er det et mål som ligner en *velferdsmessig minimumsstandard*.

I forlengelsen av dette poenget kan vi forstå meldingen slik at den tenderer til å se på gruppen av innsatte først og fremst som ofre for strukturell urettferdighet i samfunnet. Gitt det, blir svaret igjen strukturelt, nemlig å gi en viss grad av velferd til mennesker som ikke har fått det. Slik kan vi også forstå meldingen som en strukturell sosialdemokratisk fortelling om hvordan man som fengselsetat skal hjelpe en stor gruppe vanskeligstilte?

Når dette er sagt, må det også understrekes at meldingen er grundig og bredt anlagt og refererer til en stor kunnskapsbase. Når man leser dens forståelse av innsatte og kapittelet om «Kunnskapsbasert kriminalomsorg», hvor man skriver om «What Works ideologien», får man inntrykk av tydelig kunnskap om hva som skal til for å gjøre reelle, indre og dype forandringer hos innsatte. I denne delen av meldingen virker det som man forutsetter en ganske annen og mye mer

ambisiøs forståelse av rehabilitering enn den som ble skissert over, nemlig en forståelse formet av *kognitiv adferdsterapi* (ibid. side 70):

En studie som ble gjennomført sammen med Campbell Collaboration (Lipsey, Landenberger & Wilson, 2007) viser at bruk av et program basert på kognitiv atferdsterapi kan oppnå opptil 50 % reduksjon i tilbakefall. Studien var basert på 58 ulike kognitive atferdsterapeutiske opplegg. Programmer som innehar elementer av sinnemestring eller konflikthåndtering, viser gode resultater. Det spilte ingen rolle om programmene var blitt gjennomført i eller utenfor fengsel.

Videre forklares hvorfor man antar at dette virker (Ibid. side 70):

I kognitiv atferdsterapi rettes oppmerksomheten mot tankemønstre hos deltakerne som danner grunnlaget for kriminell atferd. Mangel på å ta ansvar for konsekvensene av sine egne handlinger, mekanismer for å rettferdiggjøre handlingene eller mangel på ferdigheter til å håndtere visse problemer eller sosiale situasjoner, er faktorer i slik tenkning. Kognitiv atferdsterapi går ut på å bevisstgjøre deltakerne på disse tankemønstre, og trene dem i å endre atferd gjennom å endre tankene. Det kan reageres på visse situasjoner på ulike måter. Instruktørens oppgave er å lære bort de nødvendige ferdighetene for at deltakeren kan mestre å håndtere visse situasjoner på en annen måte enn han gjorde før. Den samme foranledningen skal utløse andre tanker enn de som ligger i det etablerte tankemønsteret og disse fører til annen atferd med andre, mindre alvorlige konsekvenser. Mye er avhengig av instruktørens dyktighet i å vise den riktige rollemodell og i å lære bort ferdigheter gjennom øvelser og trening. En absolutt betingelse er imidlertid at det blir gjennomført av godt utdannede programinstruktører, og i tråd med programmets utgangspunkter og opplegg som kalles for programintegritet.

Man kunne, ut fra slike refleksjoner og forskning, ha trukket den konklusjonen at da er det jo dette man må gjøre. Da er det slik vi skal forstå rehabilitering og det vi skal fortsette med. Men det gjør man ikke i meldingen. Riktignok er flere av programmene man har i dagens fengsel inspirert av slik kognitiv adferdsterapi. Men disse programmene utgjør likevel en forsvinnende liten del av det som faktisk er innholdet i soningen.

Selv om «What works ideologien» blir behandlet i meldingen, er det ikke denne måten å forstå rehabilitering på som blir liggende til grunn. Det er som om man tenker at dette er for krevende og kompleks, og så går man bare stille bort fra det. Det som snarere kommer til uttrykk, er at man utvider definisjonen av rehabilitering. Når man skal beskrive hva rehabiliteringsarbeidet i fengsel består av, defineres det såpass bredt som (ibid. side 9):

Arbeidstrening, skole, kulturtilbud, fritidsaktiviteter og motivasjonsarbeid er kriminalomsorgens tradisjonelle virkemidler i tillegg til de som følger av selve straffegjennomføringen. Dette er viktige virkemidler i rehabiliteringen av domfelte og er grundig behandlet i meldingen.

Det er denne brede forståelsen av rehabilitering som får en omfattende behandling i meldingen. Hvis vi ser på delen i meldingen som heter «Rehabilitering», så består den av fem kapitler. Henholdsvis: «Fengsel og rehabilitering», «Straffegjennomføring i samfunnet og rehabilitering», «Grupper med behov for særlig tilrettelegging», «Ofrenes interesser og behov» og «Innsattes pårørende». Som vi forstår ganske bredt anlagt. Her legges til grunn en forståelse av rehabilitering som er så bred at omtrent alt man gjør på et lukket fengsel regnes som rehabilitering. Samtidig kan det flere steder i meldingen virke som om man ikke helt tror at det kan finne sted god rehabilitering i et lukket fengsel (ibid. side 81):

Helt fra den første sosiologiske fengselsundersøkelse fra 1940-tallet (Clemmer, 1940) til undersøkelser i 1950-årene og begynnelsen av 1960-årene (Sykes, 1958; Sykes & Messinger, 1960; Wheeler, 1961) og nordiske undersøkelser (Galtung, 1959; Bødal, 1962 & 1969; Mathiesen, 1965; Bondeson, 1974/1989; Lauesen, 1998; Svendsen, 2005; Alnæs, 2006) peker resultatene i retning av at rehabilitering ikke fremmes gjennom fengselsopphold. Fengslene er ikke egnet for rehabilitering – de er tvert imot en del av problemet ved selv å virke kriminalitetsproduserende: det blir en «forbryterskole» (Alnæs, 2006).

Men tross denne uttalte skepsis, er meldingen preget av en optimisme med tro på at til og med lukkede fengsler kan være rehabiliterende bare man gjør noen mindre justeringer som å (ibid. side 9) «videreutvikle og heve kvaliteten på dette viktige arbeidet.» I kapittelet om fengselsstraff og rehabilitering i Stortingsmelding 37 går man mer i dybden på den brede forståelsen av hva rehabilitering er. Ifølge dette kapittelet er: Arbeidsdrift, skole, helsetjenester, psykiatri og rustilbud, kulturtilbud, livssynstilbud, programvirksomhet, permisjoner og frigang, samt progresjon i soningen alt sammen å regne som deler av fengselsetatens rehabiliteringstilbud. Her bruker man altså den brede forståelsen av rehabilitering, nesten som en annen benevnelse på alt som foregår av lovlige aktiviteter i et fengsel.

Rehabilitering som avinstitusjonalisering

Meldingen antyder også en annen variant av rehabilitering, nemlig det å redusere skadevirkningene fra fengselsoppholdet (ibid. side 123):

Etter flere år i fengsel med høyt sikkerhetsnivå, vil innsattes sosiale ferdigheter og evnen til å kunne klare seg på egen hånd i hverdagslivet, ofte være redusert. Institusjonalisering i et strengt kontrollregime hvor valgmulighetene er begrenset, vil sette sitt preg på innsatte. I slike situasjoner er det viktig å redusere

skadevirkningene av fengselsoppholdet og tilrettelegge for gradvis mer kontakt med samfunnet.

I denne forbindelse vil departementet foreslå at domfelte med lange dommer kan innvilges permisjon etter tre år, men det må vel sies å ha blitt en sovende ide som aldri har blitt gjennomført. Her antyder også departementet at det kan være behov for en gradvis økende kontakt med samfunnet, fordi man som fange kan ha vært mange år i fengsel, og blitt institusjonalisert. Da trenger man å øve på det å fungere i samfunnet. Jeg tror denne effekten er helt reell. Jeg har kjent det tydelig på meg selv, hvor jeg første gang på permisjon var livredd for samfunnet, og det tok meg en del permisjoner å venne meg til høyt tempo, ny teknologi, masse forskjellige mennesker, handling i butikker osv. osv. Vi kan forstå denne varianten av rehabilitering som å avinstitusjonaliseres og tilvennes samfunnet igjen.

Rehabilitering som en indre forandring

Hvis vi ser på drøftingen til den nye straffeloven (i motsetning til straffegjennomføringsloven), kommer det der frem en annen forståelse av rehabilitering. Den kan kalles en indre forståelse av rehabilitering, i kontrast til ytre forståelser (som de andre forståelser vi har sett på er). Denne måten å forstå rehabilitering på kommer frem i drøftingen av de forskjellige virkninger av straff, som den «forbedrende virkning» (Justisdepartementet 2004, side 79):

Straffens forbedrende virkning oppstår når gjerningspersonene tar inn over seg den bebreidelse som ligger i straffen, og «skjønner» at (og hvorfor) handlingen var gal. Det er nok både usikkert og varierende i hvilken grad straffen og de strafferettslige reaksjoner har slik virkning.

Her forstår man altså rehabilitering som noe indre, som at gjerningspersonene «tar inn over seg den bebreidelse som ligger i straffen og «skjønner» at (og hvorfor) handlingen var gal.» Riktignok uttrykker proposisjonen en skepsis til at straffen virkelig har en slik virkning. Men like fullt er det dette man forstår som en eventuelt forbedrende virkning av straffen. Det er interessant å merke seg at ingen av styringsdokumentene til kriminalomsorgen har tatt opp i seg denne forståelse av rehabilitering.

Hva er rehabilitering? Fem forskjellige betydninger

Som vi har sett, kommer det frem flere forskjellige måter å forstå rehabilitering på i de forskjellige styringsdokumenter (og ofte også i det samme styringsdokument, som vi har sett i Justisdepartementet 2008 – st.meld. 37). Jeg har presentert forståelsesmåter fra vide til snevre og fra indre til ytre. Det er derfor på sin plass å stille spørsmålet om dette egentlig er flere begreper? Spriket er mellom den mest radikale indre variant, noe a la det vi så i Justisdepartementet 2004 (ot.prop.90), som handler om at den innsatte angrep det gale han har gjort og søker å bli en annen person. Så kommer det en lignende indre forståelse av rehabilitering i Justisdepartementet 2008, som handler om de kognitive prosesser med å forandre et kriminelt tankemønster til et lovlydig. På dette grunnlag er det rimelig å systematisere etatens forståelse av rehabilitering i fem kategorier:

1. Rehabilitering som en indre (moralsk) endring hvor man angre og tar et oppgjør med seg selv i forhold til det gale man har gjort
2. Rehabilitering som å bevisstgjøre kriminelle tankemønstre, og forandre dem til lovlydige tankemønstre og handlinger.
3. Rehabilitering som en ytre heving av levestandard til et minimumsnivå for velferd, hvor den innsatte oppnår en minimums fungering i samfunnet.
4. Rehabilitering som alle legale aktiviteter som foregår i et fengsel
5. Rehabilitering som «avinstusjonalisering» eller bekjempelse av skadevirkninger av å ha sittet lenge i fengsel.

Det er helt tydelig at verken *Retningslinjene*, *Straffegjennomføringsloven* eller St. Meld 37., forholder seg til den første forståelsen av rehabilitering. Når det gjelder stortingsmeldingen, som altså er mest utviklet i forståelsen av rehabilitering, nevnes den andre forståelsen, men den legges ikke videre vekt på. I stedet forholder meldingen seg dels til den tredje forståelsen, med en konkretisering av minimumsmål for velstand og sosial funksjon. Men i praksis er det altså ikke denne forståelsen heller som blir viktig i meldingen.

Men det er snarere den fjerde forståelsen av rehabilitering, rehabilitering forstått som alle legale aktiviteter som foregår i et fengsel, som blir den gjeldende forståelse av rehabilitering. Meldingen er så vidt innom om den femte forståelsen, men mer i forbifarten, så vi kan anta at det ikke er en forståelse den anser som særlig viktig. Med god grunn, for hvis man innrømmer at man blir instusjonalisert av å sitte på lukket fengsel, og at det er en vesentlig effekt av fengslingen, blir jo det meste av rehabiliteringsprosjektet, med progresjon og overføring til lettere former, mest som en måte å avinstusjonaliseres på. Hvor man da offisielt innrømmer at det lukkede fengselet «bryter en ned» slik at man i andre tredjedel av straffen med (forhåpentligvis) overføring til åpent fengsel, gis mulighet til å «bygges opp» igjen.

Når meldingen i praksis legger den brede forståelsen av rehabilitering til grunn, hvor all legal virksomhet innenfor et fengsel sees som rehabilitering, kan vi forstå hvorfor meldingen ble viktig i etableringen av den rådende rehabiliteringsideologi. For meldingen har definert all legal virksomhet i et fengsel som rehabilitering. Slik har man utvidet forståelsen av rehabilitering til den brede forståelsen. Hvis man så spør: rehabiliterer man i fengsel?, må svaret bli ja, fordi man betegner alle aktiviteter som arrangeres i fengselet som rehabilitering. Et helt annet spørsmål er selvsagt om det betyr at de som kommer inn i fengsel slutter med kriminalitet etter de har vært der.

Vaktenes fortolkning av oppdraget, slik jeg har erfart det

Dette tredelte oppdraget forvaltes slik at det er mellomledere og ledere og de som tar juridiske avgjørelser, samt region/KDI, som først og fremst avklarer forholdet til den allmenne rettsoppfatning. I praksis handler det mest om å gi avslag på en del søknader om overføring til åpent fengsel, permisjoner etc. med begrunnelsen at det vil støte den allmenne rettsfølelsen. Slike begrunnelser synes å være svært skjønnsbestemt. Fengselsledelse og regionen vil også gjøre

grunnleggende sikkerhetsvurderinger av den enkelte fangen (av typen overføring til annet anstalt, lettere soning, permisjoner og prøveløslatelse).

I hvert enkelt fengsel vil fengselsleder og ledelsen ha det overordnede ansvar for både sikkerhet og rehabilitering, mens det er vaktene som i praksis skal gjennomføre både sikkerhetsoppdraget og rehabiliteringsoppdraget. På den ene siden skal altså vaktene stå for den konkrete opprettholdelsen av sikkerheten i den enkelte fengselsavdeling. På den andre siden skal de i det daglige være ansvarlig for rehabiliteringen av fangene. At disse to prosjekt virkelig er i overenstemmelse og harmoni, som Stortingsmelding 37 foreslår (Justisdepartementet 2008, side 94) poengterer Hammerlin at ofte er et ideologisk utgangspunkt snarere enn en reell virkelighetsbeskrivelse. Tvert imot er det mer vanlig at disse prosjektene står i konflikt eller kontradiksjon, selv om det kan variere fra fengselsform til fengselsform (Hammerlin 2008, Hammerlin og Mathisen 2006).

Typologisering av vakter ut fra oppdraget?

Vi skal i denne delen se på hvordan fengselets makt forvaltes og gir føringer for fangenes liv. Vi kan forstå det slik at de fengselsansatte, fra ledere, til mellomledere og til de enkelte vakter (i tillegg til de eksternt ansatte i fengsel) i vesentlig grad blir en konkretisering og personalisering av denne makten. På den måten forvaltes, håndheves og opprettholdes makten i vesentlig grad av vaktene i deres daglige kontakt med fangene. Det viktige spørsmålet her blir måten de gjør det på. En måte å konseptualisere konkretiseringen og personaliseringen av makten i fengsel via vaktene på, er å opprette en typologi av vaktene. En slik typologi kan fortelle oss mer presist hvordan makten forvaltes, og hva slags strukturerende føringer den har på fangene.

Vi kan tenke oss mange måter å typologisere vaktgruppa på, og vakter er også i faglitteraturen typologisert på mange ulike måter. Men en måte som kan være ganske relevant i sammenheng med å forstå de konkrete maktforholdene i fengsel, er å ta utgangspunkt i styringsdokumentene og tenke at noen vakter blir rehabiliteringsvakter mens andre blir sikkerhetsvakter. En liten andel synes også å bli en form for straffevakter – basert på oppdraget om at fengsel skal tilfredsstillende den allmenne rettsfølelse. I den grad dette er en overbygning, synes det å være overbygningen til den lille gruppen som kan oppfattes som «sadistiske vakter», som man kan finne på de fleste avdelinger. Her handler det om å som vakt identifisere seg med prosjektet om å straffe fangen, med begrunnelse hevn eller gjengjeldelse. Men det må understrekes at dette er en liten gruppe, og ikke gjelder majoriteten av vaktene.

Jeg skal derfor se videre på to hovedtyper vakter: Sikkerhetsvakter og rehabiliteringsvakter. Nå kunne man godt tenke seg at sikkerhets- og rehabiliteringsprosjektet lot seg forene i vaktens arbeidsoppgaver og funksjonskrav, og på mange måter gjør de nok også det. Men som Hammerlin har pekt på (Hammerlin 1992, 2008) lar ikke disse to (sikkerhet og rehabilitering) hovedtyper oppdrag seg så lett forene i praksis, og ofte er det både konflikt og kontradiksjon. Min erfaring med vakter er også ganske entydig at den enkelte vakt identifiserer seg sterkere med enten sikkerhetsprosjektet eller rehabiliteringsprosjektet. Antageligvis skjer det nettopp fordi det er så vanskelig å kombinere et godt fokus på begge typer oppdrag samtidig. Derfor får vi etter min mening

to hovedgrupper av vakter, *sikkerhetsvaktene* og *rehabiliteringsvaktene*. Siden både sikkerhetsforståelsen og rehabiliteringsforståelsen er sprikende og kan deles inn i flere typer, er det rimelig å tenke seg at vaktene også deler seg inn i flere undergrupper under sikkerhets og rehabiliteringsfunksjonene. Slik kan vi se de forskjellige forståelser av sikkerhet og rehabilitering (jfr. delen over om styringsdokumentene) som rasjonale for forskjellige vakttyper.

Undertyper av sikkerhetsvakter

Jeg vil først ta for meg undertyper av sikkerhetsvakter, altså vakter som hovedsakelig identifiserer seg med sikkerhetsoppdraget. Jeg skal bruke de forskjellige forståelser av sikkerhet som vi utledet over som et utgangspunkt, men kontrastere dette med min egen erfaring. Vi har i etaten, som vi har sett, fire hovedtyper sikkerhet:

1. Sikkerhet for samfunnet (unngå rømning og ny kriminalitet)
2. Sikkerhet internt i fengselet (for ansatte og innsatte)
3. Sikkerhet som «full kontroll» over innsatte: ro, orden og disiplin
4. Sikkerhetsvurderinger av innsatte

Den første typen, *sikkerhet for samfunnet*, handler om å passe på at innsatte ikke begår ny kriminalitet eller rømmer mens de soner. Det er en type sikkerhet som handler om inkapasitering av fangen. Den andre typen sikkerhet er fengselsintern sikkerhet: *Sikkerhet for de ansatte* og *sikkerhet for de innsatte*. Den tredje handler om å ha full kontroll over innsatte, og da ved opprettholdelse av ro og orden og fokus på disiplin. Til sist sikkerhet forstått som *sikkerhetsvurdering* av den enkelte, som igjen gir grunnlag for vurdering om man kan overføres til åpent fengsel eller begynne med permisjoner, eller prøveløslates.

Det vil i praksis være litt søkt å påstå at hver av disse forståelser av sikkerhet skaper sin egen undertype sikkerhetsvakt. Mer rett vil det være å tenke seg at disse forskjellige forståelser har en varierende bruk i etaten, og noen av dem legger tydelige føringer for hvordan en del tolker sitt oppdrag som fengselsvakt. Eksempelvis må den første forståelsen av sikkerhet forstås som en overordnet målsetting med alt sikkerhetsarbeidet i fengsel, som et oppdrag begrunnet i formålsparagrafen.

Prosjektet å sikre samfunnet fra de som er sperret inne i fengsel, tar i vesentlig grad selve arkitekturen i et lukket fengselet seg av, og man kan si at svært mye av dette er allerede oppfylt ved selve fengslingen (til særlig lukket fengsel). Det er et avgjørende krav at ingen rømmer fra et lukket fengsel, og skjer det flere rømninger er sannsynligheten stor for at fengselsleder må gå og at den generelle sikkerheten ved fengselet skjerpes betydelig. På et vis er dette en «baseline» som er nedfelt i alle som jobber i etaten, og en viss vaksomhet for denne type sikkerhetsbrudd vil nok alltid være til stede hos alle i etaten.

Samtidig er det tydelig ut fra min erfaring at man kan forholde seg til et slikt samfunnsoppdrag på forskjellige måter. Noen er ganske avslappet på det og regner med at det går bra så lenge ikke det

er grunn til å tro noe annet, andre igjen er stadig nervøse for at noe galt skjer. Til sist er det en gruppe som ikke bare er nervøse, men som oppleves å bli paranoide i sin søken etter absolutt sikkerhet. Snarere enn å se de reelle utfordringer som finnes, fantaserer de opp tenkelige utfordringer og lager dermed et sikkerhetsopplegg som blir betydelig strengere enn nødvendig. Vi kan ut fra disse refleksjoner grovt sett tenke oss tre typer sikkerhetsvakt på bakgrunn av dette oppdraget, altså *den rolige og avbalanserte*, *den nervøse* og *den paranoide*. Disse tre vil utøve sitt grunnleggende sikkerhetsoppdrag ganske forskjellig.

I forhold til formålet for fengselet kan vi forstå den interne sikkerheten (nummer 2 i distinksjonene av sikkerhetsbegrepet) som avledet av samfunnssikkerheten, men likevel med et annet fokus. Det er et annet prosjekt å sikre at fengselet internt er sikkert for ansatte og innsatte, enn prosjektet å sikre samfunnet mot de som allerede er innestengt i fengsel. I motsetning til spørsmålet om samfunnssikkerhet, er spørsmålet om fengselets indre sikkerhet i stor grad et tema som unngår offentlig oppmerksomhet. Mens en spektakulær rømning ville nådd alle de store avisene, vil intern uro eller vold i et fengsel ofte ikke engang bli en liten notis i noen avis. Unntaket er hvis det er snakk om grov vold eller drap av fengselets ansatte. Men det tilhører heldigvis sjeldenhetene⁶³.

Riktignok vil et fengsel med mye internt bråk påkalle seg oppmerksomhet fra Kriminalomsorgens overordnede organer (som Regionen og KDI), men det vil ofte foregå utenfor medias søkelys. Av den grunn synes det som denne typen sikkerhet avstedkommer mindre høye skuldre og nervøsitet hos fengselsledelse og vakter. Selv om vi kan tenke oss den samme type kategorisering som over (med avbalanserte, nervøse og paranoide sikkerhetsvakter), synes det som det er flere som er avbalanserte i forhold til dette oppdraget. Samtidig er det ikke så lett å skille mellom vakter som først og fremst er opptatt av samfunnssikkerhet versus vakter først og fremst opptatt av intern fengselssikkerhet. I praksis går oppdragene ofte ut på det samme, eksempelvis hindre at fangene begår brudd av forskjellig slag.

Et mer vesentlig skille i praksis, som godtgjør for andre vakttyper, får vi av den neste forståelsen av sikkerhet, nemlig sikkerhet som «full kontroll» over innsatte ved opprettholdelse av ro og orden og håndhevelse av disiplin. Hva slags føringer gir så denne tredje forståelse av sikkerhet? Som vi så i den korte lesning av styringsdokumentene over, og da i særdeleshet fra retningslinjene til Straffegjenomføringsloven, er denne forståelsen av sikkerhet kanskje den mest klare konkretisering av hva sikkerhetsarbeidet i fengsel *i praksis* skal handle om. Det er nesten slik at denne forståelsen av sikkerhet direkte kan sees som en rolleangivelse for fengselsvaktene.

I første omgang kan vi prøve å ta føringene fra styringsdokumentene mest mulig bokstavelig. Hvis man som vakt skal identifisere seg med dette sikkerhetsprosjektet og ta på alvor at man skal ha «full kontroll» over de innsatte, legger det ganske kraftige føringer på hvordan man kan forholde seg til og være sammen med innsatte. Man skal ha kontroll over innsattes bevegelser, hva innsatte besitter, hvem innsatte omgås og i tillegg et litt vagt punkt om å stoppe «oppførsel som kan virke

⁶³ Det er drept to betjenter i norske fengsler i nyere tid – en i 1989 og en i 1992, jfr. Hammerlin 2008, samt hans voldsstudier fra 2000-2011.

støtende overfor andre». Det er ikke helt klart hva støtende oppførsel er. Her kan man tenke seg mange standarder. Som fange har jeg opplevd stort sprik mellom enkeltvakter hvor man i stor grad har tolket etter sin egen standard. Noen tåler ikke helt at fanger har et seksualisert språk og slår hardt ned på det. Andre tåler ikke at fanger snakker om kriminalitet og slår ned på det. Andre igjen reagerer sterkt på rasistiske ytringer. Mens noen lar det skure å gå uansett hva man sier og hvordan man oppfører seg. I tillegg kommer det at man til enhver tid skal vite hvor alle fanger er, stadig telle dem, påse at det er ryddig og holdes ryddig i fellesarealene.

I retningslinjenes ytterligere presisering av hva full kontroll over innsatte betyr, er man opptatt av ro, orden og disiplin. Det handler både om å overholde det interne reglement, og det handler om å ha det ryddig på rommet eller oppføre seg rolig. Prosjektet om å passe på at alle fangene følger alle reglene i det interne disiplinreglementet, kan være ganske omfattende i seg selv. Skal man passe på alt dette overfor innsatte, er det tydelig at man ikke har mulighet til å etablere relasjoner til fangene. For oppgaven peker på at den ene part står over og kontrollerer den andre part. I tillegg er det ganske mye å holde rede på. Det er en oppgave som til enhver tid vil ta mye oppmerksomhet og hjernekapasitet, slik at det eksempelvis blir vanskelig å gjennomføre en avslappet normal samtale. Ja kanskje er det praktisk umulig, fordi man konstant vil lete etter tegn på sikkerhetsbrudd både i fangers oppførsel og tale.

Sikkerhetsvurderingene i et fengsel tas som oftest av fengselsleder eller en ledergruppe. Men også av regionen i mange tilfeller (det gjelder for alle dommer over 10 års lengde). På den måten vil ikke de enkelte vakter ha så mye direkte innflytelse på disse vurderingene. Men likevel finnes det et vesentlig punkt for påvirkning også på dette sikkerhetsnivået for den enkelte vakt. Det angår den daglige observasjon av fangene og beskrivelsen av fangens oppførsel. Vaktene har mulighet til å skrive ned hendelser i rapporteringssystemet Kompis, og må skrive ned når det er brudd som skrives som en rapport.

På den måten har vaktene hele tiden en effektiv trussel for å få fangene til å oppføre seg. De kan true med at det blir en «rapport» (altså en skriftlig advarsel, som gjerne også følges av et straffetiltak), hvis man ikke gjør det de sier. En rapport er svært lik en politianmeldelse i formen og må underskrives av fangen og det blir et avhør i etterkant. Har man flere rapporter vil det være svært sannsynlig at man får en langsommere progresjon (altså overføring til åpen soning og permisjoner) enn ellers. Trusselen om rapport vil derfor være svært effektiv for de fleste fanger.

Samtidig er det nok ikke rimelig å utlede noen klar vakt type av denne forståelsen av sikkerhet. Men erfaringsmessig er det stor forskjell mellom de enkelte vakter hvor lett de tyr til trusselen om rapport eller å «skrive noe i Kompis» er (vaktene har også anledning til å skrive ned ubehagelige hendelser som ikke kvalifiserer til rapport, slik at de blir en del av det formelle sikkerhetsvurderingsgrunnlaget for denne fangen). Noen har en mer tydelig autoritet og trenger ikke true med rapport i det hele tatt, mens andre er usikre på seg selv og overkompenserer med trusler. Samtidig synes det som det er de ferskeste vaktene som oftest bruker trusselen om rapport, mens de mer erfarne ikke i særlig grad truer med det. De skriver heller rapport hvis det blir ille nok,

men ellers vil de kanskje prøve å roe ned situasjonen på andre måter (eksempelvis med rolig prat ol.).

Undertyper av rehabiliteringsvakter

Vi skal gå over til rehabiliteringsprosjektet og se hva slags føringer det får for vaktens selvforståelse, roller og typer. Som vi har sett er det fem forskjellige betydninger av rehabilitering i styringsdokumentene. Samtidig er det tydelig at den første forståelsen (rehabilitering som en indre endring hvor man angrep og tar et oppgjør med seg selv) ikke har noen klar føring i fengselsinstitusjonen og på den måten ikke danner verken et ideal eller et prosjekt for vaktene. Liknende er det med den andre forståelsen (om rehabilitering som å bevisstgjøre kriminelle tankemønstre og forandre dem til lovlydige tankemønstre og handlinger). Dette er riktignok en forståelse av rehabilitering som er nedfelt særlig i den kognitive psykologien som ligger bak mange av endringskursene som gjennomføres i norske fengsler som sinnemestringskurs, rusavvenningskurs, brottsbrytet og flere andre. Siden det stort sett er fengselsvakter som i praksis gjennomfører disse kursene, vil også denne tenkningen prege etaten i en viss forstand.

Men vaktene er ikke selv psykologer og kjenner ofte ikke godt nok til det omfattende psykologiske tankegodset bak kursene. Derfor blir det mange ganger slik at man lærer til å gjennomføre kursene etter en punktvis kursmanual som fungerer omtrent som et fullskrevet manus for hele kurset. Man er da mest opptatt av å gjennomføre kurset så rett som mulig etter manualen uten at det gjøres for store avvik. Dermed mister man lett den individuelle tilpasning til gruppene som slike kurs egentlig krever, hvor man som kursleder bruker sin egen dømmekraft og klokskap. Ofte blir heller ikke den kognitive psykologi som ligger bak disse kursene en reell del av ethoset til vaktene som holder kursene. (Nå skal jeg ikke være helt ensidig her, jeg har også opplevd vakter som fikk faglig tenning av å lede kurs og derfor leste seg opp betydelig på tankegodset bak kursene. Men det må sies i vesentlig grad å tilhøre sjeldenhetene).

Helt annerledes er det med den tredje forståelsen av rehabilitering, rehabilitering som å heve minimumsnivået for velferd og fungering for de innsatte. Etter min erfaring er nok dette vaktens hovedforståelse av rehabilitering i deres hverdag, og det som sterkest markerer en tydelig vaktrolle. De siste to forståelser av rehabiliteringsbegrepet er heller ikke så relevante forstått som prosjekt og noe man som vakt identifiserer seg med. Forståelsen av rehabilitering som all legal virksomhet som foregår i et fengsel er ikke særlig handlingsforeskrivende i praksis, og fungerer snarere som et rasjonale for hele fengselsdriften (mer om denne forståelsen senere). Den siste forståelsen, rehabilitering som avinstitusjonalisering, er en forståelse man ikke tar ordentlig inn over seg i et lukket fengsel, men som jeg har erfart at flere vakter på åpent fengsel er oppmerksomme på og ofte tenker sitt arbeid i forhold til. Men siden denne avhandlingen handler hovedsakelig om lukket fengsel skal jeg ikke gå mer inn på denne forståelsen.

Vi står altså igjen med kun den tredje forståelsen av rehabilitering, forstått som å heve minimumsnivået for velferd. Denne forståelsen av rehabilitering er også lik med vaktens

fagstrategi⁶⁴. Hvis man identifiserer seg med dette prosjektet, kan vi tenke oss en vakt som er en blanding av en sosialarbeider og en helsearbeider. Jeg har møtt mange vakter som identifiserer seg med dette oppdraget. Men hva slags føringer får dette i praksis? På den ene siden er det tydelig at dette er et oppdrag som ikke gjelder alle fangene. For selv om det er et oppdrag tilpasset den statistiske majoritet av fangebefolkningen⁶⁵, finnes det også både ressurssterke, psykisk og fysisk friske og velfungerende fanger. Det er ikke slik at alle fangene har ikke en opphopning av levekårsproblemer, eller tilhører en sosialt underprivilegert gruppe. Det betyr at vaktene rehabiliteringsprosjekt, presisert som deres fagstrategi, heller ikke gjelder alle fanger. Derfor blir også en del av disse rehabiliteringsvaktene praksis å måtte velge ut hvilke fanger som er «verdige trengende» og hvilke som ikke er det (ikke med det sagt at disse vaktene bevisst gjør en slik vurdering, men samtidig må de av pragmatiske hensyn likevel gjøre det, for å ha mulighet til å rekke å hjelpe de som virkelig trenger hjelp).

Svært ofte gjør disse vaktene en formidabel hjelpejobb for «sin» gruppe fanger. De engasjerer seg i enkeltfangene og hjelper dem så godt de kan både ved å gi omsorg, skrive søknader og nærmest drive lobbyvirksomhet overfor fengselsledelsen for at «sine» fanger skal få et bedre soningsløp. Mange slike vakter går inn i en oppofrende hjelperolle, og mange av dem kan også slite seg ut i et fengselssystem som ofte er både rigid, konservativt og urimelig. I årene jeg har vært i fengsel har jeg også møtt en del slike rehabiliterende hjelpere som sier at de føler de jobber i motbakke, «mot systemet» og som har blitt både utslitt og utbrent. Den idealistiske hjelper har en tendens til å få en forholdsvis kort karriere i fengselssystemet⁶⁶.

Men hvordan fungerer dette prosjektet for fangene? Det er rimelig å tenke seg at de fangene som virkelig har reelle problemer som disse vakter avhjelper eller løser, blir takknemlige for det. Noen ganger er det snakk om hjelp til riktig store problemer. Det kan være hjelp til gjeldssanering (mange fanger har mye gjeld, ofte også fordi man har fått et stort erstatningssøksmål mot seg i forbindelse med dommen). Andre ganger kan det være å bidra til at fangen får en god psykolog, eller får behandling i sykehus eller lignende helsehjelp for å avhjelpe en større helseplage. Det kan være snakk om enten overføring til en institusjon utenfor fengselet (eksempelvis rusavvenning) eller tidligere overføring til åpent fengsel. Det er så å si umulig for en fange å få til noe av dette uten betydelig praktisk hjelp av en rehabiliteringsvakt, for ellers vil fengselssystemet nesten automatisk bare si nei til enhver søknad om noe slikt, hvis fangen søker det på egenhånd.

Andre faktorer som påvirker hvordan vaktene forvalter sin makt

Men selvsagt er ikke styringsdokumentene hele historien om hvordan vaktene forvalter sin makt. Det er også mange andre faktorer. Eksempelvis kan vi tenke oss at personlighetstype spiller vesentlig

⁶⁴ Den står blant annet referert i Justisdepartementet 2008, side 105: «Målet for vår faglige virksomhet er en straffedømt som når dommen er sonet: er stoffri eller har kontroll over sitt stoffbruk, har et passende sted å bo, kan lese, skrive og regne, har en sjanse på arbeidsmarkedet, kan forholde seg til familie, venner og samfunnet forøvrig, evner å søke hjelp for problemer som måtte oppstå etter løslatelsen, kan leve uavhengig.»

⁶⁵ Se delen om fangers levekår, i kapittel 14.

⁶⁶ Se også Hammerlin og Mathiassen 2006, der de trekker frem denne kompetansen som grunnleggende for at fangene definerer dem som «gode betjenter».

inn. Kanskje også andre typer kulturell overbygning, som samfunnsmoral, eller de til enhver tid rådende syn på fengsel og straff i samfunnet (eksempelvis kan det noen ganger herske et debattklima som legger hevnens sentiment til grunn, andre ganger er debattklimaet mer forsonlig). Overføring fra andre områder av livet vil også være vesentlig. En som er mor eller far i sitt private liv, vil eksempelvis lett også kunne innta en mors eller farsrolle i fengsel (noe vi skal se litt eksempler på). De som har mye ekstra utdanning, vil ha en annen faglig pondus enn de som kommer rett fra videregående og til fengselsskolen. Ofte vil de med mer utdanning ha et fortrinn når det gjelder å forstå både sin egen og fangenes rolle i fengsel, og dermed gjøre det lettere å selv innta en balansert rolle til fangene (men her er det selvsagt ikke snakk om noen nødvendighet).

Vi har foreløpig sett på vaktrollene som noe man bevisst og villet inngår i. Men det er nok også rimelig å tenke seg at deler av rollene kan være ubevisst, og ha uintenderte konsekvenser. Eksempelvis kan vi tenke oss at en del falsk tro er involvert i forståelsen av noen av rollene, slik at den enkelte blir blind for en del konsekvenser av sin rolle. Særlig er dette sannsynlig når vi tenker på at dette er roller som involverer betydelig makt over andre mennesker (fangene). Vi skal senere se mer inngående på en del av de mekanismer som oppstår i interaksjonen mellom fange og vakt, og hvordan denne kan innebære både falsk tro og flere mekanismer som skjuler hva som egentlig foregår for både fangen og vekten. Et lignende tema det er vesentlig å ha oppmerksomhet på er hvordan et praksisfelt kan miste sin forankring i styringsdokumentene og utvikle en kultur som er nærmest i kontradiksjon med dem (jfr. Zimbardo 2007). På lignende måte kan et helt praksisfelt skape uforutsette bikonsekvenser, som ikke kan sies å være styringsdokumentenes intensjon.

Vaktenes utvikling av mistillit og fangen forstått som «kriminell»

Som jeg har vært inne på både i empiridelen og i kapittel 6 og 9, forstår mange fanger seg som «kriminelle». I tillegg er den dominerende tonen og væremåten i fangesamfunnet, den «kriminelles» væremåte og kultur. Det er den «kriminelles» kodeks og regler som får utløp og spillerom i dette indre samfunn, og det er også dette som litt fordekt kommer til uttrykk overfor vaktene (mer om dette senere). Derfor har mange vakter jeg har snakket med ganske lignende diskrepanserfaring som jeg også fikk i forhold til fangegruppen. De hadde ikke forventet at det skulle være et slikt «trykk» fra fangene, og var ikke forberedt på alle triks, lureri og manipulasjon de skulle bli utsatt for.

Vaktenes diskrepanserfaring med fangegruppa er ikke særlig godt beskrevet i forskningen. Det er kanskje fordi det er vanskelig å tematisere disse erfaringer uten å virke diskriminerende, dømmende eller moraliserende. Men det er nettopp i brytning mellom vaktens praktiske kunnskap fra fengselsskolen, og den ganske divergerende erfaring det er å være vakt i en fengselsavdeling, at noe interessant og samtidig problematisk skjer.

I første omgang handler det om å forholde seg til fangene som en gruppe og håndtere det «trykk» fangegruppa har på vaktene når man låses ut av cella og har fellesskap. Det er noe med totaliteten i erfaringen av det samlede «trykk» fra fangene, som gjør noe med hvordan man som vakt oppfatter fangene. Erfaringen av et slikt «trykk» kan ligne på det å være lærer – kanskje særlig på barneskolen,

eller det å jobbe i bar, eller som politi. I slike jobber forholder man seg ofte til grupper av mennesker, som tidvis kan bli svært mye forespørsler, masing osv. For mange i slike roller kan det bli for mye, og for at det ikke skal bli det trenger man å finne måter å verne seg selv på. En vanlig måte å verne seg på når det blir for mye, er å se på gruppa man forholder seg til som en fiende, og så forholde seg fiendtlig til denne.

Det som synes å skje i fengsel er at vaktene totalerfaring av fangegruppa som «kriminell» med erfaringen av at noen fanger lyver, stjeler, lurer og manipulerer, farger oppfatningen av hele fangegruppen. For som i mange andre grupper (eksempelvis i en skoleklasse) er det de som roper høyest man legger merke til. De som roper høyest er stort sett de «kriminelle» fangene, som prøver å manipulere, smiske, eller lure til seg noe. Når den enkelte vakt forstår hva disse fangene holder på med, synes det vanskelig å unngå mistenksomhet og en viss fiendtlig holdning, om ikke annet så for å beskytte seg selv. Samtidig er det alltid en gruppe med rolige fanger som ikke gjør noe vesen ut av seg. Problemet i denne sammenheng er at det ofte er de som roper høyest som får prege vaktene oppfatning av fangene.

Av slike grunner ser det ut som et vesentlig trekk ved vaktene utvikling i praksis er at de får en forventning om at fangene generelt er «kriminelle», med alle slike kjennetegn (lyver, stjeler, lurer, manipulerer osv.). På denne måten kan man si at vaktene gjennom praksis og erfaring opparbeider seg en forståelse av fangegruppa som egentlig er en overgeneralisering av fangegruppa, hvor man altså ikke virkelig har erfart hvordan alle fanger er. I stedet har man opparbeidet seg en forståelse av fangegruppa basert på de som støyer og krever mest. Dette kan også forstås som en viss tilpasning til de «kriminelle» av fangene.

Men denne tilpasning til de «kriminelles» væremåte kan vi forstå som en perverteringsprosess for vaktene. Vaktene må gå inn i en bestemt rolle og væremåte overfor de «kriminelle», hvor de må negere en vanlig moralske væremåter. Rollen er et forsvarsverk eller en kamprolle, hvor det hele tiden handler om å ikke bli lurt eller manipulert, samt forsvare seg mot urimelig kjeft og språkbruk, og tidvis også mot fysiske angrep og trusler. Derfor erstattes *tillit* med *mistillit*. Det er et grunnleggende skifte. At sikkerhetsprosjektet skaper mistenksomhet og mistillit, bekreftes også i Antologien Fangeliv (A.M. Thorsrud 2004, side 103-04) hvor en «Fengselsbetjent forteller»:

Når man tenker på den publisitet en rømning forårsaker, og på den kritikk, angst og uro man finner blant publikum (en angst og uro som i mange tilfelle er urealistisk, men likevel forståelig), vil man kanskje lettere forstå den stramme sikkerhetspolitikk som føres. En stor del av arbeidet må da gå ut på å ivareta den sikkerhetsmessige siden. For eksempel skal det nøye påsees at den innsatte ikke overskrider de genser som er satt for hans bevegelsesfrihet. Alt han har skal regelmessig kontrolleres, slik at ikke noe gjemmes bort. Det skal føres nøye kontroll med at den innsatte ikke kommer i forbindelse med personer som han ikke har tillatelse til å ha samkvem med, osv.

Dette må nødvendigvis medføre mye kontroll og oppsyn. Det leder til mistenksomhet og skepsis, noe som er egnet til å opprettholde et gjensidig distansert forhold. I sin tur kompliserer dette ens muligheter for å realisere de «behandlingstiltak» som er forutsatt i reglementet. For eksempel skal en ved personlig påvirkning styrke den innsattes ansvarsfølelse og selvkontroll. Man skal forsøke å fremme den innsattes evne og vilje til å leve et lovlydig liv, osv. Men dette forutsetter et tillits og kontaktforhold. Og selv om man går sammen dag etter dag i uker, måneder og kanskje år, og selv om man for så vidt blir godt kjent med hverandre, er det likevel så mye som hemmer en naturlig og positiv medmenneskelig kontakt, siden man må gripe så sterkt inn i den innsattes personlige frihet.

Fra språkfilosofien vet vi at tillit er grunnpremisset for kommunikasjon. Uten tillit til den man snakker med ⁶⁷, kollapser enhver ekte samtale eller dialog. Men det stopper ikke der. Basert på vaktens egen erfaring med de «kriminelle» fangene, opparbeider man seg også en rekke fordommer - eller forestillinger, om fangene. Alle egne erfaringer man har med fangene, særlig de gangene man har blitt lurt, vil prege en videre. Når man har jobbet med «kriminelle» og fanger i noen år, vet man akkurat hvor, hvordan, og når fangene vil prøve seg. Da er det også rimelig at man kommer dette i forkjøpet. Så i stedet for å være den hyggelige betjenten som spør hvordan det går eller hva en kan jeg hjelpe med, blir man den kjipe betjenten som spør med et krast tonefall: «hva (faen) er det du vil» når en fange ringer på callingen eller tar kontakt. Man venner seg til å heller være ekstra krass i utgangspunktet, slik at fangen ikke skal tenke tanken på at her kan man komme noen vei med lureri. Slik kan vi få en utvikling av rollen vaktene går inn i. Først handler det om å beskytte seg selv, altså en forsvarsrolle så man ikke blir lurt. Men etter en stund faller det seg stadig mer naturlig å tenke det man i sjakken kaller profilaktisk. Man handler i forhold til det man forventer at den andre, motstanderen, skal gjøre. Da føres man inn i en mer aktiv kamprolle.

Fem idealer for betjentrollen. Fredwall

Det er flere som har forsket på fengselsvakter, både hvordan vaktene tenker og hvordan de tolker sine oppdrag, og hva slags roller de får. Det er blant annet gjennomført en rekke studier av tjenestemannsrollen på 1970, 80 og 90 tallet av internforskerne (se Hammerlin 2008). Hammerlin gjennomførte også sammen med den danske psykologen Charlotte Mathiassen et større arbeid på betjentrollen (Hammerlin og Mathisen 2006) Det er også gjennomført flere lignende studier i nyere tid. Bland disse er Fredwalls doktorgradsavhandling som ble til boken *Murer og moral* (Fredwall 2015). Vi skal se mer på denne. Fredwall jobbet tidligere på Krus og i KDI (Kriminalomsorgs Direktoratet), kriminalomsorgens høyeste styrende organ, og kjenner presumtivt godt til styringsdokumentene i etaten og beslutningsprosedyrer. I boken foretar han en grundig lesning av

⁶⁷ Som eksempelvis å tolke talers utsagn med en barmhjertighetstese, altså i utgangspunktet tenke at det taler sier er noe han holder for sant og helhetlig meningsbærende, som D. Davidson foreslår som en forutsetning for kommunikasjon, jfr. Davidson 1974.

gjeldende styringsdokumenter for slik å finne ut «hvordan kriminalomsorgens politiske, faglige og administrative ledelse beskriver betjentrollen i sentrale dokumenter.» (Fredwall 2015, side 13).

Han har også intervjuet 19 betjenter i høysikkerhetsavdelinger om deres forståelse av sin rolle. I tillegg har han intervjuet medlemmer i Kriminalomsorgens aspirantnemnd – de som intervjuer og ansetter fremtidige fengselsbetjenter. Til slutt har han sett på rollen gjennom hvordan den fremstilles i brosjyrer etc. Fredwall har på dette grunnlag identifisert fem idealer som han mener er representative for både styringsdokumentene og betjentenes selvforståelse i jobben. For å komme mer på innsiden av vaktens perspektiv skal vi se nærmere på disse idealene og noen av eksemplene han bruker. Han presenterer seks betjenter mer inngående, og vi skal se på noen av dem som eksemplifiseringer av idealene. Riktignok understreker Fredwall at ingen av betjentene direkte representerer et fullstendig ideal, men samtidig er det ganske tydelig hvilke betjenter han lar underbygge de forskjellige idealene.

Fem moralske idealtyper

Fredwall beskriver altså fem moralske idealer for betjentrollen som han finner i det empiriske materialet sitt (ibid. side 375). Disse deler han inn i to grupper: De nåtidsorienterte og de fremtidsorienterte. Han forstår idealene som idealtyper, som ikke representerer konkrete personer han har møtt, men er snarere pedagogiske konstruksjoner eller et analytisk redskap. Han knytter seg til M. Webers idealtyper, og bruker A. Giddens beskrivelse av dem (ibid. side 376, Giddens 2001, side 691). Giddens skriver om idealtyper at de er:

a pure type constructed by emphasizing certain traits of a given social item into an analytical model which does not necessarily exist anywhere in reality. The traits are defining, not necessarily desirable, ones.

Generelt krever betjentyrket en stor evne til å balansere, skriver Fredwall. Mellom innlevelse på den ene siden, men ikke for mye slik at det går på bekostning av sikkerheten på den andre siden. Være personlig på den ene siden, men ikke slik at det kan brukes mot en. Være humørfyllt, men ikke taktløs, tillitsfull men ikke naiv, tolerant men ikke grenseløs, vennlige men ikke kameratslige og til sist å være oppmerksom på hvordan man opptrer som kjønn.

Han understreker at han ikke har funnet noe i sitt empiriske materiale, verken i dokumentanalysene eller i intervjuene, som peker på at det er en oppgave for vaktene å gjøre livet til fangene så smertefullt som mulig. Snarere har han funnet at deres oppgave handler om å passe på at fangene «ikke blir påført tyngre soningsforhold enn det som følger av sanksjonene». Derfor mener Fredwall at ondt i straffen ikke knyttes til selve gjennomføringen, men til frihetsberøvelsen i seg selv⁶⁸. Fredwall sammenfører idealene på bakgrunn av styringsdokumenter og intervjuene som at betjentenes oppgave først og fremst er å være «de vaktende hyrder» (ibid. side 377):

⁶⁸ Som vi har sett over i min lesning av styringsdokumentene, er nok Fredwall litt for raskt med å trekke denne konklusjonen, for som vi har sett er det visse føringer for straff som svir både i forhold til føringer fra den allmenne rettsfølelsen og fra sikkerhetsopdraget.

De skal holde øye med hver person som er fengslet, og gjennom nøyaktighet, årvåkenhet og dømmekraft sørge for at de enkelte individene i flokken befinner seg på det stedet det til enhver tid er bestemt at de skal være. Hvis ett av fårene i flokken rømmer, kan det gjøre noe med folks opplevelse av trygghet, det kan true samfunnsikkerheten og/eller det kan minske borgernes tillit til kriminalomsorgen. De viktende og balanserende hyrdene er dermed noe som kjennetegner alle betjenttypene – både de nåtidsorienterte og de fremtidsorienterte hyrdene. Forskjellen er hvordan de kombinerer disse kjennetegnene med andre verdier og holdninger.

Vi skal i kapittelet om makt (kapittel 11) se mer på Fredwalls overordnede hyrdeideal. Men for nå lar vi det ligge. Vi skal se videre på de fem idealer Fredwall finner i sitt materiale.

Det ordensvoktende ideal. Dagfinn

Ordensvokterne er primært opptatt av ro og orden (ibid. side 377). De plasserer seg slik at de har oversikt over flokken. De vet hva som foregår på avdelingen fordi de prater med de innsatte, og de vet når forandringer oppstår hos enkeltindividene. De arbeider for å skape stabilitet og forutsigbarhet på en avdeling. Det viktige er å møte fangene med tilstrekkelig respekt, rettferdighet, fleksibilitet og tydelighet. Lojalitet og lydighet er viktige verdier overfor fengselssystemet. De orienterer seg mot flokken her og nå, og er ikke så opptatt av eventuelle lovbrudd i fremtiden. Det er heller ikke viktig at fangene får leve så normale liv som mulig. Det vesentlige er å holde flokken som helhet i likevekt og etablere ro og orden.

Når Fredwall skal eksemplifisere ordensbetjentidealet, er det særlig betjenten han kaller «Dagfinn»⁶⁹ han trekker frem. Fredwall skriver at det er fem ord som går igjen i samtalen med Dagfinn, som definerer sentrale dimensjoner med hvordan han oppfatter rollen sin. Det er (ibid. side 329): «forutsigbarhet», «ro», «orden, «likevekt» og «system». Han er opptatt av å ha ting i system, og streber etter stabilitet i avdelingen. Systemet må være i balanse, og når hendelser skjer på hans avdeling handler det om å få avdelingen «tilbake i likevekt». Han sier det var litt tilfeldig at han søkte utdannelsen. Han liker jobben og at «ting er i system», noe som i vesentlig grad handler om at det er ro og orden på avdelingen (ibid. side 330-1):

Det må være et visst minimum av ro og orden. Hvis ikke blir det kaos. Og kaos, da er det ikke noe system. Det blir mye mer vanskelig å drive et system i kaos. Så det sier seg nesten selv at vi må ha et visst minimum av ro og orden. Og når vi på en måte slipper det som er utover ro og orden....Ro og orden trenger ikke å være alle innelåst på rommene. Vi kan ha begrenset aktivitet og allikevel anse det som ro og orden, for eksempel ha fellesskap på avdelingene og så videre. Det anser jeg som ro og orden. Men med en gang, hvis det skulle være slåssing, trusler eller

⁶⁹ Navnene Fredwall bruker på betjentene er oppdiktede.

andre ting, så vil det jo være utenom grensene for ro og orden, og da vil vi prøve å gjenopprette ro og orden. [...] Det kan være knuffing. Det kan være slåssing. Det kan være rømning. Det kan være stille-sitt-ned-aksjon for eksempel. Det kan være at de nekter å bli låst inn. Det kan være alt som avviker fra normalen innenfor rimelighetens grenser.

Han forstår kaos og system som motpoler, og godt fengselsarbeid er at alt er «i system». Dagfinn forteller om når systemet er ute av likevekt og hvordan det kommer i likevekt igjen (ibid. side 331):

Det kan være en fange som kutter seg. Så må vi jo skaffe folk, og vi må ordne opp i dette her. Er det lite, kan det hende at vi klarer å bandasjere litt. Er det sykepleiere og lege på huset, kan det hende at vi ordner det her. Er det ikke det, og det er litt mer, må vi kan hende fremstille ham til lege. Og er det enda mer, så må vi kan hende til sykehuset. Og er det enda mer enn det igjen, må vi kan hende ha ambulanshelikopter. Så lenge vi jobber med denne mannen, er systemet på en måte litt ute av likevekt. Så er det å gjenvinne det. Med en gang vi har fått innsatte på sykehuset, eller vi har fått bandasjert fingeren og roet ned situasjonen og fått alt tilbake i normal drift igjen, så er likevekten i systemet gjenvunnet.

Dagfinn liker også at det er prosedyrer for alt. Hvis noe skjer «sånn» så gjør de «sånn» osv. Slik blir det også stor forutsigbarhet på avdelingen. Han mener også at de innsatte liker at det er system og at alt er forutsigbart. Slik skal de ansatte vite hva de skal gjøre i enhver situasjon og de innsatte skal vite hva som vil skje hvis de oppfører seg på forskjellige måter (Ibid. side 332):

Hvis du kommer inn og snakker med litt høyere stemme enn normalt, så takler vi nok det. Men hvis du går inn, slår i pulten og snakker enda høyere og betjentene føler seg truet, da vil vi jo ganske fort dukke opp med flere folk og finne en litt fredeligere plass som du kan være til du kommer på bedre tanker eller får roet deg ned.

Med fredeligere plass mener han innesperret på straffecelle. Han forklarer at han ofte bruker tid på å forklare fanger hva eksempelvis et avslag betyr eller hvorfor ting er som de er (ibid. side 334): «For det er utrolig hva du kan fortelle en innsatt bare du gir ham en god begrunnelse for at du faktisk gjør det du gjør». Han bruker også en del tid på å forklare rollen sin overfor fanger. Kanskje særlig siden den er konfliktfylt og involverer både kontroll (som urinprøver og stripping) og kontaktbetjentarbeid med samtaler. Han er opptatt av å være mye ute i fellesskapet med fangene, for slik å bli kjent med den enkelte og få informasjon som kan være nyttig for å opprettholde ro og orden. Slik identifiserer han også lettere mulige trusler eller uønskede handlinger. Han sier at fengselsbetjentrollen har preget livet hans hjemme (ibid. side 335):

Jeg blir gjerne litt fengselsbetjent i tankegangen hjemme også. Til og med i oppdragelsen av ungene. [Det innebærer]...Ro og orden. Gjerner å være konsekvent. Tolke situasjoner. Vurdere om de snakker sant. Flere ting. Du blir jo god på de tingene. Da tar du lett ungene hjemme i å lyve, for eksempel.

Det oppdragende ideal, Christer

Oppdragerne har en tydelig tro på at mennesker kan endre seg. De tror også at denne endringen kan skje i et nåtidsperspektiv, innenfor rammene av flokken. De tenker på seg selv som oppdragere og har en bevisst intensjon om å overføre verdier, holdninger og ferdigheter til fangene, som så igjen skal sette fangene i stand til å leve anstendige liv i fengselet (ibid. side 379):

Målet er at hvert enkelt individ gjennom opptreden, disiplinering og/eller sanksjoner – ved hjelp av praksis, oppmuntring, tildelte goder og råd - skal bli påvirket til adekvate vaner, verdier, holdninger og ferdigheter.

Fangene må kanskje påvirkes i forhold til hygiene, som barbering og vask. Andre med hvordan de forholder seg til autoriteter, hvordan man opptrer høflig, eller hvordan man styrer sinnet sitt. Den oppdragende tenker også på seg selv som en rollemodell. Det blir viktig at fengselet normaliseres, og er mest mulig likt hjemme, for «i rollen som far eller mor forsøker de å oppdra de andre i familien til å oppføre seg på en mest mulig akseptabel måte» (ibid. side 380). Fredwall forstår noen av oppdragerne som utøver av sterk paternalisme, fordi de ønsker å innskrenke de enkeltes valgfrihet, og rettferdiggjør det ut fra hva flokken er best tjent med.

Betjenten han kaller «Christer» er hoved eksemplet på en oppdragende fangeselsbetjent hos Fredwall. Christer har vært fengselsbetjent i ti år og jobbet på lukket fengsel hele tiden, mest på varetektsavdelinger. Han oppfatter samfunnsbeskyttelsen, det at fangene er der de skal til enhver tid, som grunnbetingelsen for arbeidet. Han omtaler det som «første bud». Men muligheten til å hjelpe og påvirke fangene er likevel drivkreftene i hans arbeid. Det var derfor han søkte fengselsskolen, og det er fortsatt hva han trekker frem i intervjuet som grunn for å jobbe i fengsel. Det handler om å snakke med og lytte til de som er i fengsel, og om å påvirke dem til gode vaner, verdier og holdninger, bygge videre på og støtte deres evner og egenskaper, og hjelpe de som har behov for det (ibid. side 304).

Christer forteller at fangene ofte har flere forskjellige ansikter. Særlig stor forskjell er det mellom hvordan fangene er i fellesskapet med andre fanger og hvordan de er på tomannshånd, eksempelvis i samtale med ham: de er «noen helt andre i fellesskapet enn når du sitter alene med dem på cella» (ibid. side 308-9). Derfor foretrekker Christer å jobbe på varetektsavdelingen, for der er det mye lettere å få til en til en samtaler. Han tenker på slike samtaler som sin styrke, og hovedarenaen for å påvirke fangene: «Når du jobber i varetekten, så er det mye mer én til én med dem. Da er det også mye lettere å påvirke dem.» Christer snakker om å påvirke, hjelpe, sette grenser og bygge opp. Rollen sin beskriver han som «rollemodell», «medmenneske» og «grensesetter». Det handler om å bli kjent med fangene for slik å kunne påvirke dem.

Fredwall skiller her mellom «hjelp som omsorg» og «hjelp som oppdragelse», hvor begge formene for hjelp må sees i et sikkerhetsperspektiv. Christer prøver å motivere fangene til å akseptere sin situasjon og fokusere på det som er positiv. Han leser mye og prøver slik å skaffe seg ny kunnskap som setter ham bedre i stand til å møte og forstå fangene, særlig selvhjelps litteratur. Han er opptatt av at kunnskap om det som er positivt kan hjelpe fangene i en vanskelig situasjon, slik at han kan komme i en posisjon hvor han kan gi råd til fangene. Christer beskriver hvordan han søker å lære fangene vaner og holdninger som man må ha for å leve akseptable liv. Det kan handle om hvordan man spiser, vasker seg eller har det på cella. Men også om hvordan man opptrer i møte med andre, hvordan man kommuniserer, hvordan man responderer på grensesetting, mestrer sinne og aggresjon, og holdninger til andre mennesker. Slik håper han å forberede fangene på livet i samfunnet etter fengsel. Christer forteller om en ung narkoman gutt han hjalp på en slik måte (ibid. side 322-3):

«Hva tenker du fremover?» sier jeg. Nei, han skulle bli rusfri. Så sier jeg: «Ja, men det er jo kjempebra». For, ikke sant, han var en sånn skikkelig hypernarkoman. Og så sier jeg: «Det synes jeg er bra. Men hvis du ser på cella her, jeg tror det er viktig at du begynner å få orden på cella di som steg én. Så har vi det andre som et steg lenger ute. Så begynner du i dag», sier jeg, «og så gjør du det hver gang jeg kommer på vakt. Du vasker og rydder.» Ja, det var greit. Han skulle begynne med en gang. Jo, og så begynte han. «Du må komme og se da.» og det var jo ikke så mye bedre. Så jeg sa: «Ja, det var bedre. Bra. Fortsett i morgen.» Så tror jeg det gikk to uker, så ropte han på meg. Og jeg mener, det var en forferdelig celle altså. Så ropte han: «Du må komme og se». Det så ut som det var militærstrek. Alt var ryddig. Så sier jeg: «Vet du hva, det er fantastisk å se hvilken utvikling du har hatt.» Og han gutten her, han har ikke fått noen tilbakemeldinger. Ikke sant? Noen føler du at du må være som en slags far for. Du må fortelle dem hva som er rett og galt. Du må påvirke. Lære dem å barbere seg, vaske seg og alt det der. Men du så hvordan han gutten der, jeg glemmer aldri ham, hvordan han vokste på den rosen han fikk. Bare den cella der. Nå satt han i varetekt, så han ble løslatt rett etterpå. En dag eller to etterpå, så jeg fikk ikke jobbet noe videre med ham. Men bare en sånn liten ting som det.

Christer sier videre at (ibid. side 323): «Vi prøver å påvirke. Spørsmålet er: «Hva skal jeg påvirke deg med?», «Hvor ser jeg at problemet *ditt* er hen?»». Han er opptatt av å lære dem å banke på døra før man går inn, om å spørre høflig, om å holde seg rene og ha det fint og ryddig på cella. Slik handler påvirkningen om «boevne», hygiene samt å få det sosiale til å fungere i fengselet. Han ser dette som første ledd i rehabiliteringsprosessen. Slik opplever Christer at han må være en slags far for flere fanger, hvor han må sette grenser, bruke disiplin og oppmuntring for å lære dem folkeskikk. Han forteller flere historier om hvordan han gjør dette. En av dem er denne: En person satt på delvis utelukkelse fra fellesskapet. Overfor Christer hadde han krevd at han «skal ha fellesskapsrom».

Christer hadde svar: «Du skal ingenting. Du skal spørre!» Neste dag kom det trusler som han meldte videre til fengselslederen. Noen dager etter dette sa han til den fengslede (ibid. side 326):

«Hadde du sagt til meg: «Kan jeg få lov?» så hadde du fått gå med en gang. For når du sa det, var det ledig. Jeg kunne dermed bare ha sluppet deg inn. Uansett hadde du *aldri* fått lov med en sånn oppførsel. Aldri! Uansett! For når du svarer på den måten der: Du får aldri. Aldri får du. Når du lærer deg å spørre, og aksepterer ja og nei, da er veien bort der, den er kort, da får du ja, sier jeg. Når du har forstått det, da får du det.

Fredwall mener at denne fortellingen og et par andre lignende fortellinger, viser at Christer inntar en oppdragerrolle. I stor grad posisjonerer Christer seg som en familiefar, kommenterer Fredwall. Eksempelvis ved å gi belønning til de som oppfører seg riktig og straff til de som oppfører seg galt. Som Christer sier til mange fanger (ibid. side 327):

«Du er i et fengsel. Du er ikke ute. Du må re opp senga di.» «Ja, men jeg rer den ikke opp hjemme». «Ja, men du er ikke hjemme nå. Her må det være en viss disiplin. Og den disiplinen går ikke på at jeg er ute etter å ta deg. Men dette har noe med hele avdelingen å gjøre. Det har noe med deg å gjøre. Men jeg skal ikke stå over deg og kjefta deg huden full med at du skal re opp den senga. Men jeg sier senga må være redd opp når du går.

Christer er også opptatt av å være et forbilde eller en rollmodell (Ibid., samme side):

Som rollemodell, oppfører du deg på en skikkelig måte. Måten jeg snakker med dem på, måten jeg takler ting på og måten jeg hjelper dem på. Grensesetting og alt egentlig når det gjelder måten jeg går frem på.

Det medvandrende ideal, Astrid og Eva

Medvandrerne er fokusert på enkeltmennesket og opptatt av å ivareta hvert individ i flokken. Enhver fange sees som unik og verdifull, uavhengig av hvem de er og hva de har gjort. De tenker de har et ansvar i å beholde egenverdet til den enkelte. Samtidig er de også opptatt av flokken som helhet og forsøker å få alle med seg, setter grenser hvis de må, men er ellers hjelpsomme og omsorgsfulle. De forsøker å gi de fengslede håp. Toleranse og empati er viktige verdier for den medvandrende. De legger vekt på at fangene skal ha det så godt som mulig innenfor rammene av fengslingen. Det er fint hvis endring kan skje, men det er ikke et mål i seg selv. De har verken en paternalistisk eller objektiverende holdning. Likebehandling, autonomi og rettferdighet er viktige verdier, sammen med omsorg og toleranse.

Fredwall viser til flere av betjentene han har intervjuet som eksempel på de som er medvandrere. Men «Astrid» er den han går mest i dybden på. Fredwall skriver i en ganske lang passasje om betjenten Astrid som jobber på en varetektsavdeling på lukket fengsel. Hun omtaler seg selv som «omsorgsarbeider» og når hun blir bedt om å sette en overskrift på jobben sin betegner hun den

som «samtalepartner» og «lys i hverdagen» (ibid. side 277). Fredwall beskriver henne som en erfaren fengselsbetjent som har jobbet ganske mange år både på domsavdeling og varetekt. Det var litt tilfeldig at hun tok utdanningen, hun ble rådet til å jobbe i fengsel siden hun var god til å snakke med folk. Siden det har hennes ferdigheter til å snakke med fangene gjort henne godt likt på avdelingene. Hun gir også uttrykk for at hun bryr seg om fangene og ønsker å hjelpe dem, og for at det er de gode samtalene med fangene som gjør at hun ønsker å fortsette i denne jobben (ibid. side 265):

Skal du jobbe i et fengsel, må du like andre mennesker. Du må like å prate med andre mennesker. For sånn som kriminalomsorgen har blitt nå, at vi skal involvere oss veldig mye med de innsatte og motivere dem for tilnærmet i hvert fall lovlydige liv etter hvert, da må en ha evnen til å lytte og prate og trykke mange ganger på de rette knappene for å få øynene opp på dem. Vi lykkes jo ikke så veldig mange ganger. Men lykkes vi med én, er jo det et stort pluss.

Samtidig er hun klar på at mye av jobben handler om sikkerhet og kontroll. Hun forstår i stor grad det å holde ro og orden på avdelingen som å ivareta sikkerhet. Men hun er mest opptatt av den dynamiske sikkerheten (ibid. side 276):

Her i fengselet vektlegger vi veldig det med den dynamiske sikkerheten. At vi får en relasjon til de innsatte. De kjenner oss, og vi kjenner dem. Jeg pleier å si til de innsatte når de kommer, at vi må dra lasset sammen her. Ikke sant? Vi har våre regler og retningslinjer å forholde oss til, men vi skal hjelpe vedkommende så godt vi kan innenfor rammene våre.

Når sikkerheten er ivaretatt er det først og fremst omsorg hun tenker er hennes oppgave (ibid. side 277-8):

Jeg føler at min oppgave som fengselsbetjent er, utenom ro og orden og sikkerhet, å gjøre hverdagen litt lettere for dem som sitter her. Ro, orden og sikkerhet ligger i bunnen av alt vi gjør, og så prøver vi å gjøre det litt lettere for dem, å gjøre det så greit som mulig for dem som sitter her. [...] Hvis jeg kan hjelpe mennesker, gir det meg noe. Har folk rundt meg det så greit som de kan i den situasjonen de er i, har jeg det også greit.

Fredwall skriver også om hvordan Astrid tenker i forkant og etterkant av skiftene sine (ibid. side 269):

På vei til jobb har hun for eksempel som en fast vane å tenke gjennom hvem som er på avdelingen, celle for celle, person for person. Jeg er en sånn som liker å forberede meg når jeg skal på jobb, sier hun og omtaler dette som «mental filming». Det innebærer at hun tenker gjennom hva som skjedde i arbeidet dagen før. «Ok. I går satt den og den der og der og der og der». Og hun går gjennom hver

enkelt av de fengslede, tenker over om det var noen uheldige episoder, noen spesielle hendelser eller andre ting som kan påvirke hverdagen til vedkommende på hennes vakt. På den måten, forklarer hun, er hun bedre forberedt på hva som møter henne når hun «kommer på jobb og skal dele ut medisiner med frokosten», og slik opplever hun seg også bedre i stand til å takle de ulke situasjonene som kan oppstå.

Fredwall beskriver også fengselsbetjenten Eva som et eksempel på det medvandrende ideal. Eva har vært fengselsbetjent i mange år. Hun begynte fordi hun hadde et sterkt ønske om å hjelpe folk som «er ute av seg». Hun opplever hun er på «riktig hylle». Hun vektlegger både det å sette grenser og være omsorgsfull og å være noe for enkeltmennesker som sliter (ibid. side 338):

Det som er mest meningsfullt for meg, er situasjoner der folk er veldig ute av seg. Jeg opplever at særlig de som ingen andre har noe særlig til overs for, de har jeg en spesiell omsorg for. Vi er jo ulike som betjenter. Men hvis jeg kan være noe for dem, bare sette meg inn og prate, da går jeg hjem med en god følelse. Og det er jo situasjoner...Det er veldig vanskelig å forklare. Men det er jo å være noe for enkeltmennesker. Jeg føler at jo eldre jeg er blitt, jo mer erfaring på livet har jeg fått. Jeg kan sette meg inn i både pårørende, barna av de innsatte og innsatte.

Det å kunne prate, lytte og være til stede er en vesentlig motiverende kilde for Eva. Hun forteller om flere meningsfulle øyeblikk hvor hun har kunnet være noe for noen. En situasjon var ei kvinnelig fange som kom gråtende ut av en telefonsamtale (ibid. side 339):

Da gikk jeg ut i gangen og holdt rundt henne. Og vi bare... Altså, sånne opplevelser. Og det har vært ganske mange av dem. Men det er ingen som har sett dem. Det er sånne som jeg på en måte har hatt én og én med noen innsatte. De har jo merket det. Det er en form for omsorg som jeg kan gi. Stakkars, tenk å stå der helt alene. For dette var en tøff situasjon, altså. Det var bare å holde rundt henne. Og det tror jeg aldri hun heller glemte.

Hun forstår også at ikke alle fanger ønsker slik kontakt, og da oppsøker hun dem ikke. Likevel opplever hun at de fleste ønsker det. Hun tenker at relasjonen til de innsatte for henne handler mest om å vise omsorg og være et medmenneske her og nå. Men hun er også opptatt av den dynamiske sikkerheten, hvordan de gode relasjoner gjør det sikrere. Hun mener en god fengselsbetjent får til den rette balansen av å «prate», «lytte», «være tydelig», «sette grenser» og «låse-og-lukke». Hun mener dagens fengselsbetjent er like mye sosialarbeider som en som låser og lukker. Hun forklarer at hun på den ene siden har en naturlig autoritet og er veldig bestemt, mens på den andre siden så lytter hun og spøker og ler med de innsatte. Hun er også svært opptatt av at alle fangene blir inkludert i fellesskapet og at ingen faller utenfor. Derfor er hun særlig opptatt av å hjelpe de som er sedelighetsdømt, for de er dårligst ansett blant de andre fangene og blir ofte plaget av de andre. Hun poengterer at hun liker alle fanger, uansett dom (ibid. side 345):

Jeg har nesten hatt konflikt med innsatte som har vært sinte på grupper av mennesker som sitter her, for eksempel for incest. «Hvordan *kan* du?» sier de. «For meg», svarer jeg da, «så er dere alle helt like. Jeg behandler dere alle helt likt». Da var det en som sa – jeg tror han var så sjokkert over at det var mulig: «Mente du det du sa om at du behandler alle likt?» «Ja», sa jeg. Og det tror jeg var en vekker. At det faktisk går an å behandle alle likt.

Eva tenker heller på de sedelighetsdømte som «forferdelig greie å ha med å gjøre», fordi man kan snakke med dem på en «normal måte». De er som «hvilket som helst annet greit menneske ute i samfunnet.» Eva er også tydelig på at hun har en kristen tro og at hun bruker denne troen som en drivkraft og ressurs i arbeidet sitt. Hun tenker på jobben som et «kall», og opplever å kunne prate både om og med Gud med de innsatte: «Plutselig kjenner jeg bare at det er helt rett, det». Fredwall omtaler det som å utøve «åndelig omsorg» (ibid. side 348), hvor hun bruker sitt livssyn som ressurs for fangene med å eksempelvis be med dem som ønsker det. Samtidig er hun tydelig på at hun «ligger lavt i terrenget» og ikke presser det på noen som ikke ønsker.

Det veiledende ideal, Fanny

Veilederne er opptatt av å være samtalepartnere, tilretteleggere og ledsagere frem mot løslatelsen (ibid. side 385). De har blikket rettet mot fremtiden og hvordan fangene skal få det når de forlater flokken og fengselet. De ønsker å bli kjent med hver enkelt fange og være positive rollemodeller, men synes det er viktig å respektere fangenes egne valg (eksempelvis til å velge et kriminelt liv). De gir kun veiledning og råd når fangene selv ønsker det. Empati og god dømmekraft er viktig, og det er også gode kommunikasjonsevner. De jobber med å legge til rette for at fangene skal ha en jobb og en bolig etter løslatelsen, så de domfelte skal kunne få gode liv når de løslates. Enkeltmennesket settes i sentrum, ikke hensynet til samfunnet. De bruker uttrykket «å så et frø», som henviser til en positiv påvirkning enten gjennom å være forbilder eller gjennom samtaler (ibid. side 387):

Om en innsatt føler seg ivaretatt eller ikke, tror jeg handler om en møter dem på likegrunnlag. At en ikke har en ovenfra og ned-holdning. At en har en forståelse for hvilken situasjon de innsatte er i. At en har en følelse av hva han har opplevd, hvorfor han har havnet i situasjonen – og *likevel* ta den personen for en person, ikke se ham som en som samfunnet ikke vil han (Knut K, fengselsbetjent).

Veilederne har ikke en paternalistisk holdning, fordi fangens autonomi blir helt sentral. De legger vekt på at fangene må ta avgjørelsene selv i forhold til om de vil gjøre endringer, slik at fangene selv blir subjekter i sin egen endringsprosess. Håp blir en viktig verdi. En av betjentene Fredwall bruker til å eksemplifisere det veiledende ideal, er betjenten han kaller «Fanny». Fanny har jobbet lenge i fengsel og tenker på rollen sin som sentrert rundt tre akser: Passe på at de fengslede oppholder seg der de er pålagt, hjelpe dem her og nå, og hjelpe med arbeid og bolig etter løslatelse. Disse tre dimensjonene henger sammen (ibid. side 351):

Vi er der femti prosent for å passe på dem. For å sikre at de skal være der [i fengselet], fordi de har gjort noe galt. Og i de andre femti prosentene skal vi prøve å hjelpe dem slik at de ikke kommer i fengsel flere ganger. De er kanskje narkomane eller har andre problemer. Da er det like mye vår plikt å hjelpe dem som å passe på dem. Og når vi hjelper dem, så er det like mye sikkerhet som ligger i den pakken som det som er i den andre pakken – det ar vi har låste dører, alarmer og at de ikke kan rømme.

Hun forteller en historie fra da hun var aspirant og skulle ut i praksis på en avdeling på lukket fengsel. Der satt de andre og mer erfarne vaktene hele tiden bare på vaktrommet, og de var ikke ute i avdelingen og kommuniserte med fangene. Var det kommunikasjon handlet det mest om å overlevere beskjeder, ikke om å lytte og samtale. Han som skulle lære henne opp hadde lært henne at: «Her skal du bare lære én ting: Du skal si «nei», «nei», «nei»[...] Du skal sitte på raua og vente på å få lønning én gang i måneden. Hvis ikke blir du ikke godtatt her, det skal du være klar over.» Men Fanny klarte ikke å jobbe på den måten og forstod at sånn kunne hun ikke ha det. Senere fikk hun jobbe i pliktåret sitt i en åpen avdeling, og følte hun hadde mye mer å bidra med der. Der fikk hun jobbe med noe som engasjerte henne ved å jobbe tett på de innsatte. Etter hun var ferdig med utdannelsen begynte hun å jobbe i en varetektsavdeling. Men etter en stund der, likte hun det ikke særlig godt, og søkte seg til domsavdeling, for det var alt for lite handlingsrom på varetektsavdelingen (ibid. side 353):

Det eneste jeg sa, var «Nei, du kan ikke det», «nei, du kan ikke det», «nå må du gå inn», «nei du kan ikke det». Vi hadde jo ikke toalett på cellene da. «Ja, jeg skal på toalettet». Det var eneste mulighet de hadde til å se et annet menneske. «Nei, vi har dokø nå, så du må vente. Det er fire før deg». Du løp og lukka opp, og så ville de helst ikke inn igjen. De gikk så seint de kunne i håp om å få snakke med noen uten i gangen. «Nei, gå inn. Du kan ikke det». Så du var veldig «nei» når du kom hjem. Og jeg var så veldig trøtt av å si nei. Så jeg tenkte «jeg må gjøre noe annet som gir meg noe. Ellers så greier jeg ikke dette».

Hun fant ut at det hun trivdes med var da hun hadde «klart å ordne noe». Eksempelvis som å sette seg ned å prate med innsatte som var helt isolert. Da hadde hun hatt «noe å gi». Likevel var det ikke nok og hun sammenlignet sitt arbeid med en snekker som kunne se de konkrete resultatene. Men slike «ferdige resultater» var det sjeldent hun kunne se i varetektsavdelingen. Hun ønsket heller å kunne «snekre sammen» noe som hadde med drømmene til fangene å gjøre og betydning for fremtiden. Hun opplever kjernen i endringsarbeidet som å synliggjøre mulighetene og motivere fangene til å gjøre en innsats selv. Se det positive, eller få fangene til å se at «livet ikke er over» selv om man fengsles. Hun hevder at de gir fangene en ny mulighet, og at hennes oppgave i stor grad er å vise fangene dette. Derfor prøver hun å finne det positive i situasjonene og gjøre fangene oppmerksomme på det.

Hun er opptatt av å oppmuntre fangene til å bruke straffegjennomføringen til noe konstruktivt. Eksempelvis å gjøre noe med helsa si eller rusbruken sin. De kan også tilrettelegge for utdanning og skole, som igjen kan gi fangene selvfølelse og selvforståelse og et annet fokus. Hvor fangene opplever at de kan gå inn i en annen rolle enn kriminell (ibid. side 356):

Vi har hatt så mange her som har studiekompetanse når de går ut. Og da plutselig åpner det seg en helt ny verden. For da har de plutselig mange muligheter, og da kan de plutselig være helt like alle andre studenter – med studielån og studiehybel. «Da har du ingen ting mer med å være fange lenger». Når jeg plutselig sier det - «nå kan du flytte hvor som helst, nå kan du ringe hjem til mora di og så kan du si: Nå skal jeg begynne på universitetet! Hvordan hadde det vært?» «Nei da hadde hun svimt av.» «Ja, det skal bli gøy, når hun svimer av» (Ier). «Ja, er det sant? Kan jeg det?» «Ja, du kan det» - det tror jeg ikke at de i deres villeste fantasi hadde trodd at de kunne.

Fanny ser det som viktig å gi fangene håp og gjøre fengselshverdagen mest mulig meningsfull. Samtidig er hun opptatt av å lytte til hva fangene drømmer om og så prøve å få hjelpe å realisere noe av det. Hun opplever at det er mange mennesker i samfunnet som er positive til å hjelpe fanger å få jobb og en ny sjanse. Fanny legger seg ifølge Fredwall «tett opp til kriminalomsorgsmeldingens vektlegging av å bedre levekårene til mange av de som er fengslet» (ibid. side 357). Men hun setter i kontrast til meldingen enkeltmennesket i sentrum, snarere enn hensynet til samfunnet. Hun er mest opptatt av å gjøre fangene selv oppmerksom på de muligheter de har (ibid. side 357):

Jeg prøver mange ganger å spørre: «Hva vil du egentlig? Det er din rett til å velge. Hvis du velger å leve slik du lever resten av livet, så har du lov til det. Det kan ikke jeg si at du ikke har lov til. Men du vil jo igjen og igjen da komme inn til oss. Det er koselig å se deg, men det er jo ikke noe greit å være her hele tiden.

Hun er også oppmerksom på at hun kan gjøre paternalistiske overtramp i det godes tjeneste. Derfor er hun opptatt av autonomi og respekt for andres valg. Hun omtaler det som å «bomme» eller «overkjøre» den innsatte, og det er noe hun prøver å unngå. Hun tenker at sikkerhet er viktig, men ikke i seg selv. Snarere er ro og orden en frukt av god omsorg. Hun kontrasterer sin omsorg med det hun tenker på som dårlige betjenter, som er mest interessert i å sitte på vaktrommet og «spille kabal», som signaliserer at de er «lei av innsatte», som ikke samtaler med dem, ikke holder hva de lover og som svarer nei på det meste. Slik oppførsel viser etter hennes mening manglende respekt for de innsatte. Men denne omsorgen har også en viktig sikkerhetsmessig side (ibid. side 359):

Den dagen det blir skikkelig bråk, og hvis vedkommende da er ute i avdelingen, er han den første de tar. De har ingen forhold til ham. De har ingenting. De vet bare at han sier «nei», ikke sant. Men vi som har hjulpet dem, vi blir beskyttet.

Hun er også sint på sine kolleger for det hun omtaler som «slurv» (ibid. side 360):

Slurv er når de ikke har gjort det de har lovet. «Jeg skal ringe sosialkontoret, jeg skal ordne det for deg», og så har de ikke gjort det. Så overlater de arbeidet til neste skift, og så kommer jeg eller noen andre, og så kommer jo de innsatte og forteller det med en gang. Så sier de: «Den og den lovte det. Han gidder ikke». [...] Da merker jeg at jeg blir veldig irritert. Hvis det ikke er så vanskelig, så ordner jeg det bare selv. Men det er ikke riktig det heller. Skulle jeg gjort det riktig, så skulle jeg ha latt det ligge, men da rammer jeg den innsatte. For det er de som er de sårbare hele veien. Og det synes jeg ikke vi...Altså, det står lite respekt av oss hvis vi ikke kan klare å ordne opp når vi har lovt det. Da må vi heller være ærlige nok til å si med en gang: «Dette kan ikke jeg ordne i dag».

Fanny er også oppmerksom på måten de som vakter møter fangene på (ibid. side 360-1):

Det som gir meg aller mest [i jobben] er når jeg føler at jeg gjør noe for de innsatte. De er på en måte kravstore i den grad at de vil mye, men de gir jo mye igjen også. De er veldig raske til å si takk. Og de er raske til å si unnskyld, hvis det er noe. Er betjentene like gode? Vi er ikke det, altså. Og det er utrolig hvor det blir godtatt hvis vi betjentene går inn og sier, når vi har tråkket over eller har sagt noe galt: «Unnskyld, det mente jeg ikke». Det er med en gang: «Jo, det er greit». Men de selv, de må kripe hele veien altså, til korset, og si unnskyld. For de er jo mye kjappere til å komme med utbrudd enn oss.

[Fredwall: Bruker du ordet «kripe bevisst?»]...

Ja. For de føler jo det når de har sagt noe. De har en annen språkbruk, og det skal jo ikke så mye til før de kommer med et utbrudd. Da har de mange ganger kommet, uten at jeg synes det var så ille, og sagt: «Unnskyld» «Å, det gjør ingen ting», sier jeg. «Det er lov å være sinna for dere også. Hvis du ikke er mer sinna enn du var da, så er det helt ok.

Det transformerende ideal

Transformererne ser fremover og er opptatt av endring hos enkeltmennesket (ibid. side 388). De nøyer seg ikke bare med å gi råd, men ser seg heller som den besluttede part i rehabiliteringen av fangen. De kjennetegnes ved at de ser det som sin oppgave å få fangene «på rett vei». Normalisering, med skole, arbeid og kulturtilbud i fengsel blir viktig fordi slike tiltak kan ha en positiv virkning på fangene. For slike tiltak er det som gir målbare effekter i form av mindre tilbakefall.

Troen på menneskelig endring er viktig for dem og de er særlig opptatt av fangenes endringsprosesser. Noen er mest opptatt av at fangene endrer seg til å leve lovlydige liv, uavhengig av om dette blir gode og meningsfulle liv. Slike transformere har en objektivierende holdning til

fangene, siden rehabiliteringen ikke er til for fangenes egen skyld, men for samfunnets beste. Andre transformere er mer opptatt av hvilken virkning endringen har for den enkelte fange, hvor målet med endringen er at fangene selv skal få et bedre liv. Uansett ønsker transformeren å endre de fengsledes livsførelse og levekår. Det å leve lovlydige liv sees som en viktigere verdi enn hensynet til enkeltindividets autonomi. Derfor er disse transformerne utøvere av sterk paternalisme (ibid. side 390):

De diskvalifiserer og/eller innskrenker andres handlingsfrihet og valgmuligheter, og dette rettferdiggjøres moralsk ut fra en artikulert vurdering av hva dette andre individet best er tjent med.

I motsetning til de andre idealene knyttes ikke noen av betjentene Fredwall presenterer mer inngående til dette idealet. Derimot underbygger han det i større grad med styringsdokumenter. Det ene er fra fagstrategien (sitert i ibid. side 389):

Det [er] vår misjon å gi en bedre sjanse til de som har trådt feil. Den domfelte skal når dommen er sonet, være bedre skodd for et liv uten kriminalitet. *Alt vi gjør, skal måles opp mot dette. Soningen skal være et vendepunkt.*

Han siterer videre fra Fængselskolens rekrutteringsbrosjyre (sitert i ibid. samme side):

En av mange viktige oppgaver er å bidra til forandring av innsattes adferd slik at de kan fungere lovlydig ute i samfunnet. Kan du tenke deg en viktigere jobb?

Han presenterer også ett sitat av en fængselsbetjent som underbyggelse av dette idealet. Det er en betjent han ikke tidligere har presentert, som han kaller «Gunnar» (ibid. side 390):

Personlige samtaler er veldig viktige. Hvis jeg ikke får drevet med samtaler i enerom på cella, kan jeg ikke hjelpe ham. Det å påvirke de innsatte i en mer lovlydig retning gjør du jo kun sammen. Jeg pleier gjerne å ta dem som jeg er kontaktbetjent for, med inn på cella for en god samtale. Og da dukker det alltid opp, det med at du prøver å påvirke dem slik at de står bedre rusta enn da de kom inn. Gjerne gjennom fremtidsplaner, at de har en idé om hvordan de skal løse situasjonen eller prøve å komme seg ut av situasjonen og endre seg. [...] Hvis jeg frivillig går inn på cella for å prate med en innsatt, så har jeg alltid dette [endringsperspektivet] med meg. Det vil jeg med hånda på hjertet si at jeg har. For da er det jo den innsatte det gjelder. Da er det soningsplanene eller fremtidsplanene du skal prate om, og da er det endring.

Flere vakttyper? Den late vekten

Når man ser på hvordan disse vaktene snakker om seg selv og sin rolle er det interessant å se hvor tett opp til enten rehabiliteringsprosjektet eller sikkerhetsprosjektet de forstår seg selv. Eller mer presis, hvordan de fortolker sin rolle innenfor spennet mellom sikkerhet og rehabilitering, noen mer

mot sikkerhetssiden, andre mer mot rehabiliteringssiden. I materialet til Fredwall er flertallet på rehabiliteringssiden, mens bare én var tydelig på sikkerhetssiden. Slik jeg har erfart vaktene, er det nok likevel flest vakter som er mest opptatt av sikkerhetsoppdraget. Fra min egen erfaring kjenner jeg også godt igjen de forskjellige betjentidealer Fredwall beskriver. Jeg har truffet mange betjenter som kunne eksemplifisert hver av idealtypene (kanskje med unntak av transformeren). Hos Fredwall har jo alt dette en positiv valør, og ikke noe han stiller seg særlig kritisk til. Riktignok har han til slutt i boken en drøfting av idealene, hvor bare to av dem får «godkjentstempel», medvandrerne og veilederne, i forhold til det å se fangene som personer og subjekt. Men hva om vi ser på disse betjentidealene med et litt annet og mer kritisk blikk? Hvordan vil det for fangene oppleves å ha slike betjenter? ⁷⁰

Fredwall antyder at han ikke ser noe i sitt materiale som peker på at noen i etaten ønsker å skade fangen eller påføre et onde (Fredwall 2015, side 394). Men da ser han kanskje ikke så godt etter verken i styringsdokumentene (som vi har sett over) eller i intervjuene. I flere av intervjuene kommer det frem at den som intervjues distanserer seg fra andre vakter og snakker nedsettende om disse, fordi de er late, for strenge, urimelige osv. Særlig tydelig kommer dette til uttrykk hos vaktan han kaller «Fanny». Hennes fortelling om da hun var aspirant og ble bedt om å si nei og nei og «sitte på raua og vente på å få lønning», peker på en helt annen betjenttype enn Fredwall har laget et kategoriapparat for ⁷¹. I praksis, slik jeg har erfart det, er det mange vakter som oppfører seg som Fanny beskriver den late vaktan. En vakt jeg kjente ganske godt hadde også en lignende erfaring fra sin tid da han begynte i etaten. Han skulle i praksis, og han som skulle lære ham opp gav ham to «regler» som han ble bedt om å følge for at det skulle gå bra for ham. Det var: a) Hvis noen spør om noe, si nei. b) Gå alltid mett og uthvilt *fra* jobb. Regler som peker på mye av den samme gruppen vakter som Fanny distanserer seg fra.

Den late vaktan er vaktan som alltid sier surt «nei» når en fange spør om noe, som ikke gidder å gå ut av vaktbua, som ikke hjelper med noe som helst, og som først og fremst ser på jobben sin som et sted å tjene penger på en enkel måte. Han ønsker så lite kontakt med fangene som overhodet mulig, ja gjerne ingen kontakt hvis det er mulig. Riktignok vil han stort sett ikke bryte reglene, men han holder seg hele tiden til et minimum. Den late vaktan er nesten alltid en erfaren og godt voksen vakt, som kjenner reglene ut og inn og vet hvordan man skal utnytte dem til egen fordel. En måte han får til å være lat på er ved at han skyver aspiranter og andre uutdannede foran seg og lar dem gjøre det som er av arbeid i kontakt med fangene.

Fanny beskriver også det hun kaller «slurv», som er når en vakt ikke har gjort hva han eller hun har lovet. Som fange vet jeg at mange vakter «slurver» slik hele tiden. Ja fra fangeperspektiv er det slik at en god del vakter ikke «virker» - spør du dem om noe og de lover å gjøre det, så kommer de likevel aldri til å gjøre det. Deres løfter er ingenting verdt, og jeg har mange ganger sett de love noe med et smil om munnen som alt for dårlig skjuler at de ikke har til hensikt å holde sine løfter. Fanny

⁷⁰ Vi skal se mer på dette i kapittel 12.

⁷¹ Nå må det understrekes at Fredwall ikke søkte å lage en deskriptiv typologi over alle vakttyper, men snarere forsøkte å sette frem idealer for gode fengselsvakter.

ønsket selv å være en positiv vakt som hjelper fangene i sin vanskelige situasjon. Men det er ofte ikke så lett i et miljø med late vakter. Jeg har også sett ofte hvordan slike aktive «ja» vakter faller i en form for unåde hos de andre vaktene, og blir motarbeidet av de late vaktene. Flere ganger har jeg sett slike positive vakter bli regelrett mobbet ut av arbeidsplassen.

Avslutning

Vi har nå sett en del på vaktrollen, ut fra min erfaring med den. Fredwalls beskrevne idealer for vaktrollen er om ikke uttømmende, likevel idealer jeg kjenner igjen fra praksis. Jeg fant disse idealene interessante fordi de både knyttet seg eksplisitt til styringsdokumentene, fordi de synes å stemme med erfaringen, men også fordi de viser hvor lukket vaktperspektivet ofte er for fangeperspektivet. Det er en tematikk vi har sett på flere ganger i dette og forrige kapittel. Det er mange ganger slik at vaktperspektivet ikke blir i stand til å forstå fangeperspektivet, mange ganger fordi ens idealer kommer i veien for å se fangens perspektiv. Vi skal i neste kapittel trekke disse refleksjoner videre på et mer generelt nivå når vi skal se på hva slags makt fengselet har over fangene og hva som kjennetegner vaktens makt over fangene.

Kapitel 11. Fengselets maktformer

Dette kapitlet skal handle om fengselets maktformer, og hvordan vi kan forstå disse. Det er forsket en god del på relasjonen fange-vakt, og på fengselsamfunnet. Mye av forskningen er sosiologisk og anvender derfor et sosiologisk vokabular. I slike analyser er det vanlig å legge vekt på begrepene *makt* og *motmakt*, gjerne slik at man forstår fengselsystemet som et makttungt system, og fangene som utøvere av forskjellige former for motmakt. Mange eldre sosiologiske analyser er preget av Webers strukturelle maktforståelse basert på hans tredelte forståelse av herredømme (som legalt, tradisjonelt og karismatisk) og legitimitetsbegrepet hans, hvor han forstår makt som lokalisert til strukturer som følger med bestemte roller eksempelvis i et byråkrati (Jfr. Weber 2019). I nyere tid har en del fengselsforskningen vært preget av maktforståelsen til P. Bordieu, med hans habitusbegrep og forståelse av sosiale felt og begrepene om symbolsk makt og vold. P. Bordieu har en mer dynamisk maktforståelse enn M. Weber og spørsmålet om hvem som har og ikke har makt blir mer komplekst (Bordieu 1996, 2002).

Mange nyere fengselsanalyser har også vært preget av M. Foucaults prosessuelle maktforståelser, koblet tett til subjekt – og kunnskapsbegrepet (Foucault 1980, 1982). Flere forskere har vært opptatt av hans senere skrifter hvor han utvikler en mer dynamisk forståelse av makt blant annet gjennom begrepet *mikromakt*. Her sees makten som desentralisert og som noe som beveger seg gjennom alle relasjoner i et finmasket nett. Hvor makten verken kan isoleres eller lokaliseres hos enkeltindivider, men snarere er i bevegelse eller flyt. Foucault utviklet også en forståelse av hvordan makten internaliseres i hvert enkelt individ, og var opptatt av *individets selvdisiplinering* (altså hvordan makten internaliseres i individet hvor man disiplinere seg selv). Foucault har øvet stor innflytelse på særlig den kritiske forskningstradisjon i Norge, hvor blant annet Thomas Mathisen og Espen Schanning står i tydelig gjeld til ham. Yngve Hammerlins maktkritiske undersøkelser er inspirert av både Weber, Bordieu og Foucault, men er også knyttet sterkt til egen makt – og voldsforskning⁷². Av den yngre garde forskere er Thomas Ugleviks (2011) analyse av *Fangens friheter* en gjennomført foucaultiansk analyse og T. Fredwalls (2015) analyse av fangelsvakter som vi nettopp har sett på er også preget av Foucaults maktforståelse (særlig hans forståelse av den sekulære hyrdemakten, jfr. nedenfor).

Hammerlins forståelse av fengsel som makttungt, hardt og mykt perspektiv.

I Y. Hammerlins avhandling forstår han fengsel i vesentlig grad som maktbruk (Hammerlin 2008, side 189): «Å straffe med fengsel er å anvende og praktisere makt på en systematisk måte mot en gruppe mennesker». Spørsmålet er hvilke maktformer som brukes og hvordan, fortsetter han. Han poengterer at fengsel har en tvetydig maktstruktur. Det er ikke bare de harde og repressive former, men også myke og mer positiv maktbruk (Ibid. side 190):

Fengsel skal avsondre og kontrollere. Men om de repressive maktstrukturelle og sikkerhetsrelaterte sidene er vesenskjennetegn og dominerende, er

⁷² Jfr. Mogens Møller (pseudonym for Yngve Hammerlin) 2000, samt Hammerlin og Leer-Salvesen 2014.

fengselssystemet en institusjon og organisasjon av en spesiell og sammensatt type. Et fengselssystem omfatter ikke bare sikkerhets-, kontroll- og sanksjonsformer - selv om det kan være det dominerende trekket. Fengselssystemet er ideelt og praktisk tenkt også å være rehabiliterende. Noen fengsler åpnes også mer mot utenverden enn andre, og under straffegjennomføringen anvendes ulike behandlings-, rehabiliterings-, disiplinering- og påvirkningsformer som kan få betydning for livet etter soning. Spørsmålet blir da hvordan disse skal forstås i lys av fengselssystemets repressive funksjoner.

Denne todelingen av maktformer (harde og myke) i fengselssystemet nødvendiggjør ifølge Hammerlin å legge til grunn en vid forståelse av makt, slik at dette komplekse maktmangfoldet kan forklares. Han understreker videre at fengsel er en kompakt maktvirksomhet grunnet arkitekturen, interiørets organisering og det sosiomaterielle (ibid. side 191):

Fengsel er på mange måter en kompakt maktvirksomhet. Makt uttrykkes ikke bare i og gjennom formelle føringer som lover, regler, strategiplaner, og forskrifter som finstilte detaljstyringer i hverdagens sosiale organisering; makt utfoldes også i og ved materialitet, tegn og symboler. I bygningsmassen og den materielle strukturen, i organiseringen av det materielle og sosiale rommet (det sosiomaterielle), gjenspeiles både straff, kontroll- og maktideologiske betingelser.

Samtidig er fengselets makt i vesentlig grad hierarkisk ordnet og ledelsen av det moderne fengsel gjøres i stor grad gjennom byråkratiske strukturer, som nylig har vært i forandring (ibid. side 191):

Makt organiseres gjennom sosial hierarkisering og fagposisjonell strukturering. Dette gjelder ikke bare i fengslene, men óg de sentrale maktdisposisjonene og organiseringen av den sentrale maktstrukturen i fengselsvesenet og kriminalomsorgen (jf. distriktsordninger, regionaliseringer osv.). Den byråkratiske strukturen har vært under forandring, med den det faglige hegemoniet i lederskapet. [...] En byråkratisk struktur står fremdeles sterkt - om enn i en mer tilpasset moderne form.

Det er heller ikke slik at fengselssystemet er autonomt fra samfunnsutviklingen forøvrig (ibid. side 191):

Fengselssystemet utvikles ikke i et vakuum - ei heller som et innesluttet system. Det tilføres ressurser, men frembringer også ressurser og konstituerer virksomhetsbetingelser både på et sentralt og et lokalt grunnlag. I St.prp.'er, budsjettfordelingsmodeller, tildelingsbrev og andre økonomiske føringer som gis, avdekkes det betydelig bruk av politisk og faglig makt. De økonomiske forholdenes definerte og tyste tvang er en annen side ved maktforholdenes praktiske

konstituering som får betydning for fengselshverdagens muligheter og begrensninger.

Hammerlin understreker blant annet at Kriminalomsorgen har en målsetning om å være en «moderne lærende organisasjon», styrt etter moderne ledelsesprinsipper, som oftest NPM (New Public Management) inspirerte modeller. Det gjør at både effektivitetskrav og formålsrasjonalitet står sterkt. Slagordet fra 90 tallet, som fortsatt står er: «mest mulig kriminalomsorg for hver investerte krone» (ibid. side 191-2). Av alle disse grunner understreker Hammerlin betydningen av forskjellige typer og nivåer av maktanalyser (ibid. side 192):

Metodisk sett er det derfor av betydning å foreta maktanalyser på ulike nivåer – både organisasjons-, institusjons-, avdelings-, gruppe-, par og individnivå, der både de formelle og de uformelle maktforholdene blir studert. Slik sett avtegnes også flere maktstrukturer både i fengsels-, fange- og ansattesamfunnet - for å brukes Galtungs begreper fra 1950-tallet.

Han fortsetter (ibid. samme side):

Relevant i en maktanalyse av fengselssystemet er imidlertid ikke bare de formelle maktstrukturene. Mine og andres undersøkelser av sonings- og arbeidsforhold viser at de uformelle maktstrukturene og maktrelasjonene får stor betydning ikke bare for tilsattes arbeidsmiljø, men óg for fengselshverdagen, fangebehandlingen og soningsmiljøet. Maktforholdene og maktformene i fengselssystemets strukturer og praksisformer er blitt behandlet i mange fengsels sosiologiske studier, men det er - etter min oppfatning – likevel viet for liten oppmerksomhet som kritiske internanalyser.

Det er også vesentlig å se Hammerlings maktanalyser i relasjon til hans voldsanalyser, som offer for en oppvekst i det han kaller et svært totalitært og voldelig hjem (M. Møller 2000). Hammerlin gir så en lengre presentasjon av flere maktteorier han mener er relevante for å utvikle et adekvat begrepsapparat tilpasset fengselets maktformer. Vi skal se litt nærmere på noen av disse teoriene og noen andre. Særlig skal vi se nærmere på Foucault, siden han er sentral hos omtrent alle fengselsforskere.

Fredrik Engelstad om maktteorier

Men før vi ser konkret på makt i fengsel, skal vi ta et steg til siden for å få et mer generelt perspektiv på makt. Et naturlig utgangspunkt for refleksjon rundt makt er maktutredningen som ble gjennomført i Norge i 1998-2003. I innledningen til boken *Om makt. Teori og kritikk*, (Engelstad 1999) som ble den grunnleggende teoriutforskningen til maktutredningen i 1998-2003, skriver Engelstad som ledet utredningen, om makt og behovet for forskjellige teorier om makt (Engelstad 1999, side 7):

Makt er både synlig og usynlig, utøvet og foregrepet, et gode og et onde, ettertraktet og avskydd. Fenomenet har en egen evne til å gli unna når vi prøver å gripe det. Kanskje er det ikke engang et klart avgrenset «fenomen» vi har å gjøre med. Av disse grunner får den teoretiske forståelsen av makt en særegen status. I sterkere grad enn med de fleste andre sosiale fenomener blir vår oppfatning av makt formet av teoriene om den. Samtidig er det nokså sprikende oppfatninger, både innenfor og utenfor fagmiljøene, om hva som gir den dypeste og mest relevante teoretiske innsikten.

Derfor mener Engelstad den beste måten å presentere viktige bidrag om makt på er å diskutere ulike teorier om makt. Samtidig gjør han et poeng ut av at ikke «alt er makt». Her trekker han frem et problem han ser med flere av maktteoriene fra 1980 og 90 tallet, som har dreiet seg mye om kultur, språk og kommunikasjon (ibid. side 12):

Forestillinger om at makten umerkelig er overalt, nærmest som luften vi puster i, blir ikke sjeldent begrunnet bl.a. ut fra teoriene til Bourdieu og Foucault. [...] En slik tanke innebærer et metodologisk problem: Hvis makten er umerkelig til stede, hvordan kan da noen teoretikere få innsikt om den? Viktigere er imidlertid at det kan føre til at maktbegrepet mister sin kritiske dimensjon. For det er bare interessant å studere maktforhold når vi har forståelsen av at forholdene kunne vært annerledes enn de er. Og at noen identifiserbare personer må kunne ta ansvar for tilstandene som de er.

Samtidig mener Engelstad at det er viktig å undersøke makt som opererer i det skjulte. Noen ganger er «makten lett synlig, andre ganger besværlig å gripe». Samtidig er det også lett å tilskrive makt feilaktig til noen som ikke har det. Derfor er også avdekking av pseudomakt vesentlig.

Engelstads Weber inspirerte maktforståelse

I artikkelen «Maktbegrepet etter Max Weber» (i Engelstad 1999) argumenterer Engelstad for at de fleste moderne forståelser av makt står i gjeld til Weber og slekter på hans maktforståelse. Weber definerer makt slik (Weber 2019, side 51):

Ved «makt» vil vi her allment forstå ett eller flere menneskers sjanse til å sette igjennom sin egen vilje i det sosiale samkvem, og det selv om andre deltakere i det kollektive liv skulle gjøre motstand.

Engelstad sammenligner denne forståelsen av makt med Robert Dahls definisjon 35 år senere (Dahl 1957, sitert fra Engelstad side 17): «A har makt over B i den grad A kan få B til å gjøre noe som B ellers ikke ville gjort». Så trekkes linjen videre til Foucault som på 1980 tallet, ifølge Engelstad, forstod makt på en lignende måte (sitert i ibid. side 17, fra Foucault 1983, s 219, Engelstads oversettelse): «Maktøvelse ... er en måte som visse handlinger påvirker andre handlinger på». Engelstad mener at en slik måte å forstå makt på kan være utgangspunkt for et sterkt, presist og

fruktbart maktbegrep. Han spør om et slikt maktbegrep er endimensjonalt, men hevder det ikke er det. Tvert imot er dette et maktbegrep med tre klare spesifiserte dimensjoner (Engelstad 1999, side 17):

De oppfatter makt som noe som er intensjonalt, relasjonelt og kausalt. Disse tre elementene er bare delvis overlappende, slik at det er *kombinasjonen av alle tre* som utgjør det «sterke» maktbegrepet.

Når det gjelder det relasjonelle element, henviser Engelstad til at det er underforstått når vi omtaler makt og samfunnsforhold. Da vil makten forutsette at «noen forholder seg til andre og kan påvirke deres handlemåte». Det kausale element utdyper han med at det må inntreffe et resultat av makten, hvis det skal gi mening å snakke om at man utøver makt. Makten må ha en *virkning*. Men ikke hvilken som helst virkning. For å kunne si at man har makt er det også vesentlig at virkningen er i tråd med ens *intensjon*. Engelstad omtaler dette som at resultatet må skje med hensikt, at man må ha siktet mot å oppnå dette resultat. Han eksemplifiserer med en arbeidsformann som fordeler oppgaver, men hvor arbeiderne gjør noe helt annet enn han ber dem gjøre. Det andre de gjør har ikke vært hans hensikt, og derfor er det vanskelig å si at han har makt over dem, selv om det er en virkning av hans ord. Hvis arbeiderne derimot gjør det arbeidsformannen ber om, får hans intensjon det ønskede resultat og han utøver makt. Men dette resultat må heller ikke være utslag av flaks. Denne modellen betyr at den som har makt bør være god til å kommunisere. Modellen åpner også opp for spekulasjon om det er ubevisste motiver hos den som har makt, som igjen kan forstås som strukturell makt (ibid. side 19-20).

Et tiår senere, publiserte Engelstad artikkelen «Hva er makt» (Engelstad 2010). Her gjentar han i stor grad en lignende treleddet teori om makt, slik at vi har god grunn til å tro at dette er hans gjeldende maktsyn. Engelstad presiserer igjen at det kan virke for mange som denne definisjonen er for snever. Men han påpeker at det gjør den også kraftfull, snarere enn intetsigende (av typen «alt er makt»). Han tenker seg at dette er tre elementer som alle kan enes om, og så kan man heller bygge ut begrepet og forståelsen av makt etter hvert. Han understreker også at alle tre elementer må være til stede, slik at man ikke bare kan operere med i og iii eksempelvis. Han poengterer at dette er et kontroversielt standpunkt siden en kombinasjon av disse to nettopp vil være det flere teoretikere omtaler som «strukturell makt». Han understreker videre at denne definisjonen bare er et «spinkelt skjelett», og først blir forståelig når den sees i sammenheng med andre grunnleggende sosiale forhold. Han samordner disse mulige forhold i det han kaller fire «knipper» (Engelstad 2010):

(i) Hovedtrekkene i menneskelig samhandling og måtene aktører kan påvirke hverandre på.

(ii) Aktørers selvforståelse, identitet og kommunikasjonsformer.

(iii) Forventninger og normer.

(iv) Prosesser knyttet til organisering og bygging av sosiale institusjoner, altså overgangen fra mikro til makro-forhold.

I motsetning til Foucault (se nedenfor), presiserer Engelstad at hans definisjon av makt nettopp kan omfatte situasjoner bygd på vold og fysiske inngrep. Han understreker at de fleste moderne maktteorier ikke er opptatt av vold og fysiske inngrep som makt, men ser det som en svakhet ved teoriene (et unntak her Y. Hammerlin som opererer med en tett kobling mellom makt og vold, jfr. M. Møller (pseudonym for Y. Hammerlin), 2000). Dette er også en av de gode grunner til at jeg ser hans maktforståelse som nyttig. Engelstad understreker koblingen mellom fysiske inngrep og makt med spørsmålet om makt i medisinen og psykiatrien, hvor tvangsbruk forekommer ganske hyppig. Likevel vil Engelstads videre teori om makt (i tråd med de fleste andre maktteoretikere) handle om hvordan makt virker når det ikke anvendes fysisk tvang. Han baserer seg da på det han kaller standard handlingsteori, og viser til Elster (1989) (sitat fra Ibid.):

Når en aktør handler, benytter hun eller han seg av ulike redskaper og ressurser. Hun eller han velger mellom foreliggende alternativer for å sette inn sine ressurser. Dette gjør aktøren på grunnlag av sine oppfatninger om hvordan verden er, altså de kunnskaper hun mener å ha. Og ut fra de målsettinger, normer, og verdier hun har. Poenget med denne oppramsingen er å klargjøre at når A vil få B til å gjøre noe, kan A påvirke ett eller flere av disse fire saksforholdene.

Han viser til at makt kan utøves gjennom forhandlinger, kanskje særlig hvis en part vet mer enn en annen. Eller gjennom overtalelse, som i vår tid særlig er preget av at vi må stole på eksperter i mange avgjørelser. I forlengelsen av det trekker han inn Foucault som en teoretiker som legger stor vekt på at det ligger mye makt i vår tillærte måte å snakke om fenomenene på, det Foucault kaller «diskurser». Han eksemplifiserer også med Bordieu, og hvordan han er opptatt av at noen kan kontrollere hvordan andre forstår verden, gjennom skole, myter og det vi tar for gitt (det doxiske rom som Bordieu kaller det). Slik blir kommunikasjon vesentlig for maktutøvelsen, påpeker Engelstad. Men han påpeker et paradoks:

For overtalelse er kommunikasjon selvsagt helt avgjørende. Dette inneholder imidlertid et paradoks. Enkle beskjeder, som i militære kommandoer, har den fordel at de er klare og oversiktlige. Det er ikke tvil om hva befalshavende ønsker utført. Men slike kommandoer har en meget begrenset appell. Få vil uten videre etterkomme beskjeden "Kjøp Sarotex!" En mer subtil, retorisk og estetisk kommunikasjon har mye større appell. Legens lave stemme og rolige blick har større overtalelseskraft. Særlig hvis hun er ettertenksom og empatisk, uten å tape forankringen i ekspertrollen.

Engelstad poengterer at noe av det som gjør maktforholdene vanskelige å beskrive er at makt er knyttet så tett til forventninger. En maktutøver trenger ikke uttale til enhver tid hva han eller hun ønsker, men kan tydeliggjøre det mer indirekte. En måte det kan skje på er ved bruk av trusler, som et «ris bak speilet». Da trenger man ikke bruke det annet enn en gang nå og da for å vise et eksempel om hva som skjer når man ikke gjør det som er forventet. Men trusler er ikke så virksomme i det lange løp poengterer Engelstad med henvisning til Weber (ibid.):

For at makt skal være effektiv på lang sikt, må den være legitim, det vil si at den hviler på et sett av begrunnelser, som de underordnede godtar og slutter opp om. Max Weber (1922) pekte på betydningen av legitimitet i organisasjoner. Her vil de underordnede oftest ønske å adlyde uten å bli kommandert. Det vil si at de foregriper de ønsker som måtte finnes blant overordnede. Grunnlaget for en slik foregripelse ligger i organisasjonens mer eller mindre uttalte mål, og utformingen av roller og oppgaver innen den. Dette gjør at maktutøvelsen kan bli meget effektiv og skje nesten umerkelig.

Samtidig kan det bli et problem når føringene fra ledelsen er uklare. På samme måter må normer og regler tolkes av den enkelte. Derfor er også en viktig kilde til makt evnen til å få gjennomslag for sine tolkninger av normer og regler. Da vil en både kunne legitimere egne handlinger og kunne kontrollere andres.

Selv om en del av maktanalysene er opptatt av mikroplan, mener Engelstad at den mest betydningsfulle makt blir utøvd på makroplan eksempelvis gjennom organisasjoner eller institusjoner. Poenget med en organisasjon er å øke handlingsevnen til dem som styrer den, hevder han. Selv om det kan virke som organisasjoner består uavhengig av de som besitter ledende stillinger der, slik at organisasjonene nærmest lever sitt eget liv, påpeker Engelstad at det ikke egentlig er slik (ibid.):

Så selv om institusjonen ikke nødvendigvis styres av én overordnet vilje, må den ses som uttrykk for summen av ønskede virkninger fra mange forskjellige aktører.

Men organisasjoner kan også være preget av perversjoner, at organisasjonen hindrer formålet den var tenkt for. Ofte kan det komme inkonsistente krav og være mangelfull koordinering. Han poengterer (ibid.):

Maktutøvelse skjer ofte i to trinn: først opprettes en organisasjon eller institusjon, og så utøves det makt innenfor den. Dersom en bare betrakter hvordan beslutninger treffes og utføres internt i organisasjoner kan det se ut som «ingen» utøver makt når en betrakter den regulære virksomheten, men det er fordi en ser bort fra at organisasjonens struktur selv er et resultat av hensiktsrettede beslutninger. Likeledes er det lett å tenke seg at tenkemåter vi tar for gitt bare «er der», men da blir det ofte oversett hvor mye organisatorisk innsats som skal til for å opprettholde et virksomt hegemoni. På den annen side skjer det ofte at forsøk på å utøve makt ikke lykkes, fordi handlingsfeltet er for komplekst, eller fordi det viser seg umulig å koordinere hva aktører gjør.

Foucaults forståelse av makt

Siden Foucault har blitt en så viktig teoretiker for mange fengselsforskere, skal vi se litt nærmere på hans maktperspektiver. Foucaults filosofiske prosjekt er svært ambisiøst. Han søker å kartlegge hvem vi er som moderne subjekter i lys av hvordan vi har blitt formet av moderne statsdannelse og institusjonene (eller «disiplinene» i Foucaults språk) som i vesentlig grad representerer dennes formende maktformer. Foucault skriver om makt mange steder i forfatterskapet sitt og svært mye av hans forfatterskap sirkler rundt makttematikk. Likevel er han ofte ikke så tydelig på hva han mener med makt, og hans forståelse av makt utvikler seg også i forfatterskapet. Jeg skal derfor ta utgangspunkt i artikkelen «The subject and Power» (Foucault 1982), som han skrev mot slutten av livet sitt. Her har han et metaperspektiv både på forfatterskapet sitt og på makt. Han prøver å sirkle inn hva makt som sådan er (selv om han også insisterer på at det han skriver verken er en teori eller en metodologi).

I begynnelsen av artikkelen tydeliggjør han at makt ikke har vært hans primære studieobjekt i forfatterskapet. Snarere har han vært opptatt av hva som gjør mennesket til subjekter. Men under studiene av subjektivitet, ble makttematikken vesentlig. Da han begynte å interessere seg for makttematikken, fantes det ikke noen gode instrumenter til å studere makt (som eksempelvis økonomisk teori var for å studere produktivitet, eller språkteorier for å studere mening). Det eneste som fantes var legale måter å tenke på makt, eksempelvis som spørsmålet: Hva legitimerer makt? Ellers fantes det ressurser til å tenke på makt innenfor en institusjon, eksempelvis som i statsvitenskapens: Hva er staten?

Siden det ikke var noen klar disiplin for, eller måte å tenke om makt, søkte han en utvidet forståelse av makt. Trenger man da en teori om makt, spør han. Han problematiserer det, fordi en teori er en objektivisering av sitt objekt. En slik objektivisering av makt er ikke rett, for makt er verken et objekt eller et fenomen. Derfor kan det ikke være en teori om makt som søkes. Men det trengs likevel en konseptualisering for at vi skal klare å analysere makt på en presis måte ⁷³. Spørsmålet er hva slags konseptuelle behov vi har i forhold til maktbegrepet? Foucault tenker seg at maktbegrepet må være historisk bevisst, som betyr at vi må vite hva som er de historiske betingelser bak begrepet. Så må vi finne ut hva slags virkelighet vi forholder oss til i forhold til makt (vi kunne kanskje si hva slags ontologisk status makt har) (ibid. side 778).

Samtidig understreker han at makt ikke bare er et spørsmål om teoretisk konseptualisering, det er også noe vi alle har erfaring med. Han knytter an til dette erfaringsaspektet med utgangspunkt for konseptualiseringen av maktbegrepet, hvor han nevner to patologiske former for makt i vår nære historie, det han omtaler som to sykdommer: Fasisme og Stalinisme. Selv om disse er historisk unike, er de ikke originale. De brukte og utnyttet mekanismer som allerede var kjent. Ikke bare det, de brukte i stor grad ideer og virkemidler fra vår politiske rasjonalitet, som eksempelvis et byråkrati.

⁷³ Her må det understrekes at Engelstad og Foucault legge litt forskjellig betydning i begrepet «teori», Foucault synes å legge til grunn en mer snever forståelse av begrepet mens Engelstad synes å ha en videre forståelse, som inkluderer det Foucault omtaler som «konseptualisering».

For å få tak i hva slags rasjonalitet som er virksom her, kan det være lurt å skape mer erfaringsnære og presise begreper for rasjonalitet. Foucault foreslår derfor å analysere disse prosesser i «felt» som består av grunnleggende erfaringer. Som galskap, sykdom, død, kriminalitet, seksualitet osv. som han har gjort store deler av forfatterskapet sitt (ibid. side 779). I denne sammenheng tenker han at ordet «rasjonalisering» er for generelt, slik at man heller bør analysere de spesifikke rasjonaliteter.

Utgangspunkt i motstand

Foucault vil også foreslå en annen måte å analysere maktrelasjoner. En mer empiri-nær måte, som er knyttet til vår nåværende situasjon og har en tettere kobling mellom teori og praksis. Den består i å ta de forskjellige former for *motstand* mot forskjellige typer makt som et startsted (ibid. side 780). En metafor han anvender som tydeliggjøring, er å bruke motstand som en *kjemisk katalysator* slik at maktrelasjoner kan tydeliggjøres, så man kan lokalisere deres posisjoner og deres metoder. Snarere enn å analysere makt fra dets interne rasjonalitet, handler det om å analysere makt ut fra motmaktstrategiene. For å finne ut hva maktrelasjonene er om, er forslaget at vi kan undersøke formene for motstand og forsøkene på å oppløse disse relasjonene.

På lignende måte tenker Foucault at for å finne ut hva vårt samfunn mener med normal, bør vi undersøke hva som skjer i feltet vi kaller «galskap», og for å finne ut hva legal betyr, kan vi undersøke feltet med det illegale. Som et startsted kan vi begynne med å se på flere av de større motstandskamper mot makt som har utviklet seg de siste årene: Motstanden mot menns makt over kvinner, mot foreldres makt over barna sine, mot psykiatere over de mentalt syke, mot medisinen over befolkningen, og mot administrasjonen over menneskers liv. Det er ikke tilstrekkelig å si at dette er antiautoritære kamper. Det må defineres tydeligere hva som er felles. Hovedmålet for disse kampene er ikke å angripe en gitt maktinstitusjon, gruppe eller elite, men snarere å angripe en *teknikk*, eller en type makt. Denne typen makt eller teknikk anvendes i hverdagslivet ved at den kategoriserer individet, merke ham med hans individualitet, knytte hans identitet til ham og presser en sannhetslov (eller forestilling om hva som er sant), over ham som han må anerkjenne og som andre må anerkjenne i ham.

Generelt er det tre typer kamper. Enten mot en form for *dominans* (etnisk, sosial, religiøs), mot en form for *undertrykkelse* som tar individet bort fra sin produksjon, eller kamper mot *underkastelse* mot det som binder individet til seg selv og underordner ham andre på den måten (ibid. side 782). I de føydale samfunn var kamper mot etnisk og sosial dominans mest fremtredende. Mens i det nittende århundret var kamper mot undertrykkelse viktigst. I vår tid er kamper mot underkastelse mest vesentlig, selv om ingen av de andre formene for kamper har forsvunnet.

Staten som identitetsskaper. Hyrdemakt.

Grunnen til at slike kamper er viktig i vårt samfunn, er at det siden det syttende århundret har vokst frem en ny type politisk makt, nemlig staten. Statens makt er både individualiserende og totaliserende. På den ene siden er den totaliserende ved at den ignorerer individualitet og kun er

opptatt av klassen, gruppen eller alle innbyggers interesser. På den andre siden består også staten av mange ulike individualiseringsteknikker.

En av grunnene til denne kompliserte blanding av både totaliserende og individualiserende maktteknikker i den moderne stat, er at den moderne vestlige makt har integrert en ny maktteknikk som egentlig hadde sitt opphav i kristne institusjoner. Foucault kaller denne teknikken for *hyrdemakt*. Bakgrunnen for denne makt ligger i kristendommen, hvor Jesus omtaler seg som hyrde for menneskene. Så har metaforen blitt ført videre ved at kristendommen som eneste religion har organisert seg som en kirke. Som kirke postulerer den at visse individer (prester, religiøse ledere) kan, i kraft av sine religiøse kvaliteter, tjene andre som hyrder. Dette er igjen en spesiell form for makt som kjennetegnes ved at (Ibid. side 783):

1. Det er en makt som til syvende og sist handler om å sikre individuell frelse i den neste verden.
2. Det er ikke først og fremst en maktform som kommanderer, maktutøver må også være rede til å ofre seg selv for flokken. Slik er den veldig forskjellig fra eksempelvis kongelig makt.
3. Det er en type makt som ikke bare er opptatt av hele flokken, men også av hvert enkelt individ gjennom hele hans liv.
4. Denne typen makt kan ikke utøves uten å kjenne til hva som foregår inni folk, deres «dypeste hemmeligheter». Den dreier seg om en kunnskap om andres samvittighet og en evne til å lede den.

Denne typen makt er frelsesorientert, i motsetning til politisk makt, og relaterer seg til hver enkelt. Den er individualiserende (i motsetning til legal makt), samarbeidende, og knyttet til sannhetsproduksjon - sannheten om individet selv. Men er ikke denne typen makt historie, siden hyrden forstått som den religiøse leder har mistet mye av sin makt. Her må det ifølge Foucault skilles mellom to aspekter av hyrdemakt. Nemlig mellom de bibeltolkende institusjonene som har mistet sin makt siden det 18. århundre. På den andre siden hyrdemaktens *funksjon*, som har spredd seg og blitt viktig i vårt samfunn. Denne funksjon oppstod i staten rundt det 18. århundret med en ny type individualiserende makt, hvor den moderne stat ble en enhet som utviklet seg med bevissthet om at borgerne var individer. Slik ble statsmakten en veldig sofistikert struktur hvor individer kan bli integrert under én betingelse: at dette individet underordner seg og formes etter samfunnets spesifikke former. Slik ble staten en moderne struktur for individualisering forstått som en moderne form for hyrdemakt (Ibid. side 784).

Det skjedde et skifte hvor hyrdemakten ikke lenger hadde frelse i den neste verden som sitt mål, men snarere her i denne verden. Frelse fikk også andre meninger: Helse, ha det bra, god levestandard, sikkerhet, beskyttelse mot ulykker osv. En rekke verdslige mål byttet ut de religiøse. Etter hvert økte denne typen makt. Noen ganger var denne typen makt utøvd av staten, eller en institusjon som politiet. (På 1800-tallet var ikke politiet kun til for opprettholdelse av lov og orden, men også for å hjelpe med hygiene, helse osv.). Andre ganger var slik makt utøvd av hjelpeorganisasjoner og filantroper. Men også familien og medisinen fikk en slik funksjon. Kunnskapsproduksjonen fra hyrdemakten fokuserte på to roller: kvantitativ angående hele

populasjonen, og analytisk angående individet. Slik spredde hyrdemakten seg i hele samfunnet og ble rådende i en rekke institusjoner. Snarere enn at den stod i kontrast til politisk makt, ble det en individualiserende taktikk som kjennetegnet flere typer maktsfærer. Blant annet familien, medisinen, psykiatrien, utdannelsen og arbeidslivet.

Hvordan utøves makt?

Når Foucault skriver noe helt generelt om makt, tar han utgangspunkt i maktens «hvordan», snarere enn dets «hva» eller «hvorfor». Ikke fordi disse siste ikke er interessante, men når han begynner undersøkelsen med «hvordan» impliserer han også at makt som sådan ikke eksisterer (ibid. s 786):

To put it bluntly, I would say that to begin the analysis with a "how" is to suggest that power as such does not exist. At the very least it is to ask oneself what contents one has in mind when using this all-embracing and reifying term; it is to suspect that an extremely complex configuration of realities is allowed to escape when one treads endlessly in the double question: What is power? and Where does power come from? The little question, What happens?, although flat and empirical, once scrutinized is seen to avoid accusing a metaphysics or an ontology of power of being fraudulent; rather, it attempts a critical investigation into the thematics of power.

Slik vil Foucault undersøke «hva som skjer» for å slippe å lese inn en metafysisk eller ontologisk forståelse av makt, og heller holde seg til empirien og en kritisk analyse. Når han snakker om «hvordan» mener han med hva slags midler den er utøvd og hva som skjer når mennesker utøver makt over andre. Han skiller mellom flere aspekter når man analyserer maktbruk (ibid. side 786). Først det han kaller makt over ting, eller *kapasitet*. Dette er noe annet enn makt som er i relasjoner mellom mennesker eller grupper. Når vi snakker om makt, er det stort sett alltid når bestemte personer utøver makt over andre. Makt sier slik noe om en relasjon mellom minst to parter. Det er også viktig å skille maktrelasjoner fra kommunikative relasjoner. På en side er kommunikasjon alltid viktig når man har en maktrelasjon, for å kunne handle overfor en annen. Men en maktrelasjon er noe litt annet, for målet er ikke kommunikasjonen i seg selv.

Slik er det i praksis tre typer relasjoner som alltid overlapper hverandre, men som må skilles: maktrelasjoner, kommunikative relasjoner og objektiv kapasitet (Ibid. side 787). I praksis vil likevel disse tre relasjoner være blandet sammen og overlappe hverandre og støtte hverandre. Som eksempel nevner han utdanningsinstitusjonen. Hvordan man der har nitide reguleringer hvor alle aktivitetene hvor alle har sin plass og funksjon, styrt av en rekke maktteknikker som overvåking, straff og belønning, og et makthierarki. Alt dette konstituerer en felles blokk av relasjons- og kapasitets-kommunikasjons makt. Slike kompakte maktblokker hvor teknisk kapasitet, kommunikasjon og maktrelasjoner samarbeider, kaller Foucault *disipliner*. Derfor er den empiriske analysen av visse disipliner slik de har blitt historisk konstituert interessant. For de viser hvordan systemer av kapasitet, kommunikasjon og makt veves sammen. Å undersøke makt gjennom spørsmålet «hvordan» er derfor å introdusere et kritisk perspektiv i antagelsene om grunnleggende

makt. Det er å la *maktrelasjoner* være det grunnleggende man analyserer, snarere enn makt i seg selv.

Hva konstituerer makten?

Men å utøve makt er ikke bare en relasjon mellom parter, det er også en måte visse handlinger modifierer andre handlinger. Hvilket ifølge Foucault, er det samme som å si at Makt (med stor forbokstav) ikke finnes. Makt finnes bare når man handler, selv om det kan være innvevd i faste strukturer eller et felt av potensialitet. Det betyr at makt ikke er en funksjon av noe man kan tillate eller gi sin tilslutning til. Det er ikke i seg selv en fraskrivning av frihet, eller overføring av rettigheter, av alles makt delegert til noen få. Maktrelasjonen kan være et resultat av tilslutning, men er ikke av natur en manifestasjon av en slik tilslutning. Betyr det at maktrelasjonens egentlige form er volden i sin primitive tapning, som kommer til syne som en siste ressurs når den er tvunget til det? Nei, snarere er maktrelasjoner handling på andres handlinger (Ibid. side 789).

Foucault forstår slik en maktrelasjon som en relasjon hvor den ene part *handler på den andre parts handlinger*. Både forstått som eksisterende handlinger og handlinger i fremtiden. Han lager en distinksjon mellom vold og makt ved at en voldsrelasjon handler direkte på kroppen eller på ting. Hvor den tvinger, bøyer, bryter og ødelegger eller lukker døren for alle muligheter. Motpolen til volden er passivitet, og den eneste muligheten i forhold til motstand er å minimere eller ødelegge det. En maktrelasjon, på den andre siden, kan bare artikulere ut fra to nødvendige elementer. For det første må den som makten utøves over grunnleggende gjenkjennes og opprettholdes som en handlende person. For det andre vil en maktrelasjon åpne opp et helt felt av mulige responser, reaksjoner, resultater eller mulige intervensjoner.

Samtidig understreker Foucault at en maktrelasjon ofte bygger på vold, eller tilslutning, og gjerne begge deler. Likevel konstituerer ikke volden makten. I seg selv er utførelsen av makt ikke vold eller tilslutning. Det er en total struktur av handlinger over andre handlinger. Makten oppmuntrer, leder, forfører, gjøre noe lettere eller mer tungvint, begrenser eller forbyr. Men det er alltid likevel en måte å handle på andre subjekts handling i kraft av at de *kan* handle. Derfor en gruppe handlinger som utføres på andre handlinger.

Ut fra denne forståelsen av maktrelasjoner, foreslår Foucault å forstå maktrelasjoner synonymt med ledelse («conduct»). For ledelse innebærer både tvang og en måte å handle på innenfor et mer eller mindre åpent felt av muligheter. Å utøve makt består slik i å styre mulighetene og overstyre de mulige utfall. Derfor er makt mindre av en konfrontasjon enn det er et spørsmål om styre (government). Forstått som styre av barn, ens sjel, av samfunn, familier osv. Å styre forstått på denne måten er å *strukturere det mulige handlingsfeltet til andre* (Ibid. side 790). Når vi forstår utøvelsen av makt som handling på handling og det igjen som å styre andre og strukturere deres handlingsfelt, blir frihetsbegrepet viktig. Foucault presiserer at makt kun kan utøves over frie subjekt og kun så lenge de er frie. Med fri menes her at individet eller gruppen har et felt av muligheter for oppførsel, reaksjoner, og handlemåter. Slaveri er derfor ikke en maktrelasjon når mennesket er i lenker (i dette tilfellet: underlagt fullstendig fysisk tvang). Ofte er frihet betingelsen for utførelsen av makt, og

derfor er ikke makt motsetning til frihet. Snarere er det et langt mer komplekst samspill mellom de to, hvor frihet ofte er betingelsen for makt.

Hvordan analysere maktrelasjoner? Institusjoner

Å analysere institusjoner er en god måte å analysere maktrelasjoner på mener Foucault. Det er et privilegert observasjonspunkt, fordi institusjoner er konsentrert, delt, gitt orden, og utført med høyeste grad av effektivitet. Derfor kan vi forvente at vi nettopp i institusjoner ser formen og logikken i maktrelasjonenes elementære mekanismer (Ibid. side 791). Samtidig er det problemer knyttet til å studere makt i institusjoner: Siden mye av institusjonen handler om å bevare seg selv, er det i slike analyser en risiko for å sammenblande reproduktive funksjoner med rene maktrelasjoner. Samtidig er det en fare for at man ved å forklare institusjonens makt også konstituerer den. Foucault foreslår derfor å analysere institusjoner fra synspunktet til maktrelasjoner.

Når man bor i et samfunn muliggjør det at handling på andres handling er mulig og stadig vedvarende, for et samfunn uten maktrelasjoner er bare en abstraksjon. Men det gjør også analysene av disse viktige. For selv om et samfunn uten maktrelasjoner ikke er mulig, betyr det ikke at de konkrete og spesifikke maktrelasjoner man har i et samfunn verken er nødvendige eller ikke kan undermineres. Slike analyser bør ligge under all politisk og sosial eksistens.

Analysen av maktrelasjoner krever at følgende punkt blir etablert riktig (Ibid. side 792):

1. *Differensieringssystemet* som tillater noen å handle på andres handlinger. Differensiering bestemmes av lov, tradisjoner, status eller privilegier. Økonomisk forskjell, skifte i produksjonsprosessene, lingvistiske eller kulturelle forskjeller, forskjell i kunnskap og kompetanse osv. Alle maktrelasjoner setter differensieringssystemer i arbeid.
2. *Målsettingen* for de som handler på andres handling. Opprettholdelse av privilegier, akkumulering av profitt, opprettholdelse av autoritet, utførselen av en funksjon, handel osv.
3. *Midlene* som kreves for maktrelasjonen: Om det er trusler fra våpen, effekten av ord, økonomisk forskjell, mer eller mindre komplekse former for kontroll, overvåkning, regler, teknologi osv.
4. *Typene institusjonalisering*: Tradisjonelle føringer, legale strukturer, mote, egne reguleringer, et komplekst system, en stat, prinsipp for regulering osv.
5. *Graden av rasjonalisering*: mer eller mindre utviklet i forhold til effektivitet, mulig kostnad osv.

Maktformene i et samfunn er komplekse, noen ganger slår de hverandre ut, andre ganger forsterker de hverandre. I den forstand er ikke den moderne stat bare en form for maktutøvelse, men svært mange former. Samtidig er de fleste av disse under statlig styre (Ibid. side 793)

Om makt og slaverelasjoner i forhold til Foucaults maktforståelse.

Selv om Foucaults maktforståelse virker mer generell enn eksempelvis Webers, er det også noe ved Foucaults maktforståelse som virker konstraintuitivt. Det gjelder særlig hans avgrensning til vold,

fysisk tvang og slaveri, som han mener ikke er maktrelasjoner, og insisteringen på at det ikke er en maktrelasjon hvis ikke den makten utøves over har frihet (forstått som et handlingsrom og flere handlingsmuligheter). Han argumenterer i utgangspunktet ikke særlig godt for at frihet er nødvendig for å konstituere en maktrelasjon og at eksempelvis en slave i lenker ikke lenger er underlagt en maktrelasjon. Men poenget handler vel om at han forstår makt som handling på andres handling og for at noe skal konstitueres som en handling kreves det en autonom aktør for å gjøre det. En helt ufri aktør kan dermed ikke på noen fullstendig måte sies å handle. For dem er det bare passivitet som er mulig respons.

Men har Foucault rett når han tenker slik om makt og maktrelasjoner? Hva om det snarere er slik at han i sin iver etter å få frem de allmenne trekk med makten og maktens virkemåter, tenderer til å beskrive makten *for* positivt? For mens makt svært ofte tidligere, eksempelvis hos Weber og tradisjonen fra han, har handlet om å forstå makt som noe negativt, farlig og problematisk, mener Foucault en slik optikk begrenser vår forståelse av makten. Vi blir blinde for maktens positive sider og at makt ikke først og fremst er destruktivt, krenkede og undertrykkende, men ofte også positivt og produktivt. At makt også er med på å skape både samfunn og handlingsmuligheter.

Jeg er enig i Foucault at makt kan være positivt og produktivt. Det synes rimelig å se makt som et bredere fenomen enn bare noe negativt, og altså som noe *både* positiv og negativt, som både kan skape og ødelegge. Det synes også rimelig å tenke seg at myk makt, makt som sekulær hyrdemakt er mer effektiv enn hard makt som tvangs og kongemakt, som Foucault argumenterer for at er hovedgrunnen til at kongemakten har blitt byttet ut med sekulær hyrdemakt. Et empirisk argument for at den myke maktform er mer effektiv, får vi hvis vi ser på historiens utvikling. Det er svært tydelig at de moderne styreformene baserer seg stadig mer på myke maktformer enn harde, nettopp fordi disse formene har hatt mer suksess enn de harde. De harde maktformer på sin side, frembringer mye mer sinne, frustrasjon og ulydighet enn de myke, fordi de som skal styres føler betydelig mer ubehag og opplever mer lidelse ved slike former.

Men spørsmålet er likevel om Foucault i sin polemikk mot det ensidig negative syn på makt, går for langt i et ensidig positivt syn? Uansett synes ikke hans nesten litt kategoriske avgrensning fra vold, tvangsrelasjoner og slaverelasjoner fra maktdomenet godt begrunnet. Hvis vi skulle følge Foucaults logikk og se frihet som nødvendig for den makten utøves over, kunne vi også insistert på at en slave i lenker på ett vis har valg, selv under tvang. Slik kunne vi også se ham som fri, i alle fall i en metafysisk forstand. Han kan, som Sartre har påpekt, velge hvordan han vil forholde seg til denne situasjonen, og han kan velge mellom enten å gjøre det han tvinges til eller ikke og ta konsekvensen av det (piskeslag eller hva det måtte være som straff).

Men viktigere: Selv om vi kanskje ikke adekvat kan snakke om handling gjort under tvang som autonom handling man kan stilles moralsk ansvarlig for, synes nettopp slike typer handlinger å være et vesentlig aspekt av det vi erfarer som makt. Eller det vi oppfatter som å ha makt *over* noen. Det vil ut fra vår daglige forståelse av maktbegrepet være rart å si at en slavedriver ikke har makt over sin slave. Ja det vil synes kontraintuitivt. Det synes heller som Foucault på den måten prøver å skape

et begrep om makt som ikke samstemmer med dagligspråkets bruk av begrepet. Men hvorfor dreie begrepsbruken nesten radikalt bort fra dagligspråkets bruk av begrepet? En bedre strategi tror jeg heller er å klargjøre hva slags grunnleggende intuisjoner som ligger i dette begrepet.

Riktignok kunne vi tenke at det Foucault åpner opp for er tanken om at en maktrelasjon svært ofte er en form for underkastelse (når han analyserer makt via motstand deler han motstandskampene inn i kamp mot dominans, undertrykkelse og underkastelse). Slaven som er i lenker, har ikke nødvendigvis underkastet seg. Han har bare ikke noen mulighet til å gjøre motstand. Det som dermed blir testen på om slavedriveren har makt over slaven, er om han kan slippe ham løs fra lenkene og likevel få ham til å følge hans ordre. Hvis slaven da gjør det han blir bedt om, så kan vi i Foucaults forstand si at slavedriveren har makt over ham. Mens hvis slaven ikke gjorde det han ble bedt om, hadde slavedriveren heller ikke makt over slaven. Hvis dette er Foucaults mening, synes det ikke videre problematisk. Det vil være en måte å forstå makt på som er i tråd med dagligspråkets forståelse av begrepet, og med Webers forståelse (eksempelvis av legitimitet).

På den måten kan vi tenke at Foucaults forståelse av maktrelasjoner som det å handle på andres handlinger eller strukturere deres handlingsfelt, nettopp er noe som konstitueres i en gjensidighet mellom den som har makt og den makten utøves over. Implisitt i en slik forståelse kunne vi kanskje tenke oss en Hegeliansk dialektikk mellom herre og trell (Hegel 1999, side 118ff), trelen som en som lærer seg å gjøre det herren ønsker uten å bli bedt om det, hvor relasjonen og dialektikken mellom dem også utvikler en særegen form for anerkjennelse av den andre part som henholdsvis herre eller trell. Vi kunne forstå det slik at det er nettopp denne typen gjensidig anerkjennelse som Hegel påpeker som Foucault insisterer på i sin forståelse av maktrelasjoner for at en relasjon skal kvalifisere som en maktrelasjon.

I maktrelasjoner kan vi da tenke oss et kontinuum hos den det utøves makt over fra konformitet til lydighet videre til lojalitet og underkastelse, hvor konformitet er den «mildeste» form mens underkastelse er den sterkeste form. Alle formene er varianter av at den det utøves makt over følger maktutøverens vilje, slik at vi i alle tilfellene kunne si at det utøves makt (i Foucaults forstand). Men makten er mindre sikker når den det utøves makt mot kun er konform og ikke underkaster seg maktens handlingsstrukturer. I den forstand kan vi forstå det slik at underkastelse er å identifisere seg med den handlingsstruktur makten etablerer og godta denne som legitim. Mens man kan oppføre seg konformt, selv om man er uenig i maktens handlingsstrukturer, og dypest sett ville protestert på disse hvis man kunne. Konformitet er på det viset å forstå som et slags minimum, og det er å forvente at de det utøves makt over som kun oppfører seg konformt vil måtte passes på og ofte møte trussel om straff hvis de ikke oppfører seg som ønsket.

Samtidig er det også en mulighet at Foucault ikke ser så tydelig selve erfaringen som tvangssituasjoner konstituerer. For hva om det er slik at radikale tvangssituasjoner og slaverelasjoner er grensetilfellet, men også utgangspunktet for de andre typene maktrelasjoner? Hva om det er nettopp erfaringen av å være maktesløst utlevert til en overmektig, erfaringen av å være avmektig eller i en annens vold, som får oss til å oppføre oss lydige og konformt også når

maktmidlene er langt mindre drastiske? Som eksempelvis når slavedriveren løsner på lenkene i håp om at slaven skal oppføre seg etter hans vilje, hvor slaven jo vet at trusselen om lenkene hele tiden er der, slik at han i realiteten ikke har særlig annet valg enn å oppføre seg som herren hans ønsker.

Dette er en forståelse av makt som Elias Canetti har skrevet litt om i *Masse og makt* (Canetti 1995, side 285). Her forstår Canetti blant annet makt ut fra metaforen med en katt som leker med en mus den har fanget. Så lenge katten kan ta musen, er musen i kattens *maktsfære*. Musen kan bevege seg, gå, eller løpe. Men katten vet at den når som helst kan ta den igjen og stoppe den. Hva om det nettopp er slike erfaringer som ligger dypt i oss og som får oss til å være både lydige og konforme, selv når maktbruken og maktteknikkene er langt mildere enn den rå vold og brutale tvang? I så fall synes ikke Foucaults insistering på at vold ikke er makt virkelig velfundert.

Maktbegrepene applisert på fengsel. Fredwall og Crewe

Jeg skal nå trekke disse generelle refleksjoner om makt over til fengselssettingen. Hva kjennetegner fengselsystemets og de fengselsansattes makt over fangene i fengsel? Hvordan arter fengselets maktformer seg? I Fredwalls bok (2015) som vi så på en del i det forrige kapittel knytter han seg tett til Foucault. I følge Fredwall er det ett motiv som går igjen både i styringsdokumentene og i intervjuene med fengselsvaktene (Fredwall 2015, side 366):

Motivet jeg snakker om, er et enkelt bilde: Det er av en hyrde og hans flokk. Eller mer presist: Det er av den *relasjonen* som oppstår eller kan oppstå mellom en hyrde og flokken, mellom en gjeter og hennes sauer.

Fredwall knytter slik an til Foucaults grunnleggende forståelse av makt i det moderne samfunn som en sekularisert hyrdemakt (jfr. gjennomgangen av Foucault over). Kanskje kan man kritisere Fredwall for å være litt for opphengt i selve metaforen hyrde hvor fangene i så fall blir sett på som sauer, som vi kan tenke på som stigmatiserende eller nedsettende. Men jeg tror ikke dette er poenget verken til Foucault eller til Fredwall i denne sammenheng. Poenget er å få et grep om hvordan man skal forstå makten i fengsel. Det vil også være slik jeg skal anvende Fredwalls tolkning av Foucault her. Fredwall refererer til Foucault (særlig to forelesningsrekker holdt på Collège de Franc fra januar til april 1978 og en på Stanford University i oktober 1979) som etter Fredwalls mening ser dette som en måte å lede mennesker på som har lange røtter, tilbake til middelhavsregionen og land som Egypt, Assyria, Babylon og Judea. Så ble det omformet og institusjonalisert av den kristne kirke, før det ble sekularisert. Foucault omtaler ifølge Fredwall denne typen makt som (ibid. side 366):

Denne måten å styre og lede mennesker på handler om hyrdens ansvar for å konstant å våke over livet til alle i flokken, å hjelpe dem og å lette deres byrder.

Fredwall vil ta utgangspunkt i dette hyrdemotivet i sin beskrivelse av hvilke moralske ideal som kommer frem på bakgrunn av fengselsvaktrollen. Han tenker seg at den sekulariserte forståelse av

hyrdemakten er det som ligger bak de forskjellige idealer som man kan uttrykke i forhold til betjentrollen (ibid. side 371):

Det er etter mitt syn en slik sekularisert form for hyrdemakt som implisitt uttrykkes i kriminalomsorgens samfunnsmandat. Og det er en slik måte å lede og styre mennesker på som trer frem i analysene av studienes empiriske datamateriale.

Han underbygger hvorfor det er plausibelt å tolke betjentidealene i lys av hyrdemotivet. Først med å se på samfunnsmandatet (ibid. samme side):

Kriminalomsorgen skal sørge for fullbyrdelsen av de av domstolen ilagte straffereaksjoner som gjelder fengsel og forvaring, og stille fengselsplasser til disposisjon for politi og påtalemyndighet. Dette innebærer en rett og en plikt til å bestemme over hvor visse mennesker for en bestemt tid befinner seg, og om nødvendig bruke maktmidler for å løse denne oppgaven.

Fredwall tolker denne oppgaven gjennom hyrdeoptikken (ibid. samme side):

Det er for det første ansvaret for å våke over fårene som kommer til uttrykk i samfunnsmandatet og betjentenes delegerte oppdrag. Fengselsbetjentene skal sørge for at flokken er samlet og at ingen av fårene rømmer.

Videre (ibid. side 372):

Hyrdens oppdrag innebærer ut fra dette å sørge for at ingen individer i flokken rømmer, og at disse ikke begår ny kriminalitet mens de er i flokken, ikke bryter fastsatte vilkår eller unngår å gjennomføre straffen eller de restriksjoner de er ilagt.

Samtidig er oppdraget å avhjelpe negative virkninger av isolasjonen og ivareta de som er fengslet. Han argumenterer for at det dreier seg blant annet om (ibid. samme side):

å sørge for at de fengslede får mat og drikke, at de så langt det er mulig, får oppholde seg i friluft hver dag, at de skal ha mulighet til å få besøk, at de får utøve sin religion og sitt livssyn, at de skal kunne få ha fellesskap med andre som er fengslet, at de får medisinsk hjelp hvis de er syke.

Dette ser Fredwall igjen i forbindelse med hyrdens ansvar for fårene (ibid. samme side):

Betjentene skal som hyrder ivareta hvert medlem i flokken. [...] De skal her prate med hver enkelt, lytte til dem, være oppmerksomme på hva de har behov for, og ta dem med på aktiviteter innenfor rammene for fengselsoppholdet. De skal sørge

for at de har nok mat og drikke, de skal sørge for at de syke får pleie, de skal lette opplevelsen av frihetsberøvelse mens fårene er i flokken.

Så tolker Fredwall dette temaet i forhold til sin empiri. Han er først opptatt av likheten med det statiske sikkerhetsarbeidet (ibid. side 373):

Det å låse dører, telle fårene i flokken, følge dem til aktiviteter (arbeid, program, skole), vokte dem under luftingen og låse dem inn og våke over dem for natta blir en sentral del av ansvaret.

Han poengterer likheten med den dynamiske sikkerheten (ibid. 373-4):

Den kraften som ligger i de gode relasjonene, der hyrdene – ved å være til stede i, for og sammen med flokken - blir kjent og selv gir seg til kjenne, kommer her tydelig til syne. [...] Hyrdens ansvar dreier seg igjen om en konstant og individuell årvåkenhet overfor hvert enkelt individ. De skal passe på at fårene i flokken gis individuell omsorg og oppmerksomhet, de skal kjenne sin flokk i stort og smått, og de har i oppgave å merke seg når det foregår skifte i stemninger og opptreden. Som flere av informantene mine uttrykker det: «De kjenner oss, og vi kjenner dem.»

Han understreker at hyrdene, som betjentene, har til oppgave å være til stede i flokken, være rollemodeller for god oppførsel. Være rettferdige og empatiske og kunne kommunisere, samt løse konflikter. Samtidig være lydige for de lover og forskrifter som gjelder for kriminalomsorgen. Fredwall har også gjort intervjuer med nemda som velger ut aspiranter til fengselsutdannelsen. I disse intervjuene understrekes det hvordan de ønsker søkere som kan være gode ledere for flokken (ibid. side 374):

Hyrdene beskrives blant annet som autoriteter som med selvinnsikt, persepsjonsevner og god dømmekraft kan klare å styre en flokk av fengslede individer.[...] Nemda leter...etter hyrder som kan sørge for at de fengslede er på rett plass til rett tid, og samtidig kan lette opplevelsen av frihetsberøvelsen. De skal ha en empatisk holdning. De skal trøste. De skal kunne prate. De skal kunne hjelpe. De skal kunne veilede. De skal være tolerante og fleksible, ha humør og kunne spre litt glede.

Men det er noe litt for konkret i Fredwalls anvendelse av hyrdemaktbegrepet på fengselsvaktrollen. På en side synes begrepet hyrdemakt å fange inn noe vesentlig, nemlig som et begrep som sier noe om hva som reelt er maktforholdene mellom fange og vakt. Det sier noe om hvor mektig vaktene er i forhold til fangen og hvor kontrollerte fangene er, samtidig som de er grunnleggende avhengige av vaktene. Samtidig er det noe problematisk med metaforen her. Det å tenke på seg selv som en hyrde for saueflokken av fanger, hvis man er vakt, synes ikke å være en konstruktiv måte å verken forstå seg selv eller fangene på.

Dette er nok heller ikke Foucaults måte å forstå begrepet på. For Foucault er poenget heller å uttrykke at den moderne stat har en grunnleggende maktform som både individualiserer enkeltmennesket, og behandler ham kollektivt med og ordner og disiplinerer enkeltmennesket inn i samfunnets former. Det gir en maktform som ikke tvinger, men som leder og overtaler. Men da er ikke poenget at man som maktutøver skal identifisere seg med en hyrde. Det blir en altfor konkret måte å forstå Foucault på. På denne måten kan vi kanskje tenke at Fredwalls for konkrete bruk av hyrde-metaforen om forholdet mellom fange og vakt, avslører noe dypere om det skjeve maktforholdet mellom fange og vakt.

Ben Crewes firdelte former for sosial makt i fengsel

Vi skal se videre på makten i fengsel gjennom den engelske forskeren Ben Crewe. Crewe lister opp fire former for sosial makt som fengselet bruker, som grunnlag for sine analyser av fengsels-samfunnet i boken *The Prisoner Society* (Crewe 2009). Det er maktbruk forstått henholdsvis som (Crewe 2009, side 80 ff):

1. Tvang (fysisk begrensning, deprivasjon, trussel og bruk av fysisk makt)
2. Manipulasjon eller bruk av insentiver (eksempelvis instrumentell bruk av belønning og straff)
3. Etablering av vane (særlig forstått som bruk av ritualer og rutiner)
4. Normativt rettfærdiggjort, eller noe man er forpliktet på (basert på felles verdier)

Crewe kommenterer punktet med tvang (punkt 1), med å påpeke at det er en viktig distinksjon mellom trussel om bruk av fysisk makt og reell bruk av det. Ofte vil det i fengsel holde å true, så lenge man kan gripe til fysisk makt hvis det blir nødvendig. Det er som oftest nok at fangene vet at tilstrekkelig makt vil bli satt inn hvis man ikke skulle gjøre som man blir pålagt. Han påpeker videre at ren fysisk tvang sjeldent er brukt, fordi dette er både provoserende, ineffektivt og oppfattes ofte som illegitimt. Likevel kan mildere former for tvang bygges inn i institusjoner uten at de lager så mye problemer. Når det gjelder manipulasjon eller bruk av insentiver (punkt 2), tenker han at dette er en lettere form for makt å bruke overfor fangene. Hvis man bare finner ut hva som er viktig for fangene, vil ofte et system av presis belønning og straff fungere slik at fangene oppfører seg på ønsket måte.

Crewe har også tatt med etablering av vane, eller rutiner og ritualer som en form for maktbruk (punkt 3). Det kan kanskje synes merkelig. Men Crewe mener dette er en form for maktbruk hvor man både i samfunnet og i fengsel kan skape et inntrykk av nødvendighet, og at det ikke finnes noen sosiale alternativer. Slik skapes et inntrykk av at tingenes tilstand må være akkurat slik de er og det etableres en form for fatalisme hvor subjektet føler seg maktesløs og ser seg nødt til å opptre lydige. Denne effekten er særlig sterk i fengsel både fordi det er så mange rutiner og fordi man reelt er såpass maktesløs. Det fjerde punktet, om normativt rettfærdiggjort maktbruk, ligner på det Weber omtaler som legitim maktbruk. Skillet mellom makt man tar for gitt (som i vane) og makt man anser som legitim er vesentlig her. Crewe skriver om tre former for maktbruk som er eller oppleves normativt rettfærdiggjort:

- a) Fra personlig moral. Troen på at maktbruken er moralsk rett.
- b) Legitimitet gjennom *lojalitet*. Noen man er lojal mot godgjør for legitimiteten.
- c) Legitimitet gjennom *plikt*. At man føler seg forpliktet til å følge en norm eller regel.

Crewe omtaler også disse fire former for maktbruk sammen. Han skriver at det er en sammenheng mellom disse formene i et fengsel. I første omgang er makten i fengsel svært preget av tvang. Men etter litt siger rutinene i fengselet inn i de aller fleste slik at vaner etableres. Etter litt vil nesten ingen fanger sjekke mer etter muligheter for å rømme, for man tar for gitt at det er umulig. I et fengsel hvor fangene opplever at makten utøves rettferdig og de blir behandlet med respekt, vil fangene langt mer sannsynlig tenke at maktbruken også er legitim og følge reglene av den grunn.

Om Crewes psykologiske makt. Forskjeller og likhet med Norge

Ben Crewe skriver godt om den psykologiske makten som styrer mye av det moderne fengsel, i alle fall i England. Han skriver hvordan psykologene har blitt gitt stor makt til å bestemme hvem som skal ha prøveløslatelse og hvem som ikke skal ha det, og hvem som kan slippes videre til friere soningsformer. Det dreier seg om risikovurderinger hos psykologene, og gjøres etter hva Crewe skriver både ut fra forskjellige risikomodeller og ut fra psykologiske tester hvor man søker å finne ut både hva slags diagnoser den enkelte har, og hva slags kriminogene faktorer som er vesentlige (ibid. Kapittelet om psykologisk makt side 115-137).

Crewe skriver ganske mye om både hvor vilkårlige og dermed lite vitenskapelige disse vurderingene er. Eksempelvis kan to psykologer ha radikalt motstridende oppfatninger om enkelttilfeller, og små bagateller blir ofte blåst opp som tegn på mønster. Andre ganger sees det bare på fangens tidligere handlinger og dommer, og ikke på hva slags fremgang han faktisk har gjort dag for dag på den lengre dom han sitter på. Et annet problem er hvor vanskelig det blir for den enkelte fange å demonstrere at han er på bedringens vei. Det er nesten ingen situasjoner hvor det kan demonstreres. Små hendelser vil lett få veldig stor vekt, eksempelvis et sinne eller frustrasjonsutbrudd som kan komme fra en dårlig dag og fra konkrete vanskelige omstendigheter som ikke blir lagt vekt på. Han påpeker også at en psykologisk måte å objektivere fangene på og kravet om at man ikke ytrer andre narrativer om seg selv som er i konflikt med det gjeldende (psykologiske) synet på en (eksempelvis sier hvordan en selv oppfatter seg selv og de handlinger en har gjort), fører til en vesentlig ekstralidelse, særlig for de på lange dommer (ibid. side 131):

These judgements were based not on who the prisoners were but what they had done. [...] A prisoner could be a talented painter or a good father, but relative to psychological tags, such attributes were made to feel irrelevant. Risk-assessment tools were insensitive to narrative progression, social context, and holistic understandings of identity. Instead, life histories were required to fit into parameters provided by the database and the abstract vocabulary that standardization necessitated (Aas 2004). For long-term prisoners, for whom maintaining some control over personal integrity and identity was a paramount concern (Cohen and Taylor 1972; and see Chapter 7), to have one's experience

and identity «formalized and institutionalized» (Georg) in these ways was a pain of major significance. For long-term prisoners, psychological processes such as these were among the mortifications and abasements of the modern prison (cf. Goffman 1961).

Det interessante og opplysende med Crewes perspektiv og analyse av denne type makt i forhold til Norge er at mange av de trekkene han finner og lokaliserer som «psykologisk makt» går igjen i det norske fengselssystem, selv om det der vil være uriktig å kalle det «psykologisk makt». I Norge har ikke psykologer og psykiatere så stor makt og innflytelse som i engelske fengsler. De kan sitte i et team og være rådgivende men bare i svært liten grad er det psykologen som avgjør om fanger skal løslates på prøve (2/3 dels tid) eller overføres til åpent fengsel ⁷⁴.

Likevel er analysene til Crewe nesten direkte oversettbare til norske forhold. Hvordan sikkerhetsvurderinger er helt avgjørende for hva slags soning den enkelte får og om han løslates på prøve, hvordan disse er vilkårlige, hvordan man ikke har mulighet til å bevise at man har forandret seg til det bedre, hvordan små bagatellmessige hendelser blåses opp og blir tillagt stor vekt gjerne flere år etter de har skjedd (som jeg skriver om i mitt tilfelle med den såkalte «sokkeepisoden»), og hvordan det smerter svært mye å få en identitet av «systemet» som ikke på noen måte stemmer overens med slik man oppfatter seg selv.

Den store forskjell i Norge er bare at det ikke hovedsakelig er psykologer som foretar disse risikovurderinger av fangene, det er snarere jurister og et råd bestående av mellomledere i fengselet og tidvis også fengselsleder, gjerne med sosionomer også. Samtidig er språket og vurderingssystemet i stor grad hentet fra psykologiens språk. Men en slik faglig forskyvning som vi har i Norge på disse spørsmål til forskjell fra England, fører også til at vurderingskriteriene i praksis blir litt annerledes. Det som tillegges svært stor vekt er hendelser hvor man har sagt uttalt seg stygt til vakter eller fengselsansatte, eller hvor man har utagert på en eller annen måte. Er det flere slike hendelser er man i praksis nesten sjanseløs og vil med stor sannsynlighet sone det meste av dommen sin på lukket fengsel og heller antageligvis ikke slippe ut før endt tid eller nær endt tid. (Jeg skal ikke gå veldig mye mer inn i disse sider, siden jeg ikke har et større datamateriale på det).

Fengselets makt som grunnstruktur for fangens erfaring

Jeg skal ta utgangspunkt i Foucaults maktforståelse, som «handling på handling», som dreier seg om å strukturere handlingsfeltet til andre. Det synes rimelig å tenke seg, som Hammerlin påpeker, at makten i fengsel er både skjult og åpen. Det er noe Foucaults maktforståelse i vesentlig grad tar høyde for. Vi kan dermed tenke oss at fengselets makt strukturerer handlingsfeltet til fangene. Som igjen, fra et fangeperspektiv, betyr at fengselets makt markerer grunnstrukturen til fangens erfaringer. Slik kan vi også forstå det på den måten at fangeperspektivet på lukket fengsel i sin helhet finner sted innenfor fengselets maktfelt.

⁷⁴ Unntaket er de som sitter på forvaring, disse er det nesten utelukkende psykologer eller psykiatere som avgjør både mulig progresjon i soningen og løslatelse. Men denne gruppen vil jeg ikke behandle videre i avhandlingen siden jeg ikke har noe erfaringsgrunnlag fra en slik institusjon.

På den måten vil også ytringen av fangens perspektiv, stemme, og erfaringer, si noe om fengselets makt. Dette perspektivet vil, synonymt med Foucaults strategi om å studere makten gjennom ytre motmakt, vise hva fengselets makt er. Samtidig vil fangeperspektivet i svært mange tilfeller ikke ytre noen motmakt, men snarere heller vise konformitet eller kanskje underkastelse. I alle tilfeller vil dette perspektivet være maktens vrangside, der makten «virker» men også der makten svir, skaper lidelse og kanskje ødeleggelse. Mens Foucault er opptatt av at den makt eller de maktrelasjoner han studerer ofte er produktive, er det ikke alltid like lett å få øye på denne dimensjonen i makten som utøves i fengsel.

Ett element av fengselets makt handler om å aktivt holde informasjon skjult, slik at fangen ikke forstår hva som skjer og blir desorientert. Fengslingen i en liten celle bidrar til at man rent fysisk mister fullstendig oversikt. Visuelt kan det sees nesten som det motsatte av å sitte på et fjell eller en opphøyning og ha oversikten over terrenget. Når man er fanget i en celle har man ingen oversikt, og synes snarere som gravd ned i et hull. Selv om man får komme ut av cellen til avdelingen og andre deler av fengselet, er det svært vanskelig for en fange å forstå hvordan fengselet virkelig er. Man ledes hit og dit, gjennom en rekke ganger og korridorer - ofte under jorden, og så dukker man opp et annet sted. Bare det å forstå geografien i fengselet fremstår ofte som nesten uoverskuelig. I tillegg er man som oftest desorientert i forhold til hvor i landskapet fengselet ligger. Man mangler orienteringspunkter og oversikt.

Som fange får man sjeldent innsikt i prosesser for bestemmelser og informeres svært vilkårlig. Noen ganger henges det opp et skriv, andre ganger har bare nye bestemmelser begynt å gjelde uten at man får noen som helst informasjon. Da kan man bli tatt i et regelbrudd for en ny regel man ikke ante noe om og bli straffet for det (noe som har skjedd meg mange ganger). Mangel på og vilkårlig informasjon gjør at man blir betydelig fremmedgjort og i vesentlig grad mister muligheten til å forstå hva som foregår både rundt en i fengselet og til og med til å forstå det som virker direkte inn på ens hverdag.

Både mangel på informasjon, at man er desorientert, fremmedgjort og at det er vanskelig å forstå sin egen situasjon, skaper en betydelig utfordring for den presise ytring av fangens perspektiv. Det blir vanskelig å forstå hva som egentlig skaper de smertene og den lidelsen man føler, og lett å gripe til det nære. Ragnar Kristoffersen (1986) skriver i sin hovedoppgave at det er «Bagatellenes tyranni» i fengsel, og det er på mange måter treffende på de ytringer som ofte kommer fra fangehold. Eller som jeg har hørt betjenter si det ganske ofte: «det er mye klaging på bagateller» fra fanger. Poenget her er at det er sjeldent man fra fangeperspektiv klarer å diagnostisere riktig, hvor smerten og lidelsen kommer fra. Ja ofte forstår man ikke engang at det er betydelig smerte og lidelse som preger ens situasjon.

Siden de reelle maktforholdene i et fengsel kan være såpass obskure og ugjennomskinnelige, og ofte er preget av betydelig byråkratisk makt hvor en administrasjon et helt annet sted har stor innvirkning både på fangenes hverdag og på vaktene hverdag, er det nesten umulig for fangen å rette sin klage til rette adressat. Det fører igjen til at vaktene får det meste av klagingen, også det

som ikke er deres feil. En annen effekt av mangel på informasjon, desorientering, fremmedgjøring og fravær av forståelse, er at det er vanskelig som fange å finne et språk for sin erfaring. Det er lett å miste sitt eget språk og overta fengselets språk for det, eksempelvis som prosjektet med å rehabilitere fangene (et språk som ikke er åpent for lidelsesdimensjonen av fengsel).

Den myke og harde makt som sikkerhets – og rehabiliteringsideologi

Som vi så i begynnelsen av kapittelet, peker Hammerlin på at vi kan forstå fengselets maktformer som myke og harde (Hammerlin 2008, side 189-91). På bakgrunn av Foucaults maktforståelse, særlig hans forståelse av den sekulære hyrdemakten og Ben Crewes inndeling i fire typer makt i fengsel, kan vi nå forstå mer konkret hva den myke og harde makt i fengsel er. Vi kan forstå det som to grunnleggende forskjellige maktteknikker. Med Foucault kan vi forstå den harde maktform som en forlengelse av fysisk makt som kongemakt. Det vil tilsvarende være den maktformen som Crewe omtaler som «tvang». Mens vi kan forstå den myke form som en forlengelse av Foucaults forståelse av den sekulære hyrdemakten, og med Crewes språk - det han omtaler som «manipulasjon» eller bruk av insentiver, og etablering av vane. Vi kan slik lage et skille hvor sikkerhetsideologien i fengsel står for tvangsmakten eller den harde kongemakten, mens rehabiliteringsideologien i fengslene står for den myke hyrdemakten.

Slik kan vi forstå rehabiliteringsideologien som fengselets egen versjon av den sekulære hyrdemakten, forstått som en dels individuelt tilpasset maktstrategi, hvor det dreier seg om å strukturere fangens mulige handlingsrom og gi fangen valget mellom to handlingsfærer. Denne fungerer slik at hvis fangen velger å underkaste seg og godta rehabiliteringsideologien og det handlingsrom som denne strukturerer, kan han se frem til god behandling, lettere soning og tidligere løslatelse. Hvis han derimot motsetter seg rehabiliteringsideologien, kastes han tilbake til fengselets mer tradisjonelle autoritære sikkerhetstenkning med harde maktformer i form av straffer, innesperring, mindre frihet. Forstått blant annet som lengre tid på lukket fengsel og kanskje ingen prøveløslatelse i det hele tatt. I den forstand lønner konformitet til rehabiliteringsideologien seg veldig for fangen, og fremstår som det rasjonelle valg av soningsstrategi. Kun ved en slik konformitet utløses fengselets «myke» maktformer, og det mulighetsrom som rehabiliteringsideologien strukturerer. Det er nesten likt den opprinnelige hyrdemakt hvor selvbekjennelsen var porten til frelse. Nå er det altså selvbekjennelse i form av å skrive seg inn i rehabiliteringsskriptet, skrive historien om seg selv som en «angrende synder» som er i ferd med å rehabiliteres.

Vaktenes maktadferd

I denne siste delen av kapittelet skal vi se enda mer konkret hvordan vaktene forvalter den makt de har over fangene. Vi skal se på det jeg har kalt «vaktenes maktadferd», altså hvordan vaktene i praksis bruker eller anvender den makt de har for å etablere ro og orden på avdelingene. Som vi har sett er det et grunnleggende premiss for vaktrollen i fengsel at vaktene har makt over fangene. Vakten er i kraft av sin formelle rolle mektig mens fangen i kraft av sin formelle rolle er avmektig, eller i vaktens makt (med Canettis begrep: i vaktens «maktsfære»). Denne makt har vaktene i kraft av rollen som vakt, symbolisert av uniformen og konkretisert av nøkkelknippet og alarmen i

beltet (hvor andre vakter kan tilkalles bare ved å trykke på en knapp). Slik er det i utgangspunktet en grunnleggende skjevhet i rollene mellom fange og vakt. En skjevhet som kan ligne på maktskjevheten mellom foreldre og barn, eller mellom et rovdyr og det byttedyr den nettopp har fanget (som Canettis beskrivelse av kattens lek med musen), eller maktforskjellen mellom en avvæpnet krigsfange og de som holder ham fanget.

Men selv om det er slik, er ofte ikke vaktene bevisst den makt de har over fangene. Særlig unge ekstravakter (som ikke har fagutdannelsen), synes ofte ikke å være det. Disse ekstravaktene vil kanskje søke å fremstå som venner eller kamerater av fangene, ved å være joviale og ettergivende. Men på sikt er det vanskelig å opprettholde en slik likelighet i rollene. Vaktene skal låse fangene inn og de skal hele tiden passe på sikkerheten, som i praksis betyr å ha kontroll over fangene. Fangene må «være under deres tommel». Dette er et ansvar som også går opp for de fleste ekstravakter etter de har jobbet en stund i jobben. Slik vil de fleste som har fengselsutdanning og de som har jobbet en stund som fengselsbetjenter, få bevissthet om sin makt.

Vi har sett at vaktrollen kan tolkes på mange ulike måter og at det derfor også finnes mange ulike typer vakter. Motivasjonen for jobben kan være svært forskjellig, og deres tolkninger og forståelse av vaktrollen kan være helt forskjellig. Men likevel er en felles ramme lagt, som bestemmer grunnrammene for hvordan man tolker sin rolle. Nemlig at denne rollen må defineres innenfor spennet mellom vaktens hovedoppgaver - sikkerhet og rehabilitering. I dette spennet fortolker den enkelte vakt oppgaven forskjellig, som vi har sett.

Måten den enkelte vakt fortolker sin oppgave, vil igjen skape bestemte individuelle *forventninger* til fangene. Disse konkrete forventninger vil være med å strukturere handlingsrommet til fangene (jfr. Foucaults maktforståelse som handling på handling). Vaktens forventning til fangene kan ytres både som en generell rolleforventning (til alle fanger) eller som konkrete forventninger tilpasset den enkelte fange. Det kan dreie seg om forventninger om at fangene skal inngå i et prosjekt om rehabilitering eller forandring til det bedre (som eksempelvis for den oppdragende vakt, eller for den transformerende vakt), men det kan også handle om at vakten forventer at fangene beundrer henne (som hos divavaktene), eller en forventning om at fangen fremstiller seg selv svak og hjelpetrengende for slik å la vakten få «hjelp» ham (som er tilfellet hos en del vakter i omsorgsrollen).

Noen vakter ønsker at man skal dyrke dem, som divaene, andre at man skal lage dealer slik at de kan gå beriket ut av det. Andre igjen ønsker å være i en rolle som morsom, og gjør det på fangens bekostning. Det er også en gruppe som synes mest opptatt av å krenke fanger så mye de kan, en gruppe som fra fanger ofte omtales som sadistvaktene. Det er også ambivalente vakter som plutselig snur og dolker en i ryggen. Av disse grunner er det som fange svært viktig å finne ut hva slags prosjekt den enkelte vakt har med en, og så tilpasse seg dette prosjektet. Når man som fange har funnet ut hva slags forventning og prosjekt den enkelte vakt har med en, handler det i stor grad om å underkaste seg dette.

På den måten er det rimelig å si at evnen til underkastelse er en vesentlig del av fangens praktiske kunnskap *som fange*. Vi kan også forstå *underkastelse* som en metaforventning fra vaktene som samler alle de mer konkrete forventninger og er en forutsetning for dem. Mer presist betyr forventningen om fangens underkastelse at han må tilpasse seg den enkelte vaks prosjekt og underkaste seg det. Hvor ubehagelig underkastelsen blir, vil igjen avhenge av hva slags prosjekt den enkelte vaktrolle har.

I delen over fra vaktenes perspektiv er det flere eksempler på hvordan fangene opptrer som underkastede, uten at det er reflektert i teksten til Fredwall. Et sted hvor dette blir særlig tydelig er når vekten som kalles Fanny beskriver fangene som bedre enn vaktene fordi de alltid sier unnskyld med en gang og godtar at vaktene kommer med en unnskyldning. Hun bruker også ordet «krype» om fangenes adferd her, som indikerer at hun ser noe av hva det handler om. Men det later til at Fanny tenker at fangene som personer lettere tilgir. Fra min erfaring er det ikke på noen måte tilfellet. Fra et fangeperspektiv er ikke alle fanger tolerante og tilgir bare man sier «unnskyld». Tvert imot sitter en ekte tilgivelse svært langt inne og vil kanskje ikke engang være mulig hvis man har tråkket på rett person. Hvilket indikerer at når fanger opptrer slik overfor vakter, er det ikke et uttrykk for hvordan de virkelig er. Det er snarere et uttrykk for hvordan de er *overfor vaktene*, og et uttrykk for underkastelse.

Fra mine år i fengsel har jeg særlig sett denne praktiske kunnskap forstått som underkastelse, tydelig hos de som har vært i fengsel før, og hos langtidssonerene. Begge grupper utvikler ofte forskjellige roller for underkastelse, som nesten kan ligne på «slaveroller», hvor man kan se direkte på posituren deres at er underkastet. Hver gang en vakt er tilstede, bøyer de hodet, trekker armer og skuldre inntil kroppen for å virke mindre, slår øynene ned, og markerer ydmykhet. De iklær seg alltid et smil når vaktene er der og skraper og bukker og vet ikke hva godt de kan gjøre for dem. Samtidig er deres øyne tomme, som om det ikke er noen der inne. Neste kapittel vil handle mer om de spesifikke roller fanger går inn som underkastede.

Hva er virkningsfull maktadferd for en vakt?

Men hva er effektiv maktadferd for en vakt? Ikke all adferd hos vaktene gir lydige eller føyelige fanger. Noen typer vaktadferd skaper fanger som gjør motstand, ikke følger ordrene eller tar vekten på alvor. Mens andre typer vaktadferd gjør fangene lydige og velvillige. Vi kan sammenligne med læreren som forsøker å holde ro i et klasserom. Er han for mild og tøysete, tar ikke elevene ham på alvor. Han må snakke med en visst fasthet, for at eleven skal respektere ham. I en klasse vil det som oftest være noen som utfordrer autoriteten, eksempelvis med å bryte regler, bråke når man skal være stille, tulle når man skal være alvorlig osv. Hvis læreren ikke slår ned på slik adferd, sprer det seg raskt og blir reglen snarere enn unntaket (slik en dommer i en fotballkamp må legge nivået for hvor strengt han dømmer i forhold til harde taklinger, legger han seg på et nivå hvor mye godtas tilpasser alle spillerne seg svært raskt dette og spiller betydelig hardere og tøffere enn de ellers ville gjort).

Vi kan tenke at enhver lærer etablerer et herredømme med den strenghet og alvor sin egen tolkning av strengheten i reglene og hva som er tillatt eller ikke. Når læreren er tydelig på hva rammene og reglene er, blir det lett for barna å forstå og forholde seg til det. Mens hvis læreren er usikker på sin egen rolle og prøver å være kamerat på lik linje med elevene, vil lærerens autoritet utfordres, og elevene vil føle seg utrygge fordi de ikke forstår hva som er rammene og reglene. På den måten handler det også om hvor overbevisende man spiller sin maktrolle, hvor stor sikkerhet eller trygghet man spiller den med som gjør om man som elev vil tro på strengheten i autoritetens befaling og på den måten ta befalingen, oppfordringen, henstillingen eller hva det nå er, på alvor.

Synonymt kan vi forstå vaktens maktadferd i fengsel. Vakter som ikke forstår sin rolle, eller inntar den med autoritet, får problemer med å beholde makten eller å respekteres *som vakt* av fangene. I empirien min er historien om konfrontasjonen med vakten «I» et eksempel på en som er utrygg i rollen som vakt og ikke helt forstår hva hun kan og ikke kan gjøre. Selv om hun ble sint, og man kunne si at et sinneutbrudd av en maktperson kan være skremmende og legge sterke disiplinære føringer, så var ikke det tilfellet med hennes sinneutbrudd. Grunnen til det var at hun ble ukontrollert sint, ja at hun mistet kontrollen, slik at ingen klare føringer ble lagt. Da man reflekterte over dette sinnet, handlet det om at hun ikke tålte kritikk av oss fanger – som er noe man forventer at en vakt tåler eller klarer å stå i. Slik fremstod hun komisk både for meg og de andre fangene som var der da hun fikk sitt utbrudd, fordi hun ikke utviste en slik selvkontroll man forventer at en vakt viser. Det er vel også forbundet med en viss sosial skam å miste hodet på det viset hun gjorde, slik at hun ved dette utbruddet falt i sosial aktelse og ble komisk. Nesten på samme måte som det kan være komisk å se en pent kledd arrogant mann med høy status falle på et bananskall. Selve statusfallet gjør situasjonen komisk og for henne desto mer desperat.

Når man som en person i en maktrolle skal etablere orden og disiplin, må man markere makt og autoritet og få lydighet tilbake. Men måten man markerer makt og autoritet på, har forandret seg betydelig med tiden. I forhold til lærerrollen har man de siste tiår fått en sterk kritikk av den autoritære lærer, som en som straffer elevene fysisk og ikke forstår eleven eller klarer å innta elevens perspektiv. Derfor har fysisk sterke og virkningsfulle maktgrep i mindre grad blitt tillatt hos læreren, slik at orden og disiplin må opprettholdes i større grad av lærerens naturlige autoritet.

Vaktrollen har også forandret seg betydelig de siste tiår (se Hammerlin 2008 for en grundig gjennomgang av denne forandringen), blant annet gjennom nye arbeidsoppgaver, ulike typer fengsler, utdanningen, gjennom en betydelig oppmykning av denne og med den doble rollebeskrivelsen både angående sikkerhet og rehabilitering. At det har blitt omtrent like mange kvinnelige vakter som mannlige, har nok også hjulpet til en oppmykning av rollen. Den moderne vakt i Norge skal ikke slå eller bruke vold mot fangene, og må være varsomme med å uttrykke noe som kan bli ansett som krenkende eller stigmatiserende, eksempelvis av rasistisk eller sexistisk art. Slik må vaktene forsøke å opptre korrekt etter dagens ganske strenge normer for både fysisk maktbruk og utsagn. Dette er et spørsmål om maktuttrykkets *legitimitet*⁷⁵. Samtidig skal de holde

⁷⁵ Weber er i sine maktanalyser opptatt av at makten må være legitim (jfr. Weber 2019)

orden, kontroll og disiplin i fengselet til enhver tid. De skal passe på hvor alle fanger er til enhver tid og at ingen gjør noe man ikke har tillatelse til. Derfor må også maktuttrykket ha en praktisk virkning.

Så hvordan opprettholder man kontroll, orden og disiplin i et fengsel i dag? Vi kan skille mellom på den ene siden formelt å *ha* makt, og på den andre siden sosialt og eksistensielt *ta* makten. For at en lærer skal klare å holde orden og disiplin i klasserommet, eller en vakt skal klare det på en avdeling i fengsel, må de *ta* makten. Ikke bare *ha* makten rent formelt i kraft av sin stilling og rolle. Så hva innebærer det å *ta* makten? Det handler om å ta inn over seg at man faktisk har ikke bare makten over disse personene, men også ansvaret for at det er orden og disiplin der. Eksempelvis for at elevene eller fangene oppfører seg riktig. Det ligner på det ansvaret man føler for at ens egne barn oppfører seg fint på besøk hos andre eller i et selskap. De fleste foreldre føler et ansvar for barnas oppførsel, og man kan skamme seg på vegne av barna hvis de oppfører seg dårlig. Som igjen kan avstedkomme skjenneprekener eller sinne. Tilsvarende må man som vakt finne en måte å tale og agere på som får fangene til å lytte til en, og oppføre seg lydig, innenfor det som er legitimt. Det er ikke helt åpenbart hvordan man skal gjøre det.

Man kunne tenke seg at måten man tar makten på som vakt, er å bruke sine makt og tvangsmidler aktivt. Det mest vanlige maktmiddelet er å skrive rapport på en fange. Det er å anse som et straffetiltak og vil gi negative konsekvenser for resten av soningen for denne fangen. Av tvangsmidler kan man som vakt tvinge en fange inn i cella si og låse ham inne, med bruk av fysisk makt og flere kolleger. Men selv om man som vakt har både maktmidler og tvangsmidler, kan man ikke bruke dem i stor stil i den daglige drift og omgang med fangen. Det vil virke mot sin hensikt. Snarere må man bruke slike tiltak med varsomhet. Jeg har mange ganger sett uerfarne vakter som bruker trusselen om rapport i nesten annenhver setning for å få fangene til å roe seg eller oppføre seg, med det resultat at fangene oppfører seg enda dårligere. De fleste fanger vet at overforbruk av rapporter ikke er velkomment høyere opp i fengselssystemet blant annet fordi det danner mye ekstra arbeid. Fengselslederen ønsker så lite rapporter som mulig og en vakt som bruker det stadig som trussel og skriver en rekke rapporter vil ganske raskt bli bedt om å begrense rapportbruken vesentlig. Den daglige disiplin må med andre ord opprettholdes på en annen måte enn å true med rapport.

Sykes (1958) skriver at vaktene er avhengige av et samarbeid med fangene for å få til orden og disiplin i avdelingene. Det handler om at erfarne vakter lærer seg at man må gi og ta og til en viss grad godta at fangene holder på med sitt så lenge de oppfører seg rolig og gjør det de blir bedt om. En slik analyse stemmer også med min erfaring. Ofte har jeg sett at vakter samarbeider med fanger med autoritet for å få ro på avdelingen.

Men det er også andre måter vaktene tar makten. Etter å ha observert svært mange vakter i arbeid i fengsel, har det blitt klart for meg at vi kan snakke om at noen maktstrategier fungerer for vaktene, mens andre ikke gjør det. Dvs. noen strategier etablerer kontroll og disiplin på avdelingen, mens andre ikke gjør det. Noe som er grunnleggende for en vakt som legitimt tar makten på en avdeling, er at man da viser en villighet (som må være tydelig for fangene) til å bruke maktmidler, eksempelvis

til å straffe eller sanksjonere. Men samtidig at dette brukes kun når det virkelig trengs. Man må altså ikke true med det til stadighet, men likevel vise at man ikke er i tvil hvis maktgrepene trenger å anvendes for å etablere orden og disiplin. Her kan vi kanskje snakke om et implisitt aristotelisk ideal, hvor man søker en gylden middelvei mellom for mye og for lite maktbruk (og tydeliggjøring av at man er villig til å bruke maktmidlene). Det ser ut som disse fungerende handlemåter for vakter i stor grad fokuseres som ganske avklarte rollefortolkninger, som vi igjen kan forstå som noen avklarte typer ⁷⁶.

De vakttypene som er utkrystallisert i dette og forrige kapittel, er eksempler på slike maktroller som fungerer til å ta makten for vaktene. De er alle velfungerende roller, som markerer autoritet i kraft av sin rolle. Det er også avklarte rolletyper som en uerfaren vakt kan trene seg på å spille. Når han mestrer en av disse rollene, vil han også (i det store og hele) mestre å ta makten eller ha autoritet i fengselssettingen. Slik er det roller man kan identifisere seg med og prøve å bli som uerfaren vakt. I den forstand kan vi forstå disse vakt rollene som sosialt utprøvde typer, testet i sitt rette miljø - fengselsmiljøet, og tilpasset dette miljø og klientell. I den forstand er det ikke sikkert dette er typer og rollefortolkninger som ville fungert i et helt annet miljø, la oss si et akademisk miljø. Der ville kanskje disse rolletypene ha vært provoserende eller opplevdes krenkende eller vært direkte dysfunksjonelle.

Foreldrerollen som grunnleggende for rehabiliterende vakter

For å se nærmere på hvordan de forskjellige typer vakter markerer autoritet, skal vi se på de vaktene som forstår seg som rehabiliterende, og lever etter rehabiliteringsideologien. Det ser ut som om rehabiliteringsprosjektet i praksis fører disse vaktene inn i noen tydelige roller overfor fangene. Her er det store forskjeller mellom kjønnene. Slik jeg har erfart det er det særlig to grunn-roller for de kvinnelige av disse vaktene. Det er morsrollen og divarollen. Mens de mannlige av disse vaktene får to andre grunn-roller. Det er kameratrollen og farsrollen. At vakter går inn i foreldrerollen fremgikk også av Fredwalls utvalg, hvor vi særlig så på Christer som ofte så seg som en far, men for Fredwall er det også et mer generelt poeng (Fredwall 2015, side 323, 326, og 380). Jeg har sett utallige eksempler på at vakter tar mors eller farsrollen. Mest vanlig er det nok med morsrollen, mens de mannlige vaktene ofte holder en noe større distanse til fangene (slik er det jo ofte også i mors og farsrollen i det sivile liv, mens mor er tett på barna i oppdragelsen er ofte far mer fraværende). Tilsvarende har de kvinnelige vakter som tar morsrollen, ofte en ganske tette relasjoner til fangene.

Siden det ikke er noen tydelige føringer for hvordan man som vakt skal jobbe med rehabiliteringsprosjektet (som vi så i analysen av retningslinjene), vil det i stor grad være opp til den enkelte vakt å fylle det med innhold slik at man gir det sin egen tolkning. De fleste synes å tolke det som et omsorgsprosjekt (som vi også så med Fredwalls idealer). Som omsorgsrolle blir foreldrerollen en naturlig tolkningsramme for den som selv har barn, siden dette er en rolle man kjenner og har god erfaring med. Tilsvarende ser det ut som det gjelder for de som ikke har barn, at de faller inn i

⁷⁶ Jeg sier ikke med dette at individene som er vakter er en slik og slik type, men snarere at det er et sett med rolletyper som spilles ut av vaktene og som fordi de fungerer blir de tilgjengelige vakttyper i et fengsel.

en rolle de har erfaring med, nemlig venninnerollen, eller den flørtende for de unge kvinnene - en rolle ofte som utvikler seg til divarollen, og kameratrollen for yngre menn.

Jeg merket meg at vaktene som tok foreldrerollen ofte ble svært godt likt av mange fanger. En grunn til det kan være at mange fanger har vokst opp med problematiske primærrelasjoner og kanskje uten foreldre. Savnet etter en tydelig mors eller fars skikkelse var for mange stort. Jeg skal derfor ikke utelukke at slike relasjoner kan ha god virkning på noen fanger. Det ser ut som det i noen tilfeller er akkurat det enkelte fanger trenger. En mor som på den ene siden bryr seg om, på den andre siden setter grenser og er litt streng. Men slike nær sagt private relasjoner er også vanskelig i en institusjon. Ett hovedproblem handler om stabilitet på avdelingen. Vaktene går i turnus, og vil derfor være der en del i en periode og så borte i neste periode. Dermed vil disse unge gutter som trenger en far eller mor og kanskje begynner å knytte seg til en vakt som tar en fars eller morsrolle, oppleve betydelig frustrasjon når denne betjenten ikke er på jobb. Det kan tidvis gå ukevis før betjenten er tilbake på samme avdeling igjen. Betjentene har heller ikke tid til å virkelig følge opp den enkelte fange som om de skulle være sine barn, for deres plikter innebærer alt for mye annet arbeid. Det skaper både betydelig usikkerhet og frustrasjon hos disse fangene igjen.

Men det er også en mer destruktiv tendens hos slike vakter. Det er tendensen de har til å ikke bare å tenke på enkelte fanger som «sine barn», men tenke på alle fangene som barn. Da kan deres foreldrerolle også innebære en aktiv avvisning av fangens autonomi og evne til ansvarlighet og et aktivt (om kanskje ubevisst) prosjekt om å regredere fangene slik at de rent faktisk blir *som barn*. Dette kan gjøres ved å behandle fangene som barn lenge nok til at fangene begynner å oppføre seg slik. Jeg har opplevd dette ofte. Hvor jeg av mange vakter blir behandlet som om jeg var et lite barn som verken hadde evne til å tenke og handle ansvarlig, eller evne til å opptre modent og som et subjekt. Snarere ble jeg gjetet og snakket til som et barnehagebarn, og eksempelvis gitt ros for å vaske rommet mitt («så flink du var nå, og så fint det har blitt»).

I starten protesterte jeg på en slik naivering hvor jeg ble tillagt en rolle som barn, med det resultat at jeg ble møtt med sinne og aggresjon av disse vaktene. Derfor lærte jeg etter hvert å ikke si noe til slike vakter, men heller føye meg i alle fall litt etter deres prosjekt om å gjøre oss alle til barn. Slik skapte disse vaktene også en type rolleforventning hos mange fanger, vi måtte gå inn i rollen som barn og på den måten underkaste oss en rolle vi for lengst var vokst fra. Vi kan også stille oss spørsmålet om hva slags virkning slik maktadferd skaper på lang sikt. Når man over tid blir sett på og behandlet som et uansvarlig lite barn, og dermed heller ikke tilskrevet autonomi og subjektivitet, er det stadig en fare for at man til slutt begynner å tro på denne tilskrivelse.

Men selv om en del vakter tolker særlig rehabiliteringsoppdraget som at de skal gå inn i en mors eller farsrolle overfor fangene, er det likevel ikke entydig hva det betyr. Det er mange forskjellige mors og farsroller, og dette er roller som kan tolkes og forstås svært ulikt. Det er gode foreldre og mindre gode foreldre. Empatiske foreldre og foreldre uten empati. Foreldre som er sjalu og overkontrollerende for sine barn, og foreldre som lar barna få det rom de trenger for å utvikle sin egen autonomi. Det er autoritære foreldre og usikre foreldre. Dette spekter av foreldreroller er godt

utviklet i psykologien, og kanskje særlig i psykoanalysen og utviklingspsykologien, men jeg skal ikke forfølge det ytterligere her, bare påpeke at det også kunne vært en interessant presisering i forhold til denne typen vakter.

Et annet stort problem er at rehabiliteringsideologien blokkerer for at vaktene kan leve seg inn i og forstå fangens lidelse. Det handler særlig om at rehabiliteringsvaktene har et stort behov for å se på seg selv som gode, og som gode kan de ikke forholde seg til at det de gjør med å sperre mennesker inne i små celler faktisk påfører fangene store lidelser og mange ganger ødelegger mennesker fullstendig. Dette er et perspektiv de må fortrenge, både i forhold til seg selv, men også intrapsykisk hos fangene. De tillater ikke at fangene uttrykker slik lidelse, og de vil aktivt prøve å forstille slike uttrykk. Men hvis jeg har rett i at nettopp denne lidelsen er noe av den vesentligste erfaringen av å være i fengsel (forstått eksempelvis i forhold til fangens selvforståelse og mulighet for dannelse; som jeg har omtalt tidligere blant annet som fangens utvikling av hat), så vil ikke rehabiliteringsvaktene være i stand til å kunne gi fangene en reell erfaring av å bli forstått eller tatt på alvor. Vi trenger med andre ord andre språklige paradigmer for å kunne beskrive fengselsinstitusjonen slik at også fangens perspektiv og erfaringer kommer frem.

Sikkerhetsideologiens roller: Disiplinerende foreldre

Hva er så de grunnleggende roller for vakter som følger sikkerhetsideologien? Også disse roller har store likheter med foreldrerollene, men tolkes litt annerledes enn hos rehabiliteringsvaktene. Som vi har sett er et vesentlig prosjekt innenfor sikkerhetsideologi i fengselet å disiplinere fangene, og det kan ligne på foreldres «kontroll» overfor sine barn. Hvor man lærer barna å rydde, å oppføre seg sivilisert, ikke si ting som vekker anstøt og oppføre seg slik man forventer i samfunnet. Altså foreldres dannelse av barna, deres prosjekt om å sivilisere sine egne barn. Sammenligningen med foreldrerollen er ikke i denne sammenheng vilkårlig. Ser vi nøyerer etter har alle de vesentlige punkt fra sikkerhetsoppdraget til vaktene sine helt tydelige paralleller hos foreldres oppdragelse av barn. Som vaktens låser inn og ut fangene og påse at de får sin mat og spiser denne rett, passer foreldre på leggetider, krangler med barna om rydding, og passer på at man spiser på rett plass, rett tid og på rett måte. Bevegelseskontroll praktiserer foreldre nesten alltid for sine barn, ofte av «sikkerhetsgrunner». Ikke lek lenger bort enn jeg kan se deg, ikke gå lenger enn til den store veien osv. Ofte er det kontrollert slik at det bestemmes at nå skal barnet være ute, nå skal det være inne. På samme måte som vaktene bestemmer at fangen skal være inne det meste av tiden og ute til bestemte tider.

Vaktens kontroll over hva slags gjenstander innsatte besitter ligner på en annen av foreldrenes kontrolloppgave overfor sine barn. Har et barn stjålet noe av en venn, vil de fleste foreldre lure på hvor han/hun har fått dette (leken eller hva det er) fra og når det er klarhet i det vil den leveres tilbake gitt at det er stjålet. Har et lite barn funnet noe som kan være farlig, som en kniv, lighter osv., vil foreldrene som oftest ikke tillate at barnet har det. På lignende måte vil vaktene passe på at fangene ikke har noe som er farlig, eller problematisk på noen måte. Vaktene vil også passe på hvem fangen omgås, og at ikke fangene omgås andre fanger som kan yte dårlig påvirkning på vedkommende eller eventuelt fanger som det kan konspireres med osv. På en lignende måte vil

også foreldre passe på hvem barna omgås. I tenårene er man særlig oppmerksom på sine barns eventuelle venner med dårlig innflytelse, og kanskje særlig om man treffer eldre ungdom som er litt på kant med loven.

Slik kan vi tenke oss at de disiplinierende vakter, og disiplinarrangementet i fengsel faktisk er en type oppdragerprosjekt. At prosjektet innebærer å oppdra fangene slik at de oppføre seg «mer sivilisert», så fangene på sikt lærer seg hvordan man skal opptre som en borger av samfunnet. Det som likevel er en stor forskjell fra den type kontroll og disiplin vi anvender i barneoppdragelse, er at vi tenker oss at barnet er i utvikling. Vi tenker at barnet på et tidlig stadium trenger tydelige rammer og regler som på sikt kan internaliseres slik at disse regler ikke blir viktige å understreke mer. Når reglene er internalisert, går det av seg selv, så lenge alle oppfører seg mer eller mindre som de skal. Men dette elementet av at reglene forandrer seg og at man tenker de blir internalisert i individet (eller en del av selvdisiplineringen), har man ikke tatt høyde for i fengsel. Der er reglene og disiplineringen alltid ytre og ekstern og noe vaktene må passe på overfor fangene.

Vi kan også sammenligne vaktens disiplineringssoppgave med en institusjonalisert oppdragerrolle, læreren. En lærer vil på den ene siden ha en kontrollfunksjon og passe på at elevene ikke gjør noe de ikke har lov til. Men læreren vil bestrebe seg på å lære hver enkelt elev å kjenne og så bruke denne individuelle kjennskap til en tilpasset kommunikasjon til den enkelte. Noen elever trenger kanskje å «settes litt på plass», mens det å bli snakket strengt til for andre elever vil få dem til å gå helt i lås. Noen elever lærer ved å bli fortalt om emner, andre må gjøre og teste mer selv. En god lærer kjenner til disse individuelle forskjeller og vet å anvende dem i lærings situasjonen, både i et rent pedagogisk henseende og når hun opprettholder ro og orden i klasserommet.

Annerledes er det med en sikkerhetsvakt. I svært mye større grad vil vaktene behandle fangene likt. Det er nesten ingen individuell tilpasning i slike disiplin og kontrollopgaver. Det vil også føre til at det ikke blir noen læringskurve for den enkelte fange. For mens en lærer vet hva en elev kan og ikke kan og motiverer den enkelte til å lære det han ikke kan, er det ikke slik med en vakt. For en sikkerhetsvakt handler det om å kontrollere om brudd begås, helt uavhengig av hvem som gjør bruddet og under hva slags omstendigheter det er gjort. Et brudd er et brudd og må slås ned på. På den måten blir det ikke mulig å legge til rette for at man langsomt kan lære seg å mestre eksempelvis sosiale koder, gjennom prøving og feiling - som jo er måten vi lærer på. Fangen som ikke allerede kan oppføre seg slik det fordres, vil straffes - kanskje uten engang å forstå hva han har gjort galt.

Hvis vi reflekterer videre over likheter og forskjeller mellom sikkerhetsvaktens disiplineringssoppgave og barneoppdragelse i familien og skolen, kommer noen implisitte forestillinger frem. En slik er at det synes som sikkerhetsvaktens disiplinarrangement egentlig forutsetter at man ser på fangen på lignende måte som man ser på barn, altså som umodne og uansvarlige, som «ville» som må siviliseres, som udannede som må dannes. Det er en både moralsk og empirisk tvilsom forestilling.

Men samtidig synes det likevel ikke å være samsvar mellom denne implisitte forestilling om fangegruppa (som uansvarlig og udannet) og hvordan man faktisk håndterer gruppa. For som vi har

vært inne på vil barn og ungdom i en familie eller skolesituasjon trene trinnvis på å lære grunnleggende regler og sosial dannelse. Når noe er lært forflytter reglene seg, og det blir nye prosjekter man søker å lære. Slik er det altså ikke i fengsel. Der er det ingen læringskurve eller trinnvise tilpassede regler. *Det er de samme reglene hele tiden.* Straffen er hele tiden lik for regelbrudd. Reglene forkynnes og passes på uansett hvor godt man skulle kunne dem. Slik ikke bare forutsetter dette disiplinarrangementet en udannet, uansvarlig aktør, men i tillegg *fastholder* det fangen som nettopp det. Men skruen strammes enda ett hakk, for også den som allerede er dannet og ansvarlig, blir av dette systemet sett som udannet og uansvarlig og fastholdt som dette. Det er ingen måte å bevise verken sin dannelse eller fremgang på.

Vi kan nå si noe mer om hva slags makt vaktene i kraft av disiplineringen har over fangene. Det er tydelig at vaktens rolle først og fremst er en kontrollrolle, hvor han skal passe på at fangen ikke bryter noen av de disiplinregler som han er pålagt å følge, og holder det ryddig og ordentlig rundt seg. Samtidig er dette et statisk regelverk som ikke på noen måte åpner opp for utvikling og dannelse. Man fastholdes som fange i en posisjon hvor man antas til enhver tid at man er uansvarlig og udannet som et lite barn. Og selv om det skulle være en helt feil beskrivelse av en gitt fange, så insisterer man likevel fra vakthold på å se og fastholde alle fangene på denne måten. I den forstand er disiplineringsprosjektet i fengsel regrederende snarere enn oppdragende.

Overgang

Vi har nå sett på maktteorier som jeg har anvendt på fengselssettingen. Særlig Foucaults maktteori, hvor makt forstås som handling på andres handling, ble nyttig. Siste del av kapittelet har handlet om hvordan vaktene fordi de har så stor makt over fangene, får en egen maktadferd hvor fangene generelt må underkaste seg vaktene. I neste kapittel skal vi se mer på hva slags følger dette får for fangene, da blant annet forstått slik at fangene må inngå i noen bestemte underkastede roller.

Kapitel 12. Fængselssamfunnet – Fangenes perspektiv

I dette kapittel skal vi skifte perspektiv i analysen av fængselssamfunnet, fra vaktene til fangene. Det skal altså handle om å forstå fængselssamfunnet fra fangenes side. Det gjør at analysene her blir en del annerledes enn i de foregående kapitler. Tematikken handler om hva fængselssystemets makttrykk gjør med fangene. Slik skal vi ta med maktperspektivene fra forrige kapittel, og se hvordan dette arter seg fra mottakersiden. Hvordan erfares fængselsmakten hos fangene og hva gjør det med fangene?

Da jeg etter syv måneder ble overført fra vareteksavdelingen til en domsavdeling merket jeg at det der var en helt annen tone mellom vakter og fanger enn det hadde vært på vareteksavdelingen. Snarere enn eksplisitt fiendtlighet var det en særlig hyggelig og munter tone. De aller fleste fangene var humoristiske og påfallende trivelige mot vaktene og smilte til dem, spøkte, lo og spanderte gjerne kaffe, mat, kaker eller hva man hadde for hånden på dem. Samtidig merket jeg at med en gang vakten var borte, snudde stemningen og man gav gjerne uttrykk for hvordan man avskydde denne vakten, eller hvor mye kjipt denne vakten egentlig har gjort en. Som jeg har skrevet litt om i fortellingsdelen, tenkte jeg på dette som at fangene måtte smiske for vaktene. Med smisk tenker jeg at man aldri sier hva man egentlig mener til en vakt, men heller smiler, later som alt er greit, er overstrømmende hyggelig, smigrer, roser og gjør det man kan for at vakten skal føle seg ivaretatt, selv når man blir tråkket på av den samme vakten. I de fleste avdelinger jeg har vært har smisking vært hovedomgangsformen fra fanger til vakter.

Da jeg satt på lukket fængsel tenkte jeg at en av de viktige grunnene til at fangene inngår i smiskeroller, handler om hvor mye makt vaktene har over fangene. Vaktene kan skrive vedlegg til ens søknader, eller skrive rapporter eller beskjeder på datasystemet som kan få ekstremt dårlige konsekvenser, være behjelpelige med å gi goder som mulighet for utvidet besøk, mulighet til å ringe mer enn de tjue minuttene man får, gi bedre celler, mer lufting, og etter hvert også mulighet til fremstillinger og permisjoner. Hvis vaktene er mot en så får man så mye motstand at det er nærmet umulig å klare seg. Men hvis de er med en, får man en mye lettere og mer behagelig soning. Siden man på den måten trenger vaktene godvilje, synes det ganske forståelig at fangene inngår i smiskeroller.

Jeg merket også at det skjedde en interessant tvist. Etter hvert ble vaktene stadig mer avhengige av smigeren. Noen ganger kunne det oppstå noe som lignet en dyrking av enkelte vakter som gjorde mye for fangene. På den ene siden fikk disse vaktene massiv beundring og underkastelse, mens fangene på den andre siden fikk hjelp til mye. Det var også vakter som avskydde smisk og falskhet. Men det tilhørte sjeldenhetene. Det jeg opplevde som den normale omgangsformen mellom fange og vakt, var preget av betydelig smisking på forskjellige måter. Jeg merket meg også at den lydihøre fange var flink til å innstille seg på hvor mye smisk den enkelte vakt ønsket, og gi vedkommende dette.

Siden jeg ikke likte å smiske, fikk jeg et problem med vaktene. For den fange som ikke ville være med på smiskingen eller en innta en smiskerolle, ble mislikt av vaktene. Slik ble jeg også smertelig klar over at det å smiske med vaktene var eneste legitime omgangsform med dem, det holdt ikke å være normalt høflig. Jeg tenkte at det skyldtes at de fleste vakter hadde blitt tilvendt at fangene hadde denne overhyggelige smisketonen til dem, slik at en normal høflig tone ikke oppleves hos dem som tilstrekkelig. Det kan man forstå som et spørsmål om referansegruppe. Hvis man eksempelvis over litt tid spiser mye sukker og søte godterier, så vil søt frukt som melon eller mango likevel fremstå som surt. Lignende er det vanlige i fengsel når man trenger hjelp av vaktene til noe eller hvis man må spørre dem om noe, at man inntar en smisketone. Ellers vil de ofte ikke gjøre noe for en. Nå kan man jo tenke seg at det ikke er et stort problem, og at man heller bare kan holde seg unna vaktene. Men det går i praksis ikke. Kontrollen over å dekke omtrent alle livsnødvendige behov, som mat, hygiene, telefon, post, medisiner osv. er stort sett regulert av vaktene og finner bare sted hvis de gir tillatelse til det.

Ja mange ganger har jeg også opplevd at livsnødvendige medisiner holdes tilbake fordi man ikke spurte om dem «på riktig måte». Talløse ganger har jeg opplevd at jeg har spurt om noe på en normalt høflig måte, og fått et bryskt nei til svar, hvorpå det like etterpå kom en annen fange og spurte om det samme på en smiskete måte og fikk ja. Riktignok er det ofte forskjell på vaktene, noen vakter må man kripe og skrape for før de gidder å gjøre noe som helst, mens andre er ganske hjelpsomme selv om man «bare» henvender seg til dem i en normalt høflig tone. I praksis har jeg prøvd å forholde meg kun til disse vaktene som man kan snakke normalt til. Min reaksjon på smiskekravet har altså i stor grad har vært at jeg har meldt meg ut av det sosiale miljø så lenge det har vært vakter der. Jeg har på et vis stengt av og hvis jeg har hatt mulighet, gått inn på cella mi. I den forstand kan man si at jeg bevisst har valgt bort fengselssamfunnet med interaksjon mellom fanger og vakter.

En av grunnene til at jeg ønsker å trekke frem erfaringene mine med smiskerollen overfor vaktene, er at jeg opplever dette som en grunnleggende erfaring som fange. Det er en erfaring som er vanskelig å forsones meg med, en diskrepanserfaring og en type erfaring som har blitt værende igjen og stiller meg ytterligere spørsmål. Men hva er problemet? En del av problemet med erfaringen handler om at det er en svært ubehagelig eller smertefull erfaring. Det gjør vondt, og føles som krenkelser. Som krenkelser er det typer erfaringer man kan tenke seg at man bør ta et oppgjør med, eller forsøke å forsones seg med. Men det er vanskelig. Det er som om erfaringene sitter i og nærmest ikke vil slippe. Erfaringene er knyttet til både sorg og sinne. Blant annet fordi jeg også mange ganger har måttet gå inn i smiskerollen for å kunne få til det jeg trengte. Slik har jeg også måtte kompromittert meg selv, for å kunne få eller oppnå noe som har vært særlig viktig. Selv om jeg ellers har skydd denne rollen og holdt meg unna den. Slik er det noe vedvarende i erfaringen som handler om noe grunnleggende - som å bevare min verdighet eller bevare meg selv. Når man tvinges inn i smiskerollen for å klare å dekke et viktig behov man har, føles det samtidig som man svikter eller taper seg selv. Det er nesten som om man viskes ut og forsvinner. I en slik forstand erfares det som å være offer, som å herses med, tvinges til noe mot sin vilje på bekostning av verdighet og integritet.

Å måtte smiske til vaktene: Diskrepans eller offererfaring?

Da jeg først begynte å reflektere over denne erfaringen, tenkte jeg i tråd med den vanlige metodikken på instituttet på dette som en diskrepanserfaring. Altså som en liten krise, som man kan reflektere over og lære av, bli klokere av. Anders Lindeseth (2013) skriver om diskrepanserfaringer i artikkelen "Svarevne og kritisk refleksjon. Hvordan utvikle praktisk kunnskap?", som en erfaring som bryter med ens tidligere forståelse. Han forklarer hvordan diskrepanserfaring blir utgangspunktet til å lære av erfaring eller bli klokere (Lindseth 2013, side 4):

Der naturen gir oss *opplevelse* av verden, trenger vi *erfaring* for å bli kloke og vise. Erfaring blir diskrepanserfaring, en erfaring vi i særlig grad kan gjøre i samtalen (med andre og med oss selv, i et vekselspill mellom spørsmål og svar) – der vi setter livsveien på argumentativ prøve. Bare denne erfaring kan utvikle vår skjelneevne, vår dømmekraft, vår skuende innsikt (episteme) i tilværelsens sammenhenger, vår evne til samhandling og godt skjønn (*phronesis*), og vår evne til godt håndverk og kunst (*techne*). Diskrepanserfaringen er forutsetning for dannelse og kritisk tankeevne.

Hvis man prøver å tenke på erfaringen med smiskedynamikken som en diskrepanserfaring, kan vi tenke at diskrepansen handler om på den ene siden hva som er sosialt forventet av meg som fange. Nemlig at man opptrer smiskende overfor vakter, og at jeg samtidig opplevde en sterk motstand mot å gjøre det, fordi jeg følte det gikk på verdigheten min løs. Slik sett kan vi forstå det som en konflikt mellom hva jeg intuitivt følte var *riktig* på den ene siden, og på den andre siden hva det sosiale miljøet i fengsel *forventet* av meg.

Kanskje kunne man også tenke seg at det var en diskrepans i forhold til mitt reaksjonsmønster, som handlet om at jeg på ett nivå reagerte for drastisk. Jeg har senere tenkt at det kan handle om at min reaksjonsmåte overfor vaktene nærmest aktivt ikke-anerkjenner menneskene rundt meg i slike situasjoner. Kan man tenke seg at jeg nå i ettertid kunne ha nyansert min reaksjon litt, kanskje slik at jeg disse situasjonene kunne ha forstått litt mer av alle parter og åpnet meg litt mer, samtidig som jeg bevarte meg selv og min verdighet? Er det mulig gjennom filosofisk refleksjon å finne frem til en mer aktiv, og sosialt åpen rolle man kan ha i fengselssamfunnet, hvor man både kan bevare seg selv og samtidig ha omsorg for andre mennesker rundt seg? Samtidig er det kanskje også adekvat å spørre: hvor langt skal man egentlig strekke seg i et slikt sosialt miljø? Er det tillatt noen ganger «å stenge av»?

Etter å ha grublet en del mer på om dette egentlig kan sies å være diskrepanserfaringer ble jeg i tvil. Det er akkurat som det er for svakt å kalle dette diskrepanserfaringer. Ja det virket mer adekvat å kalle det offererfaringer, eller erfaringer av undertrykkelse og hersing. Det opplevdes ikke som en liten krise, som noe man bare kan reflektere litt over og så lærer man en god lekse. Det virket mer fundamentalt, mer grunnleggende, og nærmest altoverskyggende. Så jeg begynte å tenke på kravet om å måtte smiske for vaktene for å få det man spør om eller det man trenger, som en type

undertrykkelse. Siden dette ofte skjer over lengre tid, oppstår det en bestemt maktstruktur, fordi fangen som undertrykket over tid kun tillates å opptre smiskende.

Hegels herre-trell og anerkjennelsestematikken

Før vi går videre skal jeg likevel anvende noen filosofiske ressurser for å forsøke å forstå hva dynamikken mellom fange og vakt går ut på. Jeg tenker at for å forstå dynamikken mellom fange og vakt kan vi tenke på det som en tematikk som ligner på Hegels herre-trell dialektikk (Hegel 1999, side 118-137), hvor han skriver om hvordan trellen må tilpasse seg herrens forventninger og anerkjenne ham *som* herre mens herren må anerkjenne trellen *som* trell. Ser vi slik på det kan smiskedynamikken dreie seg om hvordan man som trell må tilpasse seg herrens forventninger, noe som synes å treffe godt på situasjonen vakt - fange. Hos Hegel er det et mulig frigjørende potensial når trellens tilpasning skaper et behov hos herren som trellen kan bruke til å manipulere herren. Hos Hegel er det trellens frykt for døden og hans arbeid som gir ham et potensial til selvbevissthet, mens herren ved sin distanse til arbeidet og det konkrete skaper en fremmedgjøring. Men da jeg tenkte videre på hvorvidt dette virkelig var snakk om en tilsvarende herre – trell dialektikk til Hegel, ble jeg litt mer i tvil om det traff helt. For dialektikken er jo ikke egentlig den samme som den Hegel skriver om, vi snakker ikke om fangens bearbeidelse av tingene som er et viktig poeng i Hegels dialektikk og som også er utgangspunktet for at herren blir fremmedgjort mens trellen blir selvbevisst. Snarere er det mer rimelig å si at fangen blir desto mer fremmedgjort av det «arbeidet» han gjør i fengsel, fordi det i all hovedsak er meningsløst arbeid, arbeid som bare er et skinnarbeid og ingen ordentlig produksjon.

Likevel tenker jeg at det kan være et fruktbart spor å gå inn på anerkjennelsesdialektikken mellom herren og trellen i forhold til vakt og fange, og hvordan anerkjennelse av vaktene fordrer en eksplisitt underkastelse under vaktene. Y. Hammerlin er også inne på anerkjennelsestematikken i koblingen mellom forholdet vakt – fange og Hegels analyse av Herre og trell i sin avhandling (Hammerlin 2008, side 206):

Herrens og slavens relasjoner (dermed også slavens underkastelse) forutsetter en gjensidig anerkjennelse. Slavens virksomhet og posisjon danner grunnlaget for herrens maktposisjon: Herren er uløselig bundet til slaven, han nyter godt av dennes tjenester. Makten er avhengig av underkastelsen og kan bare opprettholdes og gjenskapes ved at de avmektige kjennes ved herrens makt, og at herren erkjenner slavens avmakt. Dette er en særlig form for anerkjennelse, der selvbevissthet, selverkjennelse og selvbedrag formes i forholdet.

Kanskje vi kan snakke om dialektikken mellom fangens smisk og vaktens behov for smiger, hvor man i utgangspunktet kan si at smiskerollen er fangens måte å anerkjenne vekten *som* herre, mens det å gi fangen smiskerollen er vaktens måte å anerkjenne fangen *som* trell. Men vi kan også i tråd med Hegel tenke at maktforholdene etter hvert reforhandles, hvor anerkjennelsesstrukturen går fra å være dominert av vekten som anerkjenner fangen, til en fange som er mer selvbevisst i smiskerollen og dermed i stand til å definere relasjonen og anerkjenner vekten via smisket. Slik kunne man tenke

seg at den selvbevisste fange kan redefinere sin rolle som smisker, og gjøre det til en aktiv rolle, en rolle hvor det åpnes for manipulasjon hvor man ikke åpenbart er den underdanige mer, men snarere blir en som styrer relasjonen og får sin vilje igjennom. Slik kan vi kanskje likevel gjenkjenne den hegelske dialektikken her, hvor trellen blir selvbevisst gjennom kombinasjonen av å ha hatt frykt for døden (i ytterste instans) som man kan føle når man slik med makt sperres inne, og den underkastelse man må gjøre overfor vaktene – hvor man må *tjene dem* og også settes i (i alle fall en eller annen form for) arbeid. Hvor dette igjen kan føre til selvbevissthet.

Refleksjoner over mitt forhold til smiskerollen

Etter å ha reflektert over dynamikken på bakgrunn av Hegel, begynte jeg å tenke en del på min sterke motstand mot denne smiskerollen, og hvor konstruktiv reaksjonen med bare å trekke meg tilbake og inn i meg selv var. Kunne jeg heller ha lært av Hegel og blitt den selvbevisste trell som redefinerer maktrelasjonen? Eller var det fortsatt et godt argument mot å inngå i en smiskerolle og en rasjonalitet i motstanden jeg følte mot rollen, eller burde jeg heller bare inngå i smiskerollen av rent strategiske grunner? For å trenge litt dypere inn i disse spørsmålene, prøvde jeg først å gå inn i mine egne intuisjoner knyttet til dette. Når det gjelder min motstand mot smiskerollen, tror jeg at intuisjonen handlet om å bevare min verdighet og integritet, eller bevare meg selv. Det handlet om ikke bare «å snu kappen etter vinden», eller «snakke folk etter munnen», men om å være tro mot meg selv og mine overbevisninger. Jeg opplevde det som umulig å være tro mot meg selv hvis jeg skulle gå inn i smiskerollen. Motstanden mot å inngå i denne rollen handlet slik om motstand mot selvundertrykkelse.

Men hvordan skulle jeg så forholde meg til det jeg så tydelig så, og visste fra Hegels dialektikk, nemlig at mange som inntok smiskerollen lyktes med å oppnå det de ønsket, slik at smisking fungerte som vellykket manipulasjon. Det var også tydelig for meg at mange fanger brukte smiskeroller med betydelig suksess, hvor vaktene gjengjeldte det med å være lydige for deres behov og hjalp dem med det de trengte selv om tjenestene kunne gå langt ut over hva som var komfortabelt for den enkelte vakt. Da jeg tenkte på disse sidene av smiskerollen, merket jeg samtidig en avsky mot smiskerollen som manipulasjon. Jeg følte sterkt at jeg ikke skulle bruke slike midler. Da fikk jeg heller avstå fra de godene jeg ønsket og ofte trengte. I dette perspektivet følte jeg en betydelig motstand mot smiskerollen nettopp fordi den kunne være så effektiv. Denne motstand har jeg tenkt på som en moralsk motstand mot å manipulere andre. Da jeg tenkte slik over det, slo det meg at man på et moralsk nivå kunne argumentere for at denne typen manipulasjon mange ganger nettopp var på sin plass, gitt en generell avmaktsposisjon og offererfaring. Men selv om man kanskje kunne rasjonalisere manipulasjonen slik, følte det ikke riktig å opptre slik. Snarere stod det tydelig for meg at det var umoralsk i seg selv å innta smiskerollen som fange.

Etter noen år på lukket fengsel forstod jeg det slik at det meste av interaksjonen mellom fanger og vakter var preget av smisk eller manipulasjon. Siden smiskekravet fra vaktene ofte ble til en mulighet til manipulasjon, tenkte jeg på det som et tosidig fenomen. På den ene siden et krav om underkastelse *fra* vaktene *til* fangene. I den forstand et krav om å oppføre seg konformt og det ytre underlegge seg deres vilje. Samtidig hadde de som behersket den underkastede rollen, et betydelig

potensial til å omskrive makten i relasjonen. Samtidig er det åpenbart at man som trell eller fange vil forbli underordnet, fordi man hele tiden er avhengig av herrens eller vaktens gode vilje. Fangens eller trellens mulige makt tåler ikke interessekonflikten eller konfrontasjonen.

Etter å ha sett på interaksjonen mellom fange og vakt belyst med adekvat støttelitteratur, fremstår det enda mer komplekst. Vi har på den ene siden å gjøre med sterke sosiomaterielle føringer fra både arkitektur, lover og retningslinjer. På den andre siden er samspillet mellom fanger og vakter i fengselssamfunnet, vesentlig preget av forskjellige varianter av individuelt tilpasset underkastelse. Det jeg før kalte smisk, tenker jeg nå på som de rolleforventninger vaktene har til fangene. Jeg skal i korthet kalle det *fangenes legitime roller*⁷⁷. Vi skal se nærmere på dem nedenfor.

Fengsel som undertrykkelse

Mer i tråd med maktteoretiske perspektiv kan vi formulere disse poengene som at fengselssystemet utgjør et enormt trykk på fangen, som arter seg slik at hvis fangen skal klare å overleve, må han innordne og underkaste seg. Vi kan forstå det i makftermer som at det i et lukket fengsel grunnleggende sett er fysisk makt som gjelder. Fengsel er i dette perspektiv et komplekst system for fysisk kontroll av fanger som balanserer mellom på den ene siden å ha total fysisk kontroll over fangen, samtidig på den andre siden – bruke minimale ressurser og kostnad for det. Fengsel er i en slik forstand en svært videreutviklet form for fysisk kontroll over mennesker, versus de mer nære og relasjonelle former som slavehold var. Ser vi fengsel i et slikt perspektiv, som undertrykkelsesinstitusjon, kan vi skrive en skisse til en *fengselsteknologiens* idehistorie. Da vil historien gå tilbake til varianter av slavehold i liten skala, videre til slavehold i stor skala og kolonitid med slavedeportasjon fra særlig Afrika til Vesten. Videre til forskjellige undertrykkelsesformer i kolonitiden, med rasesegregering og apartheid. Derfra til forrige århundres massesegregeringer med jødeutryddelse og konsentrasjonsleirer på den ene side, og det Sovjetiske gulagsystemet på den andre. All denne menneskehetens ypperste grusomhet kan vi også se på en stadig generering av viten og kunnskap om undertrykkelse.

Vi kan kanskje også forstå fengsel parallelt til tidligere tiders tidvise kidnapping av mennesker hvor man innførte dem i sin kultur eksempelvis som slave, hvor hele landsbyer ble underlagt en ny herre. Eller vi kan forstå det som et kolonialiseringprosjekt, som kunne ligne på Romerrikets ekspansjon, da de la under seg stadig nye byer og landsbyer med militærmakt. Pax Romani, hvor den Romerske lov ble bredt utover i Europa og Asia. Lignende, når man fengsles så tas man med makt (med mindre man kommer frivillig) ut av sitt hjem og sin flokk. Man innsettes i et nytt «land», hvor man må leve som en undertrykt slave. Historisk er det et stort spenn av mulige subposisjoner fra slave til andreordens borger, som hos Grekerne hvor kun frie bemidlede menn hadde stemmerett, kvinner ikke hadde det og slaver ikke hadde noen innflytelse. Et litt annet system er kolonitidens inndeling etter hudfarge - de hvite har alle rettigheter mens de svarte (eller brune) har få eller ingen rettigheter (eller er henvist til et liv uten reelle muligheter til å klatre i samfunnet, eller få innflytelse). Det er også store likheter til et rasedelt samfunn som eksempelvis tidligere Sør-Afrika

⁷⁷ Med legitim mener jeg ikke her moralsk legitim, men legitim i forhold til fengselsinstitusjonens forventninger.

Skal vi prøve å plassere et fengsel innenfor slike rammer, er det tydelig at et fengsel i vesentlig grad er et samfunn hvor man som fange er slave eller underborger med lite rettigheter. I et fengsel har eksempelvis fangene og vaktene forskjellige doer, forskjellige rom de kan oppholde seg på - fangene må være på cellene eller avdelingene, mens vaktene har vaktrommene som fangene ikke har tilgang til (som noen ganger har aircondition i motsetning til der fangene er) og vaktene har nøkler og tilgang til det meste areal i fengsel mens fangene må låses ut av vaktene som altså bestemmer hvor fangene til enhver tid skal befinne seg. Fangene må leve innesperret mens vaktene går ut av fengslet når deres arbeidsskift er over.

Underkastelse i forhold til vakter og de som jobber i fengsel.

La oss se litt mer på samspillet mellom fanger og vakter. De ansatte i fengsel, her hovedsakelig vaktene, vil stort sett på ett eller annet tidspunkt forstå at de har en makt som de kan utnytte. Det de generelt gjør med den er å fordre at fangene inngår i underkastede roller, som eksempelvis innebærer å måtte smiske. Slik skaper de en *smiskepretensjon* til fangene (i talehandlingsbegreper ville vi kunne forstå det som en talers performative intensjon). Det handler om en intensjon om at fangene underkaster seg på riktig måte og smisker på riktig måte, for at de skal gi fangene de goder de forvalter. Det som er gjennomgangstemaet for denne etablering av makt over fangene fra vaktene (og andre ansatte), er at det ikke holder å være normalt hyggelig og høflig overfor dem. De forventer alle så mye mer. At man må krype og krabbe, bukke og tigge, eller flørte. Underkastelse tilpasset den enkelte vakt, hvor alle vakter har sine forskjellige varianter som man må finne. Noen vil ha sånn tone, andre slik. Alle vil ha sin individuelle fix, og hvis de ikke får dette, får ikke fangen det godet denne vakt forvalter. Som fange må man derfor først finne ut hva den enkelte "krever" av en, før man kan få noe som helst av den. Hvordan man må oppføre seg overfor vedkommende for å få ham eller henne på godsida. Det betyr at man må finne den individuelle måte å underkaste seg på til hver enkelt man må forholde seg til av. Hvis ikke blir man avspist med uforrettet sak, og får verken det man trenger eller spør om.

Man kan kanskje tenke at slik er det uansett også i det vanlige liv, vi smisker og blir smisket til. Men likheten rekker ikke så veldig langt. Det som skiller, er den makt den enkelte fengselsvakt har overfor fangene. Fangene er helt avhengig av det den enkelte vi henvender oss til kan gi, for å få dekket et avgjørende (eller mindre avgjørende) behov. Det er ingen likelighet. Så det handler om å krype, underkaste seg, og gjøre det på en måte som smisker nok til at nøkkelen går rundt og de åpner døren for oss til det godet de forvalter. Det virker som det er et generelt fenomen i særlig lukkede fengsler at slik bruk eller misbruk av makt bare får vokse fritt. At den enkelte erfarne vakt bare kan presse grensene for hva de kan komme unna med av fordret underkastelse og ydmykelser av oss fanger for at vi skal få deres gode.

Regelfølgning som eksempel på undertrykkelse

I filosofien har spørsmålet om hva det er å følge en regel blitt underlagt en stor diskusjon som blant annet Wittgenstein har gitt elaborerte svar på, som en type praksis (Wittgenstein 1994, s 119 ff). Men i fengsel har denne rike diskusjon ikke på noen måte avstedkommet et mer komplekst syn på hva regelfølgning egentlig skulle bety for fangene. Å følge regler i fengsel er utelukkende å adlyde

reglene blindt. Siden regelfølgning i fengsel ikke åpner for autonomi, blir også regelfølgning i fengsel, eller tvang til slik heteronom regelfølgning, en av måtene undertrykkelsen ytrer seg. Et problem med denne blinde underkastelsen under reglene, er at ofte vil man tvinge igjennom regelfølgning til en regel som ikke er adekvat i forhold til nåværende tilfelle. Det blir regelunderkastelse, uten bruk av dømmekraft eller praktisk fornuft. Reglene blir håndhevet fanatisk og absolutt, om de passer eller ikke passer i det enkelte tilfelle. En regel er en regel, sier man gjerne. Som om en slik tautologi skulle godtgjøre for at reglene hadde en overmenneskelig status, hvor tolkning og vurderinger ikke har noe å gjøre. På denne måten kan vi snakke om fengselsreglenes absolutte og fanatiske karakter.

Med denne forståelsen av hvordan fengselet håndhever regler på en fanatisk og absolutt måte, blir det også tydelig hvordan fengselet i mer konkret forstand er undertrykkende. Med et slikt forhold til regelfølgning blir fengselet undertrykkende på den måten at man fastholder fangen i en rolle som *umoden* eller *nybegynner*. Brødrene Dreyfus (Dreyfus & Dreyfus 1986, s 19ff.) skriver om utviklingen fra novise til ekspert, og hevder at det handler mye om hvordan man følger regler. Først – som novise, trenger man *kontekstfrie regler*, for å lære et grunnlag. Dette er regler man forholder seg til omtrent absolutt og ukritisk. Men når man blir mer avansert, trenger man regler som er mer tilpasset situasjonen. Man må da lære seg *situasjonelle regler*. Når man beveger seg opp mot profesjonell og ekspert i noe, internaliseres reglene og man handler intuitivt og dermed mye raskere, uten å trenge å overveie så mye i hver enkelt situasjon. Et eksempel er sjakkspilleren som begynner med å lære regler for godt spill, inntil han forstår at det alltid må gjøres konkrete vurderinger, og så når man nærmere seg ekspert blir også disse vurderinger intuitive og går veldig raskt nesten som ryggmargsreflekser.

Det som skjer i fengsel, er at man kun lærer kontekstfrie regler og dermed ikke får muligheten til å utvikle seg å bli bedre i noe. Man stenger av for en mulig menneskelig utvikling hos fangen med å håndheve disiplinregler og andre regler fanatisk og absolutt. I stedet fryses man fast i nivå for novise og tillates ikke å komme lenger, man får ikke lærer og internalisere reglene og dermed vokse på dem. Dette regelregimet blir på den måten nettopp en måte å fastholde fangen, demonstrativt, i en regredert rolle.

Å terpe på regler man egentlig kan, om og om igjen, blir psykologisk i stor grad å behandle fangen som barn eller som en novise. Det blir å fastholde fangen i denne rolle uten å tillate ham å utvikle seg. Når man ikke gis anerkjennelse for å lære reglene, og når tolkningsrommet for regelansvaret er borte, er det vanskelig unngå å bli «tatt» for brudd på reglene. Når det i tillegg stadig diktes opp nye regler som man ikke vet om og så blir straffet for disse, så blir det umulig å ikke bryte en regel. Man må som fange finne seg i den straff som eksekveres for dette, uansett hvor mye man bestreber seg på å følge reglene (straffene vil normalt være at man mister dagpenger, får ekstra innlåsing, fratras TVen for en stund, eller mister permdager). Regler man ikke vet om, er det umulig å følge, og regler man vet om det vanskelig å følge når de ikke anvendes med skjønn. Slik reproduseres enhver fange som en regelbryter, og på den måten fastholdes som en som til enhver tid fortjener sin straff (selv om han mange ganger ikke har skyld i det han straffes for).

Hvis vi ser adferdsterapeutisk på dette, og skjelner til Skinner (1938) og hans rotteeksperimenter, blir et annet poeng tydelig. Grunnideen til Skinner handler om det han kaller *operant betingning*, hvor atferd endres som følge av den konsekvens atferden får. Måten det endres på er henholdsvis med forsterkning eller straff. Man forsterker adferd man ønsker mer av, med å tilføre noe godt, som en belønning. Mens man straffer adferd man ikke ønsker med å tilføre noe ubehagelig eller ta bort noe behagelig. For Skinner var det likevel de rottene man straffet og belønnet av og til (intermitterende betingning) og nesten vilkårlig, som viste størst effekt av betingingen. Slik er det også i fengsel. Når man belønner og straffer nærmest vilkårlig, skaper man ikke en operant betingning, men snarere en situasjon av underkastelse hvor man kanskje presterer bedre fordi man er redd konsekvensene. Men hvor man ikke lærer verken respekt for regler, moral eller folkeskikk, men snarere underkastelse.

Mistillit og mistenksomhet gjør reelle relasjoner mellom fange og vakt umulig

Utenfra kan det virke ganske dumt å ha såpass absolutt og fanatisk anvendelse av regler internt i fengselet. Hvorfor ikke bare anvende regler med skjønn, som man gjør ellers i samfunnet, og slik nettopp åpne opp for det fengselet påstår at de holder på med - nemlig å rehabilitere fangene? Er ikke fengselet slik sett både kontraintuitivt og irrasjonelt? Så enkelt er det dessverre ikke. Det er ikke dumskap eller manglende kunnskap som ligger bak denne fanatiske regelhåndhevingen. Det er et annet fenomen, nemlig *den radikale mistenkeliggjøring*. Som fange (i lukket fengsel) er man under konstant mistenkeliggjøring hele tiden. Alt man sier og gjør vil underlegges en radikal ubarmhjertighetstese, man vil ikke ha noen tillitt. Grunnen til denne radikale mistenksomhet mot fangen ligger i sikkerhetsideologien, som vi alt har sett litt på. Det handler om at man ikke tør ta noen sjanser på vegne av fangene og om overgeneralisering hvor man skjærer alle fanger over en kam og tillegger hver fange alle de farlige kvaliteter man har observert hos noen enkeltfanger.

Fra et fangeperspektiv blir denne radikale mistenksomhet et grunnproblem. For å se det tydeligere, kan vi spørre hva slags relasjon og igjen hva slags identitetsmuligheter fangen egentlig gis i et slikt klima? Ved å hele tiden utsettes for den radikale mistillit, hele tiden sees som kriminell, så kollapser man svært mange mulige menneskelige relasjoner. Som vi har sett vil også svært lite læring eller modning vil være mulig.

La oss se på noen forskjellige typer relasjoner for å tydeliggjøre poenget. Først den aller mest intime relasjonen; *kjærestereelasjonen*. Den bæres oppe av tillitt, og det er vel først og fremst sviket forstått som utroskap, som truer denne relasjonen. Hvis en har vært utro, kan det ødelegge en slik relasjon, og det krever i så fall veldig mye bearbeidelse hvis relasjonen skal overleve utroskap. Men på en annen side så kan mistanken om utroskap være like ødeleggende, særlig hvis denne mistanken manifesterer seg som en anklage om utroskap. Hvis en part er sykkelig sjalu og mistror den andre og sjekker partnerens mobil, krever et avhør hver gang man har vært ute alene osv. så vil det også være helt ødeleggende for forholdet. Mistanken dreper forholdet. Tilsvarende med et *vennskapsforhold*. Hvis man begynner å mistenke sine venner for å ha gjort en noe, eller for å gjøre noe de ikke bør gjøre, så vil det lett føre til at man som venn føler seg for mistenkeliggjort og at man avrunder vennskapet. Det vil også være lignende med et *kollegieforhold*. Hvis man begynner å mistenke en

kollega for å ha gjort en noe galt, så forandrer hele forholdet seg. Det blir noe helt annet og en konflikt oppstår.

Det å være fange på lukket fengsel er på lignende måte å være konstant under mistanke og mistenkeliggjøring. Det er å hele tiden tolkes og forstås ut fra en ubarmhertighetstese. Man må finne seg i at man alltid tolker ens utsagn og handlinger på verst tenkelige måte, og man må finne seg i at man til enhver tid mistenkes for alle mulige destruktive handlinger som man har viten om at kriminelle kan gjøre. Det som er poenget her, er at den totale og radikale mistillit som man utsettes for som fange, ødelegger enhver mulighet til en reell relasjon mellom fange og vakt. Det eneste reelle forhold som muliggjøres mellom fange og vakt er et fiendeforhold. Det betyr igjen at hvis fengselet har et slags positivt dannelsesprosjekt, så vil det ikke kunne lykkes. Eller i alle fall bare i ekstremt liten grad (det måtte være at det nærmest motvillig likevel trengte seg noe igjennom til den enkelte fange i så fall).

Fangers motmakt

Ser vi på fangenes levekår, ut fra større statistiske levekårsundersøkelser (jfr. Skardhamar 2002 og Killengreen Revold 2015), er det tydelig at svært mange som sitter i fengsel har hatt vanskelig oppvekstvilkår og kommer fra en underprivilegert gruppe. Det er en gruppe med såkalt «opphopninger av levekårsproblemer», bestående av lav gjennomsnittlig skoloring, mange kun med ungdomsskole og en forholdsvis stor gruppe som faktisk er analfabeter. Mange har ikke noe sted å bo, har ingen fast jobb og svært mange har både psykiske somatiske plager. Kan da denne gruppen tvinges til å oppføre seg godt, eller leve moralsk anstendig?

Filosofisk sett er det en vanskelig diskusjon her mellom determinisme, indeterminisme og kompatibilisme i spørsmålet om fri vilje og hva det i så fall skal bety i forhold til grader av sosial - og miljømessig betinging. Eller i spørsmålet om en hard eller myk paternalistisk påvirkning. I denne debatten har jeg stor sympati for den kompatibilistiske retning, og tror det kan være en farbar vei⁷⁸. Dette er en vei hvor vi både kan redegjøre for kausalitet og lovmessighet i naturen samt lovmessigheter vi mennesker også er underlagt, men hvor vi samtidig kan forstå mennesket som fritt, ansvarlig og velgende.

Vi kan forstå det som et spørsmål om analyseperspektiv. Inntar vi et eksistensielt eller moralsk perspektiv, opplever de aller fleste mennesker at de har valg og kan velge mellom flere handlingsalternativer i konkrete situasjoner og det er dette som teller i forhold til spørsmålet om vi har ansvar. Det som i et eksistensielt og moralsk perspektiv vil være innskrenkninger på erfaringen av at vi har valg, vil være når vi utsettes for tvang. Eksempelvis når andre mennesker har makt over oss og tvinger oss til å gjøre en handling vi egentlig ikke ønsker å gjøre. Når det gjelder tvang, er det en moralsk intuisjon tilbake til Aristoteles (1999), at man ikke kan stilles moralsk ansvarlig for handlinger gjort under tvang. Men man kan jo også som Sartre insistere på at man likevel har en type valg. Man kan velge mellom å bli offer for tvangsmaktens trusler, eller man kan velge å gjøre

⁷⁸ Se eksempelvis P. Strawson (1963) eller H. Frankfurt (1982, 1987) perspektiver.

det man tvinges til. Men så kan man innvende at det i realiteten er lite av et valg. Det andre perspektiv er å se på naturen fra observatørperspektiv, og derfra beskrive lovmessigheter og kausalrelasjoner.

Man utsettes for gjennomgående tvang når man settes i lukket fengsel. De aller fleste handlingsmuligheter er utelukket fordi man er sperret inne. I tillegg vil det svært strenge disiplinregimet eliminere de fleste handlingsmuligheter man eventuelt kunne hatt som innesperret. Likevel opplevde jeg, og de fleste jeg har snakket med av fanger, at man tross alt har valg i fengsel. Men det er ikke valg blant et overveldende hav av muligheter. Det er tvert imot svært begrenset hva valgene er mellom. Ofte bare mellom alternativ A eller B. Eksempelvis mellom å følge ordren eller la være, alternativt følge regelen, eller la være. Det er også et valg om hvordan man vil håndtere fengsels situasjonen.

Slik er fengsel også en radikal problematisering av individets frihet og autonomi og det er ikke urimelig å si at fengsels systemet som helhet søker å bryte ned fangens autonomi⁷⁹. En del av denne nedbrytning av autonomi handler om å utvikle en karakter som er selvundertrykkende. Man kan håndtere det å være i fengsel på mange forskjellige måter. Måter som vi kan forstå som strategier, eller som fangelitteratur ofte omtaler som valg av overlevelses – eller mestringsstrategier (jfr. Overlevelsesguiden og Lauesen). Slik vil ikke fangens handlingsrom bare struktureres og begrenses av arkitekturen og innlåsing. Men de forskjellige maktroller vaktene har, og rollenes forventning og prosjekt med fangene, vil også i vesentlig grad strukturere fangens mulighetsrom til dannelsen av spesifikke handlingsmønstre eller overlevingsstrategier. Som vi skal se mer om nedenfor, er de aller fleste overlevelsesstrategier for fanger i fengsel selvundertrykkende.

Mønsterfange og motmaktsstrategier

En mulig måte å håndtere fengslingen på er å bli det H. Frankfurt (1971) kaller en wanton, et menneske som ikke har bevissthet om hva slags drifter som driver ham og derfor heller ikke er i stand til å velge hva slags drifter han vil ledes av (kontrasten vil være å bli en person som er i stand til å skille mellom det Frankfurt kaller første og andre-ordens ønsker og altså ville noe). Så lenge man er helt ubevisst om sitt drifts og følelsesliv vil det sannsynligvis smerte mindre å være i fengsel. På ett vis har fengselets ideal om «mønsterfangen» store likheter med en wanton. Riktignok er en mønsterfange aller mest som en slave som godtar alt, aldri blir sint eller irritert, og som alltid gjør som han blir bedt om. Men et slik liv er vanskelig å få til hvis man ikke går inn i en tilstand hvor man ligner på en wanton. Parallelt til Frankfurt beskriver Holocaustoverlevende Primo Levi (1990, side 82-85) det han kaller «Muselmannen» i Auschwitz. Det er de jødiske fanger som har gitt opp alt og bare lar seg drive med, som er nærmest levende døde. Hvor ingen personlighet og vilje er igjen. Det vil nok være en mer drastisk beskrivelse av mønsterfangen, men samtidig fanger Levis beskrivelse noe som man noen ganger kan se i fengsel.

⁷⁹ Et tema vi har sett flere betone i forskningskapittelet, blant annet fra Sykes 1958 i hans kapittel 3.

Men når det kommer til stykket, er de færreste fanger en wanton eller en mønsterfange (eller for den saks skyld en «muselmann»). De fleste fanger velger forskjellige overlevelsestrategier hvor de kan kjenne på en viss autonomi. Noen velger motmaktsformer, som eksempelvis Uglevik (2011) skriver om i Oslo varetektsfengsel. Gå sakte, protestere muntlig mot vaktene, skrive klager, ramponere cella. Eller gjøre mer subtil motstand, som små ulovligheter som aldri blir oppdaget: Steke egg på lyspæra eksempelvis, som han nevner ved en anledning. Uglevik beskriver motstandshandlinger i en varetektsavdeling. Men det han ikke har beskrevet er hvordan dynamikken på en domsavdeling blir. Der er det ganske annerledes. Når man som fange har sittet en god stund i fengsel og kommet på domsavdeling, skjer det noe med de aller fleste. De gir opp motstanden, eller skjuler den i betydelig større grad. De fleste begynner å oppføre seg konformt og følger de regler og bestemmelser de pålegges av fengslet. Slik beveger alle seg i det ytre mot mønsterfangeidealet. I alle fall så lenge det er vakter til stede. En av grunnene til denne konformitet er selvsagt at de som ikke oppfører seg slik straffes med rapport, inndragning av goder og med å sendes til straffeavdelingen. Slik er det i høyeste grad makt bak kravene om konformitet.

Men likevel synes dette i utgangspunktet synes det som en underlig utvikling. For er det ikke slik at motstandshandlinger handler om å beholde verdigheten, eller om å beholde og kjempe for sin autonomi hvor man verner om en grunnerfaring av at man er et menneske som har makt over sitt liv? Derfor skulle man tro det var helt grunnleggende for de aller fleste fanger å holde fast i dette, og at å oppgi motstand ville være som å oppgi seg selv. Det er nok derfor rimelig å tenke seg at grunnen til at de fleste fanger oppgir slike eksplisitte (og som oftest implisitte) motstandshandlinger på domsavdeling, sier oss noe om hvor sterk og effektiv tvangs og disiplineringssystemet til et lukket fengsel er. Samtidig er det nesten ingen som blir rene mønsterfanger. I stedet går fangene inn i andre roller hvor de kan beholde en viss følelse av autonomi, samtidig som de fremstår som mønsterfanger.

Måten motstanden sublimeres: kriminell fangekultur

Hovedmåten disse rollene defineres på, er ved at fangene utvikler en fangekultur som svarer til behovet for motmakt. Det er en kultur som gjør det mulig å fortelle historier om seg selv som fri og velgende, som en selvstendig person. Samtidig utvikles fangekulturen slik at den av vaktene sees på som «legitim», eller det er i alle fall slik at de godtar at den er slik den er. Den er i Sykes forstand fremforhandlet mellom fangene og vaktene (jfr. Sykes 1958, kapittel 3). Sykes skriver om dette fenomen ut fra et sikkerhetsperspektiv. I et fengsel er det stort sett ikke fysisk mulig for vaktene å holde kontroll på fangene hvis alle hadde satt seg mot og protestert. Kontroll og disiplin er kun mulig når man til dels får fangene med på laget. Sykes beskriver hvordan dette fører til at den trenede vakt velger å se gjennom fingrene med mindre forseelser som en slags byttehandel, mot at en del fanger holder orden på de andre fangene. Fra vaktens perspektiv synes det som en dyd av nødvendighet at fangene har sin egen kultur som de i liten grad blander seg borti.

Det som er både særegent, men også svært problematisk i denne «legitime» fangekultur, er at den dreier seg om å utvikle en kriminell kultur med et kriminelt ethos og en kriminell identitet⁸⁰. Denne fangens kriminelle kultur blir, når fangene er alene uten vaktene, en godtatt motmakt. Grunnen til at systemet godtar dette som «legitimt» væremåte eller motmakt, er nok en kombinasjon av to faktorer. Den første er den allerede nevnte sikkerhetsaspektet, hvor man kan forstå fangekulturen som et fremforhandlet kompromiss mellom fanger og vakter hvor ledende fanger holder en viss orden blant fangene, samtidig som vaktene gir fangene fred og ro til å ha sin egen internkultur. Slik er ikke den kriminelle fangekulturen en type motmakt som undergraver fengselssystemet *som* maktsystem. Den kriminelle ideologi og ethos søker ikke å problematisere og angripe fengselssystemet som maktstruktur, snarere godtar den maktstrukturen.

Det andre faktoren handler om at fangen bekrefter fordommene og måten fengselssystemet ser på fangene på når han oppfører seg *som en kriminell*. For som del av fengselets mistenkeliggjøring av fangen, sees alle fanger som «kriminelle», og så tillegges hele fangegruppa alle de trekk som kan finnes hos enkeltfanger, til sammen. Når da fangene lever «som kriminelle», passer det med grunnforståelsen av fangene. Det synes på den måten greit for fengselet og vaktene å godta at fangene seg imellom snakker om kriminalitet og har en kriminell kultur, fordi det nettopp bekrefter fordommen om hvordan kriminelle oppfører seg. En annen måte å forstå dette på er at man som fange stigmatiseres og sees som kriminell av fengselssystemet og støtes ut av det vanlige samfunn. Men internt i fangegruppa, de utstøtte, er det som om utstøtingsmekanismene, stigmaet som «kriminell», blir til noe positivt. Man tar på seg stigmaet og bærer det ikke som et skammens stempel, men snarere som en hedersbetegnelse. «Jeg er kriminell og stolt av det», sier man. Det er noe lignende vi har sett både i kvinnefrigjøringen og i homobevegelsen. Det som var stigma; være kvinne eller homofil, snur man om til noe å være stolt av (det er jo selvsagt ikke det samme som at det nå ikke er et stigma mer).

De legitime roller for fangene

Undertrykkelse gjør noe med en, forandrer en, gjør en til en annen person. Grunnen til det er at mye av undertrykkelsens vesen handler om å fra undertrykkerens perspektiv forsøke å internalisere undertrykkelsen i den undertrykte. Vedvarende overgrep, eksempelvis som incest kan være, er et paradigme her. Slike grove onde og undertrykkende handlinger, dreier seg ikke bare om det seksuelle. Det handler vel så mye om å gjøre offeret til et *velvillig* offer. Et offer som ikke gjør motstand, eller i alle fall ikke sier noe til andre om overgrepene. Det handler om å tvinge offeret til å spille villig, late som om hun/han liker overgrepene. Med Foucaults (2008, side 121ff) begreper kan vi snakke om selvdisciplin, eller den «føyelig kroppen», hvor disiplinen har blitt internalisert slik at individet disiplinerer seg selv. Justert litt kan vi kanskje forstå dette som en type selvundertrykkelse.

Slik er fengselsundertrykkelsen også. Bevisst eller ubevisst arter vaktenes undertrykkelse av fangene seg slik at kun noen ytterst få roller er tillatt for fangene. Fangene tillates ikke å være sannferdige

⁸⁰ Se mer detaljert om denne fangekulturen i neste kapittel.

og autentiske og gi uttrykk for hva de faktisk tenker og føler, selv om dette er et vesentlig ideal i samfunnet. De tillates ikke å være en moralsk autonom person som gir uttrykk for moralske vurderinger og dommer, noe som man jo forventer av voksne mennesker ellers i samfunnet. Prøver fangen å være eller ytre seg på slike måter straffes han og møter vaktens vrede. Skal man overleve i fengsel må man derfor i vesentlig grad føye seg etter vaktens rolleforventninger. Man må bli en villig fange, som bedriver selvundertrykkelse. Til det har man kun et visst utvalg av mulige roller å velge mellom.

Jeg skal anta at fangenes legitime roller i fengselssamfunnet er å være *mønsterfange*, å *spille rehabiliteringsspeillet*, *smiskerollen*, og rollen som *kriminell*. I tillegg godtas det stort sett å være den tause fangen. Selv om alle disse rollene er distinkt forskjellige, er det en viss overlapping mellom dem. De opptrer ofte i en bestemt rekkefølge, samt at flere av dem kan kombineres. Det er kanskje aller mest ønskelig fra fengselets side at fangene blir mønsterfanger. Fanger som oppfører seg lydige og aldri setter seg opp mot vakter eller andre overordnede. Den føyelige fange som ikke viser motstand. Men skal man overleve menneskelig som fange, kan man ikke bare være mønsterfange. Det er en eksistensiell død. Man trenger å gjøre noe for å beholde sin verdighet og sin autonomi. Det kan handle om en eller annen form for motstand, eller i alle fall markere hvem man er på et vis. Det er drivkraften til at de andre roller vokser frem.

Det virker som det er noen felles regler som går igjen i all slik underkastelse under vakter i fengsel, samtidig som det også er spesifikke regler for hver enkelt vakt. De generelle regler for underkastelse under vakter i fengsel er i alle fall disse (reglene er på en annen side aldri eksplisitt uttalt, så det må regnes som implisitte regler):

- Vær alltid glad, fornøyd og spøkefull (ingen vil forholde seg til en sur, mutt, kranglete, sint eller furten fange. Ikke vis negative følelser).
- Smil selv om vedkommende vakt ikke smiler (smil selv om de kjefter på deg)
- Svar aldri tilbake. (Selv om vaktene er urimelige, svar aldri tilbake).
- Vis mye takknemlighet. Gi så mye ros som mulig.
- Aldri si hva du mener. Vær under enhver omstendighet aldri kritisk.
- Hvis du absolutt skal snakke, si hva man vil høre (fortell i så fall hvor viktige de har vært for deg, hvor viktig kriminalomsorgen har vært for deg og hvordan hele livet ditt har blitt et nytt og mye bedre siden du ble fengslet).
- Anlegg en underdanig positur, bøy hodet, trekk armene sammen, snakk med passelig dempet og rolig stemme.

Det i korthet alle disse regler vaktene fordrer er at en fange følger for å underkaste seg. En eksemplarisk underkastelse under grunnregler for fengselsunderkastelse.

Mønsterfangen

Fra fengselssystemets perspektiv er dannelsesprosjekt å gjøre fangene til mønsterfanger. Mønsterfangen er den totalt konforme fange som ikke ytrer eller gjør noe motstand, men som

velvillig føyer seg etter alle ordrer og føringer som fengselssystemet pålegger en. Vi kan kanskje forstå dannelsen av mønsterfangen som en dannelse til den perfekte slave som gjør det han blir bedt om uoppfordret og er snill og grei og føyelig. Ofte vet han hva herrens vilje er og utfører det uten at herren engang trenger å uttrykke det. Det er en dannelse i den absolutt heteronome moral, en moral hvor en selv som aktør må frasi seg enhver innflytelse over de prinsipper man til enhver tid følger, unntatt grunnpremisset: *følg herrens ordre og vilje i ett og alt* (altså følg vaktens ordre og vilje i ett og alt).

Smiskerollen

Vi har allerede sett litt på smiskerollen. Som vi har vært inne på handler denne rollen om å lære seg hva den enkelte vakt ønsker, og gi vedkommende dette. Noen vakter trenger å beundres, andre at man går inn i en offerrolle så vekten kan «hjelp» en, andre igjen at man går inn i en barnerolle så vekten kan være forelder for en, osv. For å lære seg å spille smiskerollen på en tilfredsstillende måte, må fangen slik lære seg egenskapene til den dyktige slave som ligger i forkant av sin herres ordrer og forstår hva herren ønsker før han sier det. Vi kan forstå det slik at den enkelte vakt (og andre som jobber i fengsel en stund) utvikler en *smiskepretensjon* mot fangene. Denne smiskepretensjon vil generelt bestå av samtlige implisitte regler som er nevnt over, samtidig vil den ha individuelt elementet. Slik fordrer vaktene at fangene underkaster seg på en slik måte at fangene gir dem det de ønsker. Fanger som ikke underkaster seg vaktene på denne individuelt tilpassede måte, går en ublid skjebne i møte.

Men her er det også en vesentlig læreprosess. Den nye fange som ikke kjenner til disse implisitte maktstrukturer eller rolleforventninger, vil måtte gå gjennom en betydelig læringsprosess for å klare å beherske denne rollen. En vesentlig grunn til at det er vanskelig, er at man som fersk eller ny fange, vil oppleve det som krenkende, som et angrep på ens verdighet og autonomi å skulle inngå i en slik rolle overfor vaktene. Selv om man ganske tidlig ser at andre fanger inngår i disse rollene, vil man derfor ofte ikke selv søke å innta slike roller. Tvert imot vil man kanskje heller yte motstand for slik å markere sin autonomi. Som jeg har antydnet flere steder vil denne motstanden koste for mye for de aller fleste på sikt, og man glir mot konformitet. Men ikke nødvendigvis mot smiskerollen. I mitt tilfelle opplevde jeg denne rollen som moralsk tvilsom, og ønsket ikke å inngå i den selv om jeg forstod at det måtte til for å få vaktene til å gi de goder de satt på i svært mange tilfeller. Jeg valgte derfor heller å avstå fra en rekke goder jeg kunne fått, for å slippe å inngå i smiskerollen.

Vi kan altså forstå smiskerollen som en rolle først og fremst for den erfarne fange som forstår hvordan de uuttalte mekanismer for belønning og straff fungerer i fengsel. Det handler om å forstå at vaktene er portvakter til en rekke goder man trenger, og for å få dem til å åpne disse porter så må man trykke på rette knapper, spesifikt til den enkelte vakt. Vi kan også tenke på rollen som en type kompetanse, en type praktisk kunnskap som man på sikt tilegner seg. For smiskerollen er ofte ikke en helt enkel rolle å spille, og den fordrer en type lydighet eller sensitivitet for den enkelte vaks særskilte behov og forventninger. Førstegangssoneren vil normalt ikke beherske dette før etter lang tid, mens langtidssoneren etter hvert blir ekspert i dette. Det gjør også ofte gjengangere, som har tidligere fengsels erfaring, og derfor også fangekompetanse eller praktisk kunnskap i

smiskerollen. Det er et stort spekter her å spille på, og de fanger som behersker rollen som eksperter besitter i realiteten en betydelig kompetanse.

Hvis vi tenker på smiskerollen som en type praktisk kunnskap og kompetanse, kan vi også se at det er en rolle som kan beherskes mindre godt, godt og svært godt. Da kan vi kanskje tenke det slik at en «viderekommen» beherskelse av rollen, er de som klarer å bruke den manipulativt. De fangene som gjennom sin kjennskap til den enkelte vakt, gjennom å gi vaktene det han eller henne ønsker, og rose og smigre på rett måte, klarer å redefinere maktforholdene. Eksempelvis kan vakter bli avhengige av rosen og smigeren fra enkelte fanger, slik at de strekker seg langt for å fortsette å få denne. Den viderekomne smigrer vet å bruke dette til å få sin vilje gjennom. Slik kan det oppstå en situasjon hvor det faktisk er fangens vilje som blir dominerende i relasjonen mellom fange og vakt (men stort sett innenfor rammene av fengselets sikkerhetsarrangement, selv om dette delvis også kan bli utfordret i slike relasjoner, det er jo tross alt snakk om manipulasjon som underkastet).

I slike tilfeller kan vi forstå det slik at fangens motstand sublimeres i prosjektet om å manipulere vaktene gjennom smiskerollen. I den forstand beherske en legitim rolle som man i utgangspunktet tildeles av vaktene (gjennom smiskepretensjonen), så godt at man omskriver maktforholdene. Det synes merkelig at dette prosjekt godtas av vaktene. Men det er ikke akkurat hva som skjer. Vaktene godtar det ikke *som* et prosjekt om å manipulere, tvert imot er det en betydelig bevissthet hos vaktene for å bli utsatt for manipulasjonsprosjekter. Men problemet er at manipulasjon alltid utgir seg *som noe annet*. Som berettiget ros eksempelvis. En annen grunn til at dette er vanskelig å oppdage for vaktene, er at det å bli smisket for er svært behagelig. Man ønsker å tro at det er ekte, uttrykk for noe oppriktig. Selv om mange vakter nok forstår at det ikke var helt oppriktig, ønsker man likevel ikke å avsløre smiskingen som manipulasjon. Det måtte jo bety at denne svært behagelige smiskingen ville ta slutt, og det ønsker man ikke.

Smiskingen som fenomen trekker på den måten i flere retninger. På den ene siden kan vi se på det som en undertrykkelsesform fra fengselsvaktens side. Fordi man legger betydelig press på fangene om å innta en slik væremåte. Fra dette perspektivet handler det om å etablere totalt skjeve relasjoner, hvor den ene part i utgangspunktet er totalt underlegen den andre og hvor man inntar trelen eller slavens rolle. Men jo dyktigere en fange er til å forutsi en vaks vilje og lese vedkommende sine behov og ønsker, og gi ham/henne dette, jo mer avhengig blir vekten av denne fangen.

På ett eller annet tidspunkt i denne dynamiske prosess mellom fangens smisking og vaktens tilfredsstillelse av eksistensielle behov, åpner det seg en stadig større mulighet for manipulasjon. Når maktbalansen forskyves, slik at det ikke bare er vekten som har all makt, kan langsomt fangen komme i en forhandlingsposisjon. Da kan denne bejaede smiskeadferd, som nå har blitt en presis dekning av vesentlige eksistensielle behov få en pris: Litt mer tid utlåst, mer ringetid, ekstra trening, ekstra mat, tillatelse til å ha noe på cella som egentlig ikke er tillatt (innenfor «rimelighetens» grenser, som en plante, et spill som har 18 års grense osv.). Jeg har mange ganger hørt fanger snakke om hvordan de tenker at den og den vekten lar seg «turne», altså både manipulere, men også snus

ideologisk og moralsk slik at vedkommende kan bli med på noe som reelt er forbudt eller ulovlig. Noe som igjen indikerer at det ofte er en klar strategi for dette fra fangehold.

Den andre siden av smiskekulturen er hva den gjør med fangene. På sikt er det fare for at man får en svært negativ dannelse av det. For smiskerollen er en svært inautentisk rolle hvor man forneker eller undertrykker det man føler og mener, til fordel for å spille fornøyd og smilende. Smiskerollen er slik en måte for fangene å skjule sin lidelse på. Men slik skjuler man også lidelsen for seg selv. Man lærer seg gradvis å ikke engang kjenne på sin egen smerte og lidelse. Ikke forholde seg til den eller være den bevisst engang. Det blir ikke sosialt tillatt verken å vise følelser, eller snakke om disse. Dermed må man skjule dem, både for fengselssystemet og de andre fangene.

Det fører til at man heller ikke får utviklet noe språk eller bevissthet rundt følelsene. Dermed forsvinner de inn i det underbevisste, eller ikke-bevisste, og blir bare en vond sort klump i magen som man ikke forstår noe av. For å slippe unna denne vonde sorte klumpen i seg selv, må man bruke velkjente fluktstrategier. Enten med forskjellige ting som kan distrahere, som TV, musikk ol., eller med forskjellige typer dop (eller det som blir kalt medisiner, altså det lovlige dopet). Slik har man skapt en kultur for fullstendig fortrenkning av smerten og lidelsen ved fengsel. Da er det en stor sjanse for at nettopp denne rollen blir en væremåte og karaktertrekk, ens «andre natur». At man blir en servil smisker. Det har jeg sett mange eksempler på, særlig blant de som har sittet lenge i fengsel.

Rehabiliteringsspiilet

Ganske tidlig i min soningstid fikk jeg et råd av flere erfarne fanger om hvordan jeg burde oppføre meg. De sa jeg burde begynne soningen med å være litt uvøren og kjefte og kanskje sloss litt slik at jeg skapte trøbbel og fikk noen rapporter for dårlig oppførsel. Senere i soningen skulle jeg skjerpe meg, og oppføre meg stadig bedre. På den måten kunne jeg vise stor fremgang, som var det systemet premierte. Dessverre hørte jeg ikke på dette rådet. Dels trodde jeg ikke systemet virkelig var slik, og dels følte jeg det ubehagelig å bli presset inn i en rolle som først usikkelig kriminell, for så å skulle bli en rehabilitert kriminell. Derfor motsatte jeg meg heller en slik strategi. Jeg nektet å spille «rehabiliteringsspiilet» de første årene. På Opplie, begynte jeg i mye større grad å spille opp til denne rolleforventning. Jeg uttrykte til vaktene noen av flosklene til rehabiliteringsrollen og spilte rollen i alle fall halvhjertig. Det hjalp veldig og førte til at jeg fikk en mye lettere samarbeid med vaktene.

Vi kan forstå rehabiliteringsspiilet som den interaksjonen som oppstår mellom de vaktene og delene av fengselssystemet som er opptatt av rehabilitering, og fangene som prøver å leve opp til kravene fra rehabiliteringsideologien. Fangene som velger denne strategien, får en mye lettere soning enn de som motsetter seg den. Det skapes et særegent samspill hvor vaktene på den ene siden tenker at de holder på med et storstilt godt prosjekt, nemlig prosjektet om å rehabilitere fangene. Mens fangene på sin side snakker vaktene etter munnen, og gjør som best de kan for å demonstrere at de er i ferd med å «rehabiliteres». Når jeg omtaler dette som et «spill», mener jeg at dette er en dynamikk som ikke er dypere rotfestet i fangens indre. Det skapes i svært liten grad noen indre

forandring i fangene, men er snarere snakk om noe ytre, et spill eller roller i et skuespill. Samtidig er det fra fangehold sterke insentiver til å delta i dette spillet, fordi ens fremtidige soningsferd i vesentlig grad vil avhenge av hvor godt man spiller. Det å spille rehabiliteringsspiilet, og innta en rolle som fange under rehabilitering, er dermed en av de vesentlige legitime roller man kan ta som fange.

For noen fanger er det nesten som at rehabiliteringsspiilet blir en sang man har fått på hjernen. Med en rekke setninger og floskler man gjentar om seg selv. Hvordan man tar «bedre valg» etter en kom i fengsel. Hvordan fengselsoppholdet fikk en til å «innse at livet man levde før var på feil kurs», at man har sluttet med alt «tullet» man holdt på med før, og gjerne at «fengselet har reddet meg» (det liker man særlig godt å høre). Så benytter man enhver sjanse til å fortelle vakter eller ledere om hvor godt de er rehabilitert og hvor mye de har forandret seg. Man prøver å fremstå som en som har hatt «progresjon» og har vist at han har hatt «særlig fremgang i rehabiliteringen». En vesentlig side av rehabiliteringsspiilet er at fanger som ikke har de aktuelle problemene, later som de likevel har det for å komme inn i folderen av de som skal «rehabiliteres» i forhold til fagmålet.

Rollen har sine føringer fra styringsdokumentene til etaten. Den fange som spiller dette spill og denne rolle godt, streber etter idealet om «en særlig positiv utvikling». Et ideal man finner uttalt flere steder både i Straffegjennomføringsloven og i retningslinjene og som vil være det avgjørende kriterium for om man får en rask overføring til åpen soning eller mer permisjoner osv. Jeg har i de søknader jeg har skrevet for min egen soning de siste årene av min fengslingstid eksplisitt knyttet meg opp til dette idealet og forsøkt å redegjøre for at det passer i mitt tilfelle. Det har ført til betydelig lettere soning, og til slutt til løslatelse uten betingelser (noe de færreste får for tiden, fordi det virker som man både holder mange over 2/3 dels tid og samtidig gir de aller fleste betingelser ved løslatelse, som oppmøteplikt tre til seks måneder).

Nå skal det ikke underslå at prosjektet om rehabilitering kan være bra for noen fanger. Særlig gjelder det dem som virkelig er i målgruppen ressursvake fanger, kanskje helst de som har et stort rusproblem. For noen av dem kan rehabiliteringsfortellingene og prosjektene faktisk passe. Men for de fleste fanger passer det ikke, og selv om det skulle passe er det de færreste som faktisk klarer å reelt identifisere seg med grunnfortellingen i rehabiliteringsideologien (at man gjør kriminalitet fordi man er ressursvak). En grunn til det er at reell identifikasjon med denne fortelling innebærer å innrømme svakhet, eller en form for offerstatus hvor man heller ikke er noen klar handlende aktør som gjør egne valg. Det vil man som fange svært ugjerne (og som vi skal se i neste kapittel så er det i fangekulturen et tabu mot å innrømme offerstatus). For de fleste fanger, og særlig for den ressurssterke fange gir derfor ikke rehabiliteringsprosjektet mye mening. Men det vil likevel lønne seg å spille med og late som. Særlig relevant er rehabiliteringsspiilet i forhold til søknadsprosesser, som man jo hele tiden er involvert i, i dagens norske fengsel. Her handler det mye om hvordan man kan fremstille det ene og det andre i et individuelt prosjekt om rehabilitering. Gjerne i overensstemmelse med sin «fremtidsplan».

Fra et fangeperspektiv er det også svært gunstig å komme under vingene til en velmenende rehabiliteringsvakt, som søker å hjelpe en. Det gjør soningen betydelig lettere enn den ellers er. På den ene siden vises man da ofte mye omsorg, og slik lettes den trykkende følelse av ensomhet og forlatthet man føler som fange. På den andre siden hjelper gjerne slike vakter betydelig i forhold til søknadsskriving, og det å få en rask og god progresjon, slik at soningsløpet blir mye lettere enn normalt. Samlet sett blir trykket av fengslingen betydelig lettere hvis man får en slik velmenende rehabiliteringsvakt til å bry seg og jobbe for en. Derfor er mange villige til å gå ganske langt for å bli «verdige trengende», selv om man kanskje ikke i utgangspunktet var det. Det handler i vesentlig grad om å gjøre det man på folkemunne kaller å «spille offerrollen». Altså strategisk fremstille seg som svak og hjelpetrengende, for slik å for de rette vakter fremstå som «verdige trengende».

Men hvorfor lar vaktene seg lure av dette rehabiliteringsspiellet, til å tro at det faktisk foregår en reell rehabilitering av fangene? Hovedgrunnen er at det sosiale og institusjonelle belønningssystemet for vaktene premierer at man lykkes med å rehabilitere «sine» fanger. Når fangene sier at de blir rehabilitert, vil man derfor som vakt gjerne tro på det. Det er ingen insentiv for å mistro fangene på dette. Mens det er svært mange insentiv for å tro på det. Slik oppstår det en dynamikk hvor fangene lyver, og vaktene velger å tro på det. Et rehabiliteringsspill med en felles rehabiliteringsdiskurs etableres i samtalene mellom fange og vakt. Fangen spiller rollen som fange under rehabilitering og vaktens spiller rollen som den som tror på fangen i det og oppmuntrer ham. Dermed kan vaktens føle at han har gjort noe nyttig og slik premiere fangen med mer utetid, eller en tur hit og dit eller kanskje få ringe en ekstra telefon ol. Samtidig oppstår det også et slags avhengighetsforhold fra vaktens side. Når fangen spiller rehabiliteringsspiellet, forteller også fangen direkte eller indirekte hvor flinke og gode vaktens er i sin jobb. Det blir ofte en bekreftelse man blir avhengig av, særlig som rehabiliteringsvakt. Selv om man tidvis kan ha en mistanke om at dette er falsk bekreftelse, skyver man tanken om at det er løgn til side og velger å tro på det fangen sier. For det er akkurat hva man ønsker å høre.

Slik kan vi si at mekanismene i det moderne fengselssystemet skaper en sosial forventning og et ganske betydelig press på den enkelte fange om å inngå i en rolle hvor man spiller en som har blitt rehabilitert eller som i alle fall er i ferd med å rehabiliteres. Her er det snakk om helt konkrete sosiale forventninger og et betydelig belønningssystem på den ene siden for å spille denne rollen, samtidig som det er et betydelig system for straff hvis man ikke gjør det. Derfor kan vi forstå dette som en type myk makt som handler om insentiver eller manipulasjon (jfr. Crewe 2009). Samtidig er det en overlapping mellom de myke og harde maktformer her. For hvis man ikke spiller rehabiliteringsrollen, vil man merke det tydelig på kroppen. Mest tydelig som at man verken får permisjoner, eller overføres til åpent fengsel og på sikt heller ikke får prøveløslatelse på 2/3 delstid. For nettopp å kunne overføres til åpent fengsel på 1/3 delstid og få permisjoner rundt den tiden, er det et sterkt krav om å spille rollen som rehabilitert eller i alle fall under rehabilitering. En annen måte å si dette på er at hvis man er en rasjonell eller «smart» fange, spiller man dette spillet.

Kriminell som en grunnrolle for fangen

Den siste legitime rollen som fange vi skal se på her, er rollen som kriminell. I første omgang er dette en rolle man både tildeles og som man har qua fange. Som vi har sett litt på har både sikkerhetsideologien og rehabiliteringsideologien implisitte forestillinger om fangen som kriminell. Disse implisitte forestillinger er med å *stigmatisere* fangen som kriminell. Som jeg også har antydnet er en problematisk side ved dette stigma at alle fanger tilskrives enhver fanges problematiske kriminelle trekk. Det betyr at enhver fange sees som rømningsfarlig, voldelig, tyv, kapabel til å hacke skoledatanettverket osv. Siden man som fange sees slik, vil man også av vaktene møtes med mistenksomhet og mangel på tillit. Men som vi også har vært litt inne på har det å definere og forstå seg selv som kriminell blitt ansett som en type legitim motstand. Vaktene godtar at fangene har sitt eget språk og væremåte, så lenge det er noe de holder på med for seg selv og så lenge de samtidig føler reglene for ro og disiplin. Slik blir rollen som kriminell i vesentlig grad en rolle en som fange må spille for å overleve sosialt og eksistensielt. Vi skal se mer på denne rollen og det miljø eller den kultur som blir etablert rundt den i nesten kapittel om «Fangesamfunnet».

Dynamikken mellom fangesamfunnet og fengselet

Denne siste delen av kapittelet skal handle om hvordan fangekulturen forstått som en *kriminell* fangekultur samspiller med og virker inn på vaktkulturen og fengselssystemet. Det jeg skal sette søkelys på her, er hvordan disse to grupper eller system – påvirker hverandre. Det er nesten en slags dialektikk hvor den ene gruppen påvirker den andre gruppen, hvilket fremkaller en respons som så igjen påvirker den første gruppen. Det blir som en vekselvis effekt som skaper en reaksjon og en motreaksjon igjen. Vi kan her forstå dynamikken mellom vakter og fanger ut fra fire forskjellige grunnroller. Det ene er fra den erfarne fange, det andre fra den erfarne vakt, så fra den helt nye og uerfarne fange og den nye og uerfarne vakt. Det vil være faser og roller mellom den nye vakt og den erfarne vakt og tilsvarende mellom den erfarne fange og den nye fange. Men foreløpig skal vi ikke fokusere videre på det. Vi har å gjøre med en kontinuerlig gjensidig påvirkning og tilpasning til hverandre mellom de to systemer/grupper. På den ene siden prøver den kriminelle fangekulturen å utnytte systemet, bøye reglene, smugle inn noe eller gjøre noe annet ulovlig som bryter reglene. Mens de innstrammingsvillige vaktene og lederne i systemet på sin side gjør det de kan for å oppdage dette og stramme inn.

Når fengselet oppdager brudd, reagerer det. Men ikke bare med å straffe den enkelte som gjorde noe galt - fengselet straffer i nesten alle tilfeller hele fangebefolkningen. Det skjer som oftest ved at man tar bort et gitt gode som fengselet tenker er utnyttet. Hvis to personer har slåss i treningsrommet, vil treningsrommet bli stengt for alle fanger kanskje i to-tre måneder. Eller hvis noen har ødelagt låser i dørene på cellene (som noen tidvis gjør), blir hele avdelingen sperret inne i to-tre dager, selv om man vet hvem som gjorde det. Når man blir straffet for noe man ikke har gjort, får mange fanger lyst til å hevne seg, og tar igjen på en eller annen måte. Kanskje med å rive i stykker en celle. Så blir det nye kollektive tiltak, og innstramning i reglene, som igjen går ut over alle. Slik blir det en dynamikk mellom det kriminelle fangemiljøet og fengselet, som kan redegjøre for mange av de konkrete innstramminger, kollektive straff og bortfall av goder som finner sted i et fengsel. Vi

kan si at det er den harde siden av fengselet som viser muskler mot den kreative eller operative delen av det kriminelle miljøet. Det er en dynamikk som nærmest har form av en katt-og-mus-lek, som tegnefilmene med Tom og Jerry. Hvor de «kriminelle» tøyer strikken eller finner stadig nye smutthull og måter å lure systemet på, og hvor systemet tetter igjen hullene, stopper de «kriminelle» og lager innstramminger.

Nå kan nok denne dynamikken arte seg på forskjellige måter i forskjellige fengsler. Avhengig av hvem som er der, og hvordan fengselet er drevet. I fengsler som er drevet av en «snill» fengselsleder, så gis det en del frihet og derfor også en del mulighet til å utnytte systemet. Mens i andre fengsler med en «streng» fengselsleder, så gis færre muligheter. Da holdes fangene mer i sjakk. I praksis er det også mulig for et fengsel å nærmest passivisere fangene totalt, men da beveger vi oss mot en type fengsling som grenser mot drapet eller en svært frihetshemmende og hjerteløs straffeform som åpenbart er skadelig for alle fangene. Det måtte bety å sette alle fangene isolert på sikkerhetsceller hele tiden, uten mulighet for å kommunisere eller ha sosialt samvær. Med slike grep vet vi av erfaring av selvskading og selvmord følger (jfr. Hammerlin 1992, 2000, 2001). Men så dilemmaet: Jo mer frihet for fangene jo lettere for dem å bryte regler og gjøre handlinger de ikke bør gjøre. Dermed blir det i praksis vanskelig å unngå dynamikken mellom regler, innstramning og de «kriminelles» forsøk på uthuling av disse reglene igjen.

Hvordan dynamikken former nye i fengsel

I de fengselsavdelinger jeg har vært i, har denne dynamikken vært en vesentlig sosial kraft. Det er som om dynamikken nærmest er en malstrøm som drar med seg alle som befinner seg i nærheten. Det fører til at både de nye *ansatte* og de nye *førstegangs innsatte* (og særlig de unge og lett påvirkelige av begge grupper), dras med i malstrømmen og glir inn i de roller som nærmest ligger der for dem. Fangen går inn i rollen som «kriminell», mens den nyansatte vakt går inn i rollen som sikkerhetsvakt og blir en vakt med vaktens mistenksomme blikk, hvor han ser alle fanger som kriminelle og tenker det verste om dem til enhver tid.

Denne dynamikken gjør at fengselssamfunnet opprettholder seg selv og reproducerer sine respektive roller. På den ene siden gjør fengselet fanger til «kriminelle», i den forstand at de som ikke er «kriminelle» når de kommer i fengsel, med stor sannsynlighet vil bli «kriminelle» etter å ha vært en stund i fengsel (det vil sannsynligvis ha mye å si hvor lang tid de er i fengsel). Denne (lille) gruppen av fanger vil bli utsatt for en dobbelt påvirkning. På en side vil de støtes radikalt ut av vaktene og konstant sees på og bli behandlet som om de er «kriminelle», med krav om å smiske og spille rehabiliteringsspill. På den andre siden er det eneste tilgjengelige sosiale miljø det kriminelle miljø. Fengselet dytter en mot dette miljøet og miljøet drar en til seg. Det er vanskelig å motstå dette dobbelte press(et). Samtidig skaper de kriminelle fordommene forventningen om at *alle* fanger er kriminelle hos vaktene. På den måten skaper eller preger den ene gruppen den andre gruppen. Den «kriminelle» gruppen av innsatte skaper og preger vaktene og fengselssystemet. Den pregning som vaktene og fengselssystemet får og som manifesterer seg som et mistenksomt blikk og en fordom om at alle fanger er «kriminelle», preger igjen særlig førstegangssonere.

Empiri denne dynamikk forklarer

Denne måten å forstå det sosiale feltet i fengsel som en dynamikk mellom den «kriminelle» majoritet av fangene og fengselssystemet, kan forklare en del av den observasjon og empiri jeg har gjort meg i disse årene. Eksempler på dette i min fortellingsdel, inkluderer blant annet spørsmålet om hvorfor vaktene er så uhøflige og slemme, hvorfor fangene smiser så mye hele tiden, og hvorfor så mange «kriminelle» stadig gir uttrykk for at de trives med å sitte i fengsel. Denne dynamikken kan også forklare hvorfor det er så annerledes for meg (og andre «ikke-kriminelle») å sitte i fengsel enn det eksempelvis er for den «kriminelle» majoritet. For jeg kommer i skuddlinjen mellom disse to grupper. Når det gjelder vaktene dårlige oppførsel, kan vi i denne sammenheng forstå det som behovet for å beskytte seg mot de «kriminelle» og gå i en krigermodus mot oss fangene. Det er en modus hvor man har fullstendig mistillit til fangene slik at man ikke blir lurert eller tatt på senga. Det er jo ikke mange ganger man som vakt skal bli rundlurt av kriminelle før man forstår at man må beskytte seg. Dermed går man inn i denne fiendtlige vaktmodusen, hvor man tar alt «kriminelle» sier som løgn eller mulig løgn, og hvor man hele tiden tenker det verste.

Når det gjelder smiskerollen handler det om at «kriminelle» tilpasser seg strategisk til vaktene forventninger og lever opp til det bilde som skapes av mønsterfangen. Tilsvarende tilpasser man seg strategisk og spiller rehabiliteringsspiellet. Et annet empirisk fenomen som kan forklares innenfor denne dynamikken, er at så mange fanger blir hyggelige og hjelpsomme mot andre fanger, kanskje særlig på lukket fengsel. Det er tidvis nesten ikke måte på hvor mye hjelp man kan få til den minste ting. Jeg trodde først at denne hjelpen var kortsiktig strategisk, i forståelsen at man bare tilsynelatende hjalp noen for så å være i gjeld som kunne kreves inn. Men det viste seg å stort sett ikke være slik. Fangene hjelper hverandre av andre grunner. Det kunne se ut som det var av nærmest altruistiske motiver, bare for å være grei mot noen. Ser vi det ut fra forståelsen av denne dynamikken, kan vi forklare det som et prosjekt om å være nyttig og få en plass i det kriminelle fangesamfunn. Eksempelvis være en person som kan ordne ting. Det kan handle om å bli en «go-to-guy», en fyr man går til når man har problemer og så ordner han det. Det som er interessant her er at stort sett forventer ikke den enkelte fange noe konkret igjen som takk for hjelpen. Det er heller som at det å kunne hjelpe, det å kunne være til nytte *i seg selv* er nok. Kanskje kunne vi tenke på det som å bekrefte sin posisjon i miljøet, og noe som har en umiddelbar anerkjennelsesgevinst. Man anerkjennes som en som kan fikse ting, som en som er nyttig osv.

Dynamikken er perverterende for begge parter

Ett grunnleggende problem med dynamikken mellom fangesamfunnet og fengselet er at den ofte er perverterende for begge grupper. På en side er det en perverteringslogikk når fengselet skjærer alle over en kam, og straffer alle for gale handlinger noen få har gjort. Gjør en fange noe galt, et regelbrudd, strammer fengselet ofte reglene til og det blir verre for alle. Slik opptrer fengselet umoralsk og urettferdig. I denne bevegelsen blir også fengselet strengere og mer urimelig for fangen. Dette får en destruktiv effekt på fangebefolkningen fordi man som fange blir sittende med en stadig sterkere følelse av å bli urettferdig behandlet. En reaksjon som ofte kommer fra noen av fangene ved innstramminger, er at de gjør ting som åpenbart slås ned på, som å ødelegge cellene, slå noen osv., fordi de tror det skader fengselet på en eller annen måte slik at dette er en måte å

«ta igjen» på. Men da reagerer nesten alltid fengselet med å stramme inn enda mer. Hvilket igjen kan få personer til å agere på enda verre vis, med selvskading eller skade på andre. Så kan det bli enda verre innstramning.

Da jeg var KU-leder på Skråmark var denne perverteringslogikken et betydelig problem i fengselet, og de aller fleste som hadde vært der, følte seg svært urettferdig behandlet over tid. Hver gang fengselet strammet til grepet enda mer, vekket det massiv misnøye. Slike umotiverte og urimelige innstramninger som fengsler ofte bare setter i gang med, oppleves av fangen som en enda mer radikal utstøting og som ekstra straff. Det oppleves som et enda tydeligere signal om at man ikke er et menneske, eller i alle fall ikke skal behandles som et.

Men også en motsatt pervertering finner sted. De «kriminelles» væremåte, med lureri og løgn og utpekulerte finurligheter virker inn på vaktene og fengselet. En side av det er at fengselet lærer hvordan de kriminelle tenker og agerer, og langsomt begynner å bruke tilsvarende metoder og triks tilbake. Dette ser man særlig godt på dem som har vært lenge i systemet av vaktene. I min empiri var det også tydelig i kampen vi hadde i KU på Skråmark fengsel, hvor ledelsen tillot seg å lyve og bryte løfter nærmest som en generell væremåte. Jeg har også sett det på mange erfarne vakter – eksempelvis de som var på varetektsavdelingen på Skråmark, eller på besøksavdelingen på Opplie. Det er som om de kjenner alle de «kriminelles» triks og knep, og nå har gjort dem til sine og bruker dem mot fangene.

Denne gjensidige pervertering mellom disse to systemer (fengselet og den kriminelle fangekulturen) kan minne om hvordan to stridende parter i krig kan bli stadig drøvere mot hverandre, slik at krigen i seg selv blir en perverteringsprosess. Man ser at fienden tillater seg å angripe sivilbefolkning, og som svar gjør man det samme. Eller man ser at fienden bruker kjemisk våpen, og tillater seg det samme. Det er rimelig å snakke om flere grader av destruktiv utvikling, både i forhold til hele fengsler og til enkeltvakter. Noen vakter blir stadig med på de kriminelle metoder, mens andre står imot. Ofte forplanter de kriminelle metodene seg oppover i systemet, slik at man får sjefer, sikkerhetssjefer og kanskje fengselssjefer, som er totalt pervertert.

Det er gjerne kreativiteten ved kriminaliteten som er mest skremmende og perverterende. De stadige forsøk på å finne nye smutthull, nye måter å lure på, nye måter å omgå systemet på. For å unngå en frykt for denne destruktive kreativitet, blir det fristende for fengselet å bruke de samme skitne metoder tilbake og å stramme grepet litt mer enn man har reell grunn til. Tenkningen kan lett bli at siden «kriminelle» opererer utenfor moralen, reglene og lovene, må fengselet også tillate seg å tenke og operere sånn for å «få tatt dem». Når fengselet begynner å bli smittet av en slik logikk, glipper det fort. I det fengselssystemet tillater seg å gå utenfor moralen, utenfor reglene og lovverket, eller for den saks skyld også utenfor normal høflighet og dannethet (det er vel et mildere brudd tross alt, men sannsynligvis starten på et kontinuum som kan utvikle seg mye verre), som de fengsler jeg har vært i har tillatt seg, begynner perverteringen.

En relatert måte pervertering kan finne sted er ved at de ansatte i fengselet blir paranoide eller mister bakkekontakten i forhold til hvor stor trussel kriminelle egentlig er. For det er lett å tenke at kriminelle er mye farligere enn de er, og så igangsette tiltak av en mer ekstrem størrelsesorden. Historisk sett er dette noe som har en tendens til å skje når saker har kommet i media. Så blir et neste skritt å begynne å demonisere kriminelle. Altså tenke på dem som monster og som onde vesener. Det ser også ut som misunnelse kan føre til pervertering i fengselssystemet. Nettopp fordi mange av de «kriminelle» «er» noen. Siden mange av vaktene ikke føler at de «er» noen, ser det ut som det vekkes en misunnelse hos dem. Misunnelsen gir opphav til krenkende og degraderende handlinger overfor disse fanger. Her er det en slående likhet til mobbing, hvor en av hovedgrunnene til at man mobber kan forstås som at man er misunnelig på bestemte kvaliteter mobbeofferet besitter, og nå vil ødelegge fordi man ikke selv har disse kvaliteter (jfr. D. Olweus 2002 om mobbing).

Kapittel 13. Fangesamfunnet

Som antydnet i forrige kapittel dannes det et indre samfunn hvor fangene omgås alene, når de ikke overvåkes eller har tilsyn av vaktene. Her oppstår, det jeg i tråd med Galtung (1959), kaller «fangesamfunnet». Denne kultur, eller samfunn, har sin egen språkføring (eller argot, som det ofte kalles i kriminologien og etnologien) og sine egne verdier. Som vi skal se mer på nedenfor, handler det i vesentlig grad om en kriminell kultur. Her vil ofte mer av fangens erfaring og personlighet kunne komme frem, enn det gjør i fengselssamfunnet, slik at fangene til en viss grad får en følelse av autonomi. I dette kapitlet skal vi se nærmere på rollen fangen tildeles og stigmatiseres i som kriminell, og hvordan fangesamfunnet er. Særlig viktig vil forståelsen av kategorien eller gruppen «de kriminelle» bli.

Som jeg har vist i avhandlingens første del, handler fortellingsdelen i vesentlig grad om hvordan jeg har forholdt meg til og inngått i relasjon til mine medfanger og av dem særlig de som tenker på seg selv som «kriminelle». Jeg tror ofte et negativt sentiment var talende for hvordan jeg følte det i forhold til denne gruppa, og har ofte for meg selv kalt dem «skurker» og «kjeltringer». Mange ganger fordi de tråkket på meg og lurte meg på forskjellige måter. Men etter hvert forstod jeg hvordan jeg skulle beskytte meg mot dem med å spille deres spill. Jeg tok på meg en tøff, hard maske, viste ingen svakhet, og hvis jeg kommuniserte følelser var det bare «sterke» og negative følelser som sinne eller irritasjon. Men på den måten ble jeg også sosialisert inn i den kriminelle kulturen. Jeg lærte meg kodeksen og hvordan man skulle få respekt og bli godt behandlet, og hvordan jeg skulle slippe å få så mye problemer. Da jeg etter hvert lærte å forstå hvordan de som forstår seg som «kriminelle» handler og tenker, skjedd det noe med mitt sentiment overfor dem. Jeg ble mer forsonlig og følte mindre avsky. Det ble heller slik at jeg forstod hvor jeg hadde dem, og kunne forholde meg til det.

Jeg fikk etter hvert venner og gjorde meg nyttig for mange, særlig fordi jeg var flink til å skrive søknader. Søknader må man som fange skrive mye av i fengsel, slik at for de som ikke er gode til å skrive vil det være et vesentlig behov. En del fremtredende ledere fra de kriminelle miljøer, fikk hjelp av meg til å skrive, og jeg fikk - nærmest som en byttehandel, respekt tilbake. Særlig på Skråmark fikk jeg etter hvert en stadig større aktelse og prestisje i det kriminelle miljøet. Flere var også som mentorer for meg i dette miljøet og lærte meg hvordan man skulle opptre og hvordan man tenkte. Samtidig var det ofte (men ikke alltid) med en viss bismak. Jeg kjente mange ganger at jeg ikke helt kunne være meg selv og at jeg måttet holde tilbake mine egne vurderinger og moralske dommer, for å kunne ha et slags vennskap. Men jeg har nok også fått noen varige vennskap. Alle er jo enkeltstående mennesker med sine subjektive forskjeller og særegenheter. I denne tiden lærte jeg meg en del nyttige egenskaper. Jeg lærte meg å bli en kriger, og å tenke og agere som en kriger. Det innebærer blant annet å ikke vise svakhet, men snarere se etter svakhet hos mine motstander, og ikke blir intimidert av at motstanderen prøver å skremme meg. Som igjen betyr å møte en fiende med sinne snarere enn med frykt.

Kan vi legitimt snakke om «kriminelle»?

Dette kapittelet handler om fangekulturen basert på fangenes stigmatisering som kriminelle, og slik jeg har erfart det som i all hovedsak en «kriminell» kultur, dominert av et kriminelt ethos. Et vesentlig spørsmål er derfor hvordan vi bør tenke på «kriminelle»? Dette er historisk sett og særlig i kriminologifaget, et stort spørsmål som blitt besvart på mange måter og med mange forskjellige teorier.

I det offentlige har vi flere posisjoner og oppfatninger om hva kriminelle er. På den ene siden er det de som demoniserer kriminelle, som ser på kriminelle som monstre. Betegnelse man ofte bruker på dette på folkemunne er «psykopat», mens i psykiatrien opererer man med diagnosen «dyssosial personlighetsforstyrrelse». På den andre siden er det de som enten ikke ser eller i alle fall nedtoner at kriminelle har moralsk negative sider. Som tenker at kriminelle er som folk flest, eller at selve begrepet kriminalitet er fiktivt. Slik jeg ser det er ikke noen av disse ytterposisjonene rette eller konstruktive måter å forstå «kriminelle» på. Spørsmålet er om vi heller kan se på «kriminelle» på en mer balansert måte? På den ene siden må vi ikke overdrive ved å gjøre den «kriminelle» til et monster eller skremmebilde, men vi må heller ikke late som han ikke er der, eller ikke er farlig og problematisk. Spørsmålet er om vi kan finne en realistisk måte å se på den «kriminelle» på, hvor vi verken idylliserer eller demoniserer?

Skal vi se litt faglig på hvordan man har forstått og kan forstå kriminalitet, er særlig kriminologi faget som har vært opptatt av dette spørsmålet. Kriminologien er vitenskapen om kriminalitetens årsaker, utbredelse og bekjempelse. Det som ofte regnes som den klassiske skolen i kriminologi, starter på 1700 tallet, med juristen og sosialfilosofen Beccaria⁸¹ og ble videreført av filosofen Bentham⁸². Beccaria var opptatt av at mennesket er et rasjonelt og velgende vesen, og at staten må være basert på en kontrakt mellom dens borgere. Han jobbet med utilitarismens prinsipper og ble en inspirator for Bentham. Utilitarismens prinsipper er: *Størst lykke for flest mulig*. Fra slike grunnoppfatninger skrev han i 1764 (Beccaria 2012) den korte avhandlingen *Dei delitti e delle pene (Om forbrytelse og straff)* hvor han argumenterte mot dødsstraff og tortur og mente straff skulle ha en preventiv virkning og ikke være hevn. For at straffen skulle være effektiv måtte den stå i stil med det onde som var påført samfunnet og man måtte straffes raskt og i proporsjon med den gale handling.

Bentham (2000) arbeidet videre med disse ideene og forestillingen om at mennesker motiveres til handlinger ut fra kalkuleringer av hva som gir minst smerte og mest nytelse. Han skrev mye om hvordan rettsvesenet burde reformeres. Ett grunnleggende poeng var at man burde gjøre det mer smertefullt eller kostbart å gjøre et lovbrudd enn det man vinner på å gjøre det. Siden mennesket er rasjonelt, vil de fleste da avstå fra å gjøre lovbrudd. Men utover 1800 tallet ble det i kriminologien et markant brudd med denne klassiske tenkning hvor man så på mennesket som rasjonelt, velgende og kalkulerende. Et positivistisk vitenskapssyn hadde vunnet mer frem og mennesket ble i større grad sett som determinert av enten indre krefter og lovmessigheter eller ytre krefter og

⁸¹ Beccaria levde fra 1738-1794.

⁸² Bentham levde fra 1748-1832.

lovmessigheter i samfunnet. Det var særlig to vitenskapsgrener som ble viktig for kriminologien. Den ene fra den belgiske statistiker Adolphe Quetelet ⁸³ som forklarte kriminalitet ut fra samfunnsmessige forhold. Den andre fra den italienske lege Cesare Lombroso ⁸⁴ som med sine studier av «kriminelle» mente at individuelle biologiske faktorer alene kunne forklare kriminaliteten. På mange måter kan man si at konflikten mellom disse to perspektiv, et biologisk og et sosiologisk har preget faget helt frem til vår tid.

Siden den tid har en ganske stor utvikling av fokus og spørsmålsstilling funnet sted innen kriminologien. Det er ikke bare spørsmålet om hva som er kriminalitetens årsaker, men vel så mye spørsmål om hva man kriminaliserer, hvordan strafferettssystemet virker på de som straffes, og hvordan forbrytelser virker på ofrene (viktologi). Moderne kriminologi har opparbeidet en klar bevissthet om hvor mye galt tidligere kriminologi har gjort mot mennesker med å kategorisere dem feil. På 50 og 60 tallet var flere kriminologer opptatt av stigmatteorier (eksempelvis H. Becker 1997) hvor man tenkte seg at det som i størst grad skapte kriminalitet var at mennesker ble stigmatisert som kriminelle av påtalemakt og straffesystemet, og derfor ikke hadde andre muligheter enn å være kriminelle.

På bakgrunn av slike teorier vokste det på 70 tallet frem en betydelig skepsis til hele betegnelsen «kriminell». Kunne man virkelig berettiget kalle noen kriminelle? Hvis man gjorde det, var det ikke snarere å stigmatisere noen som kriminelle og dermed skape en selvoppfyllende profeti? I Norge var flere kriminologer opptatt av dette perspektivet, men det er kanskje den ledende professor i kriminologi Nils Christie som tydeligst frontet et slikt syn. Slik han så det er ingen kriminell, det er bare mennesker som gjør kriminelle handlinger. For ham var kriminalitet i stor grad en størrelse som samfunnet har skapt, en benevnelse samfunnet bruker for legitimere sin disiplineringspraksis eller sitt politi. Han så det slik at når vi kaller noen kriminelle, løper man en stor risiko for at man stigmatiserer dem og slik også fratrar dem menneskeverd og håp om å få et bedre liv.

Jeg skal altså likevel bruke betegnelsen de «kriminelle». Jeg gjør det ut fra en forståelse at begrepet kan forstås slik at det stigmatisere en gruppe, eller frata menneskeverd og autonomi. Men jeg mener at en slik skepsis til begrepet eller kritikk av begrepet ikke treffer min analyse. Jeg vil hevde at det store spøkelse som ligger bak frykten for å kalle noen «kriminelle» er Lombrosos atavisme (avviks) teori. Hos Lombroso var det en *essentialistisk* forståelse av forbryteren ⁸⁵, hvor ideen var at noen mennesker var født som forbrytermennesker. I Lombrosos tilfelle tenkte han at det var mulig å avdekke ved hjelp av frenologi (hodeskallemåling) og se ved å finne arketyper blant ansikter (forbryterske ansikt) og igjen studiet av tatoveringer på kroppene til «forbryterne». På den måten kunne man allerede før forbrytelser var begått finne ut hvem som kom til å bli kriminelle, trodde han.

⁸³ Quetelet levde fra 1796–1874.

⁸⁴ Lombroso levde fra 1835–1909.

⁸⁵ Se Schannings 2002 B om Lombroso og forbrytermennesket.

Det er ikke vanskelig å forstå at et slikt syn blir problematisk. Synet impliserer jo at man kan stemple noen som født onde, uten mulighet for å forbedre seg. Men det er ikke et slikt essensialistisk eller metafysisk syn jeg fremmer. Jeg mener at ingen er født forbryter, eller er en bestemt *forbryter*type. Det er syn som må avskrives som tidligere tiders fordommer og i stor grad en overdreven metafysisk tenkemåte. I vår tid har vi i stor grad vendt oss bort fra en essensialistisk og metafysisk måte å tenke om mennesket (altså at en person er et sånt *vesen*, til forskjell fra hun som er en helt annet type *vesen*). Snarere preges vi heller av et psykologisk - psykiatrisk og ofte biologisk syn på mennesket. I et psykologisk paradigme blir spørsmålet om man er normal, eller om man har noen diagnoser. I kriminologien har siden mellomkrigstiden blitt populært å snakke om såkalte *kriminogene behov* (jfr. Hammerlin 2008), altså trekk ved den enkelte som kan forklare hans kriminelle handlinger. Når det er sagt, og med et mer kritisk fortegn, kan vi likevel si at et psykologisk perspektiv åpner for en viss essensialisme. Man tenderer til å forklare mennesker metafysisk tross alt, fordi noen diagnoser synes å nærmest skille ut bærerne av dem som en annen type menneske.

Et etisk og eksistensielt perspektiv

I det følgende skal jeg verken legge til grunn en metafysisk eller psykologisk menneskeforståelse. Jeg skal snarere anlegge et eksistensielt og etisk perspektiv på mennesket. Med det menes at man tenker på alle mennesker ut fra vurderingskategorier hvor mennesket ansees å være en lik type *vesen*, som inneholder av den samme menneskenatur. Det betyr at jeg tenker at alle mennesker på et grunnleggende sett er like (ikke med det sagt at *alt er kultur* og at det ikke er medfødte *føringer*). Det betyr at vi må ta for gitt at de samme regler og prinsipper må gjelde for oss alle.

Ut fra en etisk tilnærming skiller jeg likevel mellom «kriminell» og «ikke-kriminell». Da forstår jeg det ikke som et skille som sier noe om hvem man *er* qua sitt *vesen* (altså om man er sånt eller sånt *vesen*, eller om man har den eller den diagnosen), men snarere som er et skille som sier noe om hvordan man tenker på seg selv, forstår seg selv, og hva slags *ethos* (væremåte og karakter) man har. Hvordan man forstår seg selv i forhold til disse to kategorier, har en vesentlig innvirkning på hvordan man ser og forstår samfunnet, andre mennesker og verden rundt seg. Slik tenker jeg på det å være «kriminell» som parallelt til å tilhøre en religion eller en ideologi. Vi er alle mennesker, men de som ser seg selv som «kriminelle» har valgt å gå en bestemt vei og utvikle seg selv på en bestemt måte. Det handler ofte om at de forstår seg selv på en bestemt måte, og har en bestemt type felles identitet.

Men hvorfor skal man lage et skille mellom «kriminell» og «ikke-kriminell»? Kan man ikke bare gjøre som Christie, og snakke om forskjellige mennesker som har gjort ett eller flere lovbrudd? Det er en grei strategi, til sitt bruk. Men her ønsker jeg å få frem et annet type poeng. Jeg ønsker å sette søkelys på et sosialt fenomen som forklarer mye av hva et fengsel er fra innsiden. For å forstå erfaringen av det sosiale spill i fengselssamfunnet blir dynamikken som oppstår mellom de «kriminelle», vaktene og fengselssystemet vesentlig. Jeg ønsker slik å få frem et innenfra-beskrivelse om hvordan det er å være fange i et fengsel, hva slags påvirkning fengselet skaper, hva som preger livet der, og hva den sosiale dynamikken handler om.

En annen variant av kritikk av begrepet «kriminell» fikk jeg fra min veileder Y. Hammerlin. Han mener jeg ikke bør bruke en slik betegnelse, blant annet fordi det er feilaktig generaliserende eller stigmatiserende og fordi jeg da nærmest bare reproduserer et fiendebilde. Det vanskelige er at jeg har stor forståelse for dette synspunktet og er langt på vei enig. Samtidig har jeg altså en sterk intuisjon på at det er riktig å bruke dette begrepet slik jeg gjør. La meg bare med en gang presisere at jeg ikke ønsker å bruke begrepet «de kriminelle» for å stigmatisere en gruppe mennesker, eller for å opprettholde et fiendebilde. Det er ikke hensikten i det hele tatt. Det som derimot er min hensikt er å si noe om livet i fengsel og hvordan jeg har opplevd det. Da er det nærmest umulig å komme meg bort fra denne distinksjonen. Grunnen til det er at det i så vesentlig grad er en sosial realitet i fengselsamfunnet at fangen forstås som kriminell, og en så vesentlig sosial realitet i fangesamfunnet at svært mange fanger tenker på seg selv som «kriminelle» og identifiserer seg med å være «kriminelle».

Jeg har altså prøvd å tenke på det som et spørsmål om å tilhøre en kriminell ideologi, eller å utvikle en kriminell ethos, eller med Bordieu – en kriminell habitus. Som fengselsforsker er selvsagt Hammerlin klar over dette. Så hans innvendinger er ikke innvendinger mot mine sosiologiske betraktninger. Det er snarere etiske og moralske innvendinger som stiller spørsmålet om det er rimelig å kategorisere en gruppe mennesker på en så generaliserende måte som jeg gjør. Bør vi ikke heller tenke at alle fanger først og fremst er enkeltindivider med unike personligheter, og at vi ikke skal gjøre denne type generaliseringer i det hele tatt? Hvis noen fanger har litt «ubehagelig oppførsel», kan det i stor grad skrives tilbake til klasse, dårlig oppvekst og tøffe livsvilkår. Jeg er selvsagt ikke uenig i at svært mange som sitter i fengsel har hatt vanskelige oppvekstvilkår og kommer fra en svært underprivilegert gruppe. All statistikk tilsier jo det. Men hva betyr disse vanskelige levekår? Jeg tror lite på determinisme i slike spørsmål. Det er ikke slik at en vanskelig oppvekst og vanskelige livsvilkår determinerer en til et liv med lovbrudd. Tvert imot blir de færreste med slike livsbetingelser lovbrytere, kun et svært lite mindretall. Selv om det også er rett at det er flere lovbrytere fra de lavere klasser (jfr. Christies omvendte skjeve pyramide). Min forståelse er at vi mennesker er ansvarlige og både har valg og opplever at vi har valg. Selv med de mest ekstreme livsbetingelser har man mulige valgmuligheter til å ikke leve et liv som «kriminell».

Bias i forskningen på de «kriminelle»

På den ene siden er de «kriminelle» en gruppe det er lett å fordømme og demonisere, og det med god grunn. For det er en gruppe som står for veldig mye av det kriminelle som skjer i vårt samfunn. Om det handler om tyveri, ran, voldshandling eller narkotika eller andre ting (men ikke hovedsakelig seksuelle overgrep, heller ikke så ofte økonomisk svindel, selv om det nok blir flere «kriminelle» der også). Det er med andre ord en gruppe som står for svært mange lovbrudd eller kriminelle handlinger. Det betyr også at dette er en gruppe som har vært gjerningsmenn for mye fælt og ondt, hvor det også er mange ofre. Derfor er noe av det vanskeligste spørsmålet hvordan vi skal forstå denne gruppa på en moralsk adekvat måte. Er det rettmessig å fordømme dem? I så fall på hvilken måte? Det å skape en slik refleksjon handler også om spørsmålet om hvordan det skal gå an å forholde seg til kriminelle.

Når jeg har lest forskning om fengsel, særlig etnografisk forskning, har jeg stadig blitt slått av at det virker som mange fanger snakker forskere litt etter munnen. Det er som om de forteller det de tror forskeren ønsker å høre. Jeg har merket meg at de «kriminelle» av fangene ofte er flinke til å lese mennesker ut fra deres ønsker og behov, og spille opp til dette. Om det nå handler om at fengslingen har vært smertefull (som forskning i Christies tradisjon), at fangene først og fremst er opptatt av motstandshandlinger (som de fangene Uglevik intervjuer), eller det er å bekrefte at fangene tross alt er ganske like andre mennesker. På den måten kan vi snakke om en bias i forskningen. Men det er en kompleks bias. På en side er fangekulturen og den kriminelle kultur svært annerledes enn det vanlige liv i samfunnet. Hvilket gjør det vanskelig for den «kriminelle» fange å på overbevisende måte fortelle forskeren akkurat det vedkommende vil høre. Det vil stort sett handle om fangens egen fortolkning av dette. Samtidig er de «kriminelle» av fangene ofte svært lydhøre for hva som er forskerens hypotese eller forskningsideer, og så vil han forsøke å bekrefte disse snarere enn å avkrefte dem selv om de kan være feil.

I tillegg foregår det betydelig myteskapning i den kriminelle kulturen. Myteskapningen kan handle om hvor flink den og den er i sitt «fag», eller om hvor smart man har vært til å lure politiet, hvor sterk man har vært, eller hvor utpreget hierarkisk dette miljøet er. Boken *The Professional Thief* (Sutherland 1989) er et godt eksempel på en nærmest ukritisk gjenfortelling av all denne myteskapningen (der det fortelles om samhold, lojalitet mellom tyver, og om hvordan nesten alle «ekte» tyver følger koden, noe som i virkeligheten i svært liten grad stemmer). Men også Uglevik (2011) synes litt preget av en slik myteskapning. I denne undersøkelsen er det som om fangene gjerne vil skryte av hvor finurlig motstand de gjør mot systemet, for slik å få en type anerkjennelse av forskeren selv. Jeg har jo også sittet lenge på en varetektsavdeling, og min erfaring er at det var langt fra slående at fangenes fokus var knyttet til motstandshandlinger. Tvert imot hadde de fleste sittet i fengsel før og gikk tidlig over i en midlertidig soningsmodus (en del regnet også med at de ville slippe ut om ikke alt for lenge, så de bare satt seg til å vente).

For meg har forskningsbetingelsene vært annerledes. Jeg gikk ikke inn i dette miljøet med prosjektet om å forske, eller for den saks skyld bekrefte eller avkrefte en bestemt hypotese om hva som kjennetegner miljøet eller fangene. Tvert imot var jeg jo fange selv, og på den måten på godt og vondt en likemann. På en side gjorde det at jeg lett kom bak masken til den enkelte fordi jeg ble godt kjent med mange. Vi bodde tett og levde nesten oppå hverandre over lang tid, og da lærer man mennesker å kjenne. Det ble veldig tydelig for meg hvordan ganske mange forandret personlighet når det kom vakter eller andre autoritetspersoner inn i avdelingen (og en forsker er i denne sammenheng en autoritetsperson). Da handlet det lite om å si hva man faktisk mente, og mye mer om å si det man trodde den andre ville høre. Men når vi så bare var oss fangene igjen, så tok man denne masken av og fortalte mer ærlig hva man tenkte og mente.

Som forsker har jeg ikke vært ledet verken av et forskningsspørsmål eller en hypotese jeg skulle verifisere eller falsifisere. I større grad har jeg forholdt meg til dette som grunnforskning. Jeg har gjort meg en mengde erfaringer og først etter mye erfaring har jeg prøvd å forstå eller teoretisere over disse erfaringer. Det er også i tråd med senter for praktisk kunnskaps likhet med

grunnforskning. Samtidig har nok rollen som medfange vært en bias for meg. Ofte er det nok også slik at fanger imellom har på seg en maske, og at man sier det man tenker at de andre fangene ønsker å høre. Dette er noe jeg har diskutert en del med Y. Hammerlin. Han sier at han ofte i samtaler med fanger har snakket og hørt om lidelsesaspektet ved å sitte i fengsel. Mens jeg i alle mine samtaler med medfanger i svært liten grad har hatt slike samtaler. Selv om jeg også har betydelig trening i slike samtaler og har oppfordret til det.

I fangesamfunnet var lidelse og smerte snarere et tabu å snakke om, og noe man i vesentlig grad ikke ønsker å tematisere. Da jeg selv var opptatt av dette og spurte andre om det vekket det harme bare å spørre om det. I stor grad handler det om at jeg nettopp var en medfange og at man ikke ville vise svakhet og sårbarhet for en medfange, selv om jeg kjente dem godt. Det handler nok også om at det reelt sett er såpass tungt og lidelsesfullt å sitte i fengsel at man prøver å fortrenge denne lidelsen og nær sagt late som den ikke er der. Det er i stor grad det den generelle måten å takle fengsel på, nemlig gå inn i «soningsmodus» handler om. En slags aktivt valgt fortrenkning. Da vil det å pirke i dette gjøre det vanskeligere å komme igjennom hverdagen så lenge lidelsen faktisk er der.

Riktignok var det noen store unntak fra denne tendens, og det var de andre fangene som ikke var «kriminelle». De ville ofte snakke med meg om hvor vondt og vanskelig det var å sitte i fengsel og jeg hadde mange slike samtaler. Men ikke med dem som så på seg selv som «kriminelle». I kontrast til hva jeg kom i kontakt med, er derfor Marianne Walderhaugs doktorgradsavhandling en spennende undersøkelse (Walderhaug 2018), fordi de historiene hun skriver om er innsatte som forstår seg selv som kriminelle, samtidig som samtalen går dypt inn i eksistensielle og sårbare temaer. Hun får til å skape et rom for fortrolig samtale på kontoret sitt, hvor den enkelte fange kan åpne seg og snakke om de sårbare sidene ved tilværelsen i fengsel. Riktignok når hun ikke alltid igjennom, men ganske ofte lykkes hun med dette.

Noen kjennetegn ved de «kriminelle» og deres kultur

Hva kjennetegner den «kriminelle»? I første omgang forstår vi i dagligtalen «kriminelle» som de som bryter straffeloven jevnlig og som kanskje lever av å gjøre det. Det kan være de som lever av å stjele, raner, som livnærer seg av narkotikaomsetning (som salg, oppbevaring, smugling eller lignende), de som jobber som torpedoer (som tar voldelige innkreivingsoppdrag) ol. Hvis vi skal prøve å forstå hva slags prosjekt det å være kriminell er, kan vi kanskje forstå den «kriminelle» som en som jukser overfor de normer vi må følge i samfunnet og særlig straffeloven. På den måten oppnår de goder de ikke legitimt har krav på. Det handler om å bevisst bryte reglene for å oppnå egen vinning, som å jukse i et spill, eller å kutte hjørnene for å vinne. Hvis alle jukser, kollapser spillet eller samfunnet. Man er avhengig av at de fleste ikke jukser. Men hvis bare noen få gjør det, kan man komme unna med det. Men ikke bare samfunnets lover og regler brytes av de «kriminelle». I vesentlig grad er også «den kriminelle» en som lever et liv som bryter ganske radikalt med det vi oppfatter som et moralsk godt eller riktig liv. Også moralens regler og prinsipper både brytes og snus kanskje helt på hodet.

En måte å tenke på den «kriminelle» er å se det som et dannelsesprosjekt i verdier som nesten er inverterte i forhold til idealene i samfunnet. Et prosjekt som handler om å leve undergravende eller parasittært på samfunnet. Vi kan slik tenke på det som å utvikle en type ekspertise eller en praktisk kunnskap. Som et prosjekt om å strebe etter å bli en bestemt type menneske. Når vi ser på det å bli «kriminell» som dannelse, er det også et poeng at det først og fremst angår vår *second nature*, altså den delen av vår menneskenatur som vi kan forandre og forme, og som handler om å bygge stabile karaktertrekk i oss. En vesentlig motivasjon for å bli kriminell, handler om behovet for å være noen, behovet for å bli sett og anerkjent som en unik person. Hvis man mislykkes på andre områder i livet, er det å bli kriminell en måte å lykkes. Slik kan vi tenke på de interne krefter i den kriminelle kultur som noen av de viktigste drivkrefter for mange til å bli «kriminelle». At man kan “være noen” i det miljøet, bety noe og være viktig. Slik kan vi eksistensielt forstå det å bli kriminell ut fra behovet om å være noen, behovet for å bli sett og anerkjent som en unik person.

Det synes også på overflaten å være en ganske betydelig livsvital boost i å bli «kriminell». En grunn til det er at man da velger å ikke lenger leve et liv i trellskap til samfunnets regler. Man underkaster seg ikke lenger samfunnets regler, og identifiserer seg heller ikke med samfunnets moral og koder. Snarere er man fri fra dem og kan utnytte dem som er underkastet lovene og reglene. Det kan gi en sterk følelse av frihet. Følelsen av et frihetsboost har også mer direkte å gjøre med moralen. Det kan dessverre virke som det er en boost å velge seg aktivt bort fra moralen, velge det onde. Hver overskridelse har sitt eget kick. Det er som om man får ekstra kraft hvis man velger det onde - som bibelens historie om den falne engel Lucifer som gikk fra å være en erkeengel til å bli nesten like sterk som Gud da han aktivt valgte seg bort fra ham.

Den kriminelle kultur i fengsel

Hva kjennetegner den kriminelle kulturen i fengsel? Det er jo lokale variasjoner og forskjeller, alt er ikke helt likt. Men jeg har ikke vært på en eneste avdeling i fengsel som ikke har vært fullstendig dominert av en kriminell kultur. Det er som om kriminalitet alltid blir selve diskursen, eller være- og talemåten, og alt annet blir unntak eller små variasjoner over dette hovedtemaet. På den måten kan hver avdeling ha forskjellige varianter av en kriminell kultur, og forskjellige fengsler kan også ha forskjellige varianter.

Det er noen trekk som alltid går igjen. Særlig gjelder det prinsippet om å ikke tyste. Dette prinsippet er i realiteten en måte å invertere moralen på, for det er et prinsipp som sier at man ikke bare må godta det meste av umoral, gale handlinger eller regelbrudd i denne gruppen, men også at man ikke skal fortelle om det til noen. Det er et slags lojalitetsprinsipp, og et prinsipp som sier at man må godta enhver handling mot fengselet, uten å si ifra om det eller reagere på det. Det er ikke det samme som å si at man må godta enhver handling internt i miljøet. Miljøinternt gjelder nok ganske mange av de vanlige moralske kodeksene tross alt: Man stjeler ikke fra hverandre, man holder det man lover osv. Men det handler om hvordan man forholder seg til samfunnet ellers og i særdeleshet fengselet. Det går også igjen i denne kulturen at man hater eller avskyr pedofile og seksuelle overgripere. Når det gjelder forhold til fengselet ellers, er det ikke helt tydelige regler. Noen er harde og mener man aldri skal snakke med vaktene. Mens andre har valgt andre væremåter f.eks. gått for

en utpreget smiskelinje eller spiller rehabiliteringsspill eller andre manipulative strategier. Så lenge dette er spill og noe man kan snakke om på den måten, så synes det å være respektert.

Muligens som en konsekvens av økende antall fanger fra østeuropa og Balkan, har også den kriminelle subkultur i fengsler blitt ganske preget av en æreskodes. Det handler om å nær sagt demonstrere respekt til hverandre. Hvis man ikke gjør det, foretar man seg gjerne noe for å gjenopprette tapt ære ved at respekt ikke er utvist. Et grunnuttrykk for denne respekten er at man hilser, gjerne med fast håndtrykk med påfølgende maskulin klem. Hvis man ikke hilser (på de rette) så viser man ikke respekt.

Man kan undre seg over hvorfor den kriminelle kultur oppstår på de fleste avdelinger. I tillegg til stigmatiseringen er nok en viktig grunn at den store majoritet av fanger er «kriminelle». Når mange mennesker som forstår seg selv på ganske lik måte, og som er en åpenbar minoritet og subgruppe i samfunnet kommer sammen, er det også naturlig at det skjer en utveksling av informasjon og erfaring. Det er mye forskjellig som spiller seg ut. Gjensynsglede, glede over å treffe en man har hørt om og aldri har truffet, faglig samarbeid og utveksling, og ikke minst erfaringen av delt skjebne. Det kan ligne på å finne et fagfellesskap. Eller når man er ute og reiser i fremmed land at man plutselig og kjærkomment hører norske stemmer og treffer noen fra gamlelandet. Slik kan vi tenke oss at den kriminelle kultur oppstår i alle fengselsavdelinger fordi den store majoritet av fangene er kriminelle. Bare ved å være seg selv, være den de er, så former de miljøet i en kriminell retning. Nå hadde sikkert ikke dette vært tilfellet hvis majoriteten av innsatte var «ikke-kriminelle». Samtidig har jeg også merket at det er noe dominant med den kriminelle kultur, i forhold til andre typer kulturer - i alle fall hvis man skal analysere det på en liten avdeling. Det er som den «kriminelles» uttrykk og væremåte trenger bort eller fordriver andre mer rolige og sindige væremåter og kulturelle uttrykk.

Å være «kriminell» er et valg

Jo mer jeg har pratet med, blitt venner med og reflektert over «kriminelle» i disse årene, har jeg blitt overbevist om at teoriene om kriminalitet har oversett noe vesentlig. Jeg sier ikke med det at de tar helt feil, men samtidig at de kanskje har oversett noe av grunntematikken. Stigmatorene er nok inne på noe, og de statistiske undersøkelsene sier jo tross alt noe om betingelser til individene i en gitt gruppe. Men det slike teorier likevel overser er at mennesket er et fritt og velgende vesen. Slik også med de «kriminelle». Kriminologiens teorier tenderer i stor grad til å overse denne enkle men komplekse innsikt. Det er ikke så vanskelig å forstå hvorfor, fordi man i liten grad kan lage teorier og generaliseringer over aktører som velger fritt. Det er lettere å generalisere over aktører som forholder seg til lovmessigheter av forskjellig art (om det nå er statiske korrelasjoner, eller biologi, eller andre typer fenomener man kan lage generaliseringer over).

Det som har blitt et grunnleggende prinsipp i min forståelse av de «kriminelle» er at det å være «kriminell» er et valg. Det er en væremåte og en livsvei den enkelte aktør bevisst har valgt fremfor andre mulige væremåter. Men dette er et komplekst valg. Ikke et valg mellom handlingsalternativ A eller B, men snarere et valg væremåte og livsvei og derfor i realiteten en mengde valg. Slike valg foretar vi også sjeldent helt bevisst. En adekvat sammenligning her er valg av religion, ideologi eller

livsstil. Selv om vi tenker oss at vi på ett vis velger den religion vi tilhører, er det også tydelig at det foregår mye på et ubevisst nivå her. I stor grad handler det om sosialisering og ofte at man fødes inn i et religiøst samfunn hvor man får en innlæring i de etablerte ritualer og praksiser.

Ofte er det å bli «kriminell» på tilsvarende måte et resultat av sosialisering og nærmest passive valg. Som vi skal se mer på senere handler mye av denne prosessen om å fjerne seg fra samfunnsmoralen og aktivt dekomponere det som er av moral i en selv, som eksempelvis empati, nestekjærlighet eller omtanke. I stedet lærer man seg å se verden polarisert i to grupper: oss «kriminelle» og *dem* – samfunnet (som i stor grad er fienden, med politi og påtalemakt som prøver å bekjempe den kriminelle livsstil, samtidig også i stor grad de man beriker seg på). Selv om slike valg av livsvei er komplekst og ofte passivt, ligger det før eller siden aktive valg bak den «kriminelle» livsstil. En grunn til det er at man som «kriminell» stadig vil problematiseres radikalt i forhold til storsamfunnet. Da er det på sikt ikke mulig å utelukkende ha et ubevisst forhold til denne livsstilen eller væremåten. Spørsmålene om det er slik man vil leve ol. tvinges på et vis til overflaten.

Hvis vi godtar grunnforståelsen av «kriminelle» som en livsstil som er valgt, gjenstår et vesentlig spørsmål: Hvorfor velger man å bli «kriminell»? Det blir et viktig spørsmål i deler av analysen nedenfor, som både vil være basert på de omfattende samtaler jeg har hatt med «kriminelle» medinnsatte, på forskning og på etisk og rasjonell tenkning. Jeg skal slik ikke bare anlegge et etisk perspektiv hvor grunnprinsippet er at det å være kriminell er valgt, og at vi alle har samme menneskenatur. Jeg skal også anlegge et dydsetisk perspektiv på denne analysen. Med det mener jeg at spørsmålet om hva slags karakter, handlingsmønster og vaner man handler etter, blir viktige. Jeg skal videre analysere hva slags forandring de forskjellige aktører går gjennom ut fra den rolle man får i fengselet. Da blir vaktrollen og fangerrollen viktig, fordi dette er grunnrollene i et fengsel. Slik vil jeg søke å redegjøre for den skrittvis utviklingen til de enkelte roller, i et innenfra-perspektiv. I disse analysene vil jeg også vise at det i stor grad er *rasjonelt* å gå den veien eller ta de valgene eller utvikle seg på den måten som de enkelte roller muliggjør, gitt den situasjon og kontekst den enkelte opptre i.

Når jeg snakker om et dydsetisk perspektiv her, er det ikke for å si at ett etisk perspektiv bør foretrekkes fremfor andre, men heller at vi trenger et mangfold av etiske perspektiv, særlig basert på de store etiske tradisjoner vi kjenner til (deontologi, utilitarisme og dydsetikk). Jeg trekker særlig frem dydsetikken fordi den har vært i skyggen av de to andre store tradisjonene i noen hundre år av nyere filosofihistorie. Men de siste to-tre tiår har dydsetikken blitt stadig mer vesentlig i filosofisk etikk igjen ⁸⁶.

En god grunn til å fremheve det dydsetiske perspektiv er at vi i vår kultur fortsatt har lite diskurs eller offentlig samtale rundt dydsetiske perspektiv. Mange av de store problemene vi har i fengsels – og straffedebatten kan vi forholde oss bedre til innenfor denne etiske tradisjon. Dessverre har det vært slik at de to andre store tradisjoner (deontologi og utilitarisme) har dominert debatten

⁸⁶ Særlig har man vært opptatt av disse perspektivene i anglosaksisk filosofi, med eksempelvis A.MacIntyre 1981, P.Foot 2002, J. McDowell 1996 og R. Hursthouse 1999.

vesentlig. Riktignok har noen få norske filosofer prøvd å få frem dydsetiske perspektiver, og de har nok også lyktes noe⁸⁷. Men hvis vi skal se på den etiske tenkning som ligger bak straff og fengsel i Norge, har vi alt sett at den i det vesentlige har vært dominert av utilitarismen når vi ser på det offisielle syn og styringsperspektiver. Mens det folkelige syn i det vesentlige har vært dominert av deontologiske perspektiv, og derfor også gjengjeldelsestenkningen på straff (mer om dette i delen om straff).

De nyere serier som utforskning av «kriminelle» liv og perspektiv

De siste årene har filmindustrien, kanskje særlig større TV serier fra USA, vært opptatt å skildre enkeltmenneskene som lever kriminelle liv. Temaet har vært grundig utforsket i eksempelvis *Sopranos*. En serie som tar for seg det indre liv til en mafiaboss og hans og konkurrerende mafiagruppe. En annen serie som har fått mye oppmerksomhet er *Breaking Bad* som handler om hvordan en kjemiprofessor velger å bli kriminell etter han får vite at han bare har kort tid igjen å leve. *Sons of Anarchy* er også en påkostet serie om livet i en kriminell motorsykelgjeng, hvor man kan ane et skille mellom en god og en dårlig moral på tross av at man lever et liv på utsiden av loven. *Narkos* er en tilsvarende serie som i sine første to sesonger handlet om Colombias største narkobaron Pablo Escobar og hans liv.

Noe som kjennetegner disse seriene er at de bryter med tidligere tiders polariserte oppfatninger om politi/samfunn og «kriminelle», hvor man så på «kriminelle» som onde og politi som gode. Vi skal bare noen tiår tilbake før de fleste TV serier portretterte «kriminelle» stereotypet som rent onde personer, mens politiet var rent gode (særlig var dette tydelig på 80 tallet). Slik var de «kriminelle» i eldre TV serier rene antagonister som man aldri skildret inngående, fordi man fortalte historiene fra politiets perspektiv. Men disse nyere seriene skildrer snarere de «kriminelle» som hele mennesker og personer, hvor protagonisten gjerne er «kriminell». Eksempelvis er Tony Soprano en beinhard mafiaboss, som samtidig sliter med panikkangst og begynner å gå til psykolog. På den måten åpner seriene også for en helt annen type identifikasjon med hovedkarakterene.

På den måten bidrar disse nyere seriene til en betydelig problematisering av hvem de «kriminelle» er, og om det virkelig er slik at de «kriminelle» er onde, eller nødvendigvis representerer antagonistiske krefter i samfunnet. Ofte skildres gode og heroiske kvaliteter hos «kriminelle» (som mot, rettferdighetssans, empati) mens korrupsjon og maktmisbruk skildres hos politiet. På den måten er også seriene med på å omdefinere den enkle polariseringen mellom «kriminelle» som *onde* og politi som *gode*. Snarere fremstår det som man har både gode og onde «kriminelle», og gode og onde politi. Noe som også synes mer i tråd med vår erfaring.

Disse seriene hadde også en betydelig appell hos de «kriminelle» jeg satt sammen med i fengsel. De gjenkjente seg i problemene til karakterene i seriene og kunne ofte se på seg selv som den ene eller den andre av hovedpersonene. Det var som om mye av fiksjonen i seriene kunne vært tatt rett ut fra livet deres. Særlig var det mange som kjente seg godt igjen i skildringen i *Breaking Bad* hvor

⁸⁷ Jfr. blant annet A.J. Vetlesen 1998 B.

hovedpersonen Walter White etter å ha fått påvist dødelig lungekreft velger å bli kriminell og produsere amfetamin for å kunne gi en stor pengearv til kona og sønnen sin. Hans vei inn i den kriminelle verden var preget av små skritt hvor han stadig kom ut for uheldige situasjoner som gjorde ham til en mer og mer hardbarket «kriminell». Det var som om det første valg og de påfølgende små skritt som viklet ham inn i problemer som førte til at han stadig gjorde drøvere handlinger, var valg og situasjoner mine «kriminelle» medfanger kunne forstå og som lignet valg de selv hadde tatt.

Disse seriene gir også et ganske tydelig bilde av hvordan «kriminelle» ser ut og oppfører seg. Det er derfor interessant å se at slike typiske ytre identitetsmarkører for «kriminelle» som vi ser i disse serier, som menn med store overarmer, masse tatoveringer, gullkjeder, og et tøft ytre med et hardt blikk, etter min erfaring går igjen hos de som virkelig er «kriminelle». I ytre kjennetegn synes både fiksjonene og stereotypene å stemme ganske godt med virkeligheten.

Historiene fangene forteller som kulturskapende

Ett vesentlig trekk med «kriminelle» jeg har sittet sammen med er at de forteller om noen bestemte typer historier, hvor disse historiene synes vesentlig for å markere deres kultur og vise hvem de er. Dette er historier som nesten utelukkende handler om krim, dop, damer eller vold, eller helst kombinasjoner av alle disse temaer. Tidvis også om tøffe biler og kjøring i svært høy hastighet. Det kan være historier om hvordan man har lurt noen, hvordan man har ranet noen, eller fra noe man stjal en gang, eller hvordan man klarte å få med seg store mengder dop uten å bli tatt. Forventningen er at når slike historier fortelles skal man le.

Historiene skal helst være så grove eller vulgære som mulig, og de skal negere samfunnsmoralen, forstått som seksualmoralen, eller i forhold til vold eller kriminalitet generelt. Historiene kan eksempelvis handle om hvordan man kom seg unna politiet med tyvegods, eller hvordan man akkurat klarte et ran, eller hvordan man klarte å lure tollerne ved grensa da man hadde mange kilo amfetamin i bilen. Men de kan også handle om noe som ligner mye mer på rent skryt, som handler om at en bestemt har hatt ekstremt godt drag på damene, eller har lykkes veldig godt og er eller har vært ekstremt rik.

Det synes også som et tydelig skille mellom sannhet og skryt i slike historier. En del «kriminelle» skryter på seg biler, penger, damer og tøffhet eller smartheit slik at man fremstår som helt i sin egen historie selv om man egentlig ikke var det. Men de som forteller slike skrytehistorier faller etter hvert igjennom. Det blir tydelig for de fleste at det er løgn og skryt, og dermed mister man anseelse. Bedre er det da å kunne fortelle sanne historier som også er ekstraordinære. Det gir anseelse. Likevel synes det for mange som det er et mindre onde å skryte og lyve på seg historier, fremfor ikke å bidra med historier.

Vi kan kanskje tenke at noe av funksjonen til slike historier er å påvirke menneskene rundt seg til å bli en del av den kriminelle kultur og væremåte. Det kan handle om å godta utenforskapet, negasjonen av samfunnsmoralen og prosjektet om å livnære seg på å gjøre kriminell handlinger.

Motivet for å fortelle disse historier kan vi kanskje tenke på som å bekrefte en alternativ moral, eller et fellesskap utenfor samfunnsmoralen. Jeg opplevde også ofte slike historier som en måte å nærmest prøve ut hvor man hadde medfangene. Da ble historiene som et krav om å enten måtte bli med på leken og fortelle slike historier selv og i det minste le av dem. Eller ved å ta avstand fra historiene, også markere at man var annerledes, og ikke hørte til blant dem. Slik ble også historiefortellingen et vesentlig element i byggingen av en kriminell identitet.

En skisse til forståelse av den «kriminelles» tilblivelse

En måte å forstå motivasjonen for at man blir «kriminell» på, handler om at mange «kriminelle» er marginalisert eller har falt ut av samfunnet på andre områder. Mange har vokst opp med omsorgssvikt, vold eller overgrep i hjemmet. Vi kan forstå det slik at det er fire typer hovedproblemstillinger som ligger i bunnen for de som blir «kriminelle». Det handler om problemer i hjemmet, problemer med å strekke til på skolen, om rus, og feil eller «dårlige» venner⁸⁸. Mange «kriminelle» har offererfaringer enten fra vold eller seksuelle overgrep. De som har offererfaringer, kan preges av disse erfaringene på den måten at de føler seg helt utenfor resten av befolkningen og opplever seg stigmatisert. Det kan føre til at man ikke føler seg inkludert hos «vanlige» folk. Tilsvarende hvis man har vokst opp med grov omsorgssvikt (selv om det er psykologisk litt annerledes, kan det også skape en opplevelse av utenforskap som i like stor grad kan støte en ut).

I tillegg er de fleste «kriminelle» dårlige på skolen (men ikke alle, jeg har truffet flere «kriminelle» som egentlig er dyktige på skolen, men som av forskjellige grunner aldri helt har fått mulighet til å utvikle disse sidene av seg selv). De bærer i den forstand ofte på en grunnleggende tapserfaring fra skolen, noe vi ser statistisk med at svært mange har falt ut fra skolen allerede i løpet av ungdomsskolen. De færreste har tatt videregående. Vi kan forstå det slik at det å falle ut og være skoletaper er en sosial og eksistensiell erfaring som gjør noe med ens livsretning. Man klarer ikke å hevde seg der de fleste andre hevder seg. Det betyr at man allerede på et tidlig stadium vil sorteres ut av samfunnet fordi de fleste jobber fordrer at man har bestått skole og klart det på en god måte. Er man skoletaper i vårt samfunn, faller man betydelig igjennom. Det er vanskelig å skaffe seg en god jobb, og i alle fall en jobb som kan gi noen som helst status. Man er henvist til lavstatusjobber og til et liv i den sosiale og samfunnsmessige periferi. Man må forvente at man i sosial og eksistensiell forstand *ikke blir noen*.

Når det gjelder rus, er ofte stor rusbruk et symptom på dårlige oppvekstvilkår og at man er skoletaper. Noe av grunnen til det handler om hvordan en del rus kan skape en god følelse, og ikke bare det, men en god selvfølelse. Den erfaring rus gir, kan være erfaringen av å være uovervinnelig, av å være stor og sterk og viktig. Bærer man på vonde følelser av skam eller følelser av å ikke være noe, ikke ha verdi o.l., kan rusen gi ikke bare lindring, men gi motsatt fortegn til disse følelser. Den som i edru tilstand føler seg verdiløs og ubetydelig, kan føle seg verdifull og viktig i ruset tilstand. På den måten behandler rusen symptomet, følelsen av tilkortkommenhet, av skam og verdiløshet. Men

⁸⁸ *Levekårsundersøkelsen*, Killengreen Revold 2015, gir et ganske tydelig bilde av det

rusen behandler ikke selve problemet. Man får ikke høyere status, godt arbeid og bedre selvtilit av rus, man får ikke gode venner eller en familie som bryr seg om en ⁸⁹.

Samlet sett er de grunnleggende erfaringer for «kriminelle», erfaringer av å være på utsiden – av ikke å bety noe, ikke å ha noen som er glad i en, ikke bli anerkjent eller sett eller elsket. Det kan være erfaringer av å være betydningsløs og av å ikke ha noen håp om at fremtiden blir bedre. Kort sagt en rekke forskjelligartede tapserfaringer både fra oppvekst og skole, som gjør at man ikke får den trygghet og selvtilit som de fleste andre får. Fra et psykologisk perspektiv, kan dette omtales som det man i selvpsykologien kaller *mangelpatologi* (jfr. H. Kohut 1977, S. Karterud 1997). På den måten kan man allerede som svært ung, eller en gang i tenårene, oppfatte det slik at det er lite håp for en. Det er ingen skinnende fremtid som venter, ingen lukrative jobber med hus i Holmenkollen og fine biler og nydelige damer, eller noen sosial anerkjennelse og plass i samfunnet hvor man kan være noen. Man er henvist til å leve resten av sitt liv i periferien.

En lesning av Marquis de Sade (jfr. Neiman 2002), filosofen som regnes som opphavet til begrepet sadisme, er at han valgte å bli ond og sadistisk fordi han ikke trodde det fantes noen god Gud i verden. Tvert imot trodde han at Gud var ond, og at verden derfor er ond i sin grunnstruktur. Så valgte han å etterligne Gud, i forståelsen prøve å bli ond. Derfor utviklet han seg i en stadig mer sadistisk retning. Vi kan forstå den «kriminelles» eksistensielle valg på en lignende måte. Det er sikkert ikke fullt så bevisst og eksplisitt. Det skjer gradvis, skritt for skritt og etter som man treffer «feil folk», eller får «dårlige venner», som drar en lenger inn i et kriminelt miljø. Men valget, eller grunnlaget for valgene, om å gå denne veien, om å utvikle seg i en kriminell retning, ligner på den forståelsen Marquis de Sade hadde - at verden er ond og da kan like godt han også bli det.

Et litt mildere alternativ er at man har utviklet et verdenssyn eller en metafysikk hvor man ser verden som T. Hobbes (1996), som en alles kamp mot alle, hvor kjærlighet, godhet, omsorg ikke egentlig finnes. Et verdenssyn hvor man ser for seg at man enten blir offer eller overgriper -taper eller vinner. I et slikt verdenssyn kan man utvikle seg i stadige små skritt mot å bli kriminell. Man nasker kanskje litt i en butikk og ser at det går bra, og at det gir et kick. At det *føles* godt. Selv om man vet at det er galt. Men hvorfor skal jeg være snill når ingen er snill med meg? Hvorfor skal jeg gjøre det som er rett, når ingen gjør det som er rett overfor meg? Er man flere sammen kan man presse hverandre slik at man tøyser grensa stadig lenger og gjør noe som er enda litt tøffere og dristigere. Så får man igjen status blant vennene etter hvert som man presser grenser lenger og lenger. Som igjen gir erfaring av at det er mulig å bygge mer status blant sin lille venneflokk med å nettopp gjøre det som ikke er lov. Jo mer ulovlig, jo mer status bygger man. Når man først har kommet dit, er det vanskelig å snu.

Samtidig er det ikke slik at det å være «kriminell» er en fiksert type eller karakter. Det er snarere å forstå som et kontinuum. Slik kan vi kanskje snakke om å være mer eller mindre «kriminell». Det henger også delvis sammen med hva slags plass eller posisjon man har i det kriminelle miljøet, men bare delvis. Det kan være fremstående ledere som egentlig bare er halvveis kriminelle, i forståelsen

⁸⁹ Disse poeng om rus er bygget på mange samtaler med andre innsatte.

at de bare halvveis identifiserer seg med å være kriminell og vel så mye ønsker å være et «vanlig menneske». Det kan være kriminelle som nærmest ikke har en posisjon, som fullt og helt identifiserer seg med å være «kriminell». De fleste «kriminelle» vil også oppleve en del ambivalens, fordi de er en subgruppe og har invertert samfunnets moraler og «valgt det onde» fremfor «det gode». Mange vil oppleve dette som en konflikt de må leve med, som vil slite dem i to forskjellige retninger (jfr. Walderhaug 2018).

Hvordan man i fangekulturen ikke uttrykker offererfaringer

Slik jeg har erfart det, har man i fangekulturen forstått som en kriminell kultur, store problemer med å uttrykke det som virkelig er erfaringen av å være fange. Nemlig erfaringen av avmektighet, maktesløshet og det å være i hendene på noen som verken ser, forstår eller anerkjenner en. Det jeg har kalt fangens offererfaringer. Selv om vi kan forstå fangekulturen som en lufteventil og et sted fangen i større grad kan være seg selv enn i fengselssamfunnet, er heller ikke fangekulturen reelt frigjørende. Hovedgrunnen til det ligger i ethoset til den kriminelle kultur. I stor grad er dette en ærekultur, hvor æreskodeks gjør det umulig å ta inn over seg og språkliggjøre det man som fange erfarer qua offer. Det er særlig macho-, tøffhetsidealer og forestillinger om at man ikke skal være svak eller «pusekatt», som hindrer en slik språkliggjøring. Derfor gis det ikke språk og narrativer til å uttrykke det som virkelig er fangens erfaringer av avmektighet, eller det som er grunnerfaringen med å fengsles på lukket fengsel. Det som også er en viktig grunn til at fangekulturen ikke er frigjørende, er at denne er en realisering av vaktens og fengselets stigmatisering av fangen *som kriminell*. Fangekulturen er, som vi har sett på litt over, også slik den er fordi den er en bekreftelse av vaktens fordommer om fangene.

«Kriminelles» måte å håndtere fengsel på

Da jeg kom i fengsel, trodde jeg først på det offisielle syn på fengsel som rehabilitering og omsorg. Som jeg har skrevet om endret jeg raskt oppfatning til det syn den kritiske fengselsforskning fremmet: Fengsel som smerte og pine, som lidelse. Men etter å ha smakt lenge på det kritiske syn på fengsel, følte det også utilfredsstillende. Det var som om dette heller ikke var en sann beskrivelse av hva jeg erfarte fengselet som. Men denne gangen på en indirekte måte. Jeg kunne saktens kjenne meg igjen i de fleste beskrivelser av fengsel som pine og lidelse. Ja jeg kunne også gjerne tenke meg min egen fengselsstraff byttet ut med pisking, som var Schannings (2002 A) retoriske poeng. Jeg kunne til forveksling gjerne ha tatt det helt bokstavelig, for det forekom meg å være mye mindre smerte involvert i å piskes og så bli ferdig med det, enn å måtte sperres inne i så mange år som jeg måtte.

Men det var ikke en beskrivelse som passet på de «kriminelle» av mine medfanger. Mens jeg opplevde fengsel som smerte og pine, sa de «kriminelle» konsekvent at de ikke opplevde fengselet som smerte, pine eller lidelse. I stedet snakket de om at de aldri hadde hatt det så bra, eller at det var «vaffelsoning». Jeg ble en periode ganske opptatt av dette spørsmålet, så jeg snakket med mange av de «kriminelle» som jeg sonet sammen med om dette. De nektet alle sammen for at de opplevde fengsel som lidelse. Tvert imot måtte de understreke hvor godt de hadde det i denne

soningen, og hvordan de hadde ordnet det til for seg selv. Hva slags privilegier de hadde, eller hvordan de hadde fått en posisjon i fengselet.

I stedet fortalte de fortellinger om hvor lure de hadde vært, og hvordan de hadde ordnet seg. I disse fortellingene var det ikke rent lite stolthet å spore. Det var ikke lidelse som preget dem, det var snarere deres egne fortellinger om hvordan de «lurte» systemet. Hvordan de hadde hemmelige rom på cella hvor de kunne ha en mobiltelefon, eller noe annet ulovlig. Eller hvordan de oppfattet at de lurte og manipulerte vaktene til å få det som de ville (som kunne bety ekstra luftinger, mer ringetid, kanskje få gå friere i fengselet etc.). Flere snakket om at de følte de hadde «full kontroll» på avdelingen de bodde, og kunne styre som de ville. Det som gikk igjen, var at nesten ingen ville innrømme eller si at det var vondt å sitte i fengsel.

Jeg tenkte først at de fortrenget det, og at de heller valgte å tro på noe som lignet en løgn. For jeg merket at de som satt i fengsel og ikke var «kriminelle», hadde det vondt på samme måte som meg. Det var smertefullt, en pine, både å bli daglig krenket av vaktene å være stengt inne på en liten celle, og være avskåret fra alle en var glad i og å måtte plasseres midt blant så mange problematiske mennesker. Men om de «kriminelle» løy om at de ikke led i fengsel, satt denne løgngen såpass dypt i dem at de ikke hadde noe bevisst forhold til det. De kunne smile og le og si at de glatt kunne sonet resten av tiden sin «på dass». Jeg tenkte at de ville unngå å gi fengselet gleden over å påføre dem smerte og lidelse. Sannsynligvis var det også noe av grunnen til at de var slik. At de på et vis ikke ville gi «fienden» noen innrømmelser. Hvis fengselet ville at de skulle lide, så skulle de «faen meg» ikke gjøre det. I alle fall ikke innrømme det. Slik handlet det mye om en motmaktstrategi⁹⁰. Men da jeg prøvde å spørre om det, så de bare rart på meg og forstod ikke hva jeg spurte om.

Jeg oppfattet det også slik at det handlet om de maskuline kodene man fant i de kriminelle miljøene. At man ikke skal innrømme svakhet, og heller se på og beskrive seg selv som sterk, tøff og modig. Selv om de i realiteten var fullstendig maktesløse og låst inne på et rom, kunne de fortelle seg selv og andre rundt dem at de hadde «full kontroll» og «aldri hadde hatt det så bra som nå». Eller at dette var «den beste soningen de hadde hatt». Eller at nå skal de bare ha en liten «strek» i to, fire, åtte eller kanskje ti år. Kanskje var det den «kriminelles» idealer om å være tøff og hard og ikke innrømme svakhet som gjorde at de klarte å holde seg oppe på denne måten. Men samtidig var det slående at det ikke virket som de led på samme måte som jeg og en del andre fanger, som ikke var «kriminelle», led.

Det virket også som det var noe med selve grunnforståelsen og meningen med den situasjon man var i som fange. For de «kriminelle» var ikke fengsel uforståelig lidelse, men snarere «en del av spillet». «Skal du være med på leken, må du tåle steken», sa noen. Da jeg spurte dem om de ikke følte at vaktene tråkket på dem, sa de at det også var en del av spillet. De på sin side prøvde å «spille» og lure vaktene med smisk og rehabiliteringsspillet. Riktignok var alle samstemte i at noen vakter var «drittsekker». Det var også forbausende overlappende konsensus i forhold til hvem det

⁹⁰ På mange måter er det nettopp dette perspektiv med motstandshandlinger Uglevik 2011 finner i sin studie av varetektfanger i Oslo fengsel, hvor hans informanter synes å være utelukkende «kriminelle» med en kriminell kodeks.

var. Men de følte seg ikke såret av disse vaktene, heller sinte og forbanna på dem. Noen ganger fortalte de rett ut til disse «drittsekkene» hva de mente. Andre ganger prøvde de å ta igjen i skjul. Noen av vaktene var såpass «drittsekker» at ingen egentlig helt turte å verken si noe til dem eller prøve å ta igjen på dem. Men det snakket man ikke om.

Slik virket det som «de kriminelle» forstod og fortolket smerten de erfarte i fengsel annerledes enn meg og andre «ikke-kriminelle». For dem var ikke dette en meningsløs smerte som det ofte var for meg, men heller en smerte de kan gi mening som en del av kampen eller spillet de er del av. På den måten er det heller slik at den smerte de føler i fengsel, er en *nødvendig* del av det kriminelle liv. Nesten som man kan tenke seg smerten ved å trene er en nødvendig del av toppidrettsutøverens liv (eller enhver som trener). Så handler det om å bære denne smerten *som en mann*, altså takle det best mulig uten å vise svakhetsstrekk eller avsløre at man har det vondt iblant.

Skulle jeg ta det de «kriminelle» sa på alvor, samt det jeg opplevde som deres reaksjoner og humør, syntes ikke fortellingen om at fengsel er lidelse å stemme. Riktignok tror jeg de opplever smerten ved fengslingen på ganske lignende måte som jeg gjorde. Men med stor sannsynlighet opplever de likevel mindre smerte enn meg og andre «ikke-kriminelle». En grunn til det er at de får dekket mange av sine viktigste sosiale behov i dette miljøet i fengselet, og i den forstand også har det ok. Ja, mange kan ha det bedre enn de har det utenfor murene, noe mange «kriminelle» har sagt til meg. Erfarer man livet utenfor murene som et liv i skjul og ensomhet, får man til kontrast i fengsel et stort miljø som er opptatt av det samme som en selv. Det blir både et miljø av venner og et interessefellesskap. Det blir som å være på en konferanse i kriminalitet, og å være med likesinnede. Hvis jeg skulle sammenligne å skulle sone sammen med filosofer i stedet, så ville jeg nok ha funnet meg betydelig bedre til rette.

Det kriminelle subsystem som danner seg i fengsel, arter seg i veldig stor grad slik at de forskjellige «kriminelle» treffer likesinnede og kan utveksle erfaringer om livet sitt, om livet som «kriminell», utenfor samfunnets normer. Her er det ofte en kontrast til livet de har utenfor murene. For som «kriminell» i samfunnet må man gjerne leve i skjult på forskjellige måter. Noen lever med dobbel identitet, og later som om de har en vanlig jobb, mens de egentlig har sin hovedinntekt som bakmann i en narkoliga. Andre får trygd og er tilsynelatende arbeidsledige, men skaffer seg ekstra inntekt med å bryte seg inn i hus og stjele, eller selge narkotika, eller rane. Men felles er at de må skjule det kriminelle liv de lever for samfunnet. Det er få de kan stole på, og få de kan være åpne om sitt liv til. Flere skjuler det til og med for kjæresten eller samboeren sin.

Men når de kommer i fengsel blir det helt annerledes. Da er det sosiale miljø et miljø av likesinnede hvor de helt og fullt kan være seg selv sosialt. De kan åpent være den «kriminelle» person de har valgt å være, uten å skjule det og uten at det gir sosiale problemer. Ingen vil sanksjonere dem, støtte dem ut, se ned på dem eller anmelde dem. Tvert imot kan man være åpen og ærlig om det og snakke om det og utveksle historier og erfaring med andre «kriminelle». Det er snarere de som ikke er «kriminelle» som opplever sosial utestengelse fra dette sosiale miljøet hvis de ikke innfinner seg med disse spesielle sosiale spilleregler. På den måten er det mitt inntrykk at det i en sosial forstand

er ganske attraktivt for en «kriminell» å komme i fengsel. Ikke bare får man være seg selv og en plass blant likesinnede, veldig raskt prøver man også å få en rolle i det kriminelle miljø, hvor han både kan få anerkjennelse og bekreftelse, og kan være «noen».

Dette kan være noen av de psykologiske grunner til at de «kriminelle» ikke klager på smerten over å sitte i fengsel. I stedet blir det et fellesskap hvor man ikke tolererer at man klager på denne smerten. Man kjefter heller på andre fanger som klager over at det er smertefullt å være i fengsel. Det verste de ser er fanger som gråter eller klager på at de har det vondt av å sitte i fengsel. For de «kriminelle» er det et slags tap av ansikt, og det virker derfor som det provoserer dem hvis andre skulle vise slike følelser. Da er man «svak», eller «en pusekatt», og mister all deres respekt. På en annen side tillater de «kriminelle» seg å være irritable, frustrerte og sinte. De kan klage på at madrassen er for dårlig eller at maten smaker dritt. For slik irritabel klaging er lovlige følelser fra en kriminell kodeks. Alle følelser som har med å være sterk, være mann og tøff, og som man kan assosiere med en krigerkultur, er tillatt.

Hvis vi skal tenke videre langs disse linjer, kan vi forstå det å bli «kriminell» i fengsel som den (tilsynelatende) mest rasjonelle måten å takle fengselslidelsen på. Det å sitte avskåret fra alle, fra familie og venner, fra flokken sin, og være i hendene på sine fiender som behandler en som om man var et monster og avskyelig (altså med den radikale mistillit og mistenksomhet), er i utgangspunktet alt for tungt å bære for de aller fleste. Man trenger venner i et ekstremt fiendtlig miljø, og man trenger en flokk når man har mistet flokken sin. Man trenger anerkjennelse og å sees som den person man er. Man trenger strategier og metoder til å takle den lidelse og de krenkelser man daglig utsettes for med fengslingen. Alt dette tilbyr det kriminelle miljøet i fengsel. Man får en flokk, mennesker som anerkjenner en, ser en og bekrefter en. Venner i et fiendtlig miljø.

Slik blir også det «kriminelle» ethos en beskyttelse mot fengselslidelsen fordi den innebærer en aktiv fornektelse av denne lidelsen og tilbyr et metanarrativ som gjør lidelsen meningsfull. Men skal man lykkes i å avskjære denne ganske massive lidelsen, må man også blokkere for en del typer følelser. Man må blokkere for selvsensurerende følelser som skyld eller skam, for alle følelser av nedstemthet - som sorg, tristhet eller depresjon og man må blokkere følelser av savn. Mange sier da også at de går inn i en såkalt «soningsmodus» og at de «skruer av» alle følelsene sine. Logikken er åpenbar nok: bedre å ikke føle noe, enn å føle smerte og lidelse hele tiden og minnes på alt man er fratatt og hvor vondt man faktisk har det. Psykologisk kan vi derfor kanskje snakke om at det er en *aktiv* fortrenkning som finner sted. Man går bevisst inn for å *ikke* føle, for å fortrenge alt som er vondt og vanskelig med fengsel.

På denne måten dyrker det kriminelle miljø i fengsel frem et spesielt ethos. Et ethos som handler om å gå inn i «soningsmodus» og stenge av alle følelser. Man tillater ikke snakk om ubehagelige følelser i fellesskapet (altså på avdelingen når man er låst ute). Man tillater ikke sutring, klaging på at man har det vondt eller savner noen. Gråt er fullstendig tabu. Et ethos i stor grad styrt av klassiske maskuline verdier, som handler om å være tøff, modig og sterk. Dette er også en kultur som i stor grad er styrt av en *forakt for svakhet* (jfr. Harald Ofstad 1991). Det manifesterer seg særlig tydelig i

en forakt eller avsky for ofre. For de er masete, skal snakke om følelser, er svakelige, syter, klager. Ja nesten alt som sees som svakelig og dårlig assosierer man med ofre, slik at det nærmest er tabu å snakke med og om ofre eller være offer. Det tragiske er at mange av de kriminelle selv har betydelige offererfaringer; både for vold og seksuelle overgrep. Men det snakker man svært ugjerne om.

Hva skjer med «ikke-kriminelle» som sitter i fengsel?

Hva skjer med de som sitter i fengsel som ikke er «kriminelle», slik som meg selv? Siden den kriminelle kulturen er helt dominerende som fangekultur, kan vi heller ikke utelukke at en del spiller med og bare følger væremåtene og kodeksene i denne kulturen, uten å selv egentlig være «kriminelle» («when in Rome, do as the romans»). Jeg selv har jo også i stor grad gjort det, i alle fall på et slags minimumsnivå. Men jeg har aldri prøvd å virkelig «bli noen» i dette miljøet, så jeg har ikke gjort meg nyttig eller ledd av kriminelle historier eller vært med på noe, eller vært med på planlegging osv.

Når det gjelder det å spille i denne kulturen, er det en væremåte som ofte preger de som kommer utenfra og ikke er «kriminelle». Man kan kanskje holde på å spille en god stund og så gå tilbake til en normal plass i samfunnet. Men det kommer også et vendepunkt, hvor man blir mer sosialisert inn i kulturen. De fleste jeg har observert over tid som har spilt med i kulturen, har blitt en del av den. Det er som om kulturens ethos og verdier (som negasjonen av samfunnets verdier) etter hvert blir ens egne. Først har man problemer med å godta humoren, historiene og at det er en helt konkret negasjon av samfunnsmorale. Men etter hvert blir det mer og mer velkjent, og siden man hele tiden støtes ut av vaktene og man etter hvert kan tenke at vaktene er representanter for samfunnet generelt, så er det lettere og lettere å tenke at dette er alt jeg har, og dermed også identifisere seg selv med dette ethos og disse «verdier».

Ser man på de andre «ikke kriminelle» jeg har truffet i fengselingstiden, har ganske mange «konvertert» til det kriminelle miljøet, og blitt delvis kriminelle. Men «kriminelle» forstår jo ofte at de ikke er helt «ekte» så de blir likevel litt utstøtt internt i miljøet. En jeg var en del sammen med, er et eksempel på det. Han ble tidvis mobbet av de «kriminelle», samtidig som han gikk ganske langt for å prøve å bli med på det kriminelle miljøet (med dop, snakk osv.). Det er også noen som bare holder seg helt for seg selv, som jeg også i stor grad har gjort. Men noen gjør det mye mer radikalt enn meg og blir nærmest bare en skygge, en zombie. Noen blir også løpegutter for vaktene. Men det krever stor styrke å stå imot det kriminelle miljøet, særlig når man hele tiden utsettes for så intens stigmatisering, utstøting og krenkelser fra vaktene som en jo gjør, hvor man uansett bare sees som «kriminell» og ikke får menneskelig anerkjennelse. Dermed er man i stor grad henvist til å måtte leve uten bekreftelse, anerkjennelse, og utlevert til seg selv i et fiendtlig miljø. Hvor det er de «kriminelles» kodeks og regler som gjelder. For alle disse fangene er fengsel en intens og dobbel lidelse, som det har vært for meg.

Kroppsideal

Et annet trekk som går igjen i den kriminelle kulturen i fangesamfunnet, er tydelige kroppsideal. Disse idealene handler mest om å være veltrent – i form av store, men også funksjonelle muskler. Det er altså ikke bare en sterkest mulig kropp man er ute etter, men i større grad en sterk kropp som er *funksjonell*. En kropp som er «fit» og som kan både løpe og sloss godt. Mye innsats og fokus går til å pleie kroppen, til å trene den riktig opp, spise riktig, og ikke bli tykk. Det er nesten som det å være tykk er et mildt tabu, eller i det minste noe man skammer seg over og vil unngå. Her er idealene sterkere enn i befolkningen ellers. Det er som om man i alle fall skal holde kroppen ren, stram og fast. De som har lagt på seg, underlegger seg stort sett ganske omfattende treningsprosjekter for å slanke seg. Jeg skal ikke utelukke at dette idealet kommer av selve fengselsituasjonen, erfaringen av å sitte i fengsel. For det eneste faste punkt man har i fengsel er jo sin egen kropp. Alt annet forandrer seg, og kan bli tatt fra en. Men kroppen er der hele tiden, og er nettopp det som helt konkret er fanget. Dermed blir man lett enda mer bevisst på sin kropp.

Det er også stor forskjell på varetektsavdelinger og domsavdelinger. På varetektsavdelinger er det mye lettere å legge på seg og varetektskroppene er stort sett tykke, eller i ferd med å ese ut. Mens domskroppene, og særlig langtidsdomskroppene snarere perfektionerer muskler med grundig trening kombinert med en måteholden diett. Kanskje sier disse forskjeller noe fysisk om forskjellen på varetekt og dom? Om varetektsens uavklarhet, hvor man ikke makter å sette i gang med prosjekter, hvor planlegging blir umulig fordi man ikke aner hva som skal skje neste dag, og man blir værende i en nærmest limbotilstand, samtidig som man er enda mer brutalt innesperret og dårligere behandlet? At man da så å si søker trøst i mat, eller flukter inn i maten som Uglevik (2011) skriver om.

I varetekt er gjerne døgnrytmen snudd (mange sover eksempelvis hele dagen og er oppe på natta og ser TV), og matinntak er ofte nær sagt katastrofalt med både masse godteri, kake og overspising. Man kunne si at det er stor fare for at tøylessøhet blir en altoverskyggende last i varetektstiden (eller alternativt latskap). Riktignok vet mange en god kur, for som jeg hørte ytret en del ganger av folk som satt en stund på varetekt og var ganske sikre på at de skulle ut igjen om ikke alt for mange måneder: «Det er ikke noe stress at jeg legger på meg ti-femten kilo nå, for de forsvinner av med en gang jeg kommer ut og begynner med pepper [amfetamin] igjen.» Mens på dom blir nettopp tøylessøhet, eller den manglende evne til å beherske seg, til å spise passelig, sett på som en dødssynd. Her troner måtehold som et vesentlig ideal og kontroll i trening fremdyrkes, fremfor mangel på det. Fokus, kontroll, presisjon dyrkes langsomt og nitid frem til fordel for tøylessøhet og utflytende livsførsel, i alle fall i forhold til kroppsidealet.⁹¹

⁹¹ Hvis vi tar disse forskjeller på varetekt og dom for gitt, kan vi også forstå Uglevik 2011 som en rent varetekts spesifikk analyse som treffer den tilstanden fanger befinner seg i når man er i varetekt. Der er situasjonen uavklart, og planlegging og prosjekter er umulig. Samtidig blir det tydelig hvor lite treffende hans analyse er i forhold til domssoving, hvor omtrent alle faller til ro med situasjonen, innfinner seg med at man er fanget og i fengsel, og flytter blikket og fokus fra samfunnet utenfra og det livet man da hadde inn til verden bak murene og forsoner seg med det. Da handler det ikke om flukt mer (i alle de spissfindige former Uglevik tegner opp), men snarere om å finne gode rutiner for å få utrettet noe, i det minste i forhold til fysisk trening.

Et annet moment, er hvordan de ekstremt tydelige rammer og rutiner man må ordne livene innenfor på et lukket fengsel, også legger sterke føringer på kroppsidealene. Man legger seg stort sett til å sove mellom ni og tolv, og står opp syv - halv åtte (med unntak av i helgene og feriene), og det blir ikke noe utflytende festing, drikking eller narkobruk. Dermed er det også ganske lett å leve kontrollert i forhold til matinntak, trening og søvn. På den måten kan vi også forstå kroppsidealene i fengsel som utviklet i en dialektikk med fengselets rutiner og strenge kontrollformer, forstått slik at disse rutiner og kontrollformer faktisk lager konstruktive rammer for å fremme både sunn trening og et sunt matinntak.

«Kriminelles» hierarki

Det er i litteraturen om «kriminelle» en vesentlig forestilling at dette er et miljø som er organisert svært hierarkisk. Samtidig ligger det nærmest i selve det «kriminelle» ethos å leve nesten anarkistisk. Fra min erfaring synes det på ett vis riktig å snakke om statushierarkier blant kriminelle, selv om det synes mer ustabil enn hierarkiene i samfunnet for øvrig. I fengsel viser det seg ved hvem man skal vise respekt og hvem man ikke skal vise respekt, hvem man skal snakke med, smile til, hilse på og yte tjenester til. Er man en viktig raner eller gjengleder, eller høyt opp i narkohierarkiet, prøver mange å innynne seg hos en. Noen har høy status og andre lavere. De med høy status vil typisk være ledere for organiserte kriminelle grupper, og enkelte som har fått nærmest legendestatus i sitt «fag». Men min erfaring er samtidig at det ikke er slik at alle «kriminelle» anerkjenner de samme ledere og det samme hierarki. På den måten er hierarkiet også mindre stabilt enn samfunnets mer formaliserte hierarki.

I fangesamfunnet er det også slik at samtidig som det er et visst statushierarki blant de «kriminelle», gjør ikke alltid dette hierarkiet gjør seg gjeldende på en enkelt avdeling. Der er det ofte et flytende hierarki, fordi det stadig kommer nye fanger inn og andre skiftes ut. Denne dynamikken forrykker ofte balansen eller den etablerte sosiale orden på en avdeling. Det er heller ikke sånn at det på en avdeling nødvendigvis er den «kriminelle» som har mest status som styrer. Det kan godt være motsatt, at en liten «småkriminell» styrer hele avdelingen fordi han er både voldelig og autoritær og har blitt ganggutt og så tør ingen ta sjansen på å utfordre ham. Slike eksempler har jeg opplevd flere ganger. På den måten er det nok mer riktig å si at den sosiale makt og det sosiale hierarki i fangesamfunnet er langt mer flytende enn man kan få inntrykk av i både litteratur og filmer/bøker om fengsler. I den forstand passer sene Foucaults empirinære perspektiv om mikromakt som stadig forhandles og reforhandles i relasjoner og sosiale fellesskap, mer enn et statisk perspektiv som ser på de forskjellige «kriminelle» roller og status.

Om de «kriminelles» moral og verdenssyn

Den «kriminelles» moral og verdenssyn handler om å etablere et radikalt skille mellom *oss* og *dem*. Oss «kriminelle» mot dem i samfunnet. Det er altså en polarisering hvor de «kriminelle» står i et fiendeforhold til samfunnet. Vi kan også forstå dette som en moral med svært lite nedslagsfelt, eller som en moral hvor man er lojal til sin gruppe og der viser respekt og anerkjennelse. Mens man ikke ser på de utenfor gruppen som moralske subjekter verdig respekt og anerkjennelse. Denne grunninndeling peker igjen på at det som tilhører samfunnet, moralsk sett, er fritt vilt. Når man som

«kriminell» forholder seg til resten av samfunnet handler det først og fremst om praktiske eller pragmatiske overveielser: Hva kan man berike seg på uten å bli tatt? Hva slags evner og egenskaper har man som muliggjør slike berikelser?

Men selv om det for «kriminelle» er legitimt å berike seg på samfunnet og dets borgere, er det også en kodeks som regulerer hvordan man forholder seg til lovlydige samfunnsborgere. Å misbruke noen seksuelt er eksempelvis helt tabu. En ordentlig «kriminell» vil aldri være en voldtektsmann. En interessant historie i den sammenheng forteller Walderhaug (2018), hvor det er en torpedo (pengeinnkrever) som presset grensene litt og litt og endte med å bli en voldtektsmann, for å straffe ei kvinne som skyldte mye penger, og så endte med intens selvforakt både fordi han hadde tatt feil kvinne og fordi han hadde voldtatt. Det var en handling som stred mot hans dypeste prinsipper og dermed nesten var umulig å leve med. Et annet prinsipp for «kriminelle» er at man ikke bruker vold mot «sivilister», kanskje annet enn hvis man det er helt «nødvendig». Det er nok ikke et tabu mot det, men samtidig vil en «kriminell» unngå å bruke vold mot en lovlydig borger med mindre han blir angrepet eller fysisk truet. Vold vil hovedsakelig anvendes i forbindelse med innkreving av narkogjeld (eller annen gjeld), noen ganger til utpressing eller ran av andre «kriminelle» og som forsvar. Unntak er ranere som truer med grov vold (eller drap). Men de vil også i svært liten grad utføre denne vold, med mindre de møter motstand.

Det viktigste prinsippet og grunnsteinen i det kriminelle ethos er *ikke å tyste*. Altså ikke si ifra om noe av det gale, umoralske eller kriminelle som en selv eller noen av ens nye «kriminelle» venner holder på med. At imperativet mot å tyste er vesentlig er ikke så vanskelig å forstå. Som utgruppe hvor man tjener til livets opphold med å bryte samfunnets regler og på ikke-legitimt vis tilraner seg goder fra samfunnet eller dets borgere, lever «kriminelle» i radikal motstrid mot samfunnet. Skal man kunne fungere i et slikt liv er man avhengig av at andre «kriminelle» ikke avslører en. Det er også avgjørende for at man skal kunne ha et kriminelt miljø hvor man eksempelvis utveksler erfaringer, forteller historier og knytter kontakter. I fangesamfunnet er det også et annet grunnprinsipp, nemlig at man ikke snakker med de som er dømt for pedofili eller sedelighet. På ett vis er det nesten en slags riddermoral med et tydelig æresbegrep som kommer til uttrykk i den kriminelle kodeks her, hvor man verner sterkt om kvinner og barn. På den andre siden er det ganske sannsynlig at den sterke avsky svært mange «kriminelle» har mot pedofile og voldtektsmenn også stammer fra egen erfaring som ofre for slike overgrep (se Killengreen Revold 2015).

«Kriminelle» som Hobbesianere?

En måte å forstå de «kriminelle» med et mer positivt fortegn, er at dette er mennesker som lever som om skillet mellom krig og fred ikke finnes. Hvilket er det samme som å si at en krigslignende tilstand forstås som grunntilstanden. Det kan også forstås slik at man ikke anerkjenner de som har legitim makt i samfunnet. Det kan kanskje også sammenlignes med å leve i et samfunn som er okkupert. I et slikt samfunn, hvor man er under okkupasjon av en fiendtlig makt, er det svært vanskelig eller kanskje umulig å gi sin tilslutning til den nye orden som er etablert i samfunnet. Da kan nok ganske mange tenke seg at man heller ville leve på en måte som undergraver denne nye orden.

I den forstand kan vi forstå den kriminelle som en Hobbesianer som ikke gir sin tilslutning til Leviathan eller samfunnets maktstrukturer og underkaster seg disse (Hobbes 1996) ⁹². Snarere insisterer den kriminelle på at menneskets grunnbetingelse er alles kamp mot alle, også når det kan se ut som alt er fredelig (som i det sivile samfunn eksempelvis). Slik kan vi lære oss en type realisme av de «kriminelle» med grunnforståelsen av at verden er alles kamp mot alle. Men likevel synes det som dette poeng i stor grad overdrives eller gjøres til en selvoppyllende profeti som på individplan skaper en svært utrygg tilværelse. Slik kan vi si at den «kriminelle» overdriver en skepsis til samfunnets maktstrukturer, men samtidig viser oss mye om hvordan virkeligheten ser ut. For samtidig er det for sivile borgere alt for lett å bare ta fred for gitt og forstå samfunnets normer og regler som noe objektivt gitt.

Det går også an å tenke på de kriminelles ethos som et ethos styrt av Machiavellis (2003) devise *makt er rett*. Det kan forstås som at man ikke tror at moralen har en reell eksistens, men bare er et slags påfunn i samfunnet, litt som Nietzsche (1993 A) omtaler det som «slavemoral» - moralen som de svake og undertrykte påfunn for å holde nede «herremenneskene». Slike tanker har jeg ofte merket at gir gjenklang hos «kriminelle», hvor grunntanken er en type moralsk relativisme. At det ikke finnes godt og ondt i seg selv, og at det bare er uttrykk for maktens prosjekter om å legitimere seg selv. I forlengelsen av disse poeng vil en etikk kan si noe fornuftig i forhold til de «kriminelle» ikke være en fredens og det sivile samfunns etikk. Fordi en slik etikk ikke er i stand til å forstå den «kriminelle» og hans livsførsel. En etikk som snarere kan fungere for den kriminelle måtte altså være en etikk som makter å vurdere både krig og fred som spekter av det menneskelige mulighetsrom. Altså en etikk som makter å gjelde på tvers av skillet mellom krig og fred, som pretenderer gyldighet i begge sfærer. Rettferdig krig tradisjonen synes å være på sporet (jfr. Waltzer 2000 og Syse 2003).

Stigmatisering og rasjonalisering

Svært mange som forstår seg som «kriminelle» synes å trenge en form for rasjonalisering av sine handlinger. Vi kan forstå det som et subjektivt behov for en moralsk overbygning. Man ønsker at ens handlinger skal fremstå som «rett» på en eller annen måte. Det kan vi kanskje igjen tolke som et behov for å tenke på seg selv som god, på ett eller annet nivå. At man likevel kan gjøre gale eller onde handlinger, kan da være fordi man har en moral med «smal» gyldighet, som altså kun gjelder noen og ikke alle (som vi har sett litt på over). De færreste ordentlig «kriminelle» vil eksempelvis stjele eller gjøre noe galt mot sine venner eller sin krets. Mens det er greit å stjele eller rane eller gjøre noe annet galt mot «samfunnet». Det betyr at så lenge samfunnet har karakter av å være fienden, eller *de andre*, eller en anonym, ansiktsløs gruppe, så fremstår det ikke som moralsk galt for den «kriminelle» å gjøre noe ulovlig mot samfunnet.

Rettferdiggjøringen kan også være ved å aktivt peke ut en fiende, eksempelvis at samfunnet er råttent, har gjort meg noe galt, aldri har vært der for meg, eller at samfunnet via politi og fengselssystem har aktivt vært ond mot meg (som jo mange «kriminelle» har opplevd - eksempelvis

⁹² Hobbes beskriver en tenkt «naturlig tilstand» hvor mennesket forut for dannelsen av samfunnet var i en «alles krig mot alle». Denne urovekkende tilstanden gir igjen et rasjonale til å inngå i samfunnet og underlegge seg suveren, eller samfunnets lover og makt.

er det svært mange kriminelle som sier de har erfart å bli banket opp av politiet). Dermed blir samfunnet som sådan selve fienden. I en slik tolkning av egne erfaringer og polarisering hvor samfunnet blir en tydelig fiendegruppe kan det nærmest virke som en god ting å gjøre kriminelle handlinger mot samfunnet som å stjele, rane eller selge narkotika.

Ut fra de mange samtaler jeg har hatt med «kriminelle» er det tydelig at erfaringen av å fengsles har vært helt vesentlig for å etablere en slik rettferdiggjøring. Jeg merket også en sterk tendens til en slik tenkning da jeg ble utsatt for den strøm av krenkelser og ydmykelses jeg (og alle andre) ble utsatt for i fengsel. Det er svært lett å identifisere hele samfunnet med det fengselsystemet gjør mot en. På ett vis er det jo også slik at hele samfunnet står bak og ønsker at man straffes på denne måten. Det som skjer moralpsykologisk, er at alt som oppleves urimelig, urettferdig og ydmykende, danner et stort nag og en grunnleggende erfaring av å ha blitt behandlet urettferdig. Dette naget setter seg i en som et hevnønske, som noe man ønsker skal bli rett igjen. Fengselet og vaktens uniformer blir de konkrete symboler på samfunnet og samfunnets lover, og hver gang man blir eller opplever at man blir behandlet urettferdig, etableres en god grunn til å føle harme mot sin fiende – samfunnet. Fangeinternt utveksler man historier om hvor ille, urimelig eller barbariske og sadistiske de er, og dermed skaper man en mytologi. Denne mytologi kan i neste omgang rettferdiggjøre omtrent hva som helst av kriminalitet. I dette bildet blir kriminaliteten en rettferdig kamp mot det onde samfunnet. Slik kan man si at fengselsopphold i vesentlig grad forsterker kriminelle tendenser også på et metanivå, på nivået av moralsk overbygning av ens eget liv.

Et eksempel er en som fortalte meg at han første gang han ble fengslet hadde fått en urimelig dom for det som ble sett på som skatteundragelse. Fengslingen førte til at myndighetene inndro alt han eide, som blant annet var flere eiendommer legalt ervervet. Da han slapp ut igjen var han fast bestemt på at han i alle fall skulle få tilbake det myndighetene hadde «stjålet» fra ham. Et annet eksempel er en som var på fest og ut av ingenting ble han slått ned av en politimann bakfra. Han forsvarte seg og banket opp politimannen. Da ble forsterkninger tilkalt og han ble satt i glattcelle, hvor han hver dag i flere timer ble bundet fast og banket opp av en gruppe politimenn. Erfaringen var så traumatisk for ham at han ikke klarte å leve et vanlig liv etterpå og han ble både rusmisbruker og etter hvert tung kriminell. Generelt kan vi tenke oss at offererfaringer i seg selv skaper en sterk følelse av legitimitet til å gjøre onde, vonde, grusomme eller smertefulle eller urimelige handlinger mot andre.

Er «kriminelle» onde? Et dydsetisk perspektiv

Hvordan er det riktig å tenke på «kriminelle»? Er dette onde mennesker, eller er slike moralske oppfatninger feil? Fra post Holocaustlitteraturen om onde handlinger, har det vokst frem en klar innsikt at mange onde handlinger begås av helt vanlige mennesker, som verken har klare demoniske trekk, er sadister, eller har noen spesiell hang til å plage folk⁹³. Man har i stedet lagt vekt på at det er strukturene og situasjonene som får mennesker til å gjøre onde handlinger. Jødeutryddelsen

⁹³ Eksempelvis på bakgrunn av Arendts begrep om «ondskapens banalitet», Arendt 1998

hadde heller ikke vært mulig med mindre millioner av vanlige tyskere fortsatte å gjøre sin jobb⁹⁴. En rimelig konklusjon etter denne forskning er at vanlige mennesker (altså mennesker uten ekstreme «demoniske» trekk) kan gjøre eller være med på onde handlinger.

Men passer så en slik strukturell analyse på «kriminelle»? Er dette vanlige mennesker, satt i litt ekstreme situasjoner, hvor strukturene i stor grad leder dem til slike handlinger? Vi skal nok ikke utelukke at slike analyser kan passe for en del av de som oppfatter seg selv som «kriminelle». Som jeg har pekt på flere steder er det en sterk og aktiv stigmatisering av «kriminelle» som nettopp kan virke som en strukturell årsak til at de i neste omgang begår onde handlinger. Men likevel er min erfaring med «kriminelle» at på person og karakternivå, passer ikke denne analysen. Grunnen til det er at de «kriminelle» nettopp *ikke* er som vanlige mennesker. De er annerledes, og de tenker og oppfører seg annerledes enn andre mennesker i samfunnet. Jeg har pekt på noen av trekkene deres over. Men hvordan skal vi så forstå de «kriminelle» moralsk?

I vårt samfunn har vi to hoved-forståelser av de «kriminelle». Det første av disse er å forstå «kriminelle» som onde på et klassisk vis. Altså hvor man tenker metafysisk om de kriminelle, at de er *født onde*, litt parallelt til hvordan Lombroso i sin tid snakket om forbrytertypen (riktignok skilte han mellom de som var «født» forbryter og de som hadde blitt forbryter). Nå sier jeg ikke at man helt åpent og klart har en slik oppfatning om «kriminelle». Det er ikke slik at denne oppfatning er nedfelt i styringsdokumenter eller lover. Det er snarere snakk om en implisitt oppfatning, noe man bare stilltiende tar for gitt, uten å tematisere.

Ett sted disse implisitte oppfatningene om kriminelle som onde kommer til uttrykk, er i rettens skrevne dommer. Riktignok ikke i alle dommer, men i mange alvorlige dommer og hos de fleste som kommer i fengsel. Nå har jeg ikke lagt til grunn en systematisk studie av norske dommer for denne avhandlingen, fordi en slik studie i seg selv ville være såpass omfattende at det ville vært en annen avhandling enn denne. Men jeg har i mine år i fengsel lest et utall dommer for mine medfanger, fordi jeg har hjulpet dem med søknadsskriving. På bakgrunn av denne lesning har jeg fått et klart inntrykk av at et gjennomgående trekk med de dommer som ender med fengselsstraff, er at dommene forfattes slik at domfelte både blir gjenstand for et karakterdrap og en demonisering. Svært mange ganger har jeg snakket med fanger om hvor fortvilt de er over ordlyden i dommene, og hvor usann denne ordlyd er. Dette har jeg også opplevd selv. Min dom er heller ikke sannferdig. Også den er både et karakterdrap og en demonisering av meg. Når man leser min dom fremstår jeg som et ondt menneske⁹⁵.

Denne oppfatning fra rettssystemet om de domfelte, forplanter seg videre til fengselet og ligger som en grunnforståelse av hvem fangene er, nemlig onde mennesker. Derfor er det så lett for fengselsystemet å skjære alle over en kam, se alle fanger som «kriminelle» og tilskrive alle fanger de verste kvaliteter man kan finne hos enkeltfanger, og derfor er det så lett å utvikle en nesten

⁹⁴ Se eksempelvis R. Hilberg 1985, T. Todorov 1999, Z. Baumann 1998.

⁹⁵ Boken *Justismordets retorikk* (J.Dragvoll, B.Ekeland og A. Linneberg 2013) tematiserer tendensen til at dommer demoniserer tiltalte.

paranoid sikkerhetskultur. For dommene ligger som et skremmende rasjonale og overbygning om hvem fangene virkelig er. På denne måten kan mange erverve sin kriminelle identitet. Når utstøtingen består og forsterkes gjennom fengselsvakter og fengselssystemets utstøting av fangen som «kriminell», kommer mange til et punkt hvor man gir opp å være en moralsk person. På dette punkt kan man føle at det likevel ikke nytter uansett hva man gjør, så man kan heller bare gi seg over og bli det monstret, det onde vesen man er beskrevet og forstått som av samfunnet. Slik kan vi forstå perverteringen som en type dialektikk. Rettssystemet og fengselet bidrar med demonisering av fangene, mens de av fangene som blir «kriminelle» på sin side forholder seg til denne demonisering med å aktivt velge denne onde identitet, og dermed åpne opp for all amoralsk handling som kan følge av det.

En annen måte vi kan få frem de offisielle implisitte forestillinger om «kriminelle» på, er gjennom studie av populærkulturen. Fra Hollywood har det lenge vært populært å se for seg seriemorderen, Hannibal Lechter eksempelvis, som nær sagt et paradigme på den «kriminelle». Eller i det minste som et skremmebilde på hvor farlige og onde noen faktisk kan være. Skrekkfilmer har lenge lekt med ideene om barn som onde, eksempelvis i *Rosemarys baby*, eller *Omen*. Slike fremstillinger kan peke på forestillinger som er med oss, om onde mennesker, onde vesener.

Den andre hoved-forståelsen vi har av «kriminelle» i vårt samfunn, er antitesen til den offisielle. Oppfatningen formuleres på litt forskjellige måter. Noen mener at «kriminalitet» eller «kriminelle» ikke finnes, og at det bare er et stigmatiserende ord vi ikke bør bruke. N. Christie er representant for et slikt syn⁹⁶. Andre mener at «kriminelle» er akkurat som vanlige folk, som har fått vanskeligere betingelser for livet sitt. Stortingsmelding 37 om kriminalomsorgen, trekker i den retningen. Der forklarer man langt på vei kriminalitet som en konsekvens av dårlig oppvekst, tapserfaringer fra skolen, utenforskap og rus.

Ingen av disse to hovedforståelser av «kriminelle» er helt feil. Men de er begge for ekstreme, og overser vesentlige trekk. I en Hegelsk forstand kan vi derfor tenke oss en syntese av dem, forstått som en syntese som tar med det viktigste i hver posisjon, samtidig som den overskrider dem. En slik syntese må på den ene siden ta med seg noe av frykten vi opplever for «kriminelle», og erfaringen av at de er farlige og gjør oss ondt. Men samtidig ta inn over seg at det er en overdrivelse å tenke at dette er metafysisk forstått onde mennesker, som onde vesener, født onde. På den andre siden må vi ta med oss forståelsen av hvordan stigma virker, at et begrep som «kriminell» i vesentlig grad kan stigmatisere mennesker. Videre at slike stigma kan hefte ved og i vesentlig grad forme identiteten.

En etisk tradisjon som muliggjør en slik type syntese er dydsetikken. I en dydsetisk tradisjon kan vi tenke mer komplekst over den «kriminelle» enn begge disse andre etiske posisjoner (utilitarismen og deontologien). For på den ene siden å ta vare på erfaringen vi har med å være offer for «kriminelles» handlinger, kan vi i første omgang forstå mange av disse handlinger som onde. Så kan

⁹⁶ N. Christie skriver blant annet (2004, side 14): «Kriminalitet finnes ikke. Handlinger finnes, handlinger som ofte gis forskjellig mening innenfor forskjellige sosiale rammer». Videre (Ibid. side 18): «Kriminalitet er en måte å klassifisere de uønskede handlinger på. Men bare én blant de mange mulige.»

vi på bakgrunnen av dydsetikken gå et skritt videre og se på stabile mønstre av slike handlinger som *laster*, eller som det å ha en *ond karakter*, hvor man vanemessig gjør onde handlinger ⁹⁷. Tar vi samtidig stigmateringen på alvor kan vi forstå det slik at en vesentlig grunn til utviklingen av den onde karakter, er at man gjennom å bli stigmatisert som «kriminell» (og dermed også ond) har identifisert seg med det onde og utviklet en *ond identitet* (som antydnet over).

Tenker vi slik på «kriminelle», forstår vi dem fortsatt som onde, ikke på en metafysisk måte, men snarere på en *etisk* måte. Det innebærer å fortsatt forstå og tenke på «kriminelle» som mennesker, med menneskeverd og med all menneskelig potensialitet. Derfor se på det han har gjort som noe vi kan forstå og forholde oss til innenfor den menneskelige være og handlemåte. Det er noe vi alle *kunne* ha gjort og blitt. Samtidig er det en væremåte, en livsstil og en karakter som er utviklet over tid. En slik utvikling har muliggjort at «kriminelle» er svært annerledes enn «vanlige folk». Ofte har «kriminelle» nettopp utviklet seg i nesten en kontrær retning til samfunnets moralske idealer. Slik at man som «kriminell» har søkt å få bort empati, og i stedet utvikle mot og handlingskraft, evne til kynisme og kanskje evne til å påføre mennesker både vold og smerte. Slik er dannelsesidealene nesten kontrære til den vanlige samfunnsborger.

En slik måte å forstå den «kriminelle» på er også mer realistisk. Det innebærer å se ham for hva han er, altså se hans gode og onde handlinger, hans laster eller dårlige karaktertrekk. Men samtidig ikke tillegge ham negative eller skremmende trekk han ikke har. Dannelsesperspektivet er viktig her. Den «kriminelle» er ikke født slik han er. Han har blitt sånn ved å aktivt utvikle seg i en kriminell retning. Har vi et slik dydsperspektiv er det også lettere å se ham som et menneske som har gått på feil vei. Som nær sagt har valgt å gå «den onde» snarere enn «den gode vei», i forståelsen har valgt bort å være moralsk, bry seg om sine medmennesker, utvikle kjærlighet og vennskap osv. Men et slik valg kan alltid gjøres om igjen, man kan velge å gå over på den gode vei hvor man utvikler moralske dyder igjen.

Tenker vi slik på den «kriminelle», kan vi også se at en slik utvikling er mulig for oss alle. Det er en mulig vei man kan gå på hvis man har det ille nok, og ingen bryr seg, ser en, og man aldri får anerkjennelse eller møtes med godhet og respekt. Lever vi for lenge under betingelser med fravær av dette, er det en fare hos oss alle at vi utvikler en privat metafysikk hvor vi enten ser verden hobbessiansk, som en alles kamp mot alle (og hvor det gjelder å ikke være ofrene), eller enda mer ekstremt som Marquis de Sade, at Gud er ond, og da kan like godt jeg også bli det (jfr. Neimann 2002). Alternativt til et mellomalternativ hvor man riktignok kan se at det er godhet og kjærlighet i verden, men hvor man har resignert og ikke tror det er for en selv.

Hvor vellykket er prosjektet å være ond?

Ikke alle «kriminelle» definerer eller forstår seg selv som onde. Slik jeg har erfart det gjennom mine mangfoldige samtaler med «kriminelle», er det bare noen få som gjør det i en fullstendig forstand. Men, hvis vi tar denne måten å forstå seg selv på alvor, hva betyr det å se seg selv som ond? Hva

⁹⁷ Dette er et perspektiv dydsetikeren J. Kekes har utviklet i flere av sine bøker, blant annet Kekes 1990 og Kekes 2007.

slags identitet skaper det og hvordan handler en «kriminell» som forstår seg som ond? En variant av å føle seg ond, kommer av erfaring som offer. Som resultat av skam som offer, kan man føle seg ond på bunnen, fordi man kan tolke sine offererfaringer som at man *fortjente* å bli behandlet slik. Hvis man tenker at de onde handlingene mot en selv var fortjent, er det lett å forklare det som at man egentlig er ond *på bunnen*. På den måten kan man oppleve seg som ond, selv om man ikke har gjort noen onde handlinger.

Ut fra en slik grunnerfaring som ond, kan det være lett å skli ut og gjøre gale og onde handlinger. Men hvis man gjør en virkelig ond handling, skjer likevel et radikalt skifte. Da er det som om en ond identitet får et stadig større feste og gjennom handling blir bekreftet og et bevis på hvem man er. En forsterkende effekt er at onde handlinger tenderer i seg selv til å klebe til den som gjør dem. Bare en enkelt ond handling synes å ha sterk identitetsgivende effekt. Det er noe jeg også har kjent mye på etter jeg tok et liv. Det er som om det blir lett å tenke at man gjorde denne handlingen fordi man egentlig er ond, slik at nettopp denne handlingen viser hvem man *egentlig* er. Så er det lett å tenke at hvis man først er ond, kan man like godt gjøre flere onde handlinger. Da blir de nye handlingene igjen et tydeligere bevis på at man er ond. Det synes etter hvert vanskelig å tenke noe annet enn at man *er* ond.

Uansett hva som er bakgrunnen for at man føler seg ond, er det psykologisk flere stadier i utviklingen av en ond identitet. Disse stadier handler om en stadig mer aktiv og bevisst forståelse av seg selv som ond. Hvor man handler ut sin identitet i konkrete onde handlinger. Samtidig vil disse onde handlinger være styrt av den enkeltes subjektive forståelse av hva det er å være ond. Det er jo ikke sikkert det virkelig er en «radikal» ondskap (som eksempelvis Kant (1998) eller H. Arendt (1973) skriver om, godt drøftet i Bernstein 2002). Det kan eksempelvis være en «banal» ondskap (jfr. Arendt 1998), eller kanskje forskjellige varianter av å være tøff, hard, krigersk, kanskje et prosjekt om å virke fryktingytende. Oftest handler det om at man gjør en type onde handlinger ganske vanemessig (om det er som torpedo, narkohandler, raner, tyv osv.). Men så har man samtidig mange menneskelige og gode sider.

Kapittel 14. Fengsel som rehabilitering?

I denne delen skal vi se nærmere på hvordan vi forstår fengsel som en helhet, eller hva slags institusjon fengsel egentlig er. Jeg skal begynne med to av de mest dominerende syn på fengsel i Norge. Nemlig på den ene siden og som i vesentlig grad et offisielt syn: Fengsel som en rehabiliteringsinstitusjon. Dette kapittel vil handle om rehabiliteringssynet. Det neste kapittel vil ta for seg det andre synet, som i vesentlig grad kommer fra den kritiske fengselsforskningen: Fengsel forstått som en smerte og lidelsespåføring sinstitusjon. Men selv om dette er to helt forskjellige syn på fengsel, er det ikke rett å si at noen av disse syn representerer en teori om hva fengsel er, snarere er det forskjellige syn på hvordan fengsel *virker*. Som jeg har påpekt i starten av avhandlingen, og i delen hvor vi så på styringsdokumenter, forstås og defineres fengsel mer komplekst fra politisk hold enn som bare en rehabiliteringsinstitusjon. Jeg viste til at fengselet hadde et tredelt formål som angår sikkerhet, rehabilitering og den allmenne rettsoppfatning.

Når jeg likevel i dette kapittelet tar frem rehabilitering som et slags grunnsyn om fengsel, henger det sammen med at det er slik svært mange forstår fengsel i Norge i dag. Ikke som en komplett teori om fengsel, men snarere som en forforståelse av hva fengsel er. Svært mange ville sagt hvis de ble spurt om hva som kjennetegner norsk fengsel at det er en rehabiliteringsinstitusjon. Det kritiske syn, fengsel som en smerte og lidelsespåførende institusjon, er i den forstand å forstå som en form for antitese eller motpol til rehabiliteringssynet. Men samtidig har også dette synet karakter av forforståelse av fengsel, snarere enn å være en reell teori om hva fengsel er.

I den forstand er både ideen om det norske fengsel som rehabilitering, og kritikken av denne ide med påstanden om at fengsel er påføring av smerte og lidelse, å se på som startsteder i refleksjonen over hva slags institusjon fengsel er. Særlig siden dette har vært og fortsatt er vesentlige posisjoner i den norske debatt om fengselet, skal jeg ta utgangspunkt i disse to posisjoner. Poenget med disse to kapitler er ikke bare å skissere posisjonene. Det har jeg delvis gjort allerede, i innledningen. Men her ønsker jeg å gå inn i debattene og gjennom å fremvise noen av de viktige argumentene, skape en større refleksjon over disse syn på fengsel. Slik håper jeg at disse syn kan klinge med når jeg i de neste kapitler nærmer meg helhetsforståelser av fengselsinstitusjonen. Kapittelet vil derfor bære preg av både nærlesning, kritisk lesning og debatt i forhold til de forskjellige syn og posisjoner som jeg tar frem.

Ideen om 20 % tilbakefall. Returundersøkelsen

Jeg begynner med den store fortellingen om rehabilitering, eller fengsel forstått som en rehabiliteringsinstitusjon, som i vår tid er særlig fremtredende i St.mld. 37 (2007-08). Jeg vil først se nærmere på ett av grunnpremissene, som handler om at norsk fengselsvesen er best i verden og verdt å feire, fordi det vises til et tilbakefall på bare 20 %. Det er angivelig ett av de laveste tilbakefallstall i verden, slik at tallet viser hvilken suksess norsk kriminalomsorg er. Men hvor har man dette tallet fra? Tallet strammer fra den såkalte *Returundersøkelsen* fra 2010 (H.M. Graunbøl, B.Kielstrup, M.L. Muiluvuori, S. Tyni, E. S. Balduursson, H. Guðmundsdóttir, R. Kristoffersen, L. Krantz, K. Lindstén 2010). Etter denne undersøkelsen har ideen om at det bare er 20 % tilbakefall fra norske

fengsler festet seg. Det også til tross for at denne undersøkelsen er betydelig mer nyansert. Det hadde nok mye å si at (daværende) justisminister Storberget gikk ut så tydelig i media som han gjorde, og nærmest fastlåste ideen om at det er kun 20 % tilbakefall til norske fengsler, med å gi «grønt lys for å intensivere dagens kriminalpolitikk» (se Justis- og beredskapsdepartementet (2010), pressemelding og blant annet P.W. Larsen 2010). Spørsmålet er om vi virkelig har grunnlag for å hevde denne prosentsetningen?

Hvor høyt er tilbakefallet til fengsler?

Returundersøkelsen er den største fellesnordiske kvantitative undersøkelsen gjort på tilbakefall blant innsatte. Målet i undersøkelsen var å finne en standard for tilbakefall i alle de nordiske land, og på det grunnlag sammenligne tallene for tilbakefall mellom landene. Tidligere har man operert med forskjellige mål og da har det vært umulig å sammenligne tallene. I innledningen presenteres undersøkelsen på denne måten (H.M. Graunbøl, B.Kielstrup, M.L. Muiluvuori, S. Tyni, E. S. Baldursson, H. Guðmundsdóttir, R. Kristoffersen, L. Krantz, K. Lindstén 2010, side 7; undersøkelsen er skrevet på både svensk, norsk og dansk, derfor forskjellig språk i sitatene nedenfor):

De nuværende nationale recidivoppgørelser⁹⁸ er ikke sammenlignelige i en nordisk sammenheng, eftersom der anvendes vidt forskjellige recidivdefinitioner, dataindsamlingsmetoder mm. Arbejdet i det nordiske recidivprojekt har haft som formål at imødekomme de metodiske forskelle, etablere et fælles udgangspunkt for en nordisk recidivstatistik og at beskrive recidivet for kriminalforsorgsklienter i de nordiske lande. Rapporten præsenterer en recidivstatistik, der anvender samme definition af recidiv på tværs af landegrænserne. Recidiv er defineret som tilbagefald til ny ubetinget dom eller dom med vilkår om tilsyn af kriminalforsorgen indenfor en toårig opfølgingsperiode.

Sist i sitatet kommer deres felles forståelse av residiv, nemlig: «tilbakefald til ny ubetinget dom eller dom med vilkår om tilsyn af kriminalforsorgen indenfor en toårig opfølgingsperiode.» Når man måler tilbakefallet legges det altså en forholdsvis kort periode til grunn, bare to år. Undersøkelsen begrunner det ytterligere med at mange undersøkelser viser at tilbakefallet er størst i det første året etter løslatelse (ibid., side 8). Man må også merke seg at residiv-forståelsen legger til grunn at det må foreligge en ny dom før det regnes som tilbakefall. Undersøkelsen nevner også «falsk residiv» som er når det foreligger en ny dom etter løslatelse hvor den kriminelle handling egentlig ble begått før den siste sonede dom, eller eventuelt under denne. I så fall skal dette kontrolleres for og ikke regnes med som residiv (ibid. side 8).

Med denne måten å forstå residiv på, har man tilsynelatende fått en felles nordisk standard, som gjør det lettere å sammenligne tilbakefallstallene. Når det gjelder datagrunnlaget for undersøkelsen er det basert på registeropplysninger fra de respektive lands kriminalomsorg og i noen tilfeller har man også brukt data fra kriminalregistrene. Alle funnene er fra de som ble løslatt fra fengsler i 2005,

⁹⁸ Recidiv (eller på norsk residiv) er tilbakefall (til fengsel).

og to år framover (ibid. side 9). I det samlede residiv er det en del forskjell mellom landene (ibid. side 25):

Andelen af løsladte og tilsynsklienter, der recidiverer indenfor en 2-årig opfølgingsperiode, varierer mellom landene. Samlet recidiverer 31 % i Finland, hvilket er den største andel, mens kun 20 % recidiverer i Norge. I alle lande, med undtagelse af Norge, varierer andelen, der recidiverer, kraftigt for henholdsvis løsladte og tilsynsklienter. I Danmark, Finland og Island er forskjellen på mellom 7 og 12 procentpoint, men den mest markante procentvise forskjell finder man i Sverige. Her recidiverer henholdsvis 43 % af de løsladte mod 20 % af tilsynsklienterne.

Tabellen (ibid. side 25):

Tabel 6.1.1 Recidivpopulation og recidivprocent for frigivna og frivårdsklienter.

Tilbakefall fra fengsel

Løslatte fra fengsel	Totalt antall	Prosent
Danmark	2791	29
Finland	1 645	36
Island	50	27
Norge	1753	20
Sverige	4 253	43

Tilbakefall fra friomsorg

Løslatte fra friomsorg	Totalt antall	Prosent
Danmark	1 595	22
Finland	1 011	25
Island	12	16
Norge	639	21
Sverige	2 494	20

Tilbakefall totalt

Løslatte totalt		
Danmark	4386	29
Finland	2656	31
Island	62	24
Norge	2392	20
Sverige	6747	30

Som vi ser, kommer Norge veldig godt ut av denne statistikken, med et totalt tilbakefall på bare 20 prosent. Det er dette tallet vi kjenner igjen fra media og fra pressemeldinger fra tidligere justisminister Storberget. Ser vi på tallene med statistikken ved løslatelse direkte fra fengsel, kommer Norge også godt ut, der er tilbakefallet på 20 % i Norge, mens de andre landene er på i underkant av 40 % (Sverige på 43 %). Mens Norge er gjennomsnittlig i forhold til løslatelse fra friomsorg. Kan vi da ut fra dette, slik Storberget gjorde, erklære «grønt lys for å intensivere dagens kriminalpolitikk»? Viser dette at Norge har Nordens beste kriminalomsorg? Vi skal først se hvordan forskerne i rapporten kommenterer disse tallene selv. I Returundersøkelsen er det mot slutten en drøfting angående forskjellene i residiv (ibid. side 47):

Når man sammenligner recidiv for både tilsynsklienter og løsladte i Norden, finner man væsentlige forskjelle. I Norge recidiverer bare 20 % av totalpopulationen, mens omkring 30 % i Sverige og Finland recidiverer. En langt større andel løsladte end tilsynsklienter recidiverer på tværs av de nordiske lande med undtagelse af Norge, hvor både hver femte tilsynsklient og løsladte recidiverer. En plausibel forklaring på dette er, at løsladte og tilsynsklienter ikke adskiller sig væsentlig fra hinanden i Norge i forhold til en del variable, der kan være med til at forklare recidiv. Der er eksempelvis ikke stor forskel på andelen, der tidligere har afsonet en dom i fængsel blandt løsladte og tilsynsklienter i Norge. Derudover kan man anføre, at eksempelvis trafikdømte i Norge i højere grad fuldbyrder deres straf i fængsel, hvorimod trafikdømte i de øvrige lande vanligvis fuldbyrder dommen som tilsynsklienter eller blot ikendes en betinget dom eller bøde. Trafikdømte er ofte en mindre belastet gruppe end andre dømte og kan altså sænke det generelle recidiv for løsladte i Norge. I de øvrige nordiske lande er der generelt set en tendens til, at dømte med en høj recidivrisiko afsoner dommen i fængsel, mens dømte med en lav recidivrisiko fuldbyrder dommen som tilsynsklienter.

Videre om trafikldømte (ibid. side 48):

For Norge gælder det, at det lave recidiv for løsladte, som tidligere nævnt, blandt andet kan tilskrives den forholdsmæssige store andel af trafikldømte, der afsoner i fængsel. I Finland kan der også konstateres en stor andel af trafikldømte blandt de løsladte, men denne gruppe adskiller sig dog væsentligt fra den norske gruppe. Flere end halvdelen af de finske trafikldømte, der afsoner i fængsel i op til 6 måneder, har tidligere afsonet i fængsel, mens det kun er hver tiende af de trafikldømte i Norge. Næsten en tredjedel af de løsladte trafikldømte i Norge er desuden dømt for fartoverskridelser, en kriminalitet der normalt ikke medfører fængselsdom i de øvrige nordiske lande.

Slik forklarer rapporten i stor grad hva forskjellen i residiv mellom landene kommer av. Det lave totaltallet på residiv i Norge kommer i stor grad av at man setter trafikldømte i fengsel i stedet for at man gir dem bøter eller lar dem sone i friomsorgen som i de andre landene. For dette er en gruppe som har langt mindre tilbakefall enn andre grupper i fengsel. Når det også oppgis at gruppen av trafikldømte utgjør 30 % av fangepopulasjonen i Norge (ibid. side 18, tabell 5.2) og denne gruppa bare har et tilbakefall på 8 % (ibid. side 32, tabell 6.4.1) forklarer det langt på vei det lave tilbakefallstallet for Norge. Hvis vi tar denne gruppen ut av den norske fangepopulasjonen, og måler tilbakefall, får vi et justert tall. I 2005 var det totale tall på tilbakefall fra fengsler i Norge 1753, mens det totale tall av løslatelse det året var 8788. Av disse løslatelsene var 2617 for trafikk. Det var et tilbakefall på 8 % i denne gruppen, noe som utgjør 209 personer. Trekker vi hele gruppa av trafikldømte fra totalen får vi en gruppe med løslatte på 6171. Trekker vi videre 209 fra totalen av tilbakefall, altså fra 1753, da får vi igjen 1544. Tilbakefallet fra fengsler i Norge minus gruppen av trafikldømte blir da: $1544/6171 = 0,25 = 25 \%$. Det er fortsatt litt lavere enn de andre landene i forhold til løslatelse av fengsel, men ikke så veldig mye (og høyere enn Island som hadde 24 % tilbakefall).

Tilbakefall adekvat målt?

Da tidligere justisminister Knut Storberget erklærte «grønt lys» for norsk Kriminalomsorg, virket det som tanken hans var at vi direkte kan måle suksessraten til norske fengsler ved å se på tilbakefallet. Jo lavere tilbakefall, jo mer velfungerende fengselsystem, synes å være ideen. Men har han virkelig rett i det? Forskerne bak Returundersøkelsen gir oss et betydelig mer nyansert syn på slike eventuelle sammenhenger. De sier at en slik statistikk for residiv ikke er et effektmål for den enkelte kriminalomsorg i hvert land og det trengs en langt mer stringent vitenskapelig metode. Det er kun en deskriptiv fremstilling av hvem og hvor mange som har tilbakefall til bestemte sanksjonstyper (ibid. side 11):

For at anvende recidiv som effektmål kræves en langt mere stringent vitenskapelig tilgang, med inndragelse og tolkning af f.eks. opplysninger omkring de indsattes socioøkonomiske og sociale baggrund, afsoningsforløbet i de enkelte institutioner og diverse kriminogene faktorer.

Like etter legger de til noen andre vesentlige faktorer angående strafferettslig praksis, saksbehandlingstid osv. (ibid. side 11):

Derudover skal de nordiske lande forskjelligeartede strafferetslige praksis tages i betraktning, ligeså saksbehandlingstider, retspraksis i forbindelse med domsafsigelse, forskjellige typer strafferetslig sanksjoner, personalebemanning i forsorgene m.m. er alle forhold, der har indflydelse på recidiv.

Det drøftes også noen andre faktorer som kan påvirke residivet (ibid. side 48):

Det skal også understreges, at recidiv påvirkes af forskjellige interne og eksterne faktorer, som denne undersøgelse ikke beskæftiger sig med. For det første er der forhold under straffuldbyrdelsen, der kan påvirke recidiv, som effekten af misbrugsbehandling, deltagelse i programvirksomhed, uddannelse og jobtræning, de indsattes sociale relationer under afsoning m.m. For det andet spiller strafsikringer, domstolens saksbehandlingstid, politiets opklaringsprocent, domstols- og politireformer en rolle for recidiv. For det tredje kan miljøfaktorer i tiden efter løsladelse, under tilsynsperioden eller før straffuldbyrdelsen påvirke recidiv. Der kan være tale om kriminogene faktorer hos den enkelte eller grupper af klienter, demografiske og socioøkonomiske forhold, som uddannelses- og jobmuligheder, eller den boligsociale situation efter løsladelse mm.

Vi ser at forskerne bak rapporten ikke anser disse tallene direkte som mål som vurderer de enkelte lands kriminalomsorgs suksess. Samtidig nevner de en rekke andre faktorer som det må kontrolleres for. Likevel tar Norges justisminister i 2010 det som et «grønt lys» for å intensivere gjeldende regime for kriminalomsorgen i Norge. Kanskje er det her bare snakk om en litt overivrig justisminister som gjerne ønsker å få noen positive tall og seire for egen politikk? Uansett virker det som han har lykket i å etablere ideen om at norsk kriminalomsorg er svært velfungerende og kanskje den beste i verden. Spørsmålet er om det er litt for tidlig å feire?

Er lavt tilbakefall et rimelig suksesskriterium for Kriminalomsorgen?

La oss gå mer til hjertet av konflikten og til ideen om at det å måle tilbakefall av innsatte virkelig er et adekvat suksesskriterium for Kriminalomsorgen. Hvordan tenker man her? Er denne tenkning rett? På ett vis er det lett å forstå den intuitive ide at hvis målsettingen til Kriminalomsorgen er å rehabilitere, virker tilbakefall som et mål på om løslatte fanger er rehabilitert eller ikke. Men er det så enkelt? For det man måler med tilbakefall er om den enkelte har begått en ny forbrytelse han er blitt tatt for. I tilfellet med *Returundersøkelsen* er dette innenfor et ganske kort tidsrom, to år, og spørsmålet er om man har fått ny dom igjen. Hvis rettssystemet jobber langsomt eller politiet er ineffektive vil man stort sett ikke rekke å få ny dom innenfor gjeldende toårsperiode. Slik kunne man kanskje si at en slik type måling også er et insentiv til å jobbe langsomt for politi og rettssystem, for da holder man tilbakefallstallene lave. For hvis eksempelvis få forbrytelser oppklares, vil færre bli telt som tilbakefall.

Som nevnt i rapporten, er ikke disse effektene korrigert for i undersøkelsen. Har et land svært effektivt politi og rettssystem, vil det sannsynligvis føre til høyere tilbakefallstall. Motsatt med et ineffektivt politi og rettssystem, vil man få lavt tilbakefall (særlig når man bare måler det i en toårsperiode). Har vi så bare målt at Norge har det minst effektive politi eller det minst effektive rettssystem? Det er ikke lett å svare på ut fra studien siden man ikke har tatt hensyn til det i rapporten. Ifølge Adressa (09.02.14) brukte landets 65 tingretter 87 dager i gjennomsnitt på å behandle en sak i fjor, og betydelig lenger tid på store saker. Det opplyses at det politiske målet er 90 dager, og så er det dobbelt så lang behandlingstid for lagmannsrettene. Min erfaring etter å ha snakket med mange innsatte er at ventetiden mellom ny rettssak ofte tar halvannet til to år i rettssystemet, slik at mange saker på den måten ikke vil falle inn under denne residivmålingen. Men da sier jo ikke lavt tilbakefall noe annet enn at rettssystemet går langsomt eller at politiet er ineffektive.

Et annet spørsmål er hva man faktisk måler med tilbakefall? Er det et mål på om fangene er rehabilitert? Er det et mål på om de som er løslatt fungerer godt i lokalsamfunnet, har fått jobb, eller har en positiv sosial omgangskrets? Åpenbart ikke. Det er snarere et minimumsmål på i hvilken grad rehabiliteringen *ikke* har fungert. For *gjør* man ny kriminalitet igjen, synes det rimelig å si at det er noe som ikke har fungert i rehabiliteringen. Men tilbakefall måler jo ikke alle de gangene det eventuelt har fungert, og heller ikke i hvilken grad det har fungert. Heller ikke hva det skulle bety at det har fungert ut over ikke å bli tatt for kriminalitet igjen.

Samtidig kan vi også problematisere tilbakefall som et mål på om rehabilitering *ikke* har fungert. For vi kan tenke oss en fange som *før* levde svært kriminelt, som i det vesentlige skiftet kurs i livet sitt i løpet av fengselsoppholdet, og nå virkelig ønsker å leve lovlydig etter endt dom. Han *gjør* det han klarer for å nå dette målet, og anstrenger seg virkelig. Men så innhentes han av fortiden sin i form av gammel narkogjeld, og må *gjøre* noe kriminelt for å betale tilbake. Da blir han tatt på nytt. Viser dette «tilbakefallet» i så fall at han ikke har hatt noen kursendring eller at det ikke var til noen nytte? Han kan jo likevel ha reelt blitt forandret og virkelig ønske å leve lovlydig. Hva måler tilbakefallet hans? Vi kan også tenke oss motsatte eksempler på fanger som tidligere har levd svært kriminelle liv, som løslates. De fortsetter å leve svært kriminelle liv, men opptrer nå enda mer forsiktig slik at de ikke blir tatt. Er det at de ikke blir tatt et mål på Kriminalomsorgens suksess? Det synes jo ikke rimelig å tenke. I så fall må statistikken også korrigeres for oppklaringsprosent hos politiet i de forskjellige landene (og denne prosenten forholder seg jo bare til det som er innrapportert til politiet; men det er god grunn til å tro at det er mye som ikke rapporteres, som eksempelvis narkotikaomsetning).

Et annet spørsmål når man måler tilbakefall, er tilbakefall til hva? Ikke alle som sitter i fengsel har jevnlig holdt på med kriminalitet. Mange sitter i fengsel for en enkelthandling - et feiltrinn, en altfor vanskelig situasjon som gikk galt, uheldige omstendigheter osv. Hva skal vi forstå med tilbakefall i slike enkelthendelser, som egentlig kunne hent de fleste? Tenk eksempelvis på en rolig normalt ikke-voldelig person som har forsvarte seg mot en som prøvde å ta ham på byen, eller en som i et øyeblikks uoppmerksomhet i trafikken kjører over en fotgjenger og tar livet av ham? Det er veldig

mange enkeltsituasjoner som kan lede til fengselsstraff, uten at det egentlig sier noe om et vedvarende mønster eller karakter hos vedkommende. I noen situasjoner handlet bare vedkommende adekvat i en umulig situasjon. Hva skal da tilbakefall bety i forhold til disse tilfellene? Hva skal det måle? Det synes høyst uklart. At tilsvarende uheldige omstendigheter ikke skjer en gang til?

I forlengelsen av denne innvendingen om tilbakefall som mål på om Kriminalomsorgen er suksessfull eller ikke, er det et problem at tilbakefallstatistikken ikke skiller mellom om tilbakefallet sier noe om vedkommende sin karakter/personlighet, eller uheldige ytre omstendigheter. Det synes urimelig å tenke på tilbakefall for uheldige omstendigheter. Snarere synes det rimelig i så fall å snakke om tilbakefall til et handlingsmønster, som ens karakter eller personlighet. Skal målet om tilbakefall derfor gi mening, synes det bare som det gir mening på én gruppe fanger. Nemlig de som lever som «kriminelle» - som vanemessig gjør kriminalitet. Denne gruppa har hatt en vane eller mønster de har handlet etter, og så er spørsmålet om fengselet kan få dem bort fra denne vanen eller mønsteret? I et slikt tilfelle kan man snakke om å gå nye veier, bli en ny person osv. I forhold til en slik gruppe synes tilbakefall å være et ganske adekvat mål. Det sier noe om man har lyktes i prosjektet om å endre livsstil, eller ikke. Tilbakefall måler i alle fall noe av det (men selvsagt ikke helt presist, jfr. innvendingene over om at man ikke blir tatt eller at man blir tatt når man har forbedret seg).

Vi kan også tenke nesten motsatt i forhold til tilbakefallsmålinger. Hvis man lykkes i å skille de som vanemessig gjør kriminelle handlinger, fra de «ikke-kriminelle», blir det interessant å se på hvor mange «ikke-kriminelle» som begynner med kriminalitet etter endt soning. For det vil si mye om fengselsinstitusjonen. Men ikke som et suksesskriterium. Snarere vil det bekrefte at fengsel er en forbryterskole (et begrep som dukket opp allerede på 1920 tallet, og som man skriver litt om i St.Meld 37, se eksempelvis Alnes 2006). Da vil man måle om det foregår en «prisonisering» av de innsatte eller en verving til kriminell virksomhet i fengsel. Eller kanskje er det såpass vanskelig å komme tilbake til samfunnet etter soning og at man ikke får jobb så man nærmest «tvinges» til kriminalitet for å overleve? Uansett ville et slikt tall vært interessant og en direkte indikator på at fengsel *ikke* fungerer.

Det synes i alle fall rimelig, hvis man kan dele inn i disse to grove hovedgruppene av innsatte («kriminell»/«ikke – kriminell»), at det å ikke ta hensyn til hvor mange man har i hver gruppe når man skal si noe om tilbakefall, er det en stor feilkilde. Når man sammenligner tall for tilbakefall i Norden, og finner at Norge har lave tilbakefall, i forhold til eksempelvis Sverige, kan det også vesentlig forklares med at det er flere «kriminelle» i fengsler i Sverige enn i Norge. Dermed er det også flere av dem som har mye større sannsynlighet for å residivere.

Hvordan skal man så måle suksessraten til fengselet? Hvis vi tar for oss gruppen av de «kriminelle», hvordan avgjøre hvorvidt de virkelig er blitt velfungerende samfunnsborgere eller ikke? Det er nok ikke lett å avgjøre. En ganske tydelig indikasjon kan jo også være hvorvidt man har fått seg fast jobb eller ikke. Har man fast jobb, så økes i alle fall sjansene for at man ikke holder på med kriminalitet.

Men det kan jo bare være et dekke for mer omfattende kriminalitet, som de fleste litt opp i narkohierarkiet alltid pleier å ha et dekke av å ha fast jobb, familie osv.

Tilbakefall og tidligere dommer

Etter denne lille drøftingen skal vi tilbake til *Returundersøkelsen*. Forhåpentligvis med et litt annet blikk. Jeg har problematisert residiv som et adekvat mål for hele fangebefolkningen (eller i alle fall noe man må tolke på forskjellig måter) og foreslår heller at det gir mening i forhold til de som lever et «kriminelt» liv. Men hvordan finne denne gruppa? Det man gjør i undersøkelsen, er å måle tilbakefallet hos dem som har sittet en eller flere ganger i fengsel. Slik kan man anta at de «kriminelle» skiller seg ut i forhold til antall fengselsdommer. Her skal vi nøye oss med å skille mellom de som har sittet i fengsel før, og de som ikke har gjort det. Så vidt jeg kan forstå er det stor overlapping mellom de som har sittet i fengsel før og de som er «kriminelle» (selv om vi også kan tenke oss en viss problematisering av det). I undersøkelsen poengteres at det er stor sammenheng mellom tidligere å ha sonet en fengselsstraff, og å residivere. Dette har også tidligere vært etablert som en sterk sammenheng (ibid. side 27):

Forskning i kriminelt recidiv viser, at der er en sterk sammenheng mellom tidligere afsoning af fængselsstraf og risikoen for at recidivere. Den nordiske recidivundersøgelse bekræfter dette. Løsladte og tilsynsklienter, der tidligere har afsonet en fængselsstraf, recidiverer i langt højere grad end løsladte og tilsynsklienter, der ikke tidligere har afsonet en fængselsstraf. For Danmark, Finland og Islands vedkommende er andelen, der recidiverer, ca. 20 procentpoint højere for løsladte og tilsynsklienter, der tidligere har afsonet en fængselsstraf. I Norge og Sverige er forskellen mellem de to grupper henholdsvis 28 og over 40 procentpoint.

Tabel 6.2.1 Recidiv for frigivna og frivårdsklienter med eller uten tidligere anstalstvistelse
Tilbakefall i forhold til tidligere dommer

	Tidligere dommer %	Førstegangs soner %	Totalt
Danmark	42	20	26
Finland	43	24	31
Island	38	19	24
Norge	41	13	20
Sverige	63	18	30

Som vi ser er tilbakefallstallene for de som har tidligere dommer ganske like for alle de nordiske land, med unntak av Sverige som har betydelig mer tilbakefall i gruppen med tidligere dommer. Norge er verken bedre eller dårligere enn resten, men snarere midt på treet. Det vi ser er at Norge

kommer bedre ut når det gjelder førstegangssonere (men det handlet som vi så tidligere mye om at det er mange i denne gruppa som har trafikkovertrædelse). Poenget her er at det må være tilbakefallstallene på de som har tidligere dommer, som må være det vesentlige mål på suksessrate i Kriminalomsorgen. Ikke det totale tilbakefallstall. For tilbakefallstallet på de som har sittet i fengsel før, vil jo i stor grad bli et mål på om fanger som tidligere har holdt på med kriminalitet har sluttet med det. Det er vel også bare denne gruppen det gir mening å si er «rehabilitert». Men i så fall er ikke norsk kriminalomsorg noe bedre enn resten av Nordens. Sannsynligvis ikke særlig bedre enn de fleste andre land heller ⁹⁹.

Hvordan skal vi nå konkludere ut fra denne undersøkelsen hvorvidt norsk fengsel «virker»? Det synes ikke som vi har noen klare føringer for å si noe om det. I beste fall «virker» det omtrent likt som resten av Norden. Men om det igjen «virker», det er et spørsmål som må besvares på en helt annen måte, med andre metoder.

Mathisen. Kan fengsel forsvares med rehabilitering?

Vi skal nå gå litt dypere inn i kritikk av rehabiliteringstanken fra den kritiske siden av fengselsforskningen. Vi skal begynne med noen perspektiver fra T. Mathisen (2007) og boken *Kan fengsel forsvares?* ¹⁰⁰, som i stor grad er et poengtert debattinnlegg og en samling av hans forskning på fengsel. Han søker her å ta et oppgjør med fengselsinstitusjonen, hvor han vil gå i dybden på de begrunnelser som er for fengsel, og vise at de ikke er gode nok. Vi skal her ta utgangspunkt i et langt kapittel hvor han kritiserer ideen om at fengsel rehabiliterer. Hovedpåstanden er at fengsel ikke rehabiliterer. Tvert imot, mener Mathisen basert på betydelig forskning, er fengsel snarere *de*habiliterende enn *re*habiliterende. Fengsel er en forbryterskole, snarere enn et sted hvor de som er kriminelle slutter med det og blir velfungerende, arbeidende samfunnsborgere (Mathisen 2007, side 36).

Bokens prosjekt er altså å undersøke om fengsel kan forsvares på sitt eget argumentasjonsgrunnlag. Slik Mathisen tolket den oppgaven, handlet det om å ta utgangspunkt i de viktigste begrunnelser for straff, og argumentere i forhold til dem hovedsakelig ut fra empiriske studier. Samtidig vil han også drøfte de begrunnelser som er spesifikt for fengselsstraffen. Derfor tar Mathisen for seg fengsel som individualprevensjon, og da særlig ideen om fengsel som rehabilitering. Så tar han for seg spørsmålet om fengsel kan forsvares med allmennprevensjon, videre med «annet samfunnsforvar» som inkluderer uskadeliggjøring. Deretter diskuterer han om fengsel kan forsvares med rettferdighet. Han foregriper svaret sitt i innledningskapittelet (ibid. side 38):

⁹⁹ Det er vanskelig å sammenligne med andre land av en rekke metodologiske forhold. Ett slik forhold er at man ikke har lik definisjon av residiv. Når det gjelder USA pleier man der å måle residivet i et mye lenger tidsspenn – fra tre til fem år og ikke bare to år som her i denne undersøkelsen. Det kan også i stor grad forklare hvorfor de har et så mye høyere tall der.

¹⁰⁰ Boken ble første gang utgitt i 1972, men med flere reviderte utgaver, den jeg har brukt er en revidert utgave fra 2007 og er tredje utgave.

I samband med alle begrunnelsene spør vi: kan bruk av fengsel forsvares på dette grunnlag? For å foregripe: Svaret er i alle store trekk negativt. Fengsel er en fiasko; fengsel kan ikke forsvares med disse begrunnelser.

Kan fengsel forsvares – med rehabilitering?

Jeg vil ikke se på alle sidene av Mathisens kritikk av fengsel, men konsentrere meg om hans kritikk av rehabiliteringssynet. Først definerer han rehabilitering. Han begynner med etymologien - hva ordet kommer fra (ibid. side 39):

Rehabilitering» kommer fra fransk *re*, og latin *habilis* som betyr «dyktig». I opprinnelig form betydde altså ordet «å gjøre dyktig igjen». Rehabilitering betyr i dag nærmest det å sette i funksjonsdyktig stand igjen. Slår vi opp i en vanlig fremmedordbok eller ordbok, finner vi ulike presiseringer: Gjenopprettelse, gjeninnsetting i tidligere verdighet eller rettighet, gi æresoppreisning, er noen av de vanligste presiseringer.

Så betoner han hvordan vi bruker ordet i dagliglivet, som å «rehabilitere» et hus eller en bil. Men hva skal det bety at fangen skal rehabiliteres? (ibid. side 39):

Hva med fangen? De nevnte presiseringene er aktuelle også i forbindelse med ham eller henne. Fangen skal gjenopprettes til sin gamle form, den form han eller hun presumtvt hadde før lovbruddet. Fangen skal bringes tilbake til sin gamle verdighet og sine gamle rettigheter, fra tiden før «fallet». Og fangen skal få sin ære tilbake.

Men det å rehabilitere en fange er noe annet enn å rehabilitere et hus, blant annet fordi fangen sannsynligvis er ansvarlig for skaden selv. Derfor forestiller vi oss at en rehabilitering av fangen må skje i en interaksjon hvor fangen selv har det største ansvar for at det går godt. Det hele blir i stor grad opp til fangen selv (ibid. side 40).

Nettopp fordi saken, i samband med fangen, oppfattes som en skade fangen selv er ansvarlig for, blir det ikke opp til myndighetene å handle eller treffe vedtak som gjenoppretter, men snarere i stor grad opp til fangen selv. [...] På det grunnlaget forstår vi hvorfor myndighetene ikke har bygd ut noe apparat ved løslatelsen som gjennom eksplisitt myndighetsbehandling gjenoppretter den gamle form, eller gir fangen verdighet, rettigheter og ære tilbake.

Mathisen legger vekt på det han kaller «rehabiliteringsideologien». Han forstår ideologi som «en samlende forståelse av ens virksomhet som gir ens virksomhet mening» (ibid. side 40). Han skiller mellom ideologi som er nedfelt i praksis eller ikke, og hvordan ideologier som ikke er det, fungerer tilslørende. Ifølge Mathisen handler rehabiliteringsideologien i stor grad om å nyttiggjøre seg at folk er innesperret over tid (ibid. side 41):

Rehabiliteringsideologien i fengslet, ideologien som forstår virksomheten i fengselet som å være innrettet mot å bringe fangen tilbake i funksjonsdyktig stand, er like gammel som fengselet selv. Med bruken av anstalt tok en også tiden i bruk: Folk ble plassert i anstalt over et tidsrom. Dermed kunne også tanken om bruk av tiden til rehabilitering få fotfeste. [...] Vi finner ideologien i samlende og generell form klart uttrykt allerede i fengselsanstaltendens første fase, på 1600-tallet i de sentrale europeiske land.

For å forklare opphavet til denne rehabiliteringsideologien viser han til tukthus og arbeids- og korreksjonshus for blant annet løsgjengere og fattigfolk som brøt loven, i Holland, Tyskland eller England, samt i hospitalene i Frankrike. Dette var tvangsarbeidshus, hvor de som ble plassert der måtte arbeide for luselønn. Han viser hvordan man både i tukthusene fra 1600-tallets Holland og i de franske Hospitaler tenkte på dette som moralske institusjoner som baserte seg på en rehabiliteringsideologi. Han finner denne ideologien både i behandling av unge i Paris hvor de skulle arbeide, ledsaget av «lesning av fromme skrifter», og han finner det i tukthusene i Amsterdam på 1600-tallet, hvor man tok imot «ungdom som er kommet på den gale sti og som har kurs for galgen, slik at de i «tukthuset» kan bli reddet fra den og i guds frykt bli holdt i ærlig arbeid og i håndverk» (ibid. side 42). Mathisen skriver at rehabiliteringsideologien også fantes i tukthusene i Norge, som kom ca. hundre år etter, på 1700-tallet, og var tenkt som oppdragsanstalter.

Når han skal konkretisere hva rehabiliteringsideologien er, sammenligner han fengslene i dag med tukthusene i Amsterdam, fra 1596. I disse tukthusene finner han at grunnlaget for ideologien ble lagt, og at det i stor grad er den samme ideologi vi fortsatt har i fengslene. Han finner fire komponenter i denne ideologien som han mener er like gyldige i dag (ibid. side 43):

De rehabiliteringsideologiske hovedkomponentene som vi finner i samband med det tidlige Amsterdam-tukthuset, og som vi gjenkjenner i dagens ideologi, kan grovt sett summeres under fire stikkord: Arbeid, skole, moralpåvirkning og disiplin.

Han tar så for seg hver av disse fire elementer av rehabiliteringsideologien. Først *arbeid*. Det var en egen *arbeidsideologi* i forhold til dette arbeidet, sier han. Tukthusene skulle ikke bare være ren straff, men også forbedring av de som var der. Til det var arbeidet sett på som vesentlig, fordi man tenkte det var viktig at de som var der, som stort sett var fattigfolk som ikke hadde arbeidet noe særlig, ble vant til å arbeide. I tukthusdrifte betonet man viktigheten av at man fikk trening i arbeid som faktisk gjenspeilet samfunnets behov. Men fordi systemet trengte penger, fikk ikke fangene i tukthusene relevant arbeidstrening. Snarere ble arbeidet de måtte gjøre for tukthusene den lukrative treraspingen, et arbeid som var både tungt og farlig. Det var heller ikke et arbeid som gav fangene noen anvendelig kompetanse på arbeidsmarkedet da de kom ut derfra. Mathisen fører denne uheldige praksis med arbeid videre til dagens norske fengsler (ibid. side 47):

Tankene i Fengselformkomiteens innstilling fra 1956 og senere planlegging på 2000-tallet må sies å ha lidd en liknende skjebne. Arbeidsdriften i fengslene er ikke lagt «så nær opp til forholdene i det frie arbeidsliv som overhodet mulig». I noen større fengsler bygger en på mekaniske fag og trevareproduksjon (Ullersmo fengsel, Ringerike fengsel). I mange andre fengsler er det montering og pallespikring (Langelid og Manger 2005, s. 36), uten at det dermed er gitt at slikt arbeid passer for dagens fanger. En stadig mindre del av den nasjonale befolkningen er sysselsatt i industri. Fengslene er etter sin tid. Andre arbeidsoppgaver finnes også, av mer forefallende art – ganggutt, kokk, vask og stell, gartnerarbeid osv., stort sett neppe særlig kompetansegivende.

Slik ble også realiteten i fengslene at arbeid stort sett ikke gav relevant kompetanse i samfunnet. Snarere var det å se på som tidtrøyte (Ibid. side 47): «Det er en utbredt oppfatning blant fanger at arbeidet er viktig for å få tiden til å gå. *Arbeid er tidtrøyte.*» Mathisen skriver også om at det vokste frem en *skoleideologi* fra tukthuset i Amsterdam, hvor man bygde skole for de unge. Han skriver at skoledriften har blitt bygd ut i fengslene i Norge. Men det er fortsatt svært få som deltar på skole, kun tre av ti (ibid. side 49) «Samlede: Det er altså fortsatt, 35 år etter «den stille pedagogiske revolusjon», slik at undervisningstilbudet i fengslene gjelder for en minoritet». Så skriver han om hvordan de pedagogiske hensyn helt tilbake fra 1600-tallet frem til i dag har tapt for sikkerhetshensyn. Det er alvorlig fordi fangene opplever skolen som noe positivt. Han henviser til en undersøkelse hvor problemet også understrekes av lærere (ibid. side 50):

Overføring av fanger fra fengsel til fengsel kan skje uten særlig hensyn til fangenes skolegang, overføring fra avdeling til avdeling i samme fengsel kan føre til brudd i skolegangen, disiplinærtiltak fra fengselets side kan være til at eleven blir tatt ut av undervisningen for kortere eller lengre tid, aktiviteter utenfor fengselet som er en del av det pedagogiske opplegget er det vanskelig eller umulig å få til, planlegging vanskeliggjøres av lang tid i varetekt m.v., trange og til dels dårlig egnete skolerom kan gå ut over undervisningen, og mange lærere opplever at samarbeidet med fengslene er dårlig. Dette var Langelid i 1986. I 2004-2005 sa Stortingsmelding 27: Det å bli vurdert som en «sikkerhetsrisiko» kan ha store følger for den enkelte fange i form av overføring til strengere fengsel, innsettelse i avdeling med høyere sikkerhet, nektelse av permisjon osv. Fengselsregimets rammebetingelser kan bli problematisk for lærerne. Ifølge lærere i fengsel er kontrolloppgavene «tidvis» til hinder for undervisningen. [...] Kort sagt: Sikkerheten har prioritet, sikkerheten «kjem i første rekkje» (Langelid 1986 s. 7). Nå som i tidligere tider.

Jeg er nok ikke enig i den fullstendige skepsis til Mathisen også i forhold til skole. Så vidt jeg har erfart, i alle fall de gangen enkeltfanger klarer å få til et reelt utdanningsløp (noe som dessverre i praksis ikke gjelder alt for ofte) synes det som skole eller opplæring er noe av det som har en reell

rehabiliterende effekt. En av grunnene til det er at skoling forandrer elevene. Man lærer seg verdier og ferdigheter som på sikt gir grunnlag for å knytte personligheten til eksempelvis noe annet enn en kriminell identitet. For at dette skal fungere er man som fange likevel avhengig av å lykkes på skolen. Mange som havner i fengsel har mye dårlige erfaringer fra skolen tidligere, så dette er en møysommelig og vanskelig jobb. Likevel gjør mange lærere i fengsel en veldig god jobb med motivasjon.

Mathisen skriver videre at tanken bak tukthusene i Amsterdam var at fangens moral skulle opprustes. Det skulle skje gjennom religiøs virksomhet. Fangene måtte be, morgen, middag og kveld, samt før og etter måltider. På søndager og andre helligdager måtte de i kirka. I dag er det litt annerledes, mener Mathisen (ibid. side 51):

Men tanken om moralpåvirkning har vel først og fremst et noe annet og mer generelt grunnlag i dag: En søker gjennom en generell og diffust definert form for oppdragelse å «påvirke» fangen. Det er imidlertid vanskelig å hevde at oppdragelsestanken fungerer systematisk i praksis.

Mathisen viser at verken i forhold til arbeidsdrift, skoledrift eller moralpåvirkning var det i tukthusene noe videre sammenfall mellom idealene og realitetene. Arbeidet gav ikke adekvat kompetanse, skolen var kanskje tidvis grei, men de pedagogiske hensyn måtte systematisk vike for sikkerhetshensyn. Moralpåvirkningen syntes å ha liten eller ingen effekt. Alle disse funnene fra tukthusene mener Mathisen er overførbare til fengslene i Norge i dag (Ibid. side 51):

Tukthusets rehabiliteringsideologi besto altså av et forgrenet arbeidstilbud, omfattende skolegang, og moralpåvirkning gjennom religiøs påvirkning. På alle tre punkter ble realitetene etter hvert ganske annerledes enn idealene.

Men i motsetning til de andre tre områdene mener Mathisen at tukthusene hadde sammenfall mellom idealer og realiteter når det gjaldt disiplin. Om det virkelig er rehabiliterende stiller han seg derimot undrende til (ibid. side 52):

Et fjerde element i rehabiliteringsideologien var imidlertid vekten på *disiplin*, og i motsetning til de tre førstnevnte komponentene i ideologien, ser det ut til at denne sistnevnte komponenten i stor grad ble gjennomført i praksis. Om de så faktisk virket rehabiliterende, er en annen sak.

Mathisen skriver om hvordan livet i tukthuset var fylt av orden og underkastelse, og viser oss en lang liste for disiplin og den påfølgende straff for å bryte de forskjellige regler (ibid. side 53):

1. Krangling, løgnaktighet: en dags vann og brød.
2. Banning, bruk av stygt språk, nektelse av å lære, innsmugling av mat og drikke til fanger på refselse: tre dager vann og brød.» [...]

8: «Ulydighet ledsaget av fysisk vold: pisking og seks måneders kjelleropphold med vann og brød»).

Mathisen mener at måten man disiplinere på i norske fengsler ligner mye på måten man disiplinerte i tukthusene (ibid. side 54-55):

Vekten på midler til å disiplinere finner vi i høy grad også i dagens fengsler. I dag pisker vi ikke fanger, og i Norge er vann og brød gått ut som strafform. Dessuten tillates vel banning og litt bruk av stygge ord. Likevel minner dr. Sebastians forslag fra 1595 ikke så rent lite om våre dagers regler og refselsesmidler. *Den underliggende prinsipielle holdningen er langt på vei den samme*, og den gang som nå er mange av reglene så generelt formulert at anstaltledelsen får meget betydelig skjønnsmyndighet overfor fangene.

Jeg er langt på vei enig med Mathisen her. Som delen om den ytre soningen over viser handler særlig lukket fengsel om underkastelse og disiplinering, snarere enn om å lære seg en god moral. Mathisen skriver at på tross av det lange tidsspennet mellom tukthusene på 1600-tallet og dagens norske fengsler, er det forbausende mye som er nesten helt likt (ibid. side 55):

Likevel er det grunnlag for å si at hovedkomponentene i rehabiliteringsideologien har vært bemerkelsesverdig konstant gjennom århundrene. Arbeid, skole, moral og disiplin har gått igjen som hovedpilarer i tenkningen.

Riktignok har vekten på dem variert. På 1600-tallet var moral og disiplin viktigst, mens det nå på 2000-tallet har blitt viktigere med disiplin og skole (jfr. Ibid., side 56). Mathisen går videre med å si at systeminteressen hele tiden har vært det styrende prinsipp. I tukthusene på 1600-tallet i Amsterdam stod den lønnsomme arbeidsdriften, rasping av trær som de drev med da, i sentrum. For å oppnå det, trengte man disiplinen. I dag er ikke arbeid så sentralt mer, mens skolen har blitt viktig, i tillegg til den alltid tilstedeværende disiplinen (ibid. side 57-58):

Disiplininteressen står derimot fremdeles sentralt, med en vekt på å kunne vise til rehabiliteringsforsøk gjennom skolevirksomhet på 2. plass, men temmelig langt etter. I overensstemmelse med disiplinens forrang får skolen og moralpåvirkningen klar vikeplikt når det er konflikt, og arbeidskomponentene realiseres bare i meget mangelfull grad.

Poengene til Mathisen underbygges også fra fangehold i boken *Varetektsfangene forteller* (L. Finstad 1980), side 72-73 hvor det undersøkes forskjellige holdninger fanger har til sider av fengselstilværelsen. I spørsmålet om hva holdningen er til fengselsarbeidet, svarer 40 % at de utvikler «avsky for arbeid mens de sitter fengslet». Det nevnes åtte grunner til dette:

1. Fengselsarbeidet oppleves som tvangsarbeid.
2. Dårlig betaling forsterker opplevelsen av at det er slavearbeid.

3. Mange opplever at det er et meningsløst arbeid
4. Det er relativt små muligheter til å selv velge arbeid, siden det er svært begrenset tilbud.
5. Mange føler seg lurt fordi man ikke får mulighet til yrkesutdannelse
6. Noen føler seg lurt fordi man trodde man skulle få behandling
7. Arbeid under frihetsberøvelse oppleves ulystbetont
8. I den totale institusjonen foregår arbeids- og fritidsaktiviteter på de samme områder, og rekreasjonen blir skadelidende.

Mathisens undersøkelse av forskning om rehabilitering

Mathisen undersøker spørsmålet om fengsel rehabiliterer ved å se på forskningen om tilbakefall til fengslene. Han fremhever først at gjennom historien har fengslene aldri fungert rehabiliterende (ibid. side 61):

Det er grunnlag for å si at gjennom sin historie har fengslet i realiteten aldri fungert rehabiliterende: Det har aldri satt mennesker (annet enn i enkelttilfeller) i funksjonsdyktig stand igjen.

Dette belegger han på tre måter.

1. Med undersøkelse av empirien om tilbakefall for å si om fengsel har rehabiliterende eller ikke.
2. Med en undersøkelse av hva som er opplegget i fengslene
3. Med sosiologiske undersøkelser fra fengslene

Jeg skal nå se på disse tre typer begrunnelser for at fengsel ikke fungerer rehabiliterende.

Empirien som viser at rehabilitering i fengsel ikke virker

Først en gjennomgang av noe av empirien på området knyttet til målinger av tilbakefall. Ifølge Mathisen er tanken med å se på tilbakefall, at hvis fengsel faktisk fungerer rehabiliterende, vil mange fanger slutte med kriminalitet. Det vil igjen vise seg i at det er få som kommer tilbake til fengslene. Mathisen tar for seg ganske mye forskning, så vi skal ikke gå inn i alt. Vi skal her kun legge vekt på det viktigste. Han begynner med Martinsons metaundersøkelse, som kom på 70 - tallet (ibid. side 61):

Robert Martinsons gjennomgang i 1974 er blitt en klassiker (Martinson 1974). Artikkelen inneholdt konklusjonen på en bok som Martinson medforfattet (Lipton *et.al.* 1975). Martinsons rapport bygde på en gjennomgang av 231 undersøkelser av behandlingsopplegg i USA og Europa mellom 1945 og 1967. Gjennomgangen fikk navnet ECT-studien – der ECT står for Effectiveness of Correctional Treatment. En lang rekke forskjellige behandlingsopplegg ble undersøkt. Når det gjaldt tilbakefall til kriminalitet, var det ikke mulig å finne noen virkning av programmene når det ble sammenliknet med kontrollgrupper. Martinson konkluderte (s. 25):

«Med noen få og isolerte unntak har de rehabiliteringsanstrengelser som har vært rapportert til nå ikke hatt noen påtakelig virkning på tilbakefallet».

Dette resultatet ble gjentatt flere ganger fra andre lignende store undersøkelser. Ingen behandlingsopplegg syntes å ha noen effekt på tilbakefallet til fengsel. Mathisen trekker til og med frem en bok som *forsvarer* fengslene av Richard A. Wright (1994), som også stiller seg avvisende til at fengslene fungerer rehabiliterende (ibid. side 62). Mathisen karakteriserer denne perioden som «nothing works» perioden. Men nå i nyere tid har det blitt en ny optimisme, under parolen «something works» (ibid. side 65):

På 2000-tallet og litt før er det altså kommet en reaksjon på tesen om at «ingenting virker». Atferdsprogrammene, snarere enn psykiatrisk/psykologisk behandling basert på en slags sykdomsmodell, overtok som antydte høysetet (uten, som vi skal se, at den førstnevnte tenkemåten ble helt forlatt). Det syn er også blitt grunnleggende at rehabiliteringstiltak må tilpasses den enkelte fange.

Her trekkes det frem de kognitive atferdsprogrammer som synes å ha en viss effekt. Mathisen understreker likevel at det er svært beskjedne effekter vi snakker om, basert på mange store nyere metaundersøkelser. Mathisen konkluderer denne gjennomgangen med at (ibid. side 72):

Jeg har gjennomgått de to største metaundersøkelsene som finnes til dato (Pearson, Lipsey), og noen av de mest omfattende oversiktene (Home Office, Kyvsgaard). Hva skal man i en sum mene om alt dette?

Det finnes trolig resultater, først og fremst av kognitive tilnærminger, men de er beskjedne. Svært mange andre programmer viser ingen virkning, ja, til og med negativ virkning.

Mathisen mener derfor, basert på det som er av empirisk forskning på tilbakefall til fengslene, at (ibid. side 74):

Forskjellen på de to generasjonene i forskning - «intet virker» og «hva virker?» - er langt mindre enn vi har fått inntrykk av i propagandistisk litteratur. (se igjen Porporino m.fl. 1991). Forskjellen er framstilt som et vannskille. I virkeligheten er det, når man ser etter, svært mye av det samme gamle som kommer opp igjen og svært mye er metodeavhengig.

Han mener på dette grunnlag at rehabiliterende tiltak ikke kan verken forsvare eller begrunne fengselsstraffen eller gjøre det legitimt å sette folk i fengsel. Betyr det i så fall at man skal slutte å hjelpe folk i fengsel? Det mener han ikke, men han ønsker en dreining bort fra å se alle hjelpetilbud til fangene som rehabiliteringstiltak, og heller se det som rettigheter man får på et humanistisk grunnlag.

Opplegget i fengslene

I denne delen skriver han om praksisene i fengsel. Han skriver at fengslene har en langt fra «rehabiliteringsfremmende kontekst», som han snarere karakteriserer slik (ibid. side 75-76):

I realiteten er fengslene overfylte, ofte nedslitte og i hvert fall fylt av disiplin. Som oftest er de store, autoritære og byråkratiske, med sikkerhetsrutiner, raske forflytninger, inkludert «knalltransporter» til andre fengsler, disiplinære inngrep (razziaer på cellene er bare ett eksempel), og så videre. Programmene ledes gjerne av fengselsfolk, som ikke bare har mangelfull faglig bakgrunn, men som har doble lojaliteter, og som ofte oppfattes av fangene som potensielle informanter til fengselet. Dette er hverdagen i fengselsammenheng – meget langt fra noen ramme som støtter opp om rehabilitering.

Han skriver om hvor ille situasjonen er i USA før han setter søkelys på Norge igjen (ibid. side 76):

Situasjonen er ikke fullt så ille hos oss i Norge, men tendensen er den samme - som sagt med en hverdag i de fleste fengsler som er meget langt fra det man med noen rimelighet ville kalle en behandlingsinstitusjon. Dette er *nødt* til å gjøre resultatene i beste fall beskjedne. Det å etter hvert gjøre dem bedre, enn si gode, vil måtte innebære en total forandring fra fengselsstrukturen, noe som neppe vil bli realisert i vår tid, og som i realiteten ville innebære at man forlot fengselet som system.

Sosiologiske undersøkelser. Fangekulturen som hinder for rehabilitering

I denne delen viser Mathisen hvordan det han kaller «fangekulturen» i stor grad blir et hinder for at mulig rehabilitering skal kunne skje i et fengsel. Poengene til Mathisen er her ganske overlappende med mine egne funn som vi så på i de foregående kapitler. Mathisen begynner denne delen med den banebrytende sosiologiske undersøkelsen fra 1940 av D. Clemmer, hvor Clemmer undersøkte fangens holdning til det lovlydige samfunnet, og hvor han skriver om at fangen blir «prisonisert» (ibid. side 77):

Med «prisonisering» mente han en prosess hvorved fangen tok opp i seg, og gjorde til sine, et sett uformelle tradisjoner, vaner, normer og verdier karakteristiske for fangesamfunnet. Denne kulturen gjorde fangen mer eller mindre immun overfor forsøk på påvirkning i retning av «tilpasning til samfunnet». Mer populært sagt fungerte fengslet i følge Clemmers undersøkelse først og fremst som en «forbryterskole».

I følge Clemmer kunne ingen fange unngå å bli noe «prisonisert». Jo færre kontaktpunkter utenfor, og lenger tid bak murene, jo mer «prisonisert» ble en. Mathisen følger dette opp med en noe nyere studie av Wheeler fra 1961, der han undersøkte Clemmers teser mer systematisk (ibid. side 77):

Han delte fangene i et større amerikansk fengsel i tre grupper: De som, uavhengig av dommens lengde, var tidlig i sitt fengselsopphold, de som var omtrent midtveis i oppholdet og de som var i siste del av oppholdet. Det viste seg at prisoniseringen økte sterkt henimot midten av oppholdet, men ble svekket igjen henimot løslatelsestidspunktet. Prisoniseringen var altså «U-formet»: Fangen «forberedte» seg på løslatelsen ved i noen grad å fri seg fra de normer og verdier som i stigende grad hadde karakterisert de første fasene av oppholdet. Slik «U-formet» tilpasning til miljøer der en har midlertidig opphold, kjenner vi også igjen fra andre sammenhenger. Men U-formen var ikke «perfekt». Fangene nådde ikke helt tilbake til den holdning, de normer og verdier, de hadde ved innsettelsen. Og siden mange fanger blir gjeninnsatt flere ganger, kan en på dette grunnlaget kanskje karakterisere prisonisering som en slags spiral, der en blir stadig mer innvevd i fangekulturen.

Mathisen skriver videre, på bakgrunn av sosiologiske undersøkelser, særlig av Sykes (Sykes 1958, og Sykes og Messinger 1960), om hvorfor fangekulturen oppstod og hva dens funksjon ble (ibid. side 77-78):

Hovedpoenget i denne sammenheng var at fengslet utsetter fangen for så mange pinefulle forhold («pains of imprisonment»), samlet sett en sterk krenkelsesprosess, at fangene trenger et forsvar mot systemet. Selve frihetsberøvelsen, berøvelsen av dagliglivets goder og tjenester, berøvelsen av heteroseksuell kontakt, berøvelsen av autonomi, og berøvelsen av trygghet vis-à-vis ens medmennesker, er så pinefulle forhold at fangene «skaper» fangesamfunnet med dens spesielle normer og verdier. Fangesamfunnet fjerner ikke fengselets pinefulle trekk, men dulmer eller demper dem i hvert fall. En felles kultur beskytter mot omgivelsens press. På den måten blir fangekulturen en forståelig reaksjon.

Mathisen mener at disse funnene også bekreftes av funn i Norge, blant annet av Galtung 1959 og av hans egen sosiologiske undersøkelse av Ila sikringsanstalt (1965), og en undersøkelse fra Sverige (Bondson 1974). Han sier om denne undersøkelsen at (ibid. side 79):

Fangene blir ifølge undersøkelsen kriminalisert, narkomanisert, nevrotisert og føler seg maktesløse gjennom oppholdet. Og de blir i høy grad prisonisert. Bl.a. ble en omfattende «argot» - eller språktest utviklet for å studere prisoniseringsprosessen. Kjennskap til fangesamfunnets interne argot eller spesielle terminologi ble tatt som en indikasjon på prisonisering.

Mathisen skriver også litt om den danske langtidsfange og samfunnsviter Torkil Lauesen som har skrevet en bok om maktforholdene ved danske fengsler (Lauesen 1998), bygd på hans egne langvarige erfaringer som fange og inngående intervjuer med andre fanger. Han ønsker å se fengsel nedenfra, fra et fangeperspektiv, snarere enn utenfra og ovenfra. Nedenfra, fra fangeperspektiv er rehabilitering en illusjon. Det er snarere snakk om maktteknikker (Ibid. side 81. Mathisen siterer fra Lauesen 1998, side 65):

Naturligvis er der ettertanke og fortrydelse, men det oppfyller ikke dagen. Der foregår heller ikke nogen egentlig behandling - resosialisering - som mange udenforstående måske tror... Jeg oplever fængsler som en arena for stadig kamp mellom fængelets forsøk på at kontrollere og diciplinere fangerne og disses forsøk på at forsvare deres handlingsmuligheder og råderum.

Mathisen påpeker også at det er noen undersøkelser fra USA som antyder at fangekulturen kan være «importert» utenfra, eksempelvis fra den kriminelle verden der (Irwin og Cressy 1962, Wright 1994). Til det skriver han at det er en mulighet man ikke skal se bort fra, men i så fall betyr jo det også at kulturen er der og nøytraliserer den rehabiliteringsvirksomhet som måtte foregå (ibid. side 81). Mathisen viser videre til en undersøkelse fra 1950-tallet som han mener presenterer en samlende konklusjon på hvorfor fengsel ikke kan være rehabilitering (McCorkle og Korn 1954, Ibid. side 82):

De skapte et begrep som oppsummerte det sentrale poeng i det meste av den senere fengselsforskningen: Politi, domstoler og fengsel, sa McCorkle og Korn, innebærer en brutal *forkastelse* av fangene som mennesker. Fangene defineres som forkastelige. Fangens svar på forkastelsen er å forkaste dem som har forkastet dem, *forkaste sine forkastere*. McCorkle og Korn skrev blant annet (s.88):

«På mange måter kan fangens sosiale system ses som å forsyne fangen med en livsform som setter dem i stand til å unngå de ødeleggende psykologiske virkninger av internalisering og omdanning av sosial forkastelse til selvforkastelse. I virkeligheten setter fangens sosiale system fangen i stand til å forkaste sine forkastere snarere enn seg selv.»

Under slike forhold, skrev McCorkle og Korn, blir enhver «behandling» umulig. En lang rekke senere undersøkelser ga dem rett i dette.

Mathisen strammer kritikken enda et hakk og sier at fanger som blir utsatt for en slik menneskelig forkastelse, med stor sannsynlighet blir direkte forverret. Som vi har sett har delen om den ytre soningen vært inspirert av alle disse studier, og min erfaring med fengsel i Norge i dag bekrefter i vesentlig grad disse tidligere funn. I konklusjonen på dette kapittel skriver Mathisen at svaret på spørsmålet om fengsel kan forsvares med rehabilitering kan gjøres kort (ibid. side 83): «Et overveldende materiale fører frem til et klart og tydelig *nei* på spørsmålet.» Litt nedenfor (ibid. side

83): «Ikke bare kan en med stor sikkerhet si at fengslet jevnt over ikke rehabiliterer. Antakelig kan en også si at det direkte *dehabiliterer*.»

Hvordan man synes å ha «glemt» at fengsel ikke rehabiliterer i vår tid

På slutten av kapittelet er Mathisen opptatt av hvordan man fra nittitallet og utover synes å ha «glemt» alle undersøkelser og resultater om at rehabilitering ikke virker. Man har blitt kunnskapsløs. Han viser til at tanken om at fengselsstraff kunne legitimeres med, og forstås som rehabilitering, ikke var noe man offisielt la til grunn verken i den såkalte Valle-meldingen (Stortingsmelding nr. 104 (1977-78)) eller i det forskningsmessige grunnlaget for nåværende straffegjenomføringslov, (altså NOU 1988: 37 *Ny fengselslov*). Denne utredningen understreker snarere det motsatte (NOU 1988: 37, side 46):

Utvalget finner det påkrevet å ta klar avstand fra den oppfatning at bruk av ubetinget fengselsstraff kan legitimeres i behandlings- eller resosialiseringshensyn.

Mathisen påpeker at det kan se ut som en glemsel, eller at man opptrer historieløst. Han viser videre til hvordan allerede St.Meld. 23 (1991-92) *Om bekjempelse av kriminalitet* gjenoppliver rehabiliteringstanken (Mathisen 2007, side 84):

På tvers av all eksisterende kunnskap og uten diskusjon gjenoppliver meldingen rehabiliteringstanken. I tillegg til fritidsaktiviteter og litt annet, legger den vekt på de tradisjonelle momenter som vi har nevnt foran – skole, arbeid, prestegjerning (på s. 98 heter det at «[p]restetjenesten i fengslene er et ledd i det kriminalitetsforebyggende arbeidet»), samtidig som de disiplinære elementer i fengselsystemet, som bruk av isolasjon, overhodet ikke problematiseres.

Han viser videre til at tankegangen fortsetter inn i vår tid, blant annet via Kriminalomsorgens strategidokument for faglig virksomhet 2004-07. Mathisen synes å ha rett i dette poenget om at ideen om at norsk fengsel kan legitimeres med rehabilitering, lever i beste velgående. Som vi har sett både i dette kapittel og i kapittel 10, er forestillingen om at fengsel er rehabilitering i stor grad den rådende oppfatning om fengsel for tiden, særlig med bakgrunn i St.Meld 37 (2007-08).

Hammerlins kritikk av rehabiliteringsforståelsen

Y. Hammerlin har et langt kapittel i sin doktor philos (Hammerlin 2008) som handler om rehabilitering. Spørsmålet han innleder kapittelet med er følgende: «Hvis rehabilitering er et relevant begrep, på hvilken måte er det anvendbart og med hvilket betydningsinnhold?». Hammerlin starter etymologisk med en lignende analyse som Mathisen. Men han leser seg også inn i annen relevant rehabiliteringslitteratur, særlig fra helsesektoren og attføring hvor begrepet har fått en ganske utstrakt betydning. Fra denne lesning oppsummerer han (Hammerlin 2008, side 520):

Rehabilitering oppfattes som noe mer og noe annet enn bare behandling, men grensene kan være uklare. Den nåværende forståelsen av rehabilitering legger særlig vekt på funksjonsforbedring med fokus på den enkeltes ressurser og på en helhetlig medisinsk rehabilitering.

Selv om han er enig i Mathisens etymologiske utlegning av begrepet, føyer han til en egen presisering (Ibid. side 519-20):

Jeg bruker først og fremst begrepet relatert til å dyktiggjøre. Habilitet kan også forstås som kompetanse, dvs. som en beføyelse – som en anerkjent status i å være et subjekt med ansvar for seg selv og andre. Rehabiliterer kan i denne betydning forstås som gjenetablering. Spørsmålet er – kvalifisering og dyktighet til hva?

Hammerlin forklarer at han foretrekker å bruke begrepet «habiliterer» fordi de av fangene som virkelig trenger en re-habilitering, de som sosialt, kognitivt eller emosjonelt trenger å dyktiggjøres eller kvalifiseres, har som oftest hatt en svært hard og vond barndom. Mange av disse har ikke blitt sosialisert på noen ordentlig måte, fordi de har ofte blitt utsatt for både omsorgssvikt, misbruk og fysisk og psykisk vold. Hos disse menneskene handler det mer om å bygge opp en manglende egostruktur, enn å finne tilbake til noe som er gått tapt. Derfor foretrekker Hammerlin å snakke om å *habiliterer* enn å re-habiliterer. Han skriver videre (ibid. side 525):

På 1980-tallet tok jeg opp diskusjonen om rehabiliteringsbegrepet sett i lys av faglige og etiske krav og etablert praksis. Jeg kom fram til at hvis begrepet skulle anvendes, måtte det brukes på en helt annen måte; i fengsel kunne man i beste fall bruke habilitering eller delhabiliterer – og da i en begrenset form i betydningen å kvalifisere eller dyktiggjøre seg i visse virksomheter, aktiviteter eller gjøremål. En slik målsetning er selvsagt prosessorientert; det betyr at det mest realistiske målet kan tenkes å være å sette i gang prosesser.

Hammerlin mener det er litt uklart når rehabiliteringsbegrepet ble brukt i fengselssammenheng første gang. Men i kontrast til Mathisens (som sporer ideologien tilbake til 1700 tallet og tukthusene) mener han at rehabiliteringsideologien vokser frem med det moderne fengselets gjennombrudd på 1800 tallet (ibid. side 522). Han støtter seg blant annet på Scharf Smith som mener at rehabiliteringsideologien begynte å påvirke fengslene i andre halvdel av 1800 tallet, som en internasjonal utvikling. Så endres denne forbedringsideologien ved overgangen til det 20ende århundre, men består frem til 1970 tallet hvor den bryter sammen for en stund, før den gjenoppstår på 1990 tallet igjen. Basert på sin historiske gjennomgang av fengselsvesenet mener Hammerlin det er rimelig å snakke om to hovedforståelsesmåter av rehabilitering i fengselsvesenet (ibid. side 523):

Etter min mening kan rehabilitering i fengselsvesenet beskrivende og historisk sett forstås på to grunnleggende måter. De avspeiler på den ene siden en begrenset eller en utvidet rehabiliteringsforståelse. 1) Den ene knyttes til en idéregi på *systemets* premisser [systemtilpasset og systemrettet]: Påvirkning og

rehabiliteringspraksis formes da ut fra strategier der fangen fremstå som objekt for negative sanksjonerende tiltak. [...] 2) et mer behandlings- hjelpe- og omsorgsbetonende som igjen kan deles i to: (i) Den ene varianten er tilrettelagt som et kompensatorisk tiltak for sosiale diskvalifiseringer og som følge av at fengsling påfører lidelse. Den andre varianten (ii) bygger på ulike former for hjelpe- og omsorgsstrategier der den enkelte oppfattes å kunne gjøre noe med livssituasjonen sin mens han/hun er i fengsel.

Hovedinndelingen hans er altså at rehabiliterende tiltak formes og gjennomføres enten med fangen som *subjekt* (som hjelpes til å selv ta ansvar) eller som *objekt* for tiltakene. Denne inndelingen gjør han mot slutten av avhandlingen mer ut av. Hammerlin ser særlig et problem med å se på og behandle fangen som et *objekt* (Ibid., side 521):

Den mer tradisjonelle tenkemåten [i rehabiliteringsideologien] avspeiles i dikotomier som normal – unormal, syk – frisk, funksjonell – dysfunksjonell. Den reflekteres både i praksis, ulike fagideologier, og forskjellige menneskesyn og former tilrettelegginger både på gruppe- og individnivå. Tillempingen har ofte vært preget av et objektperspektiv på den enkelte. Personen fremstår da som et objekt for tiltak der «det unormale» og «det avvikende» skal korrigeres eller normaliseres.

Hammerlin bygger særlig på Mathisens kritikk av rehabiliteringsideologien og bruker hans kritikk som et springbrett til videre diskusjon. Hammerlin tar slik for seg arbeid, skole og disiplin (men ikke moralpåvirkning). Han begynner med arbeidsvirksomheten. Mens Mathisens kritikk er litt mer prinsipiell, er Hammerlings kritikk betydelig nærmere fengselspraksis.

1 Arbeidsvirksomheten

I 2004 utgjorde arbeidsvirksomheten 75% av fengslenes aktivitetstilbud (ibid. side 526). Hammerlin gir litt kontekst til arbeidsvirksomheten ved å knytte den fra gammelt av til en disiplinering og integreringsmetodikk, med utsagn som «Arbeid adler mennesket» eller «arbeid og lære gir brød og ære». Han mener arbeid har dype røtter i vår kultur, knyttet til en kalvinistisk og protestantisk etikk. Intuisjonen om at arbeid skal være rehabiliterende kan forklares med at man gjennom arbeid oppnår sosial posisjon og blir del av et fellesskap og en gruppe, samt det historiske syn at personlighet og karakter formes gjennom arbeid. Når det gjelder arbeidsdriften i fengsel betraktes den ideelt sett å være ferdighetstrenende, kompetansegivende og disiplinerende. Det skal gi muligheter for personlig utvikling, sosial trening og sosialt samvær. På den måten skal den være både integrerende og rehabiliterende. Men er det virkelig slik?

I sin gjennomgang tar Hammerlin særlig utgangspunkt i et ideskrift som er en bred gjennomgang av arbeidsdriften i kriminalomsorgen (*Arbeidsdriften – den sterkeste av alle drifter?* 2003), og som har preget institusjonens syn på arbeidsdriften. Han mener dette skriftet er preget av et objektperspektiv på den innsatte, snarere enn et subjektperspektiv. På den måten antyder

Hammerlin også at arbeidsdriften i mange fengsler er preget av et slikt objektperspektiv, eller et instrumentelt perspektiv hvor enkeltindividet ikke sees og systemhensyn blir de viktigste. Han spør (ibid. side 535):

Er det systemets målsettinger og bedriftøkonomiske produksjons- og markedsidéer som skal prege arbeidsvirksomheten, eller er det den enkeltes konkrete behov basert på hans/hennes sårbare sosiale situasjon og behov som skal dominere opplegget?

Hammerlin ønsker å stille andre krav til arbeidsdriften enn man tradisjonelt har gjort. Subjektrelaterte behovskrav kaller han dem. Dette eksemplifiserer han med Hassel fengsel, preget av virksomhetsteorien, og Leira fengsel basert på konsekvenspedagogikken. Begge disse fengsler har et «dynamisk menneskesyn» preget av «helhetstenking» og «subjektperspektivet» og er opptatt av «situert læring» hvor læring forstås som sosial praksis og ut fra deltakelse i sosiale praksiser (ibid. side 536).

2 Skolevirksomheten

Når Hammerlin tar for seg skolevirksomheten, peker han først på at levekårsundersøkelser har vist at fangegruppa generelt har svært lite skolegang. Han henviser også til *De europeiske fengselsregler* (Europarådet 1987) som presiserer at hver anstalt skal lage et undervisningsopplegg som gir alle innsatte mulighet til å oppfylle noen av sine personlige behov og ønsker. Formålet med dette skal være å bedre utsikter til en vellykket tilpasning til samfunnet, bedre innsattes moral, holdninger og selvrespekt. Det påpekes her at undervisning bør ha samme status og godtgjørelse som vanlig arbeid i fengslene (ibid. side 537). Det ble i litt senere utarbeidet en rapport om skolen bak murene (*Å lære bak murene. Nordisk kartlegging av fængselsundervisningen* (Nordisk ministerråd 2003)), hvor det ble presisert at enhver fange bør ha rett til utdanning som andre borgere. Hammerlin understreker at målet for opplæring i fengslene er det samme som for all utdanning (ibid. side 358): «Den skal bidra til dannelse, sosial mestring og selvhjulpenhet og gi kunnskap slik at den enkelte kan utnytte sine evner og bidra til verdiskapning i samfunnet». Han skiller mellom to ideologier som kommer litt i brytning i undervisning i fengsel:

1. Skolens undervisningsideologi.
2. Kriminalomsorgens påvirkning og oppdragsopplegg.

Basert på en del undersøkelser av hvordan fangene oppfatter skolene i fengsel påpeker Hammerlin (ibid. side 539):

Flere fremhever at de i motsetning til tidligere skoleerfaringer opplever skolen og undervisningen mer positiv særlig fordi den i fengselssammenheng er en mer individuelt tilpasset undervisning for den. Skolen og undervisningen blir for mange en nødvendig «frisone». I våre studier sier flere av fangene tilbake at de liker skolegangen godt, at de er mer motiverte sammenlignet med det de var tidligere, og at skolen gir dem en læringsmestring og sosial trygghet som er nødvendig i

læringsprosessen. Også nærheten til de enkelte lærere trekkes fram som viktig. Slik sett blir undervisningen oppfattet som bedre tilpasset deres behov og viktig.

Samtidig understreker Hammerlin at skolen må betraktes ut fra «fengsel-i-skolen-perspektiv». Altså ikke som løsrevet fra resten av fengselsvirksomheten. Både fordi skolen ofte er i fengsel, fordi fangene er i fengsel, og fordi sikkerhetskrav fra fengselet ofte kan overtrumfe undervisningsbehov. Siden fengselet legger rammen om undervisningen har den også ofte preg av «fra- og tillæring og i mindre grad som med-, mot- og samlæring eller som kritisk refleksjon» (ibid. side 540). Han fortsetter (ibid. samme side):

I den reneste formen er læring og utdanning uten tvil et viktig autonomt og behovstilpasset tiltak som *kompenserer* manges mangelfulle skolegang og dårlige skoleerfaringer. I denne formen kvalifiserer og [re] habiliterer den. Det stilles likevel spørsmål om denne læringen er for lite *mestringsrettet* og om den når godt nok ut til de dårligst stilte – og særlig dem med korte dommer. Læringsvirksomheten i fengslene må også forstås som tillæring gjennom påvirkning og [selv]disiplinering. Både i åpne, skjulte og sublimerte former siver påvirknings- og disiplineringstrategien ut i fengselssystemet ved andre lærings- og påvirkningstiltak.

Slik blir lærings situasjonen i fengsel flersidig (ibid. samme side): «Undervisningen presenteres som en særlig form for kommunikasjon der intensjonen er å forandre et individ i overensstemmelse med bestemte fastsatte mål.» Noen steder med tydelige ideologiske overtoner. Samtidig understreker Hammerlin også at skolevirksomheten er knyttet til skoleverkets regler og opplegg og på den måten er mer autonomt. Men skolen kan ikke operere helt autonomt utenfor fengselets målsetninger og krav, og er svært ofte underlagt fengselets sikkerhetsregime.

Når Hammerlin oppsummerer sin drøfting av skolen i fengsel trekker han på nytt frem de to ideologiske tendenser – skoleideologien vs kriminalomsorgens påvirkningsideologi. Han stiller spørsmål om det er slik at dagens skole i fengsel er for bundet opp i tradisjonell fengselsundervisningstenkning. Videre trekker han frem at skolen i fengsel er kritisert av flere for å være lite fleksibel og at for mye avgrenses i forhold til lærerens personlige interesse og kompetanse (til forskjell fra elevens behov). Han spør videre om fangen blir et objekt for gitt tillæring i et usmidig system? Siden læring også foregår i hverdagsvirksomheter spør han avslutningsvis om det: «i de fengselssystemtilpassete oppleggene gis for mye institusjonskompetanse og for lite livskompetanse?»

3 Disiplinering

Hammerlin åpner delen med disiplinering med å hevde at disiplinering er et lite brukt begrep i etaten, men at han likevel har registrert at det er viktig. Særlig fordi fengsel er et såpass makttungt system, hvor derfor alle former for makt må studeres, fra de grove og direkte til de skjulte og subtile. Av sistnevnte nevner han hersketeknikker og positivt sanksjonerte tilbud som gir fordeler under

soningen. Hammerlin begynner med å skille mellom åpne og skjulte former for disiplinering. Om den åpne disiplinering, skriver han (ibid. side 543):

Den åpne disiplineringen har en materiell, ideologisk og faglig begrunnelse og et sterkt symbolsk uttrykk. Fængselsstraffideologiens grunnprinsipper uttrykkes symbolsk og materielt i fængselsarkitekturen, fængslenes ytre og innvendige materielle organisering og i praksisstrukturen. Disiplineringen er påvirket av straffegjennomføringens sosiomaterielle form og innhold, og av lover, rundskriv og regler. Ofte skilles det mellom en disiplinering som har en ytre registrerbar tvangs- og påvirkningsform og en indre form ved individets selvforvaltning og selvkontroll.

I stor grad er det dette jeg har redegjort for i kapittelet 10 om styringsdokumentene, hvor vi særlig har sett at sikkerhet blir tolket som et prosjekt om å disiplinere fangen. Hammerlin skriver her videre om sikkerhet som et dominerende krav til virksomheten, og at frihetsberøvelse og sikkerhetsorientering er fængslets vesenskjenne-tegn (ibid. side 543):

Straffe- og sikkerhetskravene, med samfunnsbeskyttelse som definert målsetning, er systemets bærende ideologi. De humanistiske idealer og tilrettelegginger kan derfor svekkes eller uttynnes i møtet med de atskillig tyngre straffe- og sikkerhetsideologiske strømningene.

Hammerlin understreker at den ytre kontrollen bare er en side av disiplineringen, hvor den indre kontrollen er noe annet. Samtidig er den åpne disiplinering svært detaljstyrt. Han skriver om hvordan kontrollen over detaljene har å gjøre med risikovurdering av den enkelte fange og hvordan det er en tendens til å mistenke hele fangegruppa for mulige brudd (ibid. side 544):

Risikokriterier og forsiktighetsstrategier utvikles for tida med profesjonell hjelp og et ønske som større presisjon og forutsigbarhet. Selv om det etter disse sikkerhetsprinsippene bare er en liten gruppe som strengt tatt er aktuell i forhold til kriteriene, synes det likevel som om hele fangegruppa er en mulig risiko. I enkelte fængsler er man svært restriktiv med permisjoner hvis ikke fangen er sikkerhetsklarert.

Den skjulte disiplinering: Hammerlin skriver også om den skjulte disiplinering, basert på T. Mathisens bok (Mathisen 1978), som handler mest om den skjulte disiplinering på samfunnsnivå. Med henvisning til Foucault skriver Hammerlin om de forskjellige maktformer i fængsel (ibid. side 546):

Forskjellige makt- og herredømmerelasjoner er der som strukturmakt og «mikrorganiseringer av rom og tid»; de er der som makt over kropp og «sjel», og de er direkte eller indirekte virksomme i de sosiale relasjonene og «fængselshverdagsbetingelsene». Makt og disiplin produseres og reproduseres hele tida. Den er prosessuell, men den er også strukturell.

Han skriver videre om kontroll og disiplinering som er mer skjult (ibid. Side 546-7):

Kontroll og disiplinering avdekkes ikke bare gjennom personenes underkastelse for de åpne undertrykkelsesformene. De kan også virke gjennom bruk av raffinerte metoder og teknologier som har til hensikt å påvirke den enkelte i «hverdagen», slik at personen handler på en lydige, formålstjenlige og veltilpassede måte.

På den måten får disiplineringen særegne betingelser i fengsel, også gjennom arbeid, fritid, skole, trening, programvirksomhet etc. Han sammenfatter dette, basert på samtaler med fanger, til at i fengselet oppleves makten, sikkerheten og disiplineringen som et «makttrøkk» hele tiden. Hammerlin skriver om hvordan motmakt er viktig for fangen for å bevare integritet og sosial identitet. Samtidig er det ofte lettere å forholde seg til de åpne enn de skjulte maktformene, for de åpne vet man hvor man har. Mens de skjulte kan skape utrygghet og frustrasjon. Etter en lengre teoretisk gjennomgang av Foucaults maktforståelse som mikromakt (fra enkeltindivid til enkeltindivid), og disiplinering forstått som detaljenes teknologi for manipulasjon og «normalisering» av individets kropp, samt en gjennomgang av symbolsk makt og administrativ makt, trekker Hammerlin veksler på teorien i en analyse av fengselet og oppsummerer hva disiplineringsprosjektet med fangen er (ibid. side 552):

Den kriminelle og fangen skal under kontroll og eventuelt stigmatiseres. Personen skal tilegne seg moralsk skyldbevissthet eller andre tenke- og være måter. Tilpasningsstrategiene delegerer ansvar til fengslene. Programmer for risikoreduksjon, situasjonstilpasset kontroll og forsøk på å identifisere «kriminogene» situasjoner og forhold skaper, et bilde av den kriminelle som en rasjonell agent som velger forbrytelsen ut fra fordeler og ulemper. Fengselsaktører - og andre adekvate institusjonsarbeidere/institusjoner - får en ny administrativ funksjon for å håndtere «marginalgrupper». Samfunnets beskyttelse skal garanteres ved identifisering av individer, handlinger, livsformer og territoriers risikonivåer. Derav en økt betoning på samtaler omkring klienter (fanger), tverrdisiplinære arbeidsgrupper, informasjonsutveksling, journalføringer, systematiske registreringssystemer, planering, målidentifisering og utvikling av nettverk for overvåkning. Individet som utgjør en risiko, skal registreres og dokumenteres. Kontrollen blir dermed sterkere forankret i riskohåndtering av det som truer samfunnet.

Han skriver videre om hvordan maktformene virker i fengsel (ibid. side 552):

Fengsel har funksjon som et politisk og sosialt instrument til å påtvinge, påvirke eller legitimere et herredømme. Dette gjøres i materielle og sosiale former, men også som et symbolsk system og med en ideologisk struktur. I Bordieusk forstand defineres symbolsk makt i og gjennom bestemte forhold mellom dem som utøver

makt og dem den utøves på. Maktformene må studeres konkret som virksomheter, praksisformer og som prosesser. Makt i åpne og skjulte former eksisterer ontologisk sett ved fengselssituasjonens virksomhetsformer og hverdagsrelasjoner. Fangene er fanget og kontrollert av andre i en tvangssituasjon, men *som fanger* reproducerer og produserer de også sin egen fangesituasjon – ikke som passive ofre, men aktivt ved selvdisiplinering. Dette skjer i tenke- og væremåter knyttet til det å være fange, og i forholdet til sedvaner, rutiner, praksisstrukturer og relasjoner i systemet.

Samtidig er ikke Hammerlin ensidig negativ til disiplinering (et syn han også deler med Foucault) (ibid. side 553):

disiplinering er heller ikke nødvendigvis etisk eller moralsk forkastelig. Visse former for disiplinering kan være positive for den det gjelder, andre svært negative. Dette gjelder både i samfunnet generelt og i fengselssamfunnet spesielt.

Det Hammerlin er skeptisk til er når disiplineringen er et uttrykk for et reduksjonistisk menneskesyn, og legger til (ibid. samme side): «Og det er nettopp et reduksjonistisk menneskesyn som preger mye av de påvirkingsstrategiene som gjennomføres i etaten.» Derfor må vi stille kritiske spørsmål om hvem som påvirkes, på hvilken måte og i hvilken kontekst. Når har påvirkningen karakter av dressur og overgrep? Når er det ideologisk manipulering? Eller er det «hjernevask»? Han skriver videre (ibid. side 554):

Svært tankevekkende er det hvis den enkelte utsettes for en massiv disiplinering og påvirkning som er rettet mot hele personens personlighetsstruktur, eller hans/hennes idealer, tenke- og væremåte, samtidig som tiltakene knyttes til ulike positive sanksjonsformer i form av muligheter for permisjoner, tidligere løslatelser osv. Tiltak som rettes mot den enkelte som en «avviker» det må gjøres noe med, åpner for en rekke faglige og etiske spørsmål.

Hammerlin skriver også om det som oppfattes som risikofanger (ibid. side 555):

Enkelte grupper av fanger og enkeltpersoner kategoriseres i forhold til krav om høyt sikkerhets- og kontrollnivå: De defineres blant annet som «samfunnsfarlige», «høyrisikoinnsatte», «rømningsfarlige», «organiserte kriminelle». At enkelte har en kriminell tenkning og væremåte som kan true livskvaliteten for andre mennesker, og at dette skjer i organiserte former, er selvsagt ikke bare en konstruksjon, men en reell mulighet. Men en slik erkjennelse krever en oppfølgende praksis og en kvalitetssikring som ikke kan bygge på antagelser eller usikre registreringsprosedyrer. Etter min mening er de registreringssystemene og prediksjonene som utmeisles for usikre, faglige og etisk problematiske. Dette kan få betydelige praktiske og etiske konsekvenser.

Han er kritisk til det han ser som en tendens til at sikkerhet og kontroll blir forsterket.

Oppsummering

I oppsummeringen av kapittelet gjentar Hammerlin sine kritiske spørsmål om rehabiliteringsideologien er en ideologi som ser på fangen mer som et objekt enn et subjekt (ibid. side 563):

Oppfattes personen objektivistisk – som en person, eller et «objekt», med skavanker som skal formes «utenfra», eller påvirkes «innenfra», av et tilrettelagt generalisert faglig [«programmert»] opplegg – mer eller mindre uavhengig av subjekt- og brukerperspektivet? Subjektperspektivet blir i mange tiltak frynsete når personen i fengsel betraktes ut fra reduksjonistiske karakteristikk og stereotyper som «drapsmannen», «klienten», «en fare for samfunnet» osv. Ord er handlingsgivende. De påvirker. De nevnte betegnelsene produserer stigma. Også rehabiliteringsopplegg kan være formet innenfor avvikbestemmende perspektiv. Sett i lys av disse problemene kan det stilles spørsmål om det overhodet er mulig å ha et rendyrket subjektperspektiv i et straffegjennomføringssystem, eller om det bare er mulig å satse på et subjektperspektiv som kan uttrykkes innenfor visse autonome virksomhetsarter.

Så skriver han om det å bedre sin livssituasjon, om man nå kaller det habilitering eller rehabilitering (ibid. side 564):

Etatens sikkerhetsstrategier, suksesskriterier og effektmål om å avverge ny kriminalitet og beskytte samfunnet kan forstyrre og ta oppmerksomheten fra den konkrete nødvendige og mangesidige innsatser som er vitale for at den enkelte på et individuelt grunnlag skal kunne mestre tilværelsen. Spørsmålet er om ikke de gjeldene dominerende sikkerhets- og forsiktighetsstrategiene, ved siden av mangelfulle ressurser, står i et motsetningsforhold til de mer konkrete personrettede, verdi- og omsorgsrasjonelle tiltakene, slik at det er vanskelig å gjennomføre det nødvendige mangfoldet av habiliterings- og delhabiliteringsinnsatser som er tilpasset den enkeltes behov og situasjon.

Min erfaring om fengsel rehabiliterer

Etter å ha sett hvordan den kritiske siden av fengselsforskningen kritiserer rehabiliteringsideen, kan vi fortsatt si at fengsel rehabiliterer? Hvis vi skal gå tettere på empirien synes det i alle fall ikke rimelig å si at man ikke forsøker å gjøre noe man kaller rehabilitering. Om det har en god effekt synes derimot litt uvisst. La oss forsøke å reflektere over hva vi vet om dette. På den ene siden har vi altså en etat opptatt av å se på det man gjør som rehabilitering og med en operativ rehabiliteringsforståelse som handler om rehabilitering som en slags velferd (jfr. kapittel 10). Dette

setter føringene for mange engasjerte betjenter som ønsker å «motivere», «stimulere» og «oppfordre» til rehabilitering av fangene.

Noen ser nesten på seg som tidligere tiders kristne som søkte å omvende hedningene. Men nå er prosjektet ikke kristning, men snarere å omvende «kriminelle» til å bli lovlydige. Det kan avstedkomme motiverende samtaler hvor man søker å vise at det lovlige liv er bedre, eller å foretrekke. Oftere er det nok slik at betjentene ikke helt vet hva de skal si eller hvordan de skal si det, og nøyer seg med kommentarer av typen «ja, og så er det jo viktig å slutte med krim da», eller at man er særlig ivrig med ros hvis fangene gjør noe som ansees som konstruktivt. Eksempelvis begynner på skole, eller får til å arbeide godt. Da kan betjentene bli en slags heiagjeng som sier at det er bra og fortsett med det. En slik klapp på skuldra kan sikkert ha en viss effekt. Men særlig mer enn dette er det ikke heller man får av påvirkning i rehabiliterende retning.

Hva så med sosialiseringseffekten av fangekulturen som Mathisen skriver om? Som vi har sett i kapittelet om fangesamfunnet (kapittel 13), synes denne mye sterkere enn de små og ganske vilkårlige rehabiliterende fremstøt som måtte komme fra vaktene. Denne kulturen ser ikke på rehabilitering som noe viktig prosjekt. Tvert imot er dette en kriminell kultur, hvor nettopp livet som kriminell sees som det største ideal. Det er denne kulturen man først og fremst må forholde seg til som innsatt i et fengsel. Riktignok er det vaktene som prøver å oppfordre en til å inngå i et rehabiliteringsprosjekt. Man kan jo også bli en av suksesshistoriene ved å spille med vaktene, og på den måten få flere goder. Men hvis man skal overleve, få venner og klare å omgås andre fanger, må man forholde seg til fangekulturen. Alternativet blir å isolere seg totalt. Ja kanskje man kan si at det er en slags splitting mellom fange- og systemkulturen? Fangekulturen søker å gjøre fangen kriminell mens systemkulturen søker å motivere fangen til å rehabiliteres, hva nå enn det skal bety. Man dyttes på et vis i to retninger. Så finnes det en del eksempler på fanger som lykkes i å forholde seg fortolkende til begge deler. Men det gjelder bare et svært lite mindretall av fangebefolkningen.

Men hvilken av disse to kulturer presser hardest, og hva er det som utgjør hovedtyngden av sosialisering til fangen? Det vil kanskje være individuelt, men det er jo også et vesentlig poeng at systemet er fienden for fangen. Det er systemet som utsetter fangen for en rekke urimeligheter, pine og plage. Dermed er det ikke noen man reelt respekterer. Ser man fengselssystemet som fienden, blir lett de andre fangene vennene. Det fører igjen til at man slipper inn fangekulturen og er falsk i forhold til systemkulturen, også når det er reelle og ekteføyte prosjekter om å søke å rehabiliterer en, fordi man ikke føler at systemet virkelig vil en vel. Slik synes det rimelig på bakgrunn av min erfaring, observasjon og analyser på bakgrunn av dette, å konkludere med at fengsel i svært liten grad rehabiliterer.

Kapittel 15. Fengsel som lidelse?

Et annet stort diskusjonstema i fengselsforskningen, som nesten har delt forskningsmiljøet i to, er spørsmålet om det å sitte i fengsel er lidelse, eller smerte/pine. Den kritiske fengselsforskning har karakterisert det å være fange (særlig på lukket fengsel) på denne måten, mens den konforme fengselsforskning og det offisielle syn i de siste tiår har vært motstander av denne forståelsen av fengsels erfaringen.

Fengsel som pine? Christie

Vi skal først se på utgangspunktet for forståelsen av fengsel som lidelse i Norge. Det klassiske verket om fengsel som lidelse i Norge, er Nils Christies *Pinens begrensning* (1982)¹⁰¹. Slik jeg forstår Christie fremmer han i denne boken en helt annen måte å forstå straff og fengsel på enn det offisielle syn. Riktignok er boken skrevet på begynnelsen av 80-tallet og han forholdt seg til det offisielle syn på 80-tallet, et syn aller mest preget av en straffeforståelse hvor straffens allmennpreventive effekt var det man vektla, fordi man da ikke trodde fengsel hadde noen rehabiliterende virkning, man mente at «nothing works». En del av hans argumentasjon er knyttet til straffens allmennpreventive begrunnelse, og angår ikke oss i dag. Men mange andre av poengene hans er fortsatt like relevante. Jeg skal ta for meg noen av dem.

Christie tar kun utgangspunkt i fengselsstraff på lukket fengsel. Man kan jo være kritisk til dette utgangspunktet siden straff i Norge er et slags kontinuum fra bøter, lenkesoning, soning på åpent fengsel og videre til soning i lukket fengsel. Samtidig er det nok ikke helt urimelig av Christie å forstå straff som fengselsstraff. For det er jo fengselsstraff i lukket fengsel som på et vis virkelig er straffen, i alle fall når det kommer til grove brudd på straffeloven. Christie begynner med å spørre hva det skal bety å forstå straff som et «onde», altså det som er straffelovens betydning av straff. For å tydeliggjøre begrepet «onde», bruker han begrepene smerte og pine. Samtidig påpeker han at man fra offisielt hold underkjenner eller nærmest fortier denne vesentlige dimensjon ved dagens straff. Vi skal først se på bokens grunntanke (Christie 1982, side 5):

Tankegangen er denne: Å straffe vil si å påføre pine i den hensikt at det skal føles som pine. Men pinepåføring kommer ofte i motsetning til anerkjente verdier som godhet, overbærenhet og tilgivelse. For å forene motsetningen prøver man derfor å skjule straffens særpreg. Hvor særpreget ikke lar seg skjule, legger man i stedet vekt på å gi all verdens gode grunner for pinepåføringen.

Første setning er en omskriving av et utsagn av Johs Andenæs¹⁰², som senere har blitt stående som en definisjon på straff, men da brukes begrepet et «onde» i stedet for pine. I retorisk forstand skrur Christie til den pønale skrustikken og anvender i stedet begrepet «pine». Slik ønsker han å fokusere nettopp på pinen og smerten ved straffen, som han mener at vi undervurderer eller nesten ikke ser

¹⁰¹ Internasjonalt har det særlig vært et tema siden 50-tallet med Sykes 1958 om fengsel som en rekke lidelser.

¹⁰² Se mer om dette i kapittel 18, se også Andenæs 1994, samt Justisdepartementet 2004, side 77.

mer i dag. Christie har et dobbelt poeng. På den ene siden understreke at straff først og fremst er pine, og på den andre siden få frem at samfunnet i dag (eller da, på 80-tallet, men dette er nok like gyldig i dag), skjuler smerten og pinen ved fengselsstraffen. Han antyder flere slike motiver for å skjule pinen i straffen, blant annet ved gode intensjoner. En av måtene det skjules på er gjennom et nytt språk rundt straffepraktis, som i vesentlig grad unngår å bruke begreper knyttet til straffens smerte og pine (ibid. side 15):

Det er sikkert mange snille og gode tanker bak de snille og gode ordene. Fanger føler seg kanskje mer vel dersom de ikke ustanselig minnes om sin status ved å bli kalt «fange», plassert i «celler», overført til spesielle «straffeceller», passet på av «voktere» og bestemt over av «fengselsdirektører». Kanskje de føler seg mindre brennmerket om ordene er vakrere. Kanskje de får mer service og hjelp dersom selve systemet blir kalt «forsorg» og ikke «fengsel». Kanskje skaper vennlige ord også en vennlig verden.

Men fullt så vel tror ikke Christie det er. For han fortsetter (ibid. side 15): «Men det som får meg til å undres på om det ikke ligger noe mer bakom enn bare vennlighet, er at disse ordene så lett godtas av makthavere.» Det er dette maktkritiske perspektiv han skal forfølge resten av boken. Han viser til flere eksempler på hvordan talen om eller språket for smerten og pinen ved straffen har blitt borte, blant annet i lærebøker om straff (Ibid. side 16):

Selv i lærebøker om strafferett er smerte og lidelse som fenomen mer eller mindre blitt borte. Tekstene gjør det klart at straff er et onde som er ment å skulle være et onde. Men ut over dette går ikke moderne lærebøker særlig langt. Sammenlignet med den detaljrikdom og mengde av spissfindigheter som vanligvis finnes i disse lærebøkene, er det her en bemerkelsesverdig tilbakeholdenhet når det gjelder beskrivelser av temaets kjerne, selve straffene. Hvordan straffene svir, hvordan de føles, lidelsen, skammen og sorgen, - dette stoffet finnes det bare et blekt gjenskinn av i tekstene. Og mangelen skyldes ikke forglemmelse. Det oppdager man hurtig dersom man kritiserer forfatterne i strafferett for steril dekning av selve kjernepunktet i yrket, og antyder at de bør være mer konkrete når de skriver.

Han videreutvikler dette maktkritiske perspektiv og mener at en av grunnene til at man ikke snakker om pinen eller smerten ved straffene mer, er at de som dømmer, jobber i fengsel, underviser om straff etc. oppfatter det som ubehagelig å snakke om (ibid. side 16-17):

Lærere i strafferett liker så absolutt ikke å bli betegnet som eksperter i pine-lov. Dommere liker ikke å dømme folk til pine. De foretrekker å dømme dem til forskjellige «tiltak» eller «forholdsregler». Anstaltene liker ikke å skulle ses på eller se på seg selv som slike som påfører pine. Men faktisk ville jo en slik terminologi være meget treffene; straff som administreres av straffesystemet er bevisst og

nøyaktig uttenkt påføring av pine. De som straffes, *skal* lide. [...] Det er hensikten med straffen at mottakerne skal utsettes for noe som gjør dem ulykkelige, som gjør vondt.

Ifølge Christie står vi overfor et paradoks i samfunnet. På den ene siden påfører vi lidelse med hensikt, på den andre siden liker vi ikke det vi gjør, og prøver å skjule det (Ibid. side 19):

Vi har avskaffet Helvete, og vi har som ett av våre hovedmål å redusere pinen på jorden. I et slikt samfunn er det vanskelig å la folk lide med hensikt. Likevel gjør vi det. Vi påfører pine med hensikt. Men vi liker det ikke. Våre valg av nøytraliserende ord avslører oss, det samme gjør strafferettsjuristenes blodfattige beskrivelse av den tilsiktede pine. Vi liker ikke handlingen fordi det å forårsake en slik villet pine i høy grad strider mot andre vesentlige mål i vårt samfunn.

Et annet motiv for å skjule pinen ved straffen, er at det kan gjøre det mye lettere å jobbe med straff som yrke. For når det er skjult kan man dekke over den verdikonflikt man burde kjent i sitt indre med å påføre pine (Ibid. side 20):

De som leverer pinen ser ikke virksomheten først og fremst som drama, tragedie, intens lidelse. Å påføre noen pine står i strid med viktige idealer, men kan utføres bakom et slør av uklarhet i en uskyldig søvngjengeraktig isolasjon fra verdikonflikten. Det pinefulle ved straffen overlates til mottakerne. Gjennom ordvalg, arbeidsrutiner, arbeidsdeling og gjentakelser er det hele blitt som å levere en vare.

Men selv om de som jobber med og administrerer straffene ikke vil snakke om pinen ved straffen, opplever og erfarer fangene denne (Ibid. side 17):

Forbrytelseskontroll er blitt en renslig, hygienisk operasjon. Pine og lidelse er forsvunnet fra lærebøkene og fra de merkelappene som man setter på midlene. Men selvsagt ikke fra hva de straffede opplever. De som utsettes for straffene, er som de alltid har vært; redde, skamfulle og ulykkelige. Noen ganger gjemt bak en tøff fasade, men som mange studier viser, en fasade det er lett å trenge igjennom.

Christie går ikke videre inn på hvor mye smerte og pine fangene i Norge utsettes for, om det er forskjell fra land til land eller fengsel til fengsel. Men likevel ser det ut som at han mener at fangene i Norge på 80 tallet, ikke har det bedre enn man hadde det i starten av tiden man ble satt i fengsel (Ibid. side 18):

Trenger vi bakom selv den vakreste fengselsfasade av moderne skandinavisk design, møter vi selvfølgelig mennesker som i hovedsak har det like ille der som de ble sagt å ha det i de gammeldagse fengslene av Philadelphia-typen, botsfengslene hvor den nesten totale isolasjon hersket. Og hvordan kunne det

være annerledes? Fangene har de samme behov som folk flest. De stiller seg fremfor dommeren og blir plassert bak murene som en følge av handlinger som de ventes å skamme seg over. Hvis de ikke skammer seg over selve handlingen, skammer de seg i hvert fall over den situasjonen de er i. Og hvis de ikke er skamfulle, er de i hvert fall triste på grunn av det enkle faktum at livet går videre uten at de får delta på vanlig vis.

Om Christies påstander og underliggende premisser

Poengene til Christie kan utkrystalliseres i to hovedpåstander om fengselsstraff:

1. Fengselsstraff er pine av fangen
2. Samfunnet skjuler at fengselsstraffen er pine.

Den første påstanden argumenterer han ikke veldig mye for i boken. Dette er vel dels en empirisk påstand, dels en retorisk – semantisk påstand angående hvordan man skal definere et fenomen og hva som er ordenes rette bruk: Altså, er det riktig å beskrive tilstanden fanger er i som lidelse, eller er det å ta for hardt i? Det han gir av empirisk belegg, er påstandene om fangene vi har sett over, samt henvisning til to studier (ibid. side 17):

Cohen og Taylor (1972) beskriver teknikker som fanger tar i bruk for å overleve rent psykisk. Slike teknikker var ikke nødvendige dersom lidelsen ikke eksisterte. Hele boken er en eneste trist fortelling om hvor godt de lyktes, de som hadde til hensikt å skape pine for andre. Det samme kommer fram i beskrivelsen hos Sykes (1958) av hva han med rette kaller «the pains of imprisonment». Og lidelsen kommer ofte fram i fangens egne ord.

Den andre påstanden, at samfunnet skjuler at fengselsstraffen er pine, har både en etisk og en empirisk side. Selv om det er komplekst og kan handle vel så mye om konseptualisering, eller om hva slags begreper vi bruker i forhold til straffe - og fengselstematikken. Vi så over hvordan han konkretiserte og underbygde denne påstanden i forhold til de som skriver om strafferett, dommere og fengselsansatte. Med poenget om at alle disse gruppene har konkrete interesser av at pinen av å være fange i fengsel holdes skjult. Han viser også noe om hvordan det ble holdt skjult.

La oss først gå litt dypere inn i det første premiss. Han velger, som vi har sett, å ikke underbygge dette særlig. Men det er jo egentlig et kjernepunkt som vi ikke kan slippe lett og som burde vært hoveddiskusjonen i seg selv. Jeg skal derfor senere gå dypere inn i dette premiss og stille det som et spørsmål: Er fengselsstraff i Norge i dag pine? Nedenfor skal vi også se hvordan dette premisset er litt mer utbygd i tradisjonen til Christie. Så er det premisset om at *samfunnet skjuler at fengselsstraffen er pine*. Dette er, som vi allerede har sett, et svært viktig premiss for ham, og mye av argumentasjonen er bygd på dette premisset. Samtidig er det premisset han har argumentert best og mest omfattende for.

Men siden Christie verken definerer pine på en tydelig måte, eller begrunner sitt poeng om at fengselsstraff er pine godt, blir Christies poenger et startsted for vår diskusjon snarere enn et stoppested. Riktignok er Christies bok kanskje først og fremst en brannfakkell eller pamflett i den offentlige debatt, og lyktes også i å starte omfattende debatt og ettertanke. Men hvis vi skal gå dypere ned i disse spørsmålene må vi være mer konkrete og spesifikke. Vi må definere pinebegrepet og stille spørsmål om pinebegrepet er riktig kvantifisering av styrken eller graden av lidelse man utsettes for som fange i et norsk fengsel. Fengsel som pine er ikke et premiss som verken er åpenbart eller som alle er enige i. Derfor ser jeg det som rimelig at det nettopp er inn dit vi trenger å gå for å komme noe videre. Er det slik at fengsel er pine? Det kan ikke svares på med mindre vi går inn i spørsmålet om hva smertene ved fengsel er og hvor store de er.

Andenæs om fengsel som lidelse

Den som kanskje aller tydeligst har formet den gjeldende straffeloven og tenkningen som ligger bak denne i Norge, altså det som i stor grad utgjør det det offisielle syn, er avdøde professor i strafferett Johs Andenæs. I 1994 gav han ut den filosofiske og ettertenksomme boken *Straffen som problem* (Andenæs 1994), som tar opp en god del prinsipielle sider av straffen. I starten av boken skriver han at straff i store deler av menneskets historie har vært svært problematisk, og at mengden av lidelse, smerte og ondskap som er påført i det gode navns skyld eller fra staten, nok er mer enn det noen enkeltpersoner makter å stille i stand. Han nevner hekseprosessene og bruk av tortur for tilståelser, som et par eksempler. Så får vi et litt talende sitat fra en klok eldre mann (Andenæs 1994, side 10):

Min forgjenger som professor i strafferett, Jon Skeie, uttalte at når man har gransket den offentlige strafferett gjennom tidene, kunne man være fristet til å si at de fleste og groveste misgjerninger er øvet av offentlige myndigheter i rettens navn. Da jeg leste dette som student, tenkte jeg at det måtte være en stor overdrivelse. I dag tror jeg han hadde rett.

Derfor følgende spørsmål (ibid. side 11): «For tenkende mennesker reiser det naturlige spørsmålene: Hva vil vi – samfunnet - oppnå med straffen, og hvordan kan vi moralsk forsvare å gjøre et medmenneske vondt?». Andenæs følger opp med Christies påstander om straff som pine på dette viset (Ibid. side 11):

Straff består i bevisst tilføyelse av et onde. Nils Christie har satt dette på spissen ved å tale om pinepåføring i stedet for straff. Det er naturligvis en altfor dramatisk karakteristikk overfor det store flertall av straffer i nåtidens samfunn – bøter, betingede dommer og korte fengselsstraffer, ofte utholdt i åpne anstalt. Men i all sin overdrivelse setter uttrykket et strålekasterlys på det negative ved straffen, den tilsiktede påføring av et onde.

Om ikke Andenæs direkte godtar Christies omtale av straff som pine, forstår han likevel straff som å påføre et onde. Vi skal videre se hvordan professor i idehistorie, Espen Schanning, kommenterer det.

Schanning om fengsel som smertefullt og som pine

E. Schanning har tatt for seg straff og straffens begrunnelse i flere av sine bøker og det må vel nesten sies å være et av hans mest sentrale temaer (Schanning 2002 A, B, C). Det er nok i stor grad riktig å si at han jobber videre innenfor Christies forståelse av fengsel og straff, og utdyper og klargjør der Christie bare antydte. Dette har blant annet ført Schanning dypt inn i straffens begrunnelser. Samtidig har heller ikke Schanning gått særlig i dybden på det empiriske spørsmålet om fengsel er smerte, pine, eller lidelse. Men han har gitt noe mer kjøtt på beina enn det Christie har gitt oss. Vi skal se på det han sier særlig i *Den onde vilje*. Her først en passasje hvor han forholder seg til både Christie og Andenæs (Schanning 2002 A, side 109):

Med straff menes påføring av et tilsiktet onde. Christie kaller det «pinepåføring». Andenæs synes dette er en «altfor dramatisk karakteristikk overfor det store flertall av straffer i nåtidens samfunn» (Andenæs 1994, s. 11). Men selv karakteriserer han straff som «den tilsiktede påførelse av lidelse» (Andenæs 1990, s 103). Jeg kan ikke se den store forskjellen. Det avgjørende er at straffen oppleves som smertefull. Det er poenget med den. Det er derfor den kan brukes som en trussel. Eller som Andenæs så treffende bemerker: «Det skal være en forskjell på et fengsel og et rekreasjonshjem» (Andenæs 1990, s. 185, jfr. 194).

Videre bruker Schanning lovens straff for frihetsberøvelse som et argument for at straff gjør vondt (Schanning 2002 A, side 110):

Fengselsstraff gjør vondt. Vi kan ta lovens strafferammer som mål på grovheten av lovbrudd (Andenæs 1994, s. 114; Andenæs 1990, s 39, 114, 118). I Straffelovens § 223 står det å lese: «Den som ulovlig berøver en anden Friheden eller medvirker til saadan Frihetsberøvelse, straffes med Fængsel indtil 5 Aar.» Å berøve noen friheten er derfor en alvorlig handling. Den øvre strafferamme er lik straffen for ran og legemsfornærmelse med døden til følge (§ 268 og § 228). Forskjellen fra «normale» lovbrudd er at smertepåføringen i statlig regi er lovlig. Det pines her av de rette instanser og med de riktige argumenter.

Temaet er utviklet litt mer i et kapittel i antologien *Straff* (Schanning 2002 C) i kapittelet «Skal forvaring gjøre vondt». Han bygger videre på Foucaults innsikter om at det moderne fengsel har flyttet pinslene bort fra den fysiske kroppen og over til å pine sjelen i stedet (se Foucault 2008). Schanning skriver (Schanning 2002 C, side 177):

Fangen skal være lei seg. Fængslet benytter en «lei-seg»- teknologi. Straffen skal fremdeles svi, men ikke ved at man bruker gapestokk, steiler hjul, glødende tener, smeltet bly, kokende olje eller brennende harpiks. Den skal svi ved at fangene blir triste og lei seg fordi de blir fratatt de godene de kunne ha benyttet seg av hvis de hadde gått fritt omkring.

Fredwalls kritikk av ideen om straff som pine

T. E. Fredwall, har nylig skrevet en artikkel hvor han kritiserer N. Christies bruk av pinebegrepet (Fredwall 2017). Jeg skal se litt mer på hans kritikk for å drøfte om den er berettiget. I artikkelen forklarer han først at i Norge har forståelsen av straff vært knyttet opp til det han kaller J. Andenæs sin materielle forståelse av straff – som et tilsiktet onde. Han problematiserer denne forståelsen via et par strafferettsteoretikere (Kinander og Grøning) med ideen om at ondepåføring virkelig bør være straffens hensikt. Snarere bør kanskje heller straffen være den offentlige klander? (Fredwall 2017, s 25). Han argumenterer for at synet på straff som et intendert onde impliserer en forståelse av straff som gjengjeldelse. Men et slikt straffesyn strider med hvordan vi begrunner straff i Norge, hvor nettopp gjengjeldelse ikke lenger regnes som en legitim måte å begrunne straff på. Slik leder han oss frem til poengene til Christie og Schanning, som han gjengir på dette viset (ibid. side 25):

Hvis straff skal forstås som en tilsiktet ondepåføring, er dette uttrykk for en eufemisme, en forskjønnende og nøytraliserende bruk av ord (Christie, 1982, Schaanning, 2002 a, b). De fængslede opplever nemlig straffen som en pine, og det er dermed viktig at det innenfor strafferetten og fængselsdiskursen blir brukt ord som ikke tilslører det smertefulle i straffegjennomføringen. Straff er og bør forklares som å påføre pine i den hensikt at det skal føles som en pine.

Etter en kort gjennomgang av de sentrale poenger hos Christie og Schanning, utkrystalliserer Fredwall fem punkter han mener er «sentrale momenter i kommunikasjonen med leserne», og som han knytter mye av sin argumentasjon mot Christie og Schaanning opp til (ibid. side 29 -34):

1. Straff forklares materielt sett som tilsiktet pinepåføring eller som «en tilsiktet pine staten tilfører lovovertridere på grunn av lovovertridelsen».
2. Det skiller ikke skarpt mellom straffens artikulerte hensikt og straffens opplevde virkning.
3. Substantivet pine åpner opp for andre assosiasjoner og verdiladninger enn substantivet onde.
4. Substantivet pine knyttes først og fremst til straffegjennomføring i fængsel.
5. Pineformuleringene kan leses både normativt og deskriptivt.

Disse fem punktene er ikke direkte trukket ut av tekstene til Christie og Schanning, men snarere noe Fredwall har «fått ut av leseropplevelsen av dem». Det synes rimelig å spørre om Fredwalls hermeneutiske innfallspor. Er det slikt at han angriper stråmenn og noe Christie og Schanning ikke egentlig skriver? Det er i alle fall grunn til å spørre om disse fem punkter er en rimelig tolkning av Christie og Schanning. La oss begynne med det første punkt. Punkt 1 synes ganske ukontroversiell

og noe både Christie og Schanning nok ville vært enige i. Men 2 er mer kontroversiell. Derfor trenger han å underbygge den mer. Det som er Fredwalls poeng her er at både Christie og Schanning bruker formuleringer som understreker at lovgiver har til hensikt at straffen skal oppleves som en pine. Slik omtaler de det som at det er en tilsiktet pine det er snakk om (ibid. side 30).

Fredwall mener at Christie ikke underbygger dette ordentlig, men heller viser til fangers opplevelse av å være i fengsel. Det er «straff som *opplevd* pinepåføring. Det uttrykker ikke noe om hva som er *statens hensikt* med straffen» (ibid. side 30). Heller ikke hos Schanning finner han underbyggelse av statens intensjon om pinepåføring. Snarere mener Fredwall det er to begrunnelser Schanning bruker. Det ene er å vise til Christie, det andre er det han kaller Schannings egen tolkning av fangers erfaringer knyttet til styringsdokumentenes formuleringer.

Fredwall synes å lese både Schanning og Christie urimelig på dette punktet. For Christie handler mye av argumentasjonen om å forstå hva som er den underliggende, ikke-ekspliserte intensjon med straffen, etter en ganske grundig gjennomgang av begrunnelsene for straff slik de stod i styringsdokumenter på 80 tallet. Han kommer til at selv om vi ikke uttaler at gjengjeldelse er begrunnelsen for straff, er det gjengjeldelsen og hevners sentiment som ligger under straffen (jfr. Christie 1982, se også mer om disse poeng i kapittel 18). Schanning har også et lignende poeng, men går enda grundigere gjennom lovtekstene i sin nærlesning av dem og kommer til at det er snakk om en villet smerte eller pinepåføring. Fredwall sier det slik (ibid. side 30-1):

Lovgiver uttrykker at statens hensikt med straffen er å påføre et onde, mens de to forfatterne insisterer på at statens hensikt er å påføre pine. Slik er det staten eller lovgiver som i tekstene deres blir stående som normkilde for at straff skal være pinepåføring. Og slik blir det ikke etablert et adekvat skille mellom straff som opplevd pinepåføring og straff som tilsiktet pinepåføring.

Når det gjelder punkt 3 viser Fredwall til at Christie omtaler «pine» som et uvanlig ord, på grensen til det støtende (ibid. side 31). Derfor tenker han seg at meningen med pinebegrepet hos Christie er at det skal ha en forsterkende og bevisstgjørende virkning. Fredwall går derfor til ordbøkene (ibid. side 31):

Et søk i norske ordbøker lister opp en rekke synonymer til *pine*. *Helvete*, *martre*, *pinsel*, *skjærsild*, *plage* og *torturere* er blant ekvivalentene i ordbøkene på ordnett.no. Det vises også til ord og uttrykk som seigpine, spenne på pinebenken, den evige pine, helvetes (pøl og) pine og død og pine. Slik trekkes det opp en språklig horisont rundt pinepåføringen som dels henter ressurser fra de monoteistiske religionenes fortidige beskrivelser av underverdenen, og dels viser til straffemetoder som er forbudt i norsk lov og gjennom internasjonale avtaler.

I kontrast til dette sjekker også Fredwall ordbøkene i forhold til et «onde» (ibid. samme side):

Om substantivet *onde* brukes det ifølge de samme ordbøkene på ordnett.no stort sett forklaringer og beskrivelser som vekker mindre dramatiske assosiasjoner. Her knyttes *onde* til *ulempe*, *lidelse* og *sykdom*, og det vises til ord og uttrykk som *hjerteronde*, *maveonde*, *et nødvendig onde* og *av to onder velger man det minste*. Denne lista over ekvivalenter peker i min tolkning mot en smerteopplevelse som fremstår som mindre alvorlig enn den som knyttes til pine.

Han konkluderer dette punktet med at pine er et ord som er sterkere enn onde, og peker mot noe mer smertefullt, nemlig på *intens* lidelse. Slik kan betegnelsen av straff som pine åpne for andre assosiasjoner i forståelser av straff, som ikke nødvendigvis er riktig. Så vidt jeg kan forstå har Fredwall her et godt poeng som ikke er diskutert ordentlig hos Christie eller Schanning. Christie er nok klar over at pinebegrepet uttrykker kvantitativt mer lidelse enn ondebegrepet, men han vil ikke diskutere lidelse i kvantitet eller styrkegrad. Det synes likevel betimelig å spørre om pinebegrepet er for sterkt gitt dagens soningsformer.

Punkt 4 (a substantivet pine først og fremst knyttes til straffegjennomføring i fengsel) er ganske ukontroversielt. Allerede Andenæs påpekte at det måtte være tilfelle og at det er mange andre typer straff enn fengsel i vårt samfunn. Men det er også et oppklarende punkt. Fordi mens pine vil være et for sterkt begrep å bruke på alle former for straff (som bøter, inndragning osv.), vil det kanskje likevel være adekvat i forhold til fengselsstraffen.

Punkt 5 (Pineformuleringene kan leses både normativt og deskriptivt) er kontroversielt og et avgjørende punkt. Derfor skal vi se mer på det. Fredwall mener Christies påstander om at straff er pine kan leses både normativt og deskriptivt. Tilsvarende med Schannings poenger om at det er straffens mening at den dømte skal pines og ha det vondt. Dette kan tolkes deskriptivt hvis det leses som empiriske observasjoner av fengselspraksis eller lesninger av lovgivning. Men formuleringene kan også være normative, som ytringer om hvordan de mener fengselspraksis *må* eller *skal* være. I så fall kan man tolke Christies og Schannings utsagn som «normative pliktutsagn»: «de som straffes *skal* lide» (ibid. side 32). Samtidig understreker Fredwall at det i så fall ikke er Christie eller Schanning som er normkilden til slike utsagn. Snarere er det staten eller lovgiver.

Det synes som Fredwall er inne på noe her. Både Christie og Schanning er litt utydelige på om poengene deres er normative eller deskriptive. Men likevel ikke slik Fredwall antyder. For det er åpenbart at de ikke mener at straff virkelig *bør* være pine. Tvert imot synes det heller som retoriske grep på et deskriptivt nivå, nærmest for å vekke leseren til å forstå at fengselsstraffen er smertefull. Deres normative hensikter synes snarere å være et ønske om å forandre straffep praksis, ved først å vekke vår forferdelse over dagens straffep praksis.

Fredwall argumenterer videre basert på disse fem punkter. Han poengter at det skjer en «forskyvning i det artikulerte smertenivå» når Christie og Schanning kaller straffen for «pine» snarere enn et «onde». Forskyvningen skjer ifølge Fredwall både fordi Christie og Schanning ikke

skiller mellom hva som er statens artikulerte hensikt med straffen og fangenes opplevelse av den, og fordi «*pine* konnoterer en høyere pønial verdi enn hva *onde gjør*.» Fredwall vil knytte noen normative kommentarer til disse punktene. Han begynner med hovedpunktet *Straff kommunisert som opplevd pine*. Han tenker seg at dette aspektet av tekstene til Christie og Schanning kan virke opplysende på befolkningen, ved å si mer om hvordan fengsel faktisk oppleves for fangene. Han kontrasterer det med den populære oppfatningen i befolkningen at fengsel er som å være på hotell. Her viser han til Leif Petter Olaussens undersøkelse (2013) om folks holdninger til straff. Han fant at 53 % av befolkningen var enige i påstanden: «å være innsatt i fengsel kan nesten betraktes som et hotellopphold, de innsatte har det alt for godt.» (ibid. side 33). Slike holdninger utfordrer Christie og Schanning. I tillegg utfordrer de ideer om at fengsel er omsorg og fungerer rehabiliterende. Fredwall viser her et interessant eksempel (ibid. side 33):

Stortingspolitiker Sivert Bjørnstad ... har tatt til orde for at «mange flere kriminelle må få ta del i godet det er å sitte i fengsel» (Skårderud, 2016, s. 4). Med henvisning til innholdet i straffegjennomføringen (slik som utdanningstilbud og arbeidstrening) og en studie som finner at dette kan ha positiv innvirkning på domfeltes residiv, argumenterer han for at «hver av dem som begår kriminalitet, men ikke havner i fengsel, går glipp av en enorm mulighet».

Man må vel si at særlig mer positivt syn på kriminalomsorgen er vanskelig å se for seg, og et slikt syn ville man neppe klare å ha hvis man leste Christie eller Schanning. Samtidig mener Fredwall at det å påstå at straff er intendert pinepåføring fra lovgivers side er problematisk fordi den artikulerte hensikten med straff er ondepåføring og ikke pinepåføring (ibid. side 34). Slik blir hensikten med straffen hos Christie og Schanning oppgitt å være noe annet enn det lovgiver selv artikulere. Han understreker igjen at substantivet *pine* peker mot en høyere pønial verdi enn *onde*.

Fredwall minner oss om at det siden fengselsloven i 1958 er «*frihetsberøvelsen* som er det tilsiktede *onde* i fengselsstraffen» (ibid. side 34). Frihetsberøvelsen sees på som avskrekkende nok i seg selv, og dermed skal ikke straffeondet knyttes til selve gjennomføringen. Han knytter også an til *normalitetsprinsippet* hvor målet er å gjennomføre straff på en måte så lik samfunnet utenfor som mulig. Her mener han at Schannings påstander om at fengsel ikke er omsorg og respekt og at man møtes med en kald skulder er feilaktig og står i motsetning både til fengselsvesenets intensjoner og empirisk forskning på fengsel i Norge (han viser til Basberg 1999, Fredwall 2013, 2015, 2017, Hammerlin 2008, 2009, Hammerlin og Mathiassen 2006). Han viser videre til Y. Hammerlin og hans 30 år som forsker på etaten, hvor han er opptatt av å få frem at fengsel er et *både og* (ibid. side 34-5):

Han betoner hvordan mange av de som fengsles, opplever oppholdet som en integritetskrenkende belastning og en betydelig eksistensiell påkjenning. Samtidig synliggjør han at «mange betjenter har [...] en væremåte og en samhandlingsform som hjelper mennesker i fengselshverdagen slik at de eksistensielle krisene dempes eller løses», og han viser til «mange eksempler på [...] at både fanger og

betjenter klarer å skille mellom det å være kontrollør og det å være omsorgs- og hjelpeperson.

Videre (ibid. side 35):

Betjentrollen og fengslenes funksjon, skriver Hammerlin, er sikkerhets- og kontrollorientert, og dette påvirker både relasjonenes kvalitet og samtalene i fengslet. Samtidig, påpeker han, har fengselsstraffen også «elementer av praksiser og virksomheter som oppfattes som goder, som muligheter, som noe positivt» (Hammerlin, 2008, s. 146). Slik er fengselsstraffens *samtidighet*, dette spennet mellom et *både - og*, tydelig til stede i Hammerlins empirisk-informerte forskning, et perspektiv som blir stående i kontrast til Schaannings (2002b, s. 205) mer endimensjonale enten-eller- tilnærming til fengselsoppholdet: «Man kan jo ikke gi fanger glede og rikere liv når de sperres inne fordi de skal pine og være lei seg. Det blir selvmotsigende.

Fra min erfaring som fange, synes mange av Fredwalls innvendinger som retorisk (og til nød semantisk) skyggeboksing. Men det poenget som gir litt mening, er hans innvending om styrkegrad, eller kvantifisering av lidelse. Er det virkelig slik at det å sitte på et lukket fengsel er så ille at man kan kalle det «pine», eller er det en overdrivelse? For å svare bedre på et slikt spørsmål, må vi gå mer konkret inn i hva fengselslidelsen egentlig er.

Hvis fengsel er lidelse hva består lidelsene i? Mathisen og Hammerlin

T. Mathisen (2007) har et underkapittel om pinsler i fengsel, hvor han konkretiserer hva fengselslidelser handler om. Kapitlet er basert mest på G. Sykes (1958)¹⁰³. Mathisen sier at ordet «pinsler» er sterkt, men at Sykes bruker det for å «unngå tendensen til å betrakte pinsler som noe som hører fortiden til og noe som bare hører kroppen til» (Mathisen 2007, side 198). Riktignok må det sies at Sykes ikke bruker ordet «pinsler» men snarere det engelske «pains» (pains of imprisonment), som man nok vel så presist kunne oversatt med «smerter» eller «lidelser». Men foreløpig skal vi holde oss til Mathisens oversettelse, som nok er ganske influert av Christies ordvalg ved å se på fengsel som pine. Den første av dem gjelder *selve berøvelsen av frihet*. Mathisen skriver (ibid. side 199):

En ting er at ens bevegelsesmuligheter hemmes av fengselets ytre grenser. Viktigere, og verre, er at friheten til å inngå og opprettholde følelsesmessige bånd til familie, slektninger og venner går tapt. Friheten til å inngå og opprette slike bånd brukes ikke alltid når en har den utenfor fengslet, men at friheten *er* der, er et avgjørende faktum, og frihetens fravær danner en dyp frustrasjon. Brevveksling, begrensede besøk og permisjoner kan ikke oppveie for dette

¹⁰³ Jeg baserer fremstillingen her på Mathisen (2007), snarere enn Sykes (1958), fordi Mathisen tolker disse pinsler ved fengslingen til norske forhold på 2000 tallet, mens Sykes skriver om amerikanske forhold på 50-tallet.

smertelige tapet. Til dette kommer at fengselets frihetsberøvelse utgjør et «løkformet» system: Det finnes rikelig med isolasjonsmuligheter inne i fengslet, som begrenser friheten også innenfor murene, ja det finnes isolasjonen - i siste instans glattcella i fengslets kjeller.

Den andre pinselen fra Sykes er *frarøvelsen av dagliglivets goder og tjenester*. Mye av det man tar for gitt ellers, har man ikke mulig tilgang på, eller så er det rasjonert i fengsel. Riktignok får man sine grunnleggende materielle behov tilfredsstilt, og man sulter ikke og har det varmt nok stort sett. Men ifølge Sykes er materielle goder så viktig del av den enkeltes selvbilde, at det å bli frarøvet dem er det samme som «å bli utsatt for et angrep på de dypeste lag av personligheten» (ibid., side 199). Og Mathisen fortsetter (samme side):

[D]en systematiske *berøvelsen* av materielle goder og tjenester som skjer i fengslet utgjør altså på en helt spesiell måte et systematisk og helt ødeleggende angrep på den enkeltes selvbilde.

Når det gjelder den tredje pinselen er det *frarøvelsen av heteroseksuelle forhold*. Dette sier Sykes er langt mer enn en fysisk frarøvelse. Det er også et dypt psykologisk problem, som angår identiteten og ens oppfattelse av seg selv som mann. Selv om man har en viss mulighet for besøk uten tilsyn, så er pinen mye det samme. Mathisen sier det slik (ibid. side 199-200):

Den mannlige fangens rolle som mann blir fundamentalt truet. Den kvinnelige fangens rolle som kvinne blir tilsvarende rystet. Uovervåkede besøk med ektefelle eller samboer, som finnes i noen fengsler, demper nok noe av problemene for de som har besøkende ektefeller e.l. Men fjernet blir problemene for dem ikke, blant annet fordi kontakten er sterkt begrenset og preget av sterkt påtvungne rammer. Rammene gjør lett seksualiteten om til en nedverdiggelse, ikke minst for den som kommer på besøk. Og mange har ikke ektefeller eller samboere - et flertall av langtidsfangene i fengslene er uten kjernefamilie. Permisjonene kan nok gjenopprette noe av skaden for noen, men er ikke tilstrekkelig.

Den fjerde pinselen er *berøvelsen av autonomi*, eller selvstendighet (som Mathisen oversetter det med). En av hovedmåtene denne berøvelse skjer på er at fangene underordnes «et enormt regelverk og system av påbud som har til formål å kontrollere hans adferd i den minste detalj» (Mathisen, ibid., side 200, han siterer Sykes s. 73). Selv om man blir utsatt for reguleringer og styring ute i samfunnet, sier Sykes at det i fengsel kjennes langt hardere. Mathisen fortsetter (ibid. side 200):

Sett fra fangens synspunkt virker mye av reguleringen innenfor dessuten formålsløs. Spørsmålet om selvbildet står igjen sentralt: Den nitide og ofte uforståelige reguleringen «reduserer fangen til den svake, hjelpeløse og

avhengige posisjon som barn har» (Sykes, s. 75). Selvbildet som et selvbestemmende individ smadres.

Den femte pinselen gjelder berøvelsen av *den personlige sikkerhet*. Det handler om at man tvinges til en langvarig intimitet med andre fanger, hvor mange har en «klang historie av voldelig, aggressiv atferd bak seg» (ibid. side 200). Mathisen fortsetter (samme side):

Angsten og vanskelighetene knyttet til å leve sammen med andre fanger, som en ikke har valgt som sine samboere, gjenspeiles i Norge ved at en del fanger i perioder ønsker seg isolert. Isolasjonen fremstår altså for dem som et mindre onde. Til dette kommer angsten og vanskelighetene som kan være knyttet til livet sammen med den betjeningen fengslene har.

Mathisen sier at Sykes beskrivelser av pinslene er ganske abstrakte, og kommenterer det videre på følgende måte (ibid. side 200):

Selv om det finnes variasjoner mellom fengslene i ulike land, og mellom ulike fengsler, er disse pinslene disse frarøvelsene, til stede i større eller mindre grad. Lidelsen er ofte stor. Det gjelder, som før nevnt, både i manns- og kvinnefengsler, selv om forholdene er forskjellige (Vegheim 1995). Utslagene er mange. Høy selvmordsrate er et av dem (Hammerlin og Bødal 1988).

Mathisen skriver videre om at fengselet har makt over goder og onder for fangene. Selv om disse goder og onder kanskje ikke alltid ser så viktige ut utenfra (ibid. side 201):

Utenfra sett kan forskjellen på en isolatcelle og en vanlig celle fortone seg liten. Det samme kan forskjellen på tolv og fjorten kroner i arbeidspenger pr.dag. Uansett er cella liten og trang og arbeidspengene små. Innenfra sett fortoner saken seg imidlertid annerledes. Innenfra blir forskjeller som utenfra virker små, forstørret og får til dels vital betydning for fangen.

Men det er ikke slik at fengselet bare kontrollerer tilsynelatende små goder og onder. Fengselet kontrollerer også store og avgjørende goder og onder for fangene (ibid. side 201):

Dertil kommer at fengslet kontrollerer goder og onder som også mennesker utenfor burde ha sjanse til å forstå er vitale for fangen. Brevveksling med eller uten sensur, permisjon eller permisjonsnekt, prøveløslatelse eller fortsatt fengsel osv., er gode og onder som fengslet i stor grad kontrollerer.

Mathisen skriver om hvordan disse goder og onder forvaltes. Det er i stor grad ut fra skjønn, uten klare føringer. Dermed er svært mye opp til den enkelte som forvalter disse godene og ondene i fengselet. Det skaper maktformer som Mathisen karakteriserer som patriarkalske og lignende tidlige tiders føydalsamfunn (ibid. side 201):

Det er meget viktig å være klar over at fengslets beslutningsmuligheter over godene og ondene, de formelle så vel som de uformelle, i meget stor grad er skjønnspreget. Reglene som fengselet har å holde seg til i samband med sine beslutninger er tøyelige - ofte kalt «gummistrikkbestemmelser». Fangene har av den grunn få legale muligheter til å kontrollere og begrense fengselets beslutninger. På bakgrunn av fengslets vide skjønnspregete beslutningsmuligheter, har jeg et annet sted karakterisert fengselets makt som *patriarkalsk*: Den er, på bakgrunn av den vide skjønnsmuligheten, av samme type som føydalherrenes makt på hans gods. Innenfor rammen av det legalt baserte byråkrati lever altså fengselet som en sosiologisk fortidslevning (Mathisen 1965a, kapittel 6).

I kombinasjonen av de viktige, ofte vitale goder og onder som fengslet kontrollerer, og fengslets skjønnspregete patriarkalske beslutningsform, ligger fengslets kolossale makt over fangen.

Min erfaring samstemmer ganske godt med Mathisens oppsummering. Jeg kjenner godt igjen de fem former for lidelse. Men vil heller dele dem inn i fire. Den første typen lidelse vi kan snakke om er den smerten som er kun i kraft av det å være innesperret i fengsel, være innelåst, isolert fra de man er glad i osv. Så den tillegglidelsen som kommer som resultat av slemme vakter, urimelig system, ledelse som bare vil fangene vondt osv. En tredje lidelsesform kommer som resultat av andre fanger som man blir nødt til å være innestengt sammen med. Det er åpenbart mye av denne typen lidelse også. Man kan kanskje også snakke om lidelse man påfører seg selv, som resultat av ikke å takle situasjonen godt nok (det kan være selvskading på forskjellige nivåer, fysisk, psykisk osv, eller det kan være at man velger væremåter som ikke er funksjonelle i det miljø man nå er osv). Kanskje kan vi så snakke om kombinasjonen av alt dette som det som virkelig er fangens lidelse i sin totalitet?

Hammerlin og fangenes tapsliste

Vi skal se videre på Y. Hammerlins konkretisering av lidelsen i fengsel. Hammerlin forstår fengsel som lidelsesfullt og skriver om fangehverdagens lidelsesproduksjon. I mange år har han operert med det han kaller «fangens tapsliste» som er en liste over alt fangene taper ved å sitte i fengsel. Vi kan forstå denne lista som en konkretisering av hva lidelsen av å sitte i fengsel er eller kan være. Lista er utarbeidet som en videreføring av Sykes og Goffmanns perspektiver på fengslidelse, tilpasset norske forhold, hvor ganske mange egne faktorer er lagt til. Tapslista ajourfører Hammerlin grovt sett hvert femte-sjette år. Det gjøres på basis av forskjellige fengsels- og praksisfeltstudier og ved samtaler og intervjuer med fanger, betjenter og andre aktører i systemet. Den første tapslista utarbeidet han først i 1986/1987, og er sist revidert i 2019/2020. Fangenes tapsliste er etterprøvd og videreutviklet bl.a. av psykologene Brekke og Halvorsen i 2004. I følge Hammerlin er tapslista er viktig for å «kunne forstå fangenes eksistensielle, sosiale og helsemessige problemer som utvikles eller forsterkes under fengslingen og er adekvat for systemkritikk, og for hjelpe- og

omsorgsinnsatser og selvsagt også selvmordsforebyggende arbeid» (versjonen nedenfor er fra Hammerlin 2015, s 149-50):

Fangenes tapsliste

- Tap av frihet/avmakt/maktesløshet
- Sosial svekkelse og sosial avsondring. Institusjonalisering/prisonisering; den enkelte får institusjonskompetanse, ikke «livs» kompetanse.
- Marginalisering, isolering/sosial isolasjon, monotoni
- Kompetanseødeleggelse, diskvalifisering, degradering, deklassering eller forverring/stabilisering av en dårlig sosial posisjon/livssituasjon.
- Tap av grunnleggende og normale livsvirksomheter i samfunnet; tap av muligheter til å bruke visse varer og tjenester; tap av kompetansegivende muligheter; tap av kvalifiserende erfarings- og kunnskapskapital for produktive og sosiale virksomheter i samfunnet, tap av kommunikasjon.
- Midlertidige, eller varige tap av sosiale forhold, fremmedgjøring, desorientering, perspektivløshet, perspektivinnsvenging og perspektivfortetning, svekkelse eller tap av sosial tilhørighet.
- Sosial katastrofe, fortvilelse, angst, sorg, frustrasjoner
- Tap av ting, gjenstander
- Tap av seksualitet, kjærlighet, forhold, omsorg
- Tvang til uønskete sosiale forhold, tap av sikkerhet
- Tap av sjølvbestemmelse; (sosial) usikkerhet og utrygghet; tap av frihet; tap av tillit
- Fattigdom, kulturfattigdom; et liv på en for «trang» og kulturfattig arena (fengselsarena). Livsinnskrenkelse
- Fysisk, psykisk og sosial deprivasjon (i form av å stoppe i utviklingen, forsakelse osv.)
- Kreativ deprivasjon, etisk deprivasjon
- Mortifikasjonsprosess, personlig integritet og sosial identitet trues eller svekkes - den enkelte gjøres «sosialt død»; ydmykelse og brudd på den enkeltes identitet – krenkelse og objektgjøring.
- Stigmatisering, avvikerkarriere.

Hammerlins tapsliste er ikke et mål på hvor mye lidelse fengsling innebærer, men snarere en måte å begrepsfeste og dels konkretisere hva denne lidelsen består i. Vi skal i neste avsnitt se på en kvantitativ undersøkelse av fangebefolkningen som også tematiserer lidelsen til fangene.

Levekårsundersøkelsen fra 2015. Om fangebefolkningen

Som vi har sett hos de ulike teoretikerne som forstår fengsel som lidelse eller pine, er det forholdsvis uklart hvor mye lidelse det i så fall er snakk om, og om det er så mye lidelse at det er adekvat å anvende termen «pine» på det å settes i fengsel. Det er ikke i Norge forsket helt direkte på dette, men ganske nylig ble det gjennomført en såkalt levekårsundersøkelse i norske fengsler, som er en kvantitativ spørreundersøkelse foretatt på en såpass stor fangepopulasjon at man kan generalisere til hele populasjonen (M. Killengreen Revold 2015). Levekårsundersøkelsen er bredt anlagt og tar

også for seg en del spørsmål som angår hvordan den enkelte fange har det i fengsel, i tillegg til litt om hva man forventer av fremtiden, eksempelvis med tanke på mulig tilbakefall. Det som i denne sammenheng er mest interessant er hva undersøkelsen klarer å kartlegge av psykisk og fysisk helse hos innsatte. Det er et metodisk problem at det ikke er noen målinger før og etter tiden i fengsel. Undersøkelsen «måler» kun tiden mens man sitter i fengsel. Likevel kan man jo tenke seg at det i alle fall sier en del om hvordan man har det akkurat nå. Samtidig stilles det spørsmål om tiden før og etter fengsel til respondentene. Hvis man merker at det er særlig mye dårligere utslag mens man sitter i fengsel, så sier jo det noe interessant.

Før denne undersøkelsen har det også blitt gjort flere levekårsundersøkelser om levekårene til fangepopulasjonen. Blant annet ble det gjennomført en ganske stor levekårsundersøkelse i 2004 av FAFO (Friestad, Christine og Skog Hansen, Inger Lise 2004), og en tilsvarende stor undersøkelse i forbindelse med hovedoppgaven til Skardhamar (2002). Den tradisjonelle tenkningen eller motivasjonen rundt å gjennomføre slike levekårsundersøkelser på fangepopulasjonen, har vært forankret i klassisk kriminologisk tenkning (se eksempelvis Jensen 2013). Ideen er at det er en korrelasjon mellom dårlige levekår og kriminalitet. Prosjektet med slike levekårsundersøkelser på fangepopulasjonen, er ofte å søke å verifisere eller eventuelt å falsifisere en hypotese om en korrelasjon. De tre undersøkelsene jeg refererte til over har delvis en slik agenda.

I den forstand er dette undersøkelser som forsøker å finne ut noe helt annet enn lidelsen ved å sitte i fengsel. Det er undersøkelser som prøver å si noe om risiko for kriminalitet i forhold til levekår, såkalte kriminogene faktorer (hva som avgjør at noen gjør kriminelle handlinger). Undersøkelsene handler ikke i den forstand om hvorvidt fengsel fungerer etter hensikten. Men likevel er det noen spørsmål i disse undersøkelsene som går i retning av å handle om hvordan man har det nå under soningen. Når det gjelder undersøkelsen fra 2015 er den såpass omfattende og vid, at den også dels kan brukes til å si noe om smerten eller lidelsen ved å sitte i fengsel. Det er slik vi skal se på den i det følgende.

Det metodiske i Levekårsundersøkelsen

Når det gjelder det metodiske for denne undersøkelsen, sies følgende i sammendraget (Killengreen Revold 2015, side 4):

Rapporten om innsattes levekår baserer seg på en intervjuundersøkelse som ble gjennomført i norske fengsler høsten 2014. Rapporten beskriver livet til de innsatte før soning, og i noen grad livet under soningen og planene etter løslatelse. For å sammenlikne de innsatte med den øvrige befolkningen ble det brukt referansegrupper, som hadde like demografiske kjennetegn, fra SSBs levekårsundersøkelser.

Det er en utvalgsundersøkelse hvor varetektfanger og fanger med utvisningsvedtak ikke er tatt med. Fokus er først og fremst levekår før fengsling, men det er også noen spørsmål om livet i fengsel og forventning til løslatelse. Man kartla oppvekst, boforhold, arbeid før innsettelse, helse, utsatthet

for vold, rusbruk og sosial kontakt (ibid., side 3). Vi får vite om utvalget at (ibid., side 4): "46 prosent sonet sin første dom og 54 prosent hadde sonet fengselsdommer tidligere." Videre sier de om utvalget (ibid. side 7):

Det ble trukket et tilfeldig utvalg på 520 personer fra populasjonsfilene levert av Justisdepartementet gjennom Kriminalomsorgsdirektoratet. [...]. Det ble gjennomført 264 intervju, som ga en svarprosent på 57. I tillegg ble informasjon fra utdanningsregisteret, folkeregisteret og kriminalomsorgens register over innsatte (KOMPIS) koblet på.

Det ble også laget en referansegruppe som man kunne sammenligne resultatene med (ibid. side 8-9):

For å få et mer relevant sammenlikningsgrunnlag for levekårsforskjeller er det derfor laget referansegrupper fra den øvrige befolkningen. Referansegruppene er laget ved å vekte utvalgene i levekårsundersøkelsene slik at fordelingen på kjønn og alder blir lik den vi finner i fengselsbefolkningen. Det er laget en vekt for å veie opp til tverrsnittspopulasjonen av innsatte og en for å veie opp til årspopulasjonen av innsatte.[...]. I 2012 ble 6 186 personer intervjuet, i 2013 6 140 personer og i 2014 7 373 personer. Undersøkelsene har et utvalg som er tilfeldig trukket blant nordmenn på 16 år eller mer som ikke bor på institusjon, men kun respondenter på 18 år eller mer er brukt som sammenlikningsgrunnlag i denne rapporten.

Hovedfunnene

Her er en oppsummering av hovedfunnene i undersøkelsen, som viser at det er en rekke større levekårsproblemer i gruppen av innsatte (ibid. side 4):

Mange innsatte hadde hatt en vanskelig oppvekst. 32 prosent hadde lite penger sammenliknet med andre eller var blant de fattigste i nabolaget. En høy andel har hatt negative opplevelser i barndommen. For eksempel har 40 prosent opplevd å bli mishandlet i oppveksten, 38 prosent bodde med noen som hadde alkohol- eller narkotikaproblemer i oppveksten og 41 prosent har opplevd at noen i familien satt i fengsel. Innsatte som har sonet tidligere dommer og yngre innsatte hadde gjennomgående vært utsatt for flere av disse negative opplevelsene i oppveksten enn andre innsatte.

Levekårene til de innsatte før soning er gjennomgående dårligere enn i sammenliknbare grupper av den øvrige befolkningen. 68 prosent bodde i en bolig de eide eller leide, mot 98 prosent av referansegruppen. Utdanningsnivå og yrkesaktivitet er også klart lavere enn blant andre det er naturlig å sammenlikne dem med. 66 prosent har ungdomsskole eller lavere som høyeste fullførte

utdanning, og kun 36 prosent var i arbeid ved innsettelse. I referansegruppen er andelen henholdsvis 24 og 82 prosent. Andelen med økonomiske problemer var også høyere blant de innsatte.

En større andel av innsatte enn i referansegruppen vurderer helsen sin som dårlig, og det er mer vanlig å ha diverse symptomer på fysiske og psykiske lidelser. En av fem innsatte vurderer helsen sin som dårlig eller svært dårlig, og et flertall har en varig sykdom eller lidelse. Alle helseindikatorne er klart dårligere for de eldre enn yngre innsatte. En stor andel har også flere indikatorer på psykiske lidelser.

Andelen som har blitt utsatt for vold og trusler før innsettelse er klart høyere enn blant dem vi sammenlikner med. Et flertall av innsatte hadde brukt narkotika i året før de ble innsatt. Dette er høyere enn i referansegruppen, og forskjellen er særlig tydelig i andelen som har brukt tunge stoffer. Det er en mindre klar forskjell i andelen som drikker alkohol, men det er mer vanlig blant innsatte å drikke seg beruset ofte.

Flesteparten av innsatte har venner eller familie de kan snakke med eller som kan hjelpe ved problemer, men andelen uten slike nære kontakter er høyere enn i referansegruppen. Omtrent fire av ti mangler noen de kan snakke med i fengselet, og en like stor andel har ikke hatt besøk de siste tre månedene. De innsatte utviser også mindre tillit til at andre er til å stole på og at folk flest vil behandle dem rimelig.

Alt i alt finner vi at det store flertallet av innsatte har levekårsproblemer på ett eller flere områder. Den største andelen med flere levekårsproblemer finner vi blant innsatte under 40 år, innsatte på korte dommer og innsatte som har sonet tidligere dommer. 18 prosent av innsatte tror at mulighetene for at de ikke begår nye lovbrudd etter løslatelsen er ganske små eller små.

Når vi ser på denne oppsummeringen forstår vi også at fangegruppen ikke er et tverrsnitt av befolkningen. Det er nok ikke helt urimelig å på denne bakgrunn si at fangebefolkningen i stor grad tilhører de sosialt lave sjikt i samfunnet, er fattige, har hatt en vanskelig oppvekst, og sliter med både fysiske og psykiske problemer. Det er også betydelig større funn av mishandling og overgrep mot fangebefolkningen (ibid. side 15):

Fire av ti innsatte har selv blitt mishandlet i oppveksten, og andelen er signifikant høyere blant personer som har sonet tidligere dommer (46 prosent) enn blant førstegangssonere (33 prosent). Det er også en større andel unge som har blitt utsatt for overgrep. Hele 49 prosent av innsatte mellom 18 og 24 år hadde blitt mishandlet i oppveksten. Personene som sa at de hadde blitt mishandlet fikk spørsmål om de var blitt utsatt for fysisk, psykisk, seksuell eller annen type

mishandling. Blant innsatte som har vært offer for mishandling har nesten ni av ti opplevd fysisk mishandling, seks av ti psykisk mishandling, litt under to av ti seksuell mishandling og omtrent en av ti annen type mishandling. For syv av ti personer som hadde blitt utsatt for mishandling hadde overgriperen vært en person de bodde sammen med. Det er også en signifikant høyere andel som har blitt utsatt for overgrep i oppveksten i årspopulasjonen, der hele 49 prosent har opplevd overgrep.

Studien presenterer følgende konklusjon når de skal oppsummere funnene om oppvekstvilkår til innsatte (ibid. side 19):

Som vi har sett over er det en klar sammenheng mellom soningshistorikk og oppvekstvilkår. Innsatte som har sittet i fengsel tidligere har i større grad hatt en oppvekst preget av ustabilitet, vold og rusbruk enn innsatte som soner sin første dom. Dette kan tyde på at for en del personer kan en svært vanskelig oppvekst øke sjansene for at de begår gjentatte kriminelle handlinger, kanskje fordi de befinner seg i et miljø der dette er vanlig og akseptert.

Selv om disse funnene ikke handler om forholdene i fengsel, handler likevel noen funn indirekte om dette. Særlig kommer det frem i delen om «Helse og soningsforhold.» Vi skal se på noen av konklusjonene her (ibid. side 36):

Omtrent fire av ti, 37 prosent, innsatte mener at helsen deres har blitt litt eller mye bedre under soningen. 39 prosent mener tilstanden har vært omtrent uforandret og 24 prosent at den har forverret seg litt eller mye under fengslingen. Det er liten forskjell mellom aldersgrupper i andelen som mener at helsetilstanden har endret seg i løpet av soningen, men en større andel av personer som har sonet tidligere dommer mener at helsetilstanden har bedret seg i fengselet sammenliknet med personer som soner sin første dom.

Noen mener altså helsen har blitt bedre av fengsel, noen mener den har blitt dårligere. Det er i den forstand rimelig å tenke at det handler mest om hva slags liv man levde før fengslingen og hvordan ens psykiske og fysiske helse var da. Men vi skal se på en interessant passasje som kom frem i dette kapittelet. Her har man undersøkt 15 forskjellige plager, som kan fungere som en sammenligning mellom fengselslivet og ellers. Dessverre er det ikke spurt om en slik sammenligning, men likevel kommer det frem en del interessante resultater (ibid. side 38-39):

Respondentene ble også spurt om de hadde opplevd 15 forskjellige plager eller symptomer på fysisk og psykisk sykdom de siste tre månedene. De innsatte rapporterte høyere frekvenser enn referansegruppen på alle symptomene. For kun ett av disse symptomene, hoste, var ikke denne forskjellen signifikant. I

gjennomsnitt hadde de innsatte opplevd 3,7 av disse plagene, mot 1,3 i referansegruppen og 1,7 i hele befolkningen over 18 år.

Det er ganske liten forskjell mellom ulike aldersgrupper, men gjennomsnittlig antall symptomer øker allikevel noe med alder. Innsatte under 25 har i snitt 3,2 symptomer, mens innsatte som er 25 eller eldre i snitt har 3,8 av symptomene. I referansegruppen er gjennomsnittlig antall symptomer 1,1 for dem under 25 år og 1,3 for dem som er eldre.

Et lite flertall, 51 prosent, av de innsatte har hatt søvnproblemer de siste tre månedene. Dette er 39 prosentpoeng høyere enn i referansegruppen. 39 prosent har hatt smerter i kroppen i samme periode, som er 21 prosent høyere enn i referansegruppen. Andelen som har hatt konsentrasjonsvansker er 27 prosentpoeng høyere enn i referansegruppen. Det er 16 prosentpoeng flere som har vært trette eller slappe, 13 prosentpoeng flere som har hatt pustebesvær og 12 prosentpoeng flere som har hatt hodepine eller migrene. Også de psykiske symptomene er klart mer utbredt i fengselspopulasjonen: 39 prosent har vært nedstemte eller deprimerte, 26 prosent irritable eller aggressive og 25 prosent hatt angst eller fobier. Alle disse plagene er opplevd av under 10 prosent i referansegruppen. Vi vet ikke om disse plagene har oppstått i fengselet eller om de innsatte også opplevde dem da de levde i frihet.

Alle disse tallene som er basert på spørsmål knyttet til hvordan man har det i fengsel per tid hvor undersøkelsen ble gjort, kan vi se på som en mulig indikator på hvordan fanger generelt har det i fengsel. Vi ser at i forhold til nesten alle disse 15 forskjellige plager og symptomer skårer fangene betydelig høyere enn den jevne befolkning. Slik kan vi forstå denne undersøkelsen også som en konkretisering av lidelsen av å sitte i fengsel. Samtidig er det flere feilkilder. En åpenbar feilkilde er at man ikke har sammenlignet den enkelte innsatte med hvordan han hadde det før, under og etter oppholdet. I stedet har man sammenlignet med en referansegruppe som jevnt over har bedre helse både somatisk og psykisk. Likevel kan vi kanskje tenke oss at disse svarene er en konkretisering av noen av fengselslidelsene. Har vi så funnet ut at fengsel er lidelse? Det synes kanskje rimelig. Men hvor mye og akkurat hva, er ikke helt tydelig. Til det kreves helt andre undersøkelser som gjør fengselslidelsene til sitt primære siktemål.

Overgang: En kritisk forståelse av fengsel og kriminalitet. Foucault

Vi skal i det følgende se litt nærmere på en annen kritisk forståelse av fengsel som kommer frem på bakgrunn av en kritisk forståelse av kriminalitet. Siden de fleste på den kritiske siden i Norge er opptatt av den franske filosofen M. Foucault (1926-1984) og hans maktkritiske prosjekt, skal vi se litt på Foucaults syn på kriminalitet og fengsel. Vi skal her særlig ta utgangspunkt i et intervju, hvor Foucault tillater seg å være mer tydelig enn han ellers ofte er i sine bøker. Her er det

tankemåten og blikket jeg er ute etter, og hvordan det kan inspirere oss til en bestemt måte å forstå både fengsel og hele kriminalområdet på.

I intervjuet (Foucault 1975) oppsummerer Foucault i stor grad sine poenger og standpunkter på området fengsel og kriminalitet. Blant annet presiserer han mange av sine viktigste poenger og argumenter fra fengselsboken (Foucault 2008), i kortere og klarere form. Samtidig skriver han om Frankrike, og det først og fremst på 1800-tallet, altså da fengselsvesenet vokste frem i Frankrike. Det franske og det norske fengselsvesenet er ikke helt likt, så vi trenger å tolke hans poenger konkret i forhold til situasjonen i Norge. Men som vi skal se, har den kritiske tradisjon i Norge i stor grad gjort et slikt oversetterarbeid. Så vi skal etterpå følge den. I intervjuet ser Foucault på kriminalitet som en størrelse produsert av makten eller borgerskapet og på fengsel og straffesystemet som en måte å transformere lovbrøttere til kriminelle. Han begynner med en kritisk forståelse av fengselets funksjon (Foucault 1975, side 39-40):

My hypothesis is that the prison was linked from its beginning to a project for the transformation of individuals. People tend to suppose that the prison was a kind of refuse dump for criminals, a dump whose disadvantages became apparent during use, giving rise to the conviction that the prison must be reformed and made into means of transforming individuals. But this is not true: such texts, programs and statements of intention were there from the beginning. The prison was meant to be an instrument, comparable with - and no less perfect than - the school, the barracks, or the hospital, acting with precision upon its individual subjects.

Foucaults hypotese er altså at fengsel fra starten var laget for å transformere mennesker. Først trodde man at man kunne reformere de kriminelle, det som vi i dag snakker om som rehabilitering. Men det viste seg tidlig å være en feiltagelse (Ibid. side 40):

The failure of the project was immediate and was realized virtually from the start. In 1820 it was already understood that the prisons, far from transforming criminals into honest citizens, serve only to manufacture new criminals and to drive existing criminals even deeper into criminality.

Man forstod altså allerede fra 1820 at fengsel skapte nye kriminelle og fikk gamle kriminelle til å bli mer kriminelle. Fengsel fungerte ikke etter den opprinnelige hensikten, det rehabiliterte ikke fangen. Men da skjedde det et strategisk skifte hvor man i stedet for å se på det som et tilbakeslag, begynte å nyttiggjøre seg denne innsikt (ibid. side 40):

It was then that there took place, as always in the mechanics of power, a strategic utilization of what had been experienced as a drawback. Prisons manufactured delinquents, but delinquents turned out to be useful, in the economic domain as much as the political. Criminals come in handy.

Man begynte altså fra maktens side å forstå lovbrøtere og kriminelle som nyttige. Han nevner et par konkrete historiske eksempler på dette. Et eksempel var hvordan borgerskapet på attenhundretallet i Frankrike var dypt inne som profitører i prostitusjonsvirksomheten, fordi de brukte kriminelle som hallikere og inndrivere, og hvordan Napoleon den tredje brukte kriminelle for å klare å ta makten (Ibid. side 40). Men forståelsen av de kriminelle som nyttige, hadde også en dypere strukturell forklaring. Bakgrunnen var at kapitalismen hadde blitt den rådende økonomiske form utover attenhundretallet og hvor det industrielle samfunn gav arbeideren mer ansvar over rikdommen, eksempelvis ved å betjene dyre maskiner. I dette samfunnet blir det en utfordring å kontrollere arbeideren slik at han ikke misbruker sitt ansvar. Foucault mener at denne kontrollen opprettholder makten og borgerskapet gjennom å implementere en streng moral hos arbeiderne, samt gjennom opprettelsen av frykt for de kriminelle gjennom detektivromaner og krimjournalistikk (Ibid. side 41):

How was this wealth to be protected? By a rigorous morality, of course: hence the formidable layer of moralization deposited on the nineteenth-century population. Look at the immense campaigns to Christianize the workers during this period. It was absolutely necessary to constitute the populace as a moral subject and to break its commerce with criminality, and hence to segregate the delinquents and to show them to be dangerous not only for the rich but for the poor as well, vice-ridden instigators of the gravest social perils. Hence also the birth of detective literature and the importance of the *faits divers*, the horrific newspaper crime story.

Det skjer altså en dobbelt bevegelse. Først en opprettelse av en streng arbeiderklassesmoral hos arbeiderne, slik at man arbeider flittig, nøyosomt og pliktoppfyllende ¹⁰⁴. Parallelt skapes en truende og skremmende gruppe; *de kriminelle*, som særlig etableres i myter og populærkultur. Mens borgerskapet etablerte frykt hos arbeiderklassen og de lavere klasser for de kriminelle, rekrutteres også de kriminelle fra arbeiderklassen og de lavere klasser. Dette skjer hovedsakelig i fengslene (ibid. side 41-42):

the prisons were the great instrument of recruitment. The moment someone went to prison a mechanism came into operation that stripped him of his civil status, and when he came out, he could do nothing except become a criminal once again. He inevitably fell into the hands of a system which made him either a pimp, a policeman or an informer. Prison professionalized people. Instead of having nomadic bands of robbers – often of great ferocity - roaming about the countryside, as in the eighteenth century, one had this closed milieu of delinquency, thoroughly structured by the police: an essentially urban milieu, and one whose political and economic value was far from negligible.

¹⁰⁴ M. Webers bok *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd* (1995) er en lignende forståelse av denne utvikling, hvor tesen er at kapitalismen ble mulig som en følge av protestantismen, fordi protestanten levde i nøyosomhet og utsatte nytelse til senere og derfor muliggjorde generering av kapital og velstand.

Som fange får man et stempel eller et stigma, og skyves ut av samfunnet. Da er man i praksis dømt til et liv som kriminell, fordi man ikke har noen mulig måte å komme tilbake igjen og få en plass i samfunnet på. Det kan nesten ligne på tidligere tiders praksiser med å lyse noen fredløs. Men altså nå ikke utvist av samfunnet, men dømt til å spille rollen som kriminell, eller som informant eller som politi (dette siste er for lengst blitt en umulighet, siden et krav til opptak til politiet er rent rulleblad). Etter at styresmakten hadde forstått at man kunne nyttiggjøre seg den kriminelle for å få en økonomisk eller politisk fordel (ofte forstått som mer kontroll over arbeiderklassen), skiftet fokus på hva fengslene skulle gjøre med forbryterne. Nå var det ikke lenger et reelt poeng å gjøre dem bedre, men snarere å beholde dem som kriminelle og styrke deres status og identitet som det. Foucault påpeker hvordan arbeidet i fengsel først var tenkt å ha en oppdragende virkning, men så gav man det opp og det dreide seg snarere om en strategi for å fastlåse den lovlydige som kriminell (ibid. side 42):

As it was initially conceived, penal labor was an apprenticeship not so much in this or that trade as in the virtues of labor itself. Pointless work, work for work's sake, was intended to shape individuals into the image of the ideal laborer. (...) But then, from the late 1830s, it became clear that in fact the aim was not to retrain delinquents, to make them virtuous, but to regroup them within a clearly demarcated, card-indexed milieu which could serve as a tool for economic or political ends. The problem thereafter was not to teach the prisoners something, but rather to teach them nothing, so as to make sure that they could do nothing when they came out of prison.

Fokus skiftet altså fra tanken om å lære fangen noe, til at man ikke skulle lære ham noe som helst. Men hva skal i så fall være nytten av det? Foucault understreker det han mener er en av de store nyttene borgerskapets og styresmakten hadde av å skape gruppen av kriminelle. Det handler om at man, gjennom å bruke kriminalitet som en trussel, skaper en legitim rettferdiggjøring for politiinstitusjonen (ibid. side 47):

At the end of the eighteenth century, people dreamed of a society without crime. And then the dream evaporated. Crime was too useful for them to dream of anything as crazy – or ultimately as dangerous - as a society without crime. No crime means no police. What makes the presence and control of the police tolerable for the population, if not fear of the criminal? This institution of the police, which is so recent and so oppressive, is only justified by that of fear. If we accept the presence in our midst of these uniformed men, who have the exclusive right to carry arms, who demand our papers, who come and prowl on our doorsteps, how would any of this be possible if there were no criminals? And if there weren't articles every day in the newspaper telling us how numerous and dangerous our criminals are?

Ifølge Foucault hviler politiets eksistens på (den i stor grad konstruerte) kriminalitetens eksistens og at man skriver om kriminaliteten i aviser og bøker. Uten kriminalitet, ingen politi. Først konstruerer man gruppen av kriminelle, særlig gjennom fengselssystemet, så fungerer denne gruppen som skremmel for arbeiderklasser og småborgerskap, slik at man igjen kan legitimere å ha et politi som kan kontrollere befolkningen.

Kan Foucaults poenger anvendes på fengselssituasjonen i Norge?

I bildet Foucault tegner, er fengselets funksjon å transformere fangene fra lovbrøyttere til kriminelle (jfr. også Foucault 2008 om dette poenget). Fengselet skal fastlåse de kriminelle som kriminelle, slik at de kan fungere som trussel for arbeiderne for å holde dem på plass, og videre som legitimering for at man har et politi. Foucault fremstiller det slik at de kriminelle i stor grad kontrolleres av styresmaktene og politiet, for å opprettholde et trusselbilde i samfunnet. På den måten kan man tenke seg at styresmaktene har en interesse av at de kriminelle får fortsette som kriminelle og slik være en trussel internt i samfunnet, som politi og styresmaktene kan demonstrere at de kontrollerer ganske godt. Men aldri helt få bort, for da faller også legitimiteten til alle disse kontroll- og styringsmekanismer bort.

Hvordan skal vi så forstå dette? Hvordan skal vi bruke det? Dette er åpenbart perspektiver med en tydelig maktskeptisk slagside. Maktkritikk synes som en ledetråd hos Foucault i hans analyser generelt. De som har makt, forstår han ofte som kyniske eller ondsinnede. Faktisk sier han litt om det også i samme artikkel. Her skiver han om borgerskapets kyniske intelligens (ibid. side 47):

One had to be as naive as Baudelaire to think that the bourgeoisie is stupid or prudish. Rather it is intelligent and cynical. You only need to read what it said about itself and, better still, what it said about others.

Man kan jo tenke at det å tilskrive makten (og borgerskapet) slik kynisme og tidvis ondsinnethet, ofte er å overdrive. Men jeg tror likevel man kan godta mange av Foucaults analyser uten å være helt enig i hans kanskje overdrevne skepsis til maktens intensjoner. Når det er sagt, uttaler Foucault seg veldig sjeldent om maktens enkeltpersoner. Snarere er han opptatt av strukturene, og hvordan institusjoner nærmest får en form for egenlogikk, som igjen er kynisk eller ondsinnethet. Jeg skal i det følgende prøve å tenke i forlengelsen av Foucaults analyser. Jeg vil ta hans analyser som forslag, som hypoteser til hvordan vi skal forstå kriminalitet og fengsel. Ved å sette det opp på teseform kan vi lettere undersøke påstandene og kanskje verifisere dem. Her tror jeg det holder med fire slike teser:

1. Kriminalitet er skapt av borgerskapet og makten.
2. Dette skjer i fengsel hvor lovbrøytteren omdefineres fra lovbrøytter til forbryter/kriminell.
3. Kriminaliteten tjener to hovedoppgaver:
 - a) Skremme arbeiderklassen
 - b) Rettferdiggjøre politiet

4. Detektivromaner og kriminaljournalistikk har til hensikt å male frem et skremmebilde av kriminalitet og kriminelle.

Når vi ser på disse teser så kan vi tenke oss at de stemte ganske godt for Frankrike og franske forhold. Men stemmer disse teser for Norge i dag? Det skal jeg prøve å drøfte nedenfor.

Kriminalitet som nyttig også i Norge? Christies En passende mengde kriminalitet.

Hvordan skal vi teste om disse tesene stemmer med norsk empiri? Det kunne være mulig å teste dette rent empirisk. Men det akter jeg ikke å gjøre her. Det jeg heller se på nærmere på N. Christies perspektiver. Christie synes å tenke ganske i flukt med Foucault om disse spørsmålene, selv om han ikke refererer til Foucault og det ikke er helt tydelig at han er inspirert av ham. Men samtidig er dette poenger i samsvar med Foucault, tilpasset hjemlige forhold slik at de blir mer direkte anvendelige. Jeg skal særlig ta utgangspunkt i det Christie skriver om dette i boken *En passende mengde kriminalitet* (Christie 2004). Der reflekterer han over hvordan kriminalitet i forskjellige former kan være nyttig for styresmaktene. I boken skriver han først om kriminalitet i Norge under okkupasjonen (1940-45). Da det var krig, var man ikke opptatt av kriminalitet, da hadde man mer enn nok med å forholde seg til fienden eller okkupasjonsmakten. Temaet kriminalitet ble først interessant i media og for styresmaktene etter krigen, ifølge Christie (Christie 2004, side 47ff). Han henviser også til Finland hvor det var mye mer interne konflikter og derfor ikke så stor offentlig interesse for kriminalitet. En stund etter krigen mener han det har skjedd et skifte i norsk offentlighet i forhold til synet på kriminalitet (Christie 2004, side 51-2):

Kriminaliteten er kommet i sentrum for den politiske oppmerksomhet. Er kommet, for det var ikke alltid slik. Rett etter den annen verdenskrig var det stille i justiskomiteen. Det var ikke politikere som styrte kriminalpolitikken. Kriminalpolitikken ble sett på som et komplisert fagområde, reservert for profesjonelle som jurister, rettspsykiatere og enkelte ledende fengselsfolk. Ekspertene fattet avgjørelsene, og så sørget politikerne for at tiltakene ble iverksatt. Juristene hadde spesielt stor innflytelse. Justisministeren i Norge var inntil 1973 alltid en jurist. Hvordan skulle eller kunne man styre med rettslige problem eller mene noe om straff om man ikke var jurist? (...) Han holdt kriminaliteten vekk fra politikken og politikken vekk fra kriminaliteten.

Men så skjedde et skifte. Det som fra krigen til syttitallet var overlatt til fagfolk og stort sett foregikk i det stille, fikk nå et helt annet fokus (Ibid., side 52):

I dag, i den passelig svekkede stat, er det en drøm å være involvert med straffespørsmål. Forklaringen er åpenbar. Det er så få andre viktige arenaer tilbake, arenaer for nasjonal eksponering av politikere så vel som partier. (...) Her er det mulig å presentere seg selv som en person som fortjener stemmer, en med verdier felles med de fleste. Tittelen på Jonathan Simons (2004) kommende bok, *Governing through Crime*, treffer midt i blinken for denne tanke. (...) Hele området

er preget av overbudspolitikk når det gjelder forslag om strenge tiltak. Vaktmestrene i den passelig svekkede stat viser at de er til stede. Kriminaliteten, eller kanskje kampen mot denne, gir legitimitet til styrere og blir noe av limet som holder det hele sammen.

Påstanden er altså at kriminalitet er på moten politisk, fordi det er så få andre store og vesentlige områder politikere kan vise seg frem på. Det meste er allerede fastlagt av byråkratiet. Dette viderefører han i noe han tidligere har skrevet en egen bok om, nemlig narkotikapolitikken, eller kampen mot narkotikaen. Det har han tidligere omtalt som «den gode fiende». Mot en slik «fiende» kan straff fremstå som velferd, sier han. Kampen mot narkotika, med sine strenge straffer og harde metoder rettfærdiggjort for å redde ofrene for narkotika (Christie 2004, side 55):

Kampen mot narkotika skjer i det godes tjeneste. Med slike formål kommer man langt. 42 prosent av alle straffedømte for forbrytelser i Norge i 2002 var dømt for bruk eller omsetning av narkotika. Blant landets fanger er det omtrent samme andel som sitter på narkotikadom.

Poenget til Christie synes synkront med Foucaults her. Kampen mot narkotika blir legitim og rettfærdiggjort fordi det er den gode kamp mot den onde narkotikaen, og dermed igjen en rettfærdiggjøring for harde og brutale politimetoder, lange straffer og umenneskelig behandling, og mer politi. Særlig blir dette satt på spissen når man kan omtale de som driver med narkotika som «mafia». Da skaper man et tilspisset fiendebilde som kan brukes instrumentelt til ønsket formål (ibid. side 55-56):

En snill og fredsommelig fiende er ingen god fiende. Ond og farlig bør fienden være. Og sterk. Sterk nok til å kunne yte så mye motstand at man blir hyllet som helt når man kommer hjem fra slaget. Men ikke så sterk at man ikke kommer hjem.

Bildet av fienden blir viktige elementer i kampen. Ord med høy bruksverdi i vår sammenheng er slike som «Mafia» og «Den organiserte kriminalitet». Disse ordenes ekstreme mangel på presisjon gjør dem nyttige som slagord for de fleste onder man kunne forestille seg. I kampen mot fiender bakom disse ord gis en kraftig begrunnelse for statens makt.

Som vitenskapelig begrep som lærer oss noe om virkeligheten, er begrepet «mafia» ifølge Christie uforståelig eller ikke-eksisterende. Men som et vagt begrep som samtidig skaper frykt er det likevel veldig nyttig for styresmaktene (ibid. side 64): «Får man klistret mafianavnet på motstandere, blir det mye lettere å iverksette harde tiltak. Mafia er en greiere målskive enn politiske opponenter.» Et neste eksempel på et begrep som er nyttig for staten, er «terrorist» (ibid. side 64): «Fienden sees ikke som soldater, i liten grad som religiøse fanatikere, og slett ikke som frihetskjemper, men som terrorister». Når Christie skal forklare hva man kan legge i å forstå noen som terrorister, kommer han ikke unna å kommentere 9/11, 2001 og særlig Bush-regjeringens kamp mot terror. Han siterer Bush og reflekterer over hans begrepsbruk (ibid. side 65-6):

5. desember sier presidenten:

De onde har fortsatt til hensikt å skade Amerika

...

Nå er det på tide at den frie verden reiser seg og forsvarer den frihet som de onde hater.

Med disse ord fra presidenten er vi tilbake til velkjent grunn innenfor kriminologien: onde mennesker, kanskje monstre. Vi må drive dem ut fra skjulestedene, eller utrydde dem. (...) Men denne terminologien reiser noen problem: onde mennesker *er sin egen forklaring*. Det er ikke mer å snakke om, intet ytterligere behov for intellektuell anstrengelse, fenomenet er forstått. Det onde er forklart med ondskap. Og neste skritt blir selvinnsende. Det onde må elimineres. Krig blir neste skritt. Krig og utryddelse.

Et neste avsnitt viser Christies vesentligste etiske overbevisninger i denne saken. Det handler om å gjøre det skillet som Jesus gjør mellom person og handling, (ibid. side 66):

Dette er i virkeligheten et gammelt tema i kriminologien. De sees som terrorister. Men *er* folk sine handlinger, eventuelt, hvilken del av sine handlinger? Er stjeling hovedegenskapen ved den som kalles tyv, eller dreping hovedegenskapen ved en som har drept noen? Enkelte mennesker kommer meget nær å være sine handlinger. Gandhi og Jesus antas å være av den sorten. Men som oftest er vi jo i stand til å se at de fleste mennesker har mange dimensjoner, mange sider. Et menneske kan ha utført handlinger vi finner dypt forkastelige, men personen har også andre egenskaper. Om man er åpen for dette, blir det ikke fullt så lett å se den annen som et monster selv om det er helt ekstraordinært uakseptabelt hva denne personen har gjort.

Men dette krav om å skille mellom handling og person er ofte omstridt. Også innenfor kriminologien er det slik. Vi har våre egne monstre. I kriminologi og psykiatri noen som kalles psykopater. Blant disse igjen blir noen kaldt følelseskalde psykopater. Jeg har aldri møtt en slik person, men enkelte ser ut til å møte dem på ny og på ny.

Vi ser altså at Christie langt på vei er enig i Foucaults måte å forstå kriminalitet på (eller i det minste tenker ganske synkront som Foucault). Begge forstår kriminalitet som en konstruksjon fra myndighetene, for å eksempelvis rettferdiggjøre politi og undertrykkende metoder for å disiplinere befolkningen. Samtidig virker det som Christie legger mer vekt på et etisk perspektiv og normativ begrunnelse i dette enn Foucault eksplisitt gjør. Vi har nå sett på det store bildet, hvordan den

kritiske fengselsforskning forstår kriminalitet som et begrep som i stor grad er konstruert av samfunnet og fengslet som en transformasjonsinstitusjon som gjør lovbrysteren til en kriminell. Med Christie handler det mye om hvordan man skaper forskjellige typer fiender, som mafia eller terrorister eller ser på narkotika og all narkotikavirksomhet som en fiende. Dermed som et legitimt mål for statens repressive strategier.

Foucaults teser i forhold til min fengsels erfaring

Jeg skal nå gjøre en liten refleksjon over Foucaults teser ut fra min egen fengsels erfaring. Når det gjelder første tese har jeg ikke videre egne erfaringer i forhold til om dette er borgerskapet eller noen maktgruppe som nærmest har skapt. Men jeg har jo mye erfaring med hvordan det er å sitte i fengsel og hva fengslingen gjør med oss. Jeg kan derfor si noe om andre tese, nemlig at dette skjer i fengsel, hvor lovbrysteren omdefineres til «kriminell». Ut fra min erfaring gir denne tesen umiddelbar gjenklang. Det at fengslingen gjør noe konkret med den fengslede, gjør enkeltlovbrudd til kriminalitet og lovbrysterer til «kriminelle», tror jeg har noe for seg. For mange er det slik at de som har gjort noe galt og kommet i fengsel, opplever at de plutselig sees på som «kriminelle» og så er det ingen vei tilbake. De blir skjøvet ut, utdefinert og stigmatisert, forstått kun som «kriminelle» og så er det igjen mange som får en identitet som kriminelle. Som jeg i tidligere kapitler har påpekt ser det ut som at rettssaker, fengsling, den ekstremt uverdige og nedverdiggende behandling som fengselsystemet utsetter oss for, støtter de aller fleste ut av samfunnet og danner en identitet som kriminell.

Slik har jeg også sett at det er noe rimelig i det blant annet T. Mathisen (2007) pekte på, nemlig at fangene etablerer en motkultur mot utdefineringen. Motreaksjonen er så vidt jeg kan se at svært mange fanger tar på seg stempelet som kriminell og nærmest gjør det til noe positivt: «Jeg er kriminell og stolt av det», som mange sier. Slik blir det både en subkulturell motmakt og det blir et identitetsprosjekt for fangen som fungerer som motmakt. Men ikke egentlig. For dette er type motmakt som mer er skinn av motmakt, enn reell motmakt. Det handler om å bare godta den rolle man er tildelt, altså som «kriminell». I stedet for å skammes, som fengselet ønsker, prøve man å etablere stolthet over den. Men identitetsprosjektet handler jo ikke om å prøve å redefinere den rolle man får.

Når det gjelder Foucaults neste to teser (om at kriminalitet skal skremme arbeiderklassen og rettferdiggjøre politiet, samt at krimjournalistikk og romaner skal lage et skremmebilde av kriminelle), strekker ikke min erfaring til. Det angår større strukturelle forhold i samfunnet, som min fengsels erfaring ikke direkte kan anvendes i forhold til, eller angår. Men selv om min fengsels erfaring ikke direkte kan relateres til tese tre og fire hos Foucault, skal jeg likevel prøve å spekulere ut fra disse tesene og poengene til Foucault. En forlengelse av hans tanker kan være at man definerer den småborgerlige moral i opposisjon til den «kriminelle», og slik skaper man en inngruppe som oppfører seg eksemplarisk som arbeidere for eliten, som produserer, arbeider, og ikke gjør noe galt. Dette er jo egentlig de perfekte arbeidsslaver, bare mye mer effektive fordi de varer lengre enn tidligere tiders slaver, og fordi moralen i den enkelte gjør at man ikke trenger å kontrolleres omtrent i det hele tatt. For de fleste jobber helt av seg selv. Som ris bak speilet har man

de «kriminelle», noen man ikke må identifiseres med. Nettopp ved å ha de «kriminelle» som kontrast, kan man få de moralske arbeidere til å arbeide desto mer pliktoppfyllende.

Slik kan man intrapsykisk og i forhold til den enkeltes moral og verdenssyn, få en gruppe småborgere og arbeidere som forstår seg som gode, mens de forstår de «kriminelle» som onde. Dermed etableres et skarpt skille som er veldig nyttig for de som virkelig tjener penger eller har makt i samfunnet. De får en rekke gode arbeidere og hvis det eventuelt blir noen problemer med dem, kan alltid de «kriminelle» skremme dem på plass igjen. Men samtidig har jeg ikke noen klar forståelse av at «kriminelle» i vårt samfunn faktisk tar sånne oppdrag, eller lar seg bruke på den måten. På bakgrunn av min erfaring med de «kriminelle», har jeg ikke inntrykk av at det er tilfellet, selv om man kanskje kunne tenke seg at det kunne skje gjennom de som er ledere for «kriminelle» og som gir «kriminelle» lavere ned på rangstigen slike oppdrag (som bestillingstyverier osv.) til sine mindre håndlangere, og at lederne igjen får noen sånne oppdrag fra offisielt hold, eller fra en styrende elite.

Kapittel 16. Hva er et fengsel?

Jeg har argumentert for at debatten om fengsel de siste tiår vært preget at enten rehabiliteringssynet versus synet at fengselet er påføring av lidelse og en forbryterskole. Denne debatt åpner opp for å forstå hva slags institusjon dette er, ved at noen vesentlige trekk ved institusjonen tydeliggjøres. Poengene til Foucault og Christie fra forrige kapittel, zoomet litt mer ut og satt fengselsinstitusjonen inn i en større idehistorisk ramme. I deres tilfelle også med en betydelig skepsis til de som har makten i samfunnet. I dette kapittelet skal jeg på bakgrunn av de tidligere analyser reflektere mer over hva et fengsel er.

På den ene siden er jeg enig med de kritiske fengselsforskere som fremhever lidelsesaspektet ved fengsel, men vil si det enda sterkere: *Fengsel er en institusjon for undertrykkelse*. Som jeg har fremhevet i kapitlene om fengselssamfunnet, er dette gjort på en subtil måte. På den ene siden ved en byråkratisk fragmentert oppdeling som fungerer slik at enhver som jobber i fengsel bare gjør sin lille del, uten å se helheten og virkningen på fangen. Samtidig er det svært kraftfulle rasjonaliseringsstrategier som overbygning over fengselsinstitusjonen. Som jeg har vært inne på er det to hoved rasjonaliseringsstrategier: sikkerhetsideologien og rehabiliteringsideologien. Disse representerer to måter å se fengselsinstitusjonen på, som i står i et spenningsforhold til hverandre.

Siden spenningen mellom dem er stor, fører det som oftest til at man får noen vakter som er rene sikkerhetsvakter, andre som er rene rehabiliteringsvakter. Disse to hovedtyper vakter ser og forstår fengsel og sin oppgave som vakt ganske forskjellig. Mens rehabiliteringsvaktene er opptatt av å hjelpe fangene med en del grunnleggende problemer de har, er sikkerhetsvaktene først og fremst opptatt av å beholde ro, orden og kontroll på avdelingene gjennom disiplin. Eller at alt skal være i «balanse» som den ene vekten Fredwall (2015) intervjuet uttrykte det.

Det som i denne sammenheng er interessant med disse to gruppene er at de har sitt eget språk og sin egen måte å forstå fengsel og fanger på, som i vesentlig grad fremmedgjør både vakter og fanger. Rehabiliteringsvaktene forstår fengsel som en omsorgsinstitusjon, og fangen som hjelpetrengende. Denne måten å se og forstå fengsel og fanger på, fører som jeg har påpekt flere steder til at disse vaktene ikke er i stand til å bli oppmerksom på fangens lidelse som fange. Grunnen til det er at disse vaktene tenker på seg selv som gode mennesker som gjør noe godt og som holder på med omsorg, en selvforståelse som også har en politisk-ideologisk støtte. Da blir det ikke mulig å samtidig se at mye av jobben faktisk er å påføre fangene onder.

På den måten er rehabiliteringsvaktene også undertrykkende for fangene fordi fangen ikke tillates å gi uttrykk for sin smerte og lidelse. Snarere tvinges fangen inn i en rolle som smisker, eller må spille rehabiliteringsspillet, hvor han må late som han har det bra og blir hjulpet av disse vaktene. Denne dynamikken fører til at fangene i vesentlig grad mister kontakten med seg selv og sin lidelse, og benekter denne. I stor grad kan også dette presset fra vaktene om å benekte fengselslidelsen forklare hvorfor fangekulturen får et ethos hvor det er tabu å uttrykke smerte og lidelse, mens andre

syn på fangens rolle, vaktens rolle og fengselssituasjonen skyves til side. I den forstand fungerer rehabiliteringsideologien som skylapper for hva som faktisk skjer i et fengsel.

Sikkerhetsideologien på sin side skaper vakter med et blikk hvor man er mistenksom til alle fanger og hvor man er opptatt av å kontrollere fangene fremfor å se dem som mennesker og individer. Orden, kontroll og disiplin blir fokus, hvor regelbrudd eller uorden må slås ned på og straffes. I dette perspektiv er fangen nærmest å se på som et kaoselement som må styres og kontrolleres. Sikkerhetsideologien skaper videre et blikk hvor fangen sees som kriminell, og som kapabel til de verste handlinger. I den forstand er dette et blikk på fangen som fiende der kontroll av fangen med alle midler er fokus.

For vaktene skapes det slik et klima hvor det kun er to mulige måter å forstå fengselssituasjonen på, altså gjennom sikkerhetsideologien eller rehabiliteringsideologien. Andre mulige forståelser av fengsel skyves til side. En forsterkende grunn til at disse to blir stående alene er at de står i konflikt. Dermed settes vaktene eksistensielt, ontologisk og epistemologisk i en vanskelig situasjon. De må forsøke å forstå sin arbeidssituasjon. Men for å forstå den har de to forståelsesparadigmer som ofte står i radikal konflikt. Hvordan skal man gjøre det? Jeg har foreslått at det fører til at man velger den ene eller den andre. Men man tar også med seg litt fra hver ideologi (blant annet er en slags basis fra sikkerhetsideologien nødvendig for alle vakter). Det gjør synet på fangene, sin egen rolle og på fengselet komplekst. Det blir vanskelig å fatte hva som skjer, hvorfor det skjer og hvordan man skal beskrive dette.

Slik blir det epistemologisk lettere å abdisere fra forståelse og bare være lydige og godta de beskrivelser som foreligger. På ett nivå ser det ut som de fleste vakter gjør dette. Det som ikke er forståelig, godtar man slik det er beskrevet og begrepsliggjort av etaten. Man utfordrer ikke forståelsesformene. Slik får retningslinjer, føringer fra ledelse etc. mye innflytelse i vaktens hverdag. Vaktene vil derfor også i vesentlig grad bli værende i en inautentisk lydighetsmodus som gjør dem fremmedgjorte. En fremmedgjorthet som antydnet, videreføres til fangene. Slik blir også fangen satt i en krevende situasjon ontologisk og epistemologisk, hvor man ikke forstår hva som blir gjort mot en i det hele tatt. Man forstår ikke som fange fengselets virkning på en og hvordan man blir demontert som mennesker, subjekter og personer: Hvordan man blir revet fra hverandre som meningsbærende subjekt. Fengselsstraffen er slik sett både uforståelig og uangripelig.

Jeg skal videre i dette kapittel åpne det epistemologiske rom for forståelse av fengsel. For vi trenger å komme forbi de fengselsinterne forståelsesformer, der fengsel kun forstås innenfor rammene av sikkerhet eller rehabilitering. Den kritiske fengselsforskning har åpnet dette rom for forståelse med å påpeke lidelsesdimensjonen i fengselsinstitusjonen og alternative måter å forstå både fengsel og kriminalitet på. Dette er et konstruktivt bidrag til den videre forståelse av fengsel. Men samtidig er det ikke en helhetsforståelse av fengsel. Snarere et aspekt av hva fengsel er.

Jeg skal derfor i dette kapittel begynne en refleksjon over hvordan vi kan utvikle en helhetsforståelse av fengselsinstitusjonen. En slik helhetsforståelse vil jeg foreslå at har med seg de tre overnevnte

aspekter av fengsel (sikkerhet, rehabilitering og lidelse), innenfor rammen av straffegjennomføring. De tre aspekter kommer til uttrykk på forskjellige måter. Mens sikkerhet og rehabilitering kan sies å være intensjoner med fengsel, er lidelse en effekt eller konsekvens av fengsel. Da ofte en konsekvens man ikke ønsker å tematisere eller være bevisst, men som likevel i vesentlig grad er en realitet. Et tema relatert til denne lidelsen, som jeg også skal diskutere mer i kapitlene om straff, er spørsmålet om hvor mye lidelse og smerte det er meningen at man skal påføres i fengsel. Jeg skal deretter via refleksjoner om de gjeldende forståelsesmåter til fengsel, søke å åpne opp det epistemologiske rom slik at det blir mulig å forstå fengsel på andre måter. Neste kapittel vil handle om nye måter å forstå fengsel på.

Hammelins tre ideologiske grunnkomponenter

Helhetsforståelsen av fengsel jeg skal foreslå, bygger i vesentlig grad på Hammerlins forståelse av institusjonen fra sin avhandling (2008). I denne analysen forstår han fengselssystemet som utformet med tre ideologiske grunnkomponenter (Hammerlin 2008, særlig kapittel 19):

1. Fengselssystemet er preget av en frihetsberøvende og sikkerhetsfokusert *straffeideologi* med en straffegjennomføring der særlig høysikkerhetsfengslene har en svært streng kontroll-, disiplinerings- og *sikkerhetsstrategi*. De nedfelles og kommer til uttrykk i fengselshverdagen og i de materielle, sosiale, organisatoriske, teknologiske og symbolske praksisformene. Hammerlin forstår de mest restriktive og maktbastante fengselssystemene i Norge som repressive og totalitære.
2. Straffegjennomføringen består også av en *rehabiliteringsideologi* og en *hjelp – og omsorgsideologi* som kan deles i to:
 - a) Hjelp- og omsorgrelaterte opplegg som skal kompensere eller dempe fengslingens skadevirkninger.
 - b) Offisiell rehabiliterende integreringsstrategi om tilbakeføring til samfunnet.
3. Økonomisme, altså en ideologisk styringsform som er påvirket av at politiske mål defineres ut fra deres effekter på økonomien. Det fører til at etaten preges av effektivitetskrav og belastende besparinger. Denne ideologi preges av nyliberalistiske og utilitaristiske grunntanker, samt krav om nye organisasjons- og ledelsesprinsipper (managementmodeller). Her står formålsrasjonalitet i et spenningsforhold med verdirasjonalitet (Hammerlin, 2008). Mottoet siden 1990-tallet har vært: «Mer kriminalomsorg for hver investerte krone».

De to første ideologiene, Straffeideologien, og rehabiliterings/omsorgsideologien må betraktes som de ideologiske overbygninger for fengselsvirksomheten. Ideelt sett skal dette ideologiske rammeverket avspeile en human fangebehandling. Et viktig poeng hos Hammerlin er at siden disse ideologiene representerer ulike premisser og menneskesyn, kommer de ofte i et spennings- eller motsetningsforhold til hverandre. I konflikt mellom sikkerhets- og rehabiliteringstiltak, er det sikkerhetstiltak som blir dominerende. Hammerlin viser mange historiske eksempler på at når

sikkerheten trues, innføres innstramninger og ulike sanksjons- og differensieringsformer. I tillegg kompliseres dette bildet med konflikten mellom den første og andre ideologi av den tredje ideologi, økonomisme. Det blir til en motsetningsfylt trikotomi som forsterker spenningsforholdet mellom formåls- og verdirasjonelle krav og mellom idealer og realiteter. Jeg skal i dette kapitlet bygge videre på Hammerlins analytiske helhetsforståelse av fengselsinstitusjonen, basert på tre grunnleggende ideologier.

Syv analytiske komponenter

Jeg vil i det videre ta utgangspunkt både i Hammerlins inndeling i tre analytiske komponenter og i selve tenkningen rundt disse komponentene som grunnlag for forståelse og analyse av hele fengselssystemet. Slik jeg oppfatter det hos Hammerlin er disse analytiske komponentene nærmest å forstå som krefter som virker mot og med hverandre og som drar utviklingen av fengselsinstitusjonen i stadig litt ulike retninger etter hvilken av disse kreftene som for øyeblikket er mest dominerende. I noen perioder er det sikkerhet som dominerer, andre perioder rehabilitering og andre perioder igjen domineres av styringsideologi.

Jeg skal bygge videre på Hammerlins analytiske forståelse av fengsel, men basert på min empiri og erfaring, legge til noen flere punkter. Jeg skal skille prinsipielt mellom sikkerhetsideologien og straffeideologien ¹⁰⁵. Straffeideologien har å gjøre med hvordan vi på samfunnsnivå forstår og begrunner straff. Skal fengselsstraff være prevensjon, gjengjeldelse, straff som svir, eller skal det være oppbevaring, positiv påvirkning, eller noe annet? Straffeideologien angår på denne måten den stadig langsomt skiftende måte vi begrunner straffen på. Sikkerhetsideologien på sin side er noe litt annet. Det angår den konkrete gjennomføringen av straffen. Gitt at straffen skal være fengsel, og man synes det er viktig at fengselet passer på både samfunnets sikkerhet og indre sikkerhet i fengslene, handler sikkerhetsideologien om hva man forstår som sikkerhet, og hvordan man praktiserer dette. Samtidig kan sikkerhetsideologi og straffeideologi gli over i hverandre, som vi skal se nedenfor.

Jeg skal også skille mellom rehabiliteringsideologien på den ene siden og omsorg/omsorgsideologi på den andre ¹⁰⁶. Det er en distinksjon som kan motivers i min egen erfaring. Som fange opplever jeg en vakt ekstremt forskjellig hvis han har et prosjekt om å rehabilitere meg, enn hvis han ønsker å vise meg omsorg. Mens prosjektet om å rehabilitere en kan bli ganske enerverende og krenkende, vil en vaks reelle omsorg alltid være kjærkommen. At det var to forskjellige typer prosjekter erfartes ganske tydelig. Når det gjelder en omsorgsideologi kan vi tenke på det som ideologien basert på importtjenestene i etaten, ved helse, sosionomtjenesten etc. Samtidig ser man svært ofte en tett kobling mellom rehabiliteringsprosjekter og omsorgshandlinger. Gjerne på den måten at hvis man som fange blir med og spiller rehabiliteringsspill med vaktene, møtes man med omsorgshandlinger som en belønning. Men denne typen belønningsomsorg er ikke genuin omsorg. Det er en av grunnene til at det er et analytisk poeng å skille disse to fra hverandre, for nettopp å

¹⁰⁵ Hammerlin gjør også dette skillet, men gjør det til et underpunkt. Jeg skal gjøre det til en hovedinndeling.

¹⁰⁶ Dette er også et skille Hammerlin gjør, men på samme måte gjør han det til et underpunkt, mens jeg skal gjøre det til en hovedinndeling.

kunne si at det er en forskjell på når de er viklet sammen, og når omsorgen må sies å være mer genuin.

Jeg skal også legge til to komponenter på bakgrunn av mine analyser og de foregående kapitlene. På bakgrunn av min erfaring med fangekulturen og kapitlene om fengselssystem og den kriminelle kulturen, skal jeg også forstå *den kriminelle ideologien* som en analytisk komponent og en vesentlig påvirkningsfaktor internt i et fengsel. Det har vi sett at blir særlig viktig når man som fange befinner seg i fangesamfunnet. I tillegg vil jeg forstå den indre soning som en vesentlig komponent. Denne tenker jeg også på som moralens perspektiv eller samvittighetens stemme. Med denne helhetsforståelsen av fengsel, ønsker jeg også å si noe om hva fengsel er fra fangeperspektiv. Hvordan det erfares og oppleves å være *fange* i et fengsel. De analytiske komponentene vil derfor ta utgangspunkt i fangeperspektivet. Vi får da en syvdeling av komponenter eller krefter som virker på en når man er i fengsel:

1. Rehabiliteringsideologien
2. Omsorg/omsorgsideologi
3. Sikkerhetsideologien
4. Straffeideologien
5. Styringsideologien (formålsrasjonalitet)
6. Den kriminelle ideologien
7. Samvittighetens stemme, moralen (den indre soning)

I stor grad utgjør disse syv komponenter totaliteten av påvirkning man som fange utsettes for i et fengsel. Den er ikke komplett. Det er også eksterne faktorer som virker inn. Det er importtjenestene, nyheter, TV osv. Det er kanskje riktiger å si at det er de tydeligste stabile påvirkningene. Hva er det jeg kan si på bakgrunn av disse komponentene? Fengsel er en institusjon som er preget av et samspill, spenninger, motsetninger og spill mellom disse syv komponenter.

Kritiske refleksjoner

Kritikk fortellingen om fengsel som rehabilitering i alle ledd

Som vi har sett i kapittel 10, er St.Meld 37 (2007-08) (Justisdepartementet 2008) viktig for å etablere historiefortellingen om fengsel som rehabilitering, både i det offentlige og i etaten selv. Særlig handler det om meldingens fortelling om rehabilitering hvor man stadig definerer det bredere og bredere, og ender opp med den vide forståelsen av rehabilitering som all legal virksomhet innenfor fengselsmurene. Når man i meldingen beveger seg fra én forståelse og definisjon av rehabilitering, til den neste, er det som om man sier at rehabilitering er alt dette, og kanskje mer til. Fra målforståelsen eller minimumsdefinisjonen av velferd, til den indre kognitive forståelsen av rehabilitering og videre til rehabilitering som avinstitusjonalisering, før man nærmest lar alle disse forståelser klinge med når man utvider forståelsen helt til den brede forståelsen av rehabilitering (all legal virksomhet i fengsel forstått som rehabilitering).

På ett vis har man fått et stadig rikere begrep om rehabilitering. Men samtidig er dette et så vidt begrep at altså all legal virksomhet innenfor fengselsmurene kalles rehabilitering. Begrepet slik det brukes inkluderer arbeidsdrift, skole, programvirksomhet, kulturvirksomhet, sport osv. Ja, man har til og med definert mye av sikkerhetsarbeidet som rehabilitering, fordi man anser det som også et sikkerhetsanliggende å rehabiliter fangene siden man da minsker fremtidig kriminalitet. Man ser på sikkerhet og rehabilitering som to sider av samme sak. Det som ble ansett som sikkerhetsspørsmål, som ble sett på som straff som svir, hvor man tenkte seg fengsel som avskrekkende og skremmende, har blitt omdefinert til et omsorgs- og rehabiliteringssørsmål. Denne fortellingen muliggjør at alle som jobber i fengsel kan tenke at det man gjør er rehabilitering, i motsetning til før, hvor man tenkte at man jobbet med sikkerhet eller med å sperre mennesker inne. Fengselvaktene kan se på seg selv som en omsorgsarbeider.

På denne måten er den store fortellingen om fengselsvesenet som rehabilitering i alle ledd, også er en stor godhetsfortelling. En fortelling om hvordan vi nordmenn er gode, som vi jo er så glade i («Det er typisk norsk å være god», som Gro Harlem Brundtland sa i sin tid). Det er ikke så vanskelig å forstå appellen til denne historien. Hvis straffen får de som gjør kriminalitet til å slutte med det, synes det svært bra. Det må være godt for ofrene, for offerets pårørende, for gjerningsmannen selv (som formodentlig får et bedre liv), for gjerningsmannens pårørende og for samfunnet som helhet. Det er lett å tenke at det på sikt vil bli et bedre samfunn, et stadig mer fredelig og sivilisert samfunn. Det synes på denne måten vanskelig å være uenig i visjonen i seg selv. Men det vanskelige spørsmålet er om språkmakten er så sterk at man bare kan definere alt man gjør i fengsel som rehabilitering, og så skal fengsel som på et trylleslag bli det? Kan man gjøre aktiviteter til rehabilitering bare med å kalle dem det? Eller er dette bare en sofistisert variant av keiserens nye klær?

Hvordan skal vi avgjøre et slikt spørsmål? På den ene siden vet vi at ord har stor makt og innflytelse. Noen ord er veldig ladet eller stigmatiserende. Det at man har sluttet å bruke stigmatiserende benevnelser overforenkeltgrupper i samfunnet, synes å ha hatt en viktig avstigmatiserende effekt. Kan det være at ordet «rehabilitering» kan ha en tilsvarende positiv effekt? Et argument som jeg ved flere anledninger har hørt, blant annet av en fengselsleder, er at hvis den enkelte fengselsansatte forstår og tenker på jobben sin som en rehabiliteringsjobb, får man mykere ansatte, enn hvis man tenker på det som en ren vakt- og sikkerhetsjobb. Denne fortellingen vil eksempelvis føre til en «mykere» søkermasse enn hvis man presenterer jobben som bare omhandlende sikkerhet. Videre kan vi forstå prosjektet om å definere hele fengselsetaten til en institusjon som holder på med rehabilitering, som et prosjekt om å skape en felles visjon og opprette en felles lagånd. Hvis alle som jobber i etaten tenker at de egentlig holder på med rehabilitering, kan det få den effekten at man endrer fokus fra sikkerhet til rehabilitering. Slik kan den enkelte fengselsarbeider bli mer opptatt av å hjelpe fangene, enn å kontrollere og straffe dem. På den måten kan denne store fortellingen om fengsel som rehabilitering i alle ledd, bli en selvoppfyllende profeti. Slik kan vi tenke oss at en redefinering har stor transformerende kraft.

Men hvis vi tar på alvor argumentet om at det å redefinere fengselsetaten til en rehabiliteringsetat også gjør den mykere og fører til betydelig mer rehabilitering, hva skal i så fall rehabilitering bety?

Hva slags forståelse har vi da av rehabilitering? Betyr det at alt man foretar seg i de rommene man har definert som arbeidsdriftens rom er rehabilitering, uansett hva det måtte være? Eller at tilsvarende alt man foretar seg i fengselets skolelokaler, uansett hva det måtte være, er rehabilitering? Er det eksempelvis rehabilitering når en innsatt på arbeidsdriften bruker all sin tid på å kvesse seg en skarp kniv? Eller er det rehabilitering at man bruker dagen på å prate om kriminalitet? Eller hvis man spiller kort og prater uten å studere, hvis man med skoleplass med tilgang til et begrenset internett konstant søker etter pornolignende sider (selv om porno egentlig er forbudt)? På hvilken måte er slike virksomheter – som jo i stor grad er hverdagen i et hvilket som helst fengsel – rehabilitering for innsatte? Er dette aktiviteter som får innsatte til å slutte med kriminalitet?

Det synes kort sagt som man er alt for generell og for lite presis i definisjonen av rehabilitering, når man forstår rehabilitering som all legal virksomhet i et fengsel. Det man kommer i skade for, hvis man definerer rehabilitering så bredt som den brede forståelsen, er at man ikke har ressurser til å si at noe er bra eller dårlig *innenfor* disse aktivitetene. Man er uten ressurser til å skille mellom hva som har en forbedrende virkning og hva som ikke har det. For det synes ikke rimelig å tenke seg at bare det å møte opp på et arbeidssted er nok til at man faktisk lærer seg å arbeide, eller får en mer arbeidsom karakter. Hvis dette bare er enda et sted man sitter og sosialiseres i en kriminell kultur, er det vanskelig å se hvordan det skal være noe i denne aktiviteten som får mennesker bort fra kriminalitet. Problemet er altså at den brede definisjon av rehabilitering synes å måtte inkludere både god og dårlig arbeids- og skolepraksis (og praksis generelt), uten å ha ressurser til å skille mellom hva som faktisk er bra eller dårlig.

Tenker vi videre langs disse linjer får vi følgende pussige resonnement: Hvis den reelle konsekvensen av å sitte i fengsel for de fleste er at man ytterligere kriminaliseres, og man samtidig sier at alt man driver med i fengsel er rehabilitering, synes det å følge at jo mer rehabilitering man utsettes for, jo mer kriminell blir man. Noe som igjen i radikal forstand undergraver betydningen til «rehabilitering». Det synes med andre ord rimelig å tenke seg at vi trenger et mer spesifikt og kvalifiserende begrep om rehabilitering, som evner å skille mellom gode og dårlige, eller oppbyggelige og nedbrytende, aktiviteter. Men da må begrepet være betydelig mer spisset enn det brede rehabiliteringsbegrep.

Kritikk av velferdsforståelsen av rehabilitering

Som vi så i kapittel 10, er likevel den forståelsen av rehabilitering som legges mest til grunn av etaten selv, en annen mer konkret og presis forståelse av rehabilitering. Som jeg har antydnet, er det forståelsen jeg har kalt velferdsdefinisjonen på rehabilitering ¹⁰⁷. Slik kan vi tenke at den brede forståelsen fungerer som en overbygning og legitimering for etaten, som en stor fortelling som

¹⁰⁷ Altså definisjon 3: Rehabilitering som en ytre heving av levestandard til et minimumsnivå for velferd, hvor den innsatte oppnår en minimums fungering i samfunnet. Denne kommer fra «Kriminalomsorgens fagstrategi», beskrevet i Justisdepartementet 2008, side 105: «Målet for kriminalomsorgens faglige virksomhet er en straffedømt som når dommen er sonet, er stoffri eller har kontroll over sitt stoffbruk, har et passende sted å bo, kan lese, skrive og regne, har en sjanse på arbeidsmarkedet, kan forholde seg til familie, venner og samfunnet for øvrig, evner å søke hjelp for problemer som måtte oppstå etter løslatelsen og kan leve uavhengig.»

legitimerer fengselsarbeidet. Mens i det praktiske og konkret arbeid, er det velferdsdefinisjonen som anvendes. Den handler konkret om å få folk bort fra det kriminelle liv og over i ordentlig arbeid, bort fra rus, og til å fungere sosialt. Derfor finnes tiltak som botrening, samtaler, arbeidstrening, fremstillinger osv.

Men det er flere klare problemstillinger knyttet til velferdsdefinisjonen av rehabilitering. Et første problem er hvilke fanger som velges ut til rehabilitering. Det er nemlig ikke slik at alle fanger er på rehabiliteringstiltak. De fleste fanger som soner på lukket fengsel er kun på arbeidsdrift på dagtid, uten å delta verken på skole eller programmer eller andre tiltak som kan sies å være rehabiliterende. Mens et lite mindretall går på kurs, kommer inn på spesialavdelinger og får på den måten større muligheter til å være med på det fengselet selv tenker på som rehabiliteringsopplegget sitt. Det heter seg at det i de fleste tilfeller er frivillig deltakelse i rehabiliteringsopplegg. Som fange melder man seg til slike tiltak, stort sett med visshet om at det vil være bra for ens progresjon, ens «fange-CV» å være med på det. Det vil være en måte å få lettere soning, raskere overføring til åpent fengsel og bedre sjansen for 2/3 løslatelse. Men her er det et grunnleggende problem. For med frivillighet (eller strategisk/taktisk frivillighet - man velger å bli med fordi man vet det lønner seg) som grunnprinsipp for utvelgelse til rehabiliteringsoppleggene, vil de som virkelig hadde trengt det, aldri søke seg dit. Riktignok er det alltid en mulighet for at en oppvakt kontaktbetjent kan prøve å presse en av sine i en slik retning, og kanskje lykkes med det. Men slike tilfeller vil bare utgjøre et forsvinnende lite mindretall.

Grunnen til det er at de fangene som ikke er i stand til å ta vare på seg selv bostedsmessig (som reelt trenger botrening), eller som ikke er i stand til å arbeide, har et ordentlig rusproblem, sliter med å bygge sosiale relasjoner eller relatere seg til familie og venner, eller som har svært lite skoloring (og gjerne er analfabeter), stort sett synes det er for pinlig å skulle vise disse svakhetene sine i slike opplegg av etaten, så de vil i utgangspunktet ikke melde seg på. De som i stedet søker seg til disse oppleggene, er ressurssterke fanger som selv har god kontroll på alle disse felt, som forstår at hvis de blir med på slike rehabiliteringsopplegg og spiller rehabiliteringsspeillet godt, får de store fordeler av det.

Men ikke bare frykten for å innrømme egen svakhet hindrer fanger som reelt hadde trengt å trene på en del grunnleggende kompetanse, til å søke seg til slike rehabiliteringstiltak. Det grunnleggende problem er at selve opplæringen er en skinnopplæring, gitt at målet er å utvikle grunnleggende ferdigheter fangene ikke har. Eksempelvis vil botreningen stort sett handle om at vaktene kontrollerer at man har vasket cella si godt nok. Er det ikke godt nok vasket eller ryddig nok, vil man få en lapp hvor det står at man skal vaske eller rydde cella. Gjør man ikke det, vil man etter hvert få rapport og bli straffet. Men det er ingen opplæring i hvordan man skal vaske, eller hvordan man skal holde orden på tingene. De som virkelig trenger å lære slikt, blir snarere straffet for å ikke kunne det.

Slik er det noe grunnleggende problematisk med den generelle pedagogiske modellen i fengsel: De fanger som virkelig har behov for å lære noe, får aldri lært det, fordi man straffes for å ha begått et

«brudd» hver gang man feiler. Men som enhver pedagog vet, er det nettopp gjennom prøving og feiling, at man langsomt blir bedre. Dette gis man ikke mulighet til i fengsel. I kontrast til den dyktige og tålmodige pedagog er fengselets pedagogikk som å lære barn å svømme ved å kaste dem ut på dypt vann. Hvis barnet ikke klarer å svømme med en gang, reagerer man med å straffe barnet. Straff vanker det helt til barnet «lærer». Selvsagt er reell læring umulig under slike betingelser (i så fall er man avhengig av et lite «under» hvor fangen lærer det på egenhånd). For den velferdsmessig inkompetente fange er det derfor nesten umulig å skulle lære seg den kompetanse man ikke besitter fra vaktene eller fengselssystemet.

På den måten vil fangene som ikke har disse grunnleggende ferdigheter og kompetanser gir heller opp, eller havne på straffeavdeling. De mister privilegier og får straff, i stedet for å bli lært noe. Mens de av fangene som allerede har den kompetanse man skal «lære», vil spille med og late som man lærer det. Slik blir kun den velferdsmessig kompetente fange en mulig kandidat for vaktens rehabiliteringsprosjekt. Når de kaster denne fangen ut på dypt vann, klare til å straffe ham hvis han ikke svømmer, så svømmer han – fordi han allerede kan svømme. Likevel vil vaktene fornøyd ta på seg æren for hans svømmeferdighet. På den måten blir velferdsrehabiliteringsprosjektet et skinnprosjekt. Det er ikke et reelt dannelsesprosjekt hvor mennesker som mangler en eller annen kompetanse, lærer seg denne. Snarere er det et spill for galleriet hvor mennesker som allerede kan alt de liksom skal «lære» viser at de «kan» det.

Sikkerhetstenkningen og frihetsberøvelsen som straff

En frase som brukes svært mye i praksis i fengselsinstitusjonen, er at «det er kun frihetsberøvelsen som er straffen»¹⁰⁸. Man hva skal det egentlig bety? Hva slags frihetsberøvelse er det egentlig tale om? Den totale? Eller den graderte, med bare fravær av frihet? På ett vis svarer man implisitt på dette spørsmål med den norske straffepraksis. Det som har vært sedvanen, er at man skal være en tredjedel på lukket fengsel, en tredjedel på åpent og så prøveløslatelse med vilkår etter to tredjedeler. Men dette har også skjerpet seg betydelig de siste ti årene. Mange får svært mye lenger tid på lukket fengsel og får ikke prøveløslatelse, uten at det egentlig er særlig god grunn til det. De har generelt fått en mye tyngre straff med mye mer omfattende frihetsberøvelse enn man gjorde for ti-tyve år siden.

La oss nå for argumentets skyld forholde oss til den tidligere praksis, hvor straffen ble delt opp i tredjedeler. Hvordan skal man tolke det i forhold til spørsmålet om frihetsberøvelse og sikkerhetstematikken? De fleste fanger ansees som en sikkerhetsrisiko inntil de nærmer seg sonet en tredjedels tid. Hvis de har oppført seg godt i denne tiden, blir de ikke sett som en sikkerhetsrisiko lenger. Dermed kan de overføres til åpen soning og begynne med permisjoner. Slik kan en fange over natten endre status fra svært farlig til ufarlig, uten at noen reell forandring har funnet sted hos ham. Det eneste som har skjedd er at han har sonet første tredjedel av straffen sin. Hvordan skal vi forstå og tolke slike sikkerhetsvurderinger? Jeg tror det er en konklusjon som er betydelig mer sannsynlig enn andre. Det er at for alle fanger som ikke er som ville dyr (og det er jo de færreste),

¹⁰⁸ Det står eksempelvis i Justisdepartementet 1998, blant annet på side 36, at det er «selve frihetsberøvelsen som er det straffende element».

er lukket fengsel først og fremst straff som svir og smerter. Det er ikke egentlig sikkerhetsmessige grunner til at de fleste settes på lukket fengsel, det er for at straffen skal svi.

Vi kan sammenligne med vurderinger man gjør i psykiatrien her. Psykiatrien, kan man si, anvender også en variant av lukket fengsel. De har forskjellige sikkerhetsnivåer fra det aller mest restriktive til det mer åpne. I denne sammenheng er det interessante såkalt «lukket avdeling». Hvem havner på lukket avdeling? Det er stort sett mennesker som er psykotiske og aggressivt utagerende. Når psykosene går over og faren for aggressiv og voldelig utagering slutter, overfører man disse til mer åpne avdelinger. Det er ikke et mål i seg selv å holde dem på lukkede avdelinger, og vurderingene gjøres nesten fra dag til dag og er helt konkrete: Kan vi slippe ham eller henne ut igjen på vanlig avdeling? Er vedkommende i balanse, vil han eller hun kunne oppføre seg? Selvsagt ikke med det sagt at det alltid vurderes rett eller at ikke noen kan holdes for lenge på lukkede avdelinger. Men poenget er at sikkerhetsvurderingene er konkrete, angår den enkelte og handler om farlighet for vedkommende selv og for andre. I det man ikke anser vedkommende som særlig farlig mer, er det tilbake på åpne avdelinger eller i beste fall hjem igjen. Her er det stor kontrast til sikkerhetsvurderingene som gjøres i fengsel, hvor det i stor grad er formale sikkerhetsvurderinger basert i stor grad på hvor mye tid man har igjen å sone.

I denne sammenheng er det interessant å se hvordan man gjør sikkerhetsvurderingene på de lengste dommene (de over 10 år). Da praktiserer man i tillegg et *fjernhetsprinsipp*, og sier at heller ikke det fengselet vedkommende sitter i er stand til å foreta sikkerhetsvurderingene av disse fangene. Sikkerhetsvurderingene skal snarere gjøres av en gruppe mennesker som sitter på et kontor i en helt annen by, og som aldri noensinne kommer til å treffe den enkelte fange. Sikkerhetsvurderingene av de som har dommer over 10 år, gjøres nemlig av Regionen, og de er aldri i kontakt med noen enkeltfanger. Deres grunnlag for sikkerhetsvurderinger er utelukkede det som måtte foreligge av domspapirer og annen nedskreven fengselshistorikk samt informasjon fra politiet. Ingen konkrete sikkerhetsvurderinger foregår. Denne abstrakte sikkerhetsvurderingen er alltid slik at man regnes som såpass farlig at man må sperres inne på lukket fengsel første tredjedel av soningen. Men ofte mye lenger. Likevel omtales disse vurderinger som et spørsmål om «sikkerhet», og ikke om å administrere straff som svir.

Fra samtaler med en del vakter har jeg merket at forståelsen likevel er at kun de færreste som sperres inne på celler på lukket fengsel strengt tatt trenger det av rene sikkerhetsmessige grunner. At det går svært bra med de aller fleste på åpent fengsel allerede første dag de kommer dit, indikerer at det ikke er slik at innesperringen er «strengt nødvendig». Derfor er en vanlig oppsummering blant erfarne vakter på lukket fengsel: «Først skal du brytes ned første tredjedel av straffen på lukket fengsel, før du skal bygges opp igjen andre tredjedel av straffen på åpent fengsel». Noe som indikerer en bevissthet om hva som faktisk skjer.

La meg derfor være så uærbødige å stille det spørsmålet verken styringsdokumenter eller etaten selv våger å stille: Hvor mye smerte og lidelse skal man som fange påføres i Norge i dag? Svaret er sannsynligvis så mye smerte og lidelse som det lukkede fengselsregimet makter å påføre fangen i

løpet av straffens første tredjedel eller den tid han blir tildelt på lukket fengsel. Hvis vi nå godtar dette resonnementet, at det lukkede fengsel er det straffende element ved straffen med hele sitt kontroll- og disiplineringsregime, kan man også lese Retningslinjene som en manual i akkurat hvor mye lidelse man mener at fangene skal påføres eller i et lukket fengsel. Straffen er på den måten at man skal ydmykes, kues og tvinges til underkastelse. Slik blir straff som svir fordekt og fremstilt som et spørsmål om sikkerhet. Men selv om man kan si at det er løgnaktig, er det nok ikke snakk om intendert løgn eller propaganda. Antageligvis skjer dette fordi vi i landet vårt i vesentlig grad har et tabuforhold til følelser som sinne, hat, og prosjekter om hevn eller gjengjeldelse. Det sømmer seg ikke å si rett ut at man ønsker at fangen skal lide. Mye lettere er det da å omskrive det til å handle om «sikkerhet». Men dermed skaper man også Orwellsk nytale.

Det blir også mye vanskeligere å forholde seg til straffen som svir for fangen. Siden det fremstilles som at alt dette er «nødvendig av sikkerhetsmessige hensyn», vil mange fanger tenke at de er så farlige at de trenger å sperres inne på den måten for at man skal få kontroll over dem. Slik vil de kunne utvikle en falsk bevissthet som farligere og mer ukontrollerbare enn de egentlig er. Som om man er helt ute av stand til å styre og kontrollere seg selv. De fleste fanger forstår i utgangspunktet at de ikke egentlig trenger å sperres inne. Men språket fra fengselet skaper likevel forvirring. Hvordan skal man forstå at man er en «sikkerhetstrussel» og at man ifølge «sikkerhetsvurderingen» ikke regnes som egnet til å overføres til åpent fengsel?

En annen måte å reflektere over dette, er å ta utgangspunkt i føringen om at fengslene skal drives på en måte som er sikkert for samfunnet. Hva skal til for at fengslene er sikre for samfunnet? Det handler om å forhindre rømning og ny kriminalitet. Man kan tenke seg at alt man egentlig trenger av sikkerhet på et lukket fengsel overfor samfunnet er det vi kan kalle «skall-sikkerhet». Altså ha en mur som er sikret slik at man ikke kommer ut av den, passe på at man ikke får kommunisere med telefon osv. Men mer enn det trenger man strengt tatt ikke. Noen land sies også å ha slike fengsler, hvor fengselsvesenet kun bevokter muren, men hvor fangene selv driver det internt. Det som er poenget her, er at for å ivareta føringen om sikkerhet for samfunnet, trenger man ikke ha den enorme disiplin, kontroll og kustus internt i fengselet. Man trenger ikke innesperringen på små celler så lenge man har skjermet fangene fra samfunnet.

Rehabiliteringsprosjektet skaper bare en ytre soning

Et avgjørende problem jeg har antydnet i fengselssystemet er at soningen ikke er en indre soning, men snarere kun en ytre. Med det menes at det ikke er en soning som legger til rette for anger eller å ta et moralsk oppgjør med seg selv og sin skyld. Slik jeg erfarte det hindret den ytre soningen den indre soningen. Blant annet fordi man blir utsatt for radikal mistillit og sett og behandlet fiendtlig, som en kriminell. Til kontrast var det som for min del skulle til, at jeg var i et helt annet miljø - som fortsatt var i fengsel. Altså da jeg var på klosterretreat i Oppli fengsel. Her var konteksten tillit og omsorg. Jeg følte at vi ble tatt vare på, ble trodd, og vist tillit. Da først gikk det virkelig for meg å komme inn i en prosess som førte frem til forsoning.

Når det gjelder fengselssystemet som ytre soning, kan det også forstås som en ytre stimulus-respons system som ikke ser den enkelte fange som et menneske eller en person, men hvor alle behandles likt og skjæres over en kam. Fra et atferdsterapeutisk ståsted er det en utdatert pedagogikk: man straffer *alle* når *en* gjør noe galt, i tillegg til at man også straffer ekstra den som *gjør* noe galt. Men man belønner ikke reelt god oppførsel. Det man i stedet belønner er underkastelse og at man kan smiske eller spille rehabiliteringsspillet godt, slik at vaktene føler seg bra. Fra et atferdsterapeutisk ståsted har man for over femti år siden forlatt ideen om at straff fungerer motiverende, og gått over til nesten utelukkende positiv betingning hvor man forsterker og gir oppmerksomhet til de positive tendenser, snarere enn å straffe og gi oppmerksomhet til de negative. Men dette har man tydeligvis oversett i fengselets «pedagogikk».

Etiske problemstillinger

Fengselets performative kommunikasjon og idealer i praksis

Handlinger er også kommunikasjon, lærte vi av talehandlingsteoretikerne. Vi kan slik spørre hva som er fengselets performative budskap. En dydsetisk måte å presisere spørsmålet på er å fokusere på hva slags idealer fengselet som helhet står for og viser gjennom sin (kollektive) handling. På den ene siden er det tydelig at fengselet kommuniserer at det ikke har moral eller moralske prinsipper overfor fangene. En grunn til det er at fengselet setter seg totalt ut over moralen og *gjør* som det passer seg. Man krenker fangen, trækker på fangen, lyver, ydmyker, bryter avtaler, invaderer det private rom, og straffer fangen når han verken fortjener det eller er skyldig. De ideal fengselet slik holder opp med sin egen handling er at makt er rett, at man kan (eller bør) misbruke makt til egen vinning, dekket med en stor dose løgnaktighet. Dette viser igjen et verdenssyn som kanskje best assosieres med Hobbes (1996) beskrivelse av menneskets grunnvilkår som en alles kamp mot alle. Altså en verden uten iboende verdier og hvor den sterkeste tar seg til rette. Slik demonstrerer fengselsinstitusjonen som et hele tydelig at fengselsverdenen ikke er en verden hvor moral har noen plass. Her er det den sterke rett som gjelder, og den sterke det er fengselet.

I tillegg kommer det en forsterkende effekt fra fangekulturen. For det man ikke får av menneskelig anerkjennelse og bekreftelse fra fengselssystemet, kan man på visse radikale betingelser få fra fangesamfunnet. Man kan få bekreftelse og anerkjennelse som en som kan noe, betyr noe og sees som en person. Men det kommer til en høy pris. Nemlig at man aktivt tar avstand fra moralen, og blir del av det kriminelle miljø. Men i forståelsen at man må gi sin tilslutning til den kriminelle ethos eller kodeks. Det betyr at man som et grunnpremiss ikke må tyste. Imperativet mot å tyste er det samme som å negere moralen. Man sier at uansett hva galt andre rundt en *gjør*, så skal man ikke reagere på det eller si noe om det.

Slik blir fengselet for fangene en moralsk avlæringsinstitusjon som ikke tillater fangen å ha og praktisere en moral. Det handler både om forholdet til fengselssamfunnet og om forholdet til fangesamfunnet. I fengselssamfunnet tillates man ikke som fange å være autonom og praktisere sin moralske dømmekraft. Man verken sees som eller behandles som et autonomt moralsk subjekt, men snarere som en inautentisk «slave» som må spille underkastede roller. Dermed får man ikke

den bekreftelse og anerkjennelse man trenger for å opprettholde sin status som et moralsk subjekt. Hvis en aldri får denne bekreftelse og anerkjennelse, blir konsekvensen for de aller fleste at man slutter å tro på at en selv er en moralsk aktør som kan være god og gjøre noe godt. I stedet begynner man å tenke på seg selv ut fra de beskrivelser fengselet tilbyr, som ødelagt, destruktiv og farlig og ta inn alle de forskjellige negative beskrivelser som kommuniseres til en fra fengselssystemet.

Hvordan fengselets ideologier blir en kolonialisering av fangens språk

Det som gjør fengsel til en særlig vanskelig institusjon å forske på eller undersøke, er at dette er en institusjon som *skjuler sitt sanne vesen*. Derfor vil en forståelse av fengsel som institusjon i vesentlig grad også være en avdekking av institusjonens skjulemekanismer. Vi kan forstå disse skjulemekanismer som noe som ligner en kolonimakts språklige kolonialisering av et erobret folk, hvor det erobrede folk ikke tillates å snakke sitt eget språk, men påtvinges kolonimaktens språk (jfr. Fanon 1991). Vi kan også tenke at dette er et generelt tema som går igjen i de fleste situasjoner hvor radikal dominans og underkastelse finner sted og det etableres slave-slavedriver relasjoner. Ofte skjer det også i tilfeller med seksuelle overgrep i nære relasjoner, som ved incest. Overgriperen søker å la sitt språk bli det dominerende ved å bringe offerets språk og stemme til taushet. Overgrepet omskrives til «en felles hemmelighet», eller noe som er «godt for begge» (jfr. D. Finkelhor 1979).

I fengselssystemet er det som jeg flere steder har skrevet særlig to sterke ideologier som skjuler fengselets sanne vesen. Det er sikkerhetsideologien og rehabiliteringsideologien. Som vi har sett vil sikkerhetsideologien dekke til elementene av hevn og gjengjeldelse i straffen – som ofte er straffens praktiske realitet. I stedet vil handlinger og praksiser som er pinefulle, krenkende og ødeleggende for fangen beskrives som «sikkerhetsmessig nødvendig». I den forstand kan vi tenke på denne ideologien som en slags ontologisk ideologi, som prøver å si noe om en sosial nødvendighet. Fangen fortelles at han må behandles slik eller sperres inne på denne måten, fordi han (eller i alle fall den gruppen han representerer, «kriminelle») er for farlige til å gå fritt omkring eller ha større frihet. Så gjør man vurderinger om hva som er «sikkerhetsmessig betenkelig», eller i beste fall (og altså når man har sonet minst straffens første tredjedel) hva som er «sikkerhetsmessig forsvarlig».

Når det gjelder rehabiliteringsideologien virker den på en litt annen måte. I vesentlig grad har nok det blitt den ideologi som flertallet av de som jobber i etaten identifiserer seg med. Det er en ideologi som muliggjør at man som fengselsvakt kan slippe å tenke på seg selv som en pinepåfører (Christie 1982), eller som en bøddel som faktisk er den som utfører samfunnets straff, men snarere tenke på seg selv som en type omsorgsarbeider. I en slik forstand kan vi forstå dette som en moralsk ideologi. Forstått som en ideologi som omskriver de moralsk gale handlinger man utfører (sperre mennesker inne, krenke dem daglig, frata dem menneskeverd og ødelegge deres personlighet) til noe som høres moralsk rett ut (hjelp mennesker som har kommet skjevt ut i livet på rett kurs igjen, rehabiliter dem). Altså en ideologi som først og fremst handler om å lette tilværelsen for de som arbeider i fengsel, slik at de slipper å ta inn over seg hva de faktisk holder på med.

Som moralsk ideologi er rehabiliteringsideologien særlig effektiv overfor brysomme fanger som påstår at de har det vondt, lider eller har det vanskelig på en eller annen måte som følge av fengslingen. Slik smerte vil heller fortolkes som nødvendig smerte for å få til den gode forandring til lovlydig borger, som enhver stor kursendring i livet er smertefull fordi man nær sagt må gi opp den man var og bli en ny person. På lignende måte som vi erfarer at det gjør litt vondt å eksempelvis ta ut en flis, men det er greit fordi det fører til et større gode, eller som det gjør vondt å trene, men «no pain no gain». Slik gir også rehabiliteringsideologien føring for å helt ignorere slik «mas» eller «klaging» fra fangene, fordi fangene i det store og det hele ikke er moralsk tilregnelige og forstår sitt eget beste.

Begge disse ideologier koloniserer fangens språk og selvforståelse. Sikkerhetsideologien koloniserer fangens språk slik at han også selv tenker at han er så farlig at han må sperres inne, og må spille rehabiliteringsspeillet når vaktene er der. Men på sikt kan også dette speillet og rehabiliteringspratet bli en del av hans identitet. I den forstand har han blitt kolonisert av rehabiliteringsideologien. Samtidig er det et dialektisk forhold her. Vaktene lærer seg i en viss forstand fangenes språk. Men ikke som et språk som uttrykker de følelser fangene reelt føler, den smerte og lidelse som fangene føler. Det vaktene lærer seg er å forstå det kriminelle språk og sjargong (fangenes «argot» som kriminologene ofte kaller det).

Det som i denne sammenheng er interessant er at det kriminelle språk og sjargong i grad har assimilert vaktens språk med sikkerhetsideologien og rehabiliteringsideologien. Det kriminelle språk huser en selvforståelse som *kriminell* helt i tråd med sikkerhetsideologien. Det kriminelle språk assimilerer en detachement til egne følelser som gjør at man ikke kommer i kontakt med følelser av savn, sorg og lidelse. Det har også gått enda lenger slik at man har utviklet en forakt for slike følelser (nå sier jeg ikke at det er eneste grunn til at det kriminelle språk har en forakt for slike følelser, en vesentligere grunn er nok som en forsvarsmekanisme for å verne ego fra det som er nesten utholdelig og traumatisk). Slik blir det kriminelle språk også en type internalisert selvsensur som hindrer fangene å komme med lidelsesytringer, samtidig som dette språket skjermer vaktene fra en moralsk oppvåkning og bevare deres illusjon om at de faktisk gjør noe som er godt.

Problemet med vakter som tenker på seg selv som gode

Mange rehabiliteringsvakter har en selvforståelse som gode. De identifiserer seg direkte med rehabiliteringsideologien, og ser ned på sikkerhetsideologien og gjør sikkerhetsarbeidet med en viss grad av ubehag. Slik sett har de et oppriktig ønske om å være gode. De ønsker å gjøre gode handlinger og fortsette å se på seg selv som gode mennesker. Men problemet er at det er en selvforståelse som ikke reelt korresponderer med deres arbeidsoppgaver og rolle som fengselsvakter. For deres primæroppgave, låse mennesker inn i små celler, og det de gjør under dekke av at det er «sikkerhet» - kontrollere, disiplinere og undertrykke fangene, er moralsk sett svært problematiske handlinger (selv om de har fått kraftfulle rasjonaliseringer og rettfærdiggjøring som man som kollektiv tror på). Som vi allerede har vært inne på er det meste av jobben til en fengselsvakt en ren sikkerhetsjobb. Retningslinjene viser som vi har sett detaljerte

spesifikke sikkerhetsoppgaver, men sier ikke noe om hvordan man eventuelt skal jobbe for å rehabilitere fanger.

Likevel lever vekten som ser seg som god svært lenge på illusjonen om at han eller hun holder på med rehabilitering. Men etter hvert som tiden går blir det en illusjon som er vanskeligere og vanskeligere å opprettholde. Tidsbruken på de forskjellige arbeidsoppgaver taler sitt tydelige språk. Man jobber nesten utelukkende med «sikkerhet», mens det er utydelig hva man skal gjøre for å rehabilitere. Denne egentlig umulige situasjon fører til at vekten som ønsker å se seg som god, prøver å være så mye snill han eller hun kan mot fangene. Hjelp litt her og der, slå av en prat, gi et klapp på skuldra, fremstå som en som lytter og bryr seg og slik demonstrere sin godhet for fangene. Den mest åpenbare måten det kan gjøres på er å gi så mye som mulig av de goder som en vakt er i besittelse av eller har mulighet til å gi. Det kan være litt ekstra ringetid, la dørene til noen fanger være åpne når de egentlig skulle vært låst, la et besøk få vare litt ekstra. Alt dette svært kjærkomment for den enkelte fange, og noe man som fange merker svært godt.

I denne demonstrasjon av godhet er det mye usikkerhet og redsel eller en gryende frykt for at de små gode handlinger man gjør ikke egentlig på noen måte veier opp for det gale man gjør med å sperre mennesker inne. Derfor får disse vaktene et betydelig bekreftelses og anerkjennelsesbehov. De trenger bekreftelse på at de er gode og at det arbeidet de gjør er godt. Hvem kan bekrefte det om ikke fangene? Men det er ikke snakk om likeverdige subjekt-subjekt relasjoner med fangene. For de godtar ikke at fangene uttrykker reelle følelser eller sier noe om hvordan de virkelig har det. For det pirker i illusjonen om at de er gode mennesker. Slik holdes illusjonen på plass ved å kreve en væremåte hos fangene hvor man kun godtar fanger som smisker (som eksempelvis forteller dem hvor gode, snille, flinke og dyktige, viktige de er), eller fanger som spiller rehabiliteringsspelet (det kan også innebære smisk, men blir samtidig et enda mer omfattende spill fra fangens side).

På den måten kan disse vaktene holde illusjonen om seg selv i livet ganske lenge, ved å kun forholde seg til de fanger som bekrefter deres syn på seg selv som gode, og samtidig skyve ut og ikke forholde seg til de fanger som sier det motsatte. Det blir som en teori som alltid søker kun bekreftelse av seg selv, men som ikke er åpen for falsifikasjon. Den gode vaks patos for å opprettholde denne løgn er sterk. For det å skulle ta inn over seg hva man egentlig holder på er skremmende. Så skremmende at den fange som er dum nok til å si hvordan han egentlig har det i fengsel til dem, blir gjenstand for deres dypeste og mest instinktive fryktreaksjoner.

Jeg har selv mange ganger erfart dette raseriet, når jeg har sagt noe om hvordan jeg reelt har det i fengsel, og hvor fælt jeg har det og hvor vondt det er. Disse vaktene vil ikke på noen som helst måte høre slikt og bekjemper den type budskapet med nebb og klør og reptilhjernens angreps og aggresjonsmodus. Den eneste diskurs disse vakter tillater er diskurser som bekrefter dem i deres godhet. Men skal fangen gi denne bekreftelse må han lyve. For fangen merker jo på kroppen hver eneste dag at svært mange av handlingene vaktene gjør smerter ham betydelig (stenge inne, disiplinere osv.). Slik er det god grunn til å tro at dette er ett av de vesentligste opphav til både

smiskekulturen og rehabiliteringsspeilet i fengsel. Fangene forstår ganske snart hva den enkelte vakt vil ha, og går inn i en slik løgnaktig rolle og snakket vekten etter munnen for å få goder ut av det.

Det er et annet og kanskje enda større problem med dette prosjektet med å demonstrere godhet. For når en vakt demonstrerer godhet på den måten tiltrekker det seg de «kriminelle» som spiller offer eller trengende. Vekten som prøver å være god går rett på limpinnen, og ryktet brer seg, så stadig flere av «de kriminelle» vil utnytte denne vekten. På sikt vil vekten oppdage det selv, og merke at hun eller han har blitt utnyttet. Eller vekten vil bli virkelig lurt, ved at han/hun trodde det var særlig god kontakt med en fange og at de virkelig fikk til god rehabilitering. Mens fangen egentlig bare spilte rehabiliteringsspeilet og klarte å få vekten til å gjøre ting som vekten aldri burde ha gjort (låne ut jobbtelefonen, ta med ting inn til fangen, ekstra fremstillinger osv.). Slike erfaringer setter seg dypt i vekten og gjør ham/henne desillusjonert og mistenkelige igjen.

Vaktens mulige utvikling mot sadisme

Vaktens utviklingsløp, hvis man tar det helt ut i et lukket fengsel, er fra en idealisme basert på rehabiliteringsideologien til en velutviklet sadisme. Det begynner med høye idealer og et moralsk prosjekt om rehabilitering. Men så resignerer man i forhold til det prosjektet en eller annen gang. På den ene siden fordi man innser at i praksis er fengselsarbeidet på et lukket fengsel nesten ikke noe rehabiliteringsarbeid i det hele tatt, men nesten utelukkende et sikkerhetsarbeid. På den andre siden fordi man også innser at det er slik ut fra retningslinjene til straffegjennomføringsloven, det dokument man faktisk styrer fengslene fra. Ellers blir man desillusjonert fordi man har blitt lurt eller manipulert av fanger så mange ganger at man til slutt tenker at man må forsvare seg, være i forkant, ikke tillate at man blir lurt. Begge disse tendensene drar en mot å gå nærmest helt opp i sikkerhetsideologien, og identifisere seg med den. Hvis man identifiserer seg helt med sikkerhetsideologien, ligger det som vi har sett innebygget i denne ideologi et driv mot å straffe fangen. Grunnen til det er at sikkerheten overdrives når den forstås som kontroll og disiplin.

Utviklingen videre er i stor grad drevet av det man kan kalle rasjonelle valg i en presset maktposisjon. Man ønsker ikke å være sårbar overfor fanger som prøver å manipulere. Tar vi for gitt en gjensidig fiendtlighet mellom fanger og vakt, gir det rammene til en besynderlig utvikling. For en fiende vil en sadist være det mest fryktinngytende, og da vil det også – som fiende, være den personen man har mest respekt for. Her må ikke respekten forveksles med den type respekt man kan ha for venner eller de man har et vennskapelig forhold til. Da vil det være helt andre grunner til at man respekterer noen (som faglig dyktighet, mot, rettferdighet, karakterstyrke osv.). Det er slik vi kan forstå Zimbardos Stanford Prison experiment (Zimbardo 2007), hvor nettopp vaktene sadisme ble det fremtredende trekk hos vaktene ¹⁰⁹. Eksperimentet viste blant annet at de færreste tok settingen helt på alvor før fangene prøvde å gjøre opprør, altså en kollektiv motstandshandling. Da kom det et radikalt vendepunkt. Vaktene innså at de var langt færre enn av fangene, og skulle de holde orden på fangene så måtte de bruke mer radikale grep.

¹⁰⁹ Riktignok har eksperimentet blitt kritisert en del i det siste, blant annet fordi vaktene der fikk opplæring av en tidligere langtidsfange, se eksempelvis N. Kristiansen 2018 eller E. Kjørstad 2018. Men så vidt jeg kan forstå er ikke denne kritikken særlig rammende for hva eksperimentet viste i forhold til utvikling av sadisme i slike institusjoner.

Særlig to grep ble viktige. Det ene var «splitt og hersk», altså ødelegge samholdet i fangegruppa ved å skille dem som hang sammen, og det andre var å gi kollektive straffer når noen ikke underkastet seg. På den måten fikk man fangegruppa selv til å begynne å avsky dem som ikke fulgte reglene eller underkastet seg. I tillegg begynte noen å utvikle sadistiske trekk. Disse trekkene ble stadig forsterket, og spredte seg i vaktgruppa fordi man så at det var strategier som fungerte til å få kontroll over fangene. Man fikk fangene til ikke bare være lydige, men å underkaste seg og gjøre en rekke handlinger de åpenbart ikke egentlig ønsket å gjøre. Han som ble kalt «Hellman» eller «John Wayne» av vaktene og som var verst, sa også selv at han opplevde det som et slags eksperiment i hvor langt han kunne få andre mennesker til å gå i en slik situasjon, hva han kunne få dem til å gjøre bare han var sadistisk nok ¹¹⁰.

En lærdom vi derfor kan trekke av Zimbardos fengselseksperiment er at sadisme er en av de mest effektive måter å skape både lydighet, og underkastelse på. Ved å få fangen til å gjøre en rekke handlinger fangen selv synes er moralsk gale eller motbydelige, får man ham til å svikte seg selv, og på den måten bryter man ned hans vilje og motstand. Han blir på et vis til en føyelig dott som følger det minste vink. Kanskje kan vi i denne sammenheng forstå det sadistiske prosjekt i fengsel på lignende måte som Skinners rotter, da han fant ut at han ved vilkårlig belønning og straff oppnådde enda høyere grad av prestasjon hos rottene enn hvis de ble belønnet når de gjorde noe rett og straffet når de gjorde noe feil. Sadisme som vaktens prosjekt har noe av dette totalt uforutsigbare ved seg og er derfor skremmende for fangen. Poenget er at man med god grunn kan si at det er en form for rasjonalitet i sadisme som maktform som vakt i fengsel. En sadistisk vakt er en vakt alle fanger frykter. Det er en vakt man ikke «kødder med». En vakt man følger det minste vink til, og som man går stille forbi, slik at man ikke tiltrekke seg vedkommendes oppmerksomhet. For man vet djevleskapen vedkommende kan stille i stand og hvordan han eller hun er ekstremt utspekulert til å bruke nettopp den makt han/hun har og den avmakt fangen har, til å stikke akkurat der det gjør mest vondt. Den sadistiske vakt er den overlegne fiende, som man ikke tør å utfordre.

Er jobb som fengselsvakt på lukket fengsel moralsk tvilsomt?

I lys av alle disse kritiske bemerkninger om fengselsinstitusjonen og vaktarbeidet, er det også på sin plass å spørre om det er moralsk tvilsomt eller klanderverdig i seg selv å jobbe som fengselsvakt på et lukket fengsel? Vi kan skille mellom to muligheter. Den ene er at fengselsvaktrollen slik den er definert i styringsdokumenter og interne føringer er mulig å gjennomføre på en moralsk rettfærdiggjort måte slik at man ikke gjør noe moralsk galt i det å utføre jobben i seg selv. Det moralsk gale blir i så fall *måten* man utfører jobben på (eksempelvis fordi man misbruker makten, fordi man handler profilaktisk og ikke vil komme i klemme eller lures av fanger som prøver å manipulere). Den andre muligheten er mer radikal. Det er at selve fengselsvaktrollen på et lukket fengsel er *moralsk klanderverdig i seg selv*. Da vil det i så fall ikke være noen tenkelig måte den enkelte vakt kan fylle rollen på uten å gjøre noe moralsk klanderverdig (moralsk galt, eller kanskje også ondt).

¹¹⁰ Jfr. Nettsiden Stanford Prison Experiment, www.prisonexp.org

Hvordan skal dette spørsmål avklares? Hvis vi ser på min empiri er det åpenbart at jeg som fange opplever vaktene problematisk, nesten til enhver tid. Nå er jo ikke det i seg selv et argument verken for eller mot disse to muligheter. Eksempelvis kan det være at jeg er særlig nærtagen og hårsår, og at jeg ikke er vant til den litt røffe tonen som man har i et fengsel. En tone som i stor grad kan sies å være tilpasset det røffe klientell som ofte er i fengsel. I et slikt fall kan vi tenke oss at fangevokterne forholder seg adekvat til sitt klientell i alminnelighet, men at jeg nær sagt er «for sart» for det livet og derfor opplever det som moralske overtramp, selv om det nær sagt ikke er det.

En slik tolkning kunne kanskje vært sann gitt at det kun var meg som opplevde fengsel på den måten (altså som lidelse som arter seg som undertrykkelse, moralske overtramp, maktmisbruk, krenkelsler osv.) Men det er ikke tilfelle. De aller fleste fanger er samstemte om det klanderverdige ved svært mange slike overtramp. De aller fleste fanger reagerer med moralsk avsky hver gang de opplever å behandles urettferdig, og de aller fleste fanger opplever at de blir systematisk diskriminert og behandlet som om de er mindre verdt enn andre mennesker. Dette gjelder også de jeg har beskrevet som «kriminelle». Det er i seg selv interessant fordi de som ofre for urettferdighet og krenkelsler reagerer på samme vis som andre som er ofre for slike urettferdigheter og krenkelsler, nemlig med en moralsk reaksjon – moralsk klander (noe som vi kunne si tross alt viser en annen og «underliggende» moral hos dem), mens de samtidig på et annet nivå altså inverterer moralen.

Jeg skal derfor ta for gitt at svært mye av det som skjer i et lukket fengsel er moralsk klanderverdig. Spørsmålet nå er hvilket nivå man kan si at det klanderverdige ligger på. Hovedinndelingen her har jeg antydnet at handler om enten den enkelte vakt utfører en i utgangspunktet moralsk legitim jobb på en klanderverdig måte, eller om man kan si at den rolle som vakten er tildelt i seg selv er moralsk klanderverdig. Denne siste mulighet trenger også noen presisjoner. Hvis det er slik at selve jobben som fangevokter på et lukket fengsel er moralsk klanderverdig, hvorfor i så fall? Hva er det ved denne jobben som er klanderverdig? På en annen side så er det underliggende spørsmålet her: Er fengsling i seg selv moralsk forkastelig? Vi kunne presse spørsmålet enda lenger, og spørre: Er fengsling ondt? Jeg skal nedenfor reflektere videre langs disse linjer i forhold til fengselsbetjentens profesjonsmoral.

Privatmoral og profesjonsmoral. Universell moral?

I det moderne komplekse storsamfunn har vi flere moralske modi, eller vi anvender daglig flere moralske kodekser som vi går inn og ut av. Det skillet vi kanskje er oss mest bevisst er skillet mellom dagliglivets moral og jobb- eller profesjonsmoralen. Som arbeidstakere synes det som vi må inngå i en egen profesjonsmoral, en moral formet av rolleforventningen i det gitte arbeid, og de regler og forskrifter som regulerer dette arbeidet. Slik kan man snakke om fengselsbetjentens profesjonsmoral og at denne er annerledes enn den moral fengselsbetjentene følger i sitt private liv. Lignende kan vi snakke om politimannens, prestens, lærerens, barnehagearbeiderens, selgerens osv. profesjonsmoral

La oss se litt på fengselsbetjentens profesjonsmoral. Fengselsbetjenten går inn i private rom og utfører kontrolloppgaver, sperrer fangen inne, kler av ham for kroppsvisitasjon, tar urinprøve, refser

fangen, straffer fangen ekstra, gir ham reaksjoner i forhold til fangens oppførsel osv. Lite av dette er noe man ville gjort privat. Fredwall har en interessant diskusjon om profesjonsmoralen til fengselsbetjenter (Fredwall 2015, side 99ff). For Fredwall er det et poeng at en fengselsbetjent gjør mye i sin rolle som fengselsbetjent som de aldri ville gjort i sitt privatliv. Ja ikke bare det, de trer over mange grenser som de i sitt private liv ville synes ikke bare var tvilsomt, men rett og slett umoralsk. Er det så moralsk problematisk? Etter en drøftelse mener Fredwall at dette i det store og hele ikke er problematisk. Hovedgrunnen er at profesjonsmoral er noe annet enn privat moral og har sin forankring i et legitimt samfunnsmandat (riktignok understreker også Fredwall at alle har et personlig ansvar for sin opptreden). Fredwall skriver (ibid. side 120):

Dette samfunnsmandatet angir hvilket oppdrag som politisk er gitt fengslene, og det legitimerer både moralsk og juridisk at betjentene til tider må opptre på en annen måte enn hva som gjerne regnes som god moralsk opptreden innenfor hverdagslivets etikk. Noe av den kritikken som har blitt rettet mot fengselsbetjentenes arbeid, bunner etter mitt syn i at hverdagslivets moral blandes med profesjonsmoral. Dette er størrelser som ikke alltid *kan* være identiske eller overlappende, og slik skapes det dårlig grobunn for adekvate samtaler omkring hvilket profesjonsmorsalsk ansvar som kan knyttes til det å arbeide som fengselsbetjent i et høysikkerhetsfengsel.

Men tar ikke Fredwall litt for lett på dette problemet tross alt? Det kan virke som han bagatelliserer betjentenes inngripen i fangens livsverden. Spørsmålet vi må stille er dette: Er det virkelig legitimt å tenke seg at man kan ha en profesjonsmoral som bryter med ens private moral eller med samfunnsmoralen? Gitt at vi samstemmer i Adornos post Holocaust imperativ ¹¹¹: «lev slik at Holocaust (eller noe lignende) aldri skjer igjen», synes en slik diskrepans problematisk. For å klare det synes det avgjørende at enkeltindividet følger sitt indre moralske kompass og ikke lar dette overstyres for mye av myndighetene. Ett av hovedfunnene fra analysene av Holocaust var jo nettopp at Holocaust var mulig fordi så mange vanlige mennesker «bare gjorde sin jobb» (jfr. Arendt 1973, 1998, Baumann 1998, Hilberg 1985). Hadde den «vanlige mann» ikke vært lydig, lagt ned arbeidet sitt og protestert, ville man ikke fått til et slikt enormt destruktivt prosjekt.

Enkeltindividets mulighet til å overprøve staten moralsk, eller til å reagere på det gale som skjer i stor målestokk i sitt samfunn, må begynne i hans private moralske overbevisning. Han må kjenne etter, ta på alvor sine ubehagsfølelser, bruke intuisjonen sin, magefølelsen sin, sitt personlige moralske kompass. Han må reflektere over disse følelser og fornemmelser med sin dømmekraft og vurdere hva det virkelig handler om. Hvis han kommer til at det som skjer egentlig er et alvorlig brudd på samfunnsmoralen eller sin private moral, er det derfor mer rimelig at han ikke bør godta det *selv om det sees som greit av hans profesjonsmoral*.

¹¹¹ Adorno 2003, side 365: "A new categorical imperative has been imposed by Hitler upon unfree mankind: to arrange their thoughts and actions so that Auschwitz will not repeat itself, so that nothing similar will happen."

Nå nærmer vi oss det jeg mener er problemet med mange profesjonsmoraler. De lar seg ikke innlemme i den enkeltes personlige moral. Dermed blir det et brudd mellom hans personlige moral og hans profesjonsmoral med to forskjellige sfærer som ikke overlapper. R.J. Lifton har beskrevet dette psykologisk, under ganske ekstreme betingelser med nazidoktorene (Lifton 1988). Han beskriver hvordan de kunne ha én identitet på arbeid, hvor de var sadistiske doktorer som gjorde de verst tenkelige eksperimenter på andre mennesker. Mens de privat kunne være kjærlige og gode ektemenn og fedre. Lifton omtaler dette fenomenet som «dabling», som dannelsen av to separate personligheter og et fragmentert selv. Et lignende fenomen oppstår når ens profesjonsmoral ikke lar seg integrere i ens personlige moral. Da danner det seg to selv, ett jobb selv, og et privat selv, som ikke lar seg sammenføre. Det blir to sfærer som ikke overlapper med hverandre.

Nå kan man jo kanskje si at det i seg selv er et lite problem. Det vil skape en del psykisk stress for den som har et fragmentert selv, som igjen kan manifestere seg somatisk, og vedkommende vil neppe bli helt lykkelig. Men tross det kan man godt leve et helt liv slik. Det som fra et moralsk perspektiv er det virkelige problemet, er at man ved å etablere to slike adskilte sfærer, setter opp en indre struktur som gjør at man ikke lytter til sin samvittighet, når man er i jobbrollen. Dermed har man blitt en person som passer perfekt inn i den administrative ondskapen og man bryter Adornos imperativ om å leve slik at Holocaust (eller noe lignende) ikke skjer igjen. For nå lever man nettopp slik at grunnlaget for et nytt Holocaust er på plass, det eneste som mangler er tilstrekkelig skruppelløse ledere som kan sette i gang med et storstilt ondt prosjekt i samfunnet (eller på arbeidsplassen) (Jeg sier jo selvfølgelig ikke at det er vilkårlig eller en liten ting å få slike ledere).

Hva er så alternativet til en slik splitting? Det eneste reelle alternativet, er som antydnet å aldri godta en splitting mellom ens profesjonsmoral og ens personlige moral. Det kan kanskje høres enkelt ut, men i virkeligheten er det en betydelig utfordring. Hvordan skal vi eksempelvis ta på alvor det som Fredwall skriver om som umoralske og gale handlinger fengselsbetjenten gjør, hvis det vurderes fra ens personlige moral? Hvis prosjektet er å harmonere en diskrepans mellom ens profesjonsmoral og ens personlige moral, er det to hovedretninger man kan gå. Det ene er å utvikle sin personlige moral i retning av sin profesjonsmoral. Det andre er å utvikle sin profesjonsmoral i retning av sin personlige moral. For hvis de er som tese og antitese, kan vi i dialektisk forstand tenke oss en syntese.

Men hva skal det i praksis bety? Det kompliserte er at det ofte er enorme verdimeslige sprik mellom vår privatmoral og vår profesjonsmoral. Særlig tydelig er dette i forhold til fengselsvaktens og politiets profesjonsmoral. Dette er roller og yrker som utøver makt i helt konkret forstand, og som derfor må anvende både vold og konkrete maktteknikker som vi stort sett vil anse som fullstendig umoralsk både i vår private moral og generelt i samfunnsmoralen. Men så har man laget et slags amnesti for disse rollene i samfunnet fordi vi trenger disse rollene, rett og slett fordi det stadig er ganske mange som begår onde handlinger i samfunnet eller som bryter samfunnets straffelov. Likevel sitter politimannen og fengselsbetjenten igjen med to moraler som ikke lar seg føre sammen i en. Hva er deres mulighet for å integrere disse i en, slik at de ikke får en indre splitting eller dabling?

En utfordring har opphav i vår felles samfunnsmoral. Samfunnsmoralen vår har i dag en forestilling om at vi ikke skal dømmе, en forestilling som kan sies å komme fra Bergprekenen (Matt. 5-7) Jesus holdt for et par tusen år siden («Døm ikke for at dere ikke skal bli dømt»). I moderne form arter denne forestilling seg som en nær sagt radikal toleranse for annethet, og en ide om at de eneste man ikke skal være tolerante mot er de som ikke tolererer andre (eksempelvis rasisten eller fasisten). Problemet er at forestillingen om å være tolerant og ikke dømmе andre, går direkte mot både politiets og fengselsvaktens rollepraksis. Begge må i vesentlig grad opptre dømmende i arbeidsrollen sin. Andre lignende forestillinger som går mot samfunnsmoralen, er imperativet mot å bruke vold. Det må både politimannen og fengselsvakten bryte.

For fengselsvakten er det noe ved hans profesjon som er enda mer moralsk problematisk. Det er at hans jobb handler om å sperre mennesker inne og holde dem fanget for å straffe og pine dem (langt ut over det som er rent sikkerhetsmessig nødvendig). Hvis man ser på hvordan vi reagerer i samfunnet når enkeltpersoner kidnapper andre og holder dem fanget, er det ganske tydelig at vi ikke bare mener det er en moralsk gal handling. Vi mener også det er en ond handling, ofte noe av det ondeste vi kan tenke oss. Tenk bare på hvordan J. Fritzl har blitt stående nærmest som et paradigme på et ondt menneske (riktignok gjorde jo han to ting som begge kvalifiserer til å gjøre noe ondt i vår tid - han voldtok igjen og igjen, og han sperret flere kvinner og deres barn inne over lang tid), og på N. Kampush saken, hvor hun ble sperret inne i flere år av en som behandlet henne godt etter forholdene. Likevel tenker vi på det som en onde handlinger. Dette gjenspeiler seg også i straffeloven, hvor grov frihetsberøvelse har en strafferamme på 10 år (*Straffeloven* § 255).

Hva gjør det med profesjonsmoralen til fengselsvakten når grunnhandlingen i hans rolle (altså det å holde mennesker fanget og sperre dem inne på små celler) er handlinger som isolert sett ses på som ond av samfunnsmoralen? Jeg skal ikke søke å drøfte det spørsmål utdypende. Men det synes ikke urimelig å si at det må skape ganske grunnleggende eksistensielle utfordringer for enkeltindivider. Skal man leve med en slik dyp diskrepans, så må man splitte mellom to moraler, og skape to selv.

En annen mulig strategi er å nivellere sin private moral og fullstendig identifisere seg med sin profesjonsmoral. Da opphever man den indre splittelse. Det er en strategi de færreste i praksis velger. For det er en strategi med en stor sosial omkostning. Hvis man eksempelvis som fengselsvakt skulle velge å kun identifisere seg med sin profesjonsmoral, og dermed sette parentes rundt samfunnsmoralen (og sin tidligere personlige moral), vil det vanskeliggjøre livet med andre mennesker utenfor profesjonen. Ja i mange sammenhenger vil det rett og slett ikke være mulig å omgås andre mennesker. Slik vil man bli mer segregert og isolert. Fra et moralsk synspunkt vil man i vesentlig grad gjennomgå en moralsk pervertering hvis man utelukkende identifiserer seg med og lever etter sin profesjonsmoral. Det vil bety at man stilner samvittighetens stemme, og det følelsesmessige ubehag man kjente med å sperre mennesker inne. Man har i den forstand utviklet seg svært langt i retning av en aktør som ikke bare vil kunne bli med på stortilt administrativ ondskap, men som også kan være en av driverne i et slikt prosjekt (så lenge det er innenfor profesjonsmoralens rammer).

Men hva skal man gjøre hvis ens profesjonsrolle støter an mot vesentlige moralske barrierer i samfunnsmoralen? Det er mulig å løfte problemstillingen litt. Fra et filosofisk og etisk perspektiv er problemet at også samfunnsmoralen er for partikulær. Problemet er at den ikke tar hensyn til, eller tar inn over seg alle situasjoner. Den forenkler virkeligheten og er ikke derfor en allmenn moral vi virkelig kan leve livene våre etter. Problemet skarpstilles ved at det ikke vil være mulig å drive alle virksomheter et samfunn behøver for å bestå, hvis man kun skulle leve etter samfunnsmoralen. Fordi det i samfunnsmoralen vår i dag ikke er tillatt å dømme andre eller bruke vold og fysisk makt. Men samfunnet som helhet trenger å kunne forsvare seg både mot indre og ytre trusler og forholde seg til andre store problemer som at samfunnsborgere gjør onde handlinger mot hverandre (eksempelvis med å felle dommer).

En mulig måte man kan forholde seg til denne problemstillingen på, er ved å gjøre grundige moralske refleksjoner, og gjennom det utvikle sin private moral slik at den blir i stand til å overskride konflikten mellom samfunnsmoralen og profesjonsmoralen. Altså oppheve kontradiksjonen mellom dem i en høyere enhet, en syntese i Hegelsk og Gadamerisk forstand. Men en slik syntese kan som vi så ikke bare være en nivellering av vår samfunnsmoral. Hvis vi skal ta på alvor den filosofiske etikken, vil resepten være å søke mot en moral som er basert på universelle prinsipper, er allmenn og gyldig for alle mennesker. Altså en moral med prinsipper det er mulig å leve livene våre etter uansett hvor vi havner i samfunnet og hva slags situasjon vi kommer i. En slik allmenn moral basert på universelle prinsipper, trenger også et ondskapsbegrep som virkelig kan gi føringer for å avgjøre når handlinger er gale eller onde. Da forstått som noe som, gitt de samme omstendigheter, ville vært ondt for alle mennesker.

En som har gjort et stort empirisk tverrkulturelt moralpsykologisk arbeid, L. Kohlberg, har en moralpsykologisk teori som kan hjelpe oss litt på vei her. Han skriver om hvordan vi som enkeltindivider (og samfunn) lærer og utvikler moralsk dømmekraft, det jeg kaller personlig moral. I den forbindelse mener han, inspirert av Piaget, at det er seks stadier i individets utvikling av moral. Disse stadier finner han i sine store empiriske undersøkelser på tvers av de fleste kulturer (i sine empiriske studier analyserer han den moralske tenkning og argumentasjon, hvordan den enkelte rettferdiggjør de moralske valg, til sine intervjuobjekter). De seks stadier er gruppert i tre hovedgrupper: Først den pre-konvensjonelle, så den konvensjonelle og til slutt den post-konvensjonelle moralske forståelsen (Kohlberg 2010):

1. (Pre- konvensjonell). Lydighet med en straffe orientert moral. Hvordan kan jeg unngå straff? Det er greit å gjøre en handling hvis jeg unngår straff for den.
2. (Pre-konvensjonell). Selvinteresse orientering. Hva kan jeg tjene på det?
3. (Konvensjonell). Orientert mot harmoni og konformitet i samvær med andre. Følger sosiale normer, «flink pike»/ «snill gutt».
4. (Konvensjonell). Autoritetstro orientering. Opptatt av å opprettholde den sosiale orden. Lovmoral.
5. (Post-konvensjonell). Orientert mot sosial kontrakts tenkning. (Rousseau, Locke).
6. (Post-konvensjonell). Orientert mot universelle etiske prinsipper. (Kant, Rawls ol.)

De pre-konvensjonelle faser er mest typiske hos barn, hvor man tenker egosentrisk i termer av belønning og straff. Her er ikke samfunnets normer internalisert i individet. Det konvensjonelle nivået er typisk hos ungdom og voksne. Her er det samfunnets normer for rett og galt som er vesentlig, og dette nivået preges av at disse er internalisert hos individene. Man følger normer og regler selv om man ikke verken straffes for å bryte dem eller får belønning for å følge dem. Men man reflekterer ikke over dem. Det er viktig for den enkelte å bli oppfattet som «god», fordi da er man i overensstemmelse med samfunnets normer og regler. For post-konvensjonalistene, setter man de moralske prinsipper over samfunnets normer og regler. Derfor kan man bryte regler i samfunnet av samvittighetsgrunner, fordi disse reglene går mot moralske prinsipper. Derfor kan også personer på nivå seks, tidvis blandes med personer på nivå en. I begge tilfeller settes «egne» prinsipper over samfunnets regler. Men på nivå 6, handler det ikke om egoisme, men om universelle moralske regler. På nivå 6 ser man lover som gyldige bare hvis de kan begrunnes med rettferdighet. Man handler som man handler fordi det er rett, ikke fordi man tjener på det.

Det er selvfølgelig mye både berettiget og uberettiget kritikk av Kohlbergs teori, blant annet spørsmålet om det virkelig er rimelig å dele inn stadiene på denne måten, og om ikke omsorgsaspekter underdrives til fordel for rettferdighetsprinsipper (Carol Gilligan). Jeg er heller ikke helt enig i Kohlbergs verditeori, for jeg tror han har en tendens til å idyllisere en kantiansk moralteori (eksempelvis til fordel for en dydsetisk aristotelisk type). Men jeg skal ikke gå videre inn i disse problemstillinger her. Sannsynligvis er det slik at vi utvikler oss moralsk i faser som ligner på Kohlbergs. Likevel er det særlig i forhold til den sjette fasen kanskje aller vanskeligst å si hva den skal være. Det er lite empiri å hente her (Kohlberg finner svært lite gode eksempler på dette) og vi står igjen med flere konkurrerende moralteorier. Samtidig utvikler de færreste seg såpass langt som til nivå seks, understreker han.

Kohlbergs forskning foreslår altså en moralsk utvikling, som vi også kan forstå på et normativt nivå, som en verditeori - en teori om hvordan den menneskelige moralutvikling *bør* foregå. Når det er sagt tror jeg nok disse nivåene er litt annerledes enn Kohlberg selv forestilte seg. Her kan vi lære mye av den omfattende filosofiske etikken, som for det meste befinner seg på nivå 5 eller 6. Men diskusjonene peker i flere retninger, eksempelvis i forhold til hva som virkelig er de universelle etiske prinsipper. Jeg skal ikke her gå veldig dypt inn i disse diskusjonene, men heller prøve å antyde hva slags krav vi bør ha til en moral på nivå 6 (eller et tenkt nivå 7, som er religiøst).

Hvis vi godtar grovoppdelingen i Kohlbergs teori, synes det rimelig å tenke at samfunnsmoralen ligger på det konvensjonelle nivå. Altså at samfunnsmoralen er på nivå 3-4. Forstår vi det slik, peker det på dens partikularitet, men også på mulighetene for overskridelse. Selv om Kohlbergs to siste faser ikke er godt nok utviklet og har for lite empiri, er det rimelig å tenke seg at vi kan anvende hans tenkning i forhold til spørsmålet om hvordan aktøren skal kunne integrere sin profesjonsmoral i sin personlige moral. Hvis vi godtar at moralen vår utvikler seg i slike stadier, gir det føringer for oppløsningen av denne diskrepansen. For er samfunnsmoralen for partikulær og bare representerer noe fragmentarisk, trenger vi å utvikle den mot en universell moral. På et personlig plan trenger vi å utvikle vår personlige moral til nivå 5 og 6 i Kohlbergs teori.

En slik moral bør ha som et grunnleggende krav at den kan gi tolkninger for alle menneskelige handlinger og motiver. Ikke med det sagt at den skal godta alle menneskelige handlinger og motiver, men snarere at den må forstå dem. Den må slik sett representere et helhetssyn i forhold til menneskelivet og samfunnslivet, hvor man kan forby det å dømme andre. For det er nødvendig å felle dommer, både for å kunne tenke og for å forholde oss moralsk. Andre ganger kan det være nødvendig å måtte bruke vold for å forsvare oss selv eller andre. Å forby det, kan heller ikke representere universelle prinsipper (i så fall måtte disse universelle prinsipper måtte godta at vi i gitte situasjoner ikke skal kjempe for vår egen eller andres overlevelse, og det synes urimelig).

Kapittel 17. Nye måter å forstå fengsel på

I dette kapittel skal vi løfte blikket og reflektere mer fritt over hva fengsel egentlig er. Jeg skal særlig reflektere over hva fengsel er fra et fangeperspektiv. Med det mener jeg basert på fangens erfaring og med et fenomenologisk og eksistensielt perspektiv. Hvordan erfarer man fengsel som fange? Hva slags mening har det for fangen å sperres inne i fengsel? Hva gjør det med fangen? Hvordan skal fangen forså seg selv som fange? Disse spørsmålene er underliggende i dette kapittelet. Jeg skal derfor i dette kapittel, på bakgrunn av flere faglige perspektiver, foreslå noen alternative måter å forstå fengsel på. En av dem bygger på en psykologisk grunnmur og tar utgangspunkt i psykologen Maslows teori om behov. En annen bygger på et mer filosofisk grunnlag og tar utgangspunkt i Axel Honneths teori om anerkjennelse. Men først skal jeg ta frem noen forskjellige mulige forståelser av fengsel.

Fra et maktperspektiv er fengsel en institusjon hvor man med en lang rekke profesjonaliserte maktteknikker søker å få lovbrytere til å underkaste seg statens vilje. I den forstand kan vi forstå fengsel som en institusjon som ligger mellom slaveriet på den ene siden, og skolen på den andre siden. Slaveriet fordi man nettopp søker å skape underkastelse ved å gjøre fangene heteronome under i første rekke vaktens vilje - hvor vaktene blir representanter for statens vilje. Slik kan vi forstå fengsel som *stivnet institusjonell tvang*. Så vil det være et gradsspørsmål hvor mye tvang, hvor eksempelvis et lukket fengsel anvender svært mye mer tvang enn et åpent fengsel. Hvis vi forstår fengsel som tvang, er også spørsmålet om hva man tvinger fangen til interessant. Altså ikke bare tvang, men tvang til hva? Samtidig er det en institusjon som har en viss likhet med skolen, fordi den har en (om en litt vag) ambisjon om oppdragelse (forstått som prosjektet om rehabilitering).

Fengsel som behovskontroll

For å forstå hva fengsel er fra fangens perspektiv må vi ta utgangspunkt i det jeg har kalt fangens offererfaring. Jeg har påpekt at det er flere mekanismer som aktivt fortrenger dette perspektiv, derfor er det et perspektiv det er vanskelig å få tak i. Men samtidig er det et perspektiv som er desto viktigere å fremme, fordi det handler om hvordan man som menneske, person og subjekt, erfarer (lukket) fengsel. Fra dette perspektiv erfares fengsel som smerte og svært lidelsesfullt. Men vi kan ikke, som den kritiske fengselsforskning i stor grad har gjort, stoppe der. Vi må trenge inn i hva denne lidelsen består i og hvorfor det er lidelse. En måte å reflektere over lidelsen ved å sitte i fengsel på, er ved å sammenligne fengsel med tidligere tiders korporlige straffer. Eksempelvis de typer straffer som var styrt av talionsprinsippet hvor idealet var å utsette forbryteren for sin forbrytelse (øye for øye, tann for tann). Det er noe intuitivt forståelig ved slik straffeprosedyre, som er gått tapt med fengselsstraffen. Forbryteren påføres i forbrytelsen et offer et onde og skal så (i rettfærdighetens navn) påføres et tilsvarende onde. Like for like, og man har gjenopprettet en ide om balanse. I et slikt perspektiv er det lett å forstå hva smerten og lidelsen til forbryteren består i. Det er fysisk smerte i proporsjon til hvor mye smerte han har påført et offer.

Men til kontrast, hva er det for en lidelse eller smerte man påføres med fengsel? Vi har jo sett i Mathisens presentasjon av Sykes og flere steder hos Hammerlin, at fengsel skaper et omfattende

kompleks av smerter og lidelse. Disse teoretikere og mye av min empiri og teorikapitler beskriver dette i stor grad som lidelse og smerte fra et krenkende fengselssystem som fordrer underkastelse, og som smerter og lidelse ved å tvangsmessig måtte leve med mange av de andre fangene. Men hva hvis vi lykkes i å ta bort alle smerter og lidelse som har sitt opphav i et krenkende system og vanskeligheter med å bo sammen med andre mennesker man ofte ikke liker eller kommer overens med, hva ville smerten eller pinen med fengsel da være? Hva er den intenderte lidelse, det intenderte onde ved fengsling «i seg selv»?

Et første mulig sted å lete kunne være hos E. Schaanning, når han influert av Foucault omtaler smerten ved fengsel som ikke en kroppens, men en sjelens pine (jfr Schaanning 2002 C). En slik beskrivelse synes intuitivt å peke på noe vi kan forstå. Men når vi begynner å spørre hva det skal bety, blir det likevel utydelig. Hva er egentlig sjelens pine? Vi synes ikke å ha en klar forståelse av sjel mer i vår tid, derfor blir det vanskelig å forestille seg hva sjelens pine skal være. Men på en annen side, er det noe i intuisjonen som er fattbart. Fengselsmerten er ikke primært knyttet til smerte påført vår kropp. Den handler om noe annet. Om noe som smerter i en litt mer overført betydning. Men hva?

Maslow

Jeg skal foreslå en annen måte å tenke dette på. Hvor vi ikke er avhengig av et kontroversielt sjelsbegrep, men snarere kan være betydelig mer konkrete. Det er ganske ukontroversielt å forstå mennesket som et vesen som grunnleggende drives av flere behov. En mer fruktbar måte å forstå fengselsstraffens ondepåføring på, er derfor som *behovskontroll*, og en forpurring eller deprivasjon av disse behov. Slik er ikke smerten direkte påført i form av piskeslag som svir. Straffen er snarere mer indirekte ved å tvangsmessig fange mennesker og kontrollere dem og deres omgivelser slik at nødvendige behov ikke dekkes. Slik vil jeg knytte tilbake til det jeg i empiridelen beskrev som at vaktene er voktere av våre behovsdører, og de som har makten til å dekke våre behov eller hindre det. Vi skal nå forsøke å forstå dette litt dypere. Hvis denne måten å forstå fengsel på stemmer, hva slags behov er det snakk om at kontrolleres eller forpures? For å ha et teoretisk utgangspunkt i forhold til behov, skal vi se litt mer på den humanistiske psykologen Maslows teori om behov ¹¹². Som vi skal se vil denne teorien gjøre det lettere å se mer presist hva fengselsmerten er. Slik blir det en konkretisering av hva fangens offererfaring handler om, som igjen kan vise oss hva fengsel er fra fangens perspektiv.

Maslow skildrer sin teori om behov i artikkelen «A Theory of Human Motivation» (Maslow 1943). Han hever her at mennesket er et behovsvesen, altså et vesen drevet av forskjellige behov. Mange av disse behov driver oss på en slik måte at de fyller oss og opptar hele vårt vesen og tanke hvis de ikke er dekket. Men når de er dekket får vi andre behov. Han ser derfor for seg at vi har et behovshierarki, hvor behovene kan organiseres i en behovspyramide. Siden de fysiologiske behov er livsviktige for vår overlevelse, tenker han seg at disse står nederst i pyramiden og omfatter blant

¹¹² Interessant nok undervises Maslows behovspyramide i grunnutdanningen til fengselsutdannelsen (dette opplyste Y. Hammerlin om i en samtale).

annet mat, vann, luft, husly og varme. Så kommer sikkerhetsbehov, som omfatter blant annet opplevelsen av trygghet, beskyttelse, stabilitet og orden.

Det neste nivå av behov er sosiale behov som inkluderer fellesskap, kjærlighet og vennskap. Det handler også om å tilhøre forskjellige grupper fra familie til lokalmiljø og til å være borger i et land. Så tenker han seg at det er behov for respekt og anerkjennelse som et fjerde nivå, som handler om behovet for aktelse, selvrespekt, selvtillit, anerkjennelse, status og verdighet. Til sist det øverste nivå i hierarkiet som han kaller behovet for selvrealisering, som handler om å realisere egne mål og dyrke sine evner. De ulike nivåer i hierarkiet kan settes opp slik:

1. Fysiologiske behov
2. Trygghet/sikkerhetsbehov
3. Sosiale behov
4. Respekt og anerkjennelse
5. Behov for selvrealisering.

Disse nivåene forstår han som grunnleggende forskjellige typer behov. De nederste i pyramiden er det han kaller mangelbehov, mens de øverste er vekstbehov. Et mangelbehov må fylles, ellers oppstår det ifølge Maslow enten død, alvorlig skade på mennesket, eller psykopatologi. Når eksempelvis de fysiologiske behov eller sikkerhetsbehovene ikke er dekket, vil det bli fatalt for personen. Men når de er dekket, tenker man ikke lenger på dem. Annerledes er det med de høyere behov, vekstbehovene. De blir på et vis aldri helt dekket og kan stadig motivere en.

Maslow er kanskje litt vel opphengt i at det er et hierarki mellom behovene, og at eksempelvis behovene på nivå en eller to må være dekket før man kan ha interesse i eller før behovene på de neste nivåer kan melde seg. Men samtidig gjør han et poeng ut av at de ikke trenger å være helt dekket. Han tenker seg snarere at et behov kan være 30 % dekket, og da kan det åpne opp neste behov over, i en viss grad. Et eksempel han viser for å sannsynliggjøre at det er snakk om et behovshierarki, er en utsultet mann. For en utsultet mann vil det kun være mat han tenker på, og mat han lar seg motivere av. Ja så mye motiverer det at han vil begynne å tenke at paradiset eller en utopisk verden er en verden hvor han for alltid får spise seg mett (Maslow 1943, side 373-4). Andre høyere behov vil ikke melde seg.

Mot dette poenget til Maslow kan vi vel likevel hevde at det synes som en del mennesker kan sulte seg for å dekke behov på et høyere nivå i hierarkiet. Her kan både anorektikeren og fastetradisjoner i religiøse samfunn være eksempler. Når det er sagt er ikke Maslow så rigid som mange kritikere skal ha det til, og han nevner selv en rekke unntak fra det hierarkiet han skisserer (ibid. side 386ff). Uansett hvor rigid vi skal forstå dette behovshierarkiet, er det mye å lære av Maslow når vi skal forstå hva fengsel er fra et fangeperspektiv, i forhold til smerte og lidelse. Vi skal derfor gå litt mer inn på hvordan Maslow forstår de forskjellige behovene. Maslow forstår altså mennesket som et vesen avgjørende styrt av våre behov. Det er ikke noen kontroversiell måte å forstå mennesket på. Det synes ganske intuitivt at vi har en rekke behov som vi trenger å dekke, og blir ikke behovene dekket

vil fraværet av det i verste fall være dødelig. Får vi ikke luft dør vi løpet av minutter. Får vi ikke vann dør vi løpet av dager og får vi ikke mat dør vi i løpet av noen uker. Maslow snakker om slike behov som fysiologiske, som «basic needs».

Når det gjelder nivå 2, behovene for sikkerhet, er det nesten like viktig som de fysiologiske behov på nivå 1. Hvis sikkerhetsbehovene ikke er dekket, kan dette mennesket bli værende i en ren sikkerhetsmodus, innstilt kun på å få dekket dette behovet (på lignende måte som i forhold til en som sulter). Er det ekstremt nok kan et menneske som har det slik karakteriseres som en som lever utelukkende i forhold til trusler (ibid. side 376). Vi kan kanskje forstå det som å gå i «krigsmodus».

I sin diskusjon av behovet for trygghet nevner Maslow at barnet har et stort behov for trygghet forstått som orden og struktur. En strukturert verden fremfor en ustrukturert. For at barnets verden skal oppleves som en orden, må den være rettferdig mener han. Derfor vil en urettferdig eller urimelig forelder gjøre et barn usikkert og nervøs (ibid. side 377). Poenget er interessant fordi han dermed lokaliserer rettferdighet til det grunnleggende nivået i sitt behovshierarki som sikkerhet er (altså andre nivå). Det er også interessant fordi fengsler drives til de grader urettferdig. Hvilket indikerer at urettferdigheten i fengslene truer fangenes sikkerhet og opplevelse av orden. (Nå kan man jo selvsagt diskutere hvorvidt Maslow virkelig har rett i å lokalisere rettferdighet så grunnleggende, men på en annen side ser det empirisk sett ganske ofte slik ut, folk synes å sette behovet for orden og rettferdighet svært høyt). For behovene høyere opp i hierarkiet er det litt annerledes. Vi dør ikke når vi ikke får dekket dem. Mennesket er mer komplekst enn bare et vesen drevet av behovet for føde, skriver han. Men når våre fysiologiske behov og sikkerhetsbehov er dekket, så blir de sosiale behov vesentlige (ibid. side 382):

Now the person will feel keenly, as never before, the absence of friends, or a sweetheart, or a wife, or children. He will hunger for affectionate relations with people in general, namely, for a place in his group, and he will strive with great intensity to achieve this goal. He will want to attain such a place more than anything else in the world and may even forget that once, when he was hungry, he sneered at love.

Men hva skjer når disse behov forpures? Han skriver videre at det å ikke få dekket disse behovene fører til dypere mistilpasning og psykopatologi (ibid. samme side):

Practically all theorists of psychopathology have stressed thwarting of the love needs as basic in the picture of maladjustment. Many clinical studies have therefore been made of this need and we know more about it perhaps than any of the other needs except the physiological ones.

Når man ikke får dekket disse sosiale behov vil det altså både skape en voldsom «sult» etter å dekke dem, som igjen kan resultere i forskjellige psykopatologiske tilstander (han beskriver dem ikke nærmere). Når det gjelder nivå fire, respekt og anerkjennelse (det Maslow selv kaller «esteem needs»), mener han at alle mennesker har disse behov. Det handler om flere aspekter, både behovet

for å markere styrke, for å oppnå noe, for selvstendighet og frihet. Men også for anerkjennelse, oppmerksomhet og beundring. Hva skjer når disse behov ikke møtes? (ibid. side 382):

Satisfaction of the self-esteem need leads to feelings of self-confidence, worth, strength, capability and adequacy of being useful and necessary in the world. But thwarting of these needs produces feelings of inferiority, of weakness and of helplessness. These feelings in turn give rise to either basic discouragement or else compensatory or neurotic trends. An appreciation of the necessity of basic self-confidence and an understanding of how helpless people are without it, can be easily gained from a study of severe traumatic neurosis.

Hvis disse behov forpurres vil man altså føle seg svak og hjelpeløs og kan utvikle forskjellige typer nevroser. Det siste nivået han skriver om er behovet for selvrealisering. Det handler om å dyrke egne mål, ambisjoner og talenter.

Fengsel som behovskontroll og deprivasjon

På bakgrunn av behovsteorien til Maslow, kan vi tenke på fengsel som behovskontroll og behovsdeprivasjon. Som en type arkitektur og teknologi som muliggjør å kontrollere mennesker med en total kontroll over hvilke behov som blir dekket. Man tar mennesker bort fra flokken sin, sperrer dem inne på en liten celle. Et slikt setup muliggjør kontroll av alle behov, og hvis man ønsker – å ikke dekke noen av fangens behov. Slik fengsel drives i Norge i dag dekkes nok i hovedsak de fysiologiske og de sikkerhetsmessige behov (selv om det åpenbart kan diskuteres i en del tilfeller, men la oss i det minste tenke oss at det er tilfellet – jeg forfølger ikke her videre Maslows ide om at nivå to huser behovet for rettferdighet). Man søker å holde fangen varm, gi ham nok mat og vann og opprettholder en grunnleggende sikkerhet for ham. Der fokus rettes, og der fengsel konkretiseres som straff i Norge i dag, blir derfor på de høyere behov, fra nivå tre og oppover.

Nå kan vi se styrken i Maslows teori når det gjelder å forstå smerten og pinen ved fengsel. For vi kan forstå det slik at norsk fengsel er en total kontroll over fangens *sosiale* behov, og behov for *respekt* og *anerkjennelse*. Altså nivå tre og fire i Maslows hierarki. Innesperringen i en celle, hvor man er borte fra flokken sin, og full kontroll over mulig kommunikasjon med sine relasjonelle kontakter, markerer dette svært tydelig. Slik kan vi forstå forskjellen (men også likheten) mellom eksempelvis det norske fengsel og det amerikanske. I det amerikanske fengsel er det ofte slik at fangen får for lite mat, og at den innsattes sikkerhet ikke ivaretas, slik at mangelbehov som næring og trygghet kan bli dominerende. Historisk sett har det å rasjonere eller begrense mat til fangene også vært et stort tema. Ved å ikke gi fangene mat eller nok mat, har man forpurret grunnleggende fysiologiske behov, men kanskje på en måte som likevel har holdt liv i fangene på et slags minimum. På den måten har man skapt fanger som blir nærmest besatt av mat og omtrent ikke klarer å omtrent tenke på noe annet. Her tjener nazistenes konsentrasjonsleirer som ett av de mest fryktelige eksempler, hvor man ofte kun fikk en liten skål næringfattig kålsuppe å spise hver dag, og som resultat av det og den ekstreme behandlingen fangene ble utsatt for i radikal forstand dehumaniserte dem.

Når det gjelder nivå fem i Maslows teori, behovene for selvrealisering, er det mer tvetydig i hvilken grad fengsel virkelig kontrollerer dette. For det er tenkelig at enkeltindivider innesperret på en celle kan utvikle egne evner og egenskaper eller følge tankerekker, skrive, kontemplere etc. i et fengsel. Eksempler på det har jeg sett ganske ofte, særlig på lange dommer. Jeg er vel også selv et eksempel på at det går fint. Kanskje kan vi i noen tilfeller også snakke om at de andre behov kan sublimeres under nettopp behovet for selvrealisering i et fengsel? Det er i alle fall ikke en helt urimelig antagelse gitt både min erfaring og mye av min observasjon. Likevel har min erfaring vært at nivået av krenkelsers man utsettes for på et lukket fengsel i Norge er såpass høyt at hvis man skal gå inn i seg selv og være kontemplativ og skapende, vil det meste av tiden likevel gå til å håndtere ettervirkningene av disse krenkelsers.

Samtidig vil mulighetene for å bedrive selvrealisering på en celle også være avheng av hva slags evner, egenskaper og personlige mål man følger. Svært mange former for selvrealisering vil være umulig fordi man ikke har tilgang på de strukturer og verktøy man kan trenge. For mitt vedkommende ville jeg i utgangspunktet egentlig jobbe med film, men det var helt utelukket. Tilsvarende ville det vært umulig å få til malesaker, hvis eksempelvis Odd Nerdrum hadde havnet på lukket fengsel. Selvrealisering i lukket fengsel er i den forstand begrenset til hva man kan gjøre på en liten celle for seg selv, men svært begrenset materiell og uten hjelp fra andre. Det som ofte blir svært begrensende her er spørsmålet om hva som er tillat å ha på cella. Det er ofte strippet ned til kun ti bøker, en penn og en skriveblokk. I tillegg vanskeliggjøres selvrealisering i betydelig grad av alt det stress, frustrasjon, krenkelsers og ydmykelsers man utsettes for som fange.

Behovskontroll som maktmiddel

På bakgrunn av Maslows teori kan vi altså forstå fengselets grunnfunksjon som behovskontroll av fangen. Da kan vi se alt som skjer i et fengsel i lys av denne kontroll over fangens behov. Særlig kan vi lettere forstå dynamikken som oppstår mellom vakter og fanger, hvor vaktens maktadferd styrer de underkastede roller som fangene må spille. Det vi kan forstå bedre er fangenes motivasjon til å underkaste seg vaktene, når det blir det tydelig hva slags enormt tak vaktene har på fangene. Fangene er hensatt i en nesten infantil posisjon, fullstendig fratatt sin mulighet til å selv dekke sine grunnleggende behov. I stedet blir man tvunget inn i en avhengighetsbinding til vaktene som er omtrent like sterk som spedbarnets til sin mor. Ingen av fangens behov kan dekkes uten at vaktene godkjenner det og ofte hjelper til (med unntak av noen typer selvrealisering). Denne bindingen blir så grunnleggende at fangene er helt avhengige av særlig de vaktene som er i stand til å si ja eller hjelpe med denne behovsdekkingen. Bindingen til og underkastelsen under de vaktene som «hjelper», blir forsterket av at det er så mange vakter som ikke hjelper, som er «nei vakter». I denne forstand kan vi også forstå hva vaktene sier nei til fangen når han har et legitimt behovsspørsmål egentlig gjør. Disse vaktene hindrer fangen å dekke et nødvendig behov. Som eksempelvis å gå på do. Eller som et litt mindre nødvendig men likevel viktig behov – å dusje (behovet for å holde seg ren), som den ene vakt til Fredwall skriver om at han ikke tillater en fange før han spør på rett måte (jfr. Kapittel 10).

Derfor får de vaktene som faktisk hjelper fangen med sine behov, enda større makt. De får en nesten ufattelig makt som er så stor og total at kun situasjonen mellom mor og spedbarnet ligner, hvis vi tenker på asymmetri i makt. Foreldrene kan både bygge opp barnet og trygge det og legge grunnlaget for en stabil egostruktur i barnet, men også rive det ned og ødelegge det fullstendig. Barnet er fullstendig utlevet til sine foreldre. Dette er nok også hovedgrunnen til at så mange fanger regrederer når de kommer til lukket fengsel, og begynner å oppføre seg som barn. De kan sutre, bli barnslig sinte, drøye når det er innlåsningstid osv. Man får i mange tilfeller bindinger mellom de vaktene som inngår i mors eller farsrollen og fangene som inngår i rollen som barna deres. Som det lille barnet strekker seg langt for å få mors brystmelk eller mors oppmerksomhet, og kanskje etter hvert lærer seg forskjellige strategier eller teknikker for å påkalle mors oppmerksomhet, gjør fangen det han må for å få de hjelpende vakters hjelp. Ofte på bekostning av sin anstendighet. Som jeg har påpekt blir fangen bevisst eller ubevisst nødt til å smiske for vekten, hvor han må finne ut hva akkurat denne vekten liker og gi denne vekten det. Slik er det fangens grunnleggende behovsfrarøvdde posisjon, hvor vaktene er behovskontrollører og de som må godkjenne og dekke fangenes behov, som i seg selv gjør fengsel undertrykkende. Når maktskjevheten blir så enorm, får svært små og tilsynelatende ubetydelige handlinger hos vaktene en stor innvirkning hos fangen.

Fengsel som disiplineringsinstitusjon er slik forstått en betydelig forbedret og langt mer sofistikert teknologi enn eksempelvis slavetidens disiplineringsstrategier og teknologi. Pisen er byttet ut av et spekter av finjustert behovskontroll. I det moderne, såkalt humane fengsel, er dette i tillegg tilpasset den enkelte fange slik at man kartlegger hva den enkelte fange har mest behov for og bruker det mot ham. Ja i så måte er det nesten som det er en tommelfingerregel at man søker å dekke de aller mest grunnleggende behov, mens man i enda større grad har tatt kontroll over de høyere behov. Det finurlige med denne strategien er at mens fangen tilsynelatende beholder mer av sin verdighet (han blir ikke et utsultet dyr, eller en som må daglig kjempe for sin overlevelse) synes strategien vel så anvendelig for å kontrollere og undertrykke fangen.

For mitt vedkommende ble jeg kanskje reddet av min strenge pietistiske bakgrunn, hvor jeg allerede var vant til å utsette behovene mine eller ikke få dem innfridd. Som M. Weber (1995) skriver om, er det som kjennetegner protestanten at han er i stand til å utsette nytelsen og sine behov, slik at han også muliggjør å generere velstand uten å bruke det. På den måten vokste kapitalisten frem fra protestanten og pietisten (som pietisten Hans Nielsen Hauge i tillegg til å være omvandrende vekkelsesforkynner, også var en av de fremste gründere Norge hadde på hans tid). Min strategi ble ganske tidlig å holde tilbake mine behov, ikke vise dem for vaktene og begrense behovene til det jeg kunne få dekket på cella gitt det jeg hadde i den til enhver tid. Det var et ganske asketisk liv, men samtidig kom jeg da ganske fri fra maktbindingen til vaktene og fengselssystemet. Det var en måte å slippe å ydmyke meg selv for å dekke de behov jeg hadde. Men det var også en strategi som hadde en stor kostnad, og en strategi som ikke er tilgjengelig for alle fanger fordi det fordrer at man har ganske stor bevissthet om hva ens behov er og hvordan de kan holdes tilbake eller sublimeres i noe annet.

Fengselmakten sammenlignet med foreldres makt over små barn

På bakgrunn av en forståelse av fengselet som behovskontroll og makten vakter har over fangene på lik linje med foreldres makt over små barn, kan vi sammenligne fengsel videre med maktforholdene i en familie. En slik sammenligning fanger inn mye av erfaringsdimensjonen ved fengsel, både fra vaktens side og fangenens side. Det synes også fruktbart med en slik sammenligning fordi mange de psykologiske bindinger som oppstår i fengsel ligner på familierelasjoner. Vi kan også lese rehabiliteringsprosjektet til fengselet på en lignende måte. I en familie handler forholdet mellom foreldre og barn mye om oppdragelse, og vi kan i denne sammenheng forstå rehabilitering som en positiv dannelse til å bli en god samfunnsborger. Et slikt perspektiv tror jeg også rimer med synet en del fengselsansatte har på seg selv, nesten som en forelder eller oppdrager for fangene. Innenfor en slik oppdragermetafor kan vi tenke at foreldrene må sette grenser for barna slik at de utvikler seg som mennesker og blir gode samfunnsborgere.

Hvordan skal foreldre gå frem for å få barn som trives, utvikler seg positivt og blir gode samfunnsborgere? De aller fleste er enige om at barn trenger kjærlighet og empati for å vokse opp til selvstendige voksne. Barn må elskes, sees og anerkjennes. De må få uttrykke seg selv, lære å uttrykke meningene sine, følelsene sine, og lære normer og regler i samfunnet for rett og galt og lære moral. På den negative siden vet vi mye om problemene med barneoppdragelse. Vi vet at omsorgssvikt og overgrep skaper dysfunksjonelle barn. Barn med tilknytningsvansker, traumer og en rekke mulige forskjellige psykiske og somatiske problemstillinger. Vi skal bare skal et par generasjoner tilbake i tid, hvor man trodde at barn skulle "sees men ikke høres" og at man "tukter den man elsker". Man kreve disiplin hos barn og at de var stille og lydige. Var de ikke det gav man dem fysisk straff. Men i de siste tiårene har dette gamle oppdragerparadigmet blitt radikalt problematisert. Det har blitt ulovlig å slå barn og straffbart både aktivt å påføre barnet et ubehag og ikke å gi det den omsorg vi nå sier at man har "krav" på. For lite omsorg kalles omsorgssvikt.

Hvis vi tar for gitt denne nye forståelsen i barneoppdragelse, som de fleste i den vestlige verden er enig i, kan vi på nytt reflektere over fengselsinstitusjonen. Vi kan stille spørsmålet: Hva slags oppdragelse foregår i fengsel? Hva slags «foreldre» er fengselet og de fengselsansatte for fangene? Nå kan vi jo med en gang ile til og si at selvsagt er de innsatte ikke som helt vanlige barn. De er svært ofte det man må kalle «vanskelige barn». Men det er vel ganske stor konsensus om at også «vanskelige barn» trenger det samme som vanlige barn. Kjærlighet, omsorg, empati og adekvat grensesetting.

Skal vi ta fengselssystemets handlinger på alvor, er dette «foreldre» som systematisk utsetter barna for omsorgssvikt, overgrep og krenkelser. Systematisk som i hver eneste dag, mange ganger hver dag, ved å i mange timer hver dag låse barna inne på et lite rom for seg selv uten mulighet for å kommunisere med noen. Foreldre som ikke ser barna sine, eller som ikke viser dem kjærlighet og empati. Foreldre som snarere enn å elske barna sine, forakter dem, mistenkeliggjør dem og ser dem som sine fiender. Som utsetter barna for kollektiv avstraffelse - hvis ett barn gjør noe galt, så skal alle få svi for det. Som ydmyker dem med å tvinge dem til å kle av seg og gjøre obskøne bevegelser nakne. Som er ekstremt kontrollerende og ikke gir barna noe som helst privatliv og tramper inn i

deres private rom og endevender dem, leser deres brev, og smuglytter til deres telefonsamtaler (til kjærester og hva det skal være).

Hvis vi i skulle vurdert foreldre som opptrådte på lignende måte, fullstendig uten tillit, omsorg, anerkjennelse eller respekt for sine barn og straffet dem for en masse andre hadde gjort, sperret dem masse inne og gjorde alt det fengselet utsetter fanger for, ville vi sett på det som svært grov omsorgssvikt. Det ville kanskje også blitt sett på som både totalitært og diktatorisk. Fra et psykologisk perspektiv ville det vært svært sannsynlig at barn som vokste opp i slike omstendigheter hadde falt helt igjennom og fått svært mange psykologiske skader. Læring, tro på seg selv osv. ville vært helt fraværende. Det ville ikke da hjulpet mye om disse foreldrene en gang eller to i året holdt «kurs» for barna sine om hvordan de skulle leve livet sitt. Det ville nesten vært perverst hvis slike foreldre skulle lære barna at det ikke var lov å bli sint, og at man måtte kontrollere sinnet sitt midt i en hverdag bestående av krenkelser, omsorgssvikt og overgrep. Men nettopp det gjør jo fengselsetaten med eksempelvis kurset «sinnemestring». I et klima hvor moral ikke eksisterer, hvordan skulle det gi mening med noen timer nå og da med et kurs om at det ikke er lurt å være kriminell (som kurset «brottsbrytet»)?

Jeg tror ikke mange vil tenke at dette var en god måte å oppdra barn på. Heller ikke særlig vanskelige barn. Men hvorfor tenker vi oss da at dette er måten å rehabilitere fanger og «kriminelle» på? Nå kunne vi jo innvende at sammenligningen ikke holder og at det ikke er nok likhet mellom fanger og barn. Men selv om sammenligningen knaker noen steder, er det ikke på det vesentlige punktet som handler om dannelse og hva slags maktesløst utlevert og hjelpeløs situasjon fangen er satt i. Det synes å følge at hvis man virkelig ønsker å rehabilitere i norske fengsler, forstått som å gi fangene dannelse, må man i det minste ikke opptre som «dårlige foreldre». Man må skape den trygghet og det dannelsesklima som er nødvendig for å utvikle moralske dyder, og man kan ikke holde på med omsorgssvikt og systematiske krenkelser. For når foreldre oppdrar barna sine slik, vet vi jo at det følger laster, misdannelse eller store psykiske problemer av. Riktignok kan det være man trenger å være tøff og hard, stille tydelige krav og ha klare rammer. Men det kan ikke finne sted i et fiendtlig miljø preget av mistillit og mistenksomhet hvor man verken sees som et menneske eller får anerkjennelse for noe. Skal man vokse og forandre seg til noe godt som et menneske, trenger man et klima preget av trygghet, omsorg og kjærlighet, som et grunnleggende utgangspunkt. Ellers vil ingen positiv utvikling og dannelse finne sted.

Fengsel som kontroll over anerkjennelsen. Honneth

Jeg skal i det følgende utdype poenget med fengsel som behovskontroll ved å se på en mer filosofisk teori om menneskelige behov. Teorien jeg sikter til er Axel Honneths anerkjennelsesteori. For Honneth er anerkjennelse et sosialt fenomen og noe av det som gjør oss til mennesker. Et vesentlig poeng for ham er at vi må anerkjennes på minst tre forskjellige måter for å kunne bli et fullverdig menneske, og denne anerkjennelsen er et pågående behov, noe vi stadig trenger «påfyll» av. Disse tre nivåer av anerkjennelse er (Honneth 2008, særlig kapittel 4 og 5):

1. Anerkjennelse på det intime nivå, som venn eller kjæreste. Behovs og affektnatur.

2. Anerkjennelse som rettssubjekt, moralsk og rettslig – sees som menneske på linje med andre mennesker. Ukrenkelig menneskeverd.
3. Anerkjennelse av verdifellesskap. Evner og egenskaper.

Honneth forstår disse typer anerkjennelse som noe vi både får og trenger, men også noe vi må gi til andre. Vi trenger den nære kjærlighet og vennskap for å utvikle selvtillit. Vi trenger en rettslig beskyttelse og å sees som mennesker med moralsk verdi, for å bli moralsk tilregnelige, og for å utvikle selvrespekt. Vi trenger å bli verdsatt for våre ferdigheter og egenskaper i et verdifellesskap med felles verdihorison, for å utvikle autentisitet som spesiell og unik. Honneth forstår den første typen anerkjennelse som kjærlighet i vid forstand (Honneth 2008 side 104):

Med kjærlighetsforhold skal vi her forstå alle primære relasjoner som består av sterke følelsesmessige bindinger mellom få person etter mønster av erotiske parforhold, vennskap og relasjonen mellom barn og foreldre.

Honneth trekker på Hegel når han videre skal forklare denne første form for anerkjennelse, forstått som kjærlighet (Ibid., side 104):

Kjærligheten utgjør ifølge Hegel det første nivået av gjensidig anerkjennelse fordi subjektene her bekrefter hverandre gjensidig i sin konkrete behovsnatur og dermed anerkjenner hverandre som behovsvesen. I den gjensidige erfaringen av kjærlig hengivenhet innser begge subjektene at de er avhengige av hverandre med hensyn til deres behov. Behov og affekter kan i en viss forstand bare «bekreftes» gjennom å bli direkte tilfredsstilt eller gjengjeldt, og derfor må anerkjennelsen her ha karakter av affektiv tilslutning eller oppmuntring. Slik sett er dette anerkjennelsesforholdet nødvendigvis knyttet til de konkrete andres kroppslige eksistens og den spesielle følelsesmessige verdsettingen dem imellom.

Honneth understreker også at selv om kjærlighet i seg selv er partikulær og ikke universell, i det man bare elsker noen få enkeltmennesker, er likevel kjærlighetserfaringen et grunnlag for å utvikle autonomi og selvtillit slik at man kan bli en moralsk person (ibid. side 116):

Selv om kjærlighet derfor alltid vil romme et nødvendig element av moralsk partikularisme, har Hegel likevel rett når han i kjærligheten mener å få øye på den strukturelle kjernen i all sedelighet, for bare den symbiotisk baserte bindingen som oppstår gjennom gjensidig avgrensning, kan skape det omfanget av individuell selvtillit som er nødvendig for å delta autonomt i det offentlige liv.

Når det gjelder den andre form for anerkjennelse, som moralsk og rettslig subjekt, henviser Honneth til Hegels forståelse av viktigheten av gjensidig anerkjennelse hvor man i samfunnet anerkjenner den andre som et autonomt vesen og adlyder det allmenne, samt til Meads forståelse av den «generalisere andre» hvor subjektet kan ansees som rettighetshaver hvis det er et sosialt anerkjent medlem av fellesskapet. Honneth skriver (ibid. side 117):

Ifølge Mead og Hegel består sammenhengen mellom rett og anerkjennelse i at vi bare kan forstå oss selv som rettighetshavere hvis vi erkjenner hvilke normative forpliktelser vi har overfor andre. Først den «generaliserte andres» normative perspektiv lærer oss å anerkjenne den andre medlemmene av fellesskapet som rettighetsinnehavere, slik at vi kan forstå oss selv som rettspersoner i den forstand at vi kan være sikre på at våre krav blir sosialt oppfylt.

Honneth skriver videre (ibid. side 88):

Erfaringen av å være anerkjent som en rettsperson av fellesskapets medlemmer innebærer at det enkelte subjekt kan innta en positiv innstilling til seg selv, for ettersom de andre forstår seg selv som forpliktet til å respektere subjektets rettigheter, vil de betrakte subjektet som en moralsk tilregnelig aktør.

Samtidig understreker Honneth at det er først når rettens anerkjennelsesform blir avhengig av de universelle moralske prinsipper, at det kan ligge til grunn for Hegels forståelse av en rettsperson. Dette skjedde i det moderne, hvor man kan forstå rettssystemet som uttrykk for alle samfunnsmedlemmers universaliserbare interesser. En gjensidig anerkjennelse finner sted når alle adlyder den samme lov (ibid. side 119). Det dreier seg her om ideen at vi må verdsette menneske som person, uavhengig av prestasjoner og karakter. Det må vi forstå på en Kantiansk måte, mener Honneth (ibid. side 121):

Å anerkjenne ethvert menneske som en person må da bety å behandle det i tråd med de moralske forpliktelsene som personens egenskaper gir opphav til.

Honneth knytter den mer konkrete forståelsen av hva en person er, til universelle rettigheter. Samtidig kreves en viss levestandard hvis man virkelig skal kunne opptre som et moralsk subjekt (ibid. side 126-7):

For å kunne handle som en moralsk tilregnelig person, trenger individet ikke bare en rettslig beskyttelse mot statlige inngrep i frihetssfæren, men også en rettslig garantert mulighet til å delta i den offentlige viljesdannelse, noe han faktisk bare kan gjøre hvis han har oppnådd en viss levestandard. I takt med at den enkelte statsborgers rettslige status er blitt beriket i løpet av de siste århundrene, ser vi også at forståelsen av hvilke ferdigheter som konstituerer mennesker som person, er blitt suksessivt utvidet. Etter hvert har man kommet fram til at et minimum av kulturell dannelse og økonomisk trygghet er nødvendig for at subjektet skal kunne handle autonomt ut fra en fornuftig innsikt. Den gjensidige anerkjennelsen som rettsperson, har i dag et mer omfattende innhold enn den hadde ved den moderne rettsutviklingens begynnelse. Når subjektet i dag blir rettslig anerkjent, respekteres det ikke bare for sin abstrakte evne til å orientere seg ut fra moralske

normer, men også for den konkrete egenskapen at det fortjener en levestandard som er tilstrekkelig til å kunne orientere seg moralsk.

Honneth tenker at parallelt som flere rettigheter tilskrives personen, får den enkelte psykisk en sterkere evne til å tenke på seg selv som en moralsk tilregnelig person. Han understreker (ibid. side 128):

At selvrespekt har samme betydning for rettsforholdet som selvtillit har for kjærlighetsrelasjonen, antydes ved at rettigheter kan forstås som anonymiserte tegn på sosial respekt, på samme måte som kjærlighet kan begripes som det affektive uttrykket for hengivenhet som også virker over avstand. Mens kjærligheten fremskaffer det psykiske grunnlaget i ethvert menneske for å kunne stole på sine egne behovsimpulser, skaper selvrespekten en bevissthet i mennesket om at det kan respektere seg selv fordi det fortjener å bli respektert av andre.

I motsatt fall hvis individet ikke hadde rettigheter, ville det heller ikke kunne utvikle selvrespekt hever Honneth. For det er ut fra bevisstheten om at man har rettigheter og at disse er offentlige, at man kan fremsette sosiale krav på en legitim måte og få respekt av andre. Honneth forklarer selvrespekt slik (ibid. side 129):

subjektet i erfaringen av den rettslige anerkjennelsen kan betrakte seg som en person som i likhet med alle andre medlemmer av fellesskapet har de egenskaper som kreves for å delta i en diskursiv viljesdannelse. Muligheten til på denne måten å forholde seg positivt til seg selv kan vi kalle «selvrespekt».

Likevel er det vanskelig å empirisk påvise selvrespekten, hovedsakelig fordi det kun er dens negasjon som lar seg påvise, når subjektet lider under mangel på selvrespekt. Når han skal skille de siste to anerkjenneslesformer fra hverandre, det å anerkjennes som et rettssubjekt og det å sosialt anerkjennes, diskuterer Honneth forholdet mellom rettslig anerkjennelse og sosial verdsettelse. I begge tilfeller blir mennesket anerkjent i kraft av bestemte egenskaper. Men som rettssubjekt anerkjennes man i kraft av allmenne egenskaper som gjør et menneske til en person. Mens som sosialt verdsatt anerkjennes man i kraft av de egenskaper som skiller en person fra en annen (ibid. side 122-3):

Den rettslige anerkjennelsens sentrale spørsmål blir derfor å fastlegge hvilken egenskap som konstituerer personen, mens den sosiale verdsettingen er opptatt av hva som kjennetegner et verdssystem som gjør det mulig for oss å vurdere «verdien» av en persons karakteristiske egenskaper.

Subjektet trenger ikke bare kjærlighet og rettslig anerkjennelse, det trenger også sosial verdsetting for å kunne forholde seg positivt til sine konkrete ferdigheter og egenskaper. Den sosiale verdsettelsen dreier seg om de spesielle og partikulære egenskaper som skiller mennesker fra

hverandre. Men disse vurderingene skjer på en intersubjektiv måte slik at det blir samfunnets kulturelle selvforståelse og et verdifellesskap som dannes ved at man orienterer seg mot felles mål, som gir kriteriene for disse vurderinger. Kriteriene vil derfor kunne variere fra samfunn til samfunn, og internt i et pluralistisk samfunn. Honneth understreker også det partikulære ved sosial verdsettning, fordi en person bare kan føle seg sosialt verdsatt hvis han anerkjennes for egenskaper og ferdigheter som han ikke deler med de andre. Selvrealisering blir vesentlig, men det er i dagens pluralistiske samfunn få generelle normer for hva denne skal gå ut på. Sosial verdsettelse gir en følelse av selvverd (ibid. side 138):

Erfaringen av sosial verdsettning under disse endrede betingelsene rommer derfor også en følelsesmessig tiltro til at individet kan frembringe prestasjoner eller inneha ferdigheter som anerkjennes som «verdifulle» av de andre samfunnsmedlemmene. Denne formen for praktisk selvforhold som i dagligspråket kalles «selvfølelse», kan vi i analogi til begrepene «selvtillit» og «selvrespekt» kalle «selvverdsettning». I den grad alle samfunnsmedlemmene kan verdsette seg selv på denne måten, kan vi snakke om en posttradisjonell tilstand av samfunnsmessig solidaritet.

Ringeakt

Disse tre typene anerkjennelse, som vi alle trenger for å leve, har sine motstykker av ringeakt eller krenkelse. På det personlige nivå kan vi snakke om mishandling og voldtekt. På det rettslige det å frarøves rettigheter og ekskluderes, og på det sosiale nivå nedverdigelser og krenkelser. Det er et vesentlig poeng for Honneth at vi trenger anerkjennelse på alle disse tre nivåer, og hvis vi ikke får slik anerkjennelse skaper det i seg selv en erfaring av å bli krenket eller frarøvet noe livsviktig. Honneth beskriver den første typen ringeakt slik (ibid. side 141):

De formene for praktisk ringeakt hvor et menneske nærmest blir fratatt enhver mulighet til fritt å disponere over sin egen kropp, utgjør den mest grunnleggende formen for personlig fornedrelse. Dette skyldes at ethvert forsøk på å bemektige seg en annen persons kropp mot personens vilje, uansett hva hensikten er, fører til en ydmykelse som i langt større grad enn andre former for ringeakt griper destruktivt inn i menneskets praktiske selvforhold; det karakteristiske ved slike former for fysisk krenkelse, for eksempel tortur eller voldtekt, er nemlig ikke den rent kroppslige smerten, men at smerten kobles til følelsen av å være fullstendig underlagt et annet subjekts vilje i den grad at man kan miste den sansemessige virkelighetskontakt. Fysisk mishandling utgjør en form for ringeakt som varig skader subjektets tiltro til at det på en autonom måte kan koordinere sin egen kropp, en tiltro som er innlært gjennom kjærlighet. Denne formen for mishandling skaper derfor ikke bare en følelse av sosial skam, men også et tap av tillit til seg selv og verden som berører den praktiske og kroppslige omgangen med andre subjekter.

Honneth beskriver den andre formen for ringeakt slik (ibid. side 142):

den andre formen for ringeakt må vi derimot søke i erfaringen av fornedrelse som skader personens moralske selvrespekt. Vi sikter her til former for personlig ringeakt som subjektet blir påført ved at det i strukturell forstand ekskluderes fra bestemte rettigheter innenfor samfunnet. [...] hvis personen systematisk nektes bestemte rettigheter, impliserer det at personen ikke er moralsk tilregnelig i samme grad som de andre samfunnsmedlemmene. Det spesielle med slike former for ringeakt, for eksempel å bli nektet rettigheter eller å bli sosialt ekskludert, er derfor ikke bare at den personlige autonomien blir innskrenket ved bruk av makt, men at dette kobles til følelsen av å ikke ha status som en fullverdig og moralsk likestilt interaksjonspartner. Å bli nektet sosialt gyldige rettighetskrav betyr at den enkelte ikke får innfridd sin intersubjektive forventning om å bli anerkjent som et subjekt som er i stand til å foreta moralske vurderinger. Erfaringen av å nektes rettigheter faller derfor typisk sammen med et tap av selvrespekt, det vil si av evnen til å forholde seg til seg selv som en likeberettiget interaksjonspartner for alle medmennesker.

Når det gjelder den tredje formen for ringeakt forstår han det på denne måten (ibid. side 143):

De nærmeste evaluerende formene for ringeakt hvor man nedvurderer individuelle eller kollektive livsformer, tilsvarer det vi i dagligspråket kaller «fornærmelser» eller «nedverdiggelse. [...] Den evaluerende degraderingen av bestemte selvrealiseringsmønstre fører til at de som forsøker å realisere seg selv i tråd med disse mønstrene, ikke kan forholde seg til noe som har positiv betydning innenfor fellesskapet. Den enkeltes erfaring av en slik sosial nedvurdering faller derfor typisk sammen med et tap av selvverdsetting, det vil si av muligheten til å forstå seg selv som et vesen som verdsettes i sine karakteristiske egenskaper og ferdigheter.

Han gir også en beskrivelse av hvordan vi forstår og omtaler effekten av disse former for ringeakt (ibid. side 144):

I de psykologiske undersøkelsene av konsekvensene av tortur eller voldtekt bruker man ofte uttrykket «psykisk død»; i forskningen omkring den kollektive bearbeidingen av rettighetstap og samfunnsmessig eksklusjon med utgangspunkt i slaveriet, er begrepet «sosial død» etter hvert blitt innarbeidet; og hva gjelder den formen for ringeakt som kommer til uttrykk i den kulturelle nedvurderingen av en livsform, foretrekkes kategorien «krenkelse». Slike metaforiske henvisninger til fysisk lidelse og død gir språklig uttrykk for at de ulike formene for ringeakt har den samme negative rollen for menneskets psykiske integritet som

organiske sykdommer har for kroppens reproduksjon. Erfaringer av sosial fornedrelse og ydmykelse truer menneskers identitet i samme grad som sykdommer utgjør en fare for dets fysiske liv.

Fengsel som berøvelse av anerkjennelse

På bakgrunn av Honneths forståelse av mennesket som avhengig av disse tre typer anerkjennelse, er *fengsel i utgangspunktet en berøvelse eller et fravær av alle tre typer anerkjennelse*. I den forstand ringeakt på alle tre nivåer. Slik kan vi parallelt til forståelsen av fengsel som behovskontroll, i lys av Honneths teori, forstå fengsel som *kontroll over anerkjennelsen*. Man må leve uten de nære kjærlighetsrelasjoner som bekrefter en som person og menneske. Man må i forhold til nivå 2, som fange stigmatisert som kriminell og tillagt de kriminelle egenskaper, leve uten anerkjennelse som rettslig og moralsk subjekt. Tvert imot lever man i en tilværelse hvor man nær sagt eksplisitt fremstilles som om man verken er et moralsk subjekt eller et rettssubjekt med rettigheter. Som vi har sett er man som fange lever underkastet, fratatt sin autonomi, og er satt i en tilstand av avhengighet som et lite barn. På den måten demonstreres det at man nettopp ikke er et moralsk subjekt. Den siste typen anerkjennelse, som unikt subjekt i kraft av sine evner og egenskaper, mister man fordi man tas ut av de sammenhenger hvor ens egenskaper verdsettes (som eksempelvis ens arbeid eller andre sosiale sammenhenger hvor man kan anerkjennes for evner og egenskaper). I fengsel settes man ikke i en ny sammenheng hvor man virkelig kan vise seg som en som duger, en som får til noe eller som har evner og egenskaper i det hele tatt. Slik blir fengsel ut fra denne teorien en straff som frarøver muligheten til å dekke disse former for anerkjennelse.

Men som vi også har sett, er det ikke fult så enkelt. For fangekulturen kompenserer for flere av disse formene for anerkjennelse, og i fengselskulturen blir rehabiliteringsspill og smiskeadferden måter å få varianter av anerkjennelse fra vaktene eller fengselssystemet. Det blir en betinget adferd, hvor straff forstått som tilbakeholdelse av godet anerkjennelse, er det som betinger. I den forstand kunne man si at meningen med fengsel enten er at det skal svi på en slik måte at man lever uten anerkjennelse overhodet i så og så mange år. Eller at man inngår i en byttehandel hvor man underkaster seg fengselsregimet og spiller det ønskede rehabiliteringsspill, eller går inn i smiskerollen, og på den måten får en betinget anerkjennelse. Slik kan vi forstå fengsel som instrumentell anerkjennelse for å oppnå lydighet og underkastelse. Men en slik instrumentell anerkjennelse er ingen ekte anerkjennelse, kun en blek etterligning (fordi man nettopp ikke anerkjennes i kraft av den man faktisk er, men snarere i kraft av at man får til å spille en gitt rolle rett).

I lys av Honneths teori kan vi også forstå noen av grunnene til at båndet til fangekulturen blir så sterkt for fangene. For det er først og fremst der man har mulighet til å få dekket behovet for anerkjennelse som venn (altså anerkjennelse på nivå 1). Klarer man seg ikke uten disse typene anerkjennelse, blir alternativet å knytte bånd til andre fanger og å få en posisjon i fangekulturen. En slik posisjon kan også svare til behovet for den tredje typen anerkjennelse, i kraft av evner og egenskaper. Slik får man en sterk indre drivkraft til å identifisere seg med den kriminelle fangekulturen og både knytte nære bånd der og samtidig prøve å få en posisjon som en som kan

noe. Samtidig gir ikke fangekulturen anerkjennelse på nivå 2, rettslig og moralsk. Denne anerkjennelsen kan man håpe på å få av vaktene, hvis man spiller rehabiliteringsspeilet eller smiser godt nok (riktignok i en forvridd form). Slik blir fangen avhengig både av fangesamfunnet og fengselssamfunnet for å få alle tre typer anerkjennelse. Men i begge tilfeller er det destruktive krav man må underlegge seg for å oppnå anerkjennelse. Anerkjennelsen er heller ingen ekte anerkjennelse, men snarere en forvridd variant.

Del 3. Straffen

Kapittel 18. Straffediskusjonen

Dette kapitlet handler om straffens begrunnelse. Straffens begrunnelse ligger under samfunnets forståelse av fengsel, som en praktisk og moralsk rettferdiggjøring for hvorfor vi straffer. Jeg skal kort repetere de offentlige forståelser av straff, før vi ser litt grundigere på de kritiske fengselsforskeres kritikk av straffebegrunnelsene. Flere av disse forskere har gjort ganske mye ut av en slik kritikk, hvor E. Schanning vel er den som har forfulgt en slik type kritikk lengst. Siden begrunnelsen for straffen er viktig for forståelsen av hva straff er, som igjen er viktig for den praktiske gjennomføringen av straff, og siden det er en ganske stor tradisjon for kritikk av den offisielle straffebegrunnelse blant de fengselskritiske forskerne, skal vi se nærmere på argumentene på begge sider. Jeg skal også sette frem noen forslag til måter vi kan tenke om straff på, som balanserer de vesentligste moralske hensyn vi har i forhold til straff.

Behovet for å forstå straff historisk og idehistorisk

Vi trenger å forstå straff historisk og idehistorisk, for når samfunnet straffer, kan straffen fremstå som nødvendig eller nærmest som en naturlov. Straffeinstitusjonen fremstår ofte som immun mot kritikk og udiskutabel, som en slags naturkraft som bare må være slik. Men når vi leser straffens historie, ser vi at det ikke er tilfellet. Straff må verken forstås slik vi forstår straff i Norge i dag, eller praktiseres på en slik måte. Enorme forskjeller har funnet sted på ganske kort tid. Ett kvalitativt sprang i straffepraksis var da man gikk fra korporlig straff til fengselsstraff. I Frankrike, som Foucault skriver om (Foucault 2008), skjedde dette på midten av 1700-tallet. I Norge kom skiftet senere, og det var ikke et skifte over natten, men snarere en glidende overgang. Men det er nok rimelig å si at korporlig straff ble benyttet betydelig mindre fra midten av 1800-tallet da botsfengselet kom. Ser vi internt på fengselsstraffen har den også blitt tolket og forstått forskjellig innenfor et kort tidsrom. Dette skildres godt i Hammerlins avhandling (2008), som tar for seg drøye tretti års utvikling av norsk fengsel (1970-2007). Her kommer det frem store forskjeller i hvordan fengselsstraffen forstås, tolkes og praktiseres. Fra mildere til strengere former, til mer kontroll og til åpnere former.

Jeg skal i det følgende forsøke å åpne refleksjonsrommet når det gjelder straffetenkning. Noen ganger skal jeg gå et stykke i et spekulativt landskap. Meningen med det er å åpne et rom hvor vi kan tenke på straff mest mulig fritt og åpent uten å henge fast i de tradisjoner og forestillinger vi har fra før. Jeg søker på den måten både å forholde meg til tradisjonene og de måter vi har reflektert rundt straff, samtidig som jeg skal forsøke å tenke nytt om straff ved å rekontekstualisere straffetenkningen.

I vår vestlige kulturkrets er det hovedsakelig to sentrale tradisjoner eller måter å forstå straff på. Den ene varianten er tilbakeskuende og ser på handlingen som er gjort, og tenker at straff er å gjøre opp for denne handlingen. Mens den andre tradisjonen er mest fokusert på fremtiden og hvordan denne personen og andre i samfunnet kan unngå å gjøre slike handlinger. Den første tradisjonen er den som forstår straff som gjengjeldelse. Mens den andre tradisjonen er den som forstår straff først

og fremst preventivt. Begge tradisjoner kan i alle fall føres tilbake til de gamle grekere, noen hundre år før Kristus. Vi finner spor av begge tradisjoner både hos Platon og Aristoteles. Nussbaum (2016, særlig kapittel 2) hevder at særlig Platon tenderer til preventiv tenkning, og at Aristoteles også gjør det, men likevel i en del tilfeller anbefaler hevn. I moderne tid, fra romantikken og frem til i dag, er det særlig de to sentrale etiske tradisjoner som har diskutert, justert og pusset på disse to grunnoppfatninger: Den deontologiske tradisjon med plikt og sinnelagsetikken, har forstått og diskutert straff som gjengjeldelse. Mens den utilitaristiske etikken med sin konsekvens- og nytteetikk, har hatt inngående diskusjoner om straff forstått preventivt.

Kort oversikt over begrunnelser for straff

Når straff diskuteres i dag, er det ofte grunnleggende uenighet om hvordan man skal forstå og begrunne den. Selv om det normalt er en minste multiplums konsensus, er det likevel en dyp faglig uenighet. Uenigheten kan i alle fall deles inn i fire forskjellige posisjoner. Den første posisjon er synet på straff og fengsel som *inkapasitering*. I det ligger at fengsel forstås først og fremst som en institusjon som holder fangene borte fra samfunnet ved å sperre dem inne en bestemt tid. Her kan begrunnelsen være ganske pragmatisk, som samfunnsbeskyttelse. Men i praksis kommer ikke denne begrunnelsen veldig langt, for kun de færreste som sperres inne i fengsel er det rimelig å se på som farlige i den forstand at samfunnet må beskyttes for dem.

Den andre posisjonen forstår straff og fengsel som såkalt *individual - og allmennpreventivt* begrunnet. Når man begrunner fengsel og straff preventivt, tenker man ikke så mye på hva som ble gjort akkurat denne gangen, men heller på at dette er noe man ikke ønsker at skal gjenta seg. Vi kan forstå dette som en utilitaristisk posisjon, hvor det handler om hva som gir mest nytte for flest. En vanlig måte å tenke på innenfor denne posisjonen er at (fengsels) straffen skal være *avskrekkende*. Man fengsler mennesker for alvorlige forbrytelser slik at enten individet som blir straffet blir avskrekket (individualpreventivt), eller at de andre som ser at han får en slik straff opplever det avskrekkende (allmennpreventivt). Ideen er at denne avskrekkende effekten hindrer en å gjøre handlingen på nytt. Men siden mye forskning viser at den avskrekkende effekt av fengselsstraff synes ganske liten, særlig for individet som selv har blitt fengslet, er dette en begrunnelse som mister oppslutning (jfr. Justisdepartementet (2004)).

I nyere tid i Norge og Europa har derfor en annen variant av preventivt begrunnet straff blitt fremtredende, nemlig tanken om at fengsel er en form for omsorgsinstitusjon hvor målet er såkalt å *rehabiliter* de som fengsles slik at de kommer ut som velfungerende samfunnsborgere. Tanken er at man forandrer de som har gjort det gale slik at de slutter å gjøre slike handlinger og heller blir gode samfunnsborgere. På den måten fungerer straffen ideelt sett preventivt ved at den hindrer nye lovbrudd å finne sted. Når det er sagt er ikke dette et nyere syn på straff. Det er et straffesyn som har vært med oss helt siden Platon, og det er også et syn som i vesentlig grad harmonerer med en kristen tradisjon hvor tilgivelsen er viktig, gitt at man bekjenner sine synder og angres.

Den tredje posisjonen handler om å forstå straff som en rettferdig gjengjeldelse av et onde som er begått. Det er en posisjon som er vanlig innenfor deontologisk etikk, som eksempelvis Kant og Hegel

sin. Det er vel også den eldste og mest intuitive av de måtene vi mennesker har tenkt om straff, og en tenkemåte vi kjenner igjen fra Gamle testamentet i Bibelen. Tanken er at man skal straffe et onde med et onde, eller som det heter i talionsprinsippet i gamle testamentet (2. Mosebok 21. 23-25): «Men skjer det en skade, skal du bøte liv for liv, øye for øye, tann for tann, hånd for hånd, fot for fot, brannsårl for brannsårl, flenge for flenge, skramme for skramme.» Det er handlingen som er begått som er i fokus, og straffen skal søkes utmålt rettferdig eller i likelig proporsjon til den.

Innenfor dette synet kan man si at man straffer fordi det er samfunnets moralske plikt å se til at man opprettholder et system hvor onder og goder blir mest mulig rettferdig fordelt. Slik har samfunnet en plikt til å straffe forbryteren, og straffer man ikke den som gjør noe grovt galt kan man se på det som at moralen og rettferdigheten nærmest mister sitt grep og blir mindre gjeldende i samfunnet (og at det eksempelvis glir mot anarki eller oppløsning). Innenfor dette synet skulle straff helst ha speilet den gale/onde handling direkte, og korporlig straff kunne kanskje sies stort sett å være mest adekvat. I en slik forståelse skulle fengselsstraff kun komme til anvendelse i kidnappingsaker eller saker hvor man hadde sperret noen inne. Når man likevel anvender fengsel som straffeform i dagens samfunn, er ideen at man omtolker det onde forbryteren har gjort til et tilsvarende onde i antall døgn og år i fengsel. Slik forstår man i denne tolkning fengsel først og fremst som en type straff som handler om at man skal få svi som fortjent for det gale man har gjort.

I de siste årene har også en fjerde posisjon blitt stadig viktigere. Denne posisjonen kaller seg Restorative Justice, eller gjenopprettelsesrettferdighet. Her ser man på straff innenfor rammen av hva man kan *gjenopprette*, snarere enn å gjengjelde. Det handler om å gi offeret et gode som tilsvarer det onde han har blitt påført, for slik å komme i balanse igjen. Ideen er at det er like rettferdig og riktig å gjøre godt igjen det gale som ble begått, som å påføre et nytt onde. I praksis er det kanskje lett å tenke seg at denne posisjonen fungerer godt med eksempelvis skadeverk, hvor den som begår skaden kan pålegges å rette den opp. Men det er mer uklart hva det skal bety og gjenopprette i forhold til grov vold, drap, voldtekt osv. Selv om dette er en posisjon som allerede Aristoteles gjør oss oppmerksom på (Aristoteles 1999, Bok V om rettferdighet), er det likevel en posisjon som ikke er særlig godt utbygd i forhold til praktiske ordninger i dagens samfunn. Men det finnes tendenser og man kan nok si at ordningen med konfliktråd og økninger i erstatninger for ofre i straffesaker er skritt for å få satt denne typen tenkning ut i praksis. Samtidig er det ganske uklart om det er rimelig å se på fengsel som en adekvat straffeinstitusjon innenfor denne posisjonen. Sannsynligvis er det nok ikke det siden fengsel ikke gjenoppretter verken for offer eller gjerningsmann.

Den offisielle forståelse av straff i Norge

Før vi går videre er det på sin plass å spørre hva straff forstås som, fra offisielt hold. For å finne et klart svar på det må vi gå til Odelstingsproposisjon 90 (2003-04) *Om lov om straff*, hvor man utmynter den nye straffeloven. Her knyttes det an til Andenæs forståelse av straff som et onde påført for å føles som et onde, (Justisdepartementet 2004, side 77):

Begrepet straff blir tradisjonelt definert som et onde som staten tilføyer en lovovertreder på grunn av en lovovertrødelse, i den hensikt at det skal føles som et onde.

Denne forståelsen legges til grunn når det skrives om behovet for å gi gode begrunnelser for straff (Ibid. side 77): «Når staten tilføyer sine borgere en tilsiktet lidelse, krever det en solid begrunnelse.» Men hva er denne begrunnelsen? De fleste av styringsdokumentene har egne passasjer eller kapitler hvor de redegjør for straffens begrunnelse. Særlig kommer det frem i St. meld 27 (1997-98) (Justisdepartementet 1998), Ot.prp.5 (2000-01) (Justisdepartementet 2000), og St.meld. 37 (2007-08) (Justisdepartementet 2008). I disse dokumentene begrunner man straff med individuell- og allmennpreventiv begrunnelse, altså med avskrekking eller forbedring av enkeltindividet og med avskrekking og holdningsmessig endring for allmennheten. Vi får en særlig grundig drøfting av dette i Ot.prp.90 (2004-05) (Justisdepartementet 2004), som vi skal se nærmere på. Her er det hovedsakelig de preventive begrunnelser som trekkes frem. Samtidig kommer en grundig sidedrøfting av noe som ligner på en begrunnelse for straff som svir, hvor man henviser til gjengjeldelsestenkning.

Om straffens tilsiktede virkning

Proposisjonen omtaler straffens begrunnelse under overskriften «Straffens tilsiktede virkning». Først deles straffen inn i tre typer tilsiktede virkninger (Justisdepartementet 2004, side 78):

Straffens tilsiktede virkninger kan deles i tre hovedgrupper. To av virkningene er knyttet til straffens umiddelbare preventive formål: Individualpreventive virkninger, som er straffens evne til å påvirke den enkelte lovovertreder til ikke å begå nye lovbrudd i fremtiden, og allmennpreventive virkninger, som er evnen til å påvirke andre til ikke å begå lovbrudd. Den tredje tilsiktede virkning av straffen har sin opprinnelse i gjengjeldelsesteoriene, og er knyttet til den atferdsregulerende virkning det har at lovbrudd blir straffet – gjengjeldt. At lovbrudd blir forfulgt og straffet bidrar til å skape trygghet og ro i samfunnet. Minsket frykt og mistenksomhet bidrar igjen til et åpent samfunn og til å forebygge uønsket selvtekt og privat rettshåndhevelse. Straffens tredje tilsiktede virkning er således å bidra til den sosiale ro.

Det er altså tre typer virkninger av straff (eller begrunnelser for straff). Nemlig:

- a) Individualpreventiv
- b) Allmennpreventiv
- c) Atferdsregulerende, ved at lovbruddet blir gjengjeldt.

La oss nå se litt nærmere på hver av de tre gruppene virkninger. Først deles de individualpreventive virkninger inn i tre forskjellige (Ibid. side 78). Straffens *uskadeliggjørende* virkning som ofte kalles inkapasitering, straffens *avskrekkende* virkning og straffens *forbedrende* virkning. Den uskadeliggjørende virkningen kunne vært å hugge av tyvens hånd, eller tatt livet av en drapsmann.

Men slike typer straff er avskaffet i vårt samfunn. Derfor handler det om hvordan frihetsberøvelse er uskadeliggjørende (Ibid. side 78):

I vår straffelovgivning er derfor straffens uskadeliggjørende virkning først og fremst knyttet til forskjellige former for frihetsberøvelse. Overfor handlinger som er av et slikt alvor eller omfang at en benytter fengsel eller forvaring, vil gjerningspersonen i stor utstrekning hindres fra å begå nye straffbare handlinger så lenge frihetsberøvelsen varer. I de senere år har det særlig vært overfor de meget aktive og tilbakefallene vinningskriminelle at fengselsstraffens uskadeliggjørende virkning har stått sentralt.

Når det gjelder den avskrekkende virkningen er man litt mer skeptiske til om det virkelig er en reell effekt (Ibid. side 79):

Den avskrekkende virkning oppstår når lovbyteren opplever straffen som så negativ at han avstår fra fremtidige straffbare handlinger. I hvilken grad en slik virkning oppstår, finnes det liten forskning om.

Samme skepsis ytres i forhold til straffens forbedrende virkning (Ibid. side 79):

Straffens forbedrende virkning oppstår når gjerningspersonene tar inn over seg den bebreidelse som ligger i straffen, og «skjønner» at (og hvorfor) handlingen var gal. Det er nok både usikkert og varierende i hvilken grad straffen og de strafferettslige reaksjoner har slik virkning.

Tilsvarende deler man den allmennpreventive virkningen inn i to (ibid. side 79). Her skrives det om at straffen kan være avskrekkende ved at samfunnsborgerne blir avskrekket når de ser at lovbytere blir straffet, slik at man av den grunn avstår fra å bryte loven. Eller den kan være vanedannende eller holdningsskapende ved å på lang sikt endre våre vaner, som eksempelvis kriminalisering av ikke å ta på seg bilbeltet når man kjører. Det skrives også om straff på en måte som ligner på gjengjeldelse. Måten man snakker om det er som «opprettholdelse av den sosiale ro». Tanken er at man straffer for at ikke befolkningen skal hevne seg eller straffe privat (Ibid. side 80):

Handlinger som krenker private interesser, vil ofte skape en følelse av urett, frykt eller aggresjon hos den eller dem som direkte er rammet. Avhengig av lovbruddenes art og omfang kan liknende følelser oppstå i en videre krets, for eksempel nabolaget, byen eller hele befolkningen. At handlingene blir gjenstand for strafforfølgning, og at den eller de skyldige ilegges straff, har en viktig mentalhygienisk virkning.

Videre neste avsnitt, som omtaler hevn uten å bruke det ordet (Ibid. side 80):

Hos de fleste som er blitt utsatt for en direkte krenkelse mot person eller eiendeler, oppstår det et ønske om å ville ta igjen. Denne menneskelige reaksjon anerkjennes også i en viss grad i lovgivningen. [...] For samfunnet som helhet er det ikke gunstig at de som har vært utsatt for lovbrudd, går med en følelse av at krenkelsen burde vært gjengjeldt, eller at en videre krets av befolkningen på grunn av lovbruddene føler en fredsforstyrrende angst som de burde være beskyttet mot. Det kan bidra til mistenksomhet og til et mer lukket samfunn, og legge forholdene til rette for en uønsket og unyansert privat rettshåndhevelse. Uavhengig av om straff og strafforfølgning har noen preventiv virkning, kan straff derfor i ikke liten utstrekning være formålstjenlig fordi den viser krenkede at det blir reagert – og med tilstrekkelig styrke – mot lovbruddet. I den grad en videre krets har følt lovbruddet som en fredskrenkelse, kan straffen ha den sosiale funksjon at befolkningen føler seg trygg og beskyttet, og at «rettferdigheten har seiret».

Her ser det altså ut som man til en viss grad anerkjenner legitimiteten i de straffeteoriene som begrunner straff med gjengjeldelse. Men man ønsker ikke å uttrykke det fullt så sterkt. I stedet ser man også på dette som *nyttig* i et større perspektiv. Nyttig enten som «mentalhygienisk» eller for å «oppretholde den sosiale ro». Derfor vil man ikke helt ha det til at denne tenkning tilhører gjengjeldelsesteoriene (Ibid. side 80):

Selv om kriminaliseringen og strafforfølgningen i eksemplene over kan sies å ha en forankring i gjengjeldelsen, har den likevel et fremadskuende formål: Den skal legge forholdene til rette for et samfunn preget av åpenhet og trygghet og fri fra unyansert og uønsket privat rettshåndheving.

Litt over sies det (Ibid. side 78):

Prevensjonsformålet er dobbelt: å forebygge uønsket atferd og å forebygge sosial uro i kjølvannet av uønsket atferd som likevel måtte skje.

Måten man begrunner straff på offisielt er altså:

1. Straffens individualpreventive effekt
 - a. uskadeliggjøring eller inkapasitering
 - b. avskrekkende
 - c. forbedrende

2. Straffens allmennpreventive effekt
 - a. Avskrekkende
 - b. Vanedannende eller holdningsendrende

3. Bidra til den sosiale ro

De strafferettslige reaksjonene

Vi har nå sett på straffens offisielle begrunnelse, og at det hovedsakelig er de såkalte preventive begrunnelser man støtter seg til i Norge. Vi skal kort se på spennet av straffereaksjoner. En oversikt over de forskjellige former for straffereaksjoner gir Straffeloven i § 29:

Straffene er:

- a) fengsel
- b) forvaring
- c) samfunnsstraff
- d) bot
- e) rettighetstap

Dette er de primære straffer man kan anvende i vårt samfunn. I tillegg finnes det også en rekke andre strafferettslige reaksjoner (jfr. Straffeloven § 30):

Andre strafferettslige reaksjoner er:

- a) straffutmålingsutsettelse
- b) straffutmålingsfracfall
- c) overføring til tvungent psykisk helsevern
- d) overføring til tvungen omsorg
- e) inndragning
- f) påtaleunntatelse
- g) overføring av saken til megling i konfliktråd
- h) tap av retten til å føre motorvogn

Kritiske perspektiv, Christies kritikk av straffebegrunnelse

Vi skal nå se på en del kritikk av straffepraksis og begrunnelse. En god inngang til en kritikk av de rådende begrunnelser for straff i Norge i dag finner vi hos N. Christie (1982). Christie skriver at vi i samfunnet begrunner straffen utilitaristisk, eller ut fra nytte med individual- og allmennpreventiv begrunnelse. Da han skrev *Pinens begrensning* (Christie 1982) på begynnelsen av 80 tallet, var det

nesten utelukkende de allmennpreventive begrunnelser for straff som var regnet som gyldige. På denne tiden var man inne i en skeptisk fase i forhold til straffens rehabiliterende virkning. Mye forskning pekte da på at fengselsstraff ikke rehabiliterte, men heller gjorde det motsatte.

På den tiden var derfor det offisielle syn fokusert på allmennprevensjon som begrunnelse for straff. Her var særlig professor i strafferett Johs Andenæs en viktig bidragsyter. Han har nesten i hele sin karriere, allerede fra sin prøveforelesning som professor i 1946 om «Straffens formål», kritisert gjengjeldelsesteorier eller såkalt «absolutt straffeteorier» og forsvart allmennpreventive begrunnelser for straff (jfr. Andenæs 1994, side 13). Selv om han ble betydelig mer tvisynt på sine eldre dager, beholdt han hele tiden synet på at straff til syvende og sist måtte begrunnes allmennpreventivt (jfr. Ibid. side 15):

Mitt eget utgangspunkt er at straff bare kan forsvares i den utstrekning den har nyttevirksomheter for samfunnet, i første rekke at den bidrar til å forhindre uønskede handlinger (prevensjon).

I dette klimaet ble det derfor viktig for Christie å forholde seg til den allmennpreventive begrunnelsen for straff. Vi skal se litt på hans kritikk av slike straffebegrunnelser. Christie (1982) viser til den da rådende retning innen jussen, som kalles «Nyklassisisme» og er en variant av en allmennpreventiv begrunnelse for straff. Tanken er at man finner gitte, fikserte straffenivå for de forskjellige forbrytelser, og så justerer man straffenivået ut fra hva slags allmennpreventiv effekt dette nivået viser seg å ha. Hvis det er en klasse av forbrytelser som det er mye av, så øker man straffene. Hvis det blir færre slike forbrytelser så finner man et nivå som synes riktig og som regulerer antall forbrytelser av dette slag. Slik får alle forbrytelser etter hvert et gitt straffenivå. Det er vel ikke galt å si at dette er en tenkning som i vesentlig grad preger straffeprosedyren i Norge i dag også.

Christie kritiserer en slik tankegang blant annet fordi man, ut fra denne logikken, kunne sagt at det å eksempelvis kjøre uten bilbelte, ansees om svært farlig, og hvis man straffet noen hardt for det, ville de fleste kjørt med bilbelte. Slik kunne man nesten «ofret» to-tre stykker som kjørte uten bilbelte, og gi dem fem års fengsel, og «oppdra» resten av befolkningen til å kjøre med bilbelte og kanskje redde 30-40 liv i året. Men en slik bruk av straff synes å stride mot våre intuisjoner, det synes ikke fortjent å få så lang straff for å ikke ha på seg bilbelte. For å få frem en kontrast til de utilitaristiske teoriene om straff, som kun begrunner straffen med nytte, setter Christie opp de absolutte straffeteorier. Det er egentlig den type teorier man i straffens filosofi betegner som gjengjeldelsesteorier, og som er godt argumentert for. Men Christie påstår at dette er teorier som ikke er ytterligere begrunnet. Det spørres nok om han ikke undervurderer de absolutte straffeteorier. Men han tenker i alle fall slik (Ibid. side 103):

Det jeg beskriver her, blir ofte betegnet som en «absolutt straffeteori». Absolutt fordi det ikke gis noen begrunnelser. Du straffer fordi du straffer, akkurat som du sørger fordi du sørger. En slik straffeteori er fullstendig foreldet blant moderne straffeteoretikere. Den gir ingen begrunnelse, har intet formål. Nettopp derfor

liker jeg teorien. Hvis pinen ikke hadde noen hensikt, ville det mer være en rent moralsk sak. Partene måtte vurdere om og om igjen om pinen var riktig. Ikke om den var nødvendig, men om den var riktig. Det er store muligheter for at dess mer de tenkte på det, dess mindre riktig ville de finne pinen. Etertanken ville fordrive raseriet. Den som hadde overskredet normen, ville bli trukket til ansvar og ville vel ofte forsøke å forklare seg. Straffeprosessen ville bli omformet til en dialog. Vi ville være tilbake til sivil rettergang.

Som det fremgår av sitatet, ønsker han ikke egentlig å argumentere for en absolutt straffeteori. Det han er ute etter, er å få frem en kontrast til nytteteoriene, fordi han mener disse er et produkt av det moderne kapitalistiske samfunn (Ibid. side 103-04):

Men det er ikke noen tilfeldighet at absolutte straffeteorier er avleggs, og at de dominerende straffeteorier i våre dager hyller nytteprinsippet med pine som behandling eller pine som avskrekkende middel. Dette avspeiler jo bare samfunnet som det så ofte blir fremstilt: Et samfunn med beregnende, kalkulerende individ, dypt forankret i bytteforhold for å oppnå maksimale fordeler til det enkelte mennesket. Vi har et fjerndemokrati velegnet for et fjernstyrt pinesystem, velegnet til å betjene et storsamfunn som bruker taksametre for å fastsette prisen på alle ytelser. Intet kunne vel være mer i samsvar med en markedsmodell for utveksling av varer enn den nyklassiske ideologi om den nøyaktige straff. En helt riktig mengde pine. En riktig pris.

Nå begynner vi å ane hvorfor Christie tematiserer om de absolutte straffeteoriene. Det som er poenget hans er at vi egentlig styres av de absolutte straffeteoriene, eller i alle fall av deres logikk. Men så skjuler vi dette bak nytteteoriene (se ibid. side 105):

Etter mitt skjønn er mange av argumentene for pinepåføring som en nødvendig forutsetning for allmennprevensjonens rasjonelle forkledninger av noe som i virkeligheten er deler av en absolutt straffeteori.

I et sitat litt nedenfor sier han dette enda tydeligere, hvordan han mener at det egentlig er de absolutte straffeteoriene som styrer oss, men at de nærmest har blitt kamouflert av nytteteoriene (Ibid. side 106):

Vi er kanskje i en situasjon der drivkraften for et straffesystem av «absolutt type» blir kanalisert til et system som legger vekt på å idømme hensiktsmessige straffer, og hvor pinens særpreg til overmål forsøkes kamouflert.

Nettopp denne kamouflasje av straffens pine fører til mer straff (ibid. side 106): «Innenfor den alminnelige befolkning fører dette til stadige krav om mer straff». Som en videreføring av disse

tanker, antyder Christie at straff egentlig er et uttrykk for sinne i et samfunn. Han forestiller seg at tap uttrykt mer som sorg, kan gi en konstruktiv måte å tenke på straff (ibid. side 103):

Tap kan føre til sorg. Tap kan også føre til sinne – og straff. Det finnes naturligvis viktige forskjeller mellom disse reaksjoner. Sorgen har ikke nødvendigvis noen mottaker, sinne som omdannes til straff har dette. Men det finnes også likheter. Det jeg vil frem til er at dess mer raseriet – uttrykt ved straff – gis en form som har trekk til felles med sorg - dess mindre vil jeg ha å innvende mot handlingen. Jeg forsøker å komme fram til en slags begrensende analogi: Om noen skal påføres pine, kan det bare godtas i en form som har strukturelle likheter med sorg.

Christie tenker seg nettopp de absolutte straffeteoriene som legitime i den grad de er uttrykk for handlinger som følger av sorg (Ibid. side 101):

Hvis straff skulle anvendes, burde den være av en art som har viktige likhetstrekk med de handlinger som er en følge av sorg. Dette vil skape andre, viktige grenser for påføring av pine.

I denne logikken, hvor man forstår straff som sinne, tenker han seg at det er viktig at straffen nettopp er et uttrykk for følelser for enkeltindividet (ibid. side 103):

Straffene blir mer akseptable jo mer personlige de blir, jo flere følelser de uttrykker og jo mindre de gis et nytteformål. Dersom jeg påfører noen pine, må det i størst mulig grad være jeg som gjør det, fordi jeg er følelsesmessig engasjert, og har pinen som hensikt. Det må ikke skje via en som representerer meg, som er rolig, og som har en hensikt utover å få gitt uttrykk for vrede.

Men problemet oppstår i det noen skal ta på seg å uttrykke *mitt* sinne for meg, men ikke egentlig bærer dette sinne, og altså heller iverksetter dette gjennom straff som piner (Ibid. side 106):

Nettopp at det dreier seg om et sinne som uttrykkes av stedfortredere kan være med å forklare hvorfor graden av pine kan variere så mye fra gang til gang og samfunn fra samfunn. Verken mengde eller type pine henger så nøye sammen med det som skulle ivaretas ved straffen at forskjellene spiller noen rolle. De betalte stedfortredere – dommere, fangevoktere, fengselsstyrer – bygger opp forskjellige ordninger for pineleveransene. I denne prosessen vil det selvfølgelig komme inn mange andre hensyn enn det reaksjoner på tap egentlig ville kreve. Fengselskapasitet, statsfinanser og yrkesinteresser blir viktige styringer av pinenivået i et samfunn. Systemet er med andre ord ikke så rasjonelt som det utgir seg for å være.

Dermed kan han konkludere med at nytteteoriene vi har for straff i dagens samfunn egentlig er kamuflerte absolutte straffeteorier, som handler om å uttrykke sinne mot gjerningsmannen, hvor vi samtidig har stedfortredere som utfører pinen (ibid. side 108):

Det er absolutte straffeteorier kamuflert som nytteteorier i et samfunn med stedfortredere, som skaper sterke impulser til bruk av pine.

Kanskje kan man si at det er en slags ærlighet i straffebegrunnelsen Christie etterlyser. Eller en kombinasjon av ærlighet og av nærhet mellom den som straffer og den som straffes, som det kunne vært i et nærsamfunn hvor alle kjente alle (som han skriver om mange steder) (ibid. side 108):

En absolutt teori, når den ses som absolutt, og blir anvendt av dem som kjenner forholdene som førte til gjerningen, ville ikke nødvendigvis ha samme virkning. En absolutt teori om straff anvendt av likemenn som står hverandre nær, ville bli så motsigelsesfullt at konflikten i praksis sannsynligvis ville gå over til å bli behandlet som en sivil konflikt.

Schannings kritikk av straff

E. Schanning har i flere bøker jobbet systematisk med å vise at straff ikke lar seg begrunne på noen god måte (blant annet Schanning 2002 A og B). Vi skal se hvordan han argumenterer mot de allmennpreventive og individualpreventive begrunnelser, samt mot gjengjeldelsesteoriene. Poenget hans er at straff ikke lar seg forsvare fra et etisk eller filosofisk ståsted, og derfor bør vi avskaffe straff. I Christies ånd, ønsker han heller å erstatte straff med et oppgjør hvor gjerningsmannen må konfronteres med offeret på en offentlig måte (mer om det litt senere). Når det gjelder de preventive begrunnelser, er Schaannings argumentasjonsstrategi å vise at både allmennpreventive – og individualpreventive begrunnelser for straff er i strid med en del av våre dype moralske intuisjoner. Derfor bør vi ved nærmere ettertanke ikke opprettholde slike begrunnelser for straff. Kritikken av allmennpreventiv begrunnelse for straff handler om at slike begrunnelser tillater at noen mennesker brukes som middel til å oppnå et bestemt politisk formål (Schanning, 2002 B side 192):

Med Immanuel Kant kan vi si at mennesker – også fanger – ikke bør behandles som midler. Så langt det lar seg gjøre må de behandles som mål i seg selv.

Schaanning skrur til kritikken av de allmennpreventive begrunnelser av straff ved å vise at det vil være absurd å rendyrke preventive begrunnelser (ibid. side 192):

Sett at vi var rendyrkede behaviorister. Sett at vi kun la allmennprevensjonen til grunn for strafferetten. Vi kunne da for eksempel formulere lover av typen: 'Den, som utfører handling x, vil få tre av sine nærmeste pårørende (fortrinnsvis barn), straffet med fengsel fra 1 til 3 år.' Det er rimelig å tro at slike lover ville ha minst like preventiv effekt som dagens lover. Antageligvis ville de være enda mer effektive. De fleste av oss ville vel heller sone straff for egne ugjerninger enn å la

barna våre ta støytten. Unntak finnes sikkert. Men som samlet resultat ville slike lover formodentlig oppnå minst like preventive effekter som dagens lovtekster. Det som strider mot våre moralske intuisjoner, er imidlertid at vedkommende må 'fortjene' sin straff. Det er ikke nok at metoden er effektiv. Man kan ikke sperre inne 'uskyldige' mennesker.

Så hans kritikk av individualprevensjon. Denne kritikken handler om noe av det samme som kritikken av allmennprevensjon, nemlig den tvilsomme tendens til å behandle mennesket utelukkende som et middel, og på grunnlag av handlinger han enda ikke har gjort, men tenkelig kan gjøre (Ibid. side 192-3):

Individualpreventivt sett dømmer man en person til straff for å unngå fremtidige lovstridige handlinger av denne selvsamme personen. Men dermed dømmer man ham for lovbrudd han ikke har begått, men som han kan komme til å begå. Straffen henter da ikke sin legitimitet i de begåtte, lovstridige handlinger, men i mulige fremtidige handlinger. Det er vanskelig å forutsi slike framtidige lovbrudd. Men viktigere er spørsmålet om man kan og bør dømmes for handlinger man ikke har begått. Risikerer vi ikke å dømme en rekke uskyldige mennesker på denne måten?

Schanning viser oss at det blir absurd hvis vi rendyrker de individualpreventive begrunnelser for straff (Ibid. side 193):

Sett at vi ville rendyrke individualprevensjonen: Vi kunne da plukke ut helt bestemte mennesker og straffe dem hardt for at de ikke skulle begå fremtidige forbrytelser. Og sett at man ut fra statistiske beregninger kom fram til at 90 % av alle voldtektsforbrytere var menn i moden alder, med lite hår og stor BMW. Det ville da være særdeles effektivt å sette nettopp slike mennesker i fengsel. Som rendyrkede individualpreventister kunne vi sågar se bort fra om vedkommende var tidligere straffet eller ikke. Det avgjørende ville være at vi ville få senket voldtektsforbrytelsene med 90 % hvis vi satte alle slike menn bak lås og slå. Igjen ville dette stride mot våre moralske følelser fordi vi ville kreve at vedkommende måtte 'fortjene' sin straff.

Med utgangspunkt i denne kritikken, hvor han altså søker å vise at det blir absurd eller strider mot våre moralske intuisjoner kun å begrunne straff preventivt, konkluderer Schaanning at verken individual - eller allmennprevensjon kan være straffens egentlige begrunnelse (ibid. side 193):

Preventiv tenkning lar seg nok rendyrke. Vi kan godt tenke oss et samfunn som kun straffet med slike begrunnelser. Men rendyrket prevensjon vil neppe ha særlig stort nedslagsfelt i det norske samfunnet. Det strider mot vår rettferdighetsfølelse. Vedkommende som skal sperres inne av preventive grunner, må ha begått en lovstridig handling. Det er først da han 'fortjener' å

straffes. Det er ikke nok å tenke på fremtiden (nye lovbrudd), vi må også tenke på fortiden (den lovstridige handling). Vi ser dermed at preventiv tankegang har rettferdighetsprinsipper som forutsetning.

Schaanning går videre til en kritikk av de absolutte straffeteoriene, eller gjengjeldelsesteoriene. Han tar i sin kritikk utgangspunkt i noen intuitive betraktninger (ibid. side 194):

Vi synes vel alle at det er galt å påføre andre mennesker skade, pine og lidelse. Blant annet derfor har vi lovverk. Men da virker det underlig at vi som reaksjon på at noen har påført andre skade, lidelse og pine, plutselig utsetter dette mennesket for skade, lidelse og pine. Det var jo nettopp slikt vi var imot i utgangspunktet. Det virker mer rimelig å gå foran som et moralsk eksempel og forbilde: Vi vil ikke gjøre så dumme ting som den dømte har gjort.

Fra disse betraktninger leder han oss inn i mer prinsipielle betraktninger ved å spørre (ibid. side 195): «Hvori består den 'gode' begrunnelsen for at noen 'fortjener' å pines?» I stedet for å svare direkte gir Schaanning en kort idéhistorisk presentasjon, fra det gammeltestamentlige talionsprinsippet (øye for øye, tann for tann) til Kants moderne begrunnelse for rettferdig gjengjeldelse. Han forkaster disse tankegangene, fordi de er «for ekstreme». I denne argumentative idehistorien ender Schaanning opp med norske T. Eckhoff og hans teori om likevektsrettferdighet (har A tatt noe fra B må A gi det tilbake til B så det blir likevekt), som han bruker som et springbrett for egne betraktninger. Schaannings tanke er at det er riktig at offeret får tilbake et gode han har blitt fratjølet, men at det ikke kan hjelpe særlig for offeret at gjerningsmannen også påføres et onde (ibid. side 197):

Utgangspunktet for erstatningstanken er *offeret*. Tapet av gods eller ære bør gjenopprettes. Fortrinnsvis av gjerningsmannen. Utgangspunktet for straffen derimot er *lovbryteren*. Han skal straffes for sin gjerning. Det er dog uklart hvordan og hvorfor offerets tap eller skade skal kunne 'oppveies' ved at lovbryteren pines.

Schaanning spør om lystfølelsen offeret kan få ved at gjerningsmannen påføres pine kan veie opp for skaden offeret er påført (ibid. side 197):

Man kunne kanskje tenke seg at den påførte skaden kunne bli oppveid av den nytelsen og lystfølelsen offeret får ved å se at lovbryteren pines. Den onde skade oppveies av den gode følelsen man får ved å se (eller vite om) at gjerningsmannen lider. Og tilsvarende hvis man oppfatter samfunnet som 'offer': vi får en god følelse (lystfølelse) når den som på det groveste har skadet andre, selv pines så det svir. Og vi ville kanskje føle et ubehag (ulyst) hvis gjerningsmannen ikke får svi for det han har gjort.

Men Schanning avviser en slik tankegang. For en slik tankegang minner om hevnløst og er ikke i tråd med våre moralske intuisjoner (ibid. side 197):

Det er kanskje riktig at vi føler det slik. I det minste av og til. Særlig hvis man har vært offer eller nærmeste pårørende i en voldssak. Man skal ikke se bort fra at det er noe sant i det gamle ordtaket: 'Egen suksess er best, men andres ulykke er heller ikke å forakte.' Men at vi av og til kan tenke slik, betyr jo ikke at det er moralsk riktig. En slik tankegang smaker av ren hevnløst. Og i det norske samfunnet har vel hevn ingen særlig høy moralsk status. De færreste av oss vil vel egentlig gå med på at dette skal danne forutsetning for vår strafferettspleie. Og hvis vi faktisk mener at hevnløsten bør utgjøre dens moralske grunnlag, så bør det sies klart og tydelig.

Basert på antagelsen om at det er sterke moralske intuisjoner i samfunnet mot å grunnlegge strafferett på hevn, ser Schanning kun to mulige måter å fortsatt forsvare forestillingen om rettferdig gjengjeldelse på (ibid. side 197):

Hvis man fortsatt vil legitimere straffen som rettferdig gjengjeldelse, men derimot avviser hevn som dens grunnlag, så synes bare to løsninger [sic] å stå tilbake: Den ene går på å utpeke forbryteren som 'ond' og derfor straffbar; den andre går på å begrunne straffen i det abstrakte prinsippet om 'rettferdigheten selv'. Vi er med andre ord tilbake til Kant.

Schanning avviser Kants strategi, straff for rettferdighetens skyld. For slike prinsipper blir for abstrakte til å kunne begrunne straffen (ibid. side 198):

For de fleste av oss virker det absurd å ta livet av folk for 'rettferdighetens' skyld. Vi kan ikke drepe mennesker ut fra et eller annet abstrakt prinsipp. Men det samme synes også å gjelde for enhver form for pinepåføring. Man kan ikke påføre mennesker smerte for å tilfredsstille en abstrakt 'rettferdighet' som må holdes i balanse. En slik gjengjeldelsesmetafysikk er det vel de færreste i dag som går god for.

Ifølge Schanning står vi nå tilbake med (ibid. side 198):

ondskapen, den onde vilje, den subjektive skyld ... Man må altså godtgjøre at vedkommende kan noe for sin handling, at han kan klandres og bebreides. Han er eller har vært 'ond'. Dette har gjort ham straffbar.

Problemene med norsk straffeforståelse

Vi skal zoome litt ut. I Norge ser det ut som vi har hatt et lite avbalansert forhold til de to hovedtradisjoner innenfor straffetenkningen (straff som forbedring og straff som gjengjeldelse), både i forhold til vår etiske tenkning generelt og tenkningen om straff spesielt. Det ser ut som det meste av offisiell og politisk etisk tenkning er nesten ren utilitarisme, mens befolkningens moralske oppfatninger og forestillinger på sin side er styrt nesten ensidig av den deontologiske retning (og ofte av den heteronome, kristen-pietistiske versjon av denne, i dag i en sekulær form). Denne splittingen i vår etiske tenkning, har ført til at de politiske og offisielle forståelser av straff i Norge (som altså nesten utelukkende er utilitaristiske), ikke er i overensstemmelse med verken befolkningens grunnleggende følelser og moralske intuisjoner om straff. Særlig tenker jeg da på behovet for hevn, eller det som i den deontologiske tradisjon har blitt rettferdig gjengjeldelse.

La oss se litt på de utilitaristiske teoriene. Ett grunnproblem med dem er, som antydnet hos E. Schanning, at dette ikke er noen *begrunnelse* for straff som verken lar oss forstå hva straff er eller hvorfor vi straffer. Det er heller ikke en begrunnelse som er i overensstemmelse med våre moralske intuisjoner. Om dette har flere skrevet godt, men ett poeng er at vi ikke kan begrunne det å straffe konkrete enkeltmennesker med at det skal fungere avskrekkende for andre. Det syns vilkårlig og urimelig, og åpner for straff av uskyldige, samt straff helt ut av proporsjon (som vi så at Schanning poengterte over). Det ville sannsynligvis vært mer avskrekkende med offentlige henrettelser eksempelvis, så hvorfor ikke bare henrette folk i alminnelighet og slik få en avskrekkende effekt? Et neste problem er, som N. Christie har skrevet om (f.eks. Christie 1978), at den utilitaristiske straffetenkningen stjeler konflikten fra partene. Det handler om at denne tenkningen gjør det til en sak mellom stat og gjerningsmann, snarere enn mellom offer og gjerningsmann. Man kan snakke om at offeret blir satt helt på utsiden.

Et tredje problem er at den utilitaristiske måten å tenke om straff ikke forholder seg til erfaringsdimensjonen knyttet til verken kriminalitet eller straff. Man interesserer seg ikke for offerets lidelser og erfaring, og man benekter gjerningsmannens lidelse med straffen siden det passer dårlig inn i rehabiliteringstenkningen. Grunnen er at man ikke ser på hva bestemte handlinger gjør med offer og gjerningsmann, men snarere på det større upersonlige bildet hvordan «allmennheten» vil reagere på den gitte straff, hva som er straffens «funksjon» i samfunnet. I den forstand er den preventive og utilitaristiske begrunnelsen for straff fremmedgjørende. Det er en fremmedgjøring som vi har sett har en tendens til å forplante seg nedover både til fengselsnivå og medianivå, og blant annet føre til at vi ikke klarer å snakke på noen fornuftig måte om fangers lidelse.

Hvis vi sammenligner norsk straffedebatt med mange andre vestlige land, blir flere problemer tydelige. Her i Norge avviser man altså de gjengjeldende straffeteorier, mens dette er teorier som anvendes mye og har vært utviklet ellers i vesten de siste tjue årene. Å ta bort eller nærmest sensurere denne tradisjonen som man har gjort i Norge, fører til at svært mange egentlig dype og reelle moralske intuisjoner ikke fremstår som verken rimelige eller rasjonelle, mens de egentlig er det (som eksempelvis intuisjonen om at man skal «få som fortjent»). Hvis vi ser på

gjengjeldelsesteoriene for straff, er nettopp det å påføre smerte og lidelse en vesentlig grunn til å straffe, ja det er selve meningen med straffen. Straff skal i dette synet svi i relasjon til det onde gjerningsmannen har påført andre. Den grunnleggende rettferdiggjøring for straff i dette synet er at gjerningsmannen fortjener å utsettes for noe som ligner det vedkommende selv har gjort. I den forstand er det et rettferdighetspoeng at man skal påføres et tilsvarende onde, som den smerte og lidelse man har påført. Et påført onde skal gjengjeldes med et lignende onde før man har gjort opp for seg.

En måte å forstå straff på innenfor gjengjeldelsesteoriene, som har vunnet en del oppslutning i nyere tid, er den såkalte ekspressive varianten av teorien. Nemlig ideen at straff uttrykker statens eller myndighetenes misbilligelse (fordømmelse, sinne ol.) ved gitte handlinger. Det er en teori som flere fremstående tenkere har slått et slag for, blant annet Joel Feinberg (1965). En måte å tenke på i denne tradisjonen er at gjengjeldelsesteorien representerer det mest adekvate argumentet for straff fordi denne teorien er den eneste som er opptatt av å behandle mennesker nettopp *som mennesker* og ikke som dyr, eller som syke/gale. I denne ekspressive gjengjeldelsestradisjon kan vi forstå det å vise moralsk harme (resentment) mot et menneske som *gjør* noe galt, nettopp som å se vedkommende *som* et menneske. Hvis man til kontrast ikke viser slik moralsk harme, kan vi forstå det slik at man ikke egentlig ser vedkommende som et (ansvarlig) menneske, men kanskje som noe mindre enn et menneske - som et dyr, som gal osv.

Kapittel 19. Skisser til en ny måte å tenke om straff

Christies alternativ til straff: Oppgjør

Jeg begynner dette kapittelet med et alternativ til straff basert på deler av den kritiske fengselsforskningstradisjonen med Nils Christie. Christie skriver om oppgjør som en annen type reaksjon enn straff. Det handler blant annet om nærhet mellom gjerningsmann og offer og om å ta konflikten tilbake til dem konflikten handler om. Han ønsker å bytte ut sinne med sorg som sentimentet for straff, og gjøre det til et sorgarbeid snarere enn en straff. Det innebærer også å flytte fokus fra å straffe gjerningsmann til å gjenopprette og hjelpe offeret. Christie utmynter dette blant annet i artikkelen «Konflikt som eiendom» (Christie 1978). Christie innleder sitt bidrag med en kritikk av straffesystemet slik det fungerer i dag. Han er særlig kritisk til at partene skal representeres, fordi da «stjeles» konflikten fra partene (fra Christie 1978, side 251):

I en moderne kriminalsak er det skjedd to viktige ting. For det første blir partene *representert*. For det andre blir den ene part som er representert ved staten, representert på en slik måte at hun eller han i det meste av rettergangen er skjøvet helt ut over sidelinjen, redusert til å være utløseren til hele saken. Offeret blir en dobbelt taper; først vis-à-vis overtrederen; dernest ved å nektes retten til full deltakelse i det som kunne vært en av de viktigste «rituelle» begivenheter i livet. Offeret har tapt sin sak til staten.

Christie skriver videre om hvordan profesjonelle aktører har blitt spesialister i å «stjele» konflikten. Det gjøres på en slik måte at verken offerets situasjon eller gjerningsmannens situasjon kommer frem. Han trekker frem jurister, men også psykologer og andre spesialister (ibid. side 253):

La oss foreløpig slå fast: Strafferettslige konflikter har enten blitt *andre menneskers eiendom* – først og fremst juristers – eller det har vært i andre menneskers interesse å *definere konfliktene bort*.

Dette går særlig ut over offeret (ibid. side 256):

Offeret er den det går spesielt hardt ut over i denne situasjonen. Han har ikke bare lidd ved tapet av materielle goder, ved å ha kommet til skade fysisk eller på annen måte, eller ved at staten tar kompensasjonen. Fremfor alt har han mistet muligheten for deltakelse i sin egen sak. Det er påtalemyndigheten som spiller den dominerende rollen, ikke offeret. Det er påtalemyndigheten som beskriver tapene, ikke offeret. Det er påtalemyndigheten som får sjansen til å snakke med den tiltalte, og verken påtalemyndigheten eller tiltalte er særlig interessert i å fortsette den samtalen. Aktor er lei av det hele for lenge siden. Det ville ikke offeret ha vært. Han ville kanskje vært dødsens redd, panisk eller rasende. Men

han ville ha vært involvert. Det ville ha vært en av de viktige dagene i hans liv. Offeret har mistet noe som tilhører ham.

Men hvilke alternativ ser Christie for seg? Han tenker seg en offer-orientert domstol i fire stadier. Første stadium er en tradisjonell fase som ligner på dagens etterforskning, hvor man må klargjøre at loven er brutt og om det var denne personen som gjorde det. Neste stadium handler om offeret. Christie forklarer det slik (ibid. side 259):

Det ville være et stadium hvor offerets situasjon ble gransket, hvor hver detalj med hensyn til hva som skjedde - rettslig relevant eller ikke – ble brakt til rettens oppmerksomhet. Av spesiell betydning her ville det være å vurdere hva som kunne gjøres for ham, først og fremst av gjerningsmannen, for det andre av det lokale nabolag og for det tredje av staten. Kunne skaden bli gjenopprettet, vinduet reparert, låsen byttet ut, vegg malt, tapet av tid fordi bilen ble stjålet gitt tilbake i form av havearbeid eller vask av bilen ti søndager på rad.

Det er dette stadium som har karakter av et oppgjør hvor offer og gjerningsmann møtes og snakker sammen og finner ut av hvordan skaden kan kompenseres. Christie sier det er viktig at det først og fremst er offer og gjerningsmann som snakker sammen. Han ser også for seg at nabolaget er til stede, og at de og kan komme med kommentarer. Til sist har en ganske passiv dommer en rolle ved å følge med at alt går greit for seg. Han tenker seg at dette stadium må ta en del tid, i alle fall timer, og kanskje dager. Først når dette stadiet er passert, sier Christie, kan det være snakk om en eventuell straff (ibid. side 260):

Straff ville da bli den lidelse som dommeren fant det nødvendig å ta i bruk i *tilllegg* til den ikke tilsiktede konstruktive lidelse som gjerningsmannen ville gå gjennom under sine gjenopprettende handlinger vis-à-vis offeret. Kanskje kunne ingenting gjøres, eller kanskje ingenting ble gjort. Men nabolag ville kanskje finne det uholdbart at ingenting skjedde. Lokale domstoler ute av takt med lokale verdier er ikke lokale domstoler. Det er nettopp vanskeligheten med dem, sett fra den liberale reformators synsvinkel.

Et fjerde stadium handler om gjerningsmannen, om å eventuelt hjelpe ham med primære behov hvis det er åpenbare mangler. Jeg synes ikke Christies ide i utgangspunktet er dårlig. Den er på mange måter bedre enn dagens system. Men samtidig som han på en side tar offerets perspektiv i utforming av oppgjøret, er det ikke sikkert dette er en måte å tenke alternativ til straff på som er et vern for offeret. Det vil kanskje fungere så lenge problemstillingen er å stjele en bil, eller gjøre hæverk. Men hva når forbrytelsen er voldtekt, eller år med fysisk og psykisk mishandling av en samboer/ektefelle? Hva med drap? Hvordan skal man forstå narkotikaforbrytelser innenfor en slik modell, hvor det ikke er så lett å peke på hvem som er de konkrete ofre? Eller hva med økonomisk

kriminalitet? Det kan være at Christies modell er litt for tett modellert etter det mange har oppfattet som et kristent ideal om tilgivelse hos offeret ¹¹³.

Christie synes også å ha en tanke om at vi alle bor i tette nære nabolag, gjerne i landsbyer eller småbyer, hvor alle ser hverandre og bryr seg om hverandre. Men de fleste bor i større byer, hvor svært mange mennesker rundt oss er ukjente. Dette gjør ideen om å trekke inn nærmiljøet mindre relevant. Vi har ofte ikke et nærmiljø rundt oss med mennesker som kjenner hverandre og bryr seg om hverandre. Samtidig skjærer Christie i stor grad problemstillingen ned til hva straff, eller alternativet til straff egentlig bør handle om. Nemlig forholdet mellom offer og gjerningsmann. Jeg er enig i fokuset, og at offer og gjerningsmann er det viktigste. Hos Christie har også dommeren fått en betydelig nedtonet rolle, nærmest som en megler som bare følger med på at alt går rett for seg.

Ett vesentlig prinsipielt skille mellom Christies forståelse av oppgjør og straff slik vi praktiserer det i Norge og Vesten, er spørsmålet om hva som gjør de kriminelle eller onde handlinger gale. Slik det praktiseres i vårt land er det bruddet på straffeloven som gjør det til en gal handling. Med en gang en person har brutt straffeloven, vil det bli en konflikt mellom staten/påtalemakten og gjerningsmannen. Staten fremstår nærmest som den krenkede part, snarere enn at offeret er det, slik at offerets lidelse blir sekundært. Heldigvis har man de siste tiår bygd ut en del vern for offeret, med bistandsadvokat og støtte i retten. Det er også blitt vanlig med økonomiske erstatninger. Men det er fortsatt for lite fokus på å gi offeret det offeret virkelig trenger, eksempelvis noe som bygger offeret opp igjen, eller kompenserer både økonomiske og psykiske skader.

Men Christie har imidlertid fortsatt rett når han sier at konflikten stjeles fra partene. Her synes det riktig å tenke at staten egentlig har for mye makt eller i alle fall tiltar seg en rett den ikke burde hatt. Riktignok kan det være trygt for offeret mange ganger å slippe å være den som anmelder eller anklager. På den andre siden er det fortsatt slik at offeret i stor grad er satt på sidelinjen i en retts sak. Det handler snarere om at en gjerningsmann har brutt statens straffelov, og derfor har «krenket» staten. Men hvem er egentlig staten, og hvem blir i så fall «krenket» hvis noen bryter loven? Er det ikke mest nærliggende at det er offeret?

Det er også et spørsmål om vi helt kan tenke oss Christies oppgjør som en reell erstatning for straff. Et offer som er redd, undertrykt eller truet, vil ikke tørre verken å be om erstatning eller oppreisning. Da trenger man noen som gjør det på vegne av offeret. I slike situasjoner er det ikke noen god ide at selve rettsoppgjøret skal gjøres i en dialog mellom offer og gjerningsmann. Maktforholdene kan være for skjeve til at det blir en mulig reell dialog hvor offeret virkelig uttrykker det han eller hun mener og føler. Som jeg har vært inne på er det et problem at en del mennesker får en kriminell karakter og identitet. Hvis eneste reaksjon på grove lovbrudd er å sitte ansikt til ansikt med offeret for å i fellesskap komme frem til en løsning, vil det være for lett å lyve eller bare spille angrende. Selvsagt er det nok heftig for de aller fleste gjerningsmenn å måtte sitte ansikt til ansikt med ofrene. Men en som først hadde gått dannelsesveien til å bli «hardkøkt kriminell», ville ganske lett kunne

¹¹³ Det er dette idealet vi har sett i kapittel 7 at Leer-Salvesen og jeg, er uenige i. Tilgivelse kan ikke være en plikt, det må heller være en mulighet.

jukset seg gjennom et slikt oppgjør og samtidig truet offeret slik at det ikke ble noen erstatning. Da vil heller ikke et slikt oppgjør bli noe som endrer kursen til dem med kriminell karakter/identitet. Tvert imot blir det enda lettere å komme unna, slik at man ikke blir hindret i denne livsførselen. I den forstand utgjør de «kriminelle» et så stort problem med denne modellen, at den nok ikke kan la seg opprettholde slik Christie tenkte seg.

Hvordan forstå straff?

I det følgende skal jeg foreslå en alternativ straffens genealogi. Jeg skal ta utgangspunkt i de meninger, erfaringer og virkninger onde handlinger har. Tanken er at vi må forstå hva straff er, ikke bare faktisk, men også i sitt vesen - straffens fenomenologi, som en måte å møte onde handlinger på. Selv om straff er en institusjon i samfunnet, må institusjoner bygges av enkeltmennesker, og enkeltmennesker forstår verden gjennom sin konseptualisering av egne erfaringer. Onde handlinger er i denne sammenheng en grunnerfaring i relasjon til andre mennesker. Vi erfarer på den ene siden at andre mennesker kan være gode mot oss. Men på den andre siden også at mennesker kan skade oss og være onde mot oss. I denne sammenheng kan vi forstå onde handlinger som noe kvantitativt annet enn gale handlinger, det er ikke bare gale handlinger, men også handlinger som ikke kan rettfærdiggjøres og som gjør mennesker til ofre. Når vi erfarer andre menneskers onde handlinger mot oss, blir vi satt ut av spill, og onde handlinger kan rive ned vår forståelse av oss selv og vår identitet. Erfaringsmessig er det ofte slik at ofrene blir sittende igjen med skammen (jfr. Vetlesen 2001), mens gjerningsmennene lever i skamløshet. Fenomenologisk er det nok mye rett i C. F. Alford's (1997) forståelse av ondskap som at gjerningsmannen kontrollerer sin angst, sin «dread», ved å plassere den i offeret og lar den være igjen der for slik selv å bli kvitt den. Den smerte og ubehag, angst og dårlige selvfølelse som gjerningsmannen hadde, blir overført til offeret. Offeret blir sittende igjen med skam, skyldfølelse, som oftest et fragmentert selv og en følelse av å være verdiløs.

Slike erfaringer kan man håndtere på mange måter. Den vanligste måten er fortregning eller å late som om det ikke har skjedd. Psykologien beskriver mange varianter av dette. Numming, splitting, dissosiering, at man skrur av følelsene osv. Felles for de fleste av dem er at det er vanskelig å kombinere med anklager og å rette aggresjon mot gjerningsmannen. Vi har sett svært mange empiriske eksempler på dette. Holocaust kunne sies å være ett slikt nesten sammenhengende eksempel, hvor jødene i svært liten grad satte seg til motverge, selv om svært mange forstod at de gikk sin død i møte når de ble ført om bord på tog, eller til gasskamrene. En annen type eksempel er voldtekts ofre som ofte ikke makter å anmelde gjerningsmannen.

En type problemstilling som lett kan oppstå når man får en slik fortregning, er at man blir fylt med aggresjon som projiseres en annen vei. Det kan være som i beskrivelser om offeret som blir overgriper (jfr. A. Miller 1987), eller hvordan krenkelser fra overordnede i et hierarki eksempelvis i et militærsystem kan føres videre til underordnede og menige soldater (jfr. «Brodde» i Canetti 1995). Det kan være at aggresjonen projiseres over i et offerlam, en fiendegruppe som beskrives som onde – som demoniseres, og hvor man igjen projiserer all aggresjon og negative og destruktive

følelser i en selv (Becker 1975, Girard 1986). Eksempler kan være «jøden», «negeren», «den homofile» osv.¹¹⁴

Sannsynligvis har menneskene erfart onde handlinger på slike måter til alle tider. Kanskje er det også derfor man fra gammelt av (nå tenker jeg på førkristen og mytisk tid, som i vikingtiden i Norge) har fått et ideal om å hevne seg i forhold til overgrep. Altså balansere eller reskrive overgrepet med å gjøre noe tilsvarende tilbake. I æreskulturer har ofte offeret blitt sett på som skittent, og i en del kulturer vil en voldtatt kvinne sees på nærmest som ødelagt. Samtidig vil familien til kvinnen ofte hevne seg og slik «gjenopprette æren», eksempelvis ved å gjøre noe tilsvarende med gjerningsmannens familie.

I dag kan en slik tanke synes underlig, fordi vi tenker på hevn som barbarisk og sinne som noe vi skal holde for oss selv, i tillegg tenker vi mye mer individorientert og ikke så familieorientert. Men vi trenger ikke å tenke at hevn og sinne er barbarisk. Bildet ser litt annerledes ut hvis vi tar offerets erfaring av å sitte igjen med skam, et fragmentert selv og tapt selververd, på alvor. I moderne selvhjelpsgrupper for incest og voldtekt, har det å komme i kontakt med sitt sinne etter at man har erfart å være et offer, blitt et viktig poeng (jfr. eksempelvis E. Bass og L. Davis 2008). Grunnen er at kontakt med sinne er en sterk helende kraft fordi sinne er en følelse som samler og verdsetter selvet (den som er sint). Hvis man som offer kommer i kontakt med sinnet sitt, er det en enorm kraft i det som kan snu opplevelsen av å være verdiløs til at man opplever seg verdifull igjen. Slik kan man gjennom sinne langsomt reparere et fragmentert selv. Vi kan dermed tenke på sinne hos offeret som et ideal for reparasjon av selvet. Da kan vi forstå hevnen som et prosjekt man trenger for å «gjenopprette æren», hvor det handler om å vinne tilbake selvspekten, selververdet og erfare seg som en hel person igjen.

Men verken det å bli sint, eller sekundært, planlegge et prosjekt om hevn, er lett for en som har vært offer for onde handlinger. Grunnen er at sinne er så fjernt fra den primære reaksjon man føler som offer som ofte er skam, en reaksjon som stort sett er sterkt selvnedvurderende. Å føle sinne for en som har vært et offer, er ofte svært vanskelig. Så vanskelig at det kan ligne mye på andre moralske idealer som i praksis er vanskelig å leve etter (som å aldri lyve eller det å være en rettferdig person). Vi kan derfor tenke på tidligere tiders «plikt» til hevn (som vi eksempelvis her til lands kan finne i vikingtiden, og som vi også finner spor av i Magnus Lagabøtes landslov), som et moralsk ideal og et terapeutisk prosjekt om å bygge opp igjen selvet etter man er skadd av den onde handling. Slik har det vært noe grunnleggende rett i intuisjonen om at man må vende de primære offererfaringer til sinne og så igjen planlegge prosjektet om å ta igjen. Man kan kanskje, hevde med Nussbaum, at prosjektet om hevn allerede er inkludert i følelsen av sinne. Fordi sinne er en følelse som har et prosjekt om å ta igjen (jfr. Nussbaum 2016, kap 2).

¹¹⁴ Nå sier jeg ikke at hele dynamikken i slike grupper og demoniseringsprosesser handler om projiserte offererfaringer. Slike kollektive prosesser er mer komplekse og består av mange typer følelsesmessige motiv og samtidig forskjellige typer overbygninger, poenget er at offererfaringer ofte er en viktig type projisert aggresjon i slike prosesser.

På denne bakgrunn kan vi forstå det slik at hevn og tilgivelse holdningsmessig er ytterpunktene når vi forholder oss til onde handlinger (etter at handlingene er begått). Vi skal derfor se nøyer på begge deler. Vi kan, på et abstrakt og etisk nivå forstå straff *som samfunnets måte å håndtere onde handlinger internt i samfunnet på*. En historisk begrunnelse for å se det slik, er at svært ofte har straffeinstitusjonene i samfunnet vokst frem som et svar på vendettalignende spiraler av hevn mellom familier, som var nesten umulige å komme seg ut av og som generasjon etter generasjon kunne bli fanget i ¹¹⁵. Mye av problemet med hevn sosialt sett, er at hevnen ofte er ute av proporsjon i forhold til det opprinnelige ondet. Dermed fremkaller hevnen et behov for mothevsn. Slike hevnsirkler kunne familier bli fanget i nærmest for alltid (som eksempelvis Shakespeares Romeo og Julie har sin setting innenfor). Derfor var det et økende behov for en nøytral person som kunne vekte mellom partene, og avgjøre skadeomfang og mulig erstatning eller tort og svie for den som hadde gjort noe galt. I en tid hvor hevnen var varm og ute av proporsjon, vokste talionsprinsippet frem. Da ikke som noe barbarisk, men tvert imot som et kjølede prinsipp, et prinsipp som er rettfærdig balansert: «øye for øye, tann for tann», verken mer eller mindre.

Etter som straff begynte å bli en institusjon i samfunnet ¹¹⁶, ble dette en institusjon underlagt vesentlig refleksjon, kritikk og filosofering. Allerede hos Platon finner man de to vesentligste måtene å forstå straff i samfunnet på: Som prevensjon – altså fremtidsrettet, eller som gjengjeldelse – altså rettet mot handlingen som ble begått (Platon 2001 (*Staten*), 2002 (*Lovene*)). Etter dette har straffeteoretikere vekselvis vært mer eller mindre opptatt av den ene eller den andre siden av straffen (prevensjon eller gjengjeldelse). Slike debatter har stort sett vært ganske fruktesløse, fordi de ofte har monopolisert begrunnelsen til straff. Man har forstått det *enten* som gjengjeldelse *eller* prevensjon.

Holisme og straff primært forstått som gjengjeldelse

På bakgrunn av denne måten å forstå straffens vesen på, kan man si at det er én begrunnelse for straff som er grunnleggende. Nemlig straff forstått som *gjengjeldelse*. Det er dette straffen egentlig var for, som en måte å megle og vekte og være en nøytral dømmende part når en har krenket eller gjort noe ondt mot en annen part. Forstår vi det slik, er de preventive måter å forstå straff på både som oppdragende og disiplinerte, å forstå som sekundære. Det samme er begrunnelser for straff som handler om å kontrollere statens innbyggere.

Men selv om det nok er mest rimelig å forstå gjengjeldelse som den grunnleggende måten å forstå straff, er det ikke noen reell motsetning mellom de forskjellige forståelser av straff. Kanskje bør vi ikke tenke på dette som først og fremst «begrunnelser» for straff, som vi har en tendens til i dag, men i større grad som måter å forstå straff på som kan forklare oss hva straff er eller hva slags funksjon den har som institusjon. Da kan vi tenke at gjengjeldelse er utgangspunktet og grunnfunksjonen, og prevensjon er en måte å gi mening til straffen og forme den slik at den ikke bare blir destruktiv, mens det samtidig er en fare at styresmaktene misbruker straffen

¹¹⁵ Nussbaum 2016 poengterer hevns spiraler som et utgangspunkt for straffeinstitusjonene, side 1 og 169ff.

¹¹⁶ Som hos de gamle grekerne i Athen, hos romerne med romerretten, eller i Norge etter Magnus Lagabøtes landslov på 1200-tallet.

disiplinerende for egne formål. Derfor må man alltid passe på at det siste ikke forekommer. I tillegg kan vi også snakke om gjenoppretning, altså restorative justice og ideen om at man gir et tilsvarende gode som det onde man ødela (men denne ide tar for gitt at rettferdighet er grunnprinsippet, og i stedet for å gjengjelde det onde med et tilsvarende onde, oppveier man det onde med et tilsvarende gode).

Poenget er ikke bare å slå et slag for gjengjeldelsesteorier. Snarere handler det om å avdekke de ulike sider av fenomenet. Med det mener jeg all relevant erfaring fra straffeprosess, inkludert erfaring fra fanger og vakter og ofre for kriminelle handlinger. Videre må vi få opp alle relevante intuisjoner vi har knyttet til hva straff er, eller bør være, uten at vi kaller noen typer intuisjoner for primitive eller sensurerer dem, som vi har en tendens til i Norge (jeg tenker her på tendensen til å beskrive gjengjeldelsestradisjonen som barbarisk eller primitiv). Slik bør vi prøve å diskutere straff på en mye bredere, sannere og mer komplett måte. Poenget er at posisjonene ikke trenger å forstås som i konflikt eller som noe man må forplikte seg på. Snarere kan vi forstå dem holistisk, på den måten at vi trenger alle posisjonene. Spørsmålet er da hvordan vi skal forstå posisjonene slik at de kan samarbeide? Kan vi forstå det slik at posisjonene kan utfylle hverandre, eller forstås slik at de har forskjellige oppgaver i en større sammenheng? Innenfor en straffetenkningens holisme, kan vi forstå det slik at mange av de større diskusjonene om straff hovedsakelig handler om at man er opptatt av forskjellige temaer og at det ene ikke trenger å utelukke det andre. Det gir i ett perspektiv god mening å jobbe for å rehabilitere fanger, i forståelsen legge til rette for at mennesker som har levd et kriminelt liv, kan omstille eller forandre seg til å leve som lovlige samfunnsborgere. Men samtidig må man se at det ikke er noen reell begrunnelse for fengsel eller straff.

Et annet stort problem med dagens straffeprosess, ensidig utilitaristisk begrunnet som den er, er som vi har sett at vi mister erfaringsdimensjonen av syne. Ofrene for kriminalitet har lenge vært fullstendig utenfor diskusjonen, men heldigvis har man i de siste årene begynt å lytte noe mer til deres perspektiv. Gjerningsmennene, eller de som fengsles, har i liten grad noe å si, eller tillates i svært liten grad en stemme i diskusjonen. Dette kan både gjengjeldelsestenkingen og restorative-justice-tradisjonen rette opp på. I den siste fordi grunnprinsippet er møtet mellom offer og gjerningsmann innenfor rammene av samfunnet, og at man i full offentlighet får frem alle sider av saken og lar både offer og gjerningsmann komme i dialog ¹¹⁷. Som vi har sett er det også innenfor prevensjonstenkingen et grunnproblem at vi ikke innrømmer at fengselsstraff i Norge er straff som svir, gjør vondt og er lidelse. Ja at straff er intensjonell påføring av lidelse og smerte. Det vi i anstendighetens navn heller burde gjøre, er å være ærlige og si at vi ønsker at de som har brutt straffeloven eller har gjort onde handlinger mot andre, skal få lide for det. Så kan vi diskutere hvor mye og på hvilken måte. Men vi må begynne å være ærlige om hva vi faktisk gjør.

En måte vi kan være ærlige om straff, og ta på alvor erfaringen av onde handlinger og de følelser vi får som en konsekvens av slike, er å reflektere grundig over gjengjeldelsestradisjonen. Viktige tenkere her er eksempelvis Kant og Hegel, tenkere som nettopp ytret ideer om mennesket som et

¹¹⁷ Denne retning som i sin moderne tapning er vesentlig inspirert av Nils Christies oppgjørsmode, kan spores tilbake til Aristoteles og ideen om gjenopprettelsesrettferdighet

ukrenkelig individ med autonomi. I deres etiske og politiske systemer, var forståelsen og begrunnelsen for straff nettopp at den var *gjengjeldelse*. Ikke fordi man ønsket å være slem eller hevne seg overfor forbryteren, men snarere fordi en slik måte å forstå straff på gir mening enten som en måte å gjenopprette en urett på og gjenskape rettferdighet (Kant), eller som en måte man som gjerningsmann kan gjenvinne sin moralske autonomi og rolle i det moralske fellesskap, etter at man har gjort noe grovt galt eller ondt (Hegel). I en slik forståelse blir straff både en indre soning og en ytre måte å gjøre opp for seg. Selv om talionsprinsippet (like for like) har vært viktig i den tradisjonen, trenger det ikke å bety at man fortsatt skal straffe etter talionsprinsippet. Eksempelvis kan det heller handle om at man ser det slik at straff er uttrykt kollektivt sinne fra statens side, mot en handling man mener er gal eller ond. Et slik poeng kan forstås som gjengjeldelsessynets ekspressive argument (jfr. Feinberg 1965).

Straff og indre soning

Jeg skal også her gå litt mer inn på den indre soning. Det å gjøre grovt gale eller onde handlinger er i seg selv moralsk fremmedgjørende. Man mister sitt moralske selv, sitt moralske selvbilde, og starter en moralsk pervertering hvor man blir et fragmentert selv, et selv som avskjærer sin samvittighet og empati. Ofte et selv som begynner å bygge et rasjonale over de handlinger man har gjort og forklarer dem som riktige eller gode. For å snu denne perverteringen trengs en menneskelig interesse i gjerningsmannens perspektiv. At noen hjelper ham tilbake til det moralske fellesskap på en kjærlig og omsorgsfull måte, slik at han kan utvikle et nytt selvbilde. Det må involvere å ta sin skyld på alvor og kjenne på anger og at man gjør opp for seg. Problemet er ofte at den indre fremmedgjøring er såpass sterk at man ikke er åpen for en slik prosess. Tvert imot vil man heller identifisere seg med det onde eller de som har valgt en ond vei (eksempelvis de «kriminelle»).

Det synes derfor som et vesentlig poeng med straffen at gjerningsmannen tar straffens klander inn over seg, angrer og gjør opp for seg og slik kan fortsette som deltaker både i samfunnet og det moralske fellesskap. Men hvordan gjør man det? Her skal jeg nøye meg med noen skisser. I mitt tilfelle, handlet det mye om at jeg tenkte og skrev mye om hvem jeg hadde blitt, hvordan drapet hadde påvirket meg og om min egen anger. Det som likevel ble det avgjørende vendepunkt for meg var den Ignatianske retreat, hvor jeg fikk ytre rammer hvor jeg ble trodd og ikke mistenkeliggjort, og det var lagt til rette for gode samtaler, og tilgivelse var satt frem som en mulighet. Først da jeg ikke lenger ble mistenkeliggjort og møtt som en fiende, ble det mulig for meg å komme ordentlig i kontakt med meg selv (og med Gud).

Hvis vi skal tenke på dette som generelle kriterier, synes det nødvendig at man forstår hva galt man har gjort, og hva det har gjort mot de som er skadelidende. Så synes det som man trenger et grundig oppgjør med seg selv og den man var da man gjorde handlingen(e). Noe som sannsynligvis involverer anger og skyld. Det synes også avgjørende med riktige ytre rammer, hvor tillit er basis, og hvor man eksempelvis kan ha ekte åpne samtaler hvor man tar hverandre på alvor som subjekter og kan snakke om det gale man har gjort, inkludert skyld, anger og forsoning. Det må samtales og det må legges til rette for samtale med de straffede. Ikke om hva som helst, men om ens skyld og anger og det man har gjort. I stedet for å unnlate å snakke om de gjerninger som har gitt de straffede

en dom, må man snakke om det. Slik kan vi tenke oss at straff i alle tilfeller skal være et prosjekt om moralsk reparasjon. De som har gjort en ond handling og gått gjennom et moralsk fall (som tilfellet var med meg) trenger moralsk reparasjon. Mens de som ikke har utviklet et ansvarlig moralsk subjekt, trenger moralsk dannelse slik at man utvikler dette. I den forstand kan vi tenke på all straff også som forbedrende, bare på litt forskjellig måte avhengig av det utgangspunkt man har.

Relasjonell straff som paradigme for straff i samfunnet?

Jeg skal til slutt i dette kapittelet foreslå en måte å forstå straff som basert på tilgivelse. Da kan vi ta utgangspunkt i relasjonell tilgivelse. La oss tenke oss en kjærsterelasjon hvor en part har vært utro. Det truer på en side hele forholdet og kan underminere relasjonen med mistenksomhet og illojalitet. Men det er også en handling man kan komme seg over og legge bak seg som par. I en relasjon vil vi ofte likevel tenke slik at den skadde eller sviktede part må tilgi den andre. Kanskje er det også hva som skjer. Men i praksis finner ikke tilgivelsen sted før den som har handlet galt, viser både oppriktig anger, men også kryper eller påfører seg selv pine ¹¹⁸. Det er som om denne part må straffe seg selv for at tilliten skal gjenopprettes. Mens dette skjer, lever man på den andres nåde. Riktignok er denne fase også gjenstand for forhandling og appell: Nå er det vel nok, har jeg ikke krøpet tilstrekkelig for deg nå osv. Men det er den skadde som bestemmer. Kanskje handler denne fasen aller mest om å vise at man virkelig mener alvor med at en slik handling aldri skal skje igjen. At man i ord og handling viser at det var et engangstilfelle. På den måten kan man også langsomt bygge opp igjen den tillit som var revet ned.

I en relasjon vil vi som oftest ikke tilgi ubetinget. Tilgivelsen kommer stort sett med betingelser (jfr. Leer-Salvesen 1998, Leer-Salvesen og Hammerlin 2014 eller Nussbaum 2016 og det hun kaller «betinget tilgivelse»). Den som har gjort noe galt må demonstrere at man er verdig tilgivelsen, at man ikke har til hensikt å gjøre det igjen. I tillegg moment at man må ha det litt vondt, slik den man påførte et onde hadde det vondt. I en relasjon er den skadde part en slags dommer for hva det skal være og hvor lenge ondet skal vare. Man kan eksempelvis tenke seg at man sier at hvis en tar oppvasken eller husvasken i tre måneder, eller kanskje i et helt år, så er det greit. I tillegg kan en slik «straff» være gjenstand for forhandling: «Det er for lenge». «Nei, det må være så lenge». «Hva med et halvt år da?» Osv. I slike forhandlinger kan man finne en enighet. I en nær relasjon hvor målet er å gjenopprette relasjonen, vil man stort sett ikke være altfor urimelig. Den skadde part ønsker jo ikke å gjøre den andre for sur eller påføre for mye smerte. Sannsynligvis ligger det implisitt en ide om rettferdighet her om at man skal lide i *proporsjon* til den lidelsen man har påført den andre part. Men heller ikke mer enn det. Når denne lidelsen er gjennomført og man har demonstrert at det var et engangstilfelle og at man oppriktig angres, kan man få tilgivelse. (Nå utelukker jeg selvfølgelig ikke at det kan finne sted ubetinget tilgivelse i relasjoner, men her holder jeg det utenfor).

Noe som kompliserer denne prosessen, er at den kan vippe over begge veier. Gjerningspersonen kan klare å slippe for billig unna med å appellere, spille på sympati osv. Men hvis vedkommende

¹¹⁸ Leer-Salvesen 1998, 2009 er inne på det når han stiller spørsmålet om den smertefulle anger – ruelle- kunne være et element ved tilgivelsen, men for ham handlet det mest om medlidenheten man skapte ved å lide.

slipper «for billig» vil sviket sannsynligvis ikke leges hos den skadde part. Det vil ligge der og gnage og man vil ikke bli ferdig med det. Da kan det komme opp igjen om ett år, to år, eller i situasjoner som kan trigge slike følelser. Det kan også bikke den andre veien, hvor den skadde part kan overdrive straffen, og aldri føle seg ferdig med den, slik at gjerningspersonen hele tiden må leve på nåde i relasjonen. Da vil sannsynligvis aldri en tilgivelse eller forsoning finne sted, og relasjonen er kanskje ødelagt. Hvis den skadde part ikke kan si hva gjerningspersonen må gjøre for å gjenopprette relasjonen, men bare fordrer at gjerningspersonen på ubestemt tid underkaster seg, så har man egentlig gjort relasjonen umulig. Da kunne man like godt splitte opp.

Slik kan vi tenke at det er et moment av straff i relasjonell tilgivelse. Straff forstått som ubehag, heft, eller kanskje også pine. Men i en relasjon vil man ikke la straffen være en uutholdelig pine og kan mange ganger også dreie seg om å hedre den andre part ekstra. For eksempel lage middag, kjøpe blomster, løfte den andre ekstra mye opp i sosiale sammenhenger o.l. Det er som om den emosjonelle logikken her er at man betaler, eller gjør opp for seg, først og fremst gjennom å ta på seg denne gitte mengde ubehag, heft eller pine. Først når man har gjennomført denne delen, denne «straffen», kan tilgivelse og forsoning finne sted. Tanken nå er at vi kan forstå straff i samfunnet på en lignende måte. Som at en relasjon skal reetableres, gjenopprettes. Slik kan vi tenke at den som har brutt straffeloven, har mistet samfunnets tillit. For at man skal gjenopprette tillit, må en gjennom pine og straff vise seg tilliten verdig. Det betyr å sone den straffen samfunnet har bestemt at man må sone. Slik kunne vi tenke at relasjonen til samfunnet gjenopprettes ved å betale tilbake med den lidelse samfunnet mener man skal påføres.

Vi kan tenke at det også her er den emosjonelle logikken som er viktigst. Man må utholde den pine samfunnet mener man fortjener, som en grunnleggende forutsetning for at tilgivelse og forsoning skal kunne finne sted. Slik at en gjeninntreden i samfunnet skal være mulig. På samme måte som i en relasjon, må man vise anger, og ta sin straff frivillig, for at det skal være mulig å gjenopprette tilliten og relasjonen igjen. Vi kan godt forstå tilgivelse i denne sammenheng som et mål å strebe mot. Men det er kanskje enda mer presist å bruke begrepet forsoning. At man blir forsonet etter at disse øvelser er gjennomført. Etter soning kommer *forsoning* (jfr. Leer-Salvesen 2009 og Leer-Salvesen og Hammerlin 2014). Men det kan kanskje også omtales som å gjenopprette relasjonell tillit. Det er som om man skylder noe og må betale det tilbake før alt kan gå tilbake til noe normalt eller en balanse. Hvis vi ser på dette element av straff i en nær relasjon, ser vi en interessant forskjell fra hvordan samfunnet i dag bruker straff. I en nær relasjon vil som oftest en slik «straff» måtte forstås som en *straff som gir mening*, kanskje aller mest for den skadelidende. Gjerne som noe som gjør livet bedre for den skadelidende, som en ulempe for gjerningspersonen over en tid, eller gjøre ekstra stas på den skadelidende osv. Slik kan vi snakke om det som å påføres et onde *med mening* eller gi tilbake et ekstra gode som tilsvarende det onde man påførte.

Kan vi så tenke på samfunnets fengselsstraff innenfor paradigmet av relasjonsstraff? Det er en radikal forskjell på fengselsstraffen slik den praktiseres, og relasjonsstraffen. Mens relasjonsstraffen virkelig søker både symbolsk og praktisk å gjenopprette relasjonen, er det nesten motsatt med fengselsstraffen. Det er snarere slik at når man straffes med fengsel skyves man ut av samfunnet og

får aldri mulighet til å reelt gjøre opp for seg. Man får heller aldri tatt de nødvendige skritt i anger og bevist at man mener å ikke gjøre sånn osv. som man ville gjort i en relasjon. På den måten kan vi si at relasjonsstraffen er relasjonsoppbyggende, mens fengselsstraffen er relasjonsødeleggende. Nå kunne man tenkt at ideen med fengselsstraffen var at relasjonen til samfunnet ble gjenoppbygd. Men da måtte alle de andre tilsvarende funksjoner som var i relasjonsstraffen vært til stede. Det måtte vært mål om en forsoning eller tilgivelsesprosess. Et slikt mål synes ikke til stede i fengselsstraffen, og så lenge offeret ikke er del av prosessen, vil konflikten bestå.

Samtidig er heller ikke fengselsstraffen straff med mening. Det er *ikke* straff som gir mening for den som straffes, fordi det først og fremst er meningsløs disiplinering, venting, kollektiv avstraffelse (straffes for andres synder) og å måtte utholde sin tid i et kriminelt miljø. Det er heller *ikke* straff som gir mening for ofrene fordi man verken føler at denne straffen svarer til den emosjonelle logikken med å betale tilbake et onde for et onde, eller en straff som gjør noe bedre for ofrene (et gode for et onde). I motsetning til relasjonell straff, mangler både kreativiteten og relevansen. Til kontrast vil man som oftest i en relasjon finne på en straff som faktisk både svir for gjerningsmannen, og som gjør livet bedre for offeret slik at det kan være mulig å gjenopprette relasjonen.

Slik jeg har redegjort for det å gjøre noe galt eller ondt, har det handlet om hva man gjør innenfor en relasjon. Jeg har antydnet at den samme logikken kan anvendes i relasjonen samfunn – individ. Men hva når man ikke egentlig ønsker å bevare relasjonen ved en gitt ond handling? I en relasjon kan man eksempelvis ønske å kvitte seg med partneren sin hvis vedkommende gjør for mye galt. Hvis han/hun er notorisk utro eksempelvis, eller slår og er slem. Da er det ofte best å bryte relasjonen. Kan vi derfor si at det knaker i relasjonsparadigmet for straff som et paradigme på stat-individ relasjonen? Ikke nødvendigvis. For det er en type relasjon som er hevet over hva slags handlinger man har gjort. Nemlig foreldre-barn relasjonen. Foreldre vil som oftest elske sine barn uavhengig av hva de har gjort. Spørsmålet nå er om vi kan tenke på foreldre-barn relasjonen som et paradigme på stat-individ relasjonen? Vil det være rimelig også for en stat å tenke som man gjør i foreldre-barn relasjonen hvor man alltid ønsker å ha en relasjon til sitt barn? Da kunne vi tenkt at de som gjør noe galt og bryter straffeloven får en type straff som gir mening for å komme tilbake til samfunnet som fullverdig borger også av det moralske fellesskap.

Så er det et annet stort problem: hva med de gjerningsmenn som ikke angre? De som ikke bryr seg om de har gjort noe galt, og som derfor ikke søker å gjenopprette relasjonen? I forhold til de fleste relasjoner er det jo slik at de som ikke angre og gjør opp for seg, mister relasjonen eller forskyver relasjonen. Tilsvarende kunne vi tenke i forhold til et samfunn. Vi kunne tenke på det å ta sin straff som noe man må gjøre for å komme tilbake igjen til samfunnet. Men da måtte nettopp det være fokus og prosjektet med straffen. Prinsipielt kunne man slik tenke seg at gjerningsmannen kunne fått valget: Enten bli landsforvist for evig tid, eller ta din straff. Det viktigste når man skal tilgi en person i en nær relasjon for å ha gjort noe galt, er på den ene siden om hans anger er oppriktig, på den andre siden spørsmålet om han kommer til å gjøre det igjen. Flere argumenterer for at relasjonell tilgivelse ikke kan finne sted før den angrende part lykkes i å demonstrere for den

skadelidende at han har forandret seg slik at han ikke kommer til å gjøre den gitte handling igjen (jfr. Nussbaum 2016, delvis Leer-Salvesen 1998, 2009, Leer-Salvesen og Hammerlin 2014). Det er som om det må være den angrende parts prosjekt å vise at angeren er oppriktig og at det ikke vil komme til å skje igjen. Kanskje er dette egentlig også ett og det samme prosjekt, fordi det å demonstrere at man oppriktig angret, handler om å vise at man har forandret seg på en slik måte at det ikke er tenkelig at man vil gjøre den gitte handling igjen.

Forstår vi dette på en dydsetisk måte kan vi si at det vi virkelig ønsker i slike situasjoner er at den som angret skal vise gjennom anstrengelser at han har forandret karakter. At det som før var en last ved ham og det som forårsaket den kriminelle handling eller det relasjonelle svik, nå har blitt forandret slik at han ikke lenger har denne lasten eller karakterbristen. En mulig måte å demonstrere det på kan være ved å utsette seg for de fristelser som før ble for sterke, men nå vise at man ikke gir etter. Samtidig er det et poeng med bestandighet, for at man en gang klarer å la være viser ikke hva ens karakter virkelig er (det kan bare være at man nærmest går inn for å imponere en gang og anstrenger seg særlig sterkt den gangen), til det trengs varig demonstrasjon over en viss tid. Vi kan tenke på en lignende måte i samfunnet. Vi kan forstå det slik at den som gjør noe moralsk galt eller ondt mot noen i samfunnet, på ett vis også faller ut av det moralske fellesskap. Så kunne man tenkt seg nær sagt en kontrakt hvor den som har gjort disse handlinger godtar å gå inn på denne kontrakt hvor det handler om at han må forandre seg slik at han ikke gjør slike handlinger om igjen. Altså utvikle en karakter hvor han ikke har en slik last og vise en villighet til å forandre seg tilstrekkelig, til å utvikle en karakter hvor man ikke har de laster man før handlet på grunnlag av.

Del 4. Veien

Kapittel 20. Metoderefleksjon

Jeg skal i dette kapittel redegjøre for den veien jeg har gått, og legger meg dermed tett til den gammelgreske forståelsen av metode, som *methodos* – en refleksjon over (meta) den vei (*hodos*) jeg har gått. Jeg skal begynne litt tilbake i tid, med min filosofiske skolering, for slik å tydeliggjøre utgangspunktet for min forståelse da jeg begynte avhandlingen. Veien til avhandlingen begynte med de møter og samtaler jeg har hatt med min veileder Anders Lindseth. Mange av disse møtene var nærmest rene filosofisk praksis-samtaler mellom oss, hvor han var filosofisk praktiker og jeg klient. Samtalene ble også en inspirasjon for meg til mine samtaler med meg selv. Slik avhandlingen foreligger er den i stor grad basert på disse samtalene med meg selv.

Lindseth besøkte meg første gang i fengsel i 2010. Da hadde vi snakket litt på telefon om situasjonen og ganske løselig om en avhandling. Utpå høsten det året fikk han besøke meg i Skråmark fengsel. Det ble et fint møte hvor vi snakket både om hvordan jeg hadde det, og om å sette i gang med et doktorgradsprosjekt. Etter at vi hadde blitt enige om at vi skulle satse på en doktorgrad hvor jeg skrev om mine fengsels erfaringer og han var min veileder, snakket vi om hvordan jeg skulle legge opp løpet for søknad om opptak som doktorand. Tanken var at jeg skulle skrive en avhandling ved Senter for praktisk kunnskap i Bodø, der han da jobbet.

Lindseth fortalte at det som var vanlig for doktorgradsavhandlinger på Senter for praktisk kunnskap, var at man tok utgangspunkt i en yrkeserfaring og skrev ut situasjoner og historier fra den og så reflekterte over dette igjen. Men for meg foreslo han at jeg skulle ta utgangspunkt i fengsels erfaringen, og skrive om hva som hendte meg og hvordan jeg reagerte på dette. Ikke bare en yrkesutøver kan reflektere over sin praktiske kunnskap i møte med yrkets mange og krevende situasjoner, også en fange kan reflektere over sin praktiske kunnskap i møte med fengselets virkelighet, sa han. Han understrekte at det var viktig å være ærlig i forhold til min egen erfaring, og sette ord på anfølelser og tvil. Poenget var å skrive ut erfaringene å få det frem som en hel fortelling – en fortelling som skulle vise hvordan min forståelse av fengsel, straff og soning endret seg. Jeg skulle så reflektere over denne fortellingen og finne temaer å gå dypere ned i.

På dette tidlige stadiet handlet det om at jeg skulle skrive ned hva som skjedde dag for dag, om hva jeg følte, tenkte og hvordan jeg reagerte. Lindseth oppfordret meg til å følge det jeg hadde en indre trang til å skrive ut. Jeg likte veldig godt denne åpne og intuitive måten å jobbe på. Det passet bra med den måten jeg likte å jobbe og får motivasjon når jeg jobber. Følg intuisjonen og «hertet» og gå i de retninger som virker fruktbare. Jeg kunne nok likevel etter som tiden gikk bli litt utålmodig og ønske at vi presiserte og spesifiserte litt mer. Men Lindseth ba meg stadig om å være åpen og bare følge intuisjonen min, snarere enn å fikse et «forskningsspørsmål» eller en helt tydelig prosedyre. Jeg hadde jo fått en langvarig mulighet for forskning mente han; det ville bli tid nok til å stramme inn tematikken etter hvert.

Konkret refleksjon og tre faser

På nyåret 2011 kom Lindseth på besøk i fengselet igjen, og vi snakket videre om metoden som følges på Senter for praktisk kunnskap. Lindseth forklarte at man tok utgangspunkt i erfaringer fra den praksis man sto i, som man så skrev ned som historier. Tanken er at det man husker, er noe man ikke er ferdig med, fordi det er noe uvanlig eller fordi man opplever at det ikke skal være slik. Litt senere skulle Lindseth snakke om dette som «diskrepanserfaringer», altså erfaringer som bryter med ens forståelse av virksomheten eller hvordan man forstår verden (Lindseth 2019 A). Metoden eller fremgangsmåten på senteret handler slik om å ta egen erfaring på alvor ved å fortelle den frem. Deretter reflekterer man over fortellingen kritisk og teoretisk. Dette er en metode som utfordrer ettertanken fordi man går inn i de nedskrevne erfaringer og spør hvordan de skal forstås. For at en slik metode skulle fungere og gi ny innsikt og erkjennelse, understreket Lindseth, var det viktig å begynne i uroen eller diskrepansen. Det vil alltid kunne være en fare for at man søker å misjonere eller bekrefte oppfatninger man allerede har. Da blir forskningen dårlig eller intetsigende.

Forskningen kan slik beskrives som en vei i tre etapper (Lindseth og Norberg 2004). Først blir diskrepanserfaringen fortalt frem. Denne fremfortelling er en refleksiv prosess, selv om det ennå ikke foreligger en fortelling som det er mulig å reflektere over. For det viser seg som regel at fortellingen slik den umiddelbart kommer til uttrykk, ikke har fanget inn det viktige eller vesentlige, slik at den må fortelles om igjen. Slik fremfortelling av erfaring kan kalles opprinnelig refleksjon, en refleksjonsprosess der en fortelling oppstår. Når fortellingen har fått en form som man kan si seg fornøyd med, blir det mulig å reflektere *over* den. Denne sekundære refleksjon utgjør de neste to etappene på forskningsveien: den kritiske og den teoretiske refleksjon.

I min kritiske refleksjon bestreber jeg meg på å hente ut de vesentlige temaer fra fortellingsdelen - de temaer jeg vil utdype og drøfte opp mot annen forskning og relevant teori i min teoretiske refleksjon. Den kritiske refleksjonen er forholdsvis kort, kapittel 6, mens den teoretiske refleksjon er lang, kapittel 7 - 18. Til slutt, i denne metoderefleksjonen, reflekterer jeg over forskningens vei jeg har gått. Dette er viktig fordi det handler ikke bare om å anvende en eller flere metoder, forstått som redskaper. Men det handler snarere om å komme til innsikt og forståelse.

Den opprinnelige refleksjon tilsvarer Ricouers begrep om *konkret refleksjon* (Ricouer 2007, side 265) som kan kontrasteres med introspeksjon. For å undersøke slike erfaringer kan man ikke bare se inn i seg selv som Descartes foreslår, og med en gang si hva det er man har funnet. Man må gå veien om fortellingen – den nedskrevne historien – før man kan si hva det er. Man må i stedet fortelle den frem for å kjenne etter om den virkelig stemmer. Nesten som en kunstner som ikke forstår hva verket er før etterpå når det er laget og han setter seg ned og betrakter det. Metoden på senteret kalles gjerne også essayistisk, forstått som en fortellende og kritisk utprøvende metode. Man kan forstå et essay som et forsøk på å fange inn en erfaring. Man prøver ut erfaringen ved å formulere den. Først forteller man erfaringen frem, så spør man: Stemmer denne fortellingen med erfaringen? På den måten må man fortelle frem først, og så fornemme om det stemmer etterpå.

For en slik metode er det viktig å reflektere over hva en fortelling i denne sammenheng er. Det er et viktig poeng at man ikke først og fremst streber etter å være spesialist i narratologi eller romankunst, men snarere forteller frem en erfaring slik at man får satt ord på det vesentlige. Man kan skille mellom denne måten å fortelle en historie på, og det å fortelle en historie som roman, hvor fokus er på den gode historien. Det man her er ute etter er det man i det gamle Hellas kalte parrhesia eller «truth telling». Det handler om en oppriktig fortelling. Parrhesia betyr frimodig tale. Det handler om *erfaringen* mer enn personen som erfarer. Den sene Foucault ble opptatt av parrhesia som betegnelse for en diskurs som åpent og sannferdig uttrykker den egne oppfatningen, uten tanke på retorikk eller gyldig generalisering (Foucault 1983).

Slik det er vanlig å forstå evidensbasert forskning, handler det om å gi evidens -altså belegg eller bevis, for at hypoteser er sanne eller falske. I helseforskningen ønsker man f.eks. å undersøke om en behandling er virksom eller ikke, og da blir det viktig å finne belegg for en antagelse om virksomhet eller effekt. Hva som da menes med helse, forutsetter man i regelen som tilstrekkelig kjent, slik at det undersøkte helsefenomenet ikke trenger noen egen undersøkelse. Det er virkningen av behandlingen man er interessert i å undersøke. Men noen ganger ønsker man å finne ut hva helsefenomenet går ut på, hva vi mener med helse i en gitt sammenheng. Da trenger vi en eller annen form for hermeneutisk eller fenomenologisk forskning. På lignende måte er det med fenomenet soning, som jeg skriver om i denne avhandlingen. Jeg prøver derfor å forstå erfaringen av å sone med å fortelle den frem og reflektere over disse fortellingene, som en konkret refleksjon og fenomenologi hvor det handler om å få frem det vesentlige av dette fenomenet. Så tolker jeg dem, som en type hermeneutisk forskning. Slik kan man si at refleksiv praksisforskning er fenomenologisk-hermeneutisk forskning (jfr. Lindseth 2019 B).

Til kontrast er det i evidensbasert forskning svært problematisk, som regel ikke tillat, å hente empiri fra egne opplevelser. Da mistenkes man snarere for å fabrikke belegg for hypotesen man undersøker. Men i refleksiv praksisforskning som en form for fenomenologisk-hermeneutisk forskning er konkret, kritisk og teoretisk refleksjon en vei til å forstå fenomenets mening. Eksempelvis hva soning, straff og fengsel handler om. Man har ingen hypotese man vil gi belegg for, men en erfaring av diskrepans man ønsker å forstå og oppklare. Da er ikke poenget at andre skal oppleve det samme som en selv, slik at man kan generalisere fra egen opplevelse til de andres opplevelser. Man betrakter ikke den egne opplevelsen som et element i en populasjon av opplevelser, for så å kunne generalisere fra egen opplevelse til noe som skal gjelde for populasjonen av opplevelser, f.eks. alle soningsopplevelser. Derimot ønsker man konkret å forstå, slik at andre kan spørre seg selv hvorvidt de kjenner seg igjen.

Et vesentlig poeng i fenomenologien er å si noe om et fenomen som sådan. For å klare det må man ha en forestilling om hva dette fenomenet som helhet er. En slik forestilling om hele fenomenet kan man ikke skaffe seg gjennom kvantitativ forskning, for slik forskning bygger allerede på en helhetsforståelse av fenomenet. Det man med bruk av fenomenologisk metode gjør, når man undersøker sin erfaring, er å forsøke å finne ut hvordan man forstår dette fenomenet i sitt vesen. For å klare det må man i den fenomenologiske fremgangsmåte sette faktisiteten i parentes og

undersøke hva man tar for gitt når man snakker om dette fenomenet. Skal man gjøre det når det handler om erfarte fenomener som fengsel, straff og soning, må man skrive ut erfaringen. Poenget med den konkrete refleksjon som må skrives ut, kan underbygges ytterligere med den svenske filosofen T. Nordenstam (2005) som skriver om det å lære av eksempler. Hans poeng er at vi i vesentlig grad lærer av konkrete eksempler. Men samtidig kan problemet være at de ikke er tydelige, ikke rike nok osv. Hvis man har en sannhetssøkende fortelling, er det på den måten man får tak i hva dette handler om, og hva som er viktig. Det vet vi ikke på forhånd.

Lindseth (2004 og 2019 B) forklarer videre den hermeneutiske delen av metoden slik (altså etter at historiene var skrevet frem): Først leser man hele teksten og får en helhetsforståelse av den. Så finner man de enkelte temaer og undertemaer og ser om disse stemmer overens med hverandre og helheten. Hvis de ikke gjør det, så trenger man å lage en ny tolkning av helheten. Så går man tilbake til detaljene i en hermeneutisk dialektikk mellom del og helhet. Etter det kommer en fase hvor man bruker ekstern litteratur til å belyse temaene og hvor man bruker samme prinsipp for del og helhet, at det skal stemme overens.

Diskrepanserfaringer

Etter at jeg hadde jobbet med forskjellige typer erfaringer jeg hadde gjort meg i fengslingen, fikk jeg behov for å få større klarhet i hva Lindseth mente i forhold til hva slags erfaringer man skulle gå inn i, det han omtalte som diskrepanserfaringer. Et utgangspunkt var at det handlet om erfaring som brøt med min tidligere forståelse. Men hva ville det si? Lindseth utvikler begrepet «diskrepanserfaringer» i en artikkel (Lindseth 2013). Her forklarer han begrepet på bakgrunn av den antikke greske metaforen med at vi går på livets vei hvor vi kan møte på vanskeligheter som skaper en krise. Når man er i en krise, mener han det er to måter å forholde seg til krisen på: man kan enten si ja eller nei til den. Det å si ja til krisen, er å lære av krisen. Det er ifølge Lindseth en forutsetning for praktisk kunnskap. Det å si ja til krisen forklarer han slik (Lindseth 2013, side 3):

Kriseerfaringen skal ikke unngås, men ønskes velkommen. Dermed innser vi at kriseunngåelsen kan forhindre læring og i verste fall forsterke og befeste krisen.

Her gjør også Lindseth et poeng av at kriseerfaringen ikke trenger være verken stor eller fatal (Ibid. samme side):

..livet er fullt av små kriseerfaringer som vi kunne lære av, hvis vi ikke hadde så lett for å neglisjere dem.

Lindseth skriver primært om diskrepanserfaringen som en liten krise. Et eksempel er en student som har pugget boken han skal ha eksamen i, uten å helt forstå den. Derfor får han ikke topp karakter (Ibid. side 3):

Han kan merke en diskrepans mellom et utilfredsstillende svar og en forståelse av teksten han trodde var grei nok. En slik diskrepanserfaring er en liten *krisis* som fremtvinger en bedre, en mer fundert og nyansert forståelse av teksten. Evnen til

å *skjelne* (gresk: *krinein*) mellom nyanser og poenger settes på prøve og får mulighet til å utvikles. Evnen til *kritisk* tenkning kan styrkes. Her synliggjør det greske språk en direkte sammenheng mellom krise og skjelneevne; ordene *krisis* og *krinein* har samme rot. Først i diskrepanserfaringen våkner den kritiske tenkeevnen.

Siden Lindseth forstår diskrepanserfaringen som utgangspunktet for undersøkelse og utvikling av praktisk kunnskap, blir det også utgangspunktet for å lære av erfaringen og bli klokere. Samtidig gjør han et poeng av at vi trenger å behandle diskrepanserfaringen i samtalen hvis vi skal klare å bli klokere av den (Ibid. side 4):

Der naturen gir oss *opplevelse* av verden, trenger vi *erfaring* for å bli kloke og vise. Erfaring blir diskrepanserfaring, en erfaring vi i særlig grad kan gjøre i samtalen (med andre og med oss selv, i et vekselspill mellom spørsmål og svar) – der vi setter livsveien på argumentativ prøve. Bare denne erfaring kan utvikle vår skjelneevne, vår dømmekraft, vår skuende innsikt (episteme) i tilværelsens sammenhenger, vår evne til samhandling og godt skjønn (*phronesis*), og vår evne til godt håndverk og kunst (*techne*). Diskrepanserfaringen er forutsetning for dannelse og kritisk tankeevne.

Diskrepanserfaringene oppstår i en dialektisk bevegelse mellom vår forståelse av verden og vår erfaring av den (ibid. side 9):

Mange ganger kan vi tenke at kunnskapen er god nok, men interessant blir det når vi får grunn til å tvile på svarene, når vi merker at noe ikke stemmer, at kunnskapen ikke holder. Da opplever vi diskrepansen mellom det forventede og det som faktisk viser seg å være tilfellet, mellom en antatt fortrolighet med verden og denne antagelsens artikulerede uttrykk. Da blir vi «en erfaring rikere», som man sier, - vi gjør en diskrepanserfaring. Og dermed får vi også grunn til å forsøke å oppheve diskrepansen. Vi får en grunn til å søke en utdypet og mer nyansert erfaring som kan fortelle oss at «verden stemmer» igjen, - en erfaring vi kan bygge på i en argumentasjon for kunnskapens holdbarhet. Slik erfaring kalles «evidens».

Lindseths utgangspunkt er å skrive ut fra diskrepanserfaringer, erfaringer av tvil, erfaringer som gnager en, som plager en, som man ikke blir helt ferdig med. Men hvordan skulle jeg så anvende denne metoden på min situasjon som fange? Lindseth mente det handlet om å skrive ut mine erfaringer og finne det som var viktig der, ved å lage en fortelling ut av det som så igjen blir grunnlaget for avhandlingen, siden jeg kjente på kroppen hva fengsel og rettssystem er. Da handler det om å få frem en erfaring innenfra, med fortellingen som form.

Filosofisk praksis samtaler med meg selv

Det som ble utgangspunktet for avhandlingen, var at jeg skulle føre filosofisk praksis-samtaler med meg selv om erfaringen av å være i fengsel. Man kan jo si at det prosjektet står i en viss kontrast til vanlige filosofisk praksis-samtaler hvor en person er filosof og en annen klient. For nå skulle jeg være begge deler og føre en samtale med meg selv. Jeg skal litt lenger nedenfor forklare hvorfor det likevel ikke er et brudd. Når vi skulle konkretisere dette enda mer, fant vi ut at det måtte bety at jeg gjennomførte de filosofiske samtaler med meg selv skriftlig i en dagbok. På den måten var også ideen at avhandlingen skulle bli et eksempel på hvordan filosofisk praksis kan være en måte å håndtere en vanskelig livssituasjon på. Vi håpet at avhandlingen skulle føre til at jeg gjennom en erfaringsnær refleksjon over min situasjon skulle komme til viktige og nye innsikter både i forhold til fengselsinstitusjonen og etisk grunnematikk. Med denne presisering i forhold til min tidligere yrkeserfaring, ble prosjektbeskrivelsen antatt ved Senter for praktisk kunnskap, og jeg ble tatt opp som ekstern doktorand litt før sommeren 2012 og kunne påbegynne selve avhandlingen.

I de videre veiledningene snakket vi ofte om forskjellige temaer som var relevante i tekstene jeg sendte Lindseth. Det ble svært ofte som en filosofisk praksis-samtale mellom oss. Hvor det noen ganger handlet om her og nå, andre ganger om større refleksjoner, og ofte om å løfte det jeg erfarte og skrev om i enkeltsituasjoner opp til en filosofisk høyde hvor det ble rekontekstualisert og sett i sammenheng med forskjellige filosofiske temaer. Eksempler på sånne temaer kunne være moral og moralisme, livsløpsperspektiv, anerkjennelse, krenkelser, stoisme, regler og regelfølgning. Et par år etter kom Yngve Hammerlin med som biveileder. Siden han har vært fengselsforsker i over 30 år, fikk han en nøkkelrolle i forhold til delen i avhandlingen hvor jeg skriver om den ytre soning, om forholdet mellom ansatte og innsatte og fengselssystemet. Jeg har hatt svært god hjelp av samtaler og diskusjonene med Hammerlin i forhold til disse kapitlene. De stadig kritiske og skarpe kommentarene og den presise nærlesingen av mine tekster var svært nyttig. Han utfordret mine oppfatninger om systemet og fengselslivet og svært mange av mine analyser har blitt til i brytningen mellom hans kritiske bemerkninger og mine egne analyser.

Filosofisk praksis som en bevegelse

Utgangspunktet for avhandlingen var altså at jeg skulle bedrive praksisforskning på mitt yrke. Siden jeg var filosofisk praktiker, ble det også i stor grad å reflektere over det å være filosof. Jeg forstår filosofisk praksis ikke primært som en profesjon, men snarere som en måte å drive filosofi på, hvor livserfaring får en avgjørende betydning. Vi kan forstå målet med den filosofiske praksis som å tenke nye tanker på bakgrunn av erfaring og det levde liv. I den forstand kan vi si at erfaringen blir en kilde til nyskapende tenkning ¹¹⁹.

I den forstand skiller den filosofiske praktiker seg fra den akademiske filosof ved at hovedkilden til innsikt er enkeltmenneskets erfaringer, mens hovedkilden til innsikt for den akademiske filosof er andre filosofers skriftlige fremstillinger. Når det er sagt, trenger ikke målet for de to å skille seg

¹¹⁹ Se M. Walderhaug 2018 for en god fremstilling av de ulike retninger innenfor filosofisk praksis bevegelsen, og deres forskjellige ideer om hva filosofisk praksis er, eller se den lærerike innføringsboken i filosofisk praksis til H. Svare og H. Herrestad 2004.

nevneverdig. Begge typene filosofi kan ha som mål å tenke nye tanker. Mens den akademiske filosof tenker nye tanker gjennom sitt kjennskap til filosofihistorien og andre filosofers bidrag på de enkelte områder, vil den filosofiske praktiker supplere denne kunnskap med konkret livserfaring og bruke denne stadig nye livserfaring som en viktig kilde til å kunne tenke nye tanker. Her kunne man kanskje tenke seg at den filosofiske praktiker har en fordel vis a vis den akademiske filosof, nettopp fordi enkeltmenneskets erfaring ofte raskere fanger opp nye tendenser og strømninger enn det den skriftlige akademiske filosofi vil gjøre.

Jeg var inspirert av Lindseths måte å bedrive filosofisk praksis på, med utgangspunkt i det han kaller «berørt ikke-viten», som handler om, på den ene siden, å praktisere en fenomenologisk epoché (sette sine forkunnskaper i parentes når man lytter til den andre), samtidig som man «lytter med hjertet» og lar seg følelsesmessig berøre av det den andre sier. Anders Lindseth har hatt Gerd Achenbach som sin praktiker og mentor, som regnes som en av den nye filosofisk praksis-bevegelsens foregangsmenn med det som ofte litt ironisk betegnes som «against method method», hvor han insisterer på at han ikke har noen på forhånd fastlagt metode, men samtidig er opptatt av et dannelsesperspektiv ¹²⁰.

Lindseths praksis

Jeg har mange ganger blitt slått av at det er noe med Lindseths måte å være på som gjør det godt å snakke med ham. Det er som om han med hele seg demonstrerer sin metode med berørt ikke-viten. Men på en overraskende måte. Når man leser Lindseths teoretisering av sin metode (F.eks. Lindseth 2002), kan man få inntrykk av at han er en ganske passiv og nesten psykoanalytisk filosofisk praktiker. Men slik praktiserer han ikke i det hele tatt. Tvert imot er han overraskende aktiv. Han kommer stadig med tolkningsforslag, refleksjoner, ideer og innspill som alltid synes relevant til det man snakker om. Det er som om han forholder seg aktivt til Skjervheims trekant for kommunikasjon: jeg – du og saken (Skjervheim 2001). Fokuset hans synes særlig å være rettet mot det eksistensielle problemet en har (om det er savn, frustrasjon, krenkelse eller hva det skal være).

Når jeg har spurt ham om denne måten å praktisere sin metode på, sier han at det blant annet handler om å forstå hva det snakkes om. Derfor fremsetter han sine tolkninger og lar meg vurdere hva som passer. Denne aktive praksis virker derfor hermeneutisk. Det synes i stor grad som en verbalisering eller benevnelse av den forforståelsen han har til det gitte eksistensielle tema. Slik kan man si at han blir berørt og etterpå tematiserer det han tenker om dette ut fra sin forforståelse. På den måten virker det som han jobber nærmest Gadamerisk med å bevisst tøyne sin forståelse via tematisering av sin forforståelse, og på den måten utvider forståelsen, med mål om en horisont-sammensmeltning.

Om min filosofiske tilnærming

Som filosof har jeg også valgt en type involvering eller væren i verden som handler om å være filosofisk praktiker. Dette er ikke en ferdig utformet retning i filosofien, snarere en bevegelse mot

¹²⁰ For mer om «berørt ikke-viten», Lindseth og Achenbach, se Walderhaug 2018, side 49ff.

engasjement og samfunnet. Det handler om å bevege seg som filosof ut av det beskyttede akademia hvor man kun interagerer med bøker og eventuelt noen andre individer som ligner en selv. Mye erfaring, rik erfaring, og mangeartet erfaring anser jeg derimot som en fordel. For det gir variert eller kompleks næring til tankene. For min del begynte det altså med at jeg søkte å filosofere med «vanlige mennesker», for på den måten å få en rikere erfaringsbakgrunn å filosofere ut fra. Ut av akademia, inn i samfunnet. Jeg ble etter hvert klar over at den sosialisingsprosess som skjer i akademia, og den habitus som skapes på bakgrunn av denne, synes for meg å representere et for snevert erfaringsmangfold. Et eksempel på dette er at man som akademiker i svært liten grad erfarer «gale» mennesker, eller «kriminelle» og omtrent ingen av de virkelig destruktive sidene hos mennesker. Det akademiske liv blir et beskyttet liv, i stor grad skjermet for livets «harde realiteter».

Jeg opplevde det å filosofere med «vanlige folk» som spennende og interessant. Jeg holdt også en god stund på med filosofi med barn, noe som var en stor øyeåpner for hvor filosofiske barn spontant er, og for alle de forskjellige sidene av barn som i sosialisingsprosessen er plukket bort når man entrer akademia. Da er man jo allerede i stor grad et ganske formet menneske. Mens barn ikke er det i så stor grad. På den måten ser man mye mer av menneskenaturen i sin «råe form» når man interagerer med barn.

Samtalene med meg selv

Jeg opplevde samtalene med Lindseth som inspirerende også for det skrivearbeidet jeg har holdt på med - filosofisk praksis dialoger med meg selv. Jeg har prøvd å gjennomføre disse dialogene slik at jeg først kjenner etter hva som berører meg i min erfaring og så prøver å kartlegge det. Det har ofte ført til ganske lange samtaler med meg selv som har handlet om å nærmest kartlegge bestemte følelser og emosjoner. Så har jeg gått over i neste fase med å jobbe hermeneutisk, med å sette min egen forforståelse på spill mot erfaringen og det som berører i erfaringen ved å stille spørsmål og skrive ut mine assosiasjoner og tanker knyttet til det. Etter det har jeg gått videre med det som har virket relevant. I den videre dialogen har jeg ofte beveget meg til et mer filosofisk terreng. Men alltid med en forankring i både den konkrete erfaring jeg skrev ut fra, og den følelsesmessige respons jeg hadde til dette.

De forskjellige fasene jeg har utviklet meg gjennom i fengselstiden (jfr. kapittel 7) har også hatt mye å si for om jeg har lyktes i å gjennomføre filosofisk praksis-samtaler med meg selv. Eksempelvis i kampfasen var det snevre perspektiver, hvor jeg hele tiden tenderte til å være veldig selvrettferdig og se verden litt sort-hvitt. I denne tiden gjennomførte jeg ikke særlig mange gode filosofisk-praksis samtaler med meg selv. Det som på sikt ble slående, var at jo mer kontemplativ jeg ble som grunnholdning, jo bedre og mer perspektivrike ble samtalene med meg selv. Ofte var disse samtalene ganske like vanlige filosofisk praksis-samtaler mellom filosof og klient. Det kunne eksempelvis handle om at filosof og klient samarbeider om å først komme frem til hva problemet er, for så å søke å finne praktiske løsninger på det, og igjen gå i dybden etisk eller eksistensielt. Ofte handlet det om å finne gode argumenter, gjerne både for og mot et ståsted, og så søke å vekte disse igjen.

Det er et gjennomgående poeng i det meste filosofi at det er gode argumenter som til syvende og sist skal lede en i meningsdannelse, at man altså skal først og fremst lande på de posisjoner det lar seg argumentere best mulig for. Et slikt filosofisk ideal søkte jeg å etterstrebe i mine samtaler. Det var også noe med fokuset som gjorde at jeg opplevde stor likhet i samtalen med meg selv og en filosofisk praksis samtale med en annen filosof. En side av det handlet om at jeg ofte pendlet mellom det partikulære og det universelle, mellom det konkrete og det abstrakte, og inn i erfaringen og så ut igjen i helt allmenne refleksjoner.

Filosofisk praksis eller terapi?

Et kritisk spørsmål som nå kan være relevant å stille, er om det jeg har gjort, er filosofisk praksis i det hele tatt? Er det ikke mer rimelig å se på det som en type terapi? På ett nivå kan jeg være litt enig i det. Jeg har på mange måter hatt et terapeutisk behov, ved at jeg har måttet forholde meg til ekstreme erfaringer, både som onde og radikale handlinger jeg selv hadde gjort og til et system som ville meg og andre såpass mye ondt, og til mange mennesker som hadde mye dårlige hensikter. Jeg måtte leve i et miljø og et klima man lett kunne kalt et helvete. Disse smertelige og vanskelige erfaringene gav meg behov for å skrive ut av meg smertene og krenkelsen. Det kunne handle om å forholde meg til erfaringen av fragmentering eller fremmedgjøring som igjen førte til et behov for å samles, forstå eller finne mening.

Siden filosofisk praksis som bevegelse er ganske ung, og enda ikke helt har funnet sin identitet og plass i samfunnet, har også fagmiljøet diskutert spørsmålet om filosofisk praksis er terapi en del (se Walderhaug 2018 og Svare/Herrestad 2004). Fagmiljøet har også blitt utfordret på det fra psykologer og andre terapeuter. Ofte har man argumentert for at filosofisk praksis ikke er terapi, for terapi er det terapeuter som holder på med. Man ønsker slik å skille filosofisk praksis fra terapien. Men jeg har ikke noe behov for å gjøre en slik avgrensning. Jeg ser ikke noe problem i seg selv med at filosofi og terapi glir over i hverandre i mange sammenhenger og ser heller for meg et godt samarbeid. Med det mener jeg ikke at filosofiske praktikere skal ta imot klienter som åpenbart sliter med psykisk sykdom. Tvert imot. Der har psykologene en kompetanse som filosofiske praktikere ikke har. Men jeg er mer på linje med den amerikanske filosofiske praktiker L. Marinoff (1999), når han skriver at filosofisk praksis er terapi for de friske («therapy for the sane»).

Jeg må vel kanskje i den forstand si at jeg som filosofisk praktiker har vært ganske eklektisk. Jeg har forsøkt så godt jeg kan å forholde meg åpent og utforskende til meg selv som klient, ved å ta på alvor de problemstillinger, behov og vansker jeg som klient har slitt med. Så har jeg prøvd å finne konkrete løsninger på problemer, men også strategier og metoder som fra et filosofisk - praktiker perspektiv synes å gi mening stilt overfor en klient som sliter med de følelser og problemer som denne klienten gjorde. Det har både resultert i et spekter av forskjellsartede metoder og strategier for disse samtalen, samtidig som jeg nok også har gått en del ut over hva som har vært ansett som det vanlige repertoaret til en filosofisk praktiker. Jeg skal derfor nedenfor forsøke å konkretisere i større grad hva jeg faktisk har gjort.

Inspirasjon og dialog med litteratur

En stor inspirasjon og hjelp i årene i fangenskap, har jeg fått av å lese bøker. Jeg har ofte gått i dialog med bøkene jeg har lest, tatt dem inn over meg og prøvd å anvende dem på den situasjon jeg har vært i. Det har ført til lesing for å finne nye innsikter, erfaringer, metaforer og begreper, eller for å få forståelse som jeg kan relatere til meg selv og mitt eget liv. I den forstand har bøkene vært inspirasjonen jeg som filosofisk praktiker har hentet innsikter og ofte også strategier fra. Som jeg igjen har forsøkt å anvende på de problemer jeg som klient har slitt med. På den ene siden ble lesingen derfor ganske selektiv. Jeg la bort bøker som ikke gav meg noe, og ble desto mer interessert i bøker som opplevdes fruktbare. Samtidig opplevde jeg også at når jeg leste på denne måten så kunne jeg få inspirasjon av både mange forskjellige typer bøker, og av blader, tidsskrifter osv. Jeg kunne også lære mye av populærkulturen og filmer, fordi i noe av populærkulturens mytologiske universer tas enkelte sider av tilværelsen helt ut til det ekstreme og dyrkes. Eksempelvis i et karikert superheltunivers hvor det er klart onde skurker og gode helter.

Jeg oppdaget at jeg kunne finne hjelp steder jeg ikke skulle tro jeg ville finne det. Fra enkle selvhjelps bøker, til new age bøker og religiøs litteratur (eksempelvis hadde jeg stor glede av å lese det Hinduistiske verket *Bhagavad Gita* om prins Arjunas plikter som kriger til å kjempe en rettfærdig krig selv om han ikke egentlig ville det og selv om det var mot flere i hans slekt), til skjønnlitteratur (som jeg hadde et ganske godt tilfang til). Selvsagt også filosofisk litteratur med fokus på fenomenologi og hermeneutikk. En periode leste jeg særlig litt eldre klassiske verker, som Platon, og Aquinas, og hadde stor nytte av å lese Boethius sin *Filosofiens trøst* (som handler om at han som romersk embedsmann er fengslet og skal bli tatt livet av, som møter filosofien i form av en kvinneskikkelse som han har trøstende dialoger med). Samtidig hadde jeg også nytte av å lese språkfilosofien til Quine, Wittgenstein, eller Austin og Strawson. Men den typen litteratur jeg leste mest av, var empirisk orientert litteratur om fengsel. Dette ble avgjørende for meg for å forstå hva slags kontekst jeg var i. Jeg leste fengsels sosiologi, kriminologi, retts sosiologi og antropologi. Norsk fengselsforskning ble viktig for meg, fordi jeg der kunne kjenne meg igjen i analysene og samtidig utvide mine perspektiv. Jeg hadde stor glede av å lese Christie, Mathisen, Giertsen, Hammerlin, Uglevik og andre som skrev godt om fengsel. I tillegg leste jeg det jeg kom over av relevante styringsdokumenter, for å få en forståelse av hva som virkelig var intensjonen med fengsel i Norge.

Denne måten jeg gikk i dialog med og tok inn over meg tekstene på var en langsom og krevende måte å lese på. Ved å relatere det jeg leste til meg selv, leve meg inn i hovedpersonen (hvis det er en roman eller fortelling) eller relatere de teoretiske innsikter til mitt eget liv, så tvang jeg meg til å reflektere over både hva boken sa noe om, og over mitt eget liv. På den måten inngikk jeg i en kontinuerlig problematisering av mitt eget liv og lesingen ble et selvdannende prosjekt. Det førte til en ytterligere problematisering av min virkelighetsforståelse og verdensbilde som jeg rev ned og bygde opp flere ganger i disse årene. På tilsvarende måte ble min forståelse av den livsverden jeg levde i revet ned og bygd opp flere ganger. Det var en smertefull prosess, men det var også den eneste måte jeg kunne forestille meg å komme frem til sannhet eller prøve å skissere svar på større filosofiske spørsmål om meningen med livet, om hva som er rett og galt, godt og ondt, hvordan man bør leve sitt liv, hva som er lykke, eller de noe mer partikulære spørsmål som angikk hva fengsel var.

I årene i fengsel har denne prosessen vært satt helt på spissen. På den ene siden har de etiske og eksistensielle problemene jeg har måttet forholde meg til vært så prekære og tungtveiende at det har vært umulig å unngå dem. Dermed har alt jeg har lest gravitert inn mot disse problemstillinger, og ofte har jeg lest nesten bare for å finne svar på de spørsmål jeg har slitt med. En god del av litteraturen jeg har brukt blir ikke sitert direkte i teksten. Men det er likevel med som bakgrunn for å danne de tanker jeg tenker og de perspektiver jeg analyserer fengsels- og straffesettingen med.

Strategi for håndtering av krenkelser

En strategi jeg stadig benyttet meg av var å gå veldig deltakende og varmt inn i de følelser og emosjoner jeg hadde - kanskje særlig etter å ha blitt krenket av en vakt, og så skrive det ut. Målet var å få tak i stinget i følelsen, der det gjorde vondt, eller der følelsen på et vis satt fast, og så skrive meg gjennom det. Det handlet først om å være i følelsen og skrive ut de tanker og assosiasjoner jeg hadde ut fra den. Denne utskrivningsfasen hadde preg av at jeg gikk så mye inn i følelsen jeg kunne. Etter jeg hadde holdt på med det en stund, inntok jeg et observatørperspektiv til min egen følelse og analyserte den utenfra. Jeg benyttet meg ofte av en teknikk jeg hadde lært i vipassana meditasjonen. Det handlet om å gå på «oppdagelse» i følelsen og undersøke den kroppslig. Hvor den satt i kroppen, hvordan den «så ut», hvordan det kjentes etter hvert som jeg beveger meg rundt den og gjennom den med mitt «indre øye». Omtrent som om følelsen var en slags sky som satt i kroppen min og som jeg kunne bevege meg rundt, inn og ut av og oppdage og beskrive.

Det gjorde alltid noe med meg da jeg gikk over i dette beskrivende tilskuermodus. Det var som om stinget i følelsen slapp litt. Som om den ble mindre smertefull og samtidig lettere å håndtere. Det var interessant å merke at det var de presise og gode beskrivelser av mine egne følelser og tanker var det som skulle til for at de skulle slippe. Som om en litterær presisjon i beskrivelser hadde en kurerende effekt. Man kan kanskje tenke at denne første fasen av samtalen med meg selv dekket nær sagt mest et terapeutisk behov, og at jeg gjorde noe som kan ligne på psykoanalyse eller uttrykksterapi av forskjellig slag.

Problemløsningsdialog

Etter jeg hadde gått gjennom disse første to trinn - først «blåst ut» av meg, og så observert og beskrevet følelsen, gikk samtalen med meg selv over til noe som lignet på det andre beskriver som filosofisk praksis. Da kunne samtalen ta mange forskjellige retninger og benytte seg av flere typer filosofiske ressurser. Det ble ganske vanlig at jeg eksempelvis gikk inn i en problemløsningsdialog som de internasjonalt kjente filosofiske praktikere Raabe (2001) og Marinoff (1999). Det handlet om å løse konkrete problemer, men også litt mer eksistensielle problemer av typen: hvordan bør jeg oppføre meg?, hvordan skal jeg håndtere vaktene eller de andre fangene?, hvordan skal jeg forholde meg til savn, og til at relasjoner forsvinner? Ofte kunne jeg i den videre samtalen med meg selv følge et stoisk prinsipp, nemlig å skille mellom det jeg kan gjøre noe med og det jeg ikke kan gjøre noe med. Denne fasen hadde et ganske tydelig skille mellom meg selv som klient og meg selv som filosofisk praktiker. Jeg som klient fremmet hva problemstillingen var mens jeg som filosofisk praktiker prøvde å leve meg inn i problemstillingen og være sammen med meg i den og reflektere med meg om hvordan dette problemet kunne håndteres.

Etter jeg hadde forsøkt å løse de konkrete problemer jeg strevde med, kunne samtalen ta forskjellige veier. Trøstesamtale var en mulighet. Jeg har hatt mange samtaler med meg selv som mest av alt har handlet om å trøste eller bygge meg opp. En annen type samtale var de som handlet om forståelse. Da kunne utgangspunktet med en sterk ubehagsfølelse lede mot noe mer allment eller generelt. I disse samtalen var det gjerne slik at jeg hadde et behov for å forstå. Det kunne handle om følelsene jeg tok utgangspunkt i, eller det fenomen jeg forholdt meg til. Et slikt forståelsesprosjekt ble i praksis ofte slik at det handlet om å finne gode og treffende beskrivelser.

Kanskje er det akkurat det fenomenologien handler om, nemlig å finne de mest treffende beskrivelser av det gitte fenomen man skal beskrive? I så fall er det en stor likhet med god litteratur. Den finner et presist språk og en presis beskrivelse, som gjør at vi kjenner oss igjen, og får en erfaring av at vi *forstår* eller opplever at man treffer «rett på» og klarte å si det «akkurat som det er». Da får man ofte en opplevelse av sannhet, som nesten ligner på Heideggers prosaiske beskrivelse av sannhet som en lysning i skogen (Heidegger 2000). Etter hvert var det nesten som jeg ubevisst strebet etter sånne erfaringer, hvor jeg beskrev det jeg forholdt meg til mest mulig presist slik at det kunne gi meg en slik «sannhetserfaring». Det var som om slike erfaringer, eller dette glimtet av lys, var hva jeg så etter. Slik var sannhetssøken viktig for meg. I det ligger at jeg prøver å få så tydelige og konkrete begreper eller bilder på det jeg omtaler som overhodet mulig. Her er poenget å unngå tvetydighet, unngå uklarhet, og være så presis jeg kan. Det kan ofte dreie seg om å bruke en metaforer. Det handler også om å bare tørre å verbalisere det ubehagelige, være helt ærlig, både i forhold til det som for meg selv er ubehagelig å si, og i forhold til andre.

En annen variant av samtalen var moralsk analyse. Det som ofte ble problemstillingen da var spørsmålet om jeg hadde de rette følelser i den gitte situasjonen. Reagerte jeg på situasjonen på rett måte? Ofte handlet det om det var adekvat å føle meg krenket for den og den handlingen, eller om det var riktig å reagere slik jeg gjorde på det tidspunktet. På den måten har jeg også holdt mye på med en moralsk analyse av meg selv. Når man har en moralfilosofisk samtale må man hele tiden være åpen for at man drar elementer ut av sin proporsjon og overdriver en følelse. En moralsk analyse kunne også handle om å vurdere min handling og reaksjonsmåte, eller andres handling og reaksjonsmåte, på en moralsk måte. Det kunne handle om å innta et moralsk ståsted og vurdere derfra. Derfor handler slike samtaler mye om å finne ut hva som faktisk er rett proporsjon, og adekvat reaksjon i en gitt situasjon. Dette hadde en praktisk føring: Kom jeg frem til at jeg reagerte på en inadekvat måte så korrigerer jeg handlemåten min og prøvde å handle annerledes eller reagere annerledes neste gang en lignende situasjon oppstod (og i fengsel er det jo i stor grad de samme situasjoner som gjentas, så det gir mening å korrigere handlinger på denne måten).

Generelt er det lett å overdrive følelser i fengsel, fordi man har så lite informasjon om det som er viktig hele tiden, og fordi reglene er kronisk utydelige. Det skaper en form for paranoia og en fundamental usikkerhet som gjør at de miste ting kan sette seg og bli viktige (et eksempel er en jeg satt sammen med som fortalte om da han satt på Ila, hvor det gikk et rykte om at fengselet puttet potenshemmende middel i brødet, siden det var så mange sedelighetsinnsatte der – hvor dette ryktet resulterte i at ingen spiste brødet mer). Slik kunne denne typen moralske samtaler bli en

refleksjon og måte å rydde opp i mine intuitive og spontane følelser som hadde en tendens til å overmanne meg, og til å finne ut hva som virkelig var de adekvate følelser i den situasjon jeg befant meg. Man kan forstå denne prosessen med Spinoza (1996) som å gå fra passive til aktive emosjoner. Eller fra ubevisste, ureflekterte følelser, til bevisste og reflekterte følelser. Men det handler ikke om å i stoisk ånd få bort følelsene. Heller i Aristotelisk ånd å føle de passende og rette følelser i denne typen situasjon.

Utvelgelsen av fortellinger

Men i forhold til avhandlingen var de filosofiske samtaler med meg selv bare starten. For noen av disse samtaler skulle danne utgangspunktet for det jeg jobbet videre med. Det handlet i første runde om å lese gjennom alle samtaler, og så velge ut hva jeg skulle jobbe videre med. Da jeg leste gjennom tekstene, merket jeg at jeg hadde en annen form for distanse enn tidligere. Jeg var ikke lenger midt oppi de problemene som hadde vekket følelsene mine, og dermed synes de ikke så presserende for meg mer. Det som samtidig var et problem, var at jeg etter fem år på lukket fengsel med nesten daglige filosofiske samtaler med meg selv som jeg hadde skrevet ned, hadde en enorm tekstmasse jeg skulle snevre inn og bruke som min empiri. For å klare å håndtere denne mengden med data eller erfaring, brukte jeg en metode som ligner på Lindseths berørt ikke-viten. Jeg valgte i denne fasen konsekvent de tekstene som berørte meg og vekket noe i meg. På den måten ble erfaringen av å bli berørt et instrument for utvelgelse av tekst.

En sammenligning får poenget tydeligere frem. Hvis man tenkte seg at i stedet for at jeg var i fengsel i disse årene, var det en robot som filmet alt den så. Hva ville i så fall blitt forskjellen på dens empiri og min? Det ville blitt nærmest uendelige mengder råfilm som man måtte analysere for roboten. Det ville tatt fem år å gå gjennom alt (med mindre man spilte av i hurtig tempo), og det ville nok ikke være særlig mye interessant. Det aller meste av filmen ville være inne fra en celle hvor han ikke gjorde noe som helst. Men så kunne det kanskje vært noe interessant i interaksjonen med andre mennesker og med fengselssystemet. I mitt tilfelle har jeg ikke skrevet særlig mye om denne «tomfilmen». Men i stedet trekker jeg frem de eksemplene som jeg opplever særlig graverende eller viktige. Etter dette gikk jeg mer systematisk og «fornuftsstyrt» til verks. Da handlet det om konseptualisering, forståelse, sette eksempelet i relasjon til lignende eksempler osv. Altså virksomheter som handler om teoretisering og begrepskapning.

Er prinsippet om berørthet vitenskapelig problematisk?

Er prinsippet om berørthet og det at jeg har valgt ut empiri eller «sett» erfaring først og fremst når det har hatt en følelsesmessig effekt på meg problematisk på et vitenskapelig nivå? Jeg tror ikke det trenger være det. Nå kunne man riktignok innvende at jeg med et slikt prinsipp ikke vil leve opp til det systematiske vitenskapskravet om at beskrivelser skal være uttømmende. Men på en annen side er jo ikke dette noen avhandling som tar mål av seg til å beskrive fengselsinstitusjonen på en uttømmende måte. Jeg beveger meg i denne avhandlingen i mye større grad i context of discovery enn context of justification. Popper (2002) skiller i sin vitenskapsteori mellom «context of discovery» og «context of justification», som to områder i vitenskapen som også i stor grad krever forskjellige

metodiske tilnærminger. Context of discovery, hvor målet er å oppdage noe nytt, er en intuitiv fase som det er vanskelig å lage klare metoder og prosedyrer for. Mens Context of justification, hvor funnene altså skal rettferdiggjøres krever en helt annen grundighet, enn det å oppdage noe. Da trengs eksempelvis prosedyrer for repliserbarhet som igjen må settes opp med en rekke falsifikasjonskriterier osv.

Det at jeg har valgt prinsippet om berørthet som mitt utgangspunkt, og har valgt å føle i alle situasjoner jeg har klart det, gjør også at min erfaring av å være i fengsel vil skille seg fra mange andre. Den mest vanlige måten å håndtere det å sitte i fengsel på, er jo å gå inn i såkalt «soningsmodus». Som betyr å «skru av» følelsene sine, glemme verden på utsiden og leve «her og nå» uten tanke verken om fremtiden eller fortiden. Dermed i vesentlig grad blokkere for sorg, smerte og anger. Jeg har altså valgt den motsatte strategi. I stedet for å skru av følelsene, har jeg kjempet for å føle i alle situasjoner, ved å ta inn over meg hva jeg har følt i de situasjoner jeg har vært i. Jeg har med vilje kjent på følelsene mine hver dag. Alle følelser som har vært der. Om det har vært sorg, skyld, skam, smerte, krenkelse, misunnelse, sinne, frustrasjon og mange andre følelser. Så har jeg tatt følelsene på alvor, uten å fordømme dem eller moralisere over dem.

Ja snarere har jeg praktisert meditasjonens observerende ikke-dømmende modus, hvor det handler om å beskrive og forstå ikke å dømme eller trekke raske konklusjoner. I en filosofisk og fenomenologisk ånd har jeg dvelt ved fenomenet. Holdt tilbake dommene mine, holdt tilbake de mulige konklusjoner og heller latt fenomenet (følelsen) få tale selv, tre frem selv. I den forstand har jeg kanskje også drevet med en følelsenes fenomenologi. Jeg har på et vis skrevet følelsene frem innenfra, fra følelsene selv og latt følelsene selv tale. Inn i det mest skammelige, det mest angstvekkende, det mest skremmende. Langsomt ble jeg mer trygg på denne prosessen og ble vant med arbeidsmetoden. Det var som om jeg gikk noen skritt hver dag gjennom flere år og at det stadig gav meg tillitt til at jeg faktisk kunne ha denne dialogen med meg selv om hva jeg virkelig følte og tenkte, i dypet av meg selv. Jeg erfarte stadig en trygghet på at det gikk, at det gav meg trøst, og ikke bare kastet meg ut i et grunnløst dyp, men snarere samlet meg. Dermed kunne jeg tillate meg å være fullstendig ærlig om alt som var i meg. Jeg kunne tillate meg å gå inn i det verste, det man egentlig alltid vil prøve å fortrenge.

En annen måte å si dette på er at min strategi for å takle fengselslivet handlet om å se på fengsling som et klosterliv. Innesperring på en celle hele dagen for å gå inn i seg selv, for å virkelig bli kjent med seg selv. Kanskje for å møte Gud, for kanskje er det sånn vi møter Gud, gjennom den indre vei hvor vi er fullstendig ærlig med oss selv. I alminnelighet har vi mennesker ekstremt lett for å lyve, ikke bare for andre, men enda mer for oss selv. Vi lyver slik at vi tror vi ikke har kompromitterende følelser som sjalusi og misunnelse, eller at vi ikke føler hevnttrang, sinne og andre destruktive følelser. Vi lyver for å dekke over skammen. Innbiller oss at vi ikke er akkurat slik vi er, for at skammen ikke skal bite.

Livshermeneutisk prinsipp

En annen måte jeg har forstått dette arbeidet på er ved å se på følelsens kognitive sider hermeneutisk. Vi kan i det perspektiv forstå det kognitive innholdet i følelsene våre om en gitt situasjon som den første helhetstolkningen av situasjonen. På den måten også om en forforståelse av situasjonen. Som forforståelse kan den være feil. Men man kan også med nærmere undersøkelse oppdage at det er rett. Siden vi ikke vet om følelsene våre alltid har rett, blir det viktig å ta på alvor prosessen jeg over har beskrevet, hvor man kjenne etter hva man føler som et hermeneutisk utgangspunkt for å forstå den situasjon man er i. Dette er selvsagt en vanskelig skjelneøvelse hvor man kan gå feil på omtrent alle nivåer. Hvis det er sånn at følelsene våre markerer vår forforståelse av en situasjon, gir det oss en privilegert inngang til det førbevisste i det vi tar for gitt, men ikke reflekterer over, men likevel handler på bakgrunn av.

Men hva er dette spontane tolkende med følelsene egentlig? Er det en slags intuitiv kognitiv del av oss som lager en forforståelse av enhver situasjon, og så er dette utgangspunktet for hva vi føler igjen? Kanskje D. Kahnemanns (2012) skille mellom hjernens system 1 og 2 kan kaste noe oppklarende lys her. I følge Kahnemann har vi to «systemer» i hjernen. Det raske system 1, som er intuitivt og en slags ryggmargsrefleks. I tillegg det langsomme system 2, hvor vi må stoppe opp, tenke oss om og bruke tid og konsentrasjon. I dette bilde kunne vi tenke oss at følelsene oppstår intuitivt fra system 1 og at refleksjonsprosessen jeg har gjennomført de fleste dagene i fengsel er på system 2. Fra Kahnemanns modell er det også gjennom slik refleksjon man forandrer eller justerer system 1 og det som spontant skjer der.

Slik kan vi si at selv om det ikke i denne forstand direkte handler om å gjøre alt førbevisst til noe bevisst *i situasjonen*, handler det snarere om å retrospektivt gjøre det, og dermed på sikt også lære system 1 til å bli stadig mer sofistikert i sin forforståelse. På den måten kan vi lære opp system 1 generelt til å bli en stadig bedre til å tolke alle mulige situasjoner. En del situasjoner vil ligne mye på det man tidligere har erfart, dermed kan man direkte dra lærdom av dem. Andre vil ha mer nytt i seg, og man er i større grad overlatt til å måtte gå anvende system 2 med tenkning og analyse. Det handler kanskje i praksis om å nettopp ha en dialog mellom ens spontane reaksjoner og følelser (fra system 1) og system 2, hvor man tenker grundigere igjennom. Slik at man tar seg litt tid før man i nye situasjoner kommer frem til hvordan man skal forstå det.

Et vesentlig underliggende spørsmål i denne avhandling har også vært hva det er å forstå noe. Hva er forståelse? Gadamer (2012) forklarer det som å sette vår egen forforståelse på spill, og i en stadig refortolkning av denne strekke oss mot det vi skal forstå i en sirkelbevegelse mellom del og helhet og mellom en foregripelse av fullkommenhet, hvor vi hele tiden må ta utgangspunkt i vår egen forforståelse. Vi kan slik tenke prosessuelt på forståelse, og analysere den prosess det er å forstå noe. Vi kan tenke på det som en prosess i flere etapper, eksempelvis fra forvirring til klarhet. Noen snakket om intuitiv erkjennelse, andre om sprangvis erkjennelse av helheten, andre om noe mer partikulært som teori om verden bygd opp av erfaring.

Kanskje kan vi si at forståelse i stor grad handler om å la verket eller det/den man forholder seg til tale, for så å åpne seg opp for det talte og la det virke inn på en. Leve oss inn i den gitte situasjon, sette oss i den andres sko. I den forstand sette seg selv og sin forståelseshorisont på spill og risikere noe. Slik er prosjektet om forståelse et spørsmål om riktig holdning snarere enn rett metode. Kanskje vi til og med kan snakke om det som et etisk prosjekt, som noe normativt. Det å stille seg åpen for teksten, for en person, for den eller det andre, og så la dette tale til en, virke inn på en, sette sin egen forståelse på spill, kan vi forstå som en grunnleggende etisk holdning. Slik sett representerer det også en måte å være i verden på.

Vi kan forstå dette som et livshermeneutisk prosjekt som handler om å reflektere over alle sider av ens levde liv i forhold til ens mer teoretiske forståelse av sitt liv. Det handler blant annet om å søke koherens og konsistens mellom de prinsipper man tror på og bekjenner seg til, og ens eget liv i alle dets fasetter. Mellom liv og lære, eller mellom teori om verden og praksis i den. Det handler i hermeneutisk forstand om å pendle mellom del og helhet, se om de enkelte deler stemmer overens med helheten og tilsvarende om helheten stemmer overens med de enkelte deler. I denne prosessen må stadig helhetsforståelsen revideres for å stemme med enkeltdelene. Ofte er det et gap mellom vår teori *om* verden og vår praksis *i* verden. Det kan være som blindsoner, deler av vår praksis som ikke er språklig eller teoretisk tematisert, ja som nær sagt ikke er språkliggjort i det hele tatt.

En type eksempel kan være at det er lett å utematisert føre videre mønstre vi er sosialisert inn i. Hvis vi eksempelvis ikke forholder oss bevisst til både våre egne foreldre og de føringer de har lagt ned i oss, tenderer vi til å overta og føre videre deres feil. Utematisert vold kan føres videre på denne måten. Men også alle de mønstre man lærer i oppveksten som blir en del av ens person og karakter og som man ikke stiller videre spørsmål ved. Svært mange forestillinger og oppfatninger om verden inngår også i dette utematiserte, ikke-bevisste som man bare tar for gitt. Slike utematiserte forestillinger og oppfatninger om verden er en stor blindsoner. Jeg sier selvsagt ikke at det er slik med all sosialisering og det enkelte individ er vel i varierende grad i stand til å tematisere og problematisere sin sosialisering, noen mer andre mindre. Men svært mye tar vi uansett for gitt. Føringer som blant annet handler om estetikk, moral, ontologi, sannhet eller metafysikk, religion osv. hvor vi bare tar noe som gitt som absolutte sannheter.

Kanskje er det her et skille mellom de som bare tar svært mange forestillinger om verden for gitt, og de som heller holder en nær sagt radikal reviderbarhetstese, inn til de dypeste grunnsetninger (som hos Quine 2001). Jeg har alltid likt Quines tese om radikal reviderbarhet, forstått i forhold til vår teori om verden, og tenker på den som et grunnleggende hermeneutisk poeng som overlapper mye med Gadamer's måte å beskrive forståelsens sirkel. Særlig som et spørsmål om pendlingen mellom del og helhet hvor man stadig på bakgrunn av ideen om foregripelse av fullkommenhet må omformulere helhetsmeningen på bakgrunn av begripelsen av enkeltdelene.

Det er også et filosofisk ideal i vesten å leve det «undersøkte» liv (the examined life); helt tilbake til Sokrates. Det selvbevisste liv hvor man stiller spørsmål med alle sider av livet sitt og i et hvert

spørsmål søker å finne de sterkeste eller mest sanne svar. Noe som innebærer en standhaftighet, at man ikke gir seg før man finner de sanne eller sanneste svar. Samtidig må vi alltid i livet forholde oss til et pragmatisk krav: Livet leves hele tiden og ofte står vi i situasjoner og problemstillinger vi ikke har rukket å tenke til bunns, hvor vi likevel må handle. Da må vi orientere oss etter det beste vi kan i den situasjon. Svært mye av undersøkelsen av vårt eget liv har karakter av en indre filosofisk dialog. I denne sammenheng er filosofisk praksis bevegelsen et prosjekt om å finne metoder og teknikker som fungerer for en slik refleksjon over den praktiske verden, hvor det handler om å bli bevisst, problematisere og reflektere over de forskjellige mønstre og føringer vi på mange måter er fanget i.

Nå er jo ikke dette i prinsippet noe helt annet enn det filosofien generelt holder på med. Svært mye filosofi er nettopp en refleksjon over fordommer, historiske og idehistoriske føringer, eller forestillinger vi bare tar for gitt. I den forstand er mye av filosofiens prosjekt som sådan en slik refleksjonsprosess. Men filosofisk praksis bevegelsens fordel er at den eksplisitt søker å relatere hele denne søken til det konkrete enkeltindivid, til meg og deg. Slik insisterer den på at den filosofiske søken og den radikale undersøkelse av hele vår kulturs oppbygging og struktur, har en relevans ikke bare for andre akademikere, men for samfunnet og det konkrete liv som sådan. I den forstand kan man si at filosofisk praksis bevegelsen egentlig er et prosjekt som handler om å insistere på filosofiens eksistensielle relevans *i våre liv* slik vi faktisk lever dem.

Det trenger ikke bety et brudd med verken den akademiske filosofien eller filosofien som sådan. Men i praksis er det nok ofte likevel en annen holdning som kommer frem, og eksempelvis et brudd med den akademisk introverte holdning som man kan finne blant flere akademiske filosofer, hvor man nær sagt insisterer på at de filosofiske problemstillinger man jobber med ikke er «cafe filosofi» eller har noe med «vanlige menneskers» liv å gjøre. Selv om det så vidt jeg kan se synes som en unødvendig holdning, for hvorfor skal man insistere på at filosofi nær sagt ikke er relevant for livet til enkeltpersoner? Den eneste reelle begrunnelse for slike holdninger synes å være å etablere en form for borgerlig eller elitistisk ethos, som eksplisitt ekskluderer hvermannsen. Jeg ser ikke noe grunn til denne elitisme i filosofien.

Litt mer om hvordan denne refleksjonsprosessen over eget liv kan arte seg. Jeg finner det mest naturlig at man begynner med seg selv. Man kan da reflektere over primærrelasjoner, som eksempelvis forhold til mor og far. Her kan den freudianske terapitradisjon lære oss mye (Freud 1991). En terapeutisk refleksjon og bearbeidelse av egen oppvekst og primærrelasjonene synes både sunt og nyttig nær sagt uansett hva slags oppvekst man har hatt (men selvsagt i en del tilfeller mye mer presserende). Slik begynner man med «den innerste sirkel» av relasjoner i livet, sin familie og nære relasjoner. Men når man har reflektert gjennom den, er det rimelig å utvide sirkelen. Da kan man reflektere over den flokk man inngår i, og utvide til å reflektere over bosted og samfunn. Når vi kommer til refleksjon over samfunnet man lever i, blir undersøkelsen over i svært mange akademiske disipliner. Skal man forstå samfunnet man lever i, kan det bety å sette seg inn i politikk, samfunnsvitenskaper, historie, og humanvitenskaper som språk, idehistorie osv. Allerede her har vi

kommet til en åpenbar krysning mellom undersøkelsen av ens egne partikulære liv og en mengde akademiske disipliner.

Samtidig vil det være en forskjell i lese måte på dette livshermeneutiske prosjekt og de ulike akademiske disipliner. Hvis man leser disse akademiske disipliner ut fra prosjektet om selvrefleksjon og det gjennomreflekterte liv, vil det hele tiden legge føringer på at man må relatere det man leser i disse respektive fag til seg selv og sitt liv igjen. Et slikt krav har ikke de akademiske disipliner, der er det tvert imot mer vanlig å ha en stor distanse til sitt eget liv. Det er snarere en oppfatning i en del av academia at forskjellige fag nærmest ikke skal relateres til ens konkrete liv. Det er som om man stritter imot og ønsker at fagene skal være et fristed *fra* det levde liv. En flukt inn i en annen verden som man ikke trenger å relatere til sitt eget liv, som man ikke trenger å forholde seg eksistensielt til. Jeg er mot en slik holdning og har mye mer tro på en holdning som søker å lese et hvert verk med en pretensjon om at det skal være *eksistensielt relevant* for en selv. Nå kan jo det være et slitsomt hermeneutisk prinsipp, men samtidig er det et prinsipp som gjør de fleste fag spennende og relevante igjen.

Men hva er det vi gjør når vi underlegger oss et slikt prosjekt? Hva er det å reflektere over seg selv, eller noe annet? Jeg tenker altså på det som et prosjekt som handler om forståelse, og om å forstå stadig mer av den delen man søker å reflektere over eller bli bevisst og her må delene passe med helheten. I en slik forstand tenker jeg meg at det er fornuftig å la sitt liv inngå i denne refleksjonsprosessen. Det handler med Gadamer om å få en så omfangsrik horisont man kan. Samtidig handler det om å situere seg selv innenfor horisonten. Her er jeg, og der er enden på horisonten, og så sammenligne det nære og det fjerne. På den måten ser man både seg selv og det som er «i enden» av horisonten bedre.

Insisteringen på situering i dette tenkningens landskap, på at mitt liv, min erfaring og praksis er vesentlig også for min tenkning, har flere bevegelser jeg har forholdt meg til tatt på alvor. Filosofisk praksis bevegelsen er som nevnt opptatt av det, og Senter for praktisk kunnskap er også på sitt vis opptatt av å knytte teori til erfaring. På senteret er det særlig spriket mellom teori og praksis som tematiseres og gjøres til gjenstand for systematisk refleksjon, hovedsakelig med utgangspunkt i arbeidspraksis. Fortellinger om egen erfaring fra arbeidspraksis settes opp mot teori om det samme arbeidssituasjon, og forskjeller og likheter trer frem. Ofte kommer det frem at eksempelvis teori for å sosialiseres og lære de forskjellige arbeidsroller synes svært langt fra den praksis en som arbeidstaker vil måtte arbeide i, innenfor det yrket. Eksempler her kan være både sykepleieryrket, læreryrket eller politiryket ¹²¹.

Det er ofte et sprik mellom vår teori og praksis, både i vårt private liv og i vårt arbeidsliv. En god teori må ha som målsetting å minske dette sprik og gjøre teorien eksistensielt relevant. Altså gjøre teorien mulig å situere for subjektet slik at man kan relatere den til sin partikulære situasjon og liv. Gadamer understreker et vesentlig poeng med situering. For ham er nettopp forståelse å utvide vår egen forståelsehorisont. Det handler om å sette egen partikulære forståelse på spill, å være åpen

¹²¹ F.eks. L. Hoel (2011) og J. Hov (2015).

for den eller det andre, og utvide egen horisont gjennom en horisontsammensmeltning. Økt forståelse er i denne forstand en større forståelseshorisont. Men refleksjon og forståelse er ikke det eneste målet. Vi er ikke bare tilskuere til livet. Vi er også deltakere. Som deltakere handler det om fortrolighet og beherskelse av situasjoner og praksiser og ofte om å bli gode i forskjellige praksiser og situasjoner. Her tror jeg vi kan skjelve til den aristoteliske dydsetikken, med målet om lykke eller et godt liv, og idealet om adekvat handling i enhver situasjon. Noe som i mange situasjoner innebærer at man må improvisere godt, fordi mange situasjoner er nye og derfor prinsipielt ikke er mulig å lage regler, rutiner eller klare handlingsbeskrivelser for. Slik må vi mennesker forholde oss både som deltakere og som tilskuere til verden (jfr. Skjervheim 2001).

Kapittel 21. Oppsummering og konklusjon

Avhandlingen handler om fengsel og straff. Den tar sitt utgangspunkt i min erfaring som langtidsfange. Jeg problematiserer hva et fengsel er og diskuterer hvordan vi begrunner og tenker rundt straff. Det å bli satt i fengsel var for meg en radikal diskrepanserfaring. Diskrepans betyr uoverensstemmelse, gjerne mellom teori og fakta. I denne sammenheng mellom forforståelse og erfaring, eller mellom den (mangelfulle) praktiske kunnskap jeg hadde om fengsel da jeg kom dit og hvordan det faktisk var. Min forforståelse av fengsel stemte ikke i det hele tatt med hvordan det faktisk var å bli satt i fengsel. Jeg trodde fengsel skulle være et meningsfullt sted hvor man forholdt seg til sin skyld og prøvde å bygge seg opp igjen til å bli et godt menneske, nærmest som et rolig meditativt klosteropphold. Men slik var det ikke. Fængsels erfaringen handlet om så mye annet som ikke gav mening og var helt uforståelig. Det skapte et enormt behov for å bygge bro mellom mine forestillinger om fengsel og fængsels hverdagens realiteter. For å klare det måtte jeg forstå hva slags institusjon fengsel er. Avhandlingen handler derfor om å gi mening til det som opplevdes meningsløst, og om å forstå det jeg ikke kunne forstå med min forforståelse. Dermed er den også en utvidelse av min forståelse om hva fengsel er.

På Senter for praktisk kunnskap skiller man mellom tre typer refleksjon over egen erfaring. Det første er den *konkrete refleksjon*, hvor erfaringene skrives ut og man finner den beste måten å fortelle dette frem på slik at alt som står på spill blir tydelig og man yter erfaringen rettferdighet. I min avhandling er det første del hvor jeg har skrevet ut min fængsels erfaring på ca 120 sider (kapittel 2-5). Denne delen er i stor grad basert på mine dagbøker gjennom 5 år på lukket fengsel. Jeg har selvsagt ikke tatt med alle hendelser, men jeg har forsøkt å ta med de hendelser som er representative og som ga meg mest hodebry da jeg prøvde å forstå hva som faktisk skjedde. Her har jeg også gjennom dagbøkene forsøkt å gi et innblikk i hvordan jeg ble negativt forandret eller moralsk pervertert av fængsels oppholdet, og hvordan det preget mine tanker.

Neste fase er den *kritiske refleksjon*, hvor man i større grad er refleksiv og spør hva alt dette handler om? Hva står på spill i erfaringen? Hva består diskrepansen(e) i? I denne fasen er man opptatt av hva slags temaer som er fortalt frem. I avhandlingen er det kapittel 6 som er den kritiske refleksjon. Jeg reflekterer over at det er en rekke temaer jeg har vært opptatt av, men hvor disse likevel har blitt fokusert som tre hovedtemaer som igjen har munnet ut i ett nytt spørsmål. Det blir også disse temaer og spørsmål jeg undersøker videre i avhandlingen:

1. Hvordan skal jeg forholde meg til at jeg har gjort en uopprettelig ond handling?
2. Hvordan skal vi forstå fangegruppa, og særlig de som kaller seg selv «kriminelle»?
3. Hvordan skal vi forstå vaktene og fængsels systemet?

Drøftingen i de siste to temaene førte etter hvert til et mer overordnet spørsmål:

4. Hva er et fengsel?

Det er flere grunner til at akkurat disse temaene ble viktige. I forhold til meg selv og det jeg hadde gjort, gikk jeg ikke umiddelbart inn i en prosess med anger og selverkjennelse. Tvert imot gikk jeg heller inn i en utvikling preget av moralsk forfall og utviklet meg til å bli fiendtlig, krigersk og tidvis også rasistisk. Hvordan kunne jeg forandre meg slik? Når det gjelder temaet med mine medfanger og vaktene, handlet det i starten mest om å finne ut hva som var rett måte å forholde meg til dem på, innenfor en frihetsberøvende ramme. Både fordi det tidvis var farlig å være fange, fordi man ble utsatt for mye lidelse, fordi jeg som fange var svært sårbar og avmektig, og fordi disse to grupperes væremåter var hovedgrunnen til de store diskrepanserfaringer jeg opplevde. Fra fangehold opplevde jeg vold, trusler, manipulasjon og skremmende adferd jeg aldri før hadde vært utsatt for. Fra vakthold opplevde jeg krenkelser, undertrykkelse, maktmisbruk og å bli umenneskelig behandlet. Alt dette gjorde tilværelsen lidelsesfull, kaotisk og meningsløs, og skapte et stort behov for å finne mening og forstå.

Jeg drøfter disse temaene videre i avhandlingens *teoretiske refleksjon*, som er avhandlingens lengste del. Først i kapittel 7, som er en drøfting av min utvikling i fengsel, hvor jeg undersøker hvordan man skal forholde seg til sin skyld. I de kommende kapitler går jeg mer inn i forholdet til resten av fengselet, med vakter og medfanger og fengselssystem. Her går jeg i dialog med styringsdokumenter, litteratur og relevant forskning på de forskjellige områder. På ett nivå handlet mye av prosessen med å skrive disse kapitlene om å utvikle min egen forståelse av disse sentrale temaer innenfor fengselsforskningen, og om å utvikle min helhetsforståelse av hva fengsel er. Særlig viktig har det siste blitt i de tre kapitler som tar for seg spørsmålet om hva fengsel er. Teorikapitlene har i stor grad blitt formuleringer av hva jeg tenker er de mest rimelige måter å forstå disse temaer på. Ingen av kapitlene er ment som endelige teorier om temaene. Snarere er de ment som refleksjoner og ansatser til hvordan vi kan forstå temaene, hvor min erfaring av å sitte i fengsel og dermed også kjenne dette på kroppen, er reflektert inn.

Til sist i teoridelen reflekterer jeg over straff og straffens grunnlag. Her har jeg forholdt meg til styringsdokumentenes behandling av temaet, før jeg har gått dypere med en filosofisk kritikk av denne forståelsen. En vesentlig grunn til at straffetemaet ble viktig, er at straff er fengselsinstitusjonens kontekst og betingelse. Den måten vi forstår straff på, legger sterke føringer for utformingen av hva fengselsinstitusjonen skal være. Samtidig er måten vi forstår straff i Norge både utilfredsstillende og motsetningsfull. Det ser ikke ut til å være et fenomen vi har forstått godt nok. Mitt poeng er ikke å hevde at jeg har en overlegen forståelse, men snarere å peke på at siden vi ikke forstår fenomenet godt nok, trenger vi å gå dypere og jobbe mer systematisk med det. Her har jeg nøyert meg med ansatser og skisser. Siste kapittel av avhandlingen handler om metode. Her beskriver jeg den veien jeg har gått i min undersøkelse.

Konklusjon

Når jeg skriver denne konklusjonen, ser jeg tilbake på et drap, et soningsforløp på 9,4 år, og tre-kvart års slutførende arbeid med avhandlingen etter løslatelse. Jeg sitter nå i den nyoppussede leiligheten jeg deler med min flotte samboer, og livet har i stor grad blitt godt og ordet seg for meg igjen. Men hvis jeg skal ta på alvor erfaringen fra dette soningsforløpet, er det umulig å ikke ende med en kritisk konklusjon. De færreste er glad i kritikk. Jeg vil derfor understreke at den kritikk jeg kommer med, ikke kommer fra et dårlig sted. Det er ikke ment som en ytring av hat eller avsky, heller ikke som en ytring om at alt er galt i institusjonen. Det komplekse her er at på den ene siden trenger vi en institusjon som straffer. Men hovedproblemet er at slik denne institusjonen er nå, gjør den ikke dette godt nok.

Som jeg har konkretisert i mange av kapitlene i avhandling, er problemstillingen med fengsel som straffeform ikke bare om at det er smertefullt for fangene å være fengslet. Verre er det at dette er en institusjon som fører til moralsk perversjon, og skaper et fremmedgjort og fragmentert selv. Problemet kan heller ikke isoleres til fangene. Også vaktene og andre som jobber i fengsel blir fremmedgjort og moralsk pervertert. Det betyr at fengsel i stedet for å være en høyreist straffeinstitusjon som opprettholder samfunnets moral, gjør det motsatte. Fengsel som straff fører i stor grad til moralsk forfall, snarere enn til opprettholdelsen av et rettferdig samfunn.

Men det betyr likevel ikke at straff er umulig å moralsk forsvare. For grunnleggende handler straff om de komplekse moralske problemstillinger som onde handlinger begått av mennesker hvor det er en gjerningsmann og et eller flere ofre skaper, hvor straff er samfunnets mest adekvate svar på slike handlinger. Ett av problemene med onde handlinger er at de i seg selv er moralsk perverterende. For det første for gjerningsmannen, som kan oppfatte seg som ond etter å ha gjort onde handlinger. Dermed kan han komme til å begå mange flere onde handlinger. Men også for offeret, som kan tolke handlingen som et tegn på at han er verdiløs eller fortjener å behandles dårlig. I tillegg er dyp skam knyttet til overgrep, ofte slik at ofrene skammer seg mens gjerningsmennene blir skamløse. Straff kan derfor synes både forståelig og nødvendig som respons på onde handlinger. Det føles som man retter opp det som er galt og gjenoppretter en moralsk orden når man straffer gjerningsmannen, særlig hvis man kan si at straffen var rettferdig forstått som gjengjeldelse i rett proporsjon. Straff kan på den måten gi offeret en nødvendig verdighetsoppreisning.

Problemet er at når vi straffer med fengsel, skaper vi ikke et mer moralsk samfunn, men produserer tvert imot umoral. Hvis straff skal være godt for noe, burde det i stedet fungere moralsk gjenoppbyggende både for offer og gjerningsmann. Men slik virker dessverre ikke dagens fengselsstraff. Mye av årsaken til det, er fengselets totale karakter, hvor den konkrete fengselsinstitusjon utgjør hele fangens livsverden og fangen er nesten helt avmektig i forhold til fengselsystemet. Går vi dypere inn i fengselets makt over fangen og prøver å forstå hva slags institusjon fengsel er, kan vi forstå det som arkitektur, teknologi og praksis som skaper en nærmest totalt *behovskontroll* over fangene med en påfølgende *behovsdeprivasjon*. I det norske fengsel er det særlig de sosiale behov som kontrolleres og ikke møtes. Jeg har undersøkt dette behovet videre

og forstått det som behovet for tre typer anerkjennelse (på nære relasjonelle nivå, på det sosiale nivå og på samfunnsnivå). I utgangspunktet får ikke fangene noen av disse typer anerkjennelse.

Gitt at et fengsel har nesten total kontroll over fangenes behov, synes det rimelig å forstå fengsel som en oppdragerinstitusjon. En slik forståelse er også i tråd med en konstruktiv tolkning av rehabiliteringsprosjektet. Men i et slikt perspektiv feiler fengselsinstitusjonen grovt. Som oppdragere viser ikke fengselet fangene tillit, som er et minimum hvis man skal lære noe og vokse. Som fange lærer man seg i stedet løgn og en kriminell tenkemåte, og den kontraproduktive disiplin som fører til underkastelse uten et positivt mål om forandring til det bedre. På toppen av det kommer vilkårlige og urimelige straffer hver gang en eller annen fange gjør noe galt, og ikke minst den daglige innlåsing på små celler hvor man må være isolert. Hvis vi ser på fengsel innenfor sikkerhetstenkingen, den andre ideologien til fengselsinstitusjonen, er en grunnintuisjon at fengsel skal gjøre folk mindre farlige og kriminelle. Men også her skjer det motsatte. Man blir snarere ofte både mer farlig og mer kriminell av å settes i fengsel.

Vi kan tenke oss at dette er uintenderte effekter av fengselsinstitusjonen på bakgrunn av for dårlig bevissthet om hvordan man virker som institusjon og hva man bør gjøre for å skape positiv utvikling hos fangene. Er problemet i så fall at fengselsinstitusjonen ikke har tenkt nok gjennom sin rolle og dermed heller ikke forstår godt nok hvordan den virker på fangene? Det kunne man rette opp ved å bli bevisst hvor mye makt man har over fangene og hva slags påvirkning man utsetter fangene for. Da trenger man en grundig gjennomgang av fengselspraksis, hvor denne må bevisstgjøres og forandres ettertrykkelig.

Men dessverre synes problemet å sitte enda dypere, det synes å sitte i «veggene» i fengselsinstitusjonen, bokstavelig talt. For grunnideen med å sperre mennesker inne på små rømningssikre rom svært mange timer hver dag, som en måte å gjøre dem til bedre mennesker på, synes helt feil i et oppdragerperspektiv. Vi vet at botsfengselets ide om at fangen ved å sitte isolert for seg selv på en celle, som munkene kan gjøre det i klostre, ikke førte til at fangene gikk i dypet av seg selv og tok inn over seg sin anger og kom til nye erkjennelser, men snarere førte til selvskading og selvmord (jfr. Schanning 2007). Det er ikke slik at innesperring på et lite rom skaper refleksjon og selverkjennelse. Tvert imot bryter man mennesker ned og påfører dem svært mye relasjonell lidelse (jfr. Hammerlin 2000, 2009 A).

Samtidig var det i mitt tilfelle nettopp arrangementet retreat som ble holdt innenfor fengselssettingen, som skulle bli det endelige vendepunkt hvor jeg klarte å tilgi meg selv. Det som i denne sammenheng er interessant var at retreaten fant sted innenfor det lukkede fengselsarkitektur og teknologi. I den forstand var sikkerheten i forhold til samfunnet like godt ivaretatt der som ellers på et lukket fengsel. Men som fange var det helt annerledes likevel. Mistillit var byttet med tillit og fangesamfunnets kriminelle verdier var byttet ut med et klosterlignende brorfellesskap, og det var stor frihet til å eksempelvis gå ut i frisk luft omtrent når man ville og man ble kun låst inn på cella på natta. Likevel synes denne erfaringen å vise at det kan være mulig å gjøre den lukkede

fengselssetting til en institusjon som kan skape reell indre positiv forandring for fangene, hvis man gjør radikale omstillingsgrep i forhold til måten man i dag drifter disse fengslene på.

En annen måte å tenke om fengselsstraffen, er at den lidelsen man påføres som fange er instrumentell for et høyere mål om moralsk oppdragelse av fangen. I så fall måtte det å sperres inne blitt brukt strategisk, eksempelvis som straff for å ikke oppføre seg på en god måte, eller bryte reglementet. I et slikt fall kunne man kanskje tenkt innesperring som et atferdsterapeutisk virkemiddel. Men slik bruker man åpenbart ikke fengsel. Snarere er man daglig sperret inne såpass mange timer at cella blir ens bolig og eksistensielle grunnsituasjon, ens livsverden. Hvis man brukte innesperring strategisk, måtte man snakke om timer innesperret snarere enn dager, uker og år. For når tidsspennet varer såpass lenge, blir innesperringen hverdagen og normaliteten.

I styringsdokumentenes begrunnelse for straff finner vi også begrunnelsen *inkapasitering*. I det ligger at man setter lovbryteren ut av spill med å holde ham borte fra samfunnet i den tiden han er fengslet, slik at samfunnet blir kvitt en trussel. I denne måten å tenke om fengselsstraffen virker det tidvis også som man har et prosjekt om å elde en del fanger, slik at de da forhåpentligvis «roer seg». Men dette er ikke noen moralsk begrunnelse for fengselsstraff. I beste fall er det en pragmatisk begrunnelse basert på et operativt prosjekt om kriminalitetsbekjempelse. Det er heller ikke i realiteten en strategi man i særlig grad bruker. Man gir ikke lange dommer til de som er «hyperkriminelle» i seg selv, men snarere fordi man har begått et særlig alvorlig lovbrudd (i praksis til drap og tyngre narkodommer).

Hvis vi ikke kan forstå det lukkede fengsels innesperring av mennesker på små celler i et oppdragerperspektiv, eller det gir god mening å forstå fengsel ut fra en ide om inkapasitering, er spørsmålet om vi tross alt straffer mennesker slik for at det skal smerte som fortjent? Er det altså en type gjengjeldelse? Som vi har sett i de foregående kapitler, kan det godt være den egentlige begrunnelsen for fengselsstraffen, selv om vi ikke uttaler det eksplisitt. Jeg har tidligere argumentert for at vi ofte trenger å tenke på straff som noe som svir og smerter, for at man gjennom smerten man påføres kan gjenopprette tillit og bli en del av det moralske fellesskap igjen. Men hvis vi virkelig tenker at den dypeste begrunnelse for fengselsstraffen er gjengjeldelse, straff som svir som fortjent, bør vi si det direkte. I så fall bør det stå i styringsdokumenter og lovgivning og være grunnlaget vi tenker straffen ut fra, snarere enn ideologi om rehabilitering eller sikkerhet.

Vi må også stille oss spørsmålet: Er det virkelig på *denne måten* vi ønsker at straffen skal smerte og svi? For det synes ikke som det er gode grunner til at straffeinstitusjonen i så fall skal være fengsel. Riktignok kan vi rent praktisk se for oss at det er mulig å vekke slik at vi måler den lidelse en gjerningsperson har påført et offer i antall døgn i fengsel. Vi kan slik forestille oss muligheten for å kvantifisere fengsels-lidelsen og gjøre fengselsstraffen til et tilsvarende onde som det ondet gjerningsmannen påførte. Kanskje kunne vi sagt oss fornøyd med det. Men det synes utilfredsstillende så lenge det også er rimelig å anvende andre måter å tenke om straff, nemlig de preventive og fremtidsrettede, ved siden av gjengjeldelsesbegrunnelsene. Med slike perspektiver må vi spørre hva straffeinstitusjonen vår er godt for, hvilken mening og effekt den har. I dette

perspektiv synes det ikke å være noe reelt forsvar for fengsel som straffemetode. Ja kanskje ville det tross alt vært mer barmhjertig å piske fangen, ved at man da påføres rask smerte, men også blir raskt ferdig (som E. Schaaning (2002 A) har argumentert retorisk for)?

Det synes altså vanskelig å finne gode argumenter for å beholde de lukkede fengselsanstalter som hoved-straffeform. Riktignok kan vi tenke oss at en svært liten del av fangegruppa av sikkerhetsmessige grunner kan trenge en såpass streng kontroll. På lignende måte som det tidvis synes som en nødvendighet med lukkede institusjoner i psykiatrien. Men for hovedgruppen av fanger, som generelt oppfører seg fint på åpent fengsel slik at de ikke utgjør noen sikkerhetstrussel, synes det lukkede fengsel som urimelig, irrasjonelt og sikkerhetsmessig for strengt. Det synes som en straffeform man kun kan opprettholde hvis man døyver den rasjonelle tankes skarphet i mengder av ideologi (som sikkerhets- og rehabiliteringsideologiene). I dette perspektiv kan vi kanskje tenke oss at de åpne fengsler har et godt potensial som hoved-straffeform. Det kan være rimelig, og mye godt arbeid gjøres også i de åpne fengsler i Norge. Men for at dette skal bli en straffeform som virkelig fører til indre endring hos fangene og dermed en reell forbedring, kreves stor restrukturering. Institusjonene må løsrive seg fra Kriminalomsorgens ideologier, sikkerhets- og rehabiliteringsideologien, og i så fall tenkes på nytt som eksempelvis moralske oppdragelsesinstitusjoner hvor man gir nok frihet slik at lidelsesaspektet blir lavt, og det er mulig å utvikle moralsk autonomi og ansvarlighet.

Et mer generelt poeng er at hvis straff skal ha potensial til å fungere positivt forandrende eller moralsk gjeninkluderende for gjerningsmannen, kan ikke holdningen bak straffen være fordømmelse og avsky. Straff fremsatt med slike holdninger, vil kun skyve den som straffes ut av det moralske fellesskap og samfunnet. Man kunne kanskje innvende at slike holdninger ikke ligger til grunn for straff i Norge. Her er det tvert imot humane verdier og nestekjærlighet som ligger bak straffene. Men etter å ha sonet på lukket fengsel i fem år, og vært gjennom to rettsforhandlinger, vet jeg bedre. Straffepraksis og straffens realitet er at man dehumaniseres, krenkes og skyves radikalt ut av samfunnet. Som jeg har beskrevet, begynner denne prosess i retten hvor man som gjerningsmann ofte demoniseres. Slike beskrivelser følger en videre i fengslingen og ligger til grunn for en forståelse av fangen som «kriminell», utenfor det moralske fellesskap. All den ydmykelse, krenkelse og behovsdeprivasjon man utsettes for i fengslingen, markerer både utenforskapet og fordømmelsen. På den måten viser straffepraksis at straffens underliggende holdning i vårt samfunn ikke er humane verdier og nestekjærlighet, men snarere noe som ligner på fordømmelse og avsky.

Ideen med den relasjonelle straff, som jeg skriver om i kapittel 19, er motsatt. Tanken er at straff bør ha som mål å bevare relasjonen (i det minste relasjonen gjerningsmann-samfunn). Straffen må derfor gis med medfølelse og omtanke. Kanskje er det slik at en gjerningsmann må lide eller svi for at han kan komme tilbake til den posisjon han hadde i relasjonene før. Men da må det likevel være en lidelse og smerte *med mening* som gjerningsmannen forstår han må gjennom for å komme tilbake til det moralske fellesskap og samfunnet, for å gjenopprette relasjonene. Gjerningsmenn som ikke har forutsetning for å forstå det, vil det ikke gi god mening å straffe med slik lidelse. Kanskje

trenger de heller en form for oppdragelse? Helt til slutt er det også på sin plass å si litt om viktigheten av gode samtaler som en vei til indre soning og forsoning. Det som i denne sammenheng er vesentlig er å skape en kontekst hvor man kan få til ekte samtaler hvor samtalepartnerne tar hverandre på alvor som subjekter, ikke bare som «cases» eller som «klienter». Det handler om å ta den forestillingsverden og de holdninger den enkelte har på alvor og samtale ut fra det. Dette er noe filosofiske praktikere er særlig dyktige til, og derfor kan man tenke seg at denne profesjonen kunne fungert godt i roller hvor man hadde samtaler med straffedømte med mål om å få til en indre soning¹²².

¹²² Filosofisk praktiker M. Walderhaug (2018) har holdt på med filosofiske samtaler i et åpent fengsel i over ti år med gode resultater.

Litteratur

- Adorno, Theodor (2003) *Negative dialectics*. New York: Continuum Press
- Adorno, Theodor (2010) *Minima Moralia. Refleksjoner fra det beskadigede livet*. Pax Forlag
- Alford, C. Fred (1997) *What Evil Means to us*. Cornell University Press. London
- Alford, C. Fred (1999) *Think no Evil*. Cornell University Press. London
- Allen, B. (1996) *Rape Warfare*. University of Minnesota Press. London
- Allison, Henry E. (1996) *Idealism and Freedom. Essays on Kant's Theoretical and Practical Philosophy*. Cambridge University Press
- Alnes, Øyvind (2006) *Fengsel – forbryterskole eller Rehabiliteringsanstalt*. Krus rapport
- Andenæs, Johs (1974) *Alminnelig strafferett*. Oslo. Exil
- Andenæs, Johs (1994) *Straffen som problem*. Exil, Halden
- Anderberg, Thomas (1999) *Guds moral*. Humanist Forlag. Oslo
- Arendt, Hanna (1973) *The Origins of Totalitarianism*. Harvest Book
- Arendt, Hanna (1978) *Life of the Mind*. A Harvest Book.
- Arendt, Hanna (1996) *Vita Activa*. Pax Forlag A/S. Oslo
- Arendt, Hannah (1998) *Eichman i Jerusalem*. Pax
- Aristoteles (1999) *Den Nikomakiske etikk*. Bokklubben Dagens Bøker, Oslo
- Augustin (1996) *Bekjennelser*. Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Aschehoug
- Austin, John L. (1975) *How to do things with words*. Harvard University Press. Cambridge
- Ayer, Alfred J. (1990) *Language, Thruth and Logic*. Penguin books.
- Barthes, Roland (1975) *Mytologier* Gyldendal, Oslo
- Basberg, Cecilie E. (1999) *Omsorg i fengsel?* Pax Forlag
- Bass, Ellen and Davis, Laura (2008) *The Courage to Heal: A Guide for Women Survivors of Child Sexual Abuse*. William Morrow Paperbacks
- Bataille, Georges (1996) *Erotismen*. Pax Forlag A/S, Oslo
- Bauman, Zygmunt (1998) *Moderniteten og Holocaust*. Vidarforlagets kulturbibliotek.
- Baumeister, Roy F. Evil (1999) *Inside Human violence and cruelty*. W.H. Freeman and Company
- Beccaria, Cesare (2012) *On Crimes and Punishments*. Empire Books
- Becker, Ernest (1975) *Escape from Evil*. The Free Press. New York.
- Becker, Howard (1997) *Outsiders. Studies In The Sociology Of Deviance*. Free Pres
- Bentham, Jeremy (2000) *Principles of Morals and Legislation*. Batoche Books
- Berger, Peter L. (1993) *Religion, samfund og virkelighed*. Vidarforlaget. Oslo
- Bernstein, Richard J. (2002) *Radical Evil. A Philosophical Interrogation*. Polity
- Bhagavadgita* (2008) Universtitetsforlaget
- Bibelselskapet (2012) *Bibelen. Det gamle og det nye testamentet*.
- Bjørke, Christian Nicolai (2018) «Stille i stormen». NRK.no 04.11.18
- Bjørneboe, Jens (1963) «Forbrytelse og bevissthet» i *Politi og Anarki*. Pax 1972
- Bjørneboe, Jens (1972) *Politi og anarki*. Pax, Oslo
- Bjørneboe, Jens (2002) *Bestialitetens historie*. Gyldendal

Bjørneboe, Jens (2003) *Den onde hyrde*. Pax, Oslo

Bordieu, Pierre (1996) *Symbolsk makt. Artikler i utvalg*. Pax, Oslo

Bordieu, Pierre (2002) *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Bokklubbene.

Bowker, John (1990) *Problems of Suffering in Religions of the World*. Cambridge University Press

Bray, Madge (1993) *Barnets stemme. Om seksuelle overgrep mot barn*. Pax Forlag

Buber, Martin (1992) *Jeg og du*. J.W. Cappelens Forlag A/S.

Bødal, Kåre (1976) *Tenåringer i fengsel*. Oslo. Justisdepartementet/Fengselsstyret.

Bødal, Kåre (1979) *Fengselstjenestemannen har ordet*. Oslo. Justisdepartementet.

Bødal, Kåre (1992) *Lovbruddskategorier og tilbakefall. En rapport om 851 norske menn, deres lovbrudd og tilbakefall*. Oslo, Justisdepartementet

Bødal, Kåre (1994) *Med slag og spark. En rapport om 58 menn dømt for grov vold*. KRUS

Bødal, Kåre og Fridhov, Inger Marie (1995) *Det gjelder drap – en rapport om 250 personer dømt for drap og drapsforsøk i perioden 1980-1989*. Oslo. KRUS. Serien dokument og debatt.

Bødal, Kåre (1999) *I det lange løp. En etterundersøkelse av langtidsdømte i Norge 1980-89*. Oslo. Justis- og Politidepartementet.

Canetti, Elias (1995) *Masse og makt*. Solum Forlag, Oslo

Card, Claudia (2002) *The Atrocity Paradigm. A Theory of Evil*. Oxford University Press

Christie, Nils (1972) *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Pax, Oslo

Christie, Nils (1978) «Konflikt som eiendom», i boken *Som folk flest*, Universitetsforlaget

Christie, Nils (1982) *Pinens begrensning*. Universitetsforlaget

Christie, Nils (2000) *Kriminalkontroll som industri. Mot GULAG, vestlig type*. Universitetsforlaget

Christie, Nils (2001) *Hvor tett et samfunn?* Universitetsforlaget

Christie, Nils (2004) *En passende mengde kriminalitet*. Universitetsforlaget

Christie, Nils (2009) *Små ord for store spørsmål*, Oslo, Universitetsforlaget.

Christoffersen, Svein Aage (1999) (red.) *Moralsk og moderne? Trekk av den kristne moraltradisjon i Norge fra 1814 til i dag*. Ad Notam Gyldendal

Clemmer, Donald (1940), *The Prison Community*. Holt Reinhart and Winston

Comte, August (1980) *The positive Philosophy*. University of Toronto Library

Crewe, Ben (2009) *The Prisoner Society*. Oxford University Press

Danielsen, T., Meek Hansen, W. (2002) *Kvalitet i varetektsarbeidet. En undersøkelse fra Oslo fengsel om varetektsinnsatte med restriksjoner*. Oslo. KRUS. Dokumentasjon og debatt nr 1/2002

Davidson, Donald (1974) «On the Very Idea of a Conceptual Scheme». I: *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, Vol. 47 (1973 -1974), pp. 5-20.

Davidson, Donald (2001 A) *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press; 2 edition.

Davidson, Donald (2001 B) *Essays on Actions and Events*. Clarendon Press, Oxford

Derrida, Jaques (2002) *Lovens makt*. Oslo. Spartacus forlag

Dostal, Robert J (2006) (ed.) *The Cambridge Companion to Gadamer*. Cambridge University Press

Dragvoll, Johan og Ekeland, Bjørn og Linneberg, Arild (2013) *Justismordets retorikk*. Vidarforlaget

Dreyfus & Dreyfus (1986) *Mind over Machine*. Blackwell, Glasgow

- Ebert, Andreas og Rohr, Richard (2010) *Enneagrammet. Sjelens 9 ansikter*. Verbum
- Elias, Norbert (2000) *The Civilizing Process*. Blackwell
- Elster, Jon (1989) *Nuts and Bolts for the Social Sciences*.
- Elster, Jon (2017) «Anger in history» foredrag på UiO, 30.08.17.
- Engebreetsen, Eivind og Heggen, Kristin (red) (2012) *Makt på nye måter*. Universitetsforlaget
- Engedal, Leif Gunnar (2015) "Retreat I Halden fengsel. Rapport om erfaringer fra retreat sommeren 2014". Oslo.
- Engelstad, Fredrik (1999) (Red.) *Om makt. Teori og kritikk*. Ad Notam Gyldendal
- Engelstad, Fredrik (2010) «Hva er makt» nettartikkel, UiOs nettsider <https://www.sv.uio.no>.
- Engelstad Snoek, Jannike og Engedal, Knut (2009) *Psykatri. Kunnskap. Forståelse. Utfordringer*. Akribe
- Epiktet (2008) *Handbok i livskunst*. Det norske samlaget.
- Europarådet (1987) *De europeiske fengselsregler*. Europarådet
- Fanon, Franz (1991) *Jordens fordømte*. Pax forlag
- Feinberg, Joel (1965) «The Expressive Function of Punishment» trykket i *The Monist* Vol. 49, No. 3, *Philosophy of Law*, pp. 397-423
- Fergusson, David M. and Mullen Paul E. (1999) *Childhood Sexual Abuse. An Evidence Based Perspective*. Sage Publications. London
- Fischer, John Martin and Ravizza, Mark (1993) *Perspectives on Moral Responsibility*. Cornell University Press. Itahaca and London
- Finkelhor, David (1986) *A Sourcebook on child sexual abuse*. Sage Publications, London
- Finkelhor, David (1979) *Sexually Victimized children*. The Free Press, London
- Finstad, Liv (1980) *Varetekstfangene forteller*. Universitetsforlaget
- Finstad, Liv (2000) *Politiblikket*. Pax
- Foot, Philippa (2002) *Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*. Clarendon Press. Oxford
- Foucault, Michel (1975) «Prison Talk» trykket i Foucault, Michel (1980) *Power/Knowledge* Pearson Education Limited
- Foucault, Michel (1980) *Power/Knowledge*. Pearson Education Limited
- Foucault, Michel (1982) «The subject and Power», i *The Critical Inquiry*, Vol. 8, No 4, s 777-795
- Foucault, Michel (1983) *Discourse and Truth: the Problematization of Parrhesia (six lectures)*, The University of California at Berkeley.
- Foucault, Michel (2008) *Overvåkning og straff*. Gyldendal Akademisk
- Frankfurt, Harry (1971) «Freedom of the Will and the Concept of a Person» *Journal of Philosophy*
- Frankfurt, Harry (1982) «What We Are Morally Responsible For» in Fischer, John Martin and Ravizza, Mark (1993) (ed.) *Perspectives on Moral Responsibility*. Cornell University Press, s.286-295
- Frankfurt, Harry (1987) «Identification and Wholeheartedness» in Fischer, John Martin and Ravizza, Mark (1993) (ed.) *Perspectives on Moral Responsibility*. Cornell University Press, s. 170-187
- Fredwall, Terje Emil (2015) *Murer og moral*. Cappelen Damm akademisk
- Fredwall, Terje Emil (2017) «Straff som pine» i *Rettfærd* nr 3-4, 2017 (side 24-37).
- Freud, Sigmund (1991) *On Metapsychology*. Penguin Books
- Friestad, Christine og Skog Hansen, Inger Lise (2004) *Levekår blant innsatte* Fafo rapport.

Fridhov, Inger Marie (1994) «Nordisk fengselsforskning: Ikke helt fraværende». Oslo: Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi (NSfK).

Fridhov, Inger Marie, Føsker, Harald og Hammerlin, Yngve (1994) *Festskrift til Kåre Bødal*. KRUS. Justisdepartementet

Fridhov, Inger Marie (2012) «Fengselsarkitektur og ideologi» I Olsen, Ståle (2012) (red.) *Virker straff?* Spartacus (side 17-38)

Gadamer, Hans Georg (1999) *Hermeneutics, Religion, and Ethics*. Yale University Press

Gadamer, Hans Georg (2012) *Sannhet og metode*. Pax forlag

Galtung, Johan (1959) *Fengselssamfunnet. Et forsøk på analyse*. Universitetsforlaget.

Giertsen, Hedda (2006) «Meningsløs vold har mening.» *Materialisten*. Tidsskrift for forskning, fagkritikk og teoretisk debatt. (nr 2/3, side 6- 39)

Giertsen, Hedda (2008) *K og måter å forstå drap på*. Universitetsforlaget

Giertsen, Hedda (2012) «Hvem vil være fange?», I Hammerlin, Yngve & Johnsen, Berit (red.). *Festskrift til Inger Marie Fridhov*. KRUS. (side 59 – 74)

Giertsen, Hedda (2014) «Fengsels sosiologi og fengselspolitikk», *Kriminologisk institutts nettsider*, UiO 2017.

Giertsen, Hedda (2015) «Abolitionism and reform: a possible combination? Notes on a Norwegian experiment», I Thomas Mathiesen (ed.), *The politics of abolition revisited*. Routledge. (side 286 – 296)

Giertsen, Hedda (2018) «Prison and Welfare in Norway: Implications for prison policy», I Massimo Pavarini & Livio Ferrari (ed.), *No prison*. EG Press. (side 145 – 162)

Girard, René (1986) *The Scapegoat*. Baltimore. Johns Hopkins University Press

Glover, Jonathan (1999) *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*. Jonathan Cape London

Goffman, Erving (1991) *Asylums. Essays on the Sosial Situation of mental patients and other inmates*. Penguin books.

Goldhagen, Daniel Jonah (1997) *Hitler's Willing executioners*. Vintage Books

Graunbøl, Hans Monrad, Kielstrup, Bo, Muiluuvuori, Marja-Liisa, Tyni, Sasu, Sigurður Baldursson, Erlendur, Guðmundsdóttir, Hafþís, Kristoffersen, Ragnar, Krantz, Lars, Lindstén, Karin (2010) *Retur. En nordisk undersøgelse af recidiv blant klienter i kriminalforsorgen*. Bjerch Trykkeri AS, Oslo

Grøvdal, Yngvild (2001) *Sånn er det bare!: en kvalitativ studie av fengselsbetjentes arbeid*. Masteroppgave, Institutt for kriminologi og rettssosiologi, Universitetet i Oslo

Habermas, Jürgen (1971) *Borgerlighet og offentlighet*. Gyldendal Forlag. Oslo

Habermas, Jürgen (1999 A) *Kraften i de bedre argumenter*. Ad Notam Gyldendal

Habermas, Jürgen (1999 B) *Kommunikasjon, handling, moral og rett*. Tano Aschehough

Hammer, Olav og Raudvere, Catharina (red). (2000) *Berettættelser om ondskan. En historia genom tusen år*. Wahlström & Widstrand.

Hammerlin, Yngve (1992) *Selv mord i norske fengsel 1956-1991*. Oslo. Krus rapport.

Hammerlin, Yngve og Larsen, E. (1997) *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo. Gyldendal Akademisk

Hammerlin, Yngve og Larsen, E (2000) *Tungtsonende*. Oslo. Krus rapport.

- Hammerlin, Yngve og Kristoffersen, R. (2001) *Vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgen*. Oslo. Krus rapport.
- Hammerlin Y. & Mathiassen, C. (2006) *Før og nå*. Oslo. Kriminalomsorgens utdanningscenter.
- Hammerlin, Yngve (2008) *Om fangebehandling, fange og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt 1970-2007*. Doktor Philos avhandling, Universitetet i Oslo.
- Hammerlin, Yngve (2009 A) *Selv mord og selvmordsnærhet i norske fengsler*. Oslo. Kriminalomsorgens utdanningscenter.
- Hammerlin, Yngve; Rokkan, Tore (2009 B) *Vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgen 2007*. Oslo. KRUS Rapporter
- Hammerlin, Yngve (2012) «En fange er en fange - et fengsel er et fengsel. Dikotomien i fangebehandlingen fra 1950-tallet frem til i dag.» I Olsen, Ståle (2012) (red.) *Virker straff?* Spartacus (side 39-62)
- Hammerlin, Yngve og Leer-Salvesen Paul (2014) *Voldens ansikter. En dialog om ondskap, ansvar og håp*. Cappelen Damm Akademisk
- Hammerlin, Yngve (2015) «Et fengsel er et fengsel, men...» i Psyke & Logos.
- Hansen-Helskog, Guro (2019) *Philosophising the Dialogos way Toward Wisdom in Education. Between Critical Thinking and Spiritual Contemplation*. Routledge
- Hammerlin, Yngve (2018) «Materiality, Topography, Prison and «Human Turn» - A Theoretical Short Visit». In Fransson, E., Giofré, F and Johnsen, B (ed.) *Prison, Architecture and Humans*. Oslo. Cappelen Damm Akademisk (side 241-266)
- Hammerlin, Yngve (2018 B) «Fengselslivet som en livstruende byrde». I Suicidologi nr 3/2018, (side 10-22).
- Hanoa, K. (2008) *Vold og trusler mot tilsatte i kriminalomsorgen*. Oslo Rapport nr 1/2008. KRUS
- Hauge, Ragnar (1990) *Kriminalitetens årsaker*. Oslo. Universitetsforlaget
- Hauge, Ragnar (1996) *Straffens begrunnelser*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Hauge, Ragnar (2002) «Utviklingslinjer i straffelovgivningen i det 20. århundre. I: *Ny straffelov*. NOU 2002: 4. delutredning II (s 41-77).
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1999) *Åndens fenomenologi*. Pax forlag.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (2006) *Rettsfilosofien*. Vidarforlaget
- Heidegger, Martin (2000) *Kunstverkets opprinnelse*. Pax artes
- Heidegger, Martin (2007) *Væren og tid*. Pax forlag
- Herrestad, Henning, Holt, Anders og Svare, Helge (2002) *Philosophy in society* red. Unipub
- Hess, David J. (1997) *Science Studies. An advanced introduction*. New York University Press
- Hilberg, Raul (1985) *The Destruction of the European Jews*. Holmes & Meier
- Hobbes, Thomas (1996) *Leviathan*. Cambridge University Press
- Hoel, L. (2011). *Å gjenopprette orden. En studie av politibetjentens praktiske kunnskap – i et fenomenologisk-hermeneutisk perspektiv*. Bodø: Universitetet i Nordland. Ph.D. i studiar av profesjonspraksis.
- Hoess, Rudolf (1995) *Commandant of Aushwitz*. Phoenix
- Honneth, Axel (2008) *Kamp om anerkjennelse. Om de sosiale konfliktenes moralske grammatikk*. Pax
- Honneth, Axel (2019) *Tingliggjøring og anerkjennelse*. Cappelen Damm Akademisk

Hov, J. (2015). «*De får han aldri*» – Om erfaringane til pårørende og pleiepersonalet og det som står på spel i møtet mellom heimeverda og sjukeheimsverda. Bodø: Universitetet i Nordland. (Ph.d. i studiar av profesjonspraksis)

Hume, David (2002) *Om religion*. Humanist forlag, Oslo

Hume, David (1993) *Etiske skrifter*. Pax Forlag A/S, Oslo

Hursthouse, Rosalind (1999) *On Virtue Ethics*. Oxford University Press.

Husserl, Edmund (1989) *Fenomenologins idé*. Daidalos. Uddevalla

Huuse, Camilla Fredstad (2016) «Her går noen av Norges verste kriminelle i kloster». Artikkel i VG 25.04.16

Jacobsen, Jørn RT. (2009) *Fragment til forståing av den rettsstatlege strafferetten*. Fagbokforlaget

Jaspers, Karl (1961) *The German Guilt*. Capricorn Books, New York, 1961 tr. E.B. Ashton

Johannesen, Georg (2004) *Om den norske skrivemåten. Eksempler og moteksempler til belysning av nyere norsk retorikk 1975-1980*. Cappelen

Juel Jensen, Uffe (1987) *Selvbedrag og selverkjendelse*. København. Hans Reitzels forlag

Juel Jensen, Uffe (1995) *Moralsk ansvar og menneskesyn*. København. Mungsgaard.

Jung, Carl Gustav (2006) *Four Archetypes*. Routledge

Justisdepartementet (1967) *Lov om behandlingsmåten i forvaltningssaker (forvaltningsloven)*.

Justisdepartementet (1998). St.meld. nr 27 (1997-1998): *Om kriminalomsorgen*. Oslo

Justisdepartementet (2000) *Ot.prp.nr 5 (2000-2001): Om lov om gjennomføring av straff mv. (straffegjennomføringsloven)*. Oslo

Justisdepartementet (2004). Ot.prp. nr. 90 (2003-2004): *Om lov om straff (straffeloven)*. Oslo

Justisdepartementet (2008) St.meld.nr 37 (2007-2008): *Straff som virker - mindre kriminalitet – tryggere samfunn (kriminalomsorgsmelding)*. Oslo

Justis- og beredskapsdepartementet (2010): «Tilbakefall til ny kriminalitet. Norge best i Norden». Pressemelding

Kahneman, Daniel (2012) *Thinking, Fast and Slow*. SD Books

Kant, Immanuel (1988) *Fundamental Principles of the Metaphysic of Morals*. Prometheus Books.

Kant, Immanuel (1998) *Religion within the Boundaries of Mere Reason*. Cambridge University Press

Kant, Immanuel (1994) *Prolegomena*. Det lille Forlag. Fredriksberg

Karterud, Sigmund og Monsen, Jon T. (1997) *Selvpsykologi. Utviklingen etter Kohut*. Ad Notam Gyldendal

KDI (2018) *Kriminalomsorgens årsstatistikk 2018*. Kriminalomsorgsdirektoratet

Kekes, John (1990) *Facing Evil*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey

Kekes, John (1993) *The Morality of Pluralism*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey

Kekes, John (2002) *The Art of Life*. Cornell University Press

Kekes, John (2007) *The Roots of Evil*. Cornell University Press

Kemp, Peter T. and Rasmussen, David (1988) *The Narrative Path. The Later Works of Paul Ricoeur*. The MIT Press

Killengreen Revold, Mathias (2015) *Innsattes levekår 2014. Før, under og etter soning*. Rapport, Statistisk Sentralbyrå

- Killingmo, Bjørn (1997) *Den psykoanalytiske behandlingsmetode*. Universitetsforlaget
- Kjørstad, Elise (2018) «Kan alle bli onde? Forskerne bak det berømte Stanford-eksperimentet løy om hva som egentlig skjedde.» www.forskning.no
- Klein, Melanie (1997) *Envy and Gratitude and Other Works*. Vintage
- Kohlberg, Lawrence og Colberg, Anne (2010) *The Measurement of Moral Judgment* vol 1, Cambridge
- Kohut, Heinz (1977) *The Restoration of the Self*. International Universities Press
- Kristiansen, Nina (2018) «Kjent eksperiment avslørt som skuespill. Nå må lærebøkene skrives om» (Aftenposten 17 sept. 2018)
- Kristoffersen, Ragnar (1986) *Bagatellenes tyranni. Samhandlingsstrukturen i et norsk fengsel*. Hovedoppgave Universitetet i Oslo
- KSF (Kriminalomsorgens sentrale forvaltning) (2008) *Retningslinjer til lov om gjennomføring av straff mv (straffegjennomføringsloven) og til forskrift til loven (av 2002, rev. 2008)*. Oslo
- Kuhn, Thomas S. (1996) *Vitenskapelige revolusjoners struktur*. Spartacus
- Langelid, Torfinn (2012) «Opplæring i fengsel – eit historisk og fremtidsretta perspektiv.» I Olsen, Ståle (2012) (red.) *Virker straff?* Spartacus (side 101-128).
- Larsen, R. J. & Buss, D. M. (2010) *Personality psychology. Domains of knowledge about human nature*. New York: McGraw Hill
- Larsen, Per Willy (2010) «Norge best i Norden» nyhetsartikkel på www.nrk.no
- Lauesen, Torkild (1998) *Fra til forbedringshus til parkeringshus. Magt og modmagt i vridsløselille statsfængsel*. Hans Reitzel forlag
- Leer-Salvesen, Paul (1988) *Etter drapet*. Universitetsforlaget
- Leer-Salvesen, Paul (1991) *Menneske og straff*, Oslo, Universitetsforlaget
- Leer-Salvesen, Paul (1998) *Tilgivelse*, Oslo, Universitetsforlaget
- Leer-Salvesen, Paul (2002) *Min skyld*. Oslo, Verbum
- Leer-Salvesen, Paul (2009) *Forsoning etter krenkelser*. Fagbokforlaget
- Levi, Primo (1990) *Hvis dette er et menneske*. Document, Oslo
- Levinas, Immanuel (1996) *Totalitet og uendelighet*. Hans Reitzels Forlag, København
- Liebling, Alison (2004) *Prisons and their moral performance: A study of values, quality, and prison life*. Oxford university press.
- Lifton, Robert J. (1988) *The Nazi Doctors*, Ingram Publisher
- Lindseth, Anders (2002) «Philosophical practice: What is at stake?» i *Philosophy in society* red. Herrestad, Henning, Holt, Anders og Svare, Helge, side 17-22. Unipub
- Lindseth, Anders and Norberg, Astrid (2004) «A Phenomenological hermeneutical method for researching lived experience». *Nordic College of Caring Sciences, Scand J Caring Sci*: 2004: 18, s 145-153
- Lindseth, Anders (2009) «Dannelsens plass i profesjonsutdanninger» i *Kunnskap og dannelse foran et nytt århundre*. Innstilling fra Dannelsesutvalget for høyere utdanning.
- Lindseth, Anders (2011 A) «Når vi bliver syge på livets vej – en utfordring for filosofisk praksis». I *Filosofisk praksis i sundhedsarbejde*, side 139-166. Frydenlund forlag

Lindseth, Anders (2011 B) «Personlig dannelse» i B. Hagtvet og G. Ogenovic. (red). *Dannelse. Tenkning. Modning. Refleksjon. Nordiske perspektiver på allmenndannelsens nødvendighet i høyere utdanning og forskning*. Dreyers forlag, Oslo.

Lindseth, Anders (2012) «Praktisk kunnskap» i K.J. Ims og Ø. Nystad (red.) *På tvers – praksiser og teorier om økonomi, kultur og natur for det nye årtusen*. Festskrift til Ove Jakobsen. Universitetet i Nordland

Lindseth, A. (2014). Svarevne og kritisk refleksjon – Hvordan utvikle praktisk kunnskap? I: J. McGuirk og J. S. Methi (red.), *Praktisk kunnskap som profesjonsforskning. Antologi over yrkeserfaringen som utgangspunkt for forståelse av kunnskapsutvikling i praksis*, side 43-60. Bergen: Fagbokforlaget.

Lindseth, Anders (2019 A) «Når noe ikke stemmer: diskrepanserfaring som utgangspunkt» (in print).

Lindseth, Anders (2019 B) «Refleksiv analyse og essayistisk metode» (in print).

Liotard, Jean-Francois (1997) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis

Løgstrup, K.E. (1991) *Den etiske fordring*. Gyldendal. København

Løgstrup, K.E. (1993) *Norm og spontanitet* Gyldendal. København

Løgstrup, K.E. (1994) *Opgør med Kierkegaard*. Gyldendal. København

Løgstrup, K.E. (1996) *Etiske begreber og problemer*. Gyldendal. København

Machiavelli, Niccolo (2003) *Fyrsten*. Cappelen Damm akademisk.

MacIntyre, Alistair (1981) *After Virtue*. University of Notre Dame Press

Marenbon, John (2009) *The Cambridge Companion to Boethius*. Cambridge University Press

Marinoff, Lou (1999) *Plato, not prozac! Applying eternal wisdom to everyday problems*. New York. HarperCollins Publishers Inc.

Martinson, Robert (1974) «What Works: Questions and Answers about Prison Reform». *Public Interest*.

Maslows, Abraham (1943) «A Theory of Human Motivation». *Psychological Review* nr 50, 1943, side 370–96.

Mathisen, Thomas (1965) *The Defences of the Weak. A Sociological Study of the Detention Institution for Abnormal Criminals*. Oslo Institute for Social Reserach.

Mathiesen, Thomas (1978) *Den skjulte disiplinering: artikler om politisk kontroll*. Oslo, Pax.

Mathisen, Thomas: (1979) *Ideologi og motstand*. Pax

Mathisen, Thomas (1982) *Makt og motmakt*. Bokförlaget Korpen

Mathisen, Thomas og Heli, Arne (1993) (red.) *Murer og mennesker*. Pax Forlag

Mathisen, Thomas (2007) *Kan fengsel forsvares*. Pax

Mathisen, Thomas (2011) *Kritisk sosiologi – en invitasjon*. Novus forlag

McDowell, John (1996) *Mind and World*. Harvard University Press

McGinn, Colin (1997) *Evil, Ethics and Fiction*. Clarendo Press, Oxford

McGuirk og Methi, Jan Selmer (2015) *Praktisk kunnskap som profesjonsforskning. Antologi over yrkeserfaringen som utgangspunkt for forståelse av kunnskapsutvikling i praksis*. Fagbokforlaget

Meloy, J. Reid (2004) *The Psychopathic Mind. Origins, dynamics, and treatment*. A Jason Aronson Book

Milgram, Stanley (1975/2009) *Obedience to Authority*. Harper Perennial

- Miller, Alice (1987) *Du skal ikke merke*. Gyldendal
- Morris, Norval and Rothman, David J. (1998) *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society*. Oxford University Press
- Morton, Adam (2004) *On Evil*. Routledge
- Møller, Mogens (pseudonym for Yngve Hammerlin) (2000) *I fars vold*. Kommuneforlaget
- Nagel, Thomas (1986) *The View from Nowhere* Oxford University Press, Oxford
- Neiman, Susan (2002) *Evil in Modern Thought*. Princeton University Press
- Nicolaisen, Rune Fritz (2003) *Å være underveis. Introduksjon til Heideggers filosofi*. Universitetsforlaget
- Nielsen, Beth Grothe og Snare, Annika (1998) *Viktimologi. Om forbrydelsens ofre: teori og praksis*. Aarhus Universitetsforlag
- Nietzsche, Frederich (1993 A) *Moralens oprindelse*. Det lille forlag, Fredriksberg
- Nietzsche, Frederich (1993 B) *Tragediens fødsel*. Pax Forlag A/S, Oslo
- Nordenstam, Tore (2005) *Exemplers makt*. Dialoger 69-70
- Nordisk ministerråd (2003) *Å lære bak murene. Nordisk kartlegging av fængselsundervisningen*. København
- NOU 1988. 37 (1988) *Ny fængselslov*. Oslo. Forvaltningstjenestene.
- NOU 2002: 4 (2002). *Ny straffelov: Straffelovkommisjonens delutredning VII*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste
- NOU (2010:3). *Drap i Norge 2004-2009*. Justisdepartementet
- Nussbaum, Martha (2016) *Anger and forgiveness. Resentment, Generosity, Justice*. Oxford University Press
- Nusbaum, Martha (2016 B) *Litteraturens etikk. Følelser og forestillingsevne*. Pax Forlag
- Nyhus, Kjell Arnold (2015) *Hvis jeg har en sjel. Fortellinger fra klosteret i fengselet*. Vårt Land forlag
- Nyhus, Kjell Arnold (2018) *40 dager og 40 netter. En fortelling om stillhet*. Vårt Land forlag
- Ofstad, Harald (1991) *Vår forakt for svakhet. En analyse av nazismens normer og vurderinger*. Pax
- Olsen, Ståle (2012) (red.) *Virker straff?* Spartacus
- Olveus, Dan (2002) *Mobbing i skolen. Hva vi vet og hva vi kan gjøre*. Gyldendal Akademisk
- Plato (1994) *Collected Dialogues*. (Ed. E. Hamilton and H, Cairns). Princeton University Press
- Platon (2001) *Kleitofon og Staten*. Samlede verker, bind 5. Bokklubben
- Platon (2002) *Minos og Lovene*. Samlede verker, bind 8. Bokklubben
- Popper, Karl (2002) *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge. London and New York
- Popper, Karl (1999) *All life is problem solving*. Routledge. London and New York
- Putnam, Hilary (2000) *Pragmatism*. Blackwell
- Quine, Willard Van Orman (1986) *Philosophy of logic*. Harvard University Press. Cambridge.
- Quine, Willard Van Orman (1998) *From stimulus to science* Harvard University Press. Cambridge.
- Quine, Willard Van Orman (1999) *From a logical point of view*. Harvard University Press. Cambridge.

Quine, Willard Van Orman (1999 B) *Theories and Things* The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge.

Quine, Willard Van Orman (2001) *Word & object* The MIT Press. Cambridge

Raabe, Peter (2001) *Philosophical Counseling. Theory and Practice*. London. Praeger Publishers.

Rawls, John (1999) *A Theory of Justice*. Rev. ed. Oxford University Press.

Rawls, John (2003) *Rettferdighet som rimelighet*. Pax Forlag. Oslo

Regan, Tom (ed.) (1993) *Matters of Life and Death. New Introductory Essays in Moral Philosophy*. North Carolina State University at Raleigh

Ricoeur, Paul (1969) *The Symbolism of Evil*. Beacon Press. Boston

Ricoeur, Paul (1990) *Time & Narrative* (Book 1). University of Chicago Press

Ricoeur, Paul (1994) *Oneself as Another*. The University of Chicago Press

Ricoeur, Paul (2007) *The Conflict of Interpretations. Essays in Hermeneutics*. Chicago. Northwestern University.

Ringdal, Kristen (2014) *Enhet og mangfold*. Fagbokforlaget

Rorty, Amélie Oksenberg. (Ed.) (2001) *The many faces of evil. Historical perspectives*. Routledge.

Rorty, Richard (1999 A) *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge University Press

Rorty, Richard (1999 B) *Philosophy and Sosial Hope*. Penguin Books.

Rousseau, Jean-Jacques (1987) *Samfundspagten*. Rhodos. København

Rua, Marthe (2012) *Hva gjør fengselsleger?* Oslo. Institutt for kriminologi og retts sosiologi. Bokserien nr 1/2012.

Safranski, Rüdiger (1999) *Det onde eller frihetens drama*. Gyldendal. København

Sutherland, Edwin H. (1947) *Principles of Criminology (forth Ed.)*. J.B. Lippincott Copmany. Chicago

Sayre-McCord, Geoffrey (1988) (ed.) *Essays on Moral Realism*. Cornell University Press

Schaanning, Espen (2002 A) *Den onde vilje*. Spartacus 2002

Schaanning, Espen (2002 B) *Kampen om den forbryterske sjel*. Unipub 2002

Schaanning, Espen (2002 C) (red.) *Straff i det norske samfunn*. Humanist 2002

Schanning, Espen (2007) *Menneskelaboratoriet: Botsfengselets historie*. Scandinavia Academic Press

Schanning, Espen (2009) *Den tilsiktede smerten: en blindflekk i norsk kriminalpolitikk*. Unipub forlag

Schanz, Hans-Jørgen (2012) *Frihed*. Aarhus Universitetsforlag

Schiller, Friedrich (1996) *Menneskets æstetiske opdragelse*. Gyldendal

Schrift, Alan D. (2000) (ed.) *Why Nietzsche still?* University of California Press

Searle, John R. (1992) *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press

Sharp, Daryl (2001) *Personlighetstyper. CG. Jungs typologiske modell*. Forlaget Paul Moxnes

Sivertsen, Jo (1996) *Vitenskap og rasjonalitet*. Ad Notam Gyldendal,

Skardhamar, Torbjørn (2002) *Levekår og livssituasjon blant innsatte i norske fengsler*. Universitetet i Oslo: Master oppgave. Institutt for kriminologi og retts sosiologi

- Skardhamar, Torbjørn (2014) «Lifetime conviction risk - a synthetic cohort approach». *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, Volum 15.(1) (side 96-101)
- Skardhamar, Torbjørn (2016) «Lovbrytere og lovbruddskarrierer». I: *Det norske samfunn*, bind 3. Gyldendal Akademisk, (side 336-357)
- Skartveit, Gro (1997) *Ulvar I lammeflokken. Om predikantar, makt og overgrep mot kvinner*. Forum – Ascheoug
- Skartveit, Marit (2018) «Retreat i fengsel – et sakrament som virker?». *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, nr. 2–3/2018
- Skinner, Burrhus. F. (1938) *The behavior of organisms*. Copley Publishing Group
- Skjervheim, Hans (2001) «Deltakar og tilskodar» i essaysamlingen *Deltakar og tilskodar og andre essays*. Ascheoug
- Sokolowski, Robert (2008) *Introduction to Phenomenology*. Cambridge University Press
- Spinoza, Baruch de (1996) *Etik*. Munksgaard. Rosinante. København
- Staub, Ervin (1989) *Roots of Evil*. Cambridge University Press
- Sterbenz, Christina (2014) "Why Norway's prison system is so successful". *Business Insider* 11.12.2014
- Stevenson, Leslie (1994) *Syv teorier om menneskets natur*. Cappelen
- Strawson, Peter (1963) «Freedom and Resentment» in Fischer, John Martin and Ravizza, Mark (1993) (ed.) *Perspectives on Moral Responsibility*. Cornell Universtity Press, s.45-66
- Strawson, Peter F. *Skepticism and naturalism: Some varieties*. Columbia Universtity Press. New York 1985
- Sutherland, Edwin Hardin (1989) *The Professional Thief*. The University of Chicago Press
- Svare, Helge og Herrestad, Henning (2004) *Filosofi for livet. En bok om filosofisk praksis*. Cappelen Damm
- Svare, Helge (2004) *Vennskap*. Oslo. Pax forlag
- Svendsen, Lars FR.H. (2001) *Ondskapens filosofi*. Universitetsforlaget
- Svendsen, Lars FR.H. (1999) *Kjedsomhetens filosofi*. Universitetsforlaget
- Sykes, Gresham M. (1958) *The Society of Captives. A Study if a Maximum Security Prison*. Princeton, New Jersey
- Syse, Henrik (2003) *Rettferdig krig?* Ascheough
- Sæterbakken, Stig (2001) *Det onde øye*. Cappelen
- Taylor, Charles (2008) *Autentisitetens etikk*. Cappelens Akademisk Forlag
- Taylor, Charles (2003) *Sources of The Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge Universtity Press.
- Thorsrud, Anne Marit (2004) (red.) *Fangeliv. En antologi over innsatte*. Pax Forlag
- Todorov, Tzvetan (1999) *Facing the Extreme*. Weidenfeld & Nicholson. London
- Tranøy, Knut Erik (1993) *Vitenskapen – samfunnsmakt og livsform*. Universitetsforlaget
- Tranøy, Knut Erik (1998) *Det åpne sinn. Moral og etikk mot et nytt årtusen*. Universitetsforlaget, Oslo
- Treholt, Arne (1991) *Avdeling K*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Tønnessen, Maria Schiller (2014) «Suksessfaktoren er at Norge har veldig korte straffer» i *Nettavisen* 14.12.14

Ugelvik, Thomas (2011) *Fangenes friheter. Makt og motstand i et norsk fengsel*. Universitetsforlaget
Ugelvik, Thomas (2014 A) «Vitenskap og konstruktiv fengselskritikk. Tre praktiske eksempler». Debattinnlegg på Institutt for Kriminologi sine nettsider. UiO, 2017
Ugelvik, Thomas (2014 B) «Fengselsforskningens fortid og fremtid. Et svar til Hedda Giertsen». På nettsidene til Kriminologisk institutt, UiO, 2017.

Vetlesen, Arne Johan (1994) *Perception, Empathy and Judgment. An Inquiry into the Preconditions of Moral Performance*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania

Vetlesen, Arne Johan, (1996) (red.) *Nærhetsetikk*. Ad Notam Gyldendal

Vetlesen, Arne Johan, (1997) (ed.) *Closeness. An Ethics*. Scandinavian University Press

Vetlesen, Arne Johan (1998) «Impartiality and evil», Trykket i *Philosophy & Social Criticism*.vol 24 no 5, p.1-35, 1998.

Vetlesen, Arne Johan (1998 B) *Dydsetikk*. (Red.) Humanist forlag.

Vetlesen, Arne Johan og Stänicke, Erik (1999) *Fra hermeneutikk til psykoanalyse*. Ad Notam Gyldendal

Vetlesen, Arne Johan (2001) «Det er ofrene som skammer seg. Et essay om ondskap og skam» trykket i: Wyller, T. (red). *Skam*. Fagbokforlaget, side 103-140.

Vetlesen, Arne Johan (2003) *Menneskeverd og ondskap*. Gyldendal Akademisk, Oslo

Vetlesen, Arne Johan (2004) *Smerte*. Dinamo forlag

Vetlesen, Arne Johan (2005) *Evil and Human Agency. Understanding Collective Evildoing*. Cambridge

Vetlesen, Arne Johan (2007) *Hva er etikk?* Universitetsforlaget

Vetlesen, Arne Johan (2014) *Studier i ondskap*. Universitetsforlaget

Walderhaug, Marianne F. (2018) *Filosofiske samtaler med innsatte i fengsel. En fordykning i samtalens form og innhold*. Avhandling UiB.

Walzer, Michael (2000) *Just and unjust Wars. A moral Argument with Historical illustrations*. Basic Books

Warnock, Mary (2001) *An Intelligent Person's Guide to Ethics*. Duckbacks

Watson, Gary (ed.) *Free Will*. Oxford University Press. New York 1982

Weber, Max (2019) *Makt og byråkrati*. Gyldendal Akademisk

Weber, Max (1995) *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. Pax

Wheeler, Stanton (1961) «Socialization in Correctional Communities». *American Sociological Review* 1961.

Wittgenstein, Ludvig (1993) *Tractatus Logico-Philosophicus*. Gyldendal, Danmark

Wittgenstein, Ludwig (1994) *Filosofiske undersøgelser*. Munksgaard. Rosinante.

Wolf, Susan (1990) *Freedom Within Reason*. Oxford University Press.

Wright, Richard A. (1994) *In Defense of Prisons*. Greenwood Press.

Zi, Sun (2003) *Kunsten å krige*. Gyldendal

Zimbardo, Philip (2007) *The Lucifer effect*, London, Rider.

Østerberg, Dag (2011) *Kritisk situasjonsfilosofi*. Gyldendal.

Indre og ytre soning er Andreas Ribe-Nyhus sin refleksjon over en lang soning i fengsel for drap. Han skriver om hva som skjedde den fatale kvelden drapet fant sted og om det å bli fange. Fengselsoppholdet ble både et radikalt brudd med det livet han levde før og det han forventet at fengsel skulle være. En del av avhandlingen handler om skyld, anger og oppgjøret med seg selv. Ribe-Nyhus går langt i selvransakelse og gir en kritisk gjennomgang av hvem han utvikler seg til å bli i fengselet.

Avhandlingen er et oppgjør med en fengselsinstitusjon som er noe annet enn den gir seg ut for. Vi fortelles at fengsel i Norge først og fremst er omsorg og rehabilitering, men det stemmer ikke med Ribe-Nyhus sin erfaring. Tvert imot erfarer han fengsel som smertefull undertrykkelse. Han utarbeider et nytt syn på fengsel som teknologi og arkitektur for *behovskontroll* av fangen. - En teknologi som gjør at fengselet som system kan bestemme hvilke behov hos fangen som skal og ikke skal dekkes eller forpures.

I et amerikansk fengsel vil det eksempelvis ofte være slik at verken behovet for mat eller trygghet er dekket. I norske fengsler er smertepunktet i stedet de *sosiale behov* som ikke dekkes. Norske fanger isoleres betydelig, hvilket gjør det nesten umulig å opprettholde en nødvendig kontakt med kjæreste, foreldre, barn, venner og den flokk man tilhører. Dette fører blant annet til moralsk perversjon for fangene. Fangene mister moralsk og meningsfull tilhørighet og hardnes, samtidig påtvinges fangene en kriminell fengselskultur de sosialiseres inn i. Hvis målet med straffen er å få fangene til å fungere i samfunnet, er det god grunn til å spørre: Er dette en hensiktsmessig måte å straffe på?